PRINTED BY
N A DAS

॥ श्रीः ॥

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशी-संस्कृत-सीरिज़पुस्तकमालायाः

१३३

व्याकरणविभागे (१८) अष्टादशं पुष्पम्।

महामहोपाध्यायकौण्डभट्टविरचितः-

वैयाकरणभूषणसारः।

हरिवल्लभविरचित-दर्पण-टीकया, महामहोपाध्याय-पण्डित-श्रीभैरवमिश्रकृतया-परीक्षा-टीकया, श्रीकृष्णमित्रकृत-भूषणव्याख्यया, पण्डित श्री सुधीसायर्कृत-तिङर्थवादसारेण च सहितः।

सम्पादकः—

व्याकरणाचार्य-साहित्योपाध्यायः—

पण्डित-श्रीसदाशिवशास्त्री जोशी।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस.

बनारस सिटी।

PRINTED BY
JAYA KRISHNA DAS GUPTA,
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CIT

1939.

॥ श्रीः ॥

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशी-संस्कृत-सीरिज़पुस्तकमालायाः

१३३

व्याकरणविभागे (१८) अष्टादशं पुष्पम्।

महामहोपाध्यायकौण्डभट्टविरचितः—

वैयाकरणभूषणसारः।

श्रीहरिवल्लभविरचित-दर्पण-टीकया, महामहोपाध्याय-पण्डित-श्रीभैरवमिश्रकृतया-परीक्षा-टीकया, श्रीकृष्णमित्रकृत-भूषणव्याख्यया, पण्डित श्री खुद्दीझाशर्मकृत-तिङर्थवादसारेण च सहितः।

सम्पादकः—

व्याकरणाचार्य-साहित्योपाध्यायः—

पण्डित-श्रीसदाशिवशास्त्री जोशी।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

बनारस सिटी।

अथात्रस्थसंग्रहस्य सूचिका

इति संग्रहसूचिका ।

॥ श्रीः ॥

भूमिका

अथ खलु पुण्ये पराह्वये कर्मभूम्यभिधेऽस्मिन्भारतखण्डे को नाम विलक्षणधिषणो विचक्षणो न विजानाति यत्किल सत्स्वपि प्रमाणान्तरेषु व्यवहारप्रवर्तकेषु प्रत्यक्षादिषु तेषां मूर्धन्यभूतो वेद एव सर्वोत्कर्षेण प्रमाणमिति । तस्य भगवतो वेदस्य लक्षणन्तावत् प्रामाणिकैस्तत्रभवद्भिः पूज्यपादैरस्मन्महर्षिवर्यैश्च—"इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः । अलौकिकपदेन प्रत्यक्षानुमाने व्यावर्त्येते । अनुभूयमानस्य स्रक्चन्दनवनितादेरिष्टप्राप्तिहेतुत्वम्, औषधसेवादेरनिष्टपरिहारहेतुत्वञ्च प्रत्यक्षतः सिद्धम् । स्वेनानुभविष्यमाणस्य पुरुषान्तरगतस्य च तथात्वमनुमानगम्यम् । एवं तर्हि भाविजन्मगतसुखादिकमपि अनुमानगम्यमिति चेद् ? न । तद्विशेषस्यानवगमात् । न खलु ज्योतिष्टोमादिरिष्टप्राप्तिहेतुः, कलञ्जभक्षणवर्जनादिरनिष्टपरिहारहेतुरित्यमुमर्थं वेदव्यतिरेकेणानुमानसहस्रेणापि तार्किकशिरोमणिरप्यवगन्तुं शक्नोति ।

अत एवोक्तम्—प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।
एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥ १ ॥ इति ।

भर्तृहरिणाऽप्युक्तं वाक्यपदीये—
न चागमादृते धर्मस्तर्केण व्यवतिष्ठते ।
ऋषीणामपि यद् ज्ञानं तदप्यागमहेतुकम् ॥ १ ॥

बृहदारण्यके समामनन्ति—"तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" ।

एवञ्च सर्वप्रमाणाविषये धर्मादिविषये भगवान् वेद एवैकः प्रभुः, न प्रत्यक्षानुमाने ।
उक्तं हि श्लोकवार्तिके चोदनासूत्रे—
श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते ।
ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः ॥ इत्यादि ॥

'मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदत्वम्' इति तावददुष्टं वेदस्य लक्षणम् । तथाहि श्रूयते—"मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" इति । अतश्च भगवतोऽपौरुषेयस्य परमपूज्यस्य वेदस्यान्यल्लक्षणम्भवितुं नार्हति । अव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिदोषसद्भावात् ।

एवं ह्यस्य भगवतो वेदस्य प्रामाण्यम्बोधकत्वात्स्वत एव सिद्धम् । पौरुषेयवाक्यन्तु बोधकं सदपि पुरुषगतभ्रान्तिमूलत्वसम्भावनया तत्परिहाराय मूलप्रमाणमपेक्षते, न तथा वेदः । तस्य नित्यत्वेन वक्तृदोषशङ्कानुदयात् ।

अत्र जैमिनिः—पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ।
काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥
समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहतम् ।
तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ॥ (जै० न्या० मा० १।२।८)

ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूत्रितम् "शास्त्रयोनित्वात्" (वे० सू० १।१।३) ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वाद् ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूत्रार्थः । बाढम् । नैतावता पौरुषेयत्वम्भवति, मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् । ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवन्नित्यत्वं बादरायणेनैव देवताधिकरणे सूत्रितम् "अत एव च नित्यत्वम्" इति (वे० सू० १।३।२०) । श्रुतिस्मृती चात्र प्रमाणे भवतः । "वाचा विरूपनित्यया" (ऋ० ८।७५।६) इति ।

स्मृ.—अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा [illegible]

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ [illegible]

तस्मात्कर्मोपयोगिन्या अनुरक्षार्थं मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वे[illegible]

सिद्धम् ।

अतः सर्वप्रमाणोत्तमस्य धर्ममूलस्य भगवतो वेद[illegible]

मित्यवश्यं विधेयेति सर्वत्र मुक्तकण्ठेन निगदन्ति श्रुतिस्मृत्यादयः [illegible]

श्रुति—"द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति [illegible]

तत्रापरा—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः, शिक्षा, कल्पो व्या[illegible]

छन्दो ज्योतिषमिति । अथ—परा यया तदक्षरमधिगम्यते" (मुण्डक[illegible]

स्मृतिः—योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ इति ।

अत्र तत्रभवान् पतञ्जलिरपि—

"ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च"

इत्यादिभिर्द्विजातीन् सर्वं वेदाध्ययने प्रवर्तयतीत्यलमप्रस्तुतविस्तरेण ।

यश्च किल द्विजन्मा वेदमधीत्यापि अर्थं न विजानाति सोऽयं [illegible]

महति वेदवत्स्यम् ।

"स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽ[illegible]

कलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा" (नि० १।१८) इति श्रुते । तस्मा[illegible]

तीनो वेदार्थज्ञानाय शिक्षादिषडङ्गस्याध्ययनमपरमावश्यकमिति न तिरोहि[illegible]

भवतामभवतां विपश्चिताम् ।

उक्तं हि पाणिनिशिक्षायाम्—

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥

शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४२ ॥ इति ।

छन्दः—छन्दनादुपयोगास्तावत्कर्मकाले भूयावयवः । श्रूयते च—

"गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात्, त्रिष्टुभो राजन्यस्य, जगतीभिर्वैश्यस्य" ॥

इति । (तै० ब्रा० १।१।९।६) तत्र गायत्र्यादीनां यावत्यादिविवेकः [illegible]

मन्तरा न सुविवेच ॥

कल्पो नाम—आश्वलायनापस्तम्बबोधायनादिसूत्रम् । कल्प्यन्ते समर्थ्यन्ते यागप्र[illegible]

योगोऽत्रेति व्युत्पत्तेः । "इदं त्वा—" इत्यादिमन्त्रास्तु अस्यानुष्ठानक्रमेणैवाम्नाता इत्या[illegible]

दस्तत्प्रत्यक्षमेव कर्मणि मुक्तनिर्णये प्रवृत्ताः । कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन कल्पनुष्ठा[illegible]

नमुपदिशत्यनवरोति ।

ज्योतिषस्य प्रयोजनम्— "यत्काम्यार्थमिदमग्न" इति वक्ष्यमाणेन यज्ञा विहितम् ।

कालविशेषविषयक प्रयत्ने—"[illegible]" इति [illegible]

"[illegible]" [illegible] ब्रा० ६।०।१४

दर्शने [illegible] [illegible] मासागारविमा

[illegible] अनुविधय । [illegible] ब्रा [illegible]

[illegible] [illegible] । यत कालवि

निरुक्ताम—[illegible] । [illegible] ३।३—११.

ग्मा, ज्मा, क्ष्मा, क्षा, इत्येतदारभ्य दमदः पाजिनः, देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्यन्तो यः पदानां समाम्नायः समाम्नातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते। एतावन्ति पृथिवीनामानि, एतावन्ति हिरण्यनामानीत्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात्। यद्यपि व्याकरणबलेन येषांचिन्निर्वचनानां सिद्धिर्भवितुमर्हति, तथापि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति। अतः श्रूयते च—"तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधकञ्च" इति (नि० १।१५)। तस्माद्वेदार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तमिति ॥

शिक्षा नाम—वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा। तथा च तैत्तिरीयोपनिषदारम्भे समामनन्ति—"शिक्षां व्याख्यास्यामः—वर्णः, स्वरः, मात्रा, बलम्, साम, सन्तान इत्युक्तः शिक्षाऽध्यायः" (तै० आ० ७।२) इति।

वर्णोऽकारादिः। स्वरः—उदात्तादिः। मात्रा-ह्रस्वादिः। बलम्—स्थानप्रयत्नौ। सामशब्देन साम्यमुक्तम्। अतिद्रुतातिविलम्बितगीत्यादिदोषराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यम्। एतत्सर्वं पाणिनीयशिक्षायां स्पष्टम्। सन्तानः-संहिता, 'वायवायाहि'इत्यत्रावादेशः। 'इन्द्राग्नी आगतम्" इत्यत्र प्रकृतिभावः। एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिक्षायां नोक्तम्। शिक्ष्यमाणवर्णातिविकल्पे पाप इति पाणिनीयशिक्षायामेवाभिहितम्।

तथाहि—"मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्"॥ (पा० शि० ५२)

"इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व"इत्यस्मिन्मन्त्रे (तै० सं० २।४।१२।१) विवक्षितेऽर्थे तत्पुरुषसमासे "समासस्य" (पा० सू० ६।१।२२३) इति सूत्रेण तत्पुरुषत्वाद् अन्तोदात्तेन भवितव्यम्। आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः, तथासति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहित्वाद्-इन्द्रो घातको यस्य इत्यर्थः सम्पन्नः। अतः स्वरवर्णापराधनिरासाय शिक्षाग्रन्थोऽप्यावश्यकः।

व्याकरणन्नाम—अर्थविशेषमाश्रित्य स्वरप्रकृतिप्रत्ययादीन् विशेषेण—संस्कारविशेषेण, आ—समन्तात्—वैदिकांल्लौकिकांश्च शब्दान् करोतीति तथाभूतः पाणिन्यादिमहर्षिप्रणीतो ग्रन्थसमूहः। अस्य व्याकरणस्य प्रणेतारोऽष्ट नव वा आचार्या बभूवुः। केचित्—

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥ १ ॥ इत्याहुः।

अपरे तु—ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्।
सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम् ॥ इत्याहुः।

सत्स्वपि सर्वेषु व्याकरणेषु सार्वलौकिकवैदिकशब्दानां नितरां व्युत्पादकं पाणिनीयव्याकरणमेव। अत एवास्य वेदाङ्गत्वम्। इदमेवाभिप्रेत्य "इदमक्षरच्छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तं यथाऽऽचार्या ऊचुः, ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्विममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते, "न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयात् ब्रह्मराशिः" इति ऋक्तन्त्रव्याकरणेऽस्य चतुर्दशसूत्रकदम्बस्याम्नायत्वमुक्तम्, तन्मूलकत्वादस्यैव व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वं युक्तम्। अत एवास्य पाठे सर्ववेदपारायणजं पुण्यमिति शब्देन्दुशेखरे नागेशेन स्पष्टमभिहितम्। छान्दोग्योपनिषदि व्याकरणस्य "वेदानां वेदः" इत्युक्तम्।

अत्र पराशरोपपुराणम्—

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम्।
सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन ॥ इति ॥

भूमिका ।

तस्य पुनरस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो भगवता वार्तिके प्रति
दागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्" इति एतानि रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोज
महाभाष्ये चोऽरमर्थविमर्शिना स्पष्टीकृतानि ।
कार्येऽस्ति—चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश ॥
भाष्यार्थः—चत्वारि शृङ्गाः—चत्वारि पदजातानि—नामाख्यातोपसर्ग
त्रयोऽस्य पादाः—त्रयः कालाः । द्वे शीर्षे—सुप्तिङन्तौ । सप्त हस्तास—
स्वयः, त्रिधा बद्ध:, त्रिषु स्थानेषु बद्धः, उरसि कण्ठे शिरसि । वृषभो वर्ष
णाम् । रोरवीति—रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्यां आविवेश । महता देवेन
दात्म्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् ।
अस्मिन् पाणिनीयव्याकरणविषये भाष्यादयः प्रबन्धाः नवनवाभिः परि
ष्टैर्मान्यवरैर्मनीषिभिर्विरचिताः सन्ति । तेषु प्रबन्धेष्वयं श्रीमद्भट्टोजिदीक्षि
ण्डभट्टविरचितो वैयाकरणभूषणसारः सारतत्त्वज्ञानपुरतः प्रख्यायते ।
अत्र धात्वर्थः लकारार्थः, सुबर्थः, नामार्थः, इत्यादयो भाष्यशास्त्र सु
सम्यक् विचारिताः, येन वैयाकरणानामन्यार्थज्ञानेऽप्रतिहता प्रतिभा सम्पन्ना स्
अर्थज्ञानाय वैयाकरणानां किमुत, अन्येषामपि न्यायमीमांसादिशास्त्रविदां भूषण
प्रभृतीनामध्ययनमावश्यकम् । उक्तं हि—
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
अत्र हरिरप्याह—इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः ॥ इति ॥
वैयाकरणानाम्मते—शब्दतत्त्वमेव ब्रह्म । स च शब्दः नित्यः । सोऽपि स्फोट इ
शाब्दिकाः शब्दायन्ते । तत्रेमां श्रुतिं प्रमाणयन्ति ।
"शब्दब्रह्म यदेकं यच्चैतन्यं च सर्वभूतानाम् यत्परिणामस्त्रिभुवनम् अखिलम् इ
जयति सा वाणी ॥
अत्र हरिः—अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ १ ॥ इति ।
एवञ्च वैयाकरणभूषणसारादिग्रन्थाभ्यासपठनेन न केवलं व्याकरणपदार्थानामेव ज्ञानं
सम्पद्यते किन्तु न्यायमीमांसावेदान्तादिशास्त्राणामपि पदार्थज्ञानस्य लाभोऽनेन सम्भ
वति । अत एवास्य ग्रन्थस्य सर्वत्र राजकीयपरीक्षासु पाठ्यत्वेन निर्धारणं दरीदृश्यते ।
अयं ग्रन्थकर्ता कौण्डभट्टः रङ्गोजिभट्टस्य पुत्रः, भट्टोजिदीक्षितस्य भ्रातीय इति,
प्रकृतग्रन्थस्यमङ्गलश्लोकेन "भट्टोजिदीक्षितमहं पितृव्यं नौमि सिद्धये" इति
वक्तोक्तश्च प्रतीयते । "भट्टोजिदीक्षितसमयश्च १६०० पर्यन्तं भवितुमर्हति । यत किन्त
भट्टोजिदीक्षितसहपाठिनो जगन्नाथस्य पण्डितराजस्य समयो निश्चितोऽस्ति । यत —
दिल्लीश्वरशाहजहानस्य सविधे तस्य पण्डितराजस्य स्थितिरासीत् । अत्र प्रमाणम्—
"दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः" इति पण्डितराजकृतश्लोक एव । तस्मात
कौण्डभट्टस्य किञ्चिदधिक १६५० समयो भवेत् ।
एते दाक्षिणात्या इति बहव आहु । एभि कृता ग्रन्था —१ तर्कप्रदीप । २ तर्क
रत्न. । ३ न्यायपदार्थदीपिका । ४ बृहद्व्याकरणभूषणम् । ५ लघुव्याकरणभूषणसार ।
६ वैयाकरणसिद्धान्तदीपिका । ७ स्फोटवाद इत्यादय । तत्र पदार्थदीपिका, बृहद्
व्याकरणभूषणम् लघुव्याकरणभूषणसार इति ग्रन्थत्रय मुद्रितं साम्प्रतमुपलभ्यते ।

अस्य वैयाकरणभूषणसारस्य सारोऽतिगहनविषयतया यथावज्ज्ञातुमशक्यः । अतोऽस्योपरि विद्वद्वरैरनेकव्याख्या आविष्कृताः । सन्ति चास्योपरि—हरिवल्लभकृतो, १—दर्पणः । भैरवमिश्रकृता—२ परीक्षा । गोपालदेवकृता—३ कान्तिः । हरिशास्त्रिकृता—४ काशिका । रघुनाथकृता—५ विवृतिः । कृष्णमित्रकृता—६ भूषणव्याख्या इत्यादयष्टीकाः । परन्त्वेतासु दर्पणेन समा विस्तृता न्यायमीमांसादिनयस्य स्पष्टाभिप्रायप्रदर्शिका नैकापि, एवं परीक्षासमानान्या नेत्यतोऽस्माभिर्दर्पणपरीक्षाभ्यां समन्वितो भूषणसार इदानीं विदुषां कृते छात्राणाञ्चोपकृत्यै सम्मुद्र्य प्राकाश्यं नीतः । पण्डितश्रीकृष्णमित्रकृता—वैयाकरणभूषणव्याख्या, पण्डितश्रीगुरुप्रसादकृत—तिङर्थवादसारश्चास्माभिरन्ते निवेशितौ ।

अत्र हरिवल्लभस्य दर्पणकारस्य परिचयस्त्वावदित्थम्—श्रीवल्लभाभिधानस्य पण्डितवरेण्यस्य कूर्मगिरिनिवासस्य उत्प्रभावोपपन्नश्रीवल्लभस्यायं सुपुत्रो दर्पणकारः श्री हरिवल्लभो नाम । अस्य समयः १८०० इत्यनुमातुं शक्यते । यतः किल १८९८ वैक्रमे लिखितायां काशिकायां तत्र तत्र स्थलेषु दर्पणकारस्य मतमनुवादितं दरीदृश्यते । अस्य पाण्डित्यं न केवलं व्याकरणशास्त्रे एव, किन्तु न्यायमीमांसादिशास्त्रेष्वपीति दर्पणटीकात एव निर्धारयितुं शक्यते ।

श्रीमन्नागेशमहामहोपाध्याय-पण्डितवर्यस्य अगस्त्यकुलावतंसश्रीमद्वेदवास्तव्यभैरवमिश्रस्य परिचयस्त्वावन्न तिरोहितो विदुषाम् । एतेषां महोदयानां शब्देन्दुशेखरे, परिभाषेन्दुशेखरे, मनोरमाशब्दरत्ने च विस्तृता पाण्डित्यप्रगल्भा टीका प्रथिता वरीवर्ति । एतेषां भैरवमिश्राणां समयः १७८० इति महामहोपाध्यायपण्डिताभ्यङ्करोपाह्ववासुदेवशास्त्रिसम्पादितसर्वदर्शनसङ्ग्रहस्थपाणिनीयव्याकरणग्रन्थकारसमयग्रन्थनामसूचकपत्रतोऽवगम्यते । एते सनाढ्यब्राह्मणा इति केचित् । परे तु सरयूपारीण इत्याहुः ।

श्रीमान्यवराः कृष्णमित्राचार्याः सुरजान्युरनन्दलान्तर्गतवल्कलपुरनिवासिनः पण्डितरामसेवकमिश्राग्निहोत्रिणां पुत्राः, पं० देवीदत्तवर्मणः पौत्राः वैदिकाः कर्मकाण्डे धर्मशास्त्रे च निष्णाताः, न्यायव्याकरणतन्त्रे च स्वतन्त्राः । एभिः—लघुमञ्जूषोपरि कुञ्चिका, कौमुद्युपरि रत्नार्णवः, प्रौढमनोरमायां कल्पलता, कर्मकाण्डे-प्रेतप्रदीपः, धर्मशास्त्रे विधिनिर्णयः, साहित्यदर्पणटीका च विनिर्मिताः । एते नागेशमहभट्टकालीना इति प्रामाणिकमुखतः श्रूयते । अत एव अभ्यङ्करोपाह्ववासुदेवशास्त्रिसम्पादितसर्वदर्शनसङ्ग्रहस्थपाणिनीयव्याकरणग्रन्थकारसमयग्रन्थनामसूचकपत्रतः १७८० इति समयो निर्धार्यते ।

टीकाद्वयभूषितभूषणसारस्य सम्पादनकार्यमतिदुष्करमिति विलोक्य महोपाध्यायरत्नाकरसम्पादनेकग्रन्थसम्पादनमनुष्ठितवन्तः गुरुवर्याः श्रीमन्तो हरिदासगुप्तास्तदर्थमस्मद्धस्तदानधैर्येण भूषणविवरणः सौकर्यार्थं सहायताप्रेक्षा मां सादरं चाज्ञापयन् । श्रीमदन्नदाचरणभट्टाचार्यप्रभृतिभ्यः शास्त्राध्यापकेभ्यः सम्पादनकार्ये लब्धसाहाय्यात् मया गुरुकृपाम्बुधिविहितधिया अनेकनवीनप्राचीनलिखितग्रन्थानेकशः सम्यक् परिशील्य ग्रन्थान्तरसम्मेलनेन तत्र तत्र त्रुटितमप्यपूर्य ग्रन्थोपयोगिताधायक निजबुद्ध्या टीकाद्वयमेकीकृत्य विधाय ग्रन्थादौ प्रकरणसूचिकां विषयसूचिकां कारिकासङ्ग्रहञ्च विधाय अन्ते कृष्णमित्राचार्यकृतभूषणव्याख्यां

पण्डितश्रीमुरारीशास्त्रिसंस्कृततिवर्यंवादसारम्, भूषणसारोल्लिखितग्रन्थकृतां विशेषमतान्तराणां च सूचकपत्रम्, भूषणसारस्थकारिकाणामकारादिक्रमिकानुक्रमणिकाप्रकरणप्रसङ्गपद्य विधाय यथामति समपादि ।

अत्र राजकीयप्रधानपाठशालाध्यापकन्यायव्याकरणाचार्यपण्डितसूर्यनारायणशुक्लमहोदयैर्जटिलपङ्क्तिकालापने कृपया बहुतरं साहाय्यमप्रदत्तम्, इति पण्डितवरेण्या अस्माभिर्नितरां धन्यवादार्हाः ।

अत्र संशोधनकार्ये सुहृद्वरपण्डितरघुनाथत्रिपाठिना बहुतरं साहाय्यं प्रदत्तमिति तेभ्यो मे सादरमनेके धन्यवादाः ।

राजकीयप्रधानपाठशालाध्यापकव्याकरणवेदान्ताचार्यैर्नेनेहस्तुपाङ्कपण्डितगोपालशास्त्रिभिः स्वकीयग्रन्थसङ्ग्रहतो ग्रन्थान् प्रदत्तवन्त इति तान् धन्यवादाञ्जलिर्मोच्यामः ।

श्रीपरममाननीयभैरवमिश्रनिर्मितपरीक्षाटीकां मुद्रापयितुमस्मत्पुस्तकेष्वासीदस्माकम् । परन्तु सा हस्तलेखरूपा नाभवत् । चिन्तया तस्याः अन्वेषणमप्यघटत् । विश्वविद्यालयसाहित्याध्यापकपण्डितमधुसूदनमहोदयः परमतपस्विनः पण्डितमहादेवप्रसादस्य सविधे प्रकाशार्थं नीतवान् । पण्डितमहादेवशास्त्रिणो दर्शनेनास्य महादेव इति नामान्वर्थं समस्यते स्म प्रकाशतः । गोरखपुरमण्डलान्तर्गतहाटिग्रामनिवासी सम्प्रतस्थानासिवासी द्विवेदीत्युपनामकः पण्डितमहादेवशास्त्री गोरखपुरमण्डलान्तर्गतवांसगांवमण्डलान्तर्गतमध्यग्रामवास्तव्यगुरुचरणकमलसेवक पण्डितहरिश्रीरामसहायपुत्रमग्रपुत्रभवानीप्रसादसंरक्षितो हस्तलिखितपरीक्षाटीकापुस्तिकामतिश्रमेण तेभ्य सम्पाद्य श्रेष्ठिवराय जयकृष्णदासमहोदयाय प्रकाशनार्थमुपहृतवानिति पण्डितमान्यवरमहादेवद्विवेदिनामकमहोपकारं शिरसि निधाय तेभ्यः पुनः पुनः धन्यवादाञ्जल्योऽस्माकम् ।

काशीस्थमहाराजाधिराजसंस्कृतमहाविद्यालयव्याकरणाध्यापकपण्डितनरहरिशास्त्रिमहोदयैः स्वकीयपरीक्षाटीकापुस्तकं संशोधनसाहाय्यार्थं प्रेषितमिति तेभ्योऽनेके धन्यवादाः ।

विश्वविद्यालयीयधर्मशास्त्राध्यापकपण्डितविश्वनाथशास्त्रिभिः पण्डितश्रीकृष्णमित्रकृतभूषणव्याख्याया हस्तलिखितं पुस्तकमप्रदत्तमिति तेभ्योऽनेके धन्यवादाः ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रव्याकरणनिष्णातधर्मशास्त्रविशारदस्य वैयाकरणभूषणसारस्य प्रणे श्रीहरिवल्लभशास्त्रिमहाशयेन सूक्ष्मेक्षिकया अतिश्रमो विहित इति तेभ्यो [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सदाशिवशास्त्री जोशी

[illegible]

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्गुरुवर्यमोकाटेकुलभूषणगणपतिशास्त्रिणाम्

चरणारविन्दयुगले सादरम्

विद्यामन्दिरमण्डना बुधजनैः सम्मानिताः सादरम्
विद्यादानतपोनितान्तनिरता रोचिष्णवः सद्गुणैः ।
मोकाटेकुलभूषणा गणपतिप्रख्यातनाम्ना युताः
वन्द्या मे गुरवो यदीयकृपया प्राप्ता सुविद्या मया ॥१॥

यस्याङ्घ्रिपद्मरजसा विमलीकृतन्तत्
चेतो दुरन्तविषयमलदूषितं मे ।
तस्यैव हे वरदकल्पतरुप्रसून-
मन्दारपादयुगले कृतिरर्पितेयम् ॥ २ ॥

भवदीय —

सदाशिवशास्त्री जोशी

॥ श्रीः ॥

अथ भूषणसारस्थप्रकरणानामनुक्रमणिका ।

वैयाकरणभूषणसारस्य सटीकस्य विषयानुक्रमणिका

अथ लकारार्थनिर्णयः ।

अथ सुबर्थनिर्णयः ।

इति सुबर्थनिर्णयः

अथ नामार्थनिर्णयः ।

अथ समासशक्तिनिर्णयः ।

इति सुबर्थनिर्णयः ।

अथ नामार्थनिर्णयः ।

अथ समासशक्तिनिर्णयः ।

इति समासशक्तिनिर्णयः ।

अथ शक्तिनिर्णयः ।

इति शक्तिनिर्णयः ।

अथ नञर्थनिर्णयः ।

अथ निपातार्थनिर्णयः।

अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः।

अथ देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः।

अथाभेदैकत्वसंख्यानिर्णयः।

अथ संख्याविवक्षानिर्णयः।

इति [illegible] विषयसूचिका।

अथ भूषणसारस्थमूलकारिकासङ्कलनम्।

फणिभाषितभाष्याऽब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः।
तत्र निर्णीत एवार्थः सङ्क्षेपेणेह कथ्यते ॥ १ ॥
फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः
फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् ॥ २ ॥
फलव्यापारयोस्तत्र फले तङ्यक्चिणादयः
व्यापारे शप्श्नमाद्यास्तु द्योतयन्त्याश्रयाऽन्वयम् ॥ ३ ॥
उत्सर्गोऽयं कर्मकर्तृविषयाद्यौ विपर्ययात्।
तस्माद् यथोचितं ज्ञेयं द्योतकत्वं यथागमम् ॥ ४ ॥
व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया।
कृञोऽकर्मकतापत्तेर्नहि यत्नोऽर्थ इष्यते ॥ ५ ॥
किन्तूत्पादनमेवातः कर्मवत्स्याद्यगाद्यपि।
कर्मकर्त्तर्य्यन्यथा तु न भवेत्तद् दृशेरिव ॥ ६ ॥
निर्वर्त्ये च विकार्य्ये च कर्मवद्भाव इष्यते।
नतु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽत्र व्यवस्थितः ॥ ७ ॥
तस्मात् करोतिधातोः स्याद् व्याख्यानं, यत्यसौ तिङाम्।
पकवान् कृतवान् पाकं किं कृतं पकमित्यपि ॥ ८ ॥
किं कार्य्यं पचनीयं चेत्यादि दृष्टं हि कृत्स्वपि।
किञ्च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव न ॥ ९ ॥
सर्व्वनामाऽव्ययादीनां वाद्यादीनां प्रसङ्गतः।
नहि तत्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटम् ॥ १० ॥
धात्वर्थत्वं क्रियात्वञ्चेद्धातुत्वं च क्रियार्थता।
अन्योऽन्यसंश्रयः स्पष्टस्तस्मादस्तु यथाकरम् ॥ ११ ॥
सत्यादावपि धर्म्यंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावना।
अन्यत्रारोपमात्रात्तु सा तथा न प्रकाशते ॥ १२ ॥
फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्म्मकः।
धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्म्मक उदाहृतः ॥ १३ ॥
आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनरूपता।
प्रकल्पिता यथाशास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥ १४ ॥
साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना।

बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने ।
स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः ॥ ३२ ॥
चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् ।
कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः ॥ ३३ ॥
समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ।
बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने ॥ ३४ ॥
अखण्डवर्णस्फोटोऽस्य लौकिकः संकेतरूपकम् ।
कृत्तद्धितसमासेभ्यो बहुव्रीहिविपर्यये ॥ ३५ ॥
पर्यायस्योपसंख्यानं बोधेऽपि च व्यवस्थितेः ।
शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्वाद्बहिरङ्गस्य चिन्तनम् ॥ ३६ ॥
इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।
अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा ॥ ३७ ॥
असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ।
वाचकत्वाविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः ॥ ३८ ॥
सम्बन्धिशब्दे सम्बन्धो योग्यतां प्रति योग्यता ।
समयाद्योग्यतासंविन्मातापुत्रादियोगवत् ॥ ३९ ॥
नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्वनामता ।
आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं नह्यसोऽप्यतिसर्ववत् ॥ ४० ॥
अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् ।
विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्ववधार्यताम् ॥ ४१ ॥
द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा ।
उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा ॥ ४२ ॥
तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः ।
विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः ॥ ४३ ॥
पदार्थः सदृशाऽन्येति विभागेन कदापि न ।
निपातेतरसङ्कोचे प्रमाणं किं विभावय ॥ ४४ ॥ ६
शरैरुशैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ।
इत्यादावन्वयो न स्यात् सुपाञ्च श्रवणं तत ॥ ४५ ॥
नञ्समासे चापरस्य द्योत्यं प्रत्येव मुख्यता ।
द्योत्यमेवार्थमादाय जायन्ते नामतः सुपः ॥ ४६ ॥
निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः ॥
युक्तं वा ननु तद्युक्तं परेषां मतमेव नः ॥ ४७ ॥
निपातत्वं परेषां यत्तदस्माकमिति स्थितिः ।

व्यापकत्वाच्छक्ततायास्त्ववच्छेदकमिष्यते ॥ ४८ ॥
कृत्तद्धितसमासेभ्यो मतभेदनिबन्धनम् ।
त्वतलोरर्थकथनं टीकायां हरिणा कृतम् ॥ ४९ ॥
अभार्द्वत्त्वोयं स्याद् दर्शनान्तरगामिनाम् ।
सिद्धान्ते तु स्थिते पक्षद्वयं त्वादिषु तच्छृणु ॥ ५० ॥
प्रयोगोपाधिमाश्रित्य प्रकृत्यर्थप्रकारताम् ।
धर्ममात्रं वाच्यमिति यद्वा शब्दपरा मती ॥ ५१ ॥
जायन्ते तज्जन्यबोधप्रकारे भावधर्मिणि ।
प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् ॥ ५२ ॥
अभेदश्चात्र संसर्ग आक्षेपादादिवं स्थितिः ।
देवतायां प्रदेये च तद्धितः शक्तिरस्तु वा ॥ ५३ ॥
प्रदेय एव वा शक्तिः प्रकृतेर्वास्तु लक्षणा ।
देवतायां निरूढेति सर्वे पक्षा अमी स्थिताः ॥ ५४ ॥
पदेशायां पक्षद्वयात्मभोऽन्यादावर्थैव दिक् स्मृता ।
वस्तुतो तुल्यरीत्येति नामार्थोऽपि प्रदर्श्यते ॥ ५५ ॥
अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः ।
कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वं न्यायाद् यथोच्यते ॥ ५६ ॥
न्यायानुरोधात् [illegible] ।
[illegible] ॥ ५७ ॥
विशेषे भेदकं [illegible] नियमो नहि ।
[illegible] ॥ ५८ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५९ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६० ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६१ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६२ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ६३ ॥
[illegible]
[illegible] ॥ ६४ ॥

पदेष्वेवादिषु यदि प्रकृत्यादिविभिन्नता ।
समस्तादेर्विभेदोऽपि सम्प्रमोदो हि दृश्यते ॥ ६५ ॥
दृष्टेऽप्येवादि दृष्ट्वा च वाक्यस्फोटं विनिश्चिनु ।
अर्थं विशिष्य सम्बन्धाग्रहणं चेत् समं परे ॥ ६६ ॥
अध्याहारभ्रमाभेदात्परेऽर्थोऽन्यवन्तु नत् तथा ।
तार्थं मैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य पदेति ये विदुः ॥ ६७ ॥
भाट्टमतेऽपीष्यमेषाङ्गुर्भेदाभाया पदे गतिम् ।
पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ॥ ६८ ॥
वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ।
पञ्चकोशादिवत्तस्मात् कल्पनैषा समाश्रिता ॥ ६९ ॥
उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः ।
कल्पितानामुपाधित्वं स्वीकृतं हि परैरपि ॥ ७० ॥
ह्रस्वदैर्घ्यादयो यद्वद् वर्णेष्वन्यस्य मन्यते ।
शाक्यादय इव वाक्ये ज्ञानेनौपम्यमीयताम् ॥ ७१ ॥
औपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्द्रवत् ।
अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृतः ॥ ७२ ॥
कैश्चिद् व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ।
सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ॥ ७३ ॥
सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः ।
इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छब्दतत्त्वं निरञ्जनम् ।
ब्रह्मैवेत्यक्षरं प्राहुस्तस्मै पूर्णात्मने नमः ॥ ७४ ॥

इति भूषणसारस्यमूलकारिकासङ्कलनम् ।

प्राप्तिस्थानम्—
चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,
बनारस सिटी ।

ॐ

वैयाकरणभूषणसारः

दर्पणपरीक्षाभ्यां सहितः।

[illegible] नौमि [illegible]।

दर्पणः

[illegible]

परीक्षा

[illegible]

[illegible]

स्फोटरूपं यतः सर्वं जगदेतद् विवर्त्तते ॥ १ ॥

दर्पणः

गम्यमानतदर्थसामानाधिकरण्यस्य लकारार्थकर्त्तरि सत्त्वात् वर्त्तमानक्रियाद्योतकलडु-समपुरुष.। "अस्मद्युत्तम" (पा०सू०–१–४–१०७)इत्यत्र पूर्वसूत्रात् स्थानिनीत्य-स्यानुवृत्ते । स्तुतिश्चोत्कृष्टगुणवत्त्वप्रकारकबोधानुकूलो व्यापार.। एवं च प्रकृत-धात्वर्थ.। बोधरूपधात्वर्थफलाश्रयत्वाल्लक्ष्मीरमणस्य कर्मता । एवञ्च वैयाकरणमते प्रकृते श्रीमद्दितलक्ष्मीरमणाश्रयकोत्कृष्टगुणवत्त्वप्रकारकबोधानुकूलो मदभिन्नाश्रयको वर्त्तमानशब्दप्रयोगरूपो व्यापार इति वाक्यार्थः । नन्वेतच्छ्लोकप्रवर्त्तकत्वेन शिवस्याभ्यर्हिततरत्वात्तत्स्तुत्यात्मकमङ्गलमपि कुतो नाचरितमत आह–*गौरीरम-णरूपिणमिति* । स्वरूपपररूपपदेन गौरीरमणपदस्य षष्ठीसमासस्ततोऽस्त्यर्थनि-बन्धनो मत्वर्थीय इति । गौरीरमणो रूपं स्वरूपं यस्येति षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिणोऽभावे-ऽलाभेऽपि लाघवमूलक–'न कर्मधारयात्' इतिन्यायस्य "प्रत्ययस्थात्" (पा०सू० ७–३–४४) इति सूत्रे "अमुव्यत." इति प्रयोगमुदाहरता भाष्यकृताऽनादृतत्वात् मत्वर्थीयानुपपत्तिः । इत्यने येदाम्यन्ते प्रयोगद्वैविध्यम्—

'शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे ।'

इत्यादि । तथा च तदभिन्नमित्यर्थ.। प्रमाणं चात्रोक्तपुराणवाक्यमेव । एवञ्च कार्यवैचित्र्यस्य कारणवैचित्र्यनियम्यत्वाज्जगत्पालनादिकार्यवैचित्र्योपपत्तये तत्तद्गुण-प्रधानमूर्तिपरिग्रहो भगवतो न पारमार्थिको भेद इति स्तुतिकर्मता शिवस्य नानुपपन्ने-ति भाव । उत्कृष्टगुणवत्त्वमेवाविष्करोति—*यत इति* । वेदान्तिमते मायाशबलस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वात् "जनिकर्तुः" (पा० सू० १–४–३०) इत्युपादानहेतावपादानसंज्ञाभिव्यक्तया पञ्चमी । 'गुण' इत्युक्ते "विभाषा" (पा० सू० २–३–२५) इत्यस्य न प्रसक्तिः । तथाच यस्मादुपादानहेतोरित्यर्थः । सर्वं जगत् स्फोटरूपं विव-

परीक्षा

र्त्तमान , ततो मत्वर्थीय इति । लाघवमूलको 'न कर्मधारयात्' इति न्यायस्तु 'अमुव्यत' इति "प्रत्ययस्थात्" इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगादनित्य इति न मत्वर्थी-यानुपपत्तिः । मन्वनयोर्भेदाद्गौरीरमणमित्यनुपपन्नमिति भ्रमितव्यम् ? कार्यस्य वैचित्र्यसिद्धये विग्रहान्तरपरिग्रहेण भगवतो विभिन्नव्यवहारो न स्वेनयो (१)पार-मार्थिको भेद इति सिद्धान्तात्।

यदुक्तं प्राक् तच्चिन्त्योत्कृष्टगुणाश्रयत्वप्रकारकज्ञानमित्यादि, तदेतदुपपादयति—*स्फोटरूपमिति* । यत एतत्सर्वं स्फोटरूपं जगद्विवर्त्त इति सम्बन्धः । स्फुटत्यर्थो-ऽस्मादिति स्फोटः बाहुल्यकादपादाने घञ् । स च स्फोटो वाचक शब्द । रूप्यते ज्ञायते इति रूपो ऽर्थः, स्फोटश्च रूपश्चनयो समाहार स्फोटरूपम् । वाच्यवाचकयो-रभेद । वर्णादिष्वभेदो समीचनस्येति व्याख्यानुरस्यम् । *विवर्त्तते*—उत्पद्यते । ननु "सत्य मीमांसमथ आसीत्" इति श्रुत्या प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं प्रतीयत इति कथमेतदिति शङ्कापरस्याह—*जगदिति* । सत्यानि जगतीति वर्त्तमाने इत्यादिना

[illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible]

[illegible] इति [illegible] । [illegible]

[illegible] इति [illegible] । नन्वेवं [illegible]

[illegible] इति [illegible] । नन्वसंख्यात [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] प्रतिभातीत्यर्थः । [illegible]

[illegible] प्रतिभाति [illegible]

[illegible] । इति [illegible] भान्तमनुभाति सर्वम् [illegible]

[illegible] । अत्र च [illegible]

[illegible] । अथ [illegible]

[illegible] इति [illegible] । [illegible]

[illegible]

अशेषफलदातारं भवाब्धितरणे तरिम् ।
शेषाऽशेषार्थलाभार्थं प्रार्थये शेषभूषणम्(१) ॥ २ ॥

दर्पण

स्येन च स्तुत्वस्थशोषणसमस्तसिद्धान्तप्रतिपत्तये प्रार्थयते-*अशेषेति* । फलं-प्रवृत्त्युद्देश्यम् । स्वर्गादियत्किञ्चित्फलदातृत्वस्य देवतान्तरसाधारण्यादाह-*अशेषेति* । तथा चापवर्गरूपफलस्यापि शेषपदेन कुक्षिप्रविष्टत्वात् तद्दातृत्वस्यानन्यसाधारण्यात् प्रार्थ्यतावच्छेदकधर्मलाभः; तदेव विशदयति-*भवाब्धीति* । भव एवाब्धिरिति रूपकम् । अकर्षापयाहादिमदराकरमलोभायाक्रान्तत्वाद् दुरवगाहत्वेन भवे तदारोपः । तेन च भवस्य दुस्तरत्वं व्यज्यते । तस्य तरणं पारदेशप्राप्तिस्तस्मिन्नित्यर्थः । *तरिम्*—साधनम् । यद्यपि तरन्त्यनया इति व्युत्पत्त्या तरणसाधनं तरिपदार्थस्तथाऽपि तदुपदकीभूततरणस्य सन्निहितपदेनैव लाभात् द्विरुक्तिर्मा भूदिति विशेष्यमात्रपरतया व्याख्यातम् । मुक्तिसाधनज्ञानविषयमिति यावत् । मुक्तिश्च वेदान्तिमतेऽज्ञाननिवृत्ति-

[illegible]

कमन्यतोऽवधेयम् ।

नैयायिकास्तु-आत्यन्तिकदुःखध्वंसो मोक्षः । ध्वंसे आत्यन्तिकत्वञ्च-स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालिकत्वम् । अत्रैव तत्त्वज्ञानस्योपयोगः । विशेषांशस्य त्वासाधारणमावश्यक एव सम्भवात्, नित्यसुखाभिव्यक्तिर्वा स इत्याहुः ।

शेषाशेषेति । कर्मधारयोत्तरपदः षष्ठीतत्पुरुषः । तस्य च लाभपदेन समासः । लाभायेदमिति विग्रहे चतुर्थ्यन्तलाभपदस्यार्थपदेन सः । शेष-पतञ्जलि, शेषांशत्वा-

परीक्षा

भविष्यन्ति"इति प्रतिपादितम् ।

[illegible]

भवाभावाक्रान्तत्वेन भवस्याब्धित्वेन निरूपणम् । एतेन दुस्तरत्वस्य लाभः, तस्य तरणं पर्व पारगमनं तत्साधनं तरी निवृत्तिस्तत्र तरिम्-योजनम्, तत्साधनमिति यावत् । एतेन मुक्तिसाधनज्ञानविषयत्वं स्पष्टमर्थो लभ्यत इति । मुक्तिश्चाज्ञाननिवृत्तिपूर्वकस्वस्वरूपप्राप्तिः । निवृत्तिश्चाभावरूपाधिष्ठानात्मिका स्वस्वरूपमपि ब्रह्मात्मकमेव । तत्र यद्यपि न ग्रन्थे तथाऽपि योगक्षेमसाधारणमाध्यस्थेन विवक्षिता । *शेषाशेषेति* । कर्मधारयोत्तरपदः षष्ठीतत्पुरुषः । तत्र पतञ्जलिस्तत्प्रतिपादितार्थे पदार्थः । एतेन

[illegible]

पाणिन्यादिमुनीन् प्रणम्य पितरं रङ्गोजिभट्टाभिधं
द्वैतध्वान्तनिवारणादिफलिकां पुम्भाववाग्देवताम्।

दर्पणः

[illegible] ण्य। तथा च शेषपदसान्निध्यात् [illegible] र्थः। *शेषभूषण- [illegible] शेषोऽस्य शेषोक्त- [illegible] तिः। शेषोक्तः स भूषणं यस्येत्यर्थः। यतोऽस्य भूषणं [illegible] सान्निध्यविशेष [illegible] सिद्धान्तकर्त्रे प्रार्थनीति [illegible] शब्दविवरणमस्त्विति [illegible] ॥ २ ॥

[illegible] दर्शयति-*पाणिन्यादीति। पुम्भा- [illegible] पुंसो भावो यस्या इति व्यधिकरणबहुव्रीहि [illegible] वाग्देवतानामिति [illegible] अथवा-पुम्भाववाग्देवताम् [illegible]। तथा [illegible] कर्मधारयो वाग्देवतायेन। [illegible] *द्वैतध्वान्तेति। [illegible] द्वैतविषयं [illegible] विरोध [illegible] विरुद्ध [illegible] अथ वा- [illegible] तत्र सर्वं द्वैतं [illegible] द्वैतम्, [illegible] हिंसा [illegible] तस्य नाशो हिंसा [illegible] तदेव ध्वान्तम् [illegible]

परीक्षा

[illegible] *शेषभूषणम्*—शेषोक्तः स भूषणं यस्य तत् [illegible] शेषो यस्य भूषणं [illegible] अथ [illegible] इति। [illegible] पुम्भाववाग्देवतामिति *। इदं [illegible] *पाणिन्यादीति। *पुम्भाववाग्देवतामिति [illegible] पुंसो भावो [illegible] यस्याः सा [illegible] *द्वैतध्वान्ते- [illegible] हिंसा [illegible]

दुर्ण्ढि गौतमजैमिनीयवचनव्याख्यातृभिर्दूषितान्
सिद्धान्तानुपपत्तिभिः प्रकटये तेषां वचो दूषये(१) ॥ ३ ॥

प्रारिप्सितप्रतिबन्धकोपशमनाय कृतं श्रीफणिस्मरणरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते—

फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः ।

दर्पणः

फलं यस्यास्तामित्यर्थः । अनधिकारिणां स्वाश्रितानामैहलौकिकज्ञानोत्पादकत्वे-ऽधिकारिणां सम्भावनावत्त्वेनाभ्यसनेन पुम्भावनावाद्वैतमात्मनिवर्तकत्वमिति भावः । *दुर्ण्ढि* । गणपतिं, प्रगम्येत्यनुवर्त्यते । *सिद्धान्तानिति* । भाष्यकारादि-निर्णीतार्थान् सिद्धान्तानित्यर्थः । *उपपत्तिभिः* । साधकप्रमाणाभावबाधकरूपाभि- [illegible]

[illegible]

ग्रन्थादावनुष्ठितस्य मङ्गलस्य तन्निबन्धनस्य च प्रयोजनमाह—*प्रारिप्सितेत्या-दिना* । समाप्तये इति विहाय 'प्रतिबन्धकोपशमनाय' इत्युक्त्या मलीकिकाश्रयिणोऽ-शिष्टाचारानुमितमङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलम् । जन्मान्तरीयमप्याक्षिप्तुमिव शिष्टानां मङ्गलानुष्ठानान्मङ्गलसमाप्त्योः शरीरनिष्ठान्यामस्यैव कार्यकारणभावस्य कल्पनीय-तया तस्य च नास्तिकसमाप्तौ व्यभिचारेण समाप्तेस्तत्त्वासम्भवात्, किन्तु कार्य-मात्रं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुतया दुरितरूपप्रतिबन्धकनिरास एव मङ्गलस्योप-योगी । न तु समाप्तावपि, विघ्नध्वंसेनान्यथासिद्धत्वात्, समाप्तिस्तु तत्र बलवत-त्कारणकलापादिति सूच्यते । *फणिस्मरणेति* । फणी-शेषः । "शेषाख्यं धाम माम-कम्" इति भगवदुक्तेस्तत्स्मरणस्य विघ्ननिवारकत्वात् । मङ्गलस्य नतिस्तुत्यादि-भेदेन नानात्वमिति सूचयितुं स्मरणेत्युक्तम् । *प्रतिजानीत(१) इति* । प्रतिज्ञाफलं तु

परीक्षा

यस्याविकलमिति यावत् । *दुर्ण्ढिम्*—गणपतिम् । *सिद्धान्तान्*—भाष्यकारसम्मत-सिद्धान्तान् । *उपपत्तिभिः*—साधकप्रमाणाभावबाधकरूपयुक्तिभिः । *दूषये इति* ॥ बाधकप्रमाणोपन्यासेनेति शेषः । एतेन वैयाकरणसिद्धान्तो विषयस्तज्ज्ञानं प्रयोजनं तज्जिज्ञासुरधिकारी प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्ध इति स्वयं तदुक्तं भवति ।

ग्रन्थादौ कृतस्य मङ्गलस्य प्रयोजनमाह—*प्रारिप्सितेत्यादिना* । अत्र प्रति-बन्धकोपशमनायेति कथनेन विघ्नध्वंसस्यैव मङ्गलफलत्वमुक्तम् । आत्मनिष्ठत्वामन्या सत्वो कार्यकारणभाव । समाप्तिस्तु विघ्नध्वंसप्रतिलकारणकलापादप्युत्पत्ति । स्मर-णरूपमित्यनेन मङ्गलस्य नतिस्तुत्यादिरूपेण नानात्वं सूचितम् । *चिकीर्षितमित्यादि* ।

[illegible]

तत्र निर्णीत एवार्थः सङ्क्षेपेणेह कथ्यते ॥ १ ॥

उद्धृत इति । अत्र 'अस्माभिः' इति शेषः । भाष्याऽब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृत इत्युक्तिस्तु शब्दकौस्तुभोक्तानामर्थानामाधुनिकोत्प्रेक्षितत्वनिरासाय । अन्यथा तन्मूलकस्यास्य ग्रन्थस्याप्याधुनिकोत्प्रेक्षितसारत्वापत्तौ पाणिनीयानामनुपादेयतापत्तेः । तत्र निर्णीत इत्युक्तिरितोऽप्यधिकजिज्ञासुभिः शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यमिति ध्वनयितुम् ॥ १ ॥

अथ धात्वर्थनिर्णयः ।

प्रतिज्ञातमाह—

फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।
फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् ॥ २ ॥

दर्पणः

तिन्वावधानं बोध्यम् ।

उद्धृतकर्त्राकाङ्क्षायामाह—*अस्माभिरिति* । मूले—*कथ्यत इति* । इयर्थादिति पद्यकारिकाभिरिति शेषः ॥ १ ॥

अथ धात्वर्थनिर्णयः ।

तत्र स्फोटस्यार्थबोधजनकत्वात् तेनैवाऽखण्डान्निर्देश वाक्यस्फोटस्य 'वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे' इत्यादिना सिद्धान्तयिष्यमाणत्वेऽपि प्रतिवाक्यं सङ्केतग्रहासम्भवात् तदन्वाख्यानस्य लघूपायेनाशक्यत्वाच्च तत्र कल्पनया पदानि विभज्य तेष्वपि प्रकृतिप्रत्ययभागांस्तथैव प्रविभज्य, कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तदर्थेष्वपि प्रकृतिप्रत्ययानामादिष्टेऽतिबोधनद्वारा साधुत्वान्वाख्यानाय महर्षिकल्पिते शास्त्रे प्रक्रियानिर्वाहाय पदस्फोटस्यापि मन्तव्याविति दर्शयितुं तत्त्वार्थप्रधाने मुक्तिप्रदादिरूपे वाक्ये धात्वर्थस्य प्राधान्यान्मेवादौ निरूपयितुमाह मूले—*फलव्यापारयोरिति* ।

परीक्षा

कर्तृनिष्ठ फलव्यञ्जिका [illegible] धातोरिति बोध्यः । प्रतिज्ञा च—निरूपणीयार्थविषय[illegible] । [illegible] व्यापार शब्दो-[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

धातुरित्यत्र स्मृत इति वचनविपरिणामेनान्वयः ।
फलं विक्लित्त्यादि ।

दर्पणः

तत्र धातुरित्यस्य 'स्मृताः' इति न विशेषणम् । विभिन्नवचनान्तत्वेनान्वयानुपपत्तेः । विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तिवाच्यसंख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षायां विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानवचनकत्वनियमात् । अत एव 'नीलो घटाः' इत्यादेर्न साधुत्वम् । तद्विवक्षायां तु 'वेदाः प्रमाणं' 'आत्माद्युपलब्धयः पदार्थः' (न्यायसूत्रे-१।१।१८) इत्यादौ विभिन्नवचनत्वमपि । न च प्रकृते तद्विवक्षायां बीजमस्तीत्यतो वचनविपरिणामेनान्वयं दर्शयति मूलग्रन्थः—*धातुरित्यत्रेति* ।

ननु धातुत्वेन मुनेरुक्तौ वा प्रवृत्तिरस्मृता तत्त्वं वाच्यम् । अन्येष्वज्ञानवतीनेष्वज्ञापितत्वमिति चेत् । तदुक्तं हरिणा—

"सम्यार्थस्य प्रसिद्धस्यार्थमारभ्यन्ते पचादयः ।
तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम् ॥" इति ।

"स्वरितञितः" (पा०सू० १।३।७२) इति सूत्रेऽपि फलपदस्य प्रयोजनमुख्यार्थकत्व एव प्रसिद्धेः । तथा च तादृशफलस्य धात्वर्थत्वे विक्लित्त्यनुकूलव्यापारदशायां तण्डुलस्य धात्वर्थतादृशफलाश्रयत्वाभावात् कर्मत्वानुपपत्तिः, तदन्यतादृशफलाश्रयस्य तदापत्तिश्चेत्यत आह—*फलं विक्लित्त्यादीति* । अयमाशयः—फलपदस्य लोके तथा तादृशार्थे प्रसिद्धत्वेऽप्यत्र पारिभाषिकार्थपरमेव । अन्यथा सकर्मकत्वादिव्यवहारो दुरुपपादः स्यादिति । तत्त्वं च—तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धातुजन्यप्रतीतिविषयत्वं तद्धात्वर्थत्वं वा । अन्यत्वं च—अन्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वम् । तेन सत्तादौ नातिप्रसङ्गः । गम्यादर्थव्यापारजन्यविभागादावतिप्रसङ्गवारणाय विशेष्यं, तदर्थव्यापारेऽतिप्रसक्तिविरामाय च सत्यन्तम् । तच्च विक्लित्त्यादीनामक्षतम् । तस्यापि प्रकृतपद्यादिशक्यतया तत्तद्रूपेणैव, तथा बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् । वक्ष्यति वाक्यार्थप्रदर्शनावसरे-'विक्लित्त्यनुकूलो व्यापारः' इति, धातुत्वादिकमजानतोऽपि तद्बोधाच्चेति भावः ।

परे तु—कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वम् । अन्यता वाऽऽरोपिताऽनारोपिता चेत्यन्यदेतत् । विभागज-

परीक्षा

वाच्यत्वम् । धातुरित्यस्यैकवचनान्तस्य विशेष्यवाचकताऽस्ति । तद्विशेषणवाचकमपि यदि विशेष्यवाचकपदार्थगतसङ्ख्याविरुद्धसङ्ख्याया अविवक्षा तदा समानवचनकत्वमेवापेक्षितम् । विरुद्धसङ्ख्याविवक्षायान्तु विभिन्नवचनकत्वमपि भवति 'वेदाः प्रमाणम्' इत्यादौ यथा । प्रकृते तु तद्विवक्षायां मानाभाव इत्याशयेनाह—*धातुरित्यत्रेति* ।

फलशब्दोऽत्र न 'स्वरित ञितः' इति सूत्रे फलशब्दो यत्परस्तत्परः, किन्तु विलक्षणार्थबोधक इत्याशयेनाह—*फलमित्यादि* । तद्धात्वर्थफलत्वं च—तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धात्वर्थत्वम् । इह च जन्यस्य यत्र फलत्वेन ग्रहणं तत्र, यत्र

व्यापारस्तु भावनाऽभिधा साध्यत्वेनाऽभिधीयमाना क्रिया [illegible]

दर्पणः

[illegible] पदार्थं विना [illegible] फलव्यापारयोरेव [illegible] । कर्माख्याते [illegible] [illegible] इति वद् [illegible]
[illegible] मानाख्याति [illegible] कर्तृ [illegible] निरवयवत्वात् [illegible]
[illegible] । [illegible] । विनाशान्यतरे [illegible] इत्यधिकमग्रे वक्ष्यते ।
[illegible] तया व्यापारत्वं [illegible] । आख्यातत्वात् । क्रियात्व [illegible]
नतु व्यापारत्वं न फल [illegible] क्रियात्वम् । तथापि [illegible] । धात्वर्थ [illegible]
तत्वात् , दण्डादिव्यापारस्य धात्वर्थत्वापत्तेः । तथा [illegible] दण्डादेः कर्तृत्वापत्तेर्नाभिधाना [illegible]
[illegible] कर्तृतया [illegible] तद्वाचकस्य दण्डादेः [illegible] पचनापत्तेश्च । कर्तृ [illegible]
दण्डः पचति इत्यादौ दण्डादिवद्धानरं तृतीयासामानाधिकरण्य [illegible] यथा [illegible]
[illegible] इत्यादौ [illegible] पचति इत्यादौ कर्तृ [illegible]
[illegible] । यदि [illegible] मात्रत्वं यदि [illegible] , तदा पचति इत्यादौ [illegible] । यदि [illegible]
[illegible] । किञ्च [illegible] यदि [illegible] फल [illegible] त्वात् । यदि [illegible]
धात्वर्थत्वापत्तिः तस्य [illegible] व्यापारत्वात् [illegible]
[illegible] तदा तण्डुल [illegible] फलानुकूल [illegible] तस्य [illegible] त्वं [illegible]
ति इति प्रयोगापत्तिः । तण्डुलादि [illegible] सति [illegible]
[illegible] । अत एव न [illegible] [illegible] । तेषामन्विता [illegible]
[illegible] । [illegible] धातुवाच्यत्वे [illegible] । [illegible] । मा [illegible]
पचति इति प्रयोगः स्यादत [illegible] आह—व्यापारस्त्विति । [illegible]
[illegible] निष्पाद [illegible] व्यापारत्वं विवक्षा [illegible]
[illegible] । तथा च [illegible] प्रकारतावत्त्वं [illegible] यावत् । [illegible]
[illegible] व्यापारत्व [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] साध्यत्वेन प्रतीत [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] प्रतीतिविषयत्वम् । [illegible] व्यापारत्वम् [illegible] इति [illegible]
नेः । [illegible] इति [illegible]
साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वादुक्तव्यापारस्य [illegible]

परीक्षा

[illegible] फलत्वं [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । न चैवं [illegible] । [illegible]
[illegible] । व्यापारस्य [illegible] आह—व्यापारस्त्विति । [illegible]
[illegible] । [illegible] प्रकारता [illegible]
[illegible]
[illegible] । एवं सति [illegible]
[illegible]
[illegible]

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

> यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाऽभिधीयते ।
> आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ इति ।

न च साध्यत्वेनाऽभिधाने मानाभावः । पचति, पाकः, करोति, कृतिः, इत्यादौ धात्वर्थाऽवगमाविशेषेऽपि क्रियान्तराऽऽकाङ्क्षाऽनाकाङ्क्षयोर्दर्शनस्यैव मानत्वात् । तथा च क्रियान्तराऽऽकाङ्क्षानुत्थापकता-

---

दर्पण.

वच्छेदकमानुपूर्वमेवेति भावः ॥ उक्तार्थस्य स्वोत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति—*उक्तञ्चेति* । *यावदिति* । सर्वमित्यर्थः । सर्वपदार्थमेव विवृणोति—*सिद्धमित्यादिना* । सिद्धम्-विद्यमानध्वंसप्रतियोगि 'अपाक्षीत्' इत्यादौ । असिद्धम्-भूतभिन्नवर्तमानं तादृशप्रागभावप्रतियोगि च, 'पचति' 'पक्ष्यति' इत्यादौ । *साध्यत्वेन*—पच्यमानत्वरूपेण । *अभिधीयते* । तत्प्रकारकप्रतीतिविषय इत्यर्थः । क्वचिद्विकल्प्यते इति पाठः । एतेन क्रियाशब्दस्य रूढिः प्रदर्शिता । यौगिकत्वमप्याह—*आश्रितेति* । आश्रितक्रमरूपं यस्यास्तत्त्वात्, पूर्वापरीभूतावयवकत्वादित्यर्थः । तदीयावयवानामधिश्रयणादिश्रयणपर्यन्तानां क्रमेणोत्पत्ते क्रियापदेन सा उच्यते । यत्र च न क्रमिकावयवको व्यापारस्तत्र रूढिरेवादरणीया, पौर्वापर्यारोपो वा । फलस्यापि स्वजनकव्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण तथैव भानम् । अत एव तत्प्रत्ययवाचकस्य धातुत्वसिद्धिरिति भावः । *पाक इति* । यद्यपि साध्यत्वेनोपस्थितिरत्र, कथमन्यथा स्तोकं पाक इत्यादौ स्तोकादीनां कर्मता, तथाऽपि तत्र धातूपस्थाप्यभावस्य गुणतया प्रधानीभूतघञ्प्रत्ययार्थस्य तस्य सिद्धत्वेनेत्याशयः । पर्यवसितार्थमाह—*तथा चेति* । *क्रियान्तरेति* । अयमाशयः—यद्धर्मवत्ताज्ञानात् क्रियान्तराकाङ्क्षोदयस्तादृशज्ञाने प्रकारतावच्छेदकं यत्तत्सिद्धत्वम् । तद्भिन्नत्वं ज्ञानविषयतयाऽऽकाङ्क्षोत्थापकत्वाभाववच्छेदकं वा साध्यत्वम् । साध्यत्वज्ञानस्य तु आकाङ्क्षाप्रतिबन्धकत्वात् । तत्सका-

परीक्षा

शमाह—*उक्तञ्चेति* । कारिकायां सिद्धमित्यस्य निष्पन्नमित्यर्थः । इदं पाकाक्षीदित्याद्यभिप्रायेण । असिद्धमनिष्पन्नमिदं पचति पक्ष्यतीत्याद्यभिप्रायेण । इदं विशेष्यबोधकम् । एवं च सिद्धमसिद्धं वा सर्वस्य साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितेति योगप्रदर्शनम्, क्रियतेऽवयवानां क्रमेणोत्पत्त्या सा क्रिया । अत एवाश्रितक्रमरूपा आश्रितक्रमरूपं यस्याः, यथा पचधात्वर्थव्यापारावयवानामधिश्रयणादिश्रयणपर्यन्तानां क्रमेणोत्पत्त्यात्तद्भागावयवसमूहः क्रिया पचादिनोच्यते । तथाऽन्यत्राऽपि बोध्यम् । यत्र तु नावयवानां क्रमस्तत्राऽऽरोपो रूढिर्वा व्याख्येया । *पाक इति* । अत्र प्रकृत्यर्थस्य साध्यत्वेनैव प्रतीतिः । अत एव स्तोकं पाक इत्यत्र स्तोकशब्दात्कर्मत्वाधकद्वितीयासिद्धिः, तथाऽपि प्रत्ययार्थस्य सिद्धत्वेन भानमिति विशेषः । *आकाङ्क्षाऽनाकाङ्क्षयोरिति* । अन्यथा तत्त्वाराकाङ्क्षाजनकस्य एवनिरासः । *अनुत्थापकतावच्छेदकरूपमिति* । नच रूपमन्यानन्त्यात्मकम् तेन रूपेण धात्वर्थवान्निवृत्ततानुभवो

दर्पण.

[illegible] साध्यत्वादेव । न च क्रियान्तराकाङ्क्षा [illegible] क्रिया-
[illegible] धात्वर्थोऽपि [illegible] पचति इत्यादावाकाङ्क्षादर्शनात् । क्रिया-
न्तरेण न स्यादिति वाच्यम् । तथापि [illegible] । अत एव न क्रि-
यां क्रियाधारत्वव्यवहारस्तु तदंशे क्रियामात्रमित्याहुरिति ।
मात्रं कारकमात्रत्व । तेषां क्रियान्तराकाङ्क्षा [illegible] साध्यत्वाभावे [illegible]
वस्तुतस्तु सिद्धत्वाते साध्यत्वाकाङ्क्षा [illegible] [illegible] ।
साध्यतया इत्याकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदक [illegible] पचति सत्तान्तरानां पूर्वोप-
शत एव [illegible] इत्युपमित्यादि , [illegible]
[illegible] इति । क्वचित् ।
उक्तं हरिणा—"सर्वोप्तरेषु सिद्धः सन् [illegible] विनिर्णयः ।
प्राक् च साधनतास्थानात् क्रियाभिनिवेशभावतः ॥ इति ॥
"साध्यं हि क्रिया निर्वर्तयति" इति "भूवादयः" (पा० सू० १।३।१८) इति सूत्र-
[illegible] तथा च प्रतिक्रियैक-
[illegible] ।
कश्चित्तु—[illegible] पचतिपचत्यादिषु जातिः । तथा च प्रतिक्रियैक-
[illegible] क्रिया । साध्यत्वं च तस्या व्यक्तिद्वारमेव । [illegible]
समवति. [illegible] ।

परीक्षा

मानम् । एवं च [illegible] क्रियान्तराकाङ्क्षा भवति, न धर्मी [illegible]
या क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकता तस्यां प्रकारतावच्छेदकत्वात् [illegible] धर्मः । पचत्यादौ सा-
साध्यत्वं तु क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकताभावावच्छेदको धर्मः । [illegible] यागादिष्वा-
धर्मप्रकारकज्ञानाभावात् क्रियान्तराकाङ्क्षा, एवं गमनादिषु [illegible] क्रियापदीतिस्तु ध-
[illegible] क्रियान्तरान्वयप्रयोजकः । साध्यत्वेन क्रियापदीतिरिति वाच्यम् ?
एव । नहि [illegible] क्रियाप्रधानव्यवहारानुपपत्तिरिति साध्यस्यैव साधनाक-
क्रियामात्रविनिगमनतया तथाव्यवहारात् । वस्तुतस्तु साध्यस्यैव [illegible] सत् । अत एव पचति भव-
मिति साधनाकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव तत् । अत एव पचति भव-
न साध्यत्वानुपपत्तिः ।
अत एव(१) "भूवादयः" इति सूत्रं भाष्यकृतोक्तम्—"साधनं(२) हि [illegible]
[illegible], तामुपमत्य विनिनष्टि" इति ।
अन्ये तु—तत्र धातुवाच्या सा जातिरेव क्रियापदेनोच्यते सा जातिः [illegible]
[illegible] व्यवहारात् । सिद्ध्यतीति तस्याश्च व्यक्तिद्वारा साध्यत्वं क्रमिका-
[illegible] । तदुक्तं हरिणा—
वर्तमाना [illegible] क्रियाभिव्यज्यते । तदुक्तं हरिणा—
[illegible] क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनाम् ।
जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनाम् । ॥ १ ॥
[illegible] सा साध्यत्वोपलक्ष्यते ॥ १ ॥
[illegible]
इति [illegible]

पचादेस्तद्रूपं(१)साध्यत्वम् । तद्रूपत्वमसत्त्वभूतत्वम् । एतदे-वाऽऽह—

असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते ।

इति वाक्यपदीयमिति द्रष्टव्यम् ॥

अयं च व्यापारः फूत्कारत्वाधःसन्तापनत्वयत्नत्वादिरूपेण वाच्यः । पचतीत्यादौ तत्तत्प्रकारकबोधस्याऽनुभवसिद्धत्वात् ।

दर्पणः

"जातिसम्यं क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम् ।
असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपलभ्यते ॥"

इति वाक्यपदीयं चात्र मानमित्याहुः ।

साध्यत्वासत्त्वभूतत्वयोः पर्यायतामाह—*तद्रूपत्वमिति* । *एतदेवेति*॥ सिद्ध-रूपासत्त्वभूतत्वमेवेत्यर्थः । *असत्त्वभूत इति* । "भावप्रधानमाख्यातम्" (निरुक्ते १ अ० १ पा०) इति निरुक्तार्थप्रतिपादकमेतत् ।

'सत्त्वस्वभावमापन्ना व्यक्तिर्नामभिरुच्यते ।'

इति तस्य पूर्वार्द्धम् । *भावश्चेति* । चोऽवधारणे भावश्च एवेत्यर्थः । तेन सत्त्वभूतस्य तस्य व्यवच्छेदः ॥ तिङ्पदैरिति बहुवचनस्वारस्येन तिङन्तपदैरित्यर्थः । *अभिधीयते*—बोध्यते इत्यर्थः । अभिधीयते इत्यस्य प्राधान्येनेति शेषः । तेन कृदन्तपदैरसत्त्वासत्त्वभावाभिधानेऽपि न क्षतिरिति भावः । तिङन्तपदैरिति भावाऽऽ-ख्याताभिप्रायेणेति कश्चित् ।

अयं चेति । साध्यत्वेन प्रतीयमानो व्यापारश्चेत्यर्थः । *वाच्य इति* । पच-त्यादिनेत्यर्थः । *अनुभवसिद्धत्वादिति* । अत एव व्यञ्जनादिना वह्निप्रज्वल-नदशायां फूत्कार एव गृहीतवाक्तिरस्य न पचतीतिप्रयोगः । धात्वे, इच्छार्, याम चेति

परीक्षा

वस्तु-क्रियायाः साध्यत्वं तदेवासत्त्वभूतत्वमित्याह—*तद्रूपत्वमिति* । अत एव वाक्यपदीये हरिणा—

सत्त्वस्वभावमापन्ना व्यक्तिर्नामभिरुच्यते ।
असत्त्वभूतो भावस्तु तिङ्पदैरभिधीयते ॥ १ ॥

इत्युक्तम् । *तिङ्पदैः*–तिङन्तैः पदैः । अत एव "भावप्रधानमाख्यातम्, सत्त्वप्र-धानानि नामानि"इति निरुक्ते उक्तम् । व्यापारस्य धातुवाच्यत्वं न व्यापारत्वेनैव, किन्तु फूत्कारादिनिष्ठफूत्कारत्वादिना ।

एव पचतीत्यादिवाक्यजन्य[illegible]बोधानन्तरं तत्तत्[illegible] ... यस्य

एव [illegible] स

प्रकृतप्रयोगं न

(१) [illegible]ति [illegible] ।

न च नानार्थताऽऽपत्तिः, तद्वादिन्यायेन बुद्धिविशेषादेर्नाम्यताऽवच्छे-

दीपः

[illegible] । [illegible] । नानार्थत्वम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible]

[illegible] ॥ इति [illegible]

परीक्षा

[illegible]

यच्छेदकरूपं(१)साध्यत्वम् । तद्रूपवत्त्वमसत्त्वभूतत्वम् । एतदेवाऽऽदाय—

असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते ।

इति वाक्यपदीयमिति द्रष्टव्यम् ॥

अयं च व्यापारः फूत्कारत्वाधःसन्तापनत्वयत्नत्वादितत्तद्रूपेण वाच्यः । पचतीत्यादौ तत्तत्प्रकारकबोधस्याऽनुभवसिद्धत्वात् ।

दर्पणः

"जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम् ।
असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपलभ्यते ॥"

इति वाक्यपदीयं चाऽत्र मानमित्याहुः ।

साध्यत्वासत्त्वभूतत्वयोः पर्यायतामाह—*तद्रूपवत्त्वमिति* । *एतदेवेति*॥ तिङ्वाच्यासत्त्वभूतत्वमेवेत्यर्थः । *असत्त्वभूत इति* । "भावप्रधानमाख्यातम्" (निरुक्ते १ अ० १ ख०) इति निरुक्तार्थप्रतिपादकमेतत् ।

'सत्त्वभावमापन्ना व्यक्तिर्नामभिरुच्यते ।'

इति अस्य पूर्वार्द्धम् । *भावश्चेति* । चोऽवधारणे, उक्तभाव एवेत्यर्थः । तेन सत्त्वभूतस्य तस्य व्यवच्छेदः ॥ तिङ्पदैरिति बहुवचनस्याऽऽरम्भेण तिङन्तपदैरित्यर्थः । *अभिधीयते*—बोध्यते इत्यर्थः । अभिधीयते इत्यस्य प्राधान्येनेति शेषः । तेन कृदन्तादिभिरन्यवाच्यतयाऽभिधानेऽपि न क्षतिरिति भावः । तिङन्तपदैरिति भावाऽऽख्यातानामभिधानेनेति कश्चित् ।

अयं चेति । साध्यत्वेन प्रतीयमानो व्यापारश्चेत्यर्थः । *वाच्य इति* । पचत्यादितिङ इत्यर्थः । *अनुभवसिद्धत्वादिति* । अत एव व्यञ्जनादिना पाकप्रयत्नकरणानां फूत्कार एव गृहीतशक्तिकस्य न पचतीतिप्रयोगः । धातो, इच्छा, ज्ञानं चेति

परीक्षा

ननु-क्रियायाः [illegible] तद्रूपवत्त्वमिति । अत एव वाक्यपदीये हरिणा—

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

न च नानार्थताऽऽपत्तिः, तद्वादिन्यायेन बुद्धिविशेषादेः शक्यताऽवच्छे-

---

दर्पणः

विशेषविषयिण्यां स्वविषयबोधानुसारादेवेति भावः । *न च नानेति* । नानाधर्माव-
च्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्मवत्त्वं नानार्थत्वम् । तच्च पक्ष्यादावस्तीति
भावः । एकत्रानादाय तत्त्वं [illegible] बोध्यम् । *बुद्धिविशेषादेरिति* ।
शक्तिनिरूपितविषयतावच्छेदकत्वमन्यस्यैवेति शेषः बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वस्येति
यावत् । अयं भावः—तद्वादिन्यायेन [illegible] बोधः सर्वानुभवसिद्धः । स च
धर्मत्वाद्यनुगमकधर्मं विनाऽनुपपन्न इति बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वं तदनुगमक-
धर्मत्वमिति तदनुगतेऽपि तदवच्छिन्नेषु धर्मादिषु तद्वादीनां शक्तिः । बुद्धिविशेषविष-
यतावच्छेदकत्वस्य [illegible] न धर्मत्वादीनां तेन रूपेण शाब्दबोधे नाना-
पत्तिः । अनुगतनानाधर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्मवत्त्वमेव नानार्थ-
त्वम्, न तेषां तद्वत्तीति तद्वादिशक्तिनिरूपणे निर्णीतमस्य, तद्वदिहाप्यवसेयमिति ।

ननु [illegible] व्यापाराणां [illegible]
अर्थत्वात् '[illegible] च क्रिया' इति "[illegible]" (पा० सू० १।३।१) इति सूत्रस्थ-
भाष्य

[illegible] व्यापारत्वावच्छिन्नवाचकत्वात् [illegible]
तथा [illegible] व्यापारत्वावच्छिन्नविषयकत्वाभावात् स्यादिति
[illegible] । न च [illegible] पचतीत्यादिव्यवहार-
पचतीति [illegible] एव [illegible] न तु नानाधर्मावच्छेदक इति पचति
[illegible] इति [illegible] व्यापारत्वावच्छिन्न [illegible] न
स्यादिति वाच्यम् ! [illegible] व्यापारधर्मज्ञानं प्रति
[illegible] भवतीति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

दकानामनुगमकस्य सत्त्वात्। आख्याते क्रियैकत्वव्यवहारोऽपि ; अवच्छेदकबुद्धिविशेषैक्यमादायैव। उक्तं च वाक्यपदीये—

"गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्।
बुद्ध्या प्रकल्पिताऽभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते॥"

इति। धात्वर्थं निरूप्य तिङर्थमाह—

आश्रये तिङिति। फलाश्रये, व्यापाराश्रये चेत्यर्थः। फलाश्रयः कर्म, व्यापाराश्रयः कर्ता। तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वान्न तिङस्तदंशे शक्तिः। अन्यलभ्यत्वात्। शक्यतावच्छेदकं चाश्रयत्वं

दर्पणः

भाष्यासङ्गतिरत आह—*आख्यातेति*। निर्विभक्तिकः पाठः साधुः। आख्यातप्रतिपाद्यक्रियैकत्वव्यवहारोऽप्यर्थः। सविभक्तिकपाठे सप्तमी वैषयिकाधारे आख्यातजन्यक्रियामादाय बोध्या। *बुद्धिविशेषैक्यमिति*। सङ्कलनरूपबुद्धिविशेषात्मकावच्छेदकैक्यमादायेत्यर्थः। तथा चावयवाऽऽश्रयं पौर्वापर्यं, समुदायाश्रयमेकत्वमादाय तत्सङ्गतिरिति भावः। तत्र मानमुपन्यस्यति—*उक्तञ्चेति*॥ *गुणेति*। क्रमिकैर्व्यापारसमूहं प्रति गुणभूतैस्तत्पूर्वं भासमानैरवयवैरुपलक्षितः सङ्कलनात्मकैकबुद्ध्या प्रकल्पितोऽभेदो यस्य तद्रूपः समूहः क्रियेति व्यवह्रियते इति कारिकार्थः। तत्र क्षण- [illegible]

परीक्षा

घटत्वेऽवच्छेदकस्य बुद्धिविशेषस्यैक्यादिति भावः। बुद्धिविशेषस्योपलक्षणीभूतशक्यतावच्छेदकानुगमकत्वे न तु विशेषणीभूतत्वे; न बुद्धिविशेषस्य शक्यतावच्छेदकांशे विशेषणतया शाब्दबोधे भानापत्तिः। न चैतावताऽनुगमकधर्मस्वीकारेऽप्यनेकशक्यतावच्छेदकत्वमस्त्येवेति नानार्थत्वापत्तिर्न गतेति वाच्यम्? अनेकशक्यतावच्छेदकत्वं न नानार्थत्वम्, किन्त्वनेकशक्यतावच्छेदकत्वाश्रयत्वम्। यथा सूर्यत्वविष्णुत्वादिनिष्ठा हर्यादिशब्दशक्यतावच्छेदकता भिन्नेति तेषां नानार्थत्वम्, तथा न प्रकृते, उपलक्षणीभूतबुद्धिविशेषस्यैक्येनानुगतधर्मावच्छिन्नशक्यतावच्छेदकताया एकत्वादिति भावः। ननु "प्रशंसायाम्" इति सूत्रभाष्ये—एका क्रियेति व्यवहारो दृश्यते तस्य कथमुपपत्तिः, यावता बहूनां व्यापाराणां भवन्मते विशेषधर्मपुरस्कारेण शक्यत्वादत आह—*आख्याते इति*। *गुणभूतैरिति*। समूहं प्रतीत्यादि। *अवयवैरिति*। गुण इति शेषः। अवयवानां गुणभूतत्वं च तत्पूर्वं भासमानत्वम्। *क्रमजन्मनामिति*। इदं युगपदनुत्पन्नत्वे हेतुः। बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः—सङ्कलनात्मकैकत्वबुद्ध्या प्रकल्पिताभेद इदं समूहस्य विशेषणम्। एतेन पूर्वापरीभूतावयवानां युगपदसन्निधानेन क्रियेति व्यवहारानुपपत्तिरिति निरस्तम्।

तिङन्तजन्यबोधे धात्वर्थस्य प्राधान्येन भानाज्जन्निरूप्य प्रत्ययार्थं वक्तुमुपक्रमते—*आश्रये तिङिति*। अन्यलभ्यत्वात्—धातुलभ्यत्वात्। अनन्यलभ्यो हि

तत्तद्व्युत्पत्तिविशेषसत्त्वमिति सुधर्यैनिर्णये यतते ।

तत्तत्प्रयोगस्याख्यातार्थत्वे किं मानम् । प्रतीतेः—कर्तृता, भावे-

---

दर्पणः

'अन्वयबोधो हि शब्दार्थः' इति न्यायादिति भावः । एतेन कृतित्वम्, व्यापा-रत्वं वा शक्यः शक्यतावच्छेदकमिति विभावनीयम्, तत्तदर्थानां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवमिति कैयायिकानां दूषणमप्यनवकाशमिति सूचितम् ।

तत्राश्रयस्य निर्णयं आश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम् । तस्य च स्वरूपा-ऽभिन्नतया नानाव्यक्त्यात्मकत्वेनानुगततया च गौरवमिति ऽनुशयेनाह—*तदपा-दनेऽपि द्वितीयार्थः* । *यत्ने इति* । अस्य द्वितीयार्थनिरूपणावसर इति शेषः । तथा च तत्राश्रयत्वादिरूपस्याननुगतस्य शक्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमे नानात्वमनुगमो दोष इति भावः

मीमांसकादिमतं प्रदर्श्य तेन निराकरिष्यन् कर्तृकर्मणोः निर्णयं व्यव-स्थापयितुं यतते—*तदितीति* । ननु यद् यद् बोधकं तत्तदर्थकम् इति नियमात् आख्यात-जन्यकर्तृकर्मप्रतीतिरेव मानम् आह—*प्रतीतेरिति* । तत्प्रतीतिबलेनाख्यातम् । तत्त्वं तेनाह—*लक्षणयेति* । तत्राख्यातस्याश्रयलक्षणत्वे भावनानामनुपपत्ति-स्तदुपपत्त्यै तत्र तस्य शक्तिकल्पने तु भावे लक्षणाभ्युपगमे, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । भावनाश्रयत्वेन भावनायां लक्षणायां तु भावनायाः प्राधान्यानुपपत्तिरत आह—*आ-क्षेपादिति* । आक्षेपोऽनुमानमित्यर्थः । तथाहि—अन्विताभिधानवादिमते पदानां विशेषणत्वेनैवार्थोपस्थापकतयाऽऽख्यातार्थभावनाया विशेषणत्वानुपपत्त्या भवति तस्या आश्रयाऽऽक्षेपकत्वम् । यद्वा अनुमानं च । तत्प्रयोगश्च 'आख्यातपद-बोध्या भावना, विशिष्टाश्रिता, विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकत्वात् । घटपदबोध्यघटत्व-

परीक्षा

शब्दार्थः' इति न्यायस्य सुप्रसिद्धत्वादिति भावः । एतेन कर्तरि कर्मणि वा आख्या-तस्य शक्तिस्वीकारे बहूनां व्यापाराणां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवमिति नैयायि-कानां दूषणं तदन्यत्रानवकाशिकमिति ध्वनितम् । तत्राश्रयत्वस्य शक्यतावच्छे-दकत्वेऽपि तस्य निरूपकभेदेन नानात्वस्याविच्छिन्नत्वेन [illegible] भेदाद्गौरवं दुर्वारमे-त्यत आह—*तत्प्रकारेति* । *सुधर्यैनिर्णये*—द्वितीयार्थनिरूपणावसरे । एवं चाश्रयत्वस्याखण्डोपाधित्वतया न नानाधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वप्रयुक्तं गौरव-मिति भावः । मीमांसकोक्तं परिहरन् स्वमतं व्यवस्थापयितुं यतते—*तदितीति* । *उभयोः*—कर्तृकर्मणोः । ननु यद्यदर्थबोधकं तत्तदर्थकमिति मानान्तरेणा-ख्याता कर्तृकर्मप्रतीतिरेव मानं भविष्यतीत्यत आह—*प्रतीतेरिति* । *लक्षणयेति* । ननु लक्षणायां नोपपद्येत भावनाया मुख्यत्वे आख्यातशक्यतया तस्याः शाब्दबोधे भानमिष्टं शक्त्या लक्षणयाऽऽश्रयस्यापि वक्तव्यमिति युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इत्यत आह—*आक्षेपादिति* । आक्षेपोऽनुमानम्, तच्च भावना विशिष्टाश्रिता धर्मत्वात्, घटत्ववदित्याकारकस्य प्रयोगस्य तत्र सम्भवान्निर्वहति । एवं च भावना विशिष्टा-श्रितेत्यनुमितौ विशिष्टत्वसाधकविशिष्टतावच्छेदकाश्रयत्वादि भानं यस्य तद्वि-स्तरत्वं स एव वदति स्वमते । अनुमानानुमानस्याक्षेपस्य [illegible] चेत्तत्र अनुमितेस्त्वा-

पात्, प्रथमान्तपदाच्च सम्भवादिति चेद्—

अत्रोच्यते—"लः कर्म्मणि च भावे चाऽकर्म्मकेभ्यः" (पा० सू० ३।४। ६९) इति सूत्रमेव मानम्। अत्र हि चकारात्, "कर्त्तरि कृद्" इतिसूत्रोक्तं कर्त्तरीत्यनुकृष्यते। बोधकतारूपां तिबादिशक्तिं तत्स्थानित्वेन कल्पिते लकारे प्रकल्प्य, लकाराः कर्म्मणि कर्त्तरि चानेन विधी-

---

दर्पणः

यत इति। समानसंवित्संवेद्यत्वं तु नाक्षेपः, प्रमेयमित्याश्रयभाने भावनाया अभानात् भावनापदजन्यभावनाबोधे आश्रयाऽभानाच्चेति।

ननु व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानं विनाऽप्याश्रयबोधस्यानुभवसिद्धत्वादाक्षेपादाश्रयभानोपपत्तिः, कादाचित्कत्वात् तथाभानस्य। किञ्चोक्तरीत्या सङ्ख्यानसमर्थने आख्यातजन्यबोधे भावनायाः प्राधान्यानुपपत्तिः शक्तिपदे तस्या विशेषणत्वेनैवोपस्थितत्वात् घटपदवत्, एतत्तत्त्वस्य विचाराऽसहत्वाचेत्यत आह—*प्रथमान्तपदाद्वेति*। समभिव्याहृतप्रथमाऽन्तचैत्रादिपदादेवाश्रयप्रतीत्युपपत्तेरित्यर्थः। एवञ्च नाश्रयप्रतीत्यनुपपत्तिराश्रये आख्यातशक्तिसाधिकेति भावः।

मानमिति। यद्यप्याश्रयत्वेनाश्रयभानार्थं तत्राख्यातस्य शक्तिरावश्यकीत्येतावत् वक्तुमुचितं, तथापि धातोः फलव्यापारयोः शक्तिराख्यातस्याश्रयत्वे शक्तिरिति मते आश्रयस्य आश्रयत्वेनापि लाभाय सामान्यत आश्रये स्वाभिमताख्यातशक्तिः सिद्ध्यतीति तन्मतनिरासार्थमपि सूत्रमेव प्रमाणत्वेनोपन्यस्तमिति बोध्यम्। ननु कर्त्रादिपदघटितमिदं सूत्रं कथमाख्यातस्य कर्तृवाचकत्वे मानमित्याशङ्कां निरस्यति—*अत्र हीति*। अस्येतत्सूत्रं लकारागामेव कर्त्रादिशक्तिबोधकं नाख्यातस्येत्यत आह—*बोधकतारूपामिति*। बोधकतास्वरूपामित्यर्थः। इदं चादेशिष्वेव शक्तिरादेशानामादेशिस्मृतिद्वाराऽर्थोपस्थापकत्वमिति मतनिरासायेत्युक्तम्। यथा चैतत्

परीक्षा

लिङ्गपरामर्शजन्यतया शाब्दबोधे व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानाभावेऽपि शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वादत आह—*प्रथमान्तपदाद्वेति*। चैत्रः पचतीति वाक्यघटकं यत्प्रथमान्तं पदं चैत्र इत्यादि तेनाश्रयस्य प्रतीत्युपपत्तौ न तत्राख्यातस्य शक्तिः स्वीकार्येति भावः। *मानमिति*। अनुमापकमित्यर्थः। आख्यातम्-आश्रयवाचकम्, "लः कर्मणि" इति सूत्रगृहीतशक्तिकत्वात्। अप्रादिनिर्दिष्टवदिति। यद्यद्धर्मावच्छिन्नगृहीतशक्तिकपाणिनीयसूत्रकं भवति तत्तद्धर्मावच्छिन्नशक्तं भवतीति सामान्यतो व्याप्तिः। ननु तत्र कर्त्रादिपदघटितत्वेन कथं तत्सूत्रगृहीतशक्तिकत्वरूपहेतुसिद्धिरत आह—*अत्र हीति*। यद्यपि परमतस्य प्रथमान्तपदेन चैत्रादिना चैत्रस्य लाभेऽप्याश्रयत्वस्य न लाभ इत्याख्यातस्य तत्र शक्तिः स्वीकार्येत्येतदपि निराकर्त्तुं सम्भवति, तथाऽपि अनन्यलभ्यत्वेनाश्रयत्वावच्छिन्ने एव शक्तिरूपेण, तत्त्वाश्रयत्वावच्छिन्न इति सम्मतम्, तस्यापाकर्तुमनुमानप्रदर्शनमेव कृतम्। तत्रैतावता लकारस्य शक्तिः सिध्यति न त्वाख्यातस्येत्यत आह—*बोधकतेति*। बोधजनकत्वं शक्तिः, सा च या लौकिकशब्दसमवायी सत्र कल्प्यते इति भाव। इदं च स्थानिन्येव शक्तिः, आदेशा-

यन्ते। नकारविसर्गादिनिष्ठां कर्मकरणादिबोधकताशक्तिमादाय शसादिविधानवत्। न च सूत्रे कर्तृकर्मपदे कर्तृत्वकर्मत्वपरे। तथा च–कर्तृत्वं–कृतिः कर्मत्वञ्च फलमेवार्थोऽस्त्विति शङ्क्यम्। फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेन लकारस्य पुनस्तत्र शक्तिकल्पनाऽयोगात्।

अथ दर्शनान्तरीयरीत्या व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावात्तत्र ल-

दर्पणः

तथा वक्ष्यते। *विधीयन्ते इति*। तथा च वर्णस्फोटपक्षे धृतनागवर्णानामेव वाचकताया व्यवस्थापयिष्यमाणतया "लः कर्मणि" (पा० सू० ३।४।६९) इत्यादिसूत्राणां तिबादिशक्तिग्रहे एव तात्पर्यावधारणेन सन्त्यजति तस्याऽन्यावरणिसाधकप्रमाणत्वमिति भावः। *नकारविसर्गादीति*। 'रामान्' 'रामः' इत्यादावित्यर्थः। *कर्तृकर्मपदे*– इत्यस्यानुवृत्त्योपात्ते इत्यादि। *कर्तृत्वकर्मत्वपरे इति*। आकृतिवादमभिप्रेत्य भावप्रधाननिर्देशादेति भावः। *कर्तृत्वं कृतिरिति*। कृतौ पत्ववाचकत्वेन तत्प्रकृतिककर्त्रर्थकतृजन्तकर्तृशब्दस्य कृत्याश्रयवाचकतया तदुत्तरभावप्रत्ययेन प्रकृत्यर्थप्रकारीभूतकृतिस्वरूपबोधनादिति भावः। *कर्मत्वं च फलमिति*। कर्मशब्दस्य धात्वर्थफलाश्रये पारिभाषिकत्वादिति भावः। *शङ्क्यमिति*। तथा च तत्सूत्रबलात् कर्तृकर्मणोराख्यातशक्तिः सिद्ध्यतीति भावः।

दर्शनान्तरीयेति। दर्शनं शास्त्रं, न्यायादि; अन्यद्दर्शनं दर्शनान्तरम्; तत्र भवा दर्शनान्तरीया। गहादित्वाच्छः। 'पचति' इत्यस्य पाकं करोतीति विवरणात् फलं पच्यादर्थः, तिङ् तु व्यापारवचन इति मीमांसका मन्यन्ते। तन्मते व्यापारस्यान्यल-

परीक्षा

लं तु स्थानिस्मृतिजननद्वारा शाब्दबोधजनकत्वमिति पक्षनिराकरणायेत्यलमितरेण। ननु कृतित्वस्य जातित्वेन शक्यतावच्छेदकलाघवान्कृतावेव शक्तिसिद्धये कर्तृपदं कर्तृत्वपरमेवास्त्विति चेत्? न। प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिसंबन्धेऽनेकाकारप्रत्ययाभावेन न यत्नत्वस्य त्रितयसाधारणत्वे मानाभावात्, तथा च गौतमसूत्रम्–"समानप्रसवा जातिः" इति–समानं प्रसवो बुद्धिजननं यस्याः सेत्यर्थः। ननु कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकतया कृतित्वजातिसिद्धिरिति तदवच्छिन्ने आख्यातस्य शक्तिकल्पने लाघवमिति चेत्? न। प्रागभावप्रतियोगित्वं हि कार्यत्वं; तच्च ध्वंसस्यासाधारणम्। न च ध्वंसनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकं कार्यम्, तच्च न सम्भवति, ध्वंसं प्रति कृतित्वेन जनकताया मानाभावेन [illegible] कृतित्वावच्छिन्नकार्यत्वाधि[illegible] कृतित्व जातिसिद्धिरित्युक्तं [illegible] कर्मत्वं [illegible] नानापद विनि[illegible] [illegible] तयाथिक[illegible] त्वय। कर्मत्वमिति। [illegible] गादिति। तथा [illegible] कर्मणि इति [illegible]

कारविधिः स्यादिति चेन्, नहि कृतामपि कर्तृकर्मादिवाचित्वं न निरुन्ध्येत्। "कर्तरि कृत्" इति च, "लः कर्मणि" इत्यनेन तुल्ययोगक्षेमम्।

अपि च मीमांसकानां कृतामिवाऽऽख्यातानामपि कर्तृवाचित्व-मस्तु, भावनाया एवाऽऽक्षेपेण कृदादिवत् प्रतीतिसम्भवे वाच्यत्वं माऽ-

---

दर्पण

स्यभावनायास्तत्र लकारविधौ न किञ्चिद् बाधकम्। यथा पुत्रीयता वदकारे साधिते-ऽपि कृत्ताद्धितयोः कर्मादिष्वनुशासनमेव, तथा लविधानादभिधानव्यवस्थार्थ-मनुशासनमेव, क्रेया भावे तु कथञ्चित् परितप्तव्यमिति भावः। कृतामिति। कृत्तद्धितानां कृदन्ततद्धितान्तानामित्यर्थः। ननु "कर्तरि कृत्" (पा० सू० ३।४।६७) इत्येव तत्र शक्तिग्राहकमत आह—कर्तरि कृदिति चेति। तत्सूत्रेऽपि च कर्तरीति अत्रानु-वर्तते। तथा च पूर्वसूत्रस्थकर्तृपदस्य धर्मिपरत्वेऽप्यत्रानुवर्तनेन तस्य धर्मिपर-त्वमेव। अत्र धर्मपरत्वं नु सत्रापि धर्मपरत्वेन न्याय्यम्। तदेवाह—तुल्ययोगक्षेम-मिति। अन्यथानुपपत्तेः वाऽर्थो, तत्प्रकरणस्थस्य वचनम्। एवञ्च "लः कर्मणि" इत्यस्या-ख्यातार्थताऽऽव्यापकाः आख्यातार्थव्यवस्थापकत्वेऽपि ध्यायात्मकत्वात्, "कर्तरि कृत्" (पा० सू० ३।४।६७) इत्यस्यापि कृतां भावनार्थत्वव्यवस्थापकत्वम्। तत्पक्षे सार्व-धातुके भावात् कृतां तत्कर्मनियामकत्वं नहीति चेत्, तर्हि "लः कर्मणि" (पा० सू० ३।४।६९) इत्यपि आख्यातस्य भावनाकर्त्रनियामकमिति समानमित्यर्थः।

ननु पूर्वसूत्रस्थकर्तृपदस्य धर्मिपरत्वेऽप्यनुवृत्तस्य तस्य शक्यादिपरत्वाऽप्रयत्नेन धर्मपरत्वमपि स्यात्। यदि च तत्रापि धर्मिपरत्वं तर्हि तत्र गमकं, प्रकृते च तदभावात् प्रमाणाभावात् इति विभाव्यम्, तदाऽपि भावः। कारकं भाविकल्प-तया इति तत्सूत्रस्य लिङ्गवाच्यत्वेन स्थापितम्। [illegible] मध्यमपुरुषस्यैव प्रयोगात् आह—अपि चेति। तथा च [illegible] कृदन्तस्य [illegible] स्यादेवेति भावः। [illegible] आक्षेपस्यैव [illegible] आह—भावनाया इति। कृदादिवदिति। "तत्र तस्येव" पा० सू० ५।१।११५। इति वति। कृदादिवत् इत्यर्थः। भाटि-

परीक्षा

वत्वम्। [illegible] इत्यर्थः। [illegible] इत्यर्थः। कृता-मपीति। न च [illegible] इत्यर्थः। "कर्तरि कृत्" इति सूत्र-स्थ [illegible] इत्यर्थः। तुल्ययोगक्षे-मेति। [illegible] यदि च [illegible] कृतस्य [illegible] "कर्तरि कृत्" [illegible] भावः

[illegible]

स्तु । तथा सति प्राधान्यं तस्या न स्यादिति चेत्? न । घटमानत्वेना-
दावाक्षिप्तत्वेऽपि प्राधान्यवदुपपत्तेः । पचतीत्यादौ पाकं करो-
तीति भावनाया विवरणदर्शनाद्वाच्यत्वमिति चेद्? न । पाकानुकूल-
व्यापारवतः कर्तुरपि विवरणविषयत्वाऽविशेषात् । न च कर्तुर्विवरणं
तात्पर्यार्थविवरणं, पाकं करोतीत्यत्र शब्दार्थकर्मत्वविवरणवद्, इतरे-
तरयोगद्वन्द्वे समुच्चयांशविवरणवद्वा, न तदर्थनिर्णायकमिति वाच्यम् ।
भावनायामपि तुल्यत्वात् ।

दर्पणः

द्वात् कर्तुर्विशिनष्टीति इत्याह- परिग्रहः । तथा च यथा भवन्मते धात्वर्थाराधाव-
त्वेन इतरार्थकर्त्राक्षिप्तभावनाया बोधविषयत्वं तथाऽस्मन्मतेऽपीति भावः । *तथा
तीति* । भावनाया आख्यातावाच्यत्वे सतीत्यर्थः । *तस्या.*—भावनायाः ।
प्राधान्यम्*—मुख्यविशेष्यत्वम् । *घटमानेति* । 'जातिः पदार्थः' इति मते
त्वाक्षिप्तव्यक्तेर्यथा प्राधान्यम् तथा कर्त्राक्षिप्तभावनाया अपि प्राधान्यमुपपत्स्यत
र्थः । शङ्कितपादेतु परिगणिताद्विवरणाद्भावनावाचकत्वमाख्यातस्याऽऽपाद्य-
वादयते—*भावनाया इति* । *विवरणेति* । तत्समानार्थकशब्दान्तरेण तदर्थ-
स्य विवरणतया, प्रकृते पचतीत्यस्य पाकभावनेत्याख्यातस्य भावनात्वेन विवर-
स्य भावनावाचकत्वमित्यर्थः । विवरणस्य स्वस्वबोधानुसारितया, न तेनाऽर्थ-
इत्याह-*पाकानुकूलेति* ॥ पचतीत्यस्यैककर्तृका पचिक्रियेति कर्तुर्विवरणस्या-
र्तनेनाऽऽख्यातस्य भावनायां शक्तिरुत कर्तरीत्यत्र विनिगमकाऽभावादिति
*इतरेतरयोगद्वन्द्व इति *॥ समाहारद्वन्द्वे, उत्तरपदस्यार्थसमाहारस्य परा-
विवरणानुकूलितरेतरेति । धवखदिरावित्यादिद्वन्द्वघटकपदार्थानां साहित्यस्य
समस्यचशब्देन विवरणवदित्यर्थः । इदं चान्यपदप्रयोजकत्वं योग्यता ।
देन जलमाहर' इत्यत्र जलाऽऽहरणप्रयोजकतया छिद्रेतरत्ववत् प्रकृते हित्वाऽ-
रवयाऽपदार्थसाहित्यस्याऽपि भानमित्यभ्युपेत्योक्तम् । तत्र साहित्यस्य
निरिक्तस्याऽननुभवात्तस्य द्विवचनादिनिर्वाहस्थितेन तत्र समासघटकप्रत्येक-
तस्यैव येन विवरणमिति तात्पर्यन्तु बध्यते—*तुल्यत्वादिति* । भाव-

परीक्षा

तया इत्यन्त इव आख्यातस्य भावेऽपि तस्या अवाच्यार्थत्वेन प्राधान्यं न स्या-
समाधत्ते—*तथासतीत्यादिना* । *आक्षिप्तेति* । ज्ञानार्थ तस्ते
त् । ननु पचतीत्यस्य पाकानुकूलभावनेति विवरणं दृश्यते; तत्समानार्थ-
र्थकथनं हि विवरणम्, तच्चाख्यातस्य भावनार्थकत्व एवोपपद्यत इत्या-
तीत्याशङ्कते. । *कर्तुरपीति* । पचतीत्यस्यैककर्तृका पचिक्रियेति वि-
लत्वात् । ननु कर्तृविवरणं न वाच्यार्थविवरणमिति दृष्टान्तेनाशङ्क्य नि-
। पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमपि केचित्कथयन्ते तन्मतेनाय
तरयोगद्वन्द्व इति । धवखदिरावित्यादिद्वन्द्वघटकपदानां साहित्ये च
तथाऽपि चकारेण तस्य विवरणं दृश्यते, समाहारद्वन्द्वे तूत्तरपदस्य ह

कारविधिः स्यादिति चेत्, तर्हि कृतामपि कर्तृकर्म्मादिवाचित्वं न सिध्येत्। "कर्त्तरि कृत्" इति च, "लः कर्म्मणि" इत्यनेन तुल्ययोगक्षेमम्।

अपि च मीमांसकानां कृतामिवाऽऽख्यातानामपि कर्तृवाचित्वमस्तु, भावनाया यथाऽऽक्षेपेण कृदादिवत् प्रतीतिसम्भवे वाच्यत्वं माऽ-

---

दर्पण

स्त्वाख्यातस्य लकारविधौ न किञ्चिद् बाधकम्। यद्यप्युक्तरीत्या व्यापारे शक्तिसिद्धावपि कर्त्रादिनिर्वाहकं कर्मणीत्यनुशासनमेव, तथाप्यभिधानाऽनभिधानव्यवस्थार्थं तदुपयोगावश्यकमेव, द्वैधा भाने तु कथञ्चित् परिहरणीयमिति भावः। *कृतामिति*। कृत्प्रत्ययानां ण्वुलतृजादीनामित्यर्थः। ननु "कर्त्तरि कृत्" (पा० सू० ३।४।६७) इत्येव तत्र शक्तिग्राहकमत आह—*कर्तरि कृदिति चेति*। तत्सूत्रादेव च कर्त्रादीनि अर्थानुवर्तन्ते। तथा च पूर्वसूत्रस्थकर्मणस्तस्य धर्मिपरत्वेऽप्यनुवर्त्यस्य तस्य धर्मिपरत्वमेव। अत्र धर्मपरतायां तु तत्रापि धर्मपरतैव स्यात्। तदेवाह—*तुल्ययोगक्षेममिति*। अलब्धलाभो योगो, लब्धरक्षणं क्षेमम्। एवञ्च "लः कर्मणि" इत्यस्याख्यातस्य भावनाया आख्यातार्थत्वप्रतिपादकत्वांशागमे न्यायसाम्यात्, "कर्तरि कृत्" (पा० सू० ३।४।६७) इत्यस्यापि कृतो भावनार्थत्वप्रतिपादकत्वम्। तस्या आक्षेपादेव लाभाच्च कृतो तच्छक्तिप्रतिपादकं नहीति यदि, तर्हि "लः कर्मणि" (पा० सू० ३।४।६९) इत्यपि नाऽऽख्यातस्य भावनाशक्तिप्रतिपादकमिति समानमित्यर्थः।

ननु पूर्वसूत्रस्थकर्तृत्वस्य धर्मिपरत्वेऽननुवृत्तस्य तस्य शक्त्याधिकाराऽश्रवणेन धर्मपरत्वमाश्रयणीयम्। यदि च शक्त्याधिकाराऽश्रवणं तत्रैव गमकं, प्रकृते च तदाश्रयणे प्रमाणाभाव इति विभाव्यते, तदाऽपि 'शक्तः कारकं' 'शक्तिमत्कारकम्' इति पक्षद्वयस्याप्याश्रयणीयतया तद्विकल्पस्य निष्कृष्टोऽर्थश्चिन्त्यतया [illegible] कर्त्रादिशक्त्याश्रयणेऽस्वाभिमतार्थलाभोऽत एवैतत् आह—*अपि चेति*। तथा च विकल्पस्यान्यथा [illegible] भावनाया एवाख्यातार्थत्वे स्यादिति भावः। तस्याऽऽख्यातस्य व्यापारवाचकत्वे कथं तदन्वयबोधोऽत आह—*भावनाया इति*। *कृदादिवदिति*। "तत्र तस्येव" (पा० सू० ५।१।११६) इति वतिः। कृदादिष्विव इत्यर्थः। आक्षे-

परीक्षा

पस्तथा। कर्मत्वस्य धात्वर्थत्वादिमतमाश्रित्येयमाशङ्का। [illegible] इति। इत्यादर्शितमिति नु च, [illegible]। "कर्तरि कृत्" इति सूत्रं तत्र [illegible] निराकरोति—*कर्तरीत्यादिना*। *तुल्ययोगक्षेममिति*। तस्मादेव सूत्रात्कर्त्रादि [illegible] "लः कर्मणि" इत्यत्रानुवर्तते, तत्र यदि [illegible] तदा पूर्वसूत्रेऽपि तथैव स्यादिति कृतो कर्तरि शक्तिमात्रं न भविष्यतीति भावः।

ननु [illegible]

स्तु । तथा सति प्राधान्यं तस्या न स्यादिति चेत्? न । घटमानयेत्या-
द्यावाक्षिप्तव्यक्तेरपि प्राधान्यवदुपपत्तेः । पचतीत्यादौ पाकं करो-
तीति भावनाया विवरणदर्शनाद्वाच्यत्वमिति चेत्? न । पाकानुकूल-
व्यापारवतः कर्त्तुरपि विवरणविषयत्वाऽविशेषात् । न च कर्त्तुर्विवरणं
तात्पर्यार्थविवरणं, पाकं करोतीत्यशब्दार्थकर्मत्वविवरणवत्, इतरे-
तरयोगद्वन्द्वे समुच्चयांशविवरणवद्वा, न तदर्थनिर्णायकमिति वाच्यम् ।
भावनायामपि तुल्यत्वात् ।

दर्पणः

पश्चात् कर्तृविहिततदित इत्यादेः परिग्रहः । तथा च यथा भवन्मते धातोर्व्यापारवाच-
कत्वेन कर्त्रंशक्षिप्तभावनाया बोधविषयत्वं तथाऽस्मन्मतेऽपीति भावः । *तथा
सतीति* । भावनाया आख्यातावाच्यत्वे सतीत्यर्थः । *तस्याः*—भावनायाः ।
प्राधान्यम्—मुख्यविशेष्यत्वम् । *घटमानयेति* । 'जातिः पदार्थः' इति मते
जात्याक्षिप्तव्यक्तेर्यथा प्राधान्यम्, तथा कर्त्राक्षिप्तभावनाया अपि प्राधान्यमुपपन्नमित्यर्थः । नन्वाख्यातेषु परिगणिताद्विवरणाद्भावनावाचकत्वमाख्यातस्याऽवाच्य-
त्वमित्याशङ्कते—*भावनाया इति* । *विवरणेति* । तत्समानार्थकशब्दान्तरेण तदर्थ-
कथनस्य विवरणतया, प्रकृते पचतीत्यस्य पाकं भावनेत्याख्यातस्य भावनापदेन विवर-
णात्तस्य भावनावाचकत्वमित्यर्थः । विवरणस्य स्वस्वबोधानुसारितया, न तेनार्थ-
निर्णय इत्याह—*पाकानुकूलेति* ॥ पचतीत्यस्य कस्कृतः पचतीति कर्तुर्विवरणस्या-
ऽपि दर्शनेनाऽऽख्यातस्य भावनायां शक्तिरिव कर्त्तर्यपि विनिगमकाऽभावादिति
भावः । *इतरेतरयोगद्वन्द्व इति* ॥ समाहारद्वन्द्वे, उत्तरपदलक्ष्यार्थसमाहारस्य यत्-
र्थेन विवरणादुपलक्षितेतरेति । धवखदिरावित्यादिद्वन्द्वघटकपदानामसाहित्यस्य
विग्रहवाक्यस्थचशब्देन विवरणवदित्यर्थः । इदं चान्वयप्रयोजकत्वस्य योग्यता ।
एवञ्च 'येन जलमाहर' इत्यत्र अशक्तस्याऽयोग्यतया छिद्रेतरत्ववत् प्रकृते द्वित्वा-
न्वयप्रयोजकतयाऽर्थसाहित्यस्याऽपि भानमित्यनुसन्धेयम् । तत्र साहित्यस्य
द्वित्वाऽवच्छिन्नत्वात् समुच्चयस्य द्विवचनादिद्योतितत्वेन तत्र समासघटकपदेर-
प्रवृत्तिः । तस्येव चेन विवरणमिति तात्पर्यस्तु बोध्ये—*तुल्यत्वादिति* । भाव-

परीक्षा

[illegible]

किञ्च-'पचति देवदत्तः' इत्यत्राऽभेदान्वयदर्शनात्तदनुरोधेन कर्तुर्वाच्यत्वमावश्यकम्। पक्ता देवदत्त इतिवत्। न चाऽभेदबोधे समानविभक्तिकत्वं नियामकम्। तच्च तत्र नास्तीति वाच्यम्।

दर्पण

तापदेनाऽऽख्यातस्य विवरणमन्यपदार्थविवरणमित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः। स्व-स्वबोधाऽनुसारिविवरणस्य नाऽर्थनिर्णायकत्वमित्यप्युभयोः समानमिति भावः।

नन्वाख्यातस्य कर्तृवाचित्वे तदाक्षिप्तभावनायाः प्राधान्याऽनुपपत्तिः। सत्याऽकृतिवादे जात्याक्षिप्तव्यक्तिवत् प्राधान्यमुपपद्यतेतिमैवेति वाच्यम्। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्, तथा हि कर्त्रा स्वस्वरूपनिरूपकतया भावनाऽऽक्षेप्तव्या, भावनाविरहिण कर्तृत्वासम्भवात्। ततश्च धर्मिग्राहकमानसिद्धगुणत्वेन प्राधान्यासम्भव, कृतीर, जात्या तु परिच्छेदकतयाऽवगतस्य द्रव्यस्य तथैवाऽऽक्षेपात् भवति तस्य प्राधान्येन भानमिति प्राधान्याऽनुरोधाद्भावनाया वाच्यत्वमावश्यकमित्यतो दूषणाऽन्तरमाह-*किञ्चेति*। *अभेदाऽन्वयदर्शनादिति*। देवदत्ताऽभिन्नैककर्तृको वर्तमानो व्यापार इत्याकारकबोधस्याऽऽनुभविकत्वादित्यर्थः। *तदनुरोधेनेति*। अभेदाऽन्वयाऽनुरोधेनेत्यर्थः। *आवश्यकमिति*। अन्यथाऽनुभूयमानतादृशबोधाऽनुपपत्तिरिति भावः। *नियामकमिति*। तद्विभक्त्यन्तनामार्थनिष्ठाऽभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति तद्विभक्त्यन्तपदजन्योपस्थितिहेतुत्वस्य, नीलो घट इत्यादौ क्लृप्तत्वादित्यर्थः। *तच्चेति*। अभेदान्वयबोधप्रयोजकसमानविभक्तिकत्वं चेत्यर्थः। *तत्र*—देवदत्तः पचतीत्यादौ। तादृशनियमे व्यति-

परीक्षा

क्रमघटित्वात् तु [illegible] भावः। *भावनायामपीति*। भवन्मते भावना न धातुवाच्या, तस्या प्रतीतिस्तु भवतीति तस्या अपदार्थभूताया विवरणमित्यपि वक्तुं शक्यमिति भावः।

नन्वाख्यातस्य कर्तृवाचकत्वे भावनायाः प्राधान्यं न स्यात्। आक्षिप्ताया भावनाया गुणत्वात्, जात्याक्षिप्तव्यक्तेस्तु परिच्छेद्यत्वेन सम्भवति प्राधान्यमत आह—*किञ्चेति*। *दर्शनादिति*। देवदत्तादिभिन्नैककर्तृको वर्तमानो विक्लित्त्यनुकूलो व्यापार इत्याकारकस्य शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वात्। *आवश्यकमिति*। पचतिपदसमभिव्याहृतस्य पदस्योपस्थापकतया भानस्य सर्वत्र दर्शनात्कर्तुर्वाच्यत्वमावश्यकम्। अत एव पचतीति शब्दजन्यबोधे सति क ईदृश इति प्रश्ने देवदत्तो धनश्याम इत्युत्तरं न सङ्गच्छते तत्र दृष्टान्तमाह—*पक्ता देवदत्त इतिवदिति*। पाककर्त्रभिन्नः [illegible] इत्याकारकस्य शाब्दबोधस्य तत्रो [illegible] भवति। *अभेदान्वय* इति [illegible] समानविभक्तिकत्वम् —[illegible] समानविभक्ति [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] समानविभक्तिक [illegible] [illegible] भावः। तादृशाकाङ्क्षा-

'सोमेन यजेत' 'स्तोकं पचति' 'राजपुरुष' इत्यादावाख्यभेदबोधाभाव-

दर्पणः

स्थलव्यभिचारमप्याशङ्क्य निरस्यति—«सोमेनेत्यादिना» ।

ननु यागे सोमस्य करणत्वेनान्वयात् समानविभक्तिकत्वव्यभिचार इति चेद्? न। सोमस्य यागभावनायां करणत्वेनान्वये यागस्यापि तत्र करणत्वेनान्वयात्, 'सोमेन यागेनेष्टं भावयेत्' इत्यनुपपत्तिविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गः। सोमस्य यागवत् फल-भावनाकरणत्वेन प्राधान्यापत्तेः यागार्थत्वानुपपत्तेः, प्रत्ययार्थस्वर्गभावनायाः समानपदोपात्तयागेनैव करणाकाङ्क्षानिवृत्तेर्विभिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य करणत्वेनान्व-यानुपपत्तेश्च। 'सोमेन यागम्' इत्यन्वयस्याप्युपगमे सत्यपि सोमस्य न यागार्थत्वानु-पपत्तिः करणत्वेनान्वयात्, तथापि प्रत्ययार्थभावनाकरणत्वेन उपस्थितस्य यागस्यैव साध्यत्वे-नान्वयानुपपत्तिर्दुर्निवारैवेति सोमवदस्य मत्वर्थलक्षणया 'सोमवता यागेनेष्टं भाव-येत्' इति विशिष्टार्थविधानाद्वाक्यभेदप्रसङ्गो नेति मीमांसकसिद्धान्तः। तत्र धात्वर्थनियमे व्यभिचारो दुर्वार इति भावः। «स्तोकं पचतीति»। अत्रापि धात्वर्थ-व्यापारजन्यफलस्याश्रयेऽपि पदे विभिन्नविभक्तिकस्तोकपदार्थस्याभेदान्वयादित्यर्थः। ननु समानविभक्तिकत्वं नामार्थयोरभेदान्वयबोधे प्रयोजकम्। अत एव स्तु-त्यौ द्विवचनस्योपलक्षणः। नामत्वं च यस्य तत्। प्रकृते चानुयोगिप्रतियोगिनोर्नामार्थत्वाभावादेव दोषोऽस्त आह—«राजपुरुष इति» ।

परीक्षा

भाव्ये व्यभिचारमाह—«सोमेनेत्यादिना»। सोमाभिन्नेन यागेनेष्टं भावयेदित्याकार-कस्य शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वात्। न च यागकरणिकायां भावनायां सोमस्य करण-तया बोधोऽस्त्विति न व्यभिचार इति वाच्यम्। सोमस्य तत्र करणत्वेनान्वये यज-धात्वर्थफलस्य यागस्यापि करणत्वेनान्वयात्। एककरणावरुद्धे करणान्तराकाङ्क्षाया अभावेन सोमेन यागं भावयेत्, यागेनेष्टं भावयेदित्याकारको बोधः स्यात्, तथा च वाक्यभेदस्यापत्तिरिति सोमपदार्थोऽपि याग एव वाच्यः सोमादिपदानां ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्रैव नामधेयत्वात्। एवं प्रत्ययवाच्यभावनायाः समानपदोपा-त्तत्वाद्धात्वर्थेनैव करणतयान्वयेन करणाकाङ्क्षाशान्तेर्विभिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य तथान्वय एव न स्यादित्यभिप्रायात्। न च सोमस्य धात्वर्थेऽभेदेनान्वयस्वीकारे सोमपदस्य तृतीयानुपपत्तिः क्रियाविशेषणानां कर्मत्वादिति वाच्यम्? यत्र फलस्य कर्म-तयान्वयविवक्षा तत्रैव तद्विशेषणवाचकात् द्वितीयाः यत्र तु फलस्यैव करणतया भावनां प्रति अन्वयः तत्र तत्समानाधिकरणपदात्तृतीयाया न्याय्यत्वात्। न च फलस्य व्यापारो-[illegible] कथं तत्र करणत्वमिति वाच्यम्? भावनायामन्वयार्थं करणत्वारोपा-[illegible] विवक्षितत्वात्। तत्र «करणं यज्ञ» इतिन्यायमेव मान्यम्। «धात्वर्थ-[illegible] व्यभिचारं [illegible] «स्तोकं पचतीति»। अत्र «स्तोकपदा-[illegible] [illegible] [illegible] समानविभक्ति-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] समानविभ-[illegible] [illegible] आह— «राजपुरुष इति»।

त्तेः । न च लक्षणया कर्तृकत्वान्वयात् सामानाधिकरण्यम् । पिङ्गाद्या-द्यौगिकानामपि द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेः । एवं वैश्वदेवीत्यादितद्धि-

---

दर्पणः

यद्यपि "सोमेन यजेत" इत्यत्रेव "देवदत्तः पचति" इत्यत्रापि समानविभक्तिकत्व-स्याऽऽन्वयनयाऽभिमतबोधाम्यवानुरोधात् कर्तृशक्तित्वं सिद्ध्यत्येव, तथाऽपि व्युत्पत्ते-र्नामार्थद्वयविषयकत्वेऽपि व्यभिचारो दुरुद्धर एवेत्याशयेन नामार्थद्वयस्याभेदानुशासनम् । नैयायिकमतेन चेदम् । तैः कर्मधारये षष्ठ्यन्ततत्पुरुषे च पूर्वपदलाक्षणिकस्यान्यतरस्योत्तर-पदार्थेऽभेदान्वयोपगमात् । स्वमते तु उदस्थ्याऽर्थं इत्यस्युपगमेन पूर्वोत्तरपदार्थयो-रन्वयस्यैवाऽभावेनोक्तव्युत्पत्तेरप्रसराद्विति बोध्यम् । इत्युक्तमर्थं पदार्थद्वयमाहरति ॥

अपरं तु—उक्तव्युत्पत्तौ नामार्थाभेदसम्बन्धस्यापि निवेशनाय प्रमाण्यं व्यभिचार इत्याहुः । अधिकमग्रे वक्ष्यते । *सामानाधिकरण्यमिति* । पदार्थयोरभेदान्वय-मित्यर्थः । *यौगिकानामिति* । योगोऽवयवशक्तिस्तन्मात्रानुरोधेन प्रवृत्ताना-मित्यर्थः । *द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेरिति* । धर्मिवाचकत्वाऽनापत्तेरित्यर्थः । *एव-मिति* । लक्षणयैव सामानाधिकरण्योपपादने इत्यर्थः । इत्यमेवेति वार्थः । *वैश्व-देवीत्यादाविति* । द्रव्यवाचित्वाऽनापत्तेरित्यनुषज्यते । तथा च बलाबलाऽधिकरणो-च्छेदाऽऽपत्तिरिति भावः ।

तथाहि—"तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्" इति श्रूयते । अत्रायं संशयः—किमनया श्रुत्याऽऽमिक्षावाजिनोभयगुणकमेकं कर्म विधीयते ? अथवा तत्तद्गुणदेवताभिन्नं कर्मद्वयम् ? इति । वाजेनान्नेनाऽऽमिक्षारूपेण सम्बन्धा-द्वाजिनो विश्वे देवा, तानन्द्य वाजिनगुणो विधीयते । तेनोभयगुणकं वैश्वदेवमेकं कर्मेति । पूर्वपक्षे, 'वैश्वदेव्यामिक्षा' इत्यत्र तद्धितस्य देवतासम्बन्धपर्यवसायकतया श्रौतः सम्बन्धो, 'वाजिभ्यो वाजिनम्' इत्यत्र तु वाक्येन सः । सत्यामपि पदान्तरापेक्षायां

परीक्षा

नैयायिकसम्मतशाब्दबोधे न व्यभिचारोऽत्र दर्शितस्तेषां मते हि तत्पुरुषसमासे पूर्व-पदस्य विग्रहवाक्ये भूयमाणा या पूर्वपदार्थविभक्तिस्तदर्थविशिष्टलक्षणाथाः सत्त्वात् । एवं च प्रकृते राजपदलक्ष्यार्थस्य राजसम्बन्धिनोऽभेदेन पुरुषेऽन्वयदर्शनेन व्यभिचारो द्रष्टव्य, विभक्ते- साजात्यं च-विभक्तिविभाजकधर्मेण प्रथमान्तत्वादिना बोध्यम् । *लक्षणया*—आद्ययात्यस्य लक्षणया । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधश्चाप्रामाणिक इति भाव । स्वमतरीत्या समासादिवृत्तावेकार्थीभावस्य स्वीकारात् , लक्षणाया अभावाच्च राजपु-रुष इत्यत्र व्यभिचारः, राजसम्बन्धिपुरुषे राजपुरुषेति समुदायस्य शक्तिस्वीकारात् , किन्तु स्तोकं पाक इत्यादौ व्यभिचार , यदि च 'नामार्थयो 'इति व्युत्पत्ती नामार्थत्व नामजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यत्वमुच्यते, तदा प्रकृते प्रकृतिप्रतिपाद्यक्रियायामन्वयात , घ-ञर्थस्य सिद्धावस्थापन्नार्थस्य विशेष्यत्वात्र स्तोकपदार्थान्वयाच्च व्यभिचार इति विभाव्यते, तदा स्तोकं पक्त्वा भुज्यतेत्यत्र व्यभिचारो द्रष्टव्य । लक्षणयेत्यादि । भावनया शक्यस्याख्यातस्य भावनाश्रय लक्षणया द्वयो सामानाधिकरण्यमित्यर्थ । *यौगिकानाम्* । योगोऽवयवशक्तिस्तन्मात्रपुरस्कारेण वृत्तानाम् । अनापत्त-रिति । तथा च सिद्धान्ते भगवान यत्स्ववाच्यवाच्य उक्तोऽवयवादिपदप्रतिपाद्यस्या

तान्तानामपि। "अनेकमन्यपदार्थे" "साऽस्य देवता" इत्यनुशासनेन पिङ्गे अक्षिणी यस्याः, विश्वे देवा देवता अस्याः इति विग्रहदर्शनात् प्रधानप्रत्ययार्थ एव अनुशासनलाभात्।

दर्पणः

स्वाभिप्रायार्थकपदस्यैवापेक्षणात् श्रौतत्वबाधः सम्बन्धस्य। यत्र तु भिन्नार्थकपदापेक्षा तत्रैव वाक्यस्य विनियोजकत्वात्। एवञ्च—"वैश्वदेव्यामिक्षा" इत्येतद्विहितवैश्वदेवयागानुवादेन न वाजिनगुणविधानम्, श्रौतद्रव्येण निराकाङ्क्षत्वात्। किन्तु कर्मान्तरविधिः। "वाजिभ्यः" इति चापूर्वदेवताविधानमिति राद्धान्तः। यदि च तद्धितस्य देवतासम्बन्ध एव शक्तिस्तदा वाजिनाऽऽमिक्षयोर्वाक्यविनियोज्यस्य साम्यादामिक्षाद्रव्ये देवतासम्बन्धस्य श्रौतत्वमिति सिद्धान्तव्याकोपः। लक्षितद्रव्यमादाय देवतासम्बन्धे श्रौतत्वसम्बन्धात्सद्गुणस्यभावेन तद्धितस्य द्रव्यार्थकत्वकल्पनमत्युक्तं स्यादिति।

अनुशासनलाभादिति। उपलक्षणमिदं, युक्तेरपि। तथाहि घटपदात् घटप्रकारकबोधवद्दण्डादिपदाद्दण्डसम्बन्धवानिति प्रतीतिः सर्वसिद्धा। तत्राऽऽकृत्यधिकरणन्यायेन सम्बन्धनार्थं मतुबादिवाच्यं स्यात्। अत एव 'इयदस्य गोमत्त्वम्' इत्यत्र स्वप्रत्ययस्य सम्बन्धबोधकत्वं सङ्गच्छते। घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थघटत्वबोधकत्ववत् प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्य भावप्रत्ययार्थत्वात्; विशेषस्य संसर्गस्य कथं ततो बोध इति तु नाऽऽशङ्कनीयम्। घटस्य स्वाश्रितत्वसम्बन्धेन प्रकारतयैव भानात्। एवं मत्वर्थविहितबहुव्रीहेरन्यैः दामनकस्या इति विग्रहे, देवतार्थकतद्धितस्यापि विश्वेदेवा देवता अस्या इति विग्रहे च प्रत्ययार्थसम्बन्धस्यैव प्राधान्यदर्शनात् तस्यैव प्रकृतिवाच्यत्वनिर्णयः। उक्तञ्च—

यस्मिन्नन्यपदार्थे च बहुव्रीहिर्विधीयते।
तस्याऽपि प्रत्ययार्थत्वात् सम्बन्धस्य प्रधानता॥ इति।

नच गोमानित्यादौ सम्बन्धिप्रतीत्यनुपपत्तिः। उभयाऽभिधेनेन सम्बन्धेनाऽऽक्षेपादुपपत्तेः। तत्र धर्मेण सम्बन्धवत्त्व। तथाप्यन्यपूर्वसम्बन्धस्यैव विभक्त्यर्थ-

परीक्षा

न्वयप्रतिपादनं तद्विरोध इति भावः। *एवम्—अन्तामपि*। *तद्धितान्तानामपीति*। द्रव्यवाचित्वाभावसंसर्गेति शेषः। एवं च वत्सत्वाधिकरणे—"तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्" इत्यत्र वाजिनामिक्षासम्बन्धात् वाजिनो विश्वे देवास्तान् प्रति वाजिने गुणो विधीयते, तेनोत्पत्त्यन्तरमेव कर्मेति पूर्वपक्षे वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र "साऽस्य देवता" इति सूत्रविहिततद्धितस्य देवताविशिष्टद्रव्याभिधायकतया आमिक्षायामन्वय श्रौतः सम्बन्धः। न वाजिनायामपि तदान्तरेण प्रतिपादितेति वाक्यीयत्वमेव तस्या इति वाच्यम्। स्वाभिप्रायार्थकशब्दान्तरापेक्षायामपि श्रौतत्वमिति सिद्धान्तात्। तथा च वैश्वदेव्यामिक्षेति वाक्यशेषेणोत्पन्नयागानुवादेन वाजिनगुणविधानं न युक्तम्, वाक्यान्तरस्य [illegible] [illegible] निराकाङ्क्षत्वात्। वाजिनगुणविधानमिति युक्तम् [illegible] वाजिनगुणविधानमिति चेत्, [illegible] सिद्धान्तनम् [illegible]

तथा च "अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति" इति वाक्ये द्रव्याद्युक्तेरुणयस्य स्ववाक्योपात्तद्रव्ये एवाऽन्वयप्रतिपादकाऽरुणाधिकरणोक्तदोषाऽऽपत्तिः । द्रव्यवाचकत्वसाधकमूलयुक्तेः

दर्पणः

[illegible] तद्धितमनुवादे [illegible] तत्र लिङ्गसंख्याऽनन्वयाऽऽपत्त्या [illegible] [illegible] एवानुशासनाऽऽदरेण शक्तिरभ्युपेया । एवञ्च द्रव्यमेवार्थो मत्वर्थीय[illegible] [illegible] किं न स्यात् । किञ्च अनुवादे [illegible] [illegible] सम्बन्धिविशेषार्थत्वमेवाङ्गीकरणीयम् । [illegible] निरूपकस्य प्रकृत्या [illegible] गौरवमिति वाच्यम् । अनुवादे [illegible] एव वाच्य । अत एव सम्बन्धानामनेकत्वेऽलिङ्गत्वेऽपि च [illegible] नानालिङ्गत्वं च । सम्बन्धिनां तथात्व एव [illegible] । [illegible] लिङ्गाद्यन्वयासम्भवाभावादेव [illegible] [illegible] ।

[illegible] लिङ्गाद्यन्वय [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] नहीत्याशयः ।

ननु—[illegible] गौरवमिति । तदपि न । [illegible] हि [illegible], न [illegible], येन [illegible] [illegible] । [illegible] अनुवादे [illegible] न किञ्चित् बाधकमिति । प्राचीनं [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] ।

[illegible] "[illegible] पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति" इति श्रूयते । तत्र [illegible] [illegible] ? [illegible] [illegible] , न [illegible] [illegible] इति पूर्वपक्ष [illegible] इति पूर्वपक्षः ।

[illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible]

सामानाधिकरण्यस्याभेदान्वयोपपत्तेरिति प्रपञ्चितं विस्तरेण बृहद्वैयाकरणभूषणे ॥

तिङः इति । बोधकतया शक्तिलिङ्गत्वेनेत्यभिप्रेत्येदम् ।

पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति—*फले इत्यादि* । विच्छि-

दर्पणः

उदयतीत्येति । सम्बन्धिप्रमाकरणत्वमित्यर्थः । *अवतिष्ठत इति* । प्रपञ्चस्य-
प्रभावः । *भूषणे इति* । बृहद्भूषणे सम्यङ्निरूपितत्वादयं ग्रन्थः । 'पदार्थं
निरूप्य' इत्यनेन पदार्थनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थनिरूपणे तयोः सङ्गतिः सूच्यते । तत्त्वं
तु पूर्वोत्तरग्रन्थैकवाक्यतानिर्वाहकप्रयोजकवती ज्ञानपरिपाटी ।

केचित्तु उक्तपदार्थनिरूपणानन्तरं निराकाङ्क्षत्वाभावप्रयोजकत्वमित्याहुः ।

सा चानन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयधर्मरूपा षड्विधा ।
तदुक्तम्—

सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा ।
निर्वाहकैककार्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते ॥ इति ।

तत्र प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिन्ताकालावच्छिन्नस्मृत्यनुकूलत्वमुपोद्घातः । अनुकूलत्वं
चात्र प्रयोजकत्वज्ञापकत्वादिरूपं यथायथं ग्राह्यम् । तत्रावच्छेदकोक्तिः स्वरूपः सन् , इत-
रांशस्य ज्ञाने उपयोगी, व्यवच्छेदकोऽपि । स्मृतिकालावच्छिन्नोपेक्षानर्हतावच्छेदकधर्मव-
त्त्वं प्रसङ्गः । हेतुता—प्रसिद्धा । प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तिकालावच्छिन्ना-
वसरवक्तृत्वमवसरः । निर्वाहकत्वम्—एककार्यजनकत्वं कारणतावच्छेदकधार-
णाप्रयोजकत्वरूपम् । 'एककार्यत्वम्'—एकस्य कार्यता तस्य च तदेकता, उद्देश्यतादिस्वरूपा चेति । उदाहरणानि चाग्रिमग्रन्थेष्वेव वक्ष्यन्ते । अन्यानि तु स्वयमूह्यानि ।
आक्षेपोदाहरणादीनां तु अन्तर्भावः सङ्गतित्वेन प्रसिद्धानामेष्वेवान्तर्भाव इति न
तेषामाधिक्यसम्भावना । प्रकृते च पदार्थसंसर्गविशेषरूपवाक्यार्थयोः प्रसङ्गसङ्गतिः ।
तथाहि—निरूपितेषु पदार्थेषु श्रावकस्य तद्विषयपदार्थसम्भावनेन तत्संसर्गस्य सामान्यरूपेण
स्मरणम् । ततः सामान्यधर्मप्रकारकस्मरणानन्तरं विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वा-
च्छिष्यस्य 'क एषां संसर्गः' इत्याकारा विशेषधर्मजिज्ञासा । तदनन्तरं तदुपलापाय शि-
ष्यस्य शब्दप्रयोगः । ततः शिष्यजिज्ञासाज्ञानं गुरोः । ततो जिज्ञासाविषयज्ञाने इष्ट-
साधनताज्ञानात् कस्यात्वाद्यभिधानादित्यादिना गुरोः शिष्यजिज्ञासानिवृत्तिफ-
लकं विशेषसंसर्गरूपवाक्यार्थाभिधानमिति । संसर्गसामान्यस्योपेक्षानर्हतावच्छे-
दकत्वाद्वाक्यार्थस्य तत्र सत्त्वात्प्रसङ्गसङ्गतिः । इत्थमन्यत्रापि लक्षणानि योज्यानि ।

परीक्षा

द्वितीयस्य इत्यवाचित्वाभावेऽपि लक्षितप्रत्ययाद्याय धौतत्यस्योक्तत्वे [illegible] । *उपपत्तेः*
लक्षणया [illegible] गुणाभिधायकत्वे [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्युक्त [illegible]
[illegible]

पदार्थं निरूप्येति [illegible]

स्यादि फलं प्रति । तिङर्थाः—कर्तृकर्मसंख्याकालाः । तत्र कर्तृकर्मणी फलव्यापारयोर्विशेषणे। संख्या—कर्तृप्रत्यये कर्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि; समानप्रत्ययोपात्तत्वात् । तथाच—आख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रति आख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः ।

नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थे पथाऽन्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति

दर्पण

विशेषणे इति । आधाराऽऽधेयभावसम्बन्धेन प्रकारावित्यर्थः । संख्याया आख्यातार्थकर्तृकर्मणोरन्वयित्वे प्रयोजकमाह—*समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति* । एतेन समानाऽभिधानश्रुतेर्वाक्याऽपेक्षया बलवत्त्वात् समानपदोपात्तान्वयित्वं विहाय प्रथमाऽन्तार्थेऽन्वयोऽनुचित इति व्यज्यते । एकप्रत्ययजन्योपस्थितिविषयत्वादिति तदर्थः । लकाराणां वाचकत्वपक्षे, आख्यातजन्योपस्थितिविषयत्वस्य कर्तेऽपि [illegible]

[illegible]

परीक्षा

निता, सा निरूपणद्वारोहनीया । अथवा निरूपणयोरेवोपोद्घातसङ्गतिरनेनोच्यते । *तिङर्थाः*—इत्यादि । तिङ्ग्रहणस्यैवानुगमनार्थकवचनम् । कर्तृकर्मणोराख्यातवाच्यत्वं प्रागुक्तमपि दार्ढ्याय पुनरुच्यते । तथाच यदा कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा तदा सकर्मकस्यापि धातोरकर्मकतया ततो भावे लकारः 'पच्यते तण्डुलेन' इत्यत्र भवति, तण्डुलपदाच्च तृतीया भवति । अत्र "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इत्यनेन कर्मवद्भावातिदेशे तण्डुलपदाद् द्वितीयाया आपत्तिः, भावे लकारानापत्तिश्च । अस्मन्मते तु क्लिष्टतरत्वात् "व्यत्ययो बहुलम्" [illegible]

[illegible]

मूलानादृतार्थस्यालाभेनानिर्दिष्टवचनान्तरस्यैव कर्तव्यत्वापत्त्या गौरवस्य स्पष्टत्वात् । किञ्च लक्षणाया शक्त्यानुसन्धानपूर्वकत्वेन तत्कल्पने गौरवम् । अत एव निपातस्यपदार्थव्यधिकरणे तत्पुरुषे लक्षणाप्रसङ्गात् । कर्मधारयो राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेतामित्यत्रापि । राज्ञः पुरोहिताविति न तत्पुरुषो लक्षणापत्ते, किन्तु द्वन्द्वसमास एवायमिति ■ सिद्धान्तितम् । *अत्र —कल्पान्तरेषु मध्ये । *समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति* । एवं च समानाभिधानश्रुत्या तत्रैवान्वयस्यौचित्यादिति भावः । *तथाच—पूर्वोक्तव्यवस्थासिद्धौ च ।

प्रथमान्तेति । तन्मते कृतसंख्यानाभावेन तत्र सङ्ख्याया अन्वयस्यानुचित-

नाऽयोग्ये मानमिति कृतं भूयसा ॥

टीका

विशेष्यतया विशेष्ये [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

ननु तथापि भावनान्वयिनि [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] ।
[illegible] तु प्रथमान्तपदार्थस्य आख्यातार्थे [illegible] विशे-
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]—[illegible] ।
[illegible] ।

अत्राऽऽहुर्नव्याः—[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] आख्यातार्थ[illegible]
आवश्यक । तत्र [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] तु [illegible]
[illegible] । एवञ्च [illegible] । [illegible] [illegible]

परीक्षा

घटितत्वादपि तथैति बोध्यम् । [illegible]—उक्तरीत्या गौरवमपि ।

अत्र [illegible]—[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । नच [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वाच्यम् ? [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], न [illegible] [illegible]-
[illegible] गौरवमिति वदन्ति ।

इदमप्युक्तरीत्या गौरवाऽऽस्था निरस्तम् । एवं [illegible]
[illegible] [illegible] प्रति [illegible]
[illegible] प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिहेतुरिति [illegible] कार्यकार-
णभावो द्रष्टव्य । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] तत्र [illegible]
प्रथमान्तेति पदस्य [illegible], [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] प्रसिद्धत [illegible] [illegible] च-

कालस्तु व्यापारे विशेषणम् । तथा हि—"वर्तमाने लट्" (पा० सू० ३।२।१२३) इत्यत्राधिकाराद् धातोरिति लभ्यते । तत्र धात्वर्थ-पदर्थप्राधान्याद् व्यापारमेव ग्राहयतीति तत्रैव तदन्वयः । न च तद्वावत् कर्तृकर्मणोरेवान्वयः शङ्क्यः । अतीतभावनाके कर्तरि 'पचति' इत्यापत्तेः । 'अपाक्षीत्' इत्यनापत्तेश्च । पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे 'पक्ष्यति' इत्यनापत्तेश्च । नापि फले तदन्वयः, फलानुत्प-

---

दर्पणः

[illegible] धात्वर्थव्यापारे इत्यर्थः ।

[illegible] । व्यापारे इति । [illegible] "वर्तमाने लट्" पा० सू० ३।२।१२३ इत्या- [illegible]

[illegible]

यद्यपि 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथाऽपि "भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि" इति (नि अ०१ ख०१)

दर्पण

च्छेदः । 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः' इति व्युत्पत्तिविरोधमाशङ्कते—*यद्यपीति* । *अन्यत्र*—पचेत्यादौ । *दृष्टमिति* । तथाच प्रकृत्यर्थभावनाया प्राधान्योपगमे तद्विरोध इति भाव । *भावप्रधानमिति* । नामाऽऽख्यातोपसर्गनिपातभेदेनोद्दिष्टं चतुर्विधं पदं प्रक्रम्य नामाऽऽख्यातलक्षणप्रतिपादके इमे वाक्ये । अत्राऽऽख्यातं भावप्रधानमिति, योजना । यथाऽऽहुः—

यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।

इत्यभियुक्ताः । शाब्दबोधे प्राङ्निर्दिष्टस्यैवोद्देश्यतया विवक्षितार्थत्वात् । अत एव वृत्तिकारस्य प्राङ्निर्देशो मङ्गलार्थ इत्याऽऽकरोक्तं सङ्गच्छते । एवमग्रेऽपि । आख्यातस्याऽवच्छिन्ने प्रधानभावार्थप्रतिपादकस्य उपलक्षणे तात्पर्यावधारणाच्च लक्षणवाक्ये उद्देश्यविधेयभावाभिप्रायेण प्रकृतपदद्वयार्थभेदस्याऽधिकस्य भानेऽपि न क्षतिः । लक्षणताऽवच्छेदकं च तिङन्तत्वमाख्यातत्वम् । "आख्यातमाख्यातेन" (पा० ग०सू० २।१।७२) इत्यादौ, तथैवाऽऽख्यातशब्दस्य व्याख्यानात् । 'भावकालकारककर्त्रादयः' इत्यादौ आख्यातस्य, तत्र 'भाव प्रधानम्' इति प्रकृतनिरुक्तभाष्याच्च । एतेन तिङः प्रधानभावार्थकत्वस्य प्रतिपादकमेव तदिति वदन्तः प्रत्युक्ताः ।

तच्छब्दपरामृष्टस्य भावादिषु अन्यतमे भिन्न प्रतिपादनाऽऽकाङ्क्षाभावस्य निराकरणम् । अत कर्माऽऽख्यातस्य कर्तृविशेषणबोधकत्वादिमते तत्राऽव्याप्तिः । प्रधानप्रतिपादकस्य नाममात्रे, भावप्रतिपादकत्वस्य भुक्त्वेत्यादिनाऽव्याप्तिप्रसक्त्याऽऽशङ्क्य विशिष्टमुक्तम् ।

प्राधान्यं चोद्देश्यत्वम्, स्वव्यापकप्रकृतिप्रत्ययार्थनिरूपितमेव । अत 'काष्ठैः पाकः' इत्यादौ प्रत्ययार्थकरणनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धजनके पाकादिशाब्दबोधप्रसङ्गः । नाम्नोऽर्थे द्रव्यतामात्रविशिष्टस्याप्यसत्त्वान्न च । तथाच निष्ठान्यार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतातात्पर्यप्रतिपादकत्वं तल्लक्षणम्भवति ।

इत्याशयेनान्यस्य तु न तत् । पचतिभवतीत्यादिवाक्यघटकस्याख्यातार्थक्रियायां तदुपस्थितेन पचतीत्याख्यातेऽव्याप्तेः । कस्य पूर्वोक्तार्थस्यास्य निराकरिष्यमाणत्वात्तल्लक्षणस्याव्याप्त्यप्रसङ्ग । "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्येण पाक इत्यादाविव तस्य सत्त्वाऽनिर्देशेन साऽऽख्यातत्वाभावाऽभावादेव नाऽतिप्रसङ्ग इति तु न सत् । यत साधुत्वाख्यातशब्दाख्यातस्या धात्वर्थभावे लिङ्गाद्यन्वयोऽनुभवसिद्धस्तस्यैव नातिदिश्यते । यथा पाक इत्यादौ घञर्थभावे । [illegible] तु लिङ्गाद्यनन्वयस्तत्र [illegible] । [illegible] धात्वर्थानुवादकत्वस्य [illegible] ।

तथाच भावप्रधानकत्व [illegible] भावप्रतिपा [illegible]

[illegible]

[illegible]

निरूप्यते । पृथ्व्यादिष्वादिद्रव्यविभागप्राधान्यबोधकत्वाय [illegible]

इत्थं [illegible] । [illegible]

टीका

[illegible]

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible]

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ॥

[illegible]

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] —*[illegible]* । [illegible]

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

परीक्षा

[illegible] । *[illegible]* । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] ।

* २ ९८

भावनाप्राधान्यमध्यवसीयते ।

दर्पण

पचसि भवसि, पश्यति भवतीति । सैषा वाचोयुक्तिः । पचादिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्री भवन्ति" इति । तेन चाऽऽहत्यैव पचाद्यर्थक्रियाकर्तृकभवनक्रियायाः प्राधान्यं प्रतिपाद्यते । धात्वर्थक्रियाया आख्यातार्थविशेषणत्वाभ्युपगमे तु स्वस्वार्थविरुद्धत्वेन पदार्थान्तरे विशेषणतयाऽन्वये नैराकाङ्क्ष्येण भवत्यर्थक्रियायामाख्यातार्थविशेषणपचादिक्रियाणामन्वयाऽसम्भवेन तद्विरोधोऽप्रतिरोध एव स्यादिति भावः । *सूत्रादि* इत्यादिना "प्रशंसायाम्" (पा०सू० ९।९।६६) इति सूत्रपरिग्रहः ।

ननु 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तेन तिङन्ते भावनाऽपरपर्यायभावप्राधान्यं प्रतिपाद्यते । सा च नैयायिकमते कर्त्राख्याते कर्तृत्वं कृतिः, कर्माख्याते कर्मत्वं फलं, तद्विरूपिताऽऽश्रयत्वं वा । तैः सङ्ख्याकालातिरिक्ताऽऽख्यातार्थस्य भावनापदव्यपदेश्यस्योपगमात् । भावाऽऽख्याते तु धात्वर्थव्यापार एवाऽनुवादकत्वात् तदाख्यातस्य । प्राधान्यं च तस्याः प्रत्ययार्थत्वेनेष्टम् ।

समानप्रत्ययोपात्तस्वप्रत्ययार्थस्य फलमात्रं धात्वर्थं इति वदतां मीमांसकानामेतदपि मान्यं मूलम् । तत्र लडाद्यर्थकालान्वयोपगमे तु वदेत्समपि । उक्तमाष्येऽपि क्रियापदार्थान्तरसम्मतभावनैव । अत एव "क्रिया प्रधानत्वेनाऽऽचष्टे" इत्येवोक्तं न तु तिङन्तेनेति ।

परीक्षा

प्राधान्येऽपि नाम्न्यालक्षणातिव्याप्तिः । न च प्राधान्यं प्रकारतानिरूपितविषयताशालित्वमेव विवक्षितम्, एवं च पाक इत्यादौ प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थे प्रकारत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ? पचतिभवतीत्यादावव्याप्त्यापत्तेः । 'सन्त्यत्र शालानि भासामि' इत्यत्र सत्त्वं द्रव्यं तच्च लिङ्गसंख्यान्वयि । एवं च लिङ्गसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिप्रतिपादकत्वं नाम्नो लक्षणं पर्यवसन्नम् । तादृशं नाम तु सुबन्तमेव । "न भवति—आख्यातं प्रति विशेषणं भवति, इति तत्रामन्त्र" इति च निरुक्तभाष्यम् । अत एव प्रकृतिप्रत्ययौ विभक्तिविरहेऽपि नाम । सत्त्व—द्रव्यम् । लिङ्गसंख्येति नामार्थः तेन द्रव्यं प्रधानम् इति निरुक्तभाष्ये प्रोक्तम् । इदमव्ययातिरिक्तं नामलक्षणम् । "नामाख्यातोपसर्गनिपाताः" इत्यत्र निपातपदमव्ययमात्रोपलक्षणमिति निरुक्तभाष्ये स्पष्टम् । तेन

[illegible]

लक्षणस्य तेषां क्रियाप्रधानत्वादतिव्याप्तिरिति न आशङ्कनीयम् । तेषां क्रियामात्रविशेषणत्वात्तथा व्यवहारो, न तु नामाख्यातार्थविशेषकतो नानक्तानि बोध्यम् ।

सूत्रादिसूत्रस्थेति । तत्र हि का नाम इयं वाचो युक्तिः पचति भवति, त्वं पचसि भवसि पश्यति भवतीति, सैषा वाचोयुक्तिः पचादिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्री भवन्ति इति प्रतिपादितम् । [illegible] भवतिस्था [illegible] भवतीति मन्यते । [illegible] स्पष्ट एव ।

दर्पणः

इत्यादिरूपभावनाया धात्वर्थत्वं भाष्ये तु

प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थः" इति प्रदर्शयन्नयमर्थो निराक

न्तुमं. अधिश्रयणं श्रयणं, एवमन्यत्रापि

अधिश्रयणे, विशेषैः अधिश्रयणम् । पचौ

ज्ञापने, अधिश्रयणी । एवं दीपने, पचनम्

अर्थोऽपि अधिश्रयणे, अधिसृष्टज्ञापने, अधिश्रयणी ।

पने, कर्तृत्वमेवमन्यत्रापि । तेन समासेऽपि यः

शीयते, यः सदन् उत्सादने तस्मात्स्थावयों योऽयं

मावयों योऽधीऽन्वयी" इति भाष्यम् । तथापि प्र

अनिध प्रत्यय इत्युत्तमिति ध्वनः । पचनं पठनं

इत्येन अधिकरणस्यार्थान्वयाल्पार्थत्वं न्यायशास्त्राणां

विश्व "भावप्रधानम्" इति निरूपम् । तथापि

विशिष्टभावनाया धात्वर्थत्वमाश्रित्य प्रवृत्तम् । अत

नत्र नामार्थस्यैवोल्लेखः । तस्य धातुत्वस्यैव नामा

नत्र कात्यायनभाष्यप्रामाण्यात् क्रियायां

मानाभावात्स्वयं तथोऽप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । वैरोधि

यजनादिभ्यस्तत्रत्राऽऽरोपसम्भवात् । फलसम्बन्ध

धोत्यत्वं न्यायसाम्यात् । तस्य प्रत्ययार्थत्वोपग

प्राधान्यापत्तेः । आख्यातिरिक्तपदार्थस्य विशेषणतया

एव "क्रियाम्" (पा०सू० ४।१।३) इति सूत्रे भाष्ये

वाच्यताप्युपेक्षितः । वाच्यत्वेऽपि प्रकृत्यर्थविशेष

न योगत्वं 'ग्रामं गच्छति' इत्यत्र कर्मबोधक

पातोपाऽऽपत्तिः । प्रपन्यादिरूपसमभिव्याहृतद्योतक

णोस्तित्समभिव्याहृतद्वितीयादिविभक्तिश्च द्योतिका

इतिप्रत्ययत्वमेव स्वार्थद्योतकतायां तन्त्रम् ।

स्वसमभिव्याहृतप्रत्ययनिपातान्यतरत्वम् । तच्च तस्य

द्रव्यस्य संख्याऽविशेषितस्य तत्त्वे नाम्नः संख्याभ

कमिति तद्भावः । अत एव "भावकालकारकसंख्याश्च

भाष्यस्यकारकपदस्याऽसङ्कुचितवृत्तिताऽपि सङ्गच्छते

यदि चान्यप्रकृतिकविभक्तेरन्यप्रकृत्यर्थद्योतकता

परीक्षा

अथेदमवधेयम्—काले या शक्तिरुक्ता सा निरू

तथा नु वर्तमानत्वावच्छिन्ने तत्र वर्तमानत्वे वर्तमानप्रा

वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वरूपेऽतीतत्वे यद्वैपरीत्य

दर्पणः

धात्वर्थेन साधीय इति चेदुच्यते, तथापि संख्याकालकर्तृकर्मकारकविशिष्टक्रियाया धात्वर्थत्वमादाय तत्प्रवृत्तिः। आख्यातस्यत्र तादृशक्रियाद्योतकता-सम्भवात्।

न चास्त्वेवमेवाऽस्तु । वाच्यताकल्पनेऽकार्यकारणभावकल्पनागुरुत्वाभावस्यो-पोद्बलकत्वादिति वाच्यम्; यत्, तादृशमतं प्रक्रियादशायां बालव्युत्पत्तिविषयान्तर-व्यापारप्रतिपादनम्, प्रायेण तु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्विभागानुरोधात् । तथाहि—कारकविशिष्टक्रियाया धात्वर्थत्वे "लः कर्मणि" इति विधेरपव्यर्थतापत्तिः। तत्र तस्य द्योतकत्वप्रतिपादकता। कालमात्रेऽपि तथात्वाऽऽपत्त्या, तथापि कर्त्रादीनां क्रियावि-शेषणतया भानापत्तेः।

किञ्च चैत्रो पचन् इत्यादौ चैत्रादिगतसंख्यायाः क्रियायां भानाभावः। वाचकता-मते कर्त्रंशे तदनभ्युपगमेन प्रयोगप्रामाण्योपपत्तावाप्रामाण्याऽभ्युपगमस्याऽन्याय्य-त्वात्। स्याद्वादाऽऽश्रयस्यान्वय्येन द्वित्वादेस्तत्र सत्त्वेऽप्यन्यापर्यवसानतया विशेषणत्वाऽ-भावेन तद्विशिष्टस्य तत्राऽसम्भवाच्च । न हि द्वित्वाद्यवच्छिन्नं घटाऽऽदित्वं, क्रिया वा, द्वे इति व्यवह्रियते । अधिकमग्रे वक्ष्यते ।

किञ्च कर्तृकर्मणो पदार्थैकदेशतया तत्र देवदत्तादीनामन्वयाऽसम्भवः। "पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति" इति व्युत्पत्तेः । तदन्वयाऽभ्युपगमेऽपि धात्वर्थेऽभेदेन विशेष-णतया स्तोकादिपदस्यासंगतत्वाऽऽपत्तिश्च । अपि च क्रियाविशेषणत्वेनोपस्थितस्य कर्तुर्विशेषेणाऽऽकाङ्क्षाविरहात् पचतीत्युक्ते, कः कीदृगिति प्रश्नाऽनुपपत्तिः। वक्ष्यति हि ग्रन्थकृत्—'नहि गुणभूत कर्ता विशेष्यं स्यादृत्वेन महीतुमल्पम्' इति। अत एवैतत्प्रामाण्यात् प्रत्ययवाच्यत्वं, कर्तृधात्वर्थविशेषणत्वं चेति गर्जन्तः परा-स्ताः। प्रत्ययस्य द्योतकतामात्रेण तद्विषयस्य दर्शितत्वात् । प्रत्ययार्थप्राधान्यस्यैव-ततो लाभाच्च ।

नव भावनायाः प्रत्ययवाच्यतापक्षेऽभ्युक्तप्रश्नानुपपत्तिं समाधत्ते इति वाच्यम्।

[illegible]

धात्। "गुणानां च परार्थत्वात्" इति न्यायाच्च । मन्मते अयोग्यतया तस्याः स्वप्र-

परीक्षा

एकैकाश्रये समुदायकल्पनारोपेण तादृशव्यवहारात्। एवं पचतीत्यादौ तत्तदाख्यात-जन्या या वर्तमानत्वादिप्रकारिका प्रतीतिस्तद्विषयतायां तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरण-कालवृत्तित्वमादाय सा प्रतीतिर्बोध्या । अत एव पाकाभिवृत्तेऽपि कर्तरि तद्वैयग्र्या-पारे वर्तमानत्वभ्रमेण 'पचति चैत्र' इत्यादिव्यवहारस्योपपत्तिः । अविच्छिन्नत्वादिघटक-वर्तमानत्वन्तु प्रागभावादिघटितमेवेति । विषयताया वर्तमानत्वान्वयाद्वै पाणिनि-कीयधीत्यादिकमनो वयम कृत्ते 'धार्मणो विहरति'इत्यादिव्यवहारस्यापत्ति

इत्यर्थान्वयेऽपि प्रकृत्यर्थान्वयनियमोऽस्त्येव । '[illegible] विशेषोऽस्त्ययनादकरण'
इति न्यायात् ।

क्रियाऽन्यान्वय [illegible] राजन्यायि[illegible]कर्तृकं गमनमित्यभिप्रायेण
'राज्ञः पुरो गच्छति' इतिवत् [illegible] राज्ञः कर्तृत्वेन विवक्षया
राजा पुरो गच्छतीति प्रयोगोपपत्तिः । नच तत्र षष्ठीप्रसक्तिः । तदर्थस्य प्रातिपदि-
[illegible] विवक्षयैव तत्सम्भवात् । [illegible] उपरिहारः । का-
[illegible] "नानार्थधात्वर्थत्वयोः" इति [illegible]
[illegible] भावात् ।

नच तथापि 'चैत्रस्य पाकानुकूला कृतिः' इति चैत्रस्य पचतीति प्रयोगापत्तिरिति
[illegible] । [illegible] प्रयोगापत्तिरिति
[illegible] विरहात् । "[illegible]" इत्यादाविव पाकादि[illegible]
[illegible] सर्वैरेवोपगमात् । [illegible]
[illegible] प्राधान्यं [illegible] कोविदा विभावयन्तु ।
[illegible] तु पाकानुकूला [illegible]
[illegible]
[illegible] क्रियाः [illegible] इति
[illegible] क्रिया. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] तत्र न-
[illegible] ।
[illegible]

[illegible]

मात्रस्य कर्मतोपस्थितिः कार्यमिति नैयायिकोक्तं समाधानम् । किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिरपेक्षिता यत्र किञ्चित्प्रतियोगितया कार्यमिति कार्यकारणभावो वृत्तः । आख्यातार्थ-प्रकारकं प्रति तु धातुजन्योपस्थितिस्तु नापेक्षा तत्रोपस्थिति रति हेतुः । 'पचन् मृगो धावति' 'गच्छति भवति' इत्यादावन्यत्रापि दिक् ।

दर्पणः

द्वितीयार्थे प्रकारतयानुभासितकर्मत्वांशे संसर्गः । *आदायोऽनिति* । उक्तद्वैतमध्यगतिरिति भावः । कस्मादित्याह—*किमिति* । कथं स्वनिष्ठस्थितिसामान्यत्वसिद्धिरिति चेत् तदिति—*भावनान्तरावच्छिन्नेति* ।

नतु स्वकर्मत्वस्य धात्वर्थगुणत्वस्य कर्त्ता स्वस्य धनितयोग्यत्वो न आह—*यदेति* । तथापि एतदभिप्रायप्रतीतिनियामक इति भावः ।

ननु भावनार्थत्वविशिष्टगुणत्वस्यावान्तरस्य कर्मत्वं स्यादेतदेव । तथा च "भावार्थो" इति सूत्रविरोध इत्याह सत्त्वात् । अत एव न तस्मिन् द्वितीयापत्तिरिति । भावनाविशिष्टस्य द्वितीयार्थत्वेऽप्यन्तो विशेषणीभूतभावनायाः कर्मत्वाभावाच्च न प्रतिनियतविभक्तियोगः । "यत्र कर्मत्वं" इत्यादौ तदन्तर्भावस्य कर्मतासिद्धेरेव । तथाचोक्तकार्यकारणभावकल्पनं कथं तत्समाधानं कथमन आह—*दिगिति* । तदर्थमन्येन रीत्या वाक्यभेदाद्यनापत्तिरित्यर्थं आह्न-स्वस्वमतपरिष्कारपरतया प्रतिनियतविभक्त्युपपादनम् एव । किं चाङ्गत्वसिद्धिरित्य-

परीक्षा

स्यस्यापत्तिः कार्य्य । इति क्रियाया द्वितीयान्वयो भविष्यतीति वाच्यम् । सर्वनाम्नो प्रधानपरामर्शकत्वेन भवत्येव भावनाक्रियाया विशेषणत्वेन तस्याः परामर्शासम्भवात् । *पूर्व च*—आख्यातार्थविशेष्यकशाब्दबोधस्वभावसिद्धौ च । भवन्मतेऽकार्य्यतावच्छेदककोटौ प्रविष्टस्याभावात् । किञ्च मतपूर्वोक्तरीत्या धात्वर्थभावना प्रकारकप्रथमान्तार्थविशेष्यकशाब्दबोधस्य स्वीकारे यत्र बोधे भावनाख्यातेन भावना वाक्ये 'तत्र ते भावप्रधाने' इति नैरुक्तवाक्यान्तरविरोधापत्तिर्दुर्वारा । स्वसिद्धान्त-माह—*किन्त्विति* । *भावनात्वावच्छिन्नेति* । भावनात्वेनावच्छिन्ना समानाधिकरणा या विषयता तया । भावनात्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयेति यावत् ।

ननु केवलमृगमात्रस्य धात्वर्थकर्मतया अन्वये, तदा द्वितीयाप्राप्तिः । कर्मताख्यान्वयेनान्वये तु भेदसम्बन्धेनान्वयसम्भवरूपो दोषः प्राप्नोति । भावनानुकूलकृतिविशिष्टमृगस्य कर्मताख्यान्वयेन दर्शनक्रियायामन्वये तु मृगपदात् द्वितीयापत्तिः । मृगपदस्य कर्मवाचकपदार्थवाचकत्वात् । नापि नामार्थधात्वर्थयोर्भेदसम्बन्धेन व्युत्पत्तिविरोधान्वय इत्यस्याशयः । नामार्थस्यानन्वयात्, अत एव श्रुत्वा ममतस्माद्दाक्ष्य तथाचोत्पत्तय शुभा" इत्यस्योपपत्तिरिति चेत् ? न । नामार्थभिन्नस्य कर्मतयान्वय-विवक्षायां नोक्तं पदं प्रसजति प्रयोगानुपपत्तेः । किञ्च भावस्य कर्मत्वस्वावश्यकत्वानुद्दाराच्च ।

दिगिति । दिगर्थस्तु भावनक्रियाकर्तृत्वान्वयस्य मृगस्य दर्शनक्रियायां कर्मतया

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

६ ८ ५०

दर्पणः

एतेन 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र "प्रकृतिभेदस्तीराऽनुगपुरुषमानोऽपहर्ति" इति भाष्यस्थाऽशिवाद्युक्तवाक्येन वाक्यार्थैकदेशक्रियान्तराऽध्याहारेण इत्यर्थ-लाभेन प्रकृते वाक्यार्थैकदेशक्रियायां दर्शनक्रियायाः, मृगेण तत्कर्मतायां मानाभावात् कर्मतासंसर्गेणाऽन्वयोऽनुपपन्न इति दूषणमपास्तम्। एवञ्चाऽन्यत्रैव प्रथमान्तपदसम-भिव्याहारे प्रायः प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधो नियतः। अत एव 'यो यः धूमवान् पचति द्वितीयोऽन्नं सोऽग्निमान्' इत्यत्र प्रथमान्तार्थनियतो द्वितीयान्तार्थस्यान्वया-यासेन सम्पद्यते।

ननु प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोधव्यावृत्तिमते 'पचति भवति चैत्र' "पचन् करोति चैत्रो" इत्यादौ कृदन्ताख्यातस्य नामतया तद्विशेषणत्वाभावकतया च प्रथमान्तत्वादिसमा-नलिङ्गवचनत्वाऽऽपत्तिरान्वयार्थवृत्ते, प्रथमान्तार्थैकदेशाभेदान्वयापत्तिरपीति चेत्? न। स्वार्थिकानां प्रायशः प्रकृत्यर्थताऽवच्छेदकगतसङ्ख्यादियोगकतया प्रकृते प्रकृत्यर्थ-तावच्छेदकक्रियागतैकत्वसमानाधिकरणस्य कृदन्तार्थेन तत्र सम्बन्धस्याभ्यां प्रकृत्यर्थताव-च्छेदकसमानस्य भावैकत्वसमानाधिकरणत्वनियामककृदन्ताख्याते सङ्ख्यैककर्मकत्वस्यौ-चित्यात्। कृदन्ताख्यातस्य नामत्वेन समानविभक्तिकत्वेन च तदर्थस्य चैत्रे भेदान्व-याऽऽपत्तिरिति तु मूर्खप्रलपितत्वादनादेयम्। सुबर्थकर्तृभेदान्वयस्यैवेष्टत्वात्। वाक्यार्थस्य स्वयोग्यत्वादेवानन्वयात्। 'घटः पटः' इत्यादौ व्यभिचारवारणाय व्युत्प-त्तावसति बाधके इति विशेषणादेयत्वाच्च।

अत्रेदमाभाति–प्रथमान्तकर्तृवाचकपदसमभिव्याहारे प्रायः प्रथमान्तार्थविशेष्यक-बोध एव नैयायिकानाम्। क्वचित्तु 'पश्य मृगो धावति' इत्याद्येकवाक्यताऽनुरोधात् तिङर्थभावनाविशेष्यकोऽपि सः। तथाहि–वैयाकरणैरुक्तस्थले यैकवाक्यतानुरोधात् धा-त्वर्थभावनाप्रकारकबोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेर्हेतुता कल्प्यते।

नैयायिकैस्तु कर्मतासम्बन्धेन तिङर्थभावनाविशेष्यकबोधे धातुजन्यभावनोप-स्थितेस्तद्धेतुरिति सममेव। 'प्रकृतिप्रत्ययार्थयो' इति प्रवादानुरोधात्प्रथमान्तार्थकर्तृप्रका-रकबोधे क्रियान्तरकर्तृत्वविशेष्यतापन्नतिङर्थभावनोपस्थितेरपि तत्कल्प्यते। तथा-चोक्तस्थले आधेयतासम्बन्धेन मृगविशिष्टधावनाऽनुकूलकृतेः कर्मतया दृश्यर्थेऽन्वये मृगनिष्ठा या धावनाऽनुकूला कृतिस्तत्कर्मकदर्शनाऽऽश्रयस्त्वमिति वाक्यार्थबोधः। धा-वनविशिष्टकृतौ च बोधितकर्मत्वस्य "सविशेषणे हि" इति न्यायाद्धावने पर्यवसानाच्च प्रतिपिपादयिषितार्थस्याऽपि लाभः। नाऽपि मृगपदोत्तरं द्वितीयाऽऽपत्तिः, मृगकर्म-ताया एतद्वाक्यादलाभात्। एवञ्च 'पचति भवति' इत्यत्राऽपि 'प्रथमान्तार्थकर्तृवि-

परीक्षा

शेति स्वीकारात्। प्रकृते तु तस्य संसर्गतया भानेन क्षत्यभावादिति। अत एव "चैत्र पच्यते तण्डुल" इत्यत्र कर्तृत्वसम्बन्धेनान्वयवारणाय व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने तद्वि-रोधोऽपि न। भेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकृत्यर्थप्रकारकशाब्दबोधस्याप्रसिद्धतयैव तदा-पत्तेरभावात्। 'तण्डुलं पचति, 'चैत्रेण पच्यते, इत्यादौ च विभक्त्यर्थविशेष्यक एव बोधः प्रसिद्धः। यत्र तु 'पश्य लक्ष्मण पम्पायां बकः परमधार्मिकः' इत्यादिप्रयोगः, तत्रा-स्तीत्यस्याध्याहारेण बकपदार्थस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नपरमधार्मिकनिष्ठप्रका-रतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नस्यैव कर्मतासम्बन्धेन दर्शिक्रियाकर्मत्वमतो न द्विती-

दर्पण.

निष्ठ कारकगतायास्तस्या उक्तत्वेऽपि प्रकृत्यर्थगतायास्तस्या अनुक्ततयौत्सर्गिकतया षष्ठ्यनापत्तेः [illegible] तदुपपत्तिः स्पष्टैव ।

"द्व्येकयो—" (पा०सू० १।४।२२) इत्यादेः "ल कर्मणि" इत्यनेनैकवाक्यतापत्तिर्लकाराः कर्मादौ भवन्ति तेषां स्थाने यौ त्वादौ तिबादयो भवन्तीत्याकारेण । नहि तत्र द्वितीया कर्मणीत्यादिरस्ति, येन संख्यायाः कारकविशेषणता प्रतीयेत । आनुपूर्वी च न मानम् । तस्मात् सर्वत्र संख्यायाः प्रकृत्यर्थ एवान्वयः ।

'कर्मत्वादौ' इत्याकाङ्क्षायामुपस्थितत्वात् प्रकृत्यर्थोऽन्वयस्यैवोचितत्वात् । कर्मणीत्यादेरपि लिङ्गं प्रति विशेषणत्वेन, 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायेन संख्यायामन्वयात् कर्मणीत्यादेः कस्य कर्मणोऽत्याकाङ्क्षाविरहेण तत्र धात्वर्थान्वयस्य कल्पनात् । क्रियासमभिव्याहारेण —"एका क्रिया" इति रूपानुभवात् । एवञ्च तस्य प्रकृत्यर्थेऽन्वयादेरुक्तत्वम् । द्वित्वादिकं तु स्वोत्तरलिङ्वाच्यकारकगतं तत्रारोप्य [illegible] द्विवचनादिरिति । अत एव न साधने द्वित्वादिनिराकरणं । क्रियागतसंख्यारोपस्य साधनद्वयनिमित्तत्वात् । अनेक पचतीत्यादयनुरोधेन साधनेऽपि संख्यारोपस्य तत्रापि वाच्यत्वात् संख्याऽन्वयस्य प्रकृत्यर्थ एव । प्रकृते इत्याधिका [illegible] इत्यादौ [illegible] उपमाने बहुत्वोपरागस्तमात्र्यमिवौपम्ये तिङर्थक्रियाया उपमानत्वप्रकारेण बहुवचनम् । तिङ्वाच्यकारकगताया एवारोपः, नाऽन्यगताया इत्यत्र धात्वर्थाभिन्नत्वमेव बीजम् । अत एव भावे द्विवचनादि । तदुक्तम्—

प्रकृतेऽपि क्रियाऽभ्यासे साधनाश्रयसंख्यया ।
भिद्यते न तु लिङ्गाख्यां भेदस्तत्र तथाश्रयः ॥ इति ।

एवमाख्यातार्थप्रकारकत्वं धातुसंख्यायामिति कारणमित्येव एव कार्यकारणभाव इति भावः । "[illegible]" इति व्युत्पत्तिरिति[illegible] ।

तदपि न क्षमते । भीष्मादिदेवदत्तस्य समवतिरिक्तार्थत्वया तत्र समकाङ्क्षाभावात् 'पश्य मृगं' इत्युक्तिरर्थो । यदपि समवतया [illegible] [illegible], तन्न । समस्तेऽपि भाव्य क्रियायां संख्यायाः सम्बन्धाभावोपपत्तिः । तथाहि—[illegible] [illegible] सुप्तत्वनिराकृतः [illegible] कारकसंख्यासमानाय प्रकृत्यर्थसंख्यासमानाय वा कल्प्या । तत्र प्रकृत्यर्थसंख्या [illegible] संख्यान्वयाभावात् कारकसंख्यासमानत्वेन प्रथमः, स विशेषणत्वादित्यनेन निराक्रियते । समवायिसम्बन्ध विषय इत्यत्र तत्राप्यर्थस्य तदधिकरणत्वापत्तेः । 'पुत्रं [illegible]' इत्यादिसूत्रस्थान्याप्रकृत्यर्थगतास्यैव लिङ्वाच्यत्वेन [illegible] तेन [illegible] ।

[illegible] च क्रिया इतिवाक्यस्यापि न क्रियायामन्वयं बोधयति, किन्तु संख्यायामा [illegible] [illegible] [illegible] । क्रिया [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

लकारे सति, "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" (पा०सू० ३।१।८७) इत्यतिदेशेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटामतिदेशाद्यगादिसत्त्वेऽपि कर्तुरेवबोधाद् व्यापारे यथाऽऽश्रयान्वयाच्च। अथोदीत्यत्रापि बुध्यतेः कर्तरि लुङ्। तस्य "दीपजन" (पा० सू० ६।४।१०४) इति चिण्। "चिणो लुक्" (पा० सू० ६।१०४) इति तस्य लुग् इति साधनादिव्याख्यायामाह—

उत्सर्गोऽयं कर्मकर्तृविषयादौ विपर्ययात्।
तस्माद् यथोचितं ज्ञेयं द्योतकत्वं यथागमम्॥ ४॥

कर्मकर्तृविषयादौ—पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ। अत्र ओदनाभिन्नाश्रयकः पाकानुकूलो व्यापार इति बोधः।

तस्मादिति आदिपदग्राह्यम्। अत्र सामान्यविशेषभावपूर्वक पदकमारद्विषयकज्ञानाऽनुकूलः कृष्णाभिन्नाश्रयकोऽतीतो व्यापार इति बोधः॥

दर्पणः

कर्मवत्सूत्रातिदेशेन—*कर्मणेति*। कर्तृत्वविवक्षायामित्यादि। [illegible] च [illegible] विवक्षायामित्यर्थः।

[illegible] व्यापारत्वेन [illegible] विवक्षायामित्यर्थः। *तस्मादिति*। [illegible] द्योतकत्वेति भावः।

तस्मादित्यादि। कर्मकर्तृविषयादाविति मूलस्यादिपदेनेत्यर्थः। [illegible] विवरणम्। [illegible] कर्मद्योतक-

परीक्षा

[illegible] *कर्मेत्यादि*। [illegible] विवक्षा। [illegible]

[illegible] *स्यादिति*। [illegible]

अत्र—[illegible]

पचति पाकमुत्पादयतिः, पाकानुकूला भावना, तादृश्युत्पादना इत्यादिविवरणाद् विव्रियमाणस्यापि तद्वाचकतेति भावः ।

दर्पण

'प्राभाकरादीन्' इत्यादिना नैयायिकसंग्रहः ।

यद्यपि व्यापारो धात्वर्थत्वेन नैयायिकसंमतः, तथापि नाम्नी तन्मते भावनापदव्यपदेश्य इति भावः । 'व्यापारो भावना सैव' इत्यादिपूर्वार्द्धस्य वा 'गुणभूतैरवयवैः' इत्याद्युक्तलक्षणक्लिष्टोऽर्थस्तद्वाचकव्यापारपदं भावनादिपदैर्विव्रियते । विव्रियमाणस्य विवरणसमानार्थकत्वेन धातोर्भावनावाचकत्वसिद्धिरित्यर्थः । तत्रोद्देश्यविधेययोरैक्यमापादयन् सर्वनाम्नः पर्यायेणान्यतरलिङ्गग्रहणस्य 'शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य' इत्यादिषु स्थलेषु दर्शनात्तत्र 'सा' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशानुपपत्तिः । पुंलिङ्गत्वेऽपि, 'सोऽचि लोपे चेत्' (पा० सू० ६।१।१३४) इति लोपेन साधुत्वाच्च । भावनैव वाऽस्तु तत्परामृष्टा ।

नन्वस्मन्मतेऽपि धातोर्व्यापारार्थकत्वे, तत्र च किं मानमित्याशङ्क्य तथा धातुविवरणे मानं दर्शयति सारे—*पचति पाकमुत्पादयतीति* । ननु 'या क्रिया भावना सैवोत्पादनाऽपि च सा स्मृता' इत्युक्तेऽपि क्रियाया भावनात्वलाभे किमिति व्यापार-

परीक्षा

दिना*—प्राचीननैयायिकसंग्रहः । तन्मते व्यापारस्य धातुवाच्यत्वेऽपि भावनापदवाच्यत्वं नास्ति यत्, ततस्तन्मतनिरासोऽप्यभिमतोऽनेन व्यापार एव भावनापदप्रतिपाद्य इति प्रदर्शनेन कृत इति तेषामुक्तिरपि निरस्तेति भावः ।

प्राभाकरास्तु—इत्यादिकं नाख्यातार्थः तद्विषयकशाब्दबोधस्य विवादग्रस्तत्वात्, किन्तु कारकाख्ये अनन्यलभ्यत्वात् । 'चैत्रः पचति', 'रथो गच्छति' इत्यादौ धात्वर्थस्य पाकगत्यादेः स्वजनककृतिमत्त्वाश्रयत्वादिसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे प्रकारत्वं तस्य चाख्यातार्थभावनां प्रति प्रकारत्वं भावनाविशेष्यकश्च शाब्दबोधः ।

न च 'चैत्र पच्यते तण्डुलः', इत्यतो चैत्रप्रकारकः स्वकृतिकृतिमत्त्वसंसर्गकोऽन्यथा बोधो न जायते इत्यनुभवसिद्धम्, तदुपपत्तये नामार्थधात्वर्थयोरन्वयबोधोऽव्युत्पन्न इति स्वीकार्यमिति कथं धात्वर्थस्य प्रथमान्तार्थे प्रकारत्वमिति वाच्यम् ? धात्वर्थे भेदसम्बन्धेन नामार्थप्रकारकान्वयबोध एवाव्युत्पन्न इति स्वीकार्यं, परन्तु तादृशसंसर्गको नामार्थविशेष्यकोऽपि नास्तीति स्वीकार्यमित्याशयात् ।

न च 'ज्ञानं चैत्र', इति वाक्याज्ज्ञानकारक—आश्रयत्व—संसर्गकान्वयबोधोऽपि न जायते इत्यतो भेदसंसर्गकधात्वर्थप्रकारकनामार्थविशेष्यकान्वयबोधोऽप्यव्युत्पन्न इति स्वीकार्यमिति वाच्यम् ? अत्र ज्ञानस्य नामार्थतया नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधोऽव्युत्पन्न इति व्युत्पत्त्यन्तरेण तस्य वारणसम्भवादित्याहुस्तन्मतनिरासोऽप्यभिप्रेत इत्याशयेनाह—*प्राभाकरादीनिति* । व्यापारो—भावना, सैवोत्पादनेत्यत्र सेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो विधेयस्य स्त्रीत्वात् । सर्वनाम्नामुद्देश्यविधेयान्यतरलिङ्गस्य 'शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य' इत्यादौ बहुशो दृष्टत्वात् । विक्रियमाणस्य—धातोस्तद्वाचकता—भावनावाचकता । एतेनोभयमसङ्गतम् । ननु "या क्रिया भावना सैवोत्पादनाऽपि

बीजाभावात् । न च पचति, पाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिना विवरणाद् यत्न एवाऽऽख्यातार्थ इति वाच्यम् । रथो गमनं करोति, बीजादिना अङ्कुरः कृतः, इति दर्शनात् कृञो यत्नार्थकताया असिद्धेः ।

दर्पणः

च्छेदकत्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वयोरित्यर्थः । *बीजाभावादिति* । सत्यपि समनियते लघौ धर्मे गुरौ तदभावादित्यस्य प्रकृतेऽनन्वयेन पचत्यवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषस्तत्र तत्स्वरूपस्य गुरूणामपि सत्त्वादित्यनुभवम् । अथातिरिक्तम्, तदा गुरुधर्मेऽपि तत्स्वीकार आवश्यक । गङ्गातीरत्वं लक्ष्यतावच्छेदकमिति व्यवहारात् । स्थूलत्वच्छेदककोटिप्रविष्टस्याप्यभावसाम्यात्त्व । तत्र न्यूनाऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वमादाय तादृशव्यवहारो यदि, तदा सर्वत्रैव तथास्त्विति भावः ।

ननु लाघवादेव न तस्याऽवच्छेदकत्वं वदाम, किन्तु मानाभावादित्याशङ्क्याह—*न चेति*। यत्नार्थककरोतिनैवास्य व्यापारसन्ततिप्रतिपादनादर्थान्तरेऽपि रथाङ्कुरयोः कृताऽकृतव्यवहारात्कृञो यत्नार्थकत्वं सिद्धमेवेति ध्वनयति—*विवरणादिति* । तदर्थप्रतिपादकत्वकथनरूपादित्यर्थः । धातुमात्रम्—यत्नत्वविशिष्टे वाचकम्, वाचकं विना यत्नत्वविशिष्टार्थककरोतिप्रतिपादितार्थकत्वात् । यद्विशिष्टबोधकपदप्रतिपादितार्थकं भवति तत्तद् वाचकम् । घटत्वविशिष्टबोधकपदप्रतिपादितार्थककलशादिपदवदिति सामान्यतो दृष्टाऽनुमानविधया ज्ञापकत्वाद्विवरणस्येति भावः । यत्न एवार्थ इति पाठः । यत्न एव आख्यातार्थ इति पाठस्तु प्रकृतसन्दर्भविरुद्धः । *अर्थः*—धात्वर्थः । एवकारेण व्यापारस्य वाच्यत्वव्यवच्छेदः ।

कृञो यत्नार्थकत्वे एव धातुमात्रस्य तदर्थकत्वसम्भावना । तदेव गगनकुसुमोपमानमित्याह—*रथो गमनं करोतीत्यादि* । रथादावचेतने यत्नस्य बाधेन तादृशप्रयोगाऽनुपपत्त्या न कृञो यत्नार्थकत्वम्, अपि तु व्यापारार्थकत्वमेवेति, तेन विवरणाद्धातोर्व्यापारार्थकत्वमेव सिद्ध्यतीति भावः ।

ननु 'रथो गच्छति' इति प्रयोगस्य धात्वर्थप्रतिपादककृञो व्यापारे लाक्षणिकत्वात् तेन यत्नार्थकत्वक्षतिरत आह—*बीजादिनेति* । तथा च कृञो व्यापारे प्रयोगप्राचुर्येण तत्रैव शक्तिर्व्याप्येति । तेन विवरणाद्धातोर्व्यापारार्थकत्वमवश्यमङ्गीकरणीयमिति भावः ।

अथेदमवधेयम्—वैयाकरणमतेऽपि यत्नत्वाद्यैः फूत्कारादिव्यापारे व्यापारत्वेनैव

परीक्षा

तावच्छेदकत्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वयोः । *विवरणादिति* । आख्यातार्थस्य विवरणादित्यर्थः । यत्नार्थककरोतिना विवरणादिति यदुक्तं तन्निरासायाह—*रथो गच्छतीत्यादिना* । तथा च कृञो व्यापारे प्रयोगप्राचुर्यात् तत्र शक्तिकल्पनमुचितम् । तेन च विवरणाद्धातुरपि व्यापारवाचक इति भावः । अथेदमवधेयम्—फूत्कारत्वादीनां बहूनां वाच्यतावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया व्यापारत्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वमेवोचितम् । अत एव व्यापारस्य व्यापारसामान्यार्थककरोतिना विवरणं सङ्गच्छते । फूत्कारत्वादिना बोधस्तु लक्षणया । अत एव तत्र तत्र यत्नाऽन्यार्थविवरणवाक्ये व्यापारत्वेन व्यापारो लक्ष्य प्रामाणिकानां दृश्यते इति ।

किञ्च भावनाया अवाच्यत्वे घटं भावयतीत्यत्रेव घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीया स्यात्। नचाऽत्र घटस्य कर्तृत्वेन तत्संज्ञया कर्मसंज्ञायाः बाधान्न द्वितीयेति वाच्यम्। अनुगतकर्तृत्वस्य त्वन्मते दुर्वचत्वेन घटस्याकर्तृत्वात्। कृत्याश्रयत्वस्य कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा घटादावभावात्। धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्रातिव्यापकत्वात्।

दर्पणः

शक्तिः, व्यापारसामान्यार्थकतया विवरणात्। एवञ्च व्यापारत्वेन कृतेरपि सङ्ग्रहाद् 'मत्तो भूतं, न तु मया कृतम्' इति उपपद्यते इति तत्र तयोर्भेदः सङ्गच्छते। तत्तद्रूपेण क्वचिद् बोधस्तु यत्नत्वादीनां तत्तद्रूपावच्छिन्ने लक्षणयोपपाद्यः। 'शक्यावच्छेदेन रूपेण ज्ञाने भवति लक्षणा' इत्यभियुक्तैः।

अत एव वाक्यार्थप्रदर्शनाऽवसरे विक्लित्त्यनुकूलो व्यापारः, ज्ञानाऽनुकूलो व्यापार इति व्यापारसामान्यार्थकव्यापारपदेन स्वोत्कीर्तितस्य सङ्गतिरिति। 'कृञोऽकर्मकतापत्तेः' इति मूलमवतारयति-*किञ्चेति*। *अवाच्यत्वे*-धात्वनाक्यार्थे। *द्वितीया स्यादिति*। धात्वर्थोत्पत्तिरूपफलाऽऽश्रयत्वात्।

ननु घटो भवतीत्यत्र कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वबाधेऽपि धात्वर्थफलाऽन्विताऽऽख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वसत्त्वात्तेन कर्मत्वस्याऽवश्यं बाधेन नोक्तस्थले द्वितीयाप्रसक्तिः। अन्यथा कर्तरि लकारोऽप्यनाकरतानापद्येतेत्याशङ्क्य निराकुरुते-*नचेति*। *घटस्येति*। घटं भावयतीत्यत्रेव, घटो भवतीत्यत्राऽपि द्वितीयाऽऽपत्तिः। मन्मते तु धातूपात्तव्यापाराऽऽश्रयत्वेन परया कर्तृसंज्ञया बाधान्न तदापत्तिरिति भावः।

निराकरणप्रकारतामाह-*अनुगतेति*। येननाऽप्येतनसाधारणेत्यर्थः। *त्वन्मते*। भवदीयमते। *दुर्वचत्वेनेति*। वक्तुमशक्यत्वेनेत्यर्थः। तदेवाऽऽह-*कृत्याश्रयत्वस्येति*। तस्याऽचेतनेऽव्याप्तत्वादिति भावः। *कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वेति*। तद्धात्वर्थायनिखिलकारकप्रवर्तकत्वरूपस्य चेत्यर्थः। नैयायिकमतं निरस्य मीमांसकं प्रत्याऽऽह-*धात्वर्थेति*। *कारकमात्रेति*। मात्रपदं कृत्स्नार्थकम्। सर्वस्याऽपि कारकस्य धात्वर्थाऽनुकूलयत्किञ्चिदक्रियाश्रयत्वात्। क्रियाजनकत्वस्यैव कारकत्वादिति भावः।

नन्वचेतने कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य बाधेऽपीतरव्यापाराऽनधीनत्वप्रकारकविवक्षा-

परीक्षा

कृञ इत्यादिवक्ष्यमाणमूलमवतारयति—*किञ्चेत्यादिना*। *अवाच्यत्वे*-धात्ववाच्यत्वे। *द्वितीया स्यादिति*। धात्वर्थफलाश्रयत्वस्य द्वितीयोत्पत्तिप्रयोजकस्य सत्त्वात्। व्यापारस्यापि धातुवाच्यत्वपक्षे तु परया कर्तृसंज्ञया बाधान्न द्वितीयेति भावः। ननु तन्मतेऽपि तथा बाधोऽस्त्विति तदाशङ्कां निरस्यति-*नचेति*। नैयायिकैरभिमतं निरस्यति—*कारकचक्रेति*। तद्धात्वर्थीयनिखिलकारकप्रवर्तकत्वं हि तन्मते नेष्टं मतम्। *अतिव्यापकत्वादिति*। स्वस्वव्यापारद्वारैव सर्वेषां क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वादिति भावः।

त् । तथाच स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसकर्मक-
त्वोच्छेदापत्तिः । न च कृञादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति
नैयायिकोक्तं युक्तम् । व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि कर्मणि लकारासम्भ-
वात् । न हि तीरे गङ्गापदस्य भाक्तत्वेऽपि तेन स्नानादिकार्यं कर्तुं
शक्यम् । एतच्च 'न हि यत्र' इत्यत्र व्यक्तम् इत्यर्थः ॥ ५ ॥

दर्पण

[illegible] स्वात्मनः कर्तृत्वप्रयोगः ।
सूपोपयोगः । कर्तृत्वस्य तु [illegible] । तत्-
[illegible] । यत्र तु न तद्बो-
धेच्छा [illegible] प्रथमान्तार्थेऽन्वयात् [illegible] । [illegible] यथायथं लक्षणा ।
[illegible] व्यापारे, आश्रयत्वादौ वा [illegible]
"[illegible] कर्ता" (पा० सू० १।४।५४) इतिसूत्रसामर्थ्येन, धात्वर्थव्यापाराश्रयत्व-
[illegible] परिभाषणाय कर्तृयोगाऽनुपपत्तिः । यत्र प्रथमान्तस-
मभिव्याहार [illegible] इत्यादिविशिष्टस्य एव बोध । "अनभि-
हिते" [illegible] । अतोऽयं स्वाश्रयातिरिक्तार्थे विशेषणत-
[illegible] । [illegible] व्यापार-
कर्तृत्वस्य [illegible] । पृथक् शक्ति [illegible]
[illegible] पर्यवसित-
[illegible] तु पूर्वं [illegible] । [illegible] । यथा
[illegible]
व्यापारमात्र [illegible] — द्वितीया [illegible] । आतान्यादिसमभिव्याहारे
[illegible] द्वितीयाया [illegible] । आतान्यादियोगे [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] तथा [illegible]
[illegible] । तत्र आत्मनो [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] — [illegible] । [illegible] । तत्र [illegible]
[illegible]
[illegible]

परीक्षा

[illegible]

अत एवाह—

किन्तूत्पादनमेवातः कर्म्मवत् स्याद् यगाद्यपि ।
कर्म्मकर्त्तर्य्यन्यथा तु न भवेत् तद् दृशेरिव ॥ ६ ॥

उत्पादनम्—उत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादि कृञर्थ इत्यर्थः । फलस्य वाच्यत्वे युक्त्यन्तरमाह—*अत इत्यादि* ॥ यतः कृञो यत्नमात्रमर्थो नेष्यते, अतः कर्म्मवत् स्यादिति पदेन "कर्म्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" (पा०सू० ३।१।८७) इति सूत्रं लक्ष्यते । अयमर्थः—यत एवास्योत्पादनार्थकता, अतः पच्यते ओदनः स्वयमेवेतिवत् क्रियते घटः स्वयमेवेति यगादयोऽप्युपपद्यन्ते । अन्यथा यत्नस्य कर्म्मनिष्ठत्वाऽभावात् तन्न स्यात्, दृशिवत् । यथा दृश्यते घटः

दर्पणः

[illegible]महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यादावात्मवाचकतयाऽभिमतस्य गौणमुख्यन्यायस्य विशिष्यार्थोपस्थापकविशिष्टस्योपादानतुल्यस्य पदार्थविषयकत्वस्याऽन्यत्र व्यवस्थापनाच्च नाऽत्र तद्विषयतेत्यन्ये ।

परे त्वेतच्छास्त्रीयकर्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थकत्वमेव सकर्मकत्वम् । सकर्मकपदात्, कर्मणा सहेत्यर्थकात् [illegible] पूर्वोक्तार्थालाभाच्च "लः कर्मणि" इत्यादौ सकर्मकपदादुक्तबोधानापत्तेः । तदनन्वय्यर्थकत्वमकर्मकत्वम् । अत एवाऽऽस्यासिता मुनयः इत्यादौ कर्मणि क्तोपपत्तिः । अन्वयस्य पृथगुपस्थितसंसर्गत्वतया न जीवत्यादिषु दोष इत्याहुः ।

अयमेव पक्षः 'फलाव्यवच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं सकर्मकत्वम्' इति वदद्भिराश्रितः । फलस्य कर्मतायाः सर्वैरेवाङ्गीकारात् । फलान्वय्यर्थकत्वस्य सकर्मकेषु सत्त्वात् । यदि चैकोपस्थितिविषयत्वाद्युक्तः प्रकारः सम्भवतीति विभाव्यते? तदा पृथक् शक्तिवादिमते निर्दुष्टत्वमेव । अवच्छिन्नपदस्य सम्बन्धपरत्वेन कर्मीभूतफलसम्बन्धिव्यापारार्थकत्वस्य मुख्यत्वात् । अकर्मकाणां फलार्थत्वाऽनङ्गीकारेणाऽतिव्याप्त्यव्याप्त्योरनवकाशादित्यवधेयम् । 'आस्यासिता मुनय' इत्यादौ यथोक्तोपपत्तिस्तथोक्तमादितं प्राक् ॥ ० ॥

ननु 'कर्मवत् स्याद् यगाद्यपि' इति मूलस्य कर्मवद् यगाद्यपि भवेदित्यर्थो लभ्यते । न च [illegible] इत्यत आह—*कर्मवत्स्यादिति पदेनेति* ॥ *सूत्रं लक्ष्यत इति* । सूत्रविहितं लक्ष्यते इत्यर्थः [illegible] एतद्बोधनायैव,

प्रभा

अत एव—[illegible] *फलसहित मिति* । [illegible] *सूत्रं लक्ष्यते इति* । सूत्र-

[illegible]मेवेति ॥ इत्थंभूत [illegible]न्त्यात् , तथा [illegible] इति तथा प्रयोगापत्तेरिति ॥ १ ॥

ज्ञानेच्छा कृत्यादेरपि ज्ञानातीत्यादेरपि विषयतादिरूपसम्बन्धेनानु- [illegible]भावा[illegible]कम् । अन्यथा [illegible]कर्मत्वापत्तेः । तथाच

दर्पण

[illegible]त्यादिति [illegible]वृत्तित्वादिति ॥ [illegible]

[illegible]मिति ॥ कर्मत्वाख्यानुरोधेन कर्मत्वं [illegible] फलाविच्छिन्नत्वं [illegible] । ज्ञानात्यादेरत्यादिति [illegible] । [illegible] तु [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] तथा [illegible] कर्मत्वानुपपत्तिरिति सूचयं । [illegible] तथा [illegible] ॥ [illegible]नेति ॥ [illegible] भाव ।

[illegible]- ज्ञानादेरतीतत्वादिति [illegible] । अत्र कर्मत्व[illegible] अपि क्रियायाः प्रवृत्तिनिमित्तं इति [illegible] कर्मत्वाभावाभावे क्रियात्वस्य कर्मत्वे वृत्ति- [illegible] कर्मत्वं [illegible] कर्मत्वानु- [illegible] तत्त्वं कर्मत्वस्य [illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] आह एव [illegible] ।

[illegible] ज्ञानस्य [illegible] ज्ञानादिकर्मत्वानुपपत्तिः । ज्ञानस्य [illegible] कर्म- [illegible]नुपपत्तिरेवेति वाच्यम् । ज्ञाने ज्ञानं, घटे ज्ञानमिति प्रतीत्या विषयतया तस्य ज्ञानाधारताभ्युपगमेनाविरोधस्य [illegible]

परीक्षा

विहितं लक्षणं इत्यर्थः । *धात्वर्थवृत्तित्वादिति* । धात्वर्थवृत्तित्वाभावादित्यर्थः । यत्र फलावच्छिन्नव्यापारजन्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कर्तृकर्मोभयसाधारणं फलं धातुना प्रतिपाद्यते, तत्र क्रियायाः कर्मत्वव्यवहारात् । यथा दह्यधातुना । अयं हि फला- वच्छेदकविषयतया कर्मनिष्ठं ज्ञानरूपं व्यापारजन्यतावच्छेदकसमवायेन कर्तृनिष्ठं फलं प्रतिपादयति, एवं अन्यत्रापि बोध्यम् ॥ १ ॥

एतमिति । कर्मत्वाख्यानुरोधेन करोतेरप्यनुकूलव्यापारार्थकत्वमङ्गीकार्य इत्यर्थः । *ज्ञानातीत्यादेरिति* । आदिना गम्यादिपरिग्रहः ॥ *विषयतावच्छिन्नेति*। विषयसम्बन्धेनेत्यर्थः । इदं स्वरूपकथनम् न तु धात्वर्थकुक्षिप्रवेशनम् । [illegible]नु- कूलव्यापारस्यैव तदर्थत्वात् । अन्यथा कर्मकत्वापत्तिः स्यात् । आदिपदेन [illegible] परिग्रहः । *अन्यथा*—[illegible] । [illegible] । फलव्यापारोभयवाचकत्वाभावेन [illegible] [illegible] भावापत्तेरित्यर्थः ।

ज्ञायते घटः स्वयमेवेति किन्न स्यात्। एवं ग्रामो गम्यते स्वयमेवेत्याद्यपीत्याशङ्कां मनसि कृत्वाह—

निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते
न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽत्र व्यवस्थितः ॥७॥

ईप्सितं कर्म त्रिविधं—निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यञ्च। तत्राद्ययोः कर्मवद्भावो, नान्त्ये। प्राप्यत्वञ्च—क्रियाकृतविशेषानुपलभ्यमान-

---

दर्पणः

व्यवहितास्कर्मकत्वस्य तथाऽभावेन द्वितीयस्य [illegible] कर्मकर्तृत्वानु-[illegible]। अधिकमग्रे वक्ष्यते।

प्रकृतमनुसरामः—"किन्न स्यादिति"॥ क्रियते घटः स्वयमेवेत्यत्र यथोत्पत्ति-[illegible] स्यादिति भावः। ननु निर्वर्त्यविकार्ययोरेव कर्मवद्भावो, न प्राप्यकर्मणीत्यत्र किं मानम् अत आह मूले—"सिद्धान्तोऽत्रेति"॥ अत्र "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" पा॰ सू॰ ३।१।८७। इति सूत्रमानम्। तत्र हि "धातोरेकाचः" इति सूत्राद्धातुग्रहणानुवृत्त्या धातुवाच्यक्रियया तुल्यक्रियेण [illegible] इत्यर्थो [illegible] तुल्यक्रियं कर्म [illegible] कर्मवद्भावो [illegible] सिद्धान्तो व्यवस्थित इत्यर्थः। कर्मस्थक्रियत्वं च [illegible]

परीक्षा

[illegible]

स्यमिति तुमर्थनिर्णये वक्ष्यते । न शक्यं घटः केनचिद् द्रष्टुं प्रासादोऽयं केनचिद् गन्तुम् इति वाक्यं कर्मदर्शनेनाऽऽगमयितुम् । घटं करोतीति निर्वर्त्ये सोमं सुनोतीति विकार्ये च तज्ज्ञातुं शक्यमिति न तत् प्राप्यम् । तथा च घटादेर्दृश्यादौ प्राप्यकर्मण्यायोगातिप्रसङ्ग इति भावः ।

दर्पणः

निवर्त्त्येऽपि वक्तुं युक्तम् । तथाहि हरिणा—

"तयोरन्यस्त्रिधा मतम् । तत्रेप्सिततमम्"—

इत्यादिना पार्थक्येन विभजनात् तदनुगुण्याऽत्रापि तयोरन्यमिति ज्ञेयम् ॥ *प्राप्यरूपेणेति* ॥ शतपर्णस्थले तु सुकर्मनिर्णये वक्ष्यते ॥ *एवम् इति* ॥ क्रियाकृत-विशेषाभावमिति कार्तिकेयस्यार्थः । कर्मगतविशेषाभावप्रक्रियार्थकत्वं कर्मस्थक्रियत्वं यस्य कर्मवद्भावप्रयोजकमिति दर्शयितुं तदन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—* न द्वयमादि* ॥ *सोमं सुनोतीति विकार्ये इति* ॥ सम्यापयोः कर्मण्यक्रियत्वेन कर्मवद्भावविरहस्यैवापि तत्र कथं सोमं सुनोतीत्यस्य विकार्यत्वेनोदाहरणत्वम् । प्रकृतेः सोमस्य परिणामि-त्वाऽभावात् । तदुक्तम्—'प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यम्' इति । विवक्षायामि-त्यस्य परिणामित्वेनेत्यादिरिति चेदित्थं चूर्णीकरणरूपाऽभिनवैकदेशत्वं प्रति प्रकृति-सोमस्य परिणामित्वविवक्षया तदुपपत्तिः ।

अन्ये तु—क्रिया यद्धर्मेणाश्रये फलं जनयति तद्विकार्यमिति स्वभागाऽभिधानेन सोमे विकार्यत्वनिर्देशः । तथाहि—आरम्भकसंयोगनाशकविभागानुकूला क्रिया सुनोते-रर्थः । सोमपदं च प्रकृते तदवयवे लाक्षणिकम् । तथाच सोमावयवरूपसोमपदार्थावय-वारम्भकसंयोगस्य धात्वर्थक्रियाजन्यविभागेन नाशाद्विकार्यत्वोपपत्तिरित्याहुः ।

शक्यमिति ॥ एवं च क्रियाकृतविशेषधर्मप्रकारकप्रतीतियोग्यत्वं कर्मवद्भाव-प्रयोजकमित्युक्तं भवति । प्राचीननैयायिकमते तु प्रकृते कृञ उत्पत्तिरूपफलावच्छिन्ने यत्ने लक्षणया कर्मवद्भावोपपत्तिः ॥ *नातिप्रसङ्ग इति* ॥ न कर्मवद्भावापत्तिरित्यर्थः ।

प्राचीननैयायिकमते ज्ञानं करोतीत्याद्यप्रयोगात् साध्यत्वे फले यत्ने च कृञः शक्तिरेव । तथाच घटादौ साध्यत्वरूपविशेषधर्मप्रकारकप्रतीतेः सार्वजनीनत्वात्,

परीक्षा

स्थिता यादृशी सत्ता कर्मणः कर्त्रपेक्षया व्यापारोत्पत्त्यनन्तरं कर्मस्वरूपावस्थाया-स्तादवस्थ्यमेव यत्र, तत्र न कर्मवद्भाव इति फलितोऽर्थः । ईप्सितस्यैव त्रैविध्यप्रद-र्शनम्, हरिणा ईप्सितकर्मापेक्षयाऽनीप्सितयोर्द्वेष्योदासीनयोः पार्थक्यं वर्णितम्, तदभिप्रायेण । वस्तुतस्तु तयोरपि त्रयेष्वन्तर्भावः सम्भवति । निर्वर्त्यादीनां स्वरूप-निर्णयोऽग्रे भविष्यति । तथाच कर्मगतो यो विशेषो व्यवहारयोग्यस्तत्प्रयोजक-व्यापारार्थको यो धातुस्तत्कर्मत्र कर्तृत्वविवक्षया कर्मवद्भाव इति सिद्धम् । तदेत-त्स्पष्टतया बोधयितुमन्वयव्यतिरेकावाह—*न द्वयमित्यादिना* । अत्रेदमत्रावधेयम्— करोतेर्यत्नमात्रार्थकत्वे या कर्मवद्भावानुपपत्तिर्वर्णिता, सा शक्यार्थमादायैव, यदि तूत्पत्त्यनुकूलव्यापारे लक्षणा प्राचीननैयायिकानुसारिभिरभ्युपगम्येत तदा तेषामपि मते नानुपपत्तिः । किञ्च फलव्यापारोभयार्थाभिधायकतायां नव्यनैयायिकैः स्वीकारा-

दर्पणः

[illegible] । यदि च कर्तृ- [illegible] । [illegible]

विशेष्यत्वं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

क्रियाव्यवस्था त्वस्माकं कर्त्रैव प्रकल्पिता

इति [illegible] । [illegible] । अत एव [illegible] । [illegible]

परीक्षा

[illegible] । [illegible] । न च यत्र कर्मणि [illegible] तत्र क्रिया कर्मस्था इति [illegible], तथा यत्र कर्त्तरि [illegible] तत्र क्रियाकर्तृस्था इत्यपि स्यात् । [illegible] । अत एव हरिणा—

विशेष्यत्वं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ॥

इति प्रबन्धं सिद्धान्त उक्तः ।

क्रियाव्यवस्था त्वस्माकं कर्त्रैव प्रकल्पिता ।

इत्यनेन । [illegible] । यत्र तु न तथा, तत्र क्रियायाः कर्मस्थत्वमिति । एवं च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । यदि [illegible], तदा [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] न च [illegible]

धातूनां फलावाचकत्वे त्यजिगम्योः पर्य्यायतापत्तिः । क्रियावाचकत्वाविशेषात् । फलस्योपलक्षणत्वेऽप्येकक्रियाया एव पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगजनकत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमित्यपि वदन्ति

दर्पणः

ति । दर्शनान्तरीयां युक्तिमुपन्यस्यति—*धातूनामिति* ॥ त्यजिगम्योरित्युपलक्षणं तादृशधातुमात्रस्य ॥ *पर्यायतापत्तिरिति* ॥ तच्छक्यतावच्छेदकावच्छिन्नशक्तत्वस्यैव पर्यायतापदार्थत्वादिति भावः ।

ननु त्यजिगम्योः क्रमेण विभागसंयोगोपलक्षितव्यापारार्थकत्वम्, एवञ्च पर्याय लक्षणे तदुपलक्षणेनतदुपलक्षितत्वस्याऽपि विशेषणायोगात्ऽऽपत्तिरत आह—*उपलक्षणत्वेऽपीति* । उपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्यविषयत्वे सति शक्तिविरहत्वम् । *जनकत्वादिति* ॥ तथा च संयोगविभागयोः स्वार्थव्यापारजन्यत्वाऽविशेषात् गम्यर्थव्यापारे संयोग एवोपलक्षणम्, न तु विभाग इत्यत्र विनिगमकाऽभावादुभयस्यैवोपलक्षणत्वे उक्तापत्तिर्दुर्वारेति फलेऽपि शक्तिरावश्यकीति भावः । अत्र 'परस्

परीक्षा

कर्म्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्तीति । कर्मणि—कर्ममात्रे । एवमिद्धान्तरीत्या फलव्यापारोभयवाचकत्वं धातूनां सकर्मकत्वाकर्मकत्वे कर्म्मसम्बन्धिक्रियत्वं च यथायथमूहनीयम् ।

अथ नैयायिकैर्नैयायिकमान्यं धातुवाच्यत्वं व्यापारमात्रे तन्मतेन स्वयमप्याह—*धातूनामित्यादिना* । *त्यजिगम्योरिति* । इदमुपलक्षणं धातुमात्रस्य । *पर्य्यायतापत्ति*—पर्य्यायवाचकत्वापत्तिः । इयमापत्तिर्व्यापारत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वमतेन । यदि तु फूत्कारत्वादिः व्यापारविशेषस्यावच्छेदकत्वम् न गम्धातुवाच्यतावच्छेदकत्वमिति रीत्या न मतैक्यं पर्य्यायत्वापत्तिरित्युच्यते तथापि त्यजिगम्योः पर्य्यायत्वापत्तिरस्त्येव । अत्र गमनादिजन्यस्य व्यापारस्य द्विविधफलजनकत्वात् । ननु त्यज्धातोर्विभागोपलक्षिते गम्-धातोः संयोगोपलक्षिते व्यापारे शक्तिरिति न पर्य्यायत्वापत्तिरत आह—*उपलक्षणत्वेऽपीति* । उपलक्षणत्वे सति शक्यतावच्छेदकत्वमुपलक्षणम् । यद्यपि विभागादिः स्वीक्रियते, तथापि शक्यतावच्छेदकधर्मैक्यात्पर्य्यायत्वापत्तिरस्त्येव । स्वार्थव्यापारजन्यतया संयोगविभागयोः सत्त्वात्-गम्धात्वर्थव्यापारस्य संयोग एवोपलक्षको न विभाग इत्यत्र विनिगमनाविरहेण वक्तुमशक्यत्वात् । तथाभिमतत्वे परस्य शाब्दबोधविषयत्वाभावे द्वितीयादिकर्मप्रत्ययवाच्यत्वं तस्य स्वीकार्यम् । एवञ्च त्यजिगम्योः पर्य्यायत्वे सति त्यजतीति यत्र प्रयोगस्तत्र गच्छतीति प्रयोगापत्तिरिति हि दोषो वक्तव्यः न त्वस्ति द्वितीयार्थसंयोगनिष्ठजनकतास्वव्यापारस्वप्रकारकत्वाभिलापस्य [illegible] गम्धातुजन्यमित्याशयस्य [illegible] विभागप्रकारकबोधानुदयात् त्यजधातुजन्य [illegible]
[illegible]

तस्मादावश्यकं सकर्मकाणां फलवाचकत्वम्। अकर्मकाणां तु तन्निर्विवादमेव। "भू सत्तायाम्" (भ्वा० ग०) इत्याद्यनुशासनाच्च। अत एव-"द्व्यर्थः पचिः" इति भाष्यं सङ्गच्छते इति दिक् ॥ ७ ॥

एवं सिद्धयतु फलव्यापारयोर्वाच्यत्वम्; किन्तु आख्यातवाच्यैव सा

दर्पणः

गच्छतीत्यादौ द्वितीयाप्रसङ्गसंयोगादिरूपफलान्वयित्वस्यैव विनिगमकत्वात् गमनक्रियायां संयोगस्यैवोपलक्षणत्वमित्यस्य गुरुलघुभावस्य लक्षणापेक्षयैव बोध्यत्वादितः भाव्यमित्यपरतोऽपि यदन्वयोऽस्यां सूचितः। उपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ उक्तयुक्तिसङ्गतेरित्यर्थः।

निर्विवादमेवेति ॥ स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपस्याकर्मकत्वस्य धातोः फलवाचकत्वं विनाऽनुपपन्नत्वादिति भावः। ननु सकर्मकत्वं पूर्वोक्तमेव तर्हि सम-धातुत्वं चाऽकर्मकत्वमिति कोऽयमनुपपत्तिरत आह—*भू सत्तायामिति* ॥ सत्तेषु फलस्यैव निर्देशादिति भावः ॥ *अत एवेति* ॥ धातुमात्रस्य फलवाचकत्वादेवेत्यर्थः ॥ *द्व्यर्थ इति* ॥ द्व्यर्थकः फलव्यापारोभयार्थकमित्यावश्यकः। ननु 'द्व्यर्थः पचिः' इति भाष्यं पचेरसाधारण्यं सकर्मकाणां फलार्थकत्वे मानमस्तु, न त्वकर्मकाणामत आह—*दिगिति* ॥ तथा सति सकर्मकमात्रे सर्वेषामप्युक्तेः। धातुनानात्वनाशाप्त्या पच्यादेरिव सत्त्वादेरपि व्यापारबोधकत्वमावश्यकमिति दिगर्थोऽस्येति भावः ॥ ७ ॥

ननु 'व्यापारो भावना सैव' इत्युक्तिविरोधेन न व्यापारस्य धात्वर्थतानिर्णयः। पचति पाकं करोतीति विवरणेन आख्यातार्थतापि वक्तुं शक्यत्वादिति मीमांसकमतमाशङ्क्य निराकर्तुमुपक्रमते—*एवमित्यादिना* ॥ *वाच्यत्वमिति* ॥

परीक्षा

लाघवादिकार्यविरहकनान्यदीयदन्तरमानमपि तस्य तन्मात्रानुसरणस्य फलान्वयित्वे विनिगमकस्य तत्तत्फले विनिगमकत्वस्य च कल्पना तन्मात्रानुमानमित्याहारमात्रस्य कारणत्वस्य कल्पना च कार्यमिति महागौरवमिति फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वमेव विनाऽनिष्टमुपसंहरति—*तस्मादिति* । पूर्वोक्तयुक्तिकदम्बादित्यर्थः। *सकर्मकाणामिति* । एवं फलवाचकत्वं विना स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपाकर्मकत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । अथ सकर्मकाकर्मकत्वं किम्। सकर्मकत्वं च-द्वितीयान्तपदसमभिव्याहारादिलक्षणं यदि धात्वर्थ ... [illegible]

[illegible]

भावना, न धातोः । प्राधान्येन प्रतीयमानस्य व्यापारस्य धात्वर्थत्वा
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात् । "त
दागमे हि दृश्यते" इति व्याससिद्धान्ताच्च । तदुक्तं 'प्रकृतिप्रत्यय

दर्पणः

निरूपितत्वस्योऽप्यभिप्रेतमित्यर्थः । तथाच—यागानुकूल व्यापारस्यापि निरुक्तेः
वचनीयस्य यागानुकूलभावनायाः प्रत्ययार्थत्वमित्यर्थः । यथाश्रुते त्विष्टेन धातोर्भा
वनावाचकत्वनिरासे, किं व्याख्यानगतस्यैव सा इत्युपपत्तस्याऽऽशङ्क्ये ।

'प्रकृतिप्रत्ययौ' इति व्याख्यस्य संस्कारौ व्यभिचारमाशङ्कारद्-'तदागमे ही'
ति ॥ इदं च 'प्रधानं स प्रत्ययार्थः' इति व्याख्याऽऽकार इत्यभिप्रेत्य तन्मूल
आलोचने तु यः प्रत्ययार्थः, स प्रधानमिति व्याख्याकारो लक्ष्यते । तथाहि—'पशुना
यजेत' इति श्रूयते । तत्रैकत्वपुंस्त्वसंख्यार्थं यागे विनियोगमुत पश्वर्थं इति संशये
पशुत्वस्यार्थस्य यागं प्रति गुणत्वात् सम्मार्जिनीयाग्रपक्षाङ्गकत्वेन प्रधानानुरोधी प्रधानभङ्ग
यस्य यावद्गुणप्रधानाऽनुरोधयोगादेकस्य विशिष्टस्यैव विधाने त्वेकत्वस्य पशुविशेषण
तया यागाङ्गत्वाऽभावाद्विवक्षितमेव व्याख्येयार्थं केन, "तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य
गुणभूतत्वात्" इति सूत्रेण पूर्वपक्षिते, "वचनपरत्वादेकत्वं तदागमे हि दृश्यते तस्य
ज्ञानं यथाऽन्येषाम्" (मी० अ० ४ पा० १ सू० १९ । इति सिद्धान्तसूत्रम् । शब्दवत्—
शब्दवाच्यं, यथा भवति तथोपलभ्यते । एकत्वं हि यतस्तदागमे एकवचनस्य प्रधाने
दृश्यते । अतस्तस्य प्राधान्येन प्रतीतिर्यथाऽन्येषामरुणादीनामित्यर्थः । यद्वा 'तदा-
गमे' तत्-एकत्वम् । आगमे—एकवचनविभक्तिआगमे "द्व्येकयो..."इत्यत्र । दृश्यते—
एकवचनरूपप्रत्ययार्थत्वेन प्रतीयते, अन्येषां करणादीनामिवेत्यर्थं ।

एवञ्च समानप्रत्ययोपात्तत्वात्तस्या विभक्त्यर्थकरणाऽन्वितत्वात्समानाधिकरण-
न्यायेन प्रथमं क्रियायामन्वयः पश्चात् प्रकृत्यर्थे । तथाच पशोरेकत्वोभयकरणको याग
इति बोधेनैकत्वस्य यागाङ्गत्वाऽवगमात्प्रानेकपशुभियोग इति तद्भाव । प्राधान्यं च
प्रकृत्यर्थाऽविशेषणत्वमेव, प्रत्ययार्थमात्राय व्याख्यातारास्य प्रत्ययार्थ इति भागस्य
न्यायप्रदर्शकत्वम् । प्रकृते आख्यातार्थस्य प्रधाने भावनाऽबोधात् तस्याप्राधान्येन भान-
मिति सत्सङ्गतिरिति बोध्यम् ।

ननु सकर्मकत्वाऽनुगतकर्तृत्वयोर्वैयर्थ्यमेवैतन्मते दूषणमत आह- एवञ्चेति* ।

परीक्षा

विरुद्धमसम्भवाद्दिति तत्समाधानपरतया सङ्गमयति—"एवमित्यादिना* ।
एवम्—उक्तरीत्या । वाच्यत्वम् –निरुक्तवृत्त्याशाब्दबोधविषयत्वम् । विरुद्धत्वा
दिति । यदि भावना प्रकृतिवाच्या स्यात् तदा तस्या प्राधान्यं न स्यादिति भाव ।
इति व्याप्तिः । तदागम हि यद् दृश्यते तत्तस्य वाच्यमिति व्याप्तेरर्थः । आग
मनमागम प्रयोग इति यावत् तस्मिन् सति दृश्यत ज्ञायत इति तदर्थ । तत्र सकर्मक
सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभागस्यानुपपत्तिं कृत्वा शङ्कते—एवमितिः । तत्र धातु
पचनादिक्रियाया प्रारम्भेऽपि फलानुत्पादकत्वपाक्षिकत्वात् यत्र फलं दृश्यत
दृश्यत इत्यत्र शाब्दबोधत्वमावश्यकम् तेन च सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभाग उक्त-

तार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्मकत्वम्। आख्या-तार्थव्यापाराश्रयत्वञ्च कर्तृत्वं वाच्यम्' इत्यादि यदुक्तं मीमांसकम्मन्यं प्रत्याह—

तस्मात् करोतिर्धातोः स्याद् व्याख्यानं, न त्वसौ तिङाम्।
पक्ववान् कृतवान् पाकं किं कृतं पक्वमित्यपि ॥ ८ ॥

तस्मात्—अभिप्रायस्थहेतोः। अन्यथा—फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामो गमनवानिति प्रतीत्यापत्तिः। संयोगाश्रयत्वात्। फलानुत्पाद-दशायां व्यापारसत्त्वे पाको भवतीत्यनापत्तिः। व्यापारविगमे फल-सत्त्वे पाको विद्यत इत्यापत्तिश्च।

यत्तु—भावप्रत्ययस्य घञादेरनुकूलव्यापारवाचकत्वाभावानुपपत्ति-

दर्पण

भावनाया आख्यातवाच्यत्वे चेत्यर्थः। तथाचाऽप्रकृते पाके फलाऽनुत्पत्तिदशायां, पाको जातो न वेति प्रश्ने, भविष्यतीत्युत्तराऽनुरोधात् फलमात्रं धातुवाच्यमिति मीमांसकाशयः। हेतोः पूर्वमनुपादानादाह—*अभिप्रायस्थेति*। स्वपदादीनां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति भावः।

प्रतीत्यापत्तिरिति। भावल्युडन्तगमनपदार्थसंयोगात्मकफलस्य ग्रामे सत्त्वाद् ग्रामः संयोगवानितिवद् ग्रामो गमनवानिति प्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः। एवमग्रेऽप्यूह्यम्। *फलाऽनुत्पादेति*। फलानुत्पादे तादृशप्रयोगस्य सर्वाऽननुमतत्वादुक्तम्—*व्यापारसत्त्व इति*। *भवतीत्यनापत्तिरिति*। पाकपदार्थस्य विक्लित्तेरवर्तमानत्वादित्यर्थः। फलोत्पाददशायामर्थाद्बाधात्तादृशप्रयोगस्येष्टत्वा-दाह—*विद्यत इत्यापत्तिश्चेति*। व्यापारांशपरित्यागेन फलमात्रस्य धात्वर्थत्वा-ऽभिप्रायेण तु भविष्यतीत्युत्तरं पाकमुत्पादयतीति विवरणञ्चेति भावः।

अनुकूलेति। अनुकूलत्वांशकीर्तनं त्वन्विताऽभिधानवादिनो मतमेतदिति सूच-यितुम्। *अनुपपत्तिरिति*। भावविहितल्युड्घञादेर्व्यापारस्य प्राधान्ये बाधाच्च पूर्वोक्तप्रयोगानुपपत्तिरित्यर्थः। [illegible] व्यापारस्य कर्तृतया भावनात्व-[illegible] भावः।

प्रभा

[illegible]

[illegible] अनुकूलेति [illegible]

रिति। तत्र। कर्त्राख्यातवत् "कर्त्तरि कृद्"इत्यत एव तद्विधानलाभे, भावे विधायकाऽनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः, तद्विरोधापत्तेश्च।

अथ व्यापारोऽपि धात्वर्थ इत्यभ्युपेयमिति चेद्? तर्हि धातुत एव सकलव्यापारलाभसम्भवेनाख्यातस्य पृथक्शक्तिकल्पने गौरवमिति। पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणात्मा करोतिर्धातोरेव व्याख्यानं–विवरणम्। अतस्तदपि नाख्यातार्थत्वसाधकमिति भावः।

दर्पण

ननु "कर्त्तरि कृद्"इति विहितस्य कृतः पक्ता पाचक इत्यादौ कर्त्रर्थत्वदर्शनात् तद्विधयस्य दोषो व्यापारार्थत्वदोषो व्यापारद्योतकत्वबोधनाय भाव इत्यनुशासनं चारितार्थमित्याशङ्कामपाकरिष्यन्नस्तुगुणं दृष्टान्तमाह–*कर्त्राख्यातवदिति*। तथा च "ल कर्मणि"इति विहितकर्त्राख्यातस्य यथा व्यापारार्थकत्वम्, "कर्त्तरि कृत्" इति विहितपचादीनामपि व्यापारार्थत्वसम्भवादित्यर्थः।

विरोधापत्तेश्चेति। चो हेतौ। यतो वैयर्थ्यमतस्तद्विरोधापत्तिरित्यर्थः। उणि- वैशिष्ट्यमेतत्। यद्वा भावविहितप्रत्ययानां धात्वर्थानुवादकत्वात् प्रयोगसाधुत्वमात्रार्थकत्वमिति स्वसिद्धान्तविरोधापत्तेरित्यर्थः। व्याख्यानमित्यस्य विवरणम्– *विवरणमिति*।

अतस्तदपीति। पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमपीत्यर्थः। अपि त्वपृथक्स्थितिः "प्रकृतिप्रत्ययौ"इति न्यायमनुसृत्य। धातोः पृथग्विवरणं तु तयाऽऽख्यातार्थसंख्याकालव्यापाराणां मध्ये व्यापारस्य पृथक् संख्यादिभिन्नतया विवरणत्वाद् व्यापारस्याऽनुवादकमिति न तदाख्यातार्थत्वसाधकम्। अत एव "कथं ज्ञायते क्रियावचना पचादयः, यदेषां करोतिना सामानाधिकरण्यं, किं करोति पचति" इति भूवादिसूत्रभाष्ये उक्तम्। तेन विवरणमपि धातोरेवेति स्पष्टमेव बोध्यते इति भावः।

परीक्षा

तस्य वाच्यत्वमिति मतेन। तन्मते व्यापारमात्रस्य तद्वाच्यत्वशङ्का बोध्या। *लाभ इति*—तन्मूलत्वस्यापि कर्त्रर्थत्वात्। तत्रैवं पक्ता देवदत्त इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तत्र "कर्त्तरि" इति पदं तत्स्थानीयं कृत्वा कर्त्रर्थत्व- वत् कर्त्तृत्वस्य वाच्यत्वमिति भावः। *तद्विरोधापत्तेश्चेति*। चो हेतौ यतो भावे विधायकानुशासनवैयर्थ्यमतः कर्त्तृत्वस्य [illegible]

[illegible]

[illegible]

मीमांसकोक्तं बाधकमुद्धरंस्तन्मतं दूषयति—न त्वित्यादिना । नाऽसौ तिङां व्याख्यानम् । पक्ववानित्यादावनन्वयापत्तेः ।

अयं भावः—"प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यम्" इत्यत्र हि विशेष्यतया प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रति तदुत्तरप्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः । तथाच पक्ववानित्यत्र पाकः कर्मकारकं, क्तवतुप्रत्ययार्थः कर्तृकारकम् । तयोश्चारुणाधिकरणोक्तरीत्या [illegible]रीत्या चान्वयासम्भव इति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयनियमस्यैवाऽभावे क प्राधान्यबोधक उक्तकार्यकारणभावः । न च—

दर्पणः

पक्ववानिति मूलस्य करोतेरासत्त्वार्थविवरणत्वासम्भवसाध्यतया व्याचष्टे—*पक्ववानित्यादाविति* । अनन्वयमेव विशदयति—*अयमाशय इत्यादि* ।

सहार्थमिति । सम्भूयार्थमित्यर्थः । ब्रूतः—बोधयतः । तयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्मध्ये प्रत्ययार्थः प्रत्ययवृत्तिसहविशेष्यः प्रधानमिति प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालीत्यर्थः । तादृशव्युत्पत्तिसिद्धकार्यकारणभावमभिनयेन दर्शयति—*विशेष्यतयेति* । प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रतीत्यर्थः । हेतुरित्यस्य विशेष्यतासम्बन्धेनेति शेषः ।

अरुणाधिकरणोक्तरीत्येति । अरुणयेति पदेनैकहायन्या [illegible] प्रथमं करणत्वेनेतराकाङ्क्षारहितत्वादन्वयो नानार्थान्वयस्तु पार्ष्ठिक इति तदर्थम् । *अस्पष्टरीत्येति* । कारकत्वस्य क्रियाजनकत्वरूपत्वेन क्रियाजनकमिति ज्ञाने, का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रि-

परीक्षा

स्यैव विवरणमित्यत्र सूत्रादिमूलकत्वं भाष्यमपि साधकम् । तत्र हि धातोः—क्रियावचनत्वोपपत्त्यर्थम् "कथं ज्ञायते क्रियावचनाः पचादयः ?" इति प्रश्नानन्तरम्, यदेषां करोतिना सामानाधिकरण्यं "किं करोति, पचतीत्युक्तम्" । *बाधकमिति* । भावनायाः प्रत्ययार्थत्वाभावे तस्याः प्राधान्यं न स्यात्, तच्चानन्यथासिद्धमिति बाधकमित्यर्थः । *पक्ववानिति* । मूलस्य करोतेरासत्त्वार्थविवरणाभावसाधकमित्याशयेन तद्व्याचष्टे—पक्ववानित्यादिना । अनन्वयमेव विशदयति—*अयमाशय इत्यादिना* ।

[illegible] प्रकृत्यर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रय । [illegible]व्युत्पत्तिनि- [illegible] इत्यादिना । पक्ववानित्यत्र पाक कृतवानिति [illegible] इत्यनुमानता- [illegible] इति [illegible] प्रथमतस्तत्र [illegible] कारकत्वस्य [illegible] का सा क्रियेत्याकाङ्क्षा [illegible] सा [illegible] इति [illegible] इति [illegible] तत्र हि [illegible] इति वि-

अत एव नैयायिकानां प्रथमान्तविशेष्यक एव बोधः । मन्त्रभाया
मालङ्कारिकाणां शक्यतावच्छेदकप्रकारक एव बोधो, न नैयायिकादी-
नाम् । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ विपर्ययेणापि व्युत्प
न्नानां नैयायिकनव्यादीनां बोधो, न तु तद्व्युत्पत्तिरहितानाम् ।

दर्पण

तदेव विशदयति—*अत एवेति* । *शक्यतावच्छेदकप्रकारक इति* ॥

'लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया' इति काव्यप्रकाशीयमूलपर्यालोचनया शक्यतावच्छेद
कारोपविषयनिष्ठसंसर्गस्यैव लक्षणात्वलाभात्, 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र गङ्गात्वेनैव लक्ष्या
र्थप्रतीतिरत एव ततो शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः । 'जाता लता हि शैले'
इत्यादौ च कनकलतात्वेनैव रूपेण बोधस्य चमत्काराऽऽधायकत्वादिति तदाशयः ।

नैयायिकादीनामिति । सम्बन्धितावच्छेदकरूपेणैव लक्ष्यार्थस्य भानम् । अत एव
'कचतस्त्र्यति वदनम्' इत्यादौ सम्बन्धितावच्छेदकराहुत्वादिनैव बोधस्य चमत्काराऽऽ-
धायकस्योपपत्तिः । कवन्यादिशक्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यार्थबोधाङ्गीकारे तदनुपपत्तिः
स्पष्टैव । किञ्च शक्यतावच्छेदकं, न लक्ष्यतावच्छेदकम् । "शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते
भवति लक्षणा" इत्यभियुक्तोक्तिविरोधादिति तदाशयः ॥

परीक्षा

तथा तिङर्थस्यापि सुबर्थस्येव विशेषणत्वमेवान्वयो प्रकृत्यर्थनिरूपितं विशेषणत्व-
मिति सिद्धान्तस्तदनुसारिणी व्युत्पत्तिः कार्यकारणभावमूला कल्पनीया । व्युत्पत्त्य-
नुसारी बोध एव प्रमाणम् । यस्त्वनादृतो बोधः सोऽप्रमाणमेव । न हि कस्यचिदा-
ग्रहादिसम्मतमार्गविपरीतक्रमेण बोधस्य प्रामाण्यमाश्रित्य तदनुसारेण व्युत्प-
त्त्यन्तरकल्पनं न्याय्यमिति भावः ।

भाष्याद्यनुसारिणी व्युत्पत्तिर्येषां नास्ति तेषां त्वन्यादृशोऽपि बोधो भवतीत्येत-
द्विशदयति-*अत एवेति* । अत एव विपरीतव्युत्पत्तिमत्त्वादेव । *प्रथमान्तविशेष्यक
एवेति* । तिङन्तप्रथमान्तसमभिव्याहारे प्रथमान्तविशेष्यक एव बोध' पचतीत्यादितः
पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इत्यन्वयबोधस्य तेषामुक्तत्वात् । *आलङ्कारिकाणामिति* ।
अत एव काव्यप्रकाशकृता मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्, अन्योऽर्थो
लक्ष्यते यत्सा लक्षणाऽऽरोपिता क्रियेति प्रतिपादितम् । शक्यतावच्छेदकारोपविषयवि-
शिष्टो यः क्रियारूपो व्यापारः सैव लक्षणा । स च व्यापार आरोपरूप एव । अत एव—

जाता लता हि शैले जातु लतायां न जायते शैलः ।
सम्प्रति तद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जातम्" ॥ ४१ ॥
कचतस्त्र्यति वदनं वदनात् कुचमण्डलं त्रसति ।
मध्याद्भीति नयनं नयनाऽधरं समुद्विजतीति" ॥ ४२ ॥

समुद्विजतीत्यादौ शक्यतावच्छेदकप्रकारबोध एव चमत्कारः । गङ्गाया घोष इत्य-
तो गङ्गावृत्तिर्घोष इति बोध एव शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः । *नैयायिकानामिति* ।
तेषां मते हि यद्धर्मावच्छिन्ने शक्यार्थसम्बन्धग्रहस्तद्धर्मप्रकारक एव बोधः । कचतस्त्र-
स्यतीत्यादौ तेषां मते राहुत्वादिना बोधः । अत एव शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति
लक्षणेति नैयायिकैरुक्तं सङ्गच्छते । *नैयायिकनव्यादीनाम्*—यस्य पदस्य यत्पदव्युत्पत्ति

अन्येषां तन्निराकाङ्क्षत्वेऽन्यादिकं सङ्गच्छते ।

अत एव "प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्" (पा०सू० १।२।५६) इत्याह भगवान् पाणिनिः । प्रधानं प्रत्ययार्थ इति वचनं न इत्यनुवर्त्य न कार्यम्, अर्थस्य—अर्थावबोधस्यान्यप्रमाणत्वात्—व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति हि तदर्थः । एवं सत्यपि नियामकापेक्षायां च "भावप्रधानमाख्यातम्" इति वचनमेव गृह्णानामिति सुधीभिरूह्यम् ।

'तदागमे हि' इति न्यायो विषयभेदादप्रतिव्याप्तमित्याह—*किं

दर्पणः

घटः कर्मत्वमिति । [illegible] एकत्वसंख्यानिरूपकत्वादुद्भावयन्तं [illegible] कर्मत्वसंख्यानिरूपकत्वानुपपत्त्यानुभवत्वान्न [illegible] निराकाङ्क्ष-त्वेनान्यत्वेनान्वयबोध इति शेषः । *अत एवेति* । बोधस्य व्युत्पत्त्यनुसारि-त्वादेवेत्यर्थः । *व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति* । [illegible] बोधानुसारित्वं हि व्युत्पत्तिर्हि बोधो व्युत्पत्त्यनुसारी । अत एवादौ मते लिङ्गा-द्यनुगतं, न तु [illegible] इति प्राचामितिः ।

इदं च विशिष्टादिना [illegible] स्वविशेषणीभूत-[illegible] व्युत्पत्तिरित्यादिरित्यर्थः । 'प्रधानं प्रत्ययार्थः' इति नियमस्य पाणिनिनाऽप्र-[illegible] प्रत्ययार्थः न प्रधानमित्यर्थस्य, 'तदागमे हि' इति सूत्रस्य [illegible] [illegible] प्राधान्यम् । [illegible] [illegible] विशेषणादौ-[illegible] निर्दिष्टत्वादिना [illegible] प्राधान्यमिति 'तदागमे हि' इति न्यायतया [illegible]—*तदागमे हीति* ।

[illegible] । [illegible] इति [illegible] च

परीक्षा

[illegible]

[illegible]

[illegible]

कृतम्, पक्वमिति॰ ॥ तथा विवरणे प्रतीतिश्च पक्वमित्यादि, इति तथापि भावना पचता स्यादिति भावः । सम्यक् [illegible] इव दृष्ट गति भावना पाकेऽपि आह—॰सतीति॰ ॥ तथापि भावना-यानेन [illegible] पाचकः इति भावः । तदीया [illegible] स्यात्प्रत्यागतिरुक्तैव प्रत्ययम् ॥ ८ ॥

प्रभा

[illegible] । नेदं विवरणं—[illegible] । [illegible] विषयत्वाऽपि [illegible] । तत्र भावनायाः [illegible] प्रतीतत्वात् [illegible] । किं पुनर्मित्यादौ व्यापारविषयत्व [illegible] [illegible] तस्य प्रत्ययार्थत्वा-[illegible] इत्यर्थः ॥

॰विवरणमिति॰ । विवरणे वाक्य [illegible] । [illegible] क्रियापूर्वक । [illegible] [illegible] । ॰नतथा ॰स्यादिति॰ । [illegible] स्यादित्यर्थः । [illegible] पूर्वो-[illegible] इति [illegible]—॰नन्विति॰ । तथा-[illegible] इति भाव ।

[illegible]—॰तथापीति॰ । ॰उभयेति॰ । [illegible] इत्यर्थः । ॰[illegible]॰ । [illegible] । ॰[illegible]॰ । भावनायामेवेत्यर्थः ॥ ॰उभयमापतत इति॰ ॥ [illegible] प्रयोगत्वात् [illegible] इत्यर्थः । तथापि प्रयोगत्वं [illegible] भावनायाः [illegible] । धातु-[illegible] नु [illegible] वाच्यता-[illegible] गौरवात् । [illegible] भाव ।

ननु धात्वर्थस्य [illegible] प्रागेव [illegible] समुच्चयस्थमत आह—॰भवतीत्यपीति॰ । स्यमते भावनायाः प्रत्ययार्थत्वात् [illegible] भवति प्रत्ययार्थत्वादित्यनेन पूर्वोक्तमतानुसरणं स्वस्यैव मीमांसकत्वमत्तमपमिति सूच्यते ।

परीक्षा

स्यात्[1] इत्येवमेव । व्यभिचारमित्यमुपपादयति—॰कृता विवरणमिति॰ । अपित पचत्यादिष्वस्य पूर्वोक्तस्य समुच्चयत्वमते पक्वमित्यत्र धातुना कालस्य प्रत्ययेन कर्मणः प्रतिपादनेऽपि भावनायाः प्रतीतिविषयत्वसिद्धये तस्याक्षेपो वाच्य. । तथा सति प्रती-तिविषयत्वसिद्धावपि तस्याः प्रत्ययार्थत्वाभावेन व्यभिचार [illegible] कृतमित्यत्रो व्यापारस्य [illegible] तस्या [illegible] पक्वमित्यत्रो निवृत्तिरवश्यं वाच्या । अन्यथा तथोत्तरं न स्यात । [illegible] तस्य व्यापारबोधकत्वात् । यदि च तस्य व्यापारबोध-कतापि उपपद्यते । तदा तस्य प्रत्ययार्थत्वाभावेन व्यभिचार इति भा ।

अत्र विवरणपदं पक्वोत्तरभावपरम् । ॰[illegible] स्यादिति॰ । [illegible] स्यादि-त्यर्थ । ॰उभयेति॰ । [illegible] । [illegible] । [illegible] । ॰[illegible]॰—भावनायाः [illegible]

व्यापारस्य धात्वर्थत्वे साधकान्तरमाह—

किं कार्य्यं पचनीयं चेत्यादि दृष्टं हि कृत्स्वपि।
किञ्च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव न॥ ९॥

कार्य्यमित्यत्र "ऋहलोर्ण्यत्" (पा०सू०३।१।१२४) इति कर्मणि ण्यत्। पचनीयमित्यादौ चानीयर्। आदिना ज्योतिष्टोमयाजी इत्यादौ करणे उपपदे कर्त्तरि णिनिः। एते च क्रियायोगमन्तरेणासन्तस्तद्वाच्यतां बोधयन्ति। विना क्रियां कारकत्वासम्भवेन तद्वाचकप्रत्ययस्याप्यऽसम्भवात्। न च 'गम्यमानक्रियामादाय कारकयोगः' इति भाट्टरीतिर्युक्ता। आख्यातेऽपि तथात्वापत्तौ तत्रापि भावनाया वाच्यत्वासिद्ध्यापत्तेः।

अथ लिङ्गसङ्ख्यान्वयानुरोधात्कर्त्तुर्वाच्यत्वमावश्यकमिति, तेना-

---

दर्पणः

व्याख्यातं च तथैव। अवतरणे तन्न्यायविरोधोपदर्शनं तु प्रत्ययाऽर्थत्वप्राधान्ययोः प्रायशः समनैयत्येन, प्रधानस्य प्रत्ययार्थत्वसाधकत्वस्याऽपि ततो लाभेन प्रकृतिवाच्यत्वे तदनुपपन्नमित्याशयेनेति बोध्यम्॥ ८॥

साधकान्तरमित्यस्य धातोर्व्यापारवाचकत्वे इत्यादिः। किं कार्यमित्यत्र प्रश्नोत्तरभावरूपविवरणेनैव व्यापारस्य धात्वर्थत्वसिद्धिरित्यत्र न तात्पर्यम्, किन्तु प्रश्नोत्तरभावरूपविवरणस्य प्रक्रान्तत्वात् किमनुल्लेख इति सूचयन्नाह—*कार्यमित्यत्रेति*। *णिनिरिति*। "भूते" इत्यधिकृत्य, "करणे यजः" (पा०सू० ३।२।८५) इति सूत्रेणेति शेषः॥ एते ण्यदादय इत्यर्थः॥

क्रियायोगमन्तरेणेति। क्रियान्वयिनामेव कारकतया धातोर्व्यापाराऽवाचकत्वे कार्य्यो घट इत्यादौ कर्मादिसंज्ञानां "कारके" इत्यधिकृत्य विहितानां घटादावसम्भवेन तत्र विधीयमानण्यदाद्यनुपपत्तिर्धातोस्तदाक्षिपति-देवदत्तस्य पीनत्वानुपपत्तिरिव रात्रिभोजनमिति भावः। तदेवाह—*विना क्रियामिति*। *गम्यमानेति*। अस्य तदुपस्थापकपदाभावेऽपीत्यादिः। *तथात्वापत्ताविति*। गम्यमानक्रियामादायैव कर्तृकर्माऽर्थकप्रत्ययोपपत्तावित्यर्थः। *तत्राऽपि*। तिङ्संज्ञकाऽऽख्याने॥

लिङ्गसंख्यान्वयाऽनुरोधादिति। अस्य पाचक इत्यादावित्यादिः॥ आवश्य-

परीक्षा

धारणधर्मस्य वाचकतोऽवच्छेदकत्वाऽपेक्षया धातुत्वस्यैकस्य वाचकतावच्छेदकत्वं लाघवमिति बोध्यम्। एते—ण्यदादिप्रत्ययाः; क्रियान्वयिनामेव कारकत्वादिति भावः॥ ८॥

गम्यमानेति। तद्बोधकपदानुच्चारणेऽपीत्यादिः। *तथात्वापत्तौ*। गम्यमानक्रियामादाय कर्तृत्वकर्मत्वार्थकप्रत्ययस्योपपत्तावित्यर्थः। *तत्रापि*—तिङन्तस्थलेऽपि।

आवश्यकमिति। कृतीति शेषः। एवं च पाचक इत्यादौ कृद्वाच्यकर्त्रा स्वनि-

क्षेपाद् भावनाप्रत्ययः स्यादिति मतम् । तर्हि सङ्ख्यान्वयोपपत्ति
माख्यातेऽपि कर्त्ता वाच्यः स्यात् । पक्ष्यतीत्यादौ कालकारकान्वया
नुरोधाद् भावनाया अपि तस्याऽऽवश्यकत्वाच्चेति भावः ।

अपिना हेत्वन्तरसमुच्चयः । तथाहि—नखैर्भिन्नो नखभिन्नः, हरिण
यातो हरित्रात इत्यादौ "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" (पा०सू०२।१।३२
इति समासो न स्यात् । पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्य इतिवद्
असामर्थ्यात् । नचाध्याहृतक्रियाद्वारा सामर्थ्यं वाच्यम्, दध्योदनो
गुडधाना इत्यादिवत् । अन्यथा—अत्रापि "अन्नेन व्यञ्जनम्" (पा०सू०
२।१।३४) "भक्ष्येण मिश्रीकरणम्" (पा०सू०२।१।३५) इति समासो न
स्यादिति वाच्यम् । तत्र विग्रहानर्थक्यादन्यथा तथा स्याकारेऽपि

दर्पण

कमित्यस्य कृतीति शेष. । कृत्प्रिन्नलिपिताख्यस्य कर्तुरवश्यमङ्गीकरणीयमित्यर्थः । तं
कर्ता आक्षेपादित्यस्य स्वरूपनिरूपकत्वमित्यादि । *प्रत्यय इति* । बोध इत्यर्थः ।
तस्य । वाच्यत्वस्येत्यर्थः ॥

असामर्थ्यादिति । विशिष्टार्थोपस्थित्यजनकत्वादित्यर्थ. । निराकाङ्क्षत्वादिति
यावत् । ज्ञातभिन्नपदान्तर्गतधात्वर्थक्रिययोः कर्तृकरणकारकसाकाङ्क्षत्वेन, हरिणेत्या-
दिपदोपस्थितकर्तृकरणयोश्च कारकत्वेन क्रियासाकाङ्क्षत्वेन परस्परमाकाङ्क्षास्वरूपसामर्थ्ये
सुघटं व्यापारस्य धात्वर्थतावादिमते । भवन्मते तु पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्येत्या
दिवन्निराकाङ्क्षत्वात् समासाऽनुपपत्तिरिति भाव । इदमुपलक्षणं कारकविभक्तेरपि ॥

अध्याहृतक्रियाद्वारेति । करोत्यर्थव्यापारद्वारेत्यर्थ । *सामर्थ्यमिति* ।
तथाच नखैः कृत्वा भिन्न इति बोधाभ्युपगमेनाऽध्याहृतार्थमादाय सामर्थ्योपपत्ति-
रित्यर्थः । अध्याहृतक्रियामादाय सामर्थ्याऽभ्युपगमे दृष्टान्तमाह—*दध्योदनेत्या-
दि* ॥ *विग्रहानर्थक्यादिति* ॥ 'अन्नेन व्यञ्जनम्' इत्यादेरपि पदविधित्वेन सम-

परीक्षा

रूपकतया भावनाया आक्षेपो भविष्यतीति भावनाया. प्रत्यय-प्रतीतिर्भविष्यतीति
तदनुरोधेन धातुवाच्यत्वं तस्या न स्वीकार्यमिति भाव. ।

आख्यातेऽपीति वाच्य. कर्ता—निरूपकतासम्बन्धेन तिष्ठेत् । तस्य वाच्यत्वस्य
न स्यादिति उभयत्राक्षिप्तभावनायां तृतीयान्तार्थस्यान्वयो न । कृदर्थं इत्यसामर्थ्य-
मिति भाव । *इतिवदिति* । तत्र राज्ञो भार्येति समुदायस्य विशिष्टोपस्थित्यजन-
कतया यथाऽसामर्थ्यं तद्वत् निराकाङ्क्षत्वादिति शेष. । तथा भिन्नपदान्तर्गतो यः
कर्तृकर्मवाचकः कृत्प्रत्यय, तस्य तादृशसमुदायघटकधातुसमभिव्याहारेणाक्षिप्ता या
भावना तस्यामन्वयी योऽर्थः, तद्वाचकतया तस्यामेव हरिणेत्यादिपदोपस्थितका-
रकस्याऽन्वयेन परस्परमाकाङ्क्षास्वरूपसामर्थ्यस्य सत्त्वात्तत्र समासो भविष्यतीत्या-
शङ्कां निरस्यति—*नचेत्यादिना* । *अन्यथा*—आक्षिप्तभावनायामन्वयेऽपि असाम-
र्थ्याङ्गीकारे । अर्थाध्याहारादिनासम्पादकमध्याहृतान्वये न सामर्थ्यमस्तीति शेष ।
तत्र—दध्योदन इत्यादौ । *विग्रहानर्थक्यात्*—"अन्नेन व्यञ्जनम्"इत्यादिसूत्रद्वया-

'हरिकृतम्' इत्यादौ साक्षाद्धात्वर्थान्वयेनोपपद्यमानस्य "कर्तृकरणे" इत्यस्याक्षेपेण परम्परासम्बन्धे प्रवृत्त्ययोगात् ।

नचैकस्यां क्रियायामन्वयित्वमेव सामर्थ्यमिति शङ्क्यम् । असूर्यम्पश्या इत्यादेरसमर्थसमासत्वानापत्तेः । इष्टापत्तौ कृतः सर्वो मृत्तिकयेत्यत्र कृतसर्वमृत्तिक इत्यापत्तेः । नचाऽत्र समासविधाय-

---

दर्पणः

र्थसंनिधानाविरतया सुनोऽसमर्थत्वादिवारणं समासविधानवैयर्थ्यापत्तेर्व-
नादिक्रियाध्याहाराऽभ्युपगमेऽप्यत्यर्थः ॥

हरिकृतमिति ॥ इत्याशङ्क्योपसर्जनार्थस्याऽन्वयाकारात्तदभिलषितकर्तृत्वस्य हरौ साक्षात्सम्बन्धाध्याहारं विनैव साक्षात्तिसार्थे 'हरिणा' इत्यादावध्याहृतक्रियाद्वारक- सामर्थ्यनाशाद तत्प्रवृत्तौ मानाभावादित्यर्थः । कृतो व्यापारार्थकत्वानभ्युपगमे त्व- ध्याहृतार्थत्वापि सामर्थ्यानुपपादकत्वाद्धात्वर्थवैयर्थ्यमेव स्यादिति सूचनाय इत्यादि- युक्तम् । आदिना, नरकृतमित्यादिकरणतृतीयातत्पुरुषपरिग्रहः ।

केचित्तु-इदमर्थकमेव तृतीयार्थकत्वं [illegible] हरिणा इत्यादौ, नखैर्भिन्न इत्यादौ तु [illegible] [illegible] सामर्थ्याभावान्न तत्पुरुषसिद्धेर्योगा- [illegible] । एवञ्च कृतः फलार्थकत्वेऽपि न समासानुपपत्तिरित्याहुः । वस्तुतस्त्वम् ॥

एकक्रियान्वयित्वमेवेति ॥ एकक्रियान्वयित्वादौ तस्य दृष्टत्वेनान्यत्रापि सा- [illegible] परम्परया वा तस्यैव समासप्रयोजकत्वमिति भावः ॥ *असूर्यम्पश्या [illegible] * । नञर्थप्रतियोगिनः क्रियान्वयित्वस्य वर्तमानतया सूर्य- [illegible] कर्मकारकतया तदन्वयित्वेन असमर्थसमासत्वं तत्र सत्वादिति भावः ॥ [illegible] कृतसर्वमृत्तिक इति* ॥ मृत्तिकायाः करणतया, सर्वपदार्थस्य कर्मतया इष्टात्व-

परीक्षा

स्यात् । *तथाऽङ्गीकारेऽपीति* । अध्याहृतक्रियाऽन्वयित्वेन सामर्थ्यस्य स्वीकारे- [illegible] र्थः । *हरिकृतमित्यादाविति* । आदिना हिरण्यकृतमित्यस्य संग्रहः । परन्- [illegible] नखभिन्न इत्यादौ नखैः कृत्वा भिन्न इति बोधस्याङ्गीकारेण स्वान्वयस्य- [illegible] इत्यर्थः । *न स्यादिति* । इत्यादौ [illegible] [illegible] साक्षात्कृतार्थत्वेन सूत्रस्य सार्थक्यादिति भावः । [illegible] क्रियान्वयित्वमेव सामर्थ्यप्रयोजकं यथा—धवखदिरौ छिन्धि' इत्यादौ [illegible] [illegible] [illegible] सामर्थ्ये सहवि- [illegible]

[illegible]

कभावः । "सह सुपा" (पा०सू०२।१।४) इत्यस्य सत्त्वात् । अन्यथा असमर्थसमासोऽपि विधायकाभावान्न स्यादिति ।

किञ्च भावनायास्तिङर्थत्वे 'भावयति घटम्' इतिवद् 'भवति घटम्' इत्यपि स्यात्; धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वसत्त्वात् । नचाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वात्तत्संज्ञया कर्मसंज्ञया बाधान्न द्वितीयेति वाच्यम् । आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वे 'पाचयति देवदत्तो विष्णुमित्रेण' इत्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वापत्तौ तृतीयानापत्तेः । 'ग्रामं गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रम्' इत्यत्र विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वापत्तौ ग्रामस्य गमिकर्मत्वानापत्तेश्च । तथाच 'ग्रामाय गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रम्' इत्यपि न स्यात् । "गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि" (पा० सू०२।३।१२) इति गत्यर्थकर्मण्येव चतुर्थीवि-

---

दर्पण

धानात् [illegible] इति भावः । योगविभागस्यानिष्टानापादकत्वादाह—*किञ्चेति*॥

अकर्तृत्वापत्तावितिः ॥ आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वादिति शेषः । अस्मन्मते तु णिजर्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वात् तदनुपपत्तिरिति भावः । ननु विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वेऽपि करणत्वविवक्षयैव तत्र तृतीया सुलभेत्यत आह—*ग्रामं गमयतीति* ॥ "कर्तुरीप्सिततमम्" इत्यनेन प्रकृतिधात्वर्थ[illegible] एव कर्मसंज्ञा-विधानेन [illegible] विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वे [illegible] ग्रामस्याक-र्मत्वेन तदाश्रयत्वे द्वितीयानापत्तिः । विष्णुमित्रस्य [illegible] । धात्वर्थव्यापार[illegible] कर्मत्वात् [illegible] तु [illegible] गमि-कर्मत्वेति भावः । [illegible]—*तथाचेति* ।

परीक्षा

विधायकाभाव । *अन्यथा*— "सुप्सुपा" इत्यस्यापि [illegible] । *असमर्थसमासोऽपीति* 'असूर्यम्पश्या' इत्यादाविव्यापि ।

[illegible] 'द्रवीभूतं सुवर्णं भवति' इति [illegible] धात्वर्थ-[illegible] कर्मत्वादिति [illegible] । कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया [illegible] निराचष्टे—*नचेति* । *विष्णुमित्रस्येति* । [illegible] आख्यातार्थ[illegible] आश्रयत्वादिति शेषः । ननु विष्णुमित्रस्याकर्तृत्वेऽपि [illegible] तृतीया [illegible] आह—*ग्राममिति* । [illegible] । "कर्तुरीप्सिततमम्" इति सूत्रेण [illegible]

[illegible]

धानात्। एतेन णिजन्ते आख्यातार्थ उभयं, तदाश्रयत्वाद्देवदत्तयज्ञदत्तयोः कर्तृतेत्यपास्तम्।

किञ्च तस्मिन् प्रयोगे य आख्यातार्थ इत्यस्यावश्यकत्वेनाख्यातशून्ये 'देवदत्तः पक्ता' इत्यादौ देवदत्तस्याऽकर्तृतापत्तेरिति दिक्॥

दर्पणः

एतेनेति । आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वनिरासेनेत्यर्थः । *णिजन्ते*—पाचयत्यादौ । *उभयमिति* । प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारद्वयमित्यर्थः । *तदाश्रयत्वादिति* । आख्यातार्थव्यापारद्वयाश्रयत्वादित्यर्थः ॥

अपास्तमिति । अयम्भावः—आख्यातस्य व्यापारद्वयाऽभिधायकत्वेन विष्णुमित्रस्य कर्तृत्वोपपादनेऽपि नत्। कर्तृत्वस्याख्यातानभिधाने तदुक्तदोषतादवस्थ्यात् विष्णुमित्रदोषनरं [illegible] आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्योभयोरविशिष्टत्वात् प्रधानव्यवहारोऽप्यापत्त्या "हेतुमति च" (पा० सू० ३।१।२६) इत्यनुशासनविरोधश्चेति।

ननु णिजाख्यातार्थान्तर्गतार्थव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम्। अस्मन्मते च आख्यातस्य [illegible] विष्णुमित्रस्यापि कर्तृत्वादौ [illegible] आह—*किञ्चेति*। आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्य [illegible] अवश्यकत्वेनाऽऽख्याते तदाश्रयत्वेनाऽन्वयं विशेषणीयम्। [illegible] 'देवदत्तः पक्ता' इत्यादावाख्यातशून्ये [illegible] इत्यर्थः।

नन्वस्मिन्मते [illegible] इति [illegible]। [illegible] व्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम्। [illegible] इत्यत आह—*किञ्चेति*। [illegible] न [illegible]। [illegible] कर्तृत्वनिर्वाहः [illegible] कर्तृत्वं निर्वक्तुमुचितम्, [illegible] ॥

परीक्षा

[illegible]

ननु [illegible]

[illegible]

सूत्रानुपपत्तिमपि मानत्वेन प्रदर्शयन्नुक्तार्थस्य स्वोत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति—*किञ्चेति* ॥ धातुसंज्ञाविधायकम्—"भूवादयो धातवः" (पा० सू० १।३।१) इति सूत्रम्। तत्र भूश्च वाश्चेति द्वन्द्वः। आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः। आदिश्च आदिश्च आदी, ततो भूवौ आदी येषां ते भूवादयः। तथाच भूप्रभृतयो वासदृशा धातवः इत्यर्थः। तच्च क्रियावाचकत्वेन। तथाच क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्वं धातुत्वं पर्यवसन्नम्। अत्र हि क्रियावाचित्वमात्रोक्तौ वर्ज्जनादिरूपक्रियावाचके 'हिरुक्, नाना' इत्यादावतिव्याप्तिरिति भ्वादिगणपठितत्वमुक्तम् ॥ ९ ॥

तावन्मात्रोक्तौ त्वाह—

सर्व्वनामाव्ययादीनां यावादीनां प्रसङ्गतः ॥
न हि तत्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटम् ॥१०॥

गणपठितत्वमात्रोक्तौ सर्व्वनाम्नो यो 'याः' तस्यापि धातुत्वं स्यात्। तथाच—याः पश्यसीत्यादौ "आतो धातोः" (पा० सू० ६।४।१४०) इत्याकारलोपापत्तिः। ननु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव

दर्पणः

स्वोत्प्रेक्षितत्वमिति । निर्मूलस्वकल्पनाविषयत्वमित्यर्थः । *हिरुगिति* । यथाश्रुतमनुरुध्य चेदम्। तदर्थस्य कालानन्वयितस्वेन क्रियात्वासम्भवात्। किन्तु तावन्मात्रोक्तावागच्छतीत्यादावतिव्याप्तिर्बोध्या। तेषां धातुत्वे च शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तेरिति बोध्यम् ॥ ९ ॥

तावन्मात्रोक्ताविस्यत्र मात्रपदेन क्रियावाचकत्वदलस्य व्यवच्छेदः। इष्टापत्तिमाशङ्क्याह—*तथाचेति* । या इत्यस्य द्वितीयान्तत्वं सूचयितुमाह—*पश्यसीति* ।

लक्षणप्रतीति । लक्ष्यतेऽन्वाख्यायते साधुशब्दोऽनेनेति लक्षणं सूत्रम्। तदनु-

परीक्षा

तद्वाक्यशेषत्वमपि सम्भाव्यत इत्यत आह—*दिगिति* । यद्वा स्यमिवरनिवृत्तिमात्रतात्पर्य्यकं तस्य तच्छेषित्वासम्भव इति। किञ्च एवं क्लेशेन कर्तृत्वस्योक्तस्थले उपपादनापेक्षया लाघवाद्धातोः फलव्यापारोभयवाचकत्वमेवोचितमिति।

सूत्रेति । "भूवादय" इति सूत्रेत्यर्थः। *स्वोत्प्रेक्षितत्वम्* । स्वीयकल्पनाविषयत्वम्। *हिरुगिति* । इदं यथाश्रुते। यदि तु तदर्थस्य कालान्वयित्वेनाक्रियात्वमिति मते—आगच्छति वच्छतीत्यादौ तद्घटकस्य धातुत्वापत्तौ साधुत्वापत्तिर्दोषो बोध्य ॥ ९ ॥

तथाचेति । यवादीनां धातुत्वापत्तौ च। *लक्षणेति* । साधुत्वान्वाख्यानकरणत्वेन लक्ष्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या लक्षणशब्दस्य सूत्रपरत्वेऽपि लक्षणया परिभाषाघ-

नन्वस्तु क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वं धातुत्वम्, क्रिया च धात्वर्थ एव, स व्यापार इत्याशङ्कां समाधत्ते—

धात्वर्थत्वं क्रियात्वञ्चेद्धातुत्वं च क्रियार्थता ।
अन्योऽन्यसंश्रयः स्पष्टस्तस्मादस्तु यथाकरम् ॥ ११ ॥

यदि क्रियात्वं धात्वर्थत्वमेव, तर्हि धातुत्वग्रहे तदर्थत्वरूपक्रियात्वग्रहः, क्रियात्वग्रहे च तदर्थक्रियावाचकत्वघटितधातुत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रय इति शङ्कार्थं पूरयित्वा व्याख्येयम् । यथाश्रुते धात्वन्योन्याश्रयस्योत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनासङ्गत्यापत्तेः । तथान्यतमत्वं धातुत्वम्—"भूवादयः" इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यभिप्रेत्याह—*यथास्त्विति* ॥

दर्पणः

धात्वर्थत्वमिति । [illegible] [illegible] ।

[illegible]

तैयर्थ्यापत्तेरिति । [illegible] ।

[illegible] ।

परीक्षा

[illegible]

व्यापारसन्तानः क्रिया, तद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वमित्यर्थः। ननु स-त्तादीन् फलांशानन्यतमत्वेनादाय तद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वं लक्ष-णमुच्यताम्। धात्वर्थत्वात् तेषां क्रियाशब्देन व्यवहारो भाष्यादौ कृतोऽप्युपपद्यत इति चेद्? न। अन्यतमत्वे विकल्पस्यापि विक-ल्पयतीति प्रयोगानुसाराद् प्रवेशावश्यकत्वेन तदर्थके चेन्यव्यये उक-रीत्या गणपठितत्वसत्त्वेनातिव्याप्तेरिति ॥ ११ ॥

नन्वस्यैव धातुत्वे अस्तीत्यादौ क्रियाप्रतीत्यभावादस्त्यादीनां तद्वाचकानामधातुत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—

अस्त्यादावपि धर्म्यंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावना॥
अन्यत्रारोपभावात्तु सा तथा न प्रकाशते ॥१२॥

अस्त्यादौ, अस् भुवि इत्यादौ। धर्म्यंशे–धर्मिभागे। भाव्ये–भा-

दर्पणः

तय तद्व्यवहारोऽत आह–*धात्वर्थत्वादिति*। तथाच—तत्र फलत्वव्यवहार इव क्रियात्वव्यवहारोऽपि धात्वर्थत्वप्रयोजकत्वाभ्युपगमेन तदुपपत्तेरिति भावः। *भाष्यादौ कृत इति*। "कर्मवत्कर्मणा" इति सूत्रे भूवादिसूत्रे च भाष्यादावित्यर्थः। आदिपदाद् वृत्त्यादिपरिग्रहः ॥ ११ ॥

अस्यैवेति। क्रियावाचकस्यैवेत्यर्थः। एवकारेण फलमात्रवाचकत्वव्यवच्छेदः। एतद्वाचकत्वे हेतुः—*क्रियाप्रतीत्यभावादिति*। *तद्वाचकानाम्*—व्यापारावाच-कानामित्यर्थः। *अधातुत्वप्रसङ्ग इति*। आनर्थक्यं तु न, ततो लकाराद्युत्प-त्तिप्रसङ्गादिति भावः॥

धर्म्यंशे, फलांशे इत्यर्थः। अंशरूपं तादात्म्यात् धर्मिणो धर्मघटितमूर्तिकत्वादकर्म-कस्यैः कर्तृवृत्तित्वाच्च फलस्यापि तदंशत्वात्। तस्य भावनायामेव विवादादाह—

परीक्षा

नन्विति। ननु फले पूर्वापरीभूतावयवकत्वाभावेन क्रियात्वव्यवहारः कथमि-त्यत आह—*धात्वर्थत्वादिति*। धातुवाच्यत्वेनैव (फलत्वेनैव) फलत्वव्यवहारो यथा प्रयोजकम्, तथा क्रियात्वव्यवहारोऽपि भविष्यतीति भावः। नचैवं व्याख्याने-ऽशङ्कनेऽन्योन्याश्रयपरिहारः कथमिति वाच्यम्? धात्वर्थः क्रियेत्येतत्र प्रविष्टं धातु-त्वं त्वन्यदेवेत्याशयात्। *आवश्यकत्वेनेति*। अन्यथा कृधातोरस्य संज्ञा न स्यादिति भावः॥ ११ ॥

अस्यैव—व्यापारवाचकस्यैव। *क्रिया*—व्यापारः। *अभावादिति*। पौ-र्वापर्यप्रतीतेरिति भाव। *तद्वाचकानाम्*—क्रियाया अवाचकानाम्। *धर्म्यं-शे*—फल, धर्मी कर्ता, तदंश फलम् अकर्मकधातुस्थले फलाश्रयस्य कर्तृत्वात्। धर्मिणो धर्मघटितमूर्तिकत्वांशव्यवहारो नाममात्रम्। तस्य भावनायां विवादात्

व्यत्वेन विवक्षिते । अस्त्येव—प्रतीयत एव । अयमर्थः 'स ततो गतो न वा' इति प्रश्ने, महता यत्नेन तिष्ठतीति प्रयोगे सत्तारूपफलानुकूला भावना प्रतीयत एव । उत्पत्त्यादिबोधने तु सुतराम् ।

रोहितो लोहितादासीद् धुन्धुस्तस्य सुतोऽभवद् । (रामायणम्) इत्यादिदर्शनात् ।

दर्पणः

भाव्यत्वेनेति । भावनानिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थः । फलसाध्यव्यापारस्य जिज्ञासितत्वे इति यावत् । अत एव वक्ष्यति, 'आमप्रविनाशम्' इति । विवक्षास्थलमेव प्रश्नोत्तरभावेन दर्शयति—*स ततो गतो न वेति* । "गत्यर्थाऽकर्मक" इति कर्त्तरि क्तः । प्रश्न इत्यनेन भाव्यत्वस्य जिज्ञास्यत्वं ध्वन्यते । तथाच—गतो न वा किमिति प्रश्नाऽऽकारः ।

प्रयोग इति । प्रश्नविषयके वाक्य इत्यर्थः । प्रतीयते एवेत्यस्यास्थातुनेति शेषः । ननु स ततो गतो न वेति वाक्याद् गेहाद्यवधिकविभागानुकूलव्यापाराश्रयस्वतदभावाऽन्यतरस्य जिज्ञास्यत्वमवगम्यते । महता यत्नेनाऽस्तीति, वाक्यात्तवन्नेत्यापाराधेयत्वाभ्युपगमेऽपि संयोगादिकर्तृकसत्ताऽनुकूलव्यापारः एवेति कथमेतयोः प्रश्नोत्तरत्वम् । तथाहि—यद्धर्मावच्छिन्ने जिज्ञासितयद्धर्मावच्छिन्नस्य सम्बन्धो यत्प्रश्नवाक्यात् प्रतीयते तद्धर्मावच्छिन्ने जिज्ञासिततद्धर्मावच्छिन्नसम्बन्धबोधकस्य वाक्यस्योत्तरता । यदाहुः—

जिज्ञासितपदार्थस्य संसर्गो येन गम्यते ।
तदुत्तरमिति प्रोक्तमन्यदाऽऽमासमन्वितम् ॥ इति ।

यथा घटत्वावच्छिन्नजिज्ञासितधर्मावच्छिन्नसम्बन्धबोधकस्य, कस्मात् घट इति प्रश्नवाक्यस्य घटत्वाऽवच्छिन्ने जिज्ञासितदण्डत्वाऽवच्छिन्नस्य हेतुहेतुमद्भावबोधकं दण्डात् घट इति वाक्यमुत्तरम् । प्रश्ने तु, गत, इति, नेति, येत्युत्तरं युज्यते ।

क्रियोक्तप्रश्नेन सत्ताभावकव्यापारस्य जिज्ञास्यत्वानवगमात् कथमेतस्योत्तरत्वम् । तथाऽत्रेऽपि पूर्वोत्तरवाक्ये यत्नेनानुपादानाधकपरोपस्थाप्यप्रतानिष्पाद्यत्वबोधेनैवोत्तरत्वमित्यता, स ततो धातोर्व्यापारार्थकत्वमिद्धिरत आह—*उत्पत्त्यादीति* । सुतरामित्यस्य व्यापारार्थकत्वमिति शेषः । अत्राश्रयताबोधस्योभयमतसिद्धत्वेन सैव साध्यत्वेनाभिधीयमानत्वाद् व्यापारः, पौर्वापर्यं च परमते सत्तायामिव कालगतं तत्रारोपितमेवेति भावः ।

परीक्षा

ननु—*विवक्षित इति* । *अस्तीति* । तिष्ठतीत्यर्थः । उत्पत्त्यादीत्यादिनाऽस्तीति परिग्रहः । उत्पत्त्याद्यर्थकत्वे मानन्तु "धान्यानां भवने" "भव ज्ञान" "भव भव" इति भिन्ननिर्देशः । 'गत इति प्रश्न' इत्यनेन आश्रयत्वजिज्ञासा ध्वनिता, सा आश्रयत्वबोधेनैव निवर्तते । यदि आश्रयत्वबोध उत्तरवाक्याद व्यापारता तस्या निवृत्तिर्न स्यादिति भावः । यत्नत्युत्पत्ते—इत्यत्र व्यापार—आश्रयता, तथापि 'स यत्नेन यता यते'—इत्यत्र तस्या क्रियात्वव्यवहारविषयता ।

नन्वाश्रयताख्यव्यापारप्रतीतिरपि न विवाद एव—यत्राह । सा तत्कालगतस्यासेन

किञ्च अत्र भावनाविरहे लडादिव्यवस्था न स्यात्। तस्या एव वर्तमानत्वादिविवक्षायां तद्विधानात्।

"क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका"

इति वाक्यपदीयादिति।

नन्वेवमस्तीत्यत्र स्पष्टं कुतो न बुध्यत इत्यत आह—*अन्यत्रेति*॥ *अक्षेपणाद्*—भावनायाः फलसामानाधिकरण्यात्। तथा च भावनायाः फलसामानाधिकरण्यं तत्स्पष्टत्वे दोष इति भावः। नन्वेवं किं करोतीति प्रश्ने, पचतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरमपि स्यादिति चेत्? इष्टापत्तेः। आत्मविनाशं कञ्चिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने, अस्तीत्युत्तरस्य सर्वसम्मतत्वात्।

दर्पणः

ननु तत्रान्याभिमताया धात्वर्थत्वकल्पनमन्याय्यमुक्तमेव। तत्रोत्पत्तिलाघवार्थकत्वेऽपि रोहितादिका मूलतत्त्वोत्पत्तिरित्यनिलनार्थबोधत्वादत आह—*किञ्चेति*। *तस्या एवेति*। भावनाया एवेत्यर्थः। एवकारेण फलव्यवच्छेदः। यथा चैतदोऽर्थ सार एव। *तद्विधानात्*—लडादिविधानात्। तत्र हरिसम्मतिमप्याह—*क्रियाभेदायेति*। 'भेदाय' इति चतुर्थी, तादर्थ्ये न तादर्थ्ये वा। क्रियां भेत्तुं-विशेषयितुं कालो—लडादिवाच्यः। अस्तीति शेषः। स्यादर्थकालः क्रियानाशभेदक इति यावत्; विभक्त्यर्थसंख्या तु सर्वस्याख्यातनिरूपितार्थस्य भेदिकेति तदर्थः। तथा कालस्तु धातुप्रतिपादकार्थस्यैवेति बोध्यम्। *एवम्*—धात्वर्थत्वेनावबोधकत्वे।

मूले—*अक्षेपणादिति*। शेषः—फलव्यापारनिरूपितः, भवत्यस्मिन्निति

परीक्षा

निरस्यति—*किञ्चेति*। *भावनाविरहे*—अकर्मकधातुस्थले भावनाप्रत्यस्वीकारे। *कालस्त्विति*। अधिकृत इति शेषः। *सर्वस्य*—*क्रियावाच्यादिमस्य*।

एवम्—धातुनाऽस्य क्रियावाचकत्वे। अन्यत्रेत्यस्य सकर्मकभिन्नस्थल इत्यर्थः। नन्वेकत्रवादित्यस्मात् फलसामानाधिकरण्यादित्यर्थप्रतीतिः कथमिति चेदित्थम्—भावनाऽऽश्रयोऽधिकरणं फलस्योऽधिकरणं तत्र भेदकदेन बहुव्रीहिरन्नासः। शेषफलव्यापारातिरिक्तः—फलाधिकरणम्। एतेन फलाधिकरणवृत्तिनी शब्दे तनौ तद्भावे फलसामानाधिकरण्यस्य लाभ इति। न च फलसामानाधिकरण्यं सकर्मकत्वादिभ्योऽत्र्यस्योऽस्तीति तत्राऽपि भावनाप्रतीतिः स्यादिति वाच्यम्; एकमात्राधिकरणभावनायां सामानाधिकरण्यस्य प्रतिबन्धकत्वात्; तथा च विषयतासम्बन्धेन भावनाप्रतीतिं [illegible] फलाधिकरणवृत्तित्व[illegible] फलसामानाधिकरण्यं स्वस्य प्रतिबन्धकम् [illegible]

[illegible]

इतरथा तु सुदयनया निश्चिते किं करोतीति प्रश्नः पच्यादिविशेषगोचर एवेत्यवधारणादस्तीति नोत्तरमिति ॥ १२ ॥

नन्वेवं भावनायाः फलनियतत्वात् फलाश्रयस्य च कर्म्मत्वात् सर्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्म्मकतापत्तिरित्यत आह—

फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्म्मकः ॥
धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्म्मक उदाहृतः ॥ १३ ॥

एकनिष्ठतायाम्-एकमात्रनिष्ठतायाम्, भिन्नाधिकरणावृत्तितायामिति यावत्। तेन गम्यादौ फलस्य कर्तृनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः।

दर्पण.

भावोऽधिकरणं यस्येति बहुव्रीहिणा शेषमात्रवाचकः फलव्यधिकरणार्थक. भावप्रधाननिर्देश.। तस्मात्स्वस्मासमानाश्रयस्यैकवचने फलव्यधिकरणत्वाभावादित्यर्थोऽवगतिः॥१२॥

फलितमाह—सारे *भावनायाः फलेति*। एकमात्राऽधिकरणकफलमात्रसमानाधिकरण्यस्य स्वरूपतो भावनात्वघटमानप्रतिबन्धकत्वाऽभ्युपगमाच्च स्पष्टं तत्प्रतीतिः। स्वरूपत्वं च-फलप्रतीत्यनभिमुखत्वमिति भावः। एवम्—अस्त्यादिधात्वर्थानां व्यापाराऽर्थकत्वे। *फलनियतत्वादिति*। फलव्याप्यत्वादित्यर्थः। भावनावाचकत्वस्य फलवाचकत्वव्याप्यत्वादिति यावत्। *सकर्मकतापत्तिरिति*। फलव्यापारोभयवाचकस्य पच्यादेः सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः।

ननु फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्वस्याकर्मकतायां तन्त्रत्वे गम्यादीनामप्यकर्मकताप-

[illegible]

तथाच स्वार्थव्यापाराधिकरणावृत्तिफलवाचकत्वं पर्यवसितं लक्षणं स्यादे माहयति-

परीक्षा

इत्यादावन्यत्रैकार्थत्वात्। एवं च यथा 'पच्यते तण्डुलः स्वयमेव' इत्यत्राश्रयतारूपव्यापारस्य प्रतीतिस्तथाऽत्रापि—आश्रयतारूपस्य व्यापारस्य सत्त्वेन नार्मादिगारिकर्तृक स्वरूपधारणमिति बोधः ॥ १२ ॥

फलनियतत्वात्—फलव्यापकत्वात्। एवं च यत्र फलवाचकता, तत्र भावनावाचकत्वमपि वर्तते इत्युभयसत्त्वेन सकर्मकता पच्यादिवत् स्यात्। *फलव्यापारयोरिति*। एकनिष्ठतायां धातुरकर्मक इति सम्बन्धः।

ननु गम्यादिधात्वर्थसंयोगादिफलस्य तदनुकूलव्यापारस्य च पुरुषनिष्ठत्वात्तेषामप्यकर्मकत्वापत्तिरित आह—*एकाधिकरणमात्रेति*। ननु मात्रपदनिवेशे तदर्थस्य एकेतरावृत्तित्वं स्वरूपतः विवक्षणे—एकत्वमप्रसिद्ध.प्रसिद्धेन आह—*भिन्नेति*। तत्रापि तेस्य तदन्यानधिकरणत्वमर्थ इति वाच्यम्। तस्य सप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोग्याकाङ्क्षाया व्यापाराश्रयत्वेन तयोत्थानात्। तत्र धात्वर्थ-

अकर्म्मको यथा—भ्वादिः। तयोः—फलव्यापारयोः, आश्रयभेदे सकर्म्मक इत्यर्थः।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते।
अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्म्मणा न सकर्म्मकः॥ इति।

बिभ्रदिति। तेन स्वधारणानुकूलो व्यापारोऽपि गम्यत इति भावः। तेन—कर्म्मणा, सकर्म्मकत्वन्तु न, अन्तर्भावात्—फलांशेन

दर्पणः

भ्वादिरिति। तत्र सत्ताऽऽत्मकव्यापारस्यैकमात्रनिष्ठत्वात् [illegible] भ्वादिरिति भावः।

नतु सूत्रे—'तयोर्धर्मिभेदे' इत्यनेन फलांशव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं फलांशव्या- पारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वमुक्तम्। तत्र वैयधिकरण्यम्—तदधिकरणा- वृत्तित्वम्। तथाच गमनादावव्याप्तिः। तदर्थफलव्यापारयोः परस्परमधिकरणवृत्तित्वनि- [illegible] *आश्रयभेदे इति*। तथाच [illegible] भिन्नतदधिकरणावृत्तित्व [illegible] तदनधिकरणावृत्तित्व [illegible] पर्यन्तमिति भावः।

[illegible] *उक्तञ्चेति*। *व्यपदिश्यते*— व्यवह्रियते। *अन्तर्भावादिति*। [illegible] इत्यर्थः।

[illegible] इति भावः। [illegible] व्यापारे—*कर्म्मणेति*। [illegible] इत्यर्थः। [illegible] सकर्मकत्वं [illegible] इत्यादिकं [illegible]।

परीक्षा

[illegible]

[illegible]

सामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यर्थः। आत्मानं जानाति इच्छतीत्यादौ च द्वावात्मानौ-शरीरात्मान्तरात्मा च। तत्रान्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति "कर्मवत्कर्मणा" (पा०सू०३।१।८७) इति सूत्रीयभाष्योक्तरीत्या भिन्नाधिकरणनिष्ठतामादाय सकर्मकत्वमित्यवधेयम् ॥ १३ ॥

नन्वसत्त्वभूतक्रियाया धात्वर्थत्वे पाक इत्यत्रापि तत्प्रत्ययापत्तिः। नचेष्टापत्तिः। "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्यविरोधादित्यत आह—

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता ॥
प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥१४॥

दर्पण

नन्वात्मानं जानातीत्यादावकर्मकत्वलक्षणस्याऽव्याप्तिः। तत्र ज्ञानरूपफले तदर्थव्यापारस्य वैयधिकरण्याऽभावादित्यव्याप्तिश्च फलसमानाधिकरणेत्याद्यकर्मकलक्षणस्येत्याशङ्क्य समाधत्ते-*आत्मानं जानातीत्यादिना*। *अन्तरात्मेति*। अन्तःकरणावच्छिन्नात्मा शरीरात्मा तदवच्छिन्नः सः। तथाचाऽऽत्मन एकत्वेऽपि तत्र शरीररूपोपाधिभेदपरिकल्पितं भेदमाश्रित्य वैयधिकरण्यस्य सुलभत्वात्तुक्तलक्षणयोर्नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इत्याह—*भिन्नाधिकरणेति* ॥ १३ ॥

असत्त्वभूताया इति। क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्माक्रान्ताया इत्यर्थः। *तदिति*। तेन रूपेण प्रतीत्यापत्तिरित्यर्थः। *कृदभिहित इति*। कृदर्थ इत्यर्थः। *द्रव्यवदिति*। द्रव्येण सामान्येन तुल्यं प्रकाशते-भासते इत्यर्थः। द्रव्यधर्माणि—लिङ्गसंख्याकारकत्वानि गृह्णातीति यावत्। यद्वा द्रव्यं क्रियाकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकरूपमिद्धत्ववत्, तेन तुल्यं प्रकाशते इत्यर्थः। सिद्धत्वेन भासत इति यावत्। तथा च तादृशभाष्येणाख्यातिकनिर्णये तद्धेतुभूते प्रामाण्योपगमादिष्टापत्तेरसुकरत्वादिति भावः।

परीक्षा

अत्रेदमवधेयम्—आत्मन्यकर्मणा कुतो न सकर्मकत्वमिति शङ्कायामेव व्याख्यानमनुचितम्, कर्मणोऽन्तर्भावस्याशक्यत्वाद्दृष्टया लाभात्। नन्वेवमात्मानं जानातीत्यादौ ज्ञानरूपफलस्य तदनुकूलव्यापारस्य च ह्येक्य सत्त्वादकर्मकत्वापत्तिरत आह—*आत्मानमित्यादि*। [illegible] च [illegible] कर्मत्वमन्तरात्मन कर्तृत्वमिति पृथक् बुद्धिर्भवति [illegible] भेदकल्पनया [illegible]।

[illegible] सिद्धान्तं दर्शयन्ति—*असत्त्वभूते*ति। [illegible] धर्माक्रान्तत्वम्। *द्रव्यवदिति*। द्रव्येण सामान्येन [illegible] प्रकाशते इत्यर्थः। *आख्यातशब्दे*—इत्यस्य आख्यातपद [illegible] यथा तावत् इति समुदाय

आख्यातशब्दे—पचय मृगो धावतीत्यादौ। भागाभ्यां—तिङन्ताभ्याम्। प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति * विवरणकारोक्तमपव्याख्यानं पचतीत्यत्राऽपि भागद्वयसत्त्वात्। साध्यसाधनरूपता यथाक्रमं ग्राह्या। साध्यत्वम्—क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वम्। साधनत्वं कारकत्वेनान्वयित्वम्। स घञादिष्वपीति। प्रकृत्या साध्यावस्था, प्रत्ययेन साधनावस्था। इयान् परं विशेषः। घञाद्युपस्थाप्या लिङ्गसंख्यान्वयिनी कारकान्वयिनी च आख्यातान्तोपात्ता तु नैवम्। तथापि कारकत्वेनान्वयित्वमात्रेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकतेत्यवधेयम्।

दर्पणः

आख्याते शब्दौ यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा वाक्यमन्यपदार्थ इत्याशयेनाह—*पचयेत्यादि*। *तिङन्ताभ्याम्*—पचधावतिभ्याम्॥ धावतेः साधनत्वेन पचतेः साध्यत्वेन क्रियाबोधकत्वाद् दृष्टान्ततोपपत्तिरत एव 'वक्ष्यति इयान् परं विशेष' इति। *प्रकृत्यादीति*। व्याख्यानं विवरणस्यत्यम्। आख्यातशब्द इति कर्मधारय इति तद्भावः। अपव्याख्याने हेतुमाह—*पचतीत्यत्रेति*। तथाच तिङन्तरूपेण केवलाख्यातपदेनैव पचत्यादितिङन्तस्यार्थलाभे शब्दद्वयवैयर्थ्यम्। नन्वेवं तु तस्य बहुव्रीहिलाभसम्पादकतयाऽऽख्यातशब्दपदस्य तिङन्तद्वयघटितवाक्यपरतोपपत्तिः, पचत्यादेर्भागद्वयस्य साध्यसाधनवत्त्वेऽपि क्रियायास्ततः साधनत्वेनाऽबोधाद् दृष्टान्तत्वासम्भवश्चेति भावः। तदेव विशदयति—*साधनत्वेति*। प्रकृत्येत्यादौ पाक इत्यादाविति शेषः।

नन्वनयोर्लिङ्गसंख्यान्वयित्वानन्वयित्वेन वैषम्यात् कथं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोऽत आह—*इयान् परमिति*। तथाच यत्किञ्चिद्धर्मवत्त्वेन सादृश्यविवक्षणान्नोक्तदोष इति भावः।

नतु धावत्यर्थस्य कारकत्वेनाऽनन्वयित्वे कारकानन्वयित्वलक्षणमसत्त्वं तस्या भज्येतेति चेत्? तत्र क्रियानाधारत्वविशेषणेन कर्तुर्व्यापाराधारत्वेन कर्मणः फलाधारत्वेन कर्तृत्वेन कर्मत्वेनान्वयेऽप्युक्तरूपस्यासत्त्वस्याक्षतत्वात्। उक्तञ्च—

क्रिया न युज्यते लिङ्गैः क्रिया नाऽऽधारकारकैः।

असत्त्वरूपता तस्या इत्येवाऽवधार्यताम्॥ इति।

क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमसत्त्वभूतत्वमिति मते त्वत्र दोषः प्रागुक्त एव। साधनाकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य तथा परिष्कृते तु न क्वापि

परीक्षा

समानाधिकरणत्वान्वयबोधे धावने साधनत्वेन पचने साध्यत्वेन क्रियाबोधकत्वाद् दृष्टान्तता तथा विधाने साध्यत्वेन क्रियाबोधकत्वे मानाभावादिति साधनत्वधारप्रतियोग्यन्वयित्वे कारकत्वेनान्वयात् यद्युक्तं तथापि तत्र स्यात् तदा कारकत्वाभावादधिकारोऽत्र विशेषेण स्यात्।

अकारकत्वान्वयप्रत्यायकत्वौ प्रत्येकाय यथाकथञ्चित्कारकत्वे न भेदवादिने यद्या

न्या 'धात्वर्थः पाकः' इत्यादिप्रतीतेरेव । एवं फलांशोऽपि धातुना असत्त्वावस्थापन्न एवोच्यते । अत एव स्तोकं पचतीतिवत् स्तोकः पाक इत्युपपद्यते इति ॥ १४ ॥

एतदेव स्पष्टयति —

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ॥
सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥१५॥

तत्र घञादिभिः सिद्धत्वेनाभिधाने मानमाह पाक इत्युक्ते, भ- वति, जायते, नष्टो वेत्याकाङ्क्षोत्थापकत्वस्यैव मानत्वात् । धात्वर्थ-

---

दर्पण.

[illegible]

[illegible]

नच घञन्ते धातुना तथाभिधाने मानाभावः । ओदनस्य पाकः इति कर्मणि षष्ठ्या मानत्वात् । नच भवतीत्यध्याहृतक्रियान्वयात् षष्ठी । "कर्तृकर्मणोः कृति" (पा० सू० २ । ३ । ६५) इति कृद्योगे एव तद्विधानात् । "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" (पा० सू० २ । ३ । ६९) इति लादेशयोगे षष्ठीनिषेधाच्च । एवंरी-

दर्पणः

तेरे इति । *तथाभिधाने इति* । उक्तसाध्यत्वेन रूपेण प्रतीतावित्यर्थः ।

ओदनस्येति । अत्रौदनपदं तण्डुलादिपरम् । अन्यथा सिद्धस्यौदनस्य साध्यतया तस्य पाकानुकूलत्वेन प्रतीत्यसम्भवात्(?) । *कर्मषष्ठ्या इति* । कर्मत्वेन कर्मशक्त्याः षष्ठ्या इत्यर्थः । *मानत्वादिति* । अनुपपत्तिरूपप्रमाणत्वादित्यर्थः । यत्र क्तेन सिद्धभावस्यैवाऽभिधाने कारकाणां साध्यत्वभावक्रियाऽन्वयित्वमिति नौदनस्याऽकारकतयाऽकर्मत्वेन तत्र षष्ठ्यनुपपत्तिरेव तस्य साध्यत्वभावक्रियार्थत्वे मानत्वादिति भावः । *क्रियान्वयादिति* । साध्यत्वभावाऽध्याहृतभवत्यर्थस्य धात्वर्थान्वयादित्यर्थः ।

ननु ओदनस्य कृदन्तार्थक्रियान्वयसत्त्वेऽपि कृद्योगस्यापि सत्त्वेन कथं तदनुपपत्तिरत आह—*न लोकेति* । इदं च समाधिसौकर्यायोक्तम् । प्रत्यासत्त्या यद्धात्वर्थकर्माश्रयस्य तद्धात्वर्थकारकस्यैव कर्मत्वलाभेन पाकशब्दार्थस्य क्रियात्वेन भवत्यर्थस्य क्रियात्वेऽपि तदर्थकर्माश्रयत्वाभावेनौदने कर्मत्वस्यैव दुरुपपादत्वात् । ननु तत्र मा भूत् कृद्योगषष्ठी शेषषष्ठ्यैव तथा प्रयोगोऽस्त्विति चेत् ? न । सर्वत्र सम्बन्धषष्ठ्यैव प्रयोगोपपत्त्या "कर्तृकर्मणोः" इत्यादिविधिवैयर्थ्यापत्तेः । यदि च इध्मप्रव्रश्चनः इत्यादौ कर्मत्वेन कर्मत्वप्रकारकसर्वसिद्धबोधोपपत्त्यर्थं समासरूपले "गतिकारकोपपदात्कृत्" (पा० सू० ६।२।१३९) इत्यादिविहितस्वरनिर्वाहार्थं च तस्यावश्यकतेति विभाव्यते, तदा प्रकृते किं तत्प्रयोजनं पाणिनिविहितमिति भावः । वस्तुतस्त्वभूतक्रियाया भावप्रत्ययप्रकृत्यर्थत्वे काष्ठानां तन्निरूपितकरणत्वस्यापि सत्त्वात्तत्त्वस्याऽनध्याहारेऽपि, काष्ठैः पाक इत्याद्यपि प्रसज्ज्येतेत्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति—*एवं रीत्येति* ॥

अन्ये तु भावप्रत्ययस्थले सम्बन्धिभेदेनैकस्यैव पितृत्वभ्रातृत्ववदावस्थाभेदस्य मृगदर्शनसम्बन्धिभेदात् साधनत्वैकस्या एव क्रियाया वाचकप्रत्ययरूपसम्बन्धिभेदात् साध्यत्वसाधनत्वाभ्यामुपस्थितिर्न ताभ्यां भिन्नभिन्नक्रिययोरुपस्थितिरित्याहुः ।

परीक्षा

भवितृयतात्पर्यभिमानिनः शङ्कां वारयति—नचेति । यथा—कर्तृ शेत इत्यादौ कर्तृद्वारकपरम्परया क्रियायोगमाश्रित्य ससम्या कारकविभक्तिः साध्वी भवति, तथा परम्परया भवति । क्रियान्वयात्कारकत्व भवितृयतात्पर्याभिमानः । *तद्विधानादिति* । प्रत्यासत्त्या कृदन्तार्थक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यैव कारकत्वस्यापि तन्निरूपितस्यैवाश्रयणादिति भावः । प्रत्युत बाधकमप्यस्तीत्याह—न लोकेति । ननु यदि कृदन्तप्रकृत्या साध्यावस्थापन्नक्रिया प्रतिपाद्यते, तदा तादृशक्रियानिरूपितकरणत्वस्य सत्त्वेन काष्ठैः पाक इत्यपि स्यादिति सामान्यमन्यशङ्कामिषेणान्या आह

त्या 'काष्ठैः पाक' इत्याद्यपीष्टमेव। एवं फलांशोऽपि धातुना असत्त्वावस्थापन्न एवोच्यते । अत एव स्तोकं पचतीतिवत् स्तोकं पाक इत्युपपद्यते इति ॥ १४ ॥

एतदेव स्पष्टयति—

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ॥
सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥१५॥

ननु घञादिभिः सिद्धत्वेनाभिधाने मानाभावः; पाक इत्युक्ते, भवति, जायते, नष्टो वेत्याद्याकाङ्क्षोत्थापनस्यैव मानत्वात्। धातुप-

---

दर्पणः

एवमिति। यथौदनस्य पाक इत्यादावोदनस्य कर्मत्वाऽनुपपत्त्याऽसत्त्वभूतव्यापारो धातुवाच्यस्तथेत्यर्थः। तादृशफलस्याऽवाच्यत्वेऽनुपपत्तिं दर्शयति—*अत एवेति*। अन्यथा तादृशप्रयोगानुपपत्तिस्तादृशफलस्य वाच्यत्वे तु तस्य व्यपदेशिवद्भावेन स्वसम्बन्धितया कर्मत्वात्, तत्समानाधिकरणस्तोकादिशब्देभ्यो द्वितीयोपपत्तिः। तत्र स्तोकादिभ्यः "कर्तृकर्मणोः" इति षष्ठी तु न। कर्तृसाहचर्येण भेदान्वयिन एव कर्मणस्तत्र ग्रहणात्। अत एव "पूजनात्पूजितम्" इति सूत्रे भाष्ये दारुणं यथा भवति तथाऽध्यापक इत्यर्थे दारुणाध्यापकसिद्ध्यर्थं मलोपवचनमारब्धं भाष्ये। अन्यथा "कर्तृकर्मणोः" इति विहितषष्ठ्यन्तेन समासे तद्वैयर्थ्यं स्फुटमेवेत्यन्यत्र विस्तरः।

अन्ये "ओजः सहोऽम्भसा वर्त्तते" इत्यधिकारे "तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्" (पा॰ सू॰ ४।४।२८) इति सूत्रे द्वितीयान्ततच्छब्दग्रहणं ज्ञापकम्। क्रियाविशेषणाद् द्वितीयेत्यस्यार्थस्य, न तु स्तोकादर्थस्य कर्मत्वमपि। फलस्य फलाश्रयत्वाऽभावात्। एवञ्च न तद्वाचकेभ्यः षष्ठीप्रसक्तिरित्याहुः ॥ १४ ॥

परीक्षा

यति—*एवमिति*। *एवम्*—व्यापारवत्। *स्तोकं पाक इति*। अत्र व्यपदेशिवद्भावेन साध्यावस्थफलाश्रयस्यैव कर्मत्वेन तत्समानाधिकरणात् स्तोकपदाद् द्वितीया। अत एव क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमिति प्रवादः सङ्गच्छते। न च निर्मूलोऽयं प्रवादः इति भ्रमितव्यम्। "ओजः सहोऽम्भसा" इति सूत्रादर्वाक्—इत्यनुवर्तमाने "तत्प्रत्यनुपूर्वमीप" इति सूत्रेण द्वितीयान्तात्प्रत्ययविधानं सङ्गच्छते। एवं च तस्मिन्नर्थे सकर्मकाकर्मकसाधारण्येन ज्ञापकमस्तु ॥ १४ ॥

तत्र—पाकादिशब्दे। *धातुरूपं*—धातुस्वरूपम्, निबन्धनं प्रतिपादकं, यस्याः सा वाचकतानवच्छेदकत्वेनाभातीति शेषः। *तस्याः*—क्रियायाः। *सिद्धभावः*—सिद्धत्वं तद् घञादिप्रतिपाद्यत्वेनाभातीति शेषः।

कारिकाप्रतिपादितमिति शेषः। कारिकाप्रतिपाद्यमर्थं सद्धान्नाधानाभ्यां द्रढ-

स्याख्यायां तद्द्वयप्रयोगस्यापत्त्यात् । स्तोकः पाक इत्यनापत्तेश्च । तस्मात्क्रियायामन्वये स्तोकादिशब्देभ्यो द्वितीया । घञर्थान्वये प्रथमा पुंलिङ्गता चेति—तत्सिद्धये घञादेः शक्तिरेषा । एतेन घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रमिति नैयायिकनव्योक्तमपास्तम् ।

न च घञन्तशक्त्युपस्थाप्यान्वये स्तोकः पाक इति भवतीति

दर्पणः

इत्यादिति । क्रियान्तराकाङ्क्षाऽनुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं साध्यत्वमित्यादिरित्यर्थः । क्रियान्तराकाङ्क्षाऽनुत्थापकतावच्छेदकरूपेणोपस्थिते क्रियान्वयाभावादिति भावः । तेन रूपेणोपस्थिते पचत मृगो धावतीत्यादौ व्यभिचारितत्वादाह—*स्तोकः पाक इति* । यथा सिद्धावस्थक्रियाया अबोधने धात्वर्थविशेषणवाचकस्तोकादिशब्दस्य लिङ्गसंख्यानन्वयप्रसक्त्यापत्तिरिति भावः । तदेव विशदयति—*तस्मादिति* । *एतेनेति* । घञादीनां सिद्धावस्थाऽपन्नक्रियावाचकत्वस्य व्यवस्थापनेनेत्यर्थः । *प्रयोगसाधुतामात्रमिति* । मात्रपदेन वाचकत्वव्यवच्छेदः ।

नैयायिकनव्योक्तमिति । धातूनां सुब्विभक्त्यप्रकृतित्वात्तदर्थे सुबर्थसंख्याकर्मत्वादीनामन्वयानुपपत्त्या धातोरिव घञन्तस्यापि क्रियावाचकत्वमस्तु इत्यर्थः । प्रकृत्येकदेशार्थे तदन्वयाऽभ्युपगमे तु यत्र पाककर्मोदनमित्यादिकं बाधितम्, पाकादेश्च तद्वाचित्वे, तत्र पचन्तौ पचन्तीत्यादिप्रयोगापत्तेः । धात्वर्थस्याऽर्थे सुबर्थान्वयबोधं प्रति तद्धातूत्तरधर्मिकयत्किञ्चिदर्थपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमे तु गौरवम् । एवञ्च यत्र धातुमात्रस्य पचादौ तात्पर्यम्, तत्र तद्विशेषणतावाचकस्तोकशब्दाद् द्वितीयैव । यत्र तु घञन्तसमुदायस्य तत्र तद्विशेषणवाचकपदं तत्समानविभक्तिकमेवेति कातन्त्र-

परीक्षा

यति—*नचेत्यादिना* । *अनापत्तेरिति* । यदि प्रत्ययेन सिद्धावस्थापन्नक्रियाया अभिधानं न स्यात्तदा प्रकृतेऽपि धातुप्रतिपाद्यक्रियायामेवाभेदेन स्तोकपदार्थस्यान्वयः स्यात्, तदा द्वितीयैव स्यान्नतु प्रथमा । यदि प्रत्ययार्थोऽप्यस्ति तदा तस्याऽस्तिर्भवन्तिपर इति न्यायेन गम्यमानाऽस्तिक्रिया कर्तृतया अभिहितकारकत्वेनाऽभिहिते प्रथमेति प्रथमा भवतीति भावः । सिद्धमर्थमुपसंहरति—*तस्मादिति* । *द्वितीयेति* । न च षष्ठी स्यादिति वाच्यम् ? कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थे भेदेनान्वयिकर्मवाचकादेव षष्ठीविधानात् । *एतेन*—उक्तरीत्या प्रकृतिप्रत्ययोरुभयोरपि वाचकताया आवश्यकत्वेन ।

कातन्त्रपरिशिष्टकृन्मतमपि दूषयति—*नचेत्यादिना* । पक्वं हि तण्डुलं पाके पश्यत्यादौ घञन्तानुपूर्व्या शक्ततावच्छेदकत्वमावश्यकम् । अन्यथा तदुत्तरप्रत्ययार्थसंख्याकर्मत्वादौ धात्वर्थान्वयो न स्यात्—धातुना प्रत्ययाप्रकृतित्वात्, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमात् । न च प्रकृत्येकदेशार्थे एवान्वयोऽस्त्विति वाच्यम् ? यत्र तन्दुलकर्मकः पाकः क्रियते, तत्र पाकं द्वित्वस्याबाधेन पचन्तौ पश्यतीति प्रयोगापत्तेः । यदि तु धात्वर्थस्यार्थे सुबर्थान्वयबुद्धिं प्रति धातूत्तरप्रत्ययधर्मिकयत्किञ्चिदर्थपरत्वज्ञानं प्रतिबन्धकमित्युच्यते, तदा गौरवमिति घञाद्यन्तसमुदायस्य

वाच्यम् । घञन्तानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवादननुशासनाच्च घञादेरेव तथा शक्तिकल्पनादिति दिक् । एवञ्च घञ्शक्त्यभिप्रायेण "कृदभिहित" इति भाष्यमतो न तद्विरोध इति भावः ॥ १५ ॥

ननु कारकाणां भावनान्वयनियम एव पाक इत्यत्रापि कर्म्मषष्ठ्यनुसारेण भावनाया वाच्यत्वं सिद्ध्येत् । तदेव कुत इत्याशङ्कां समाधत्ते—

सम्बोधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमो वतिः ।
धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ् ॥ १६ ॥

सम्बोधनान्तस्य क्रियायामन्वयः । 'त्वं ब्रूहि देवदत्त' इत्यादौ निघातानुरोधात् । 'सामानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः' इत्य-

---

दर्पणः

परिशिष्टत्वेन नञर्थैकाधिकरणत्वेनानूद्य दूषयति—*नचेति* ॥ *गौरवादिति* ॥

ननु भावाख्यातवत्सामान्यविहितघञादीनां धात्वर्थानुवादकत्वे स्थिते प्रागुक्तप्रयोगोपपत्तेरनायत्त्या घञन्तानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वस्वीकार आवश्यक इत्यत आह—*अननुशासनादिति* ॥ तथाच गुरुभूतानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वाऽऽवश्यकानुशासनानुगुण्यादुक्तप्रयोगोपपत्तये घञ्त्वस्यैव तत्त्वमुचितमिति भावः ।

ननु घञादीनां व्यापारावाचकत्वेऽपि क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयेत्यत्र क्रियापदस्य पाकार्थकतया तदनुरूपान्वयत्वात् 'स्तोकः पाक' इत्यादौ धात्वर्थान्वयाकाङ्क्षो-पस्थितिविशेषणत्वकल्पनाया तद्विशेषणवाचकपदाद् द्वितीयापत्तिरत आह—*दिगिति* ॥ तद्-र्थस्तु—स्यादेवं यदि क्रियाविशेषणाद् द्वितीयेति स्वतन्त्रमनुशासनं स्यात्, किन्त्व-स्मदुक्तफलितार्थकथनमेव तत् । तथात्वे च स्वरूपे 'स्तोकं पाक' इत्यनापत्तेरेवेति ॥ १५ ॥

क्रियायामिति ॥ प्रवर्त्तनाविषयक्रियायामित्यर्थः । तत्र तदन्वये निघातोऽनुपपत्तिं प्रमाणयति—*निघातानुरोधादिति* । *समानवाक्य इति* । 'आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्' इति समर्थसूत्रभाष्योक्तलक्षणात् परम्परया वा पदार्थान्तराऽन्वितक्रियाबोधकाख्यातघटितवाक्यत्वलाभेन सम्बोधनान्तार्थस्य क्रियायामनन्वये, 'त्वं ब्रूहि देवदत्त'

परीक्षा

शक्तिस्वीकार । एवं च यत्र धातुनाथस्य पाकलनिरासकता तत्र तन्समानाधिकरणस्तो-[illegible] द्वितीया तत्र तु [illegible] तत्र तत्समानाधि-[illegible] ननु भावाख्यातवद्विहितघञा-[illegible]

[illegible]

नेन समानवाक्ये एव तन्नियमात् । उक्तं च वाक्यपदीये—

सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियायां विशेषणम् ।
व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥ इति ॥

'पचतिभवति देवदत्त' इत्यादौ [illegible] सूत्रभाष्यादिरीत्यैकवाक्यता-

---

दर्पण

इत्यादौ तदभावात् समानवाक्य इति "प्रकृत्यामन्त्रितस्य" इति विहितस्य निघातस्यानुपपत्तेरित्याशयस्यार्थः । तत्र 'शालीनां ते ओदनं दास्यामि' इत्यादौ शालीनामित्यादेः समानवाक्यत्वसिद्धये—परम्परयेति । पचतिभवतीत्यादिसाधारणं चैतत् । प्रकृते च सम्बोधनस्यानुवाद्यविषयतयाऽनुवाद्यस्य विशेष्याकाङ्क्षतया निधेयतायाश्च क्रियानिष्ठत्वेन तत्रैव सम्बोधनान्तार्थान्वयौचित्यात् समानवाक्यस्थत्वमक्षतमिति भावः । सम्बोधनस्याभिमुखीभवनानुकूलव्यापारविषयदेवदत्तोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्वदभिप्रकर्म भावनमिति । तत्र हरिसम्मतिमाह—*उक्तञ्चेति* ॥

सम्बोधनपदमिति ॥ सम्बोध्यमित्यर्थः ॥ *विशेषणमिति* ॥ स्वोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः । व्रजानीत्यस्य हि जानीहीति शेषः ।

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः ।
प्राप्ताऽऽभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते ॥

इति कारिकान्तरे विनियुज्यत इति पदेन प्रवर्तनाविषयक्रियायामेव तदन्वयबोधनात् । प्रवर्तनोद्देश्यस्यैव तद्विषयक्रियोद्देश्यत्वादुद्देश्यविधेयभावस्य तयोः सम्बन्धेऽर्थात् लाभादेकवाक्यतया निघात इति तदर्थः । शाब्दबोधस्त्वत्र सम्बोधनविषयदेवदत्तोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयो मत्कर्तृकव्रजनकर्मकं ज्ञानमिति । *सूत्रभाष्या-

परीक्षा

द्यर्थे*—निमित्तनिमित्तिभावेनैकवाक्यतयेत्यर्थः । *तद्विधानात्*—निघातविधानात् । वाक्यं च—"सविशेषणमाख्यातं सविशेषणं वाक्यम्" इति समर्थसूत्रस्थभाष्यात् साक्षात् परम्परया वा विशिष्टक्रियावाचकत्वाख्यातमात्रशाली समुदायो वाक्यमिति तदर्थः । एवं च सम्बोधनान्तार्थस्य क्रियायामन्वय एवोक्तसमानवाक्यस्थत्वोपपत्तिरिति भावः । 'त्वं सुखि' इत्यत्राद्वाभ्याम् अभिमुखीभवनानुकूलव्यापारविषयदेवदत्तोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्वाभिप्रकर्म भावनमिति बुद्ध्या । उक्तार्थे हरिसम्मतिमाह—*उक्तं इत्यादि*। *विशेषणमिति* । स्वार्थोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्व [illegible] । *व्रजानीति* । जानीहीति शेषः । प्रवर्तनायां च [illegible] प्रवर्तनाविषयक्रियायां [illegible] । [illegible] सम्बोधनान्त [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सन्वात् स्यादेव निघातः । "तिङ्ङतिङः" (पा० सू० [illegible]
सूत्रयता तिङन्तानामप्येकवाक्यतास्वीकारात् । एव [illegible]

दर्पणः

दिरीत्येति* ॥ सूत्रादिमनर्थकंसूत्रस्यभाष्योक्तरीत्येत्यर्थः ॥

स्यादेवेति ॥ आमन्त्रितदेवदत्तपदस्येत्यर्थः । अत्र जानीहीति [illegible]
परीक्षा देवदत्तपदस्यैकवाक्यस्थत्वाऽक्षतेरिति भावः । तत्र सूत्रा [illegible]

तिङ्ङतिङ इतीति ॥ तिङन्तानामिति बहुवचनेन ग्रहणे जानाति [illegible]
सूच्यते । अन्यथा तत्र निघाताऽप्राप्त्या तत्प्रदर्शनबोधकतिङ्ग्रहणस्य [illegible]
रिति भावः ।

सम्मतिरियं सूत्रेण एकवाक्यतायां निघाते च । भाष्यमप्यतिङ्ग्रहण [illegible]
ङ्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् ।

मन्वेवं पचतितिङ्ग्रहणप्रत्याख्यानमुक्तिः । पचतिभवतीत्यत्र निघा [illegible]
सम्पादकत्वादिति चेत् ? न । अत्र कारकान्वितक्रियाबोधकत्वस्यैव [illegible]
पुरुषप्रत्ययान्तपदसाधारणस्य सत्त्वेऽपि धातोरपि पारिभाषिकप्रत्ययान्तैक [illegible]
एकवाक्यत्वस्य तथात्वादिन्यायात् । तथाचैतस्याः सार्वत्रिकवाक्य [illegible]
निघाताऽप्रसक्तिरेवैतत्सूत्रार्थतः स्यादेव निघात इति सम्भावनायोगतः [illegible]

परीक्षा

स्येति* । सूत्रादिसूत्रमनर्थकंसूत्रभाष्यरीत्येत्यर्थः ।
पुरुनिरन्तवचनो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता इति [illegible]
निघात इति । आमन्त्रितनिघात इत्यर्थः । [illegible] [illegible]
तिङ्ङतिङ इति* । *स्वीकारादिति* । तिङन्तान्तरस्य तिङन्तस्य निघा [illegible]
पचतिङ् इति पठ्यताम् इत । न च तिङन्तद्वयघटितस्यैकवाक्यस्य एव [illegible]
स्यामिति भावः । [illegible] न भवति निघात इत्या [illegible]
इतीति* । एवम्-अतिङन्तम् तिङ्-तिङन्तम्, [illegible]
[illegible]
[illegible] । अत एव [illegible] तिङन्तं [illegible]

[illegible]

इति यदुक्तं वार्त्तिककाराणां मते परं न । वस्तुत एकतिङ्विशेष्यकं वाक्यमिति तदभिप्रायस्य हेलाराजीयादौ वैयाकरणभूषणेऽस्माभिश्च प्रतिपादितत्वात्तन्मतेऽपि भवत्येवेत्यवधेयम् ॥ *कृत्वोऽर्थाः* ॥ "क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" (पा० सू० ५।४।१७) इति क्रियायोगे तत्साधुत्वोक्तेः । क्रियाया अभ्यावृत्तिः–पुनःपुनर्जन्म, तस्मिन् द्योत्ये इति तदर्थात् ।

कारकम् ॥ "कारके" इत्यधिकृत्य तेषां व्युत्पादनात् । कारकशब्दो हि क्रियापरः करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः । तथा चाभिधेयापादानादिसंज्ञाविधिषु क्रियाऽर्थककारकशब्दानुवृत्त्या क्रियान्वयिनामेव संज्ञेति भाष्ये स्पष्टम् ।

दर्पण

नम् । नेदं तत्राविकलमिति–*वार्त्तिककाराणामिति* ॥ यथाश्रुतसूत्रमनुरुध्याह–*वस्तुतस्त्विति* ॥ *हेलाराजीयेति* ॥

सत्स्वपि तिङन्तेषु साकाङ्क्षेष्वेकवाक्यता ।
तिङन्तेभ्यो निघातस्य प्रतिषेधस्तथाऽर्थवान् ॥

इति वाक्यपदीयव्याख्यावसर इति शेषः ॥ *तन्मतेऽपि भवत्येवेति* ॥ इदम् [illegible]

[illegible]

[illegible]

तदर्थान्वयि क्रियासामान्यम् इति भावः । क्रियान्वयिनामेव संज्ञेत्यत्रास्माभि[illegible]व्यम् । अविकलैव पाठः ॥

कर्तुरिति ॥ अयं तु—उक्तभाष्ये करोति क्रियां निर्वर्तयतीति व्युत्पत्ति[illegible] [illegible] । अत एव ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न [illegible] । पुत्रेणान्यथासिद्धत्वात् । अत एव तेषां क्रियायामन्वय । क्रियाजनक[illegible] [illegible] क्रियाया अपि [illegible] च [illegible]

परीक्षा

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

त्यर्थः । उत्तरपदार्थान्वयेऽपि समासविकल्पेन पक्षेऽसमस्तत्वाद् यथाश्रुतग्रहणाऽयोगात् ।

नञाऽसमस्तनञः क्रियान्वये मानाभावः । न त्वं पचसि, न युवां पचथः, चैत्रो न पचति, घटो न जायते, इत्यादौ क्रियाया एव निषेधप्रतीतेः ।

अत एव विद्यमानेऽपि घटे तादृशप्रयोगः । तथाच–घटो नास्ती-

दर्पणः

इत्यर्थः ॥ *यथाश्रुतेति* ॥ न ब्राह्मणमानयेत्यादौ नञर्थारोपस्य ब्राह्मणादावन्वयेन व्यभिचारात्तेरिति भावः । *निषेधप्रतीतेरिति* ॥ अत्यन्ताऽभावप्रतीतेरित्यर्थः । तथाच तादृशप्रतीतिरेवोक्तनञर्थस्य क्रियान्वयित्वे मानमिति भावः ।

तस्य प्रतियोगितया युष्मदस्मदर्थाऽन्वयित्वे तु युष्मदादौ कर्त्तृत्वाद्यवच्छिन्नत्वसामानाधिकरण्याभावान्मध्यमपुरुषाद्यनुपपत्तिर्युष्मदर्थप्रतियोगिकाभावान्वयित्वेन द्विवचनाद्यनुपपत्तिश्चेति सूचयितुं, न त्वं पचसि, न युवां पचथ इत्युक्तम् । एवं चैत्रप्रतियोगिकाभावकर्त्तृत्वोपगमे पाके तत्कर्तृकत्वबाधः, पाकानुकूलकृत्यभावाश्रये त्वस्मन्मते पुरुषव्यवस्थापकाभावेन कदाचिन्मध्यमोत्तमयोरापत्तिरपीति बोधयितुं चैत्रो न पचतीत्युक्तम् । *अत एवेति* । नञः क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधकत्वादेवेत्यर्थः ॥

तादृशप्रयोग इति । घटो न जायते इत्याकारक इत्यर्थः । घटस्य विद्यमानत्वे तदा घटकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलव्यापाराभावाऽबाधात् त्वन्मते तु घटाऽभावे उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य बाधाऽभावात्तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः । अन्यथा नञः क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधकत्वाभावे, घटो नास्तीत्यत्र घटाऽभावकर्तृकसत्त्वस्य धात्वर्थस्याऽपि तद्बोधकताया घटास्ति ताभावबोधाभ्युपगम उचितो वक्ष्यमाणकार्य-

परीक्षा

तायाः प्रागभिहितविरुद्धत्वादस्यात् । *असमस्तेति* । यथा सुनममद्भुतं समासस्य वैकल्पिकत्वेन समासाभावेन ब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणपदार्थे एवान्वयदर्शनेन व्यभिचारप्रसक्तेरित्याह—*उत्तरपदार्थेति* । उत्तरपदार्थस्येवाभिप्रेतेत्यर्थः ।

असमस्तनञ—क्रियान्वयनियमस्य इत्थंतस्मादयमिति—*न चैत्रादिना* । *न त्वं पचसी त्यादि* । यदि नञर्थस्य विशेष्यतया युष्मदर्थेऽन्वयः स्यात्तदा तस्योपस्थापकस्य कर्तृत्वाभावात् युष्मत्सामानाधिकरण्याभावेन पुरुषव्यवस्था न स्यात्, तथाऽभावस्यैकत्वेनैकवचनमेव स्यात्, न तु द्विवचनादिरपीति भावः । *अत एव*—असमस्तनञः क्रियान्वयनियमादेव । *तथा प्रयोग*—घटो न जायते इति प्रयोगः । यदि नञः क्रियायामन्वयस्तदा घटकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य सत्त्वेन तादृशप्रयोगस्योपपत्तिर्भवति । यदि तु नञर्थः घटस्य प्रतियोगितयाऽन्वयः, तदा घटाभावकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य प्रतीतिर्भवेत्, तथा च बाध इति भावः । नचैवमपि कर्तृधर्मता-वच्छेदकस्य वाक्ये भानाभावो बाधः । तथा च घटकर्तृकत्वमात्रोत्पत्त्यनुकूलव्यापाराभाव एवेति वाच्यम् । न च न सम्भवति कर्तृमात्रस्य तादृशप्रतियोगितोऽप्रसिद्धेरिति वाच्यम् ? घटस्य प्रतियोगित्वे प्रसिद्धेः । एवमेव घटो नास्तीत्यादौ घटस्य धात्वर्थसत्तानुकूलव्यापाराभावस्य प्रतियोगित्वे प्रसिद्धिर्बोध्या । *तथाच*—घट-

जन्यभावनोपस्थितेर्हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात् । शेषं नञर्थनिर्णये वक्ष्यते॥१६

तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम् ॥
साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रिययैवावधार्यताम् ॥१७॥

"यस्य च भावेन भावलक्षणम्" (पा० सू० २।३।३७) इत्यत्र भावनार्थकभावशब्देन तद्योगे साधुत्वाख्यानलाभात् "षष्ठी चानादरे" (पा० सू० २।३।३८) इति तदग्रिमसूत्रेऽपि चकाराद्यस्य च भावेनेत्यायातीत्यर्थः ॥ *साधुत्वमिति* ॥ तत्स्वरूपं तु वक्ष्यते ॥

दर्पणः

पचाऽभाव इति बोधे बाधकाभावोऽत आह—*शेषमिति* । तथाच यदा युष्मदर्थभिन्नकर्तृको न पाकस्तदा 'न त्वं पचसि' इति प्रयोगाऽनापत्तिः पर्युदासद्योतकत्वादिमते, अतस्तत्र प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वमेवाऽङ्गीकरणीयमित्युक्तयुक्त्या कार्यकारणभावान्वयकनेत्यादिविशेषपदार्थः । नैयायिकमतमपि तत्रैव व्यक्तीभविष्यति ॥ १६ ॥

साधुत्वाऽऽख्यानलाभादिति । अयम्भावः—"यस्य च भावेन भावलक्षणम्" । (पा०सू० २।३।३७) इति सूत्रेण क्रियाज्ञापकक्रियाश्रयवाचकपदात् सप्तमी विधीयते । भावलक्षणमित्युपादानाज्ज्ञापकस्वरूपसमर्थस्य क्रियायामेवाऽन्वयः । अत एव 'गोषु दुह्यमानासु गतः' इत्यादौ दोहनक्रियाऽऽधारकालेन गमनपरिच्छेदकत्वं युज्यते इति *आयातीति* । सप्तम्यन्तसूत्रमेव तत्रानुवर्तत इत्यर्थः । तथाचाऽनादरे गम्यमाने परिच्छिन्नक्रियायाः क्रियान्तरज्ञापकत्वं तद्वाचकतेति तदर्थात् तद्विहितयोरपि तयोः क्रियायोग एव साधुत्वं लभ्यत इत्यर्थः । ननूक्तानां क्रियान्वयाभावेऽपि पाक्षस्वरूपसाधुत्वं सुलभमत आह—*तत्स्वरूपमिति* । साधुत्वस्वरूपमित्यर्थः । *वक्ष्यत इति* ।

परीक्षा

युष्मदित्याभावबोध एवास्तु । तथा सति प्रतियोग्यप्रसिद्धिरपि न भविष्यतीत्युक्तकार्यकारणभावो न स्वीकार्य्य इति नैयायिकमतानुसारिणः ।

शङ्कायां निरासायाह—*शेषमिति* । यदा कोऽपि पुरुषः पाकं न करोति तस्मिन्कालेऽपि न त्वं पचसीति प्रयोग इष्यते, तदनुपपत्तिः । युष्मदभिन्नकर्तृकपाकाभावात् । न च देशान्तरे युष्मद्भिन्न कर्त्ताऽस्त्येवेति वाच्यम् ? इदानीमिह 'न त्वं पचसि' 'नाहमिह पचामि' इत्यत्र चानुपपत्तेस्तादवस्थ्यात् । एवं सामान्यादिषु समवायेन सत्ता नास्तीत्यादौ न प्रतियोगिप्रसिद्धिः । तन्मते समवायसम्बन्धावच्छिन्नसामान्यादिभिन्नस्याप्रसिद्धेः । सामान्यादिभिन्नस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधस्तु यद्यनुमतस्तथा, तादृशाभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तादृशाभावेनान्वयेन सामान्यादिषु सत्ता नास्तीति प्रयोगापत्तेरिति ॥१६॥

उदितं द्वयमिति —विहितं द्वयम् षष्ठीसप्तम्यौ द्वयम् । "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इति सूत्रेण 'गोषु दुह्यमानासु गतः' इत्यत्र लक्षकक्रियाश्रयवाचकात्सप्तम्याः "षष्ठी चानादरे" इत्युत्तरसूत्रेण लक्षकक्रियाश्रयवाचकात् षष्ठीसप्तम्योर्विधानात् क्रियायोग एव तयोः साधुत्वमिति भावः ।

वक्ष्यत इति । साधुत्वनिरूपणावसरे इति शेषः । ननु क्रियावाचकस्य धात्वर्थ-

[illegible]निबन्धः ।

इति [illegible] । अर्थं [illegible] प्रथमः [illegible]
[illegible] । तत्र तस्य [illegible] । [illegible]
[illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] एव [illegible] । [illegible]
[illegible] । अत्र एव [illegible]
[illegible] । न तु [illegible]

[illegible] इति [illegible] ।

टीका

[illegible] ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible]

[illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

टीका

[illegible]

कारणभावस्य प्रधानत्वात् यद्यपि पक्ता पाचक इत्यादौ भावना गुणभूता तथापि प्रधानकार्यकारणभावाऽनुरोधात् तस्यामेवान्वय इत्यवसीयते इत्यादिभूषणे प्रपञ्चितम् ।

केचित्तु—पश्यति घटं, देवदत्तो घटमित्यादावन्वयबोधाकाङ्क्षा-निवृत्त्योरदर्शनात् व्यतिरेकेण साधुत्वमात्र इत्याहुः ॥ १८ ॥ इत्यनुपपत्तिमाह—

दर्पणः

ष्ठः ॥ *गुणभूतेति* । प्रधानकर्तरि विशेषणीभूतेत्यर्थः । एतेन एकार्थत्वमपि तत्राऽन्वयो दर्शित । *तस्यामेवेति* । धात्वर्थभावनायामेवेत्यर्थः । *अपञ्चित-मिति* । एतेन तु न कारकाणामन्वयः, मीमांसकमतेऽपि तस्या अभ्युपगमात् । अन्यथा कारकान्वितस्य कारकत्वात्कर्तृत्वेन यागस्यान्यस्य करणतया क्रियायामन्वयाऽपत्तेरिति तद्बोध्यम् ।

अदर्शनादिति । सर्वं हि वाक्यं क्रियया परिसमाप्यते इति न्यायेन तत्राऽ-ऽन्वितत्वादीनां क्रियान्वयबोधनिराकाङ्क्षत्वयोरदर्शनादित्यर्थः । तत्र चैत्रः इत्यादौ इति क्रियाध्याहारवाक्यस्यासाधुतापत्तिः । एतेनान्वयलाभेनैवोपपत्तौ भावनायाः कस्यापि तदन्वयात साधुत्वेनैव सूच्यते ॥ १८ ॥

इत्याहुरिति । तत्राऽऽदरस्य भावनायामन्वये साधकाभावात् तात्पर्यं, न्वयं बाधकाभावात् तात्पर्यं । ननु सम्बोधनान्तादीनां क्रियान्वय एव

परीक्षा

भावनान्वयितैः कारकता अनेन न्यायेन तैः साधनादिति । कारकादित्यादिना तस्य परिग्रहः । ननु तत्र न भावनायाः प्राधान्येन भानम्; तत्र का गतिरत आह—भावनेति* । *गुणभूता*—प्रत्ययार्थकर्तरि विशेषणीभूता । *तस्येति* । विशेषणत्वेन कारकादिनिकारकाभ्युदितावच्छिन्नं प्रति भावनान्वयनादाधिक-विशेषणान्वयितान्वयितैः कारकाणीति कार्यकारणभावात् । *तस्यामेव*—तायामेव । *अन्वयः* । करणादिकारकाणामिति शेषः । *प्रपञ्चितमिति* । न कारकाणामन्वयः, किन्तु भावनायामेव मीमांसकमतत्वात् । अन्यथा न्वितस्य तदान्वितकारकत्वाभावेन भोजनं पचति इत्यादौ भोजनादिपदार्थेषा-करणतया भावनायामन्वयो न स्यादिति तात्पर्यं प्रपञ्चितमित्यर्थः । *नादिति* । क्रियावाचकपदाध्याहारेण सहान्वयबोधाभाव इति शेषः । तरणः—क्रियाबोधकपदाभावे

[illegible]

गुणभूता इत्यादिभिरित्यर्थः।

नच वृत्तिमात्रे समुदायशक्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् तत्रान्तर्गता भावना पदार्थैकदेश इतिकथं तत्रान्वय इति वाच्यम्। नित्यसापेक्षेष्वेक-

दर्पण.

ष तत्रान्वयप्रामाण्यात् कृतपूर्वीत्यादिविषये एव, नाऽन्यविषय इति बोध्यम्।

इत्यादिभिरिति। तदर्थकर्त्रादिभिरित्यर्थः। वस्तुतस्तु दार्ष्टान्तिके स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थेऽन्यस्मिन् वा गुणीभूतकर्त्रादिकर्मभावादिभिरिति व्याख्येयम्। तेन, कृतपूर्वीति प्रयोगघटकतस्य धात्वर्थाऽनुवादकत्वेऽपि क्षतिः। पूर्वकालिकक्रियाकर्तेति ततो बोधेन तादृशक्रियाया इन्प्रत्ययार्थकर्तरि गुणत्वात्। नान्यथं भावाऽधिकारीयस्यानन्वयेनाऽप्रयोगात्। अत एव 'भोक्तुं गतमनेन' इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः। भावाऽनधिकारीयभावविहितप्रत्ययस्य धात्वर्थानुवादकत्वात्प्रकृत्यर्थक्रियाया अगुणत्वात्। एवम् "अव्ययकृतो भावे" इत्युक्तेः पाक इत्यादिप्रयोगस्थघञर्थानुवादार्थे वैलक्षण्यानुभवात् तुमुनादीनामपि साध्यमात्रस्वभावभावार्थकत्वमित्यन्यत्र विस्तरः।

वृत्तिमात्रे इति। मात्रपदं कृत्स्नाऽर्थकम्। *वक्ष्यमाणत्वादिति*। 'समाने नतु भिन्नेषु' इत्यनेनेत्यादि। तत्र समासपदस्य वृत्तिमात्रपरत्वेन व्याख्यास्यमानत्वादिति भावः। *कथमिति*। गत इत्यादौ कृद्वृत्तिमत्त्वेन गमनकर्तृरूपगतपदार्थैकदेशभावनायां कस्यान्वयस्य सम्भवात् देवदत्तादिरिति भावः। नित्यसापेक्षस्थले हि पदत्वम्। 'चैत्रस्य गुरुकुलम्' इत्यत्र विशेषणस्य चैत्रादेर्गुर्वादिद्वारकस्य कुलादिविशेष्यस्य प्रकारत्व इति तत्रैव पक्षः। तथोक्तं हरिणा—

सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते।
वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते॥ इति।

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना।
संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह॥ इति।

तत्रस्थः समुदायनिरूपितसम्बन्धे षष्ठी अवयवद्वारकश्च समुदायेन सम्बन्ध इति सामर्थ्यात् अवयवमपीति विशेषणं स्पृशन्तीति तदर्थः। अत्रस्तु गुर्वादिनिरूपितसम्बन्धे एव, देवदत्तस्येति षष्ठी तत्रैव तदन्वयः। उक्तञ्च—

नित्यमपि साकाङ्क्षत्वात्, हि—यतो देवदत्तस्य गुरोः कुलमित्यादिस्थले या व्यपेक्षा सा समासेऽपि न हीयत इति कारिकार्थः। 'पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति' इति

परीक्षा

त्यादि*। *इत्यादिभिरिति*। इत्यादिकर्त्रादिभिरित्यर्थः। ननु दृष्टान्ते प्रकृत्यर्थक्रियायाः स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थे गुणत्वाभावेऽपि वहिर्भूतधात्वादिगतार्थान्वयः। दार्ष्टान्तिके तु न, तस्य प्रत्ययार्थकर्तृत्वाद् इति वैषम्यमिति चेत्? न। विशेष्यविशेषणभावे वैषम्येऽपि गुणत्वविवक्षामात्रे दृष्टान्तत्वोपपादनात्। तथाच विशेषणस्थले गुणीभूता क्रिया धात्वादिकर्त्रेति तथाऽऽरम्भेऽपि तदभिन्नेऽ न गुणीभूता क्रिया धात्वादिकर्तृस्थल इत्यर्थमिति। स्वत्वादिरूपार्थे वा इत्यभिप्रायः कृत्प्रत्ययार्थनिष्ठ इत्यर्थः।

देशेऽपि, देवदत्तस्य गुरुकुलं, चैत्रस्य नप्ता, इत्यादावपि चान्वयाभ्युपगमात् । एवं भोक्तुं पाकः, भुक्त्वा पाक इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥१६॥

दर्पणः

व्युत्पत्तिस्तु नित्यसापेक्षातिरिक्तविषये तद्भावः । तत्रान्तिमपक्षमभिप्रेत्य समाधत्ते-*नित्यसापेक्षेष्वपीति* ।

तथाच गुरुत्वादेरन्यनिरूप्यत्वेन तदुपस्थितौ नियमेन जायमानाया निरूपकाकाङ्क्षाया निवृत्तये देवदत्ताद्यन्वयवत् प्रकृतेऽपि, किं साधकं गमनरूपसाध्यमिति साधनाकाङ्क्षानिवृत्तये ग्रामादिकर्मान्वयस्याऽऽवश्यकत्वान्न दृष्टान्तासङ्गतिरिति भावः । आदिना "[illegible]ः शातितवन्नः" इत्यादेः सङ्ग्रहः । अवतरणिकास्थादिपदग्राह्यं स्पष्टयति-*एवं भोक्तुमिति* । अत्राप्यादिपदग्राह्यम्—*भुक्त्वा पाक इति* । घञर्थभावगुणभूतायां पच्यर्थक्रियायां तुमुनन्तार्थक्रियान्वय इति बोध्यमित्यर्थः ।

अत्र नव्याः—तुमुन्विधायके "क्रियायां क्रियार्थायाम्" इत्युक्त्या प्रत्यासत्त्या क्रिययोरेव जातीयत्वलाभेन स्ववाचकप्रकृतिकप्रत्ययार्थं प्रत्यगुणीभूतायाः साध्यमात्रस्वभावाया एव, क्रियायामित्यनेन ग्रहणाद्भोक्तुं गतं भोक्तुं पाक इत्यसाध्वेव । ध्वनितं चेदम् "उपपदमतिङ्" इति सूत्रभाष्ये । यत्र तु क्रियामात्रार्थकस्य ग्रहणम्, तत्र क्रियामात्रविशेषणादर्शातिगतपाकादियोगेऽपि तुमुन् स्यादित्याहुः ।

तेषामयमाशयः—घञाद्यन्तस्थले प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां विशेष्यविशेषणभावापन्नस्याऽसत्त्वस्वभावक्रियाद्वयस्योपस्थाप्यते । तत्र प्रत्ययार्थक्रियायाः प्राधान्यम् । एवञ्च धात्वर्थभूतक्रियायाः साध्यमात्रस्वभावत्वेऽपि तस्या घञर्थं प्रति गुणत्वान्न तत्र तुमुनादीति ।

परीक्षा

नित्या पत्युरपत्युरित्यादिशब्दानां प्रामाण्यापत्तिवारणाय 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति, न तु पदार्थैकदेशेन' इति व्युत्पत्तिर्व्यावहारिकादावनादृता पदार्थैकदेशत्वात् । 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' इत्यस्माद्देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य कुलमिति बोधः । 'चैत्रस्य नप्ता' इत्यस्मात्तु चैत्रस्येत्यस्य नप्तृपदार्थे अन्वयान्तः पुत्रात् तदेकदेशेऽन्वयाभावादन्वयः । *अभ्युपगमादिति* । एवमुक्तेः सम्बन्धिवाचिनिरिति विषयत्वात् । तदुक्तं हरिणा—

सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते ।
वाक्यवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते ॥ १ ॥ इति ।

नित्यं सापेक्ष इत्यन्वयः । एकदेशान्वयेऽपि साधुत्वमिति सूचितम् । अथवा 'चैत्रस्य गुरुकुलम्' इत्यादौ [illegible] चैत्रस्य [illegible] साधुत्व[illegible] [illegible] —

[illegible] सम्बन्धो [illegible] ।
[illegible] इति ।

[illegible]

[illegible]

अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य समाधत्ते—

कृत्योऽर्थाः पक्त्यातुमुन्वत्स्युरिति चेत् सन्ति हि क्वचित् ॥
अतिप्रसङ्गो नोद्भाव्योऽभिधानस्य समाश्रयात् ॥ २० ॥

भोक्तुं पाकः, भुक्त्वा पाक इत्यादौ "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" (पा०सू० ३।३।१०) "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" (पा०सू० ३।४।२१) इति क्रियायामुपपदे क्रिययोः पूर्वोत्तरकाले विधीयमानाऽपि तुमुनादयो गुणभूतां तामादाय यथा जायन्ते, तथा कृत्योऽर्था अपि स्युः। पक्तः पाक इत्यत्र, "एकस्य सकृच्च" (पा०सू० ५।४।१९) द्वौ पाकौ, त्रयः चत्वार इत्यत्र "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" (पा०सू० ५।४।१८)। पञ्चेत्यत्र कृत्वसुच् स्यात्। तथाच सकृत् पाकः द्विस्त्रिश्चतुः पाका इत्याद्यापत्तिरिति चेदिष्टापत्तिः। "द्विर्वचनम्" इत्यादिदर्शनात्। अतिप्रसङ्गस्यनभिधानान्नेत्याह—*अती-ति* ॥ "न हि वधिरन्तिपरः प्रयुज्यते" इत्याद्यभियुक्तोक्तरीत्या समा-धेयमिति भावः।

दर्पण

तदेदं चिन्त्यम्—नानाऽधिकारीयधात्वर्थानुवादकप्रत्ययान्तयोगे सुचो दुर्वा-रत्वात्। किञ्च सुज्विधायकेऽप्युक्तविशेषणविशिष्टधात्वर्थस्य ग्रहणमावश्यकम्। तत्तद्विशेषणीभूतक्रियायाः साध्यमात्रस्वभावत्वेन तज्जन्मगणने द्वौ पाकावित्यत्र सुजापत्तेरशक्यवारणत्वात्। नच तत्रेष्टापत्तिः। क्रियापदोपादानवैयर्थ्यादभ्यावृत्तिपद-सामर्थ्येनैव क्रियाया लाभादिति वक्ष्यमाणत्वात्।

किञ्च 'साध्यत्वेन क्रिया तत्र' इति हरिपद्यव्याख्यानसरे, एकस्यैव सम्बन्धिभेदा-दावार्यत्वमातुलत्वादिवदेकस्या एव क्रियायाः प्रकृतिप्रत्ययरूपवाचकसम्बन्धिभेदादुप-स्थितिरिति स्वोक्तिविरोधः क्रियाद्वयाबोधाङ्गीकारे इति ॥ १९ ॥

अतिप्रसङ्गमिति । गुणभूतक्रियामादाय कृत्वोर्थापत्तिरूपमित्यर्थः ॥ तुमुना-दीत्यादिना, 'कृष्णं दर्शको याति' इत्यत्र ण्वुलः सङ्ग्रहः। क्रिययोरित्यस्योद्देश्यत्वरूपं तादर्थ्ये इति शेषः ॥ विधीयमाना इत्यस्य द्योतकतयेत्यादिः ॥ द्विर्वचनमित्याद्रीत्या-दिना द्विः प्रयोगपरिग्रहः। तत्र ल्युडन्तार्थगुणीभूतक्रियामादाय सुचो दर्शनादिति

परीक्षा

पाकस्त्रिः पाक इत्यपि स्यादित्याशङ्का निराचष्टे—*अतिप्रसङ्गमित्यादिना*। *इत्या-द्यापत्तिरिति*। आदिना पञ्चकृत्व पाक इत्यस्य संग्रहः। *इष्टापत्ति*। ल्युडाद्यर्थे गुणीभूता या क्रिया तस्या जन्मगणने कृत्वसुजादिप्रत्ययोत्पत्तावेष्टापत्तिः। तत्र मान-माह—*द्विर्वचनमित्यादीति*। आदिना "द्विः प्रयोगो द्विर्वचनम्" इति भाष्यप्रयोग-संग्रहः। सकृत्पाक इत्यादिकं चानभिधानान्न भवतीत्याह—*अतिप्रसङ्ग इति*। "अन-

केचित्तु—"क्रियाभ्यावृत्तिगणने" इत्यत्र क्रियाग्रहणं व्यर्थम्। तस्या एवाभ्यावृत्तिसम्भवेन सामर्थ्यात्तल्लाभात्। तथाच-साध्यनामस्वभावक्रियालाभाय तदिति वाच्यम्। नच पाक इत्यादौ तादृशीति नातिप्रसङ्गः। द्विर्वचनमिति च, द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति

दर्पणः

भावः॥ *तस्या एवेति*। क्रियाया एवेत्यर्थः। एवकारेण द्रव्यगुणव्यवच्छेदः। तयोः सकृदेवोत्पत्तेः। क्रियायास्तु भेदस्या अपि निवृत्तिभेदाया धातुवाच्यत्वोपगमेन तत्सम्भवादिति भावः।

साध्यनाम्नेति। यद्यपि धातुवाच्यायां तत्त्वमस्त्येवेत्युक्तेः तथापि साध्यनामस्वभावत्वस्योक्तप्रत्ययार्थगुणीभूतसाध्यस्वभावकत्वाय दोषः॥ *तादृशी-

परीक्षा

युक्तोपेत्थं तद्धितप्रत्ययान्तानां प्रयोगःप्रामाणिकस्तेषां साधुत्वान्वाख्यानम्। 'सकृत्पाक' इत्यादिप्रयोगे तु निपातनत्वात्तस्य साधुत्वान्वाख्यानाय "एकस्य सकृच्च" इत्येतदत्र न प्रवर्तते इति भावः। न च गुणप्रधानभावो भिन्नयोः पदार्थयोर्भवति; पाक इत्यादौ च एव—धातुजनितावच्छिन्नक्रियाया एकत्वात्कथं गुणप्रधानभाव इति वाच्यम्? साध्यत्वसिद्धत्वाख्यानन्यथान्त्यां च धर्माभ्यामुपाधिभ्यां कल्पितभेदनाद्याय विशेष्यविशेषणभावोपपत्तेः। तत्र "प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं" इत्यादि वचनबलेन प्रत्ययप्रतिपाद्यायाः सिद्धस्वभावक्रियायाः प्राधान्यम्। प्रकृत्यर्थभूतसाध्यस्वभावा क्रिया तस्यां विशेषणतया भासते। एकज्ञानविषयत्वं च संसर्गो विशेषणतया भासमानक्रियायामेव कारकान्वयो यथा; तथा कृद्योऽप्यां अपि भवन्ति।

अनभिधाने विनापि 'सकृत्पाक' इत्यादिप्रयोगासिद्धिं वारयतां मतमाह—*केचित्त्वित्यादिना*। *तस्या एवेति*। सा साध्यनामस्वभावा पूर्वापरीभूतावयवकक्रियैका तस्या एवेत्यर्थः। एवकारेण द्रव्यगुणव्यवच्छेदः। अयम्भावः—यद्यपि द्रव्यगुणयोरेकवारमुत्पत्तिस्तयोर्न पुनरुत्पत्तिरित्युभयसिद्धम्, किन्तु सकृदेव क्रिया तु यद्यपि पूर्वापरीभूता नानावयवकत्वविशिष्टा भिन्ना भिन्नकालिकप्रवृत्त्या साध्यते; तथापि निवृत्तिभेदाद् धातुना प्रतिपाद्यते, इत्युपाधिकत्वभावादिति तस्या उत्पत्तिः पौनःपुन्यम्, तस्यां कल्पनायां "संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति" इति सूत्रेण मानमिति, एतदेवाह—*सामर्थ्यादिति*। अभ्यावृत्तियोगात्सामर्थ्यादित्यर्थः। *तत्*—क्रियापदम्। *एवेति*। नहीत्यर्थः। *तादृशी*—साध्यनामस्वभावा। नच प्रागुक्तरीत्या प्रकृतिप्रतिपाद्या साध्यनामस्वभावैवेति वाच्यम्? तस्याः कृद्विहिता या द्रव्यनामत्वा क्रिया तां प्रति विशेषणतया तस्या उत्पन्नत्वानन्वयेन या विशेष्यविधया भासते तस्या उत्पन्नत्वं वाच्यम्। तच्च न सम्भवतीत्यापादनात्। द्विर्वचनमित्यादेस्तु सौत्रत्वात्साधुत्वम् अत एव हि प्रयोगाविति न ज्ञापकमिति। साध्यनामस्वभावाभावेऽपि तत्र भवतीत्याद्यपि ज्ञापकमित्यर्थं। एवमेव हि प्रयोग इत्यन्याऽपि नाप्युक्तम् इत्युक्तस्थले गुणविधायकसूत्रेऽपि क्रियापदग्रहणादुक्तयो क्रियायां साधुत्व- सम्भवात् साधुत्वस्य च साध्यनामस्वभावोक्तत्वेन स्वभावविशेषकृतकत्वाद-

व्युत्पत्त्या "द्विर्वचनेऽचि" (पा० सू० १।१।५९) इति ज्ञापकं वा आधि-स्योपपादनीयमित्याहुः ॥ २० ॥

ननु सिद्धान्ते बोधकतारूपा शक्तिराख्यातशक्तिग्रहवती बोधाद्यावश्यकी इति धातोरेव भावना वाच्या, नाख्यातस्येति कथं निर्णय इत्याशङ्कां समाधत्ते—

भेद्यभेदकसम्बन्धोपाधिभेदनिबन्धनम् ॥
साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्यते ॥२१॥

भेद्यं—विशेष्यम्, भेदकं—विशेषणं तयोर्यः सम्बन्धस्तस्य यो भेदस्तन्निबन्धनं साधुत्वम् । अयमर्थः—व्याकरणस्मृतिः शब्दसाधुत्व-

दर्पण.

ति—*अनुगमयात्र्यवैलक्षण्यकार्थः । *व्युत्पत्त्येति* ॥ विवरणकारभाष्यकारप्रयोगादि-रूपया ॥ *ज्ञापकमिति* ॥ तादृशानुपूर्व्याः प्रयोगम् । 'इतराभिराः साध्यन्ते' इति तदितरेति भावः । *आहुरिति* ॥ भाष्यादिगत इति शेषः ॥ २० ॥ *सिद्धान्त इति* ॥ वैयाकरणसिद्धान्ते । 'इन्द्रियाणां स्वविषयेषु' इत्यादिना प्रतिपादिता बोधकतारूपा शक्तिराख्यातेऽप्यबाधितैव । ततो भावनाबोधस्य आवश्यकत्वादित्यर्थः । *साधुत्वमिति* ॥ तथाच हरिः—

साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः ॥ इति

परीक्षा

विशेषणतावच्छेदकैवाश्रयतया अंशे तु गतो भोक्तुं पाक इत्यादि न भवति, किन्तु भोक्तुं पचति भोक्तुं गच्छतीत्यादावेवेति । *आहुरिति* । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् तु इत्यनुवृत्ति-ज्ञापकं विवादग्रस्तम्, अन्यथानुपपत्तिग्रस्तम्, अन्यथानुपपत्तिमत्त्वं [illegible] एव, न तु प्रकृत-[illegible] । [illegible] अन्यत्र मानाभावात् । एवं च 'भोक्तुं पाकः' इत्यादिप्रयोगाणामनभिधानमेवोचितम् । एवं "द्विर्वचनम्" इत्यादिनिर्दिष्टप्रयोगाणां [illegible] अनुचितम् । एवं [illegible] इत्यर्थमात्रानुसार-[illegible] भोक्तुं गतमित्यादि भवत्येवेति ॥ २१ ॥

सिद्धान्ते०—वैयाकरणसिद्धान्ते । *बोधकतारूपेति०* । "इन्द्रियाणां स्वविषया" इत्यादिना बोधकतारूपा शक्तिः प्रतिपादिता ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

परा तदवच्छेदकतया कल्प्यमानधर्मस्य शक्तित्वं वदतां मीमांसकानां पुनः शक्तत्वं साधुत्वमित्येकमेवेति तद्रीत्या विचारे साधुत्वनिर्णय एव शक्तिनिर्णय उच्यते। अतिरिक्तशक्तिवादेऽप्याख्यातानामसाधुता भावनायां स्यादेव। एवञ्च चतुर्थ्यर्थे तृतीयाप्रयोगवदान्यर्थभावनायामाख्यातप्रयोगे, यागे पर्णेऽप्यसाधुशब्दप्रयोगात्ऽनृतं वदेदिति निषेधोल्लङ्घनप्रयुक्तं प्रायश्चित्तं दर्शनान्तरीयमुपपत्तिमतां स्यादेवेति।

दर्पणः

तत्र—साधुत्वमिदं। *अवच्छेदकतया*। बोधजनकताऽवच्छेदकतयेत्यर्थः। *अतिरिक्तशक्तिवादेऽपीति*। साधुत्वं न शक्तत्वमात्रमपि तु बोधकत्वं [illegible] [illegible] [illegible]।

असाधुता स्यादेवेति। आख्यातानामतिरिक्तेन भावनाबोधेऽपि तत्र तस्याऽसाधुता स्यादेवेत्यर्थः। तथाच कात्यायना—"सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" (म० भा० आ० १) इत्यत्र "शब्दानामर्थबोधकतां साधुभिर्भाषितव्यम्, नासाधुभिरिति नियमः [illegible]। [illegible]" इति [illegible]। एवं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। तत्र [illegible] न साधुः किन्तु [illegible]। [illegible] [illegible] न साधुः किन्तु [illegible] इति [illegible]। [illegible] साधुत्वेन आह—*[illegible]* [illegible] "[illegible]" इत्यादिश्रुतेः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—*स्यादेवेति*। [illegible]

परीक्षा

[illegible] [illegible]—*[illegible]* [illegible]। *तत्र—साधुत्वमिदं*। *[illegible]*—[illegible] [illegible] [illegible]। *[illegible]*। साधु[illegible] इति [illegible]। [illegible] साधुत्वं न [illegible] [illegible], किन्तु [illegible]—*[illegible]*। *स्यादेवेति*। [illegible] [illegible] [illegible]

ननु त्वन्मते 'नानृतम्'इति निषेधः क्रत्वर्थ एव न सिद्ध्येत्, आख्यातेन कर्तुरुक्तत्वाच्छ्रुत्या पुरुषार्थेनैव स्यात् । प्रकरणा-

दर्पण.

तस्य सूत्रकारादिभिरनुशिष्टत्वात् कर्तृबोधकत्वेनैव तदनुशासनादिति भावः।

मीमांसकः शङ्कते-*नन्विति*। त्वन्मते-वैयाकरणमते। *नानृतमिति*। दर्शपूर्ण-

[illegible]

ताया विपरीतस्वभावबोधकतया बोधनादन्यार्थत्वात्तस्य चाऽनुपस्थितत्वात्। अत एवारम्भाऽधीतस्मार्तवदननिषेधस्याऽप्येतदेव मूलं भवतीति लाघवम्। अन्यथा तन्मूलभूतः पुरुषाऽर्थोऽन्यो निषेधः कल्प्य इति गौरवं प्रसज्येतेति पूर्वपक्षे, 'अनन्यलभ्य एव शब्दार्थः' इति न्यायात्कार्यैकाख्यातशाब्द्या, कर्त्रा त्वाख्यातवाच्यभावाया अविनाभावादाक्षेपलभ्य एवेति न तत्र तस्य शक्तिः। "लः कर्मणि" इत्यादिस्मृतिरपि "द्व्येकयोः" इत्यनेनैकवाक्यतया तत्संख्यातवाचित्वपरैव। पचति देवदत्त इत्यादौ च गौः शुक्ल इतिवत् सामानाधिकरण्यं लक्षणयैवेति नाख्यातस्य कर्तृवाचित्वमिति कर्तुः श्रुतेरनुपस्थितत्वान्न पुरुषार्थता तस्य, किन्तु प्रकरणात् क्रत्वर्थतैवेतिनिर्णीतं कर्त्रधिकरणे। *आख्यातेनेति*। तिङेत्यर्थः।

परीक्षा

दिभिः कर्तर्य्येवाख्यातस्य शक्तिबोधनात्-तस्मादेतद्दोषवारणाय कर्तृकर्मणोराख्यातवाच्यत्वमावश्यकम्।

ननूक्तरीत्या कर्तुराख्यातार्थत्वे व्याकरणमततत्त्वापि दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य 'नानृतं वदेत्' इति निषेधस्य क्रत्वर्थत्वं न स्यात्। तथा च क्रतौ-अपभाषणप्रयुक्तदोषनिवारणार्थं प्रायश्चित्तानुष्ठानं न स्यादिति सकलमीमांसकशिष्टाचारविरोध इत्याह-*नन्वित्यादिना*। *त्वन्मते*-वैयाकरणमते। *क्रत्वर्थ*-क्रतूपकारक.। [illegible] प्रतिषेध पुरुषार्थ-आहोस्वित् क्रत्वर्थ इति संशये वदेदिति श्रुत्या कर्तुः पुरुषस्य प्रतिपादनात् पुरुषार्थः स्यात्, अननुष्ठानरूपः पुरुषस्य तत्समभिव्याहारादनिष्टसाधनता प्रतीयते। तथा चानृतवचनस्य नानृतमिति निषेधस्याऽपि [illegible] पुरुषार्थता स्यात् [illegible] ननु तस्य [illegible], स्मार्तस्य श्रौतमूलत्वेन तत्र [illegible] कल्पनाया गौरवात्। [illegible] प्रकरणापूर्वप्रकरणानुसारे [illegible] [illegible] इति [illegible] अविनाभावात् [illegible] इति सूत्रे "द्व्येकयो" इति सूत्रवाक्यतया। [illegible] पचति इत्यादौ सामानाधिकरण्यं तु गौः शुक्ल इतिवत्। एवं श्रुत्या [illegible] अनुपस्थितत्वात्, न तस्य नानृतम् इति निषेधस्य पुरुषार्थत्वं किन्तु प्रकरणात् क्रत्वर्थत्वमिति निर्णीतम्। यदि

द्वि प्रान्यर्थता, तच्च श्रुतिविरोधे बाध्यत इति चेद् ? न ।

दर्पणः

तच्चेति । प्रकरणं चेत्यर्थः । *श्रुतिविरोध इति* । निरपेक्षरवरूपश्रुतिप्रातिकूल्य इत्यर्थः ।

तथाहि-श्रुत्यादयः षडिह विनियोजकाः । तत्र विरुद्धयोरेकत्रोपनिपाते समुच्चयदौर्लभ्यादेकतरस्य बाधो वक्तव्यः स च परस्य दुर्बलस्येति कस्य दौर्बल्यमित्याकाङ्क्षायां परदौर्बल्यप्रतिपादकं, 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति सूत्रं प्रणिनाय महर्षिजैमिनिः । श्रुत्यादीनां पठितानां समवाये एकत्रोपनिपाते पारदौर्बल्यमिति । पर एव पारः । उत्तरपठितम् । तथा चैषां मध्ये यदपेक्षया यत्परं तत् दुर्बलमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह-अर्थविप्रकर्षादिति । अर्थस्य विनियोजकस्य लिङ्गादितो विप्रकर्षाद् उत्तरवर्तित्वात् । लिङ्गादेर्विलम्बेन पूर्वापेक्षया विनियोजकत्वागतेरिति यावत् ।

तत्र श्रुत्यादीनामुदाहरणानि निरपेक्षाण्येव स्युः । इतरप्रामाण्याऽनधीनप्रामाण्यकत्वं च निरपेक्षत्वम् । यथा-'व्रीहीनवहन्ति' इति । अत्र क्रियाजन्यफलभागित्वं कर्मत्वं बोधयन्ती द्वितीयाश्रुतिरितरनिरपेक्षैव व्रीहीणामवघातशेषत्वं प्रतिपादयति ॥ १ ॥

अर्थविशेषप्रकाशनसामर्थ्यं लिङ्गम् । यथा-'बर्हिर्देवसदनं दामि' इति । अत्र लवनार्थप्रकाशकतया लवनस्य विनियोगः ॥ २ ॥

परस्पराकाङ्क्षावशादेकस्मिन्नर्थे पर्यवसन्नानि पदानि वाक्यम् । यथा 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्' 'अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि' इति । अत्र मन्त्रलिङ्गेन निर्वापे प्रयुज्यमानस्य समवेतार्थभागस्यैकवाक्यतावशेन, 'देवस्य त्वा' इत्यादिभागस्यापि तत्रैव विनियोगः ॥ ३ ॥

परीक्षा

भवता कर्तुराख्यातवाच्यता स्वीक्रियते, तदा तु पुरुषार्थत्वं स्यादिति भावः । *श्रुतिविरोध इति* । अत्र श्रुतिशब्दो निरपेक्षरवपरः । निरपेक्षो रवःश्रुतिरिति तैः कथनात् । "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" इति जैमिनिसूत्रं हि प्रकरणस्य दौर्बल्यबोधकम् । श्रुत्यादीनां पठितानामेकत्र समवाये एकत्र समवधाने परस्परमनुप्रसक्तिषु परस्य दुर्बलत्वमिति तदर्थः । परस्य दुर्बलत्वे हेतुरर्थविप्रकर्षादित्यर्थस्य विनियोजकस्य विप्रकर्षाद्दूरवर्तित्वात् । लिङ्गादेर्विलम्बेन विनियोजकत्वावगतेरिति यावत् ।

श्रुत्योदाहरणं यथा-व्रीहीनवहन्तीति । अत्र द्वितीयाश्रुत्या निरपेक्षतया व्रीहीणामवघातशेषत्वं प्रतिपादयति । १ ।

लिङ्गमर्थविशेषप्रकाशनसामर्थ्यम् यथा 'बर्हिर्देवसदनं दामि' इत्यादि अत्र सामर्थ्यस्य लवनस्यार्थप्रकाशकत्वात् लवन एव विनियोग इति बोध्यम् । परस्पराकाङ्क्षावशादेकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानि पदानि यथा-'अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि' इति मन्त्रस्य निर्वापार्थे मन्त्रलिङ्गेन निर्वापे प्रयुज्यमानस्य समवेतार्थभागस्यैकवाक्यतावशेन 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोः' इत्यस्यापि तत्रैव विनियोगः ॥ ३ ॥

दर्पण.

स्वरूपाकाङ्क्षाभावेऽपि पदानां कार्यान्तरापेक्षावशादुभयाकाङ्क्षया तेन सम्बन्ध आकाङ्क्षापर्यवसानं प्रकरणम् । यथा–'समिधो यजति' इति । अस्य हि दर्शपूर्णमासे करणत्वाकाङ्क्षाया प्रयाजस्याप्युपकारापेक्षत्वम् ॥ ४ ॥

स्थानम्–क्रमः । स्थानेऽन्यस्याम्नातस्य सन्निधिविशेषात्स्थानम् । यथा–दधिग्रहीत्वाऽऽग्नेयोऽग्नीषोमीयोपयागाः क्रमेण पठिताः । एवं मन्त्रभागेऽपि क्रमेणानुमन्त्रणमन्त्रं पठितम् । तत्राग्नेयाग्नीषोमयोर्द्वयोर्लिङ्गेनैव विनियोगसिद्धिः । 'दधिरसि' इत्यत्र तु न लिङ्गादिभिर्विनियोजकं, किन्तु यस्मिन् प्रदेशे ब्राह्मणे उपांशुयागविधानं तस्मिन् प्रदेशे मन्त्रेऽप्यस्य पाठ इति क्रमादुपांशुयागानुमन्त्रणे तस्य विनियोगः ॥ ५ ॥

समाख्या–यौगिकशब्दः । यथा–हौत्रमौद्गात्रम् इत्यादि । तत्र हि होतुरिदं हौत्रमित्यादियौगिकत्वेन हौत्रादिसमाख्यातानि कर्माणि होत्रादिभिरनुष्ठेयानीति ॥ ६ ॥

विरोधोदाहरणानि यथा–श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे श्रुतिर्बलीयसी, लिङ्गं तु दुर्बलम्, अर्थविप्रकर्षात् । यथा–'कदाचनस्तरीरसि' इत्यादिकाया ऋचो विनियोजिका श्रुतिः 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यलिङ्गादिन्द्रोपस्थाने विनियोगोऽस्याः प्रतिभाति । तत्प्रकाशसामर्थ्याऽत्र विनियोगाऽयोगात् । श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने च प्रतीयते । गार्हपत्यमिति द्वितीया हि कर्मविभक्तितया क्रामति क्रियाशेषत्वं प्रयुक्त्यैव वैशिष्ट्यं बोधयति । क्रियायाश्चोपलक्ष्यमाणत्वस्य तदधीनत्वात् । एवमैन्द्र्येति तृतीयाश्रुत्यर्थेन तत्सम्बन्धो क्रियां प्रति [illegible] तदधीनत्वात् । तदयमर्थविशेषः ।

तथाऽत्र दुर्बलः, सामर्थ्यमात्रमेतत् श्रुतिर्विनियोजिका । न सामर्थ्यं श्रुतिवत् [illegible] विनियोगमुखम् । अतो लिङ्गस्य [illegible] विनियोगः । तदुक्तं हि द्वितीया [illegible] । गार्हपत्यमित्यत्र द्वितीया [illegible] इति ।

[illegible] श्रुतिः [illegible], न तु [illegible] । येन लिङ्ग [illegible] । [illegible] विनियोगो [illegible] ।
लिङ्गं तु [illegible] श्रुतिमपेक्षते । [illegible] इति सिद्धान्तः [illegible], [illegible] । [illegible]

परीक्षा

प्रकरणम्—[illegible] पदानां कार्यान्तरापेक्षया [illegible] [illegible] । यथा–समिधो यजतीति, अत्र [illegible] [illegible] ॥ ४ ॥

स्थानं–क्रमः । [illegible], [illegible] च [illegible], [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

'निषेधस्तु विशेषणम्' इत्यनेन परिहृतत्वात्। नहि गुणभूतः कर्ता निषेधं स्वाङ्गत्वेन ग्रहीतुमलम्। भावना तु प्रधानं तं ग्रहीतुं समर्थेति प्रकरणा-

---

दर्पणः

प्रकरणसमर्पको ह्यर्थोऽन्यथानुपपत्त्या लिङ्गेनानुमेय उपस्थापकत्व इति श्रुतिः कल्पनीया, यथा विनियोगो भवेत्। ततो यावल्लिङ्गं श्रुतिं कल्पयति प्रकरणमव्यवहितं, तावत् प्रत्यक्षश्रुत्या विनियोगः सिद्ध इति प्रकरणे विलम्बात् प्रमाणान्तरतया श्रुतिः कल्पनीया। तस्मात् प्रकरणवाक्यश्रुत्यादिक्रमेण सामर्थ्ये सौदमाने इन्द्रपदं पदमन्त्र-सार्थपराधीनतया गार्हपत्यशास्त्रपर्यवसितमिन्द्रपदमध्यवसितं इति।

विरोधोदाहरणान्तराणि न्यायग्रन्थेष्वभिप्रायाणि, गौरवभयान्नेह प्रदर्शितानि। तदयं निर्गलितोऽर्थः—श्रुतिर्निरपेक्षत्वात् सर्वतो बलवती, लिङ्गं च विनियोगे एकान्त-रितत्वाद् द्व्यन्तरितवाक्याद् बलवत्। एवं वाक्यादावप्यूह्यम्। समाख्या च पञ्चान्त-रितत्वात्सर्वतो दुर्बलेति। प्रकृते भावार्थाधिकरणन्यायप्रकरणेन वाक्यं कल्पनीयम्। तेन च लिङ्गं, लिङ्गेन श्रुतिस्तया पुरुषार्थनिषेधस्य क्रतौ विनियोगः। यावच्च प्रकरणं वा-क्यकल्पनार्थं प्रमाणान्तरमाकाङ्क्षति तावदव्यवधाना कर्त्रर्थभाख्यातश्रुत्या तस्य पुरुषार्थत्व-विनियुक्ते कल्पनमपि वाक्यादेर्निराकाङ्क्षत्वमिति श्रुतिविरोधे बाध्यत इत्यस्यार्थः। लिङ्गादीनामुत्तरोत्तरस्य प्राबल्यं तथा दुर्बलत्वादिति भावः।

समाधत्ते—"निषेधस्तु विशेषणमिति" ॥ तथाचाख्यातश्रुत्या कर्तुरुपस्थापनेऽपि न भावनावत् तस्य प्रधान्येन भानं, येन निषेधस्य पुरुषार्थता शङ्क्येत, किन्तु विशे-षणतयैव तयोरन्वयितत्त्वं च विशेषणान्तरनैराकाङ्क्ष्येण कर्तुः श्रौतनञर्थसम्बन्धा-भावाच्च श्रुत्या प्रकरणबाध इत्याशयं विवृणोति—"स्वाङ्गत्वेनेति"। स्वविशेषण-त्वेनेत्यर्थः। नन्वेवं निषेधस्य क्वापि श्रौतपुरुषार्थता न स्यात्। 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यत्राप्युक्तरीत्या कर्तरि नञर्थान्वयेन श्रौतत्वात्, यदि च कर्तुः प्राधान्येऽपि कर्तृ-कृतिभावनायाः प्राधान्यात्तस्या नञर्थान्वये तद्द्वाराख्यातार्थकर्तुरप्यन्वयात् तस्य श्रौतपुरुषार्थत्वानुपपत्तिरिति विभाव्यते तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमत आह—

परीक्षा

समाख्यावाचको यौगिकः शब्दः। यथा—हौत्रमौद्गात्रमिति। तत्र होतुरिदं हौत्र-मिति योगबलेन हौत्रादि समाख्यानि कर्माणि हौत्रादिभिरनुष्ठेयानीति ॥ ६ ॥

"परिहृतत्वादिति"। यदुक्तं तत्प्रकारं दर्शयति—"नहीति"। यदि कर्ता प्रधानं स्यात्तदा निषेधस्य पुरुषार्थता शङ्क्येत, तथा तु नास्ति; किन्तु विशेषणमेव; तस्य च विशेषणान्तरनैराकाङ्क्ष्येण कर्तुः श्रौतनञर्थसम्बन्धाभावात्। "स्वाङ्गत्वेन"—स्ववि-शेषणतया। "तम्"—निषेधम्। "प्रकरणात्"—प्रमुखकरणात्। नन्वेवं 'न (१) क-लञ्जं भक्षयेत्' इत्यादिनिषेधस्यापि पुरुषार्थत्वं न स्यात्पुरुषस्य कर्तुर्विशेषणत्वात्। यदि च कर्तुरप्राधान्येऽपि कर्तृकृतिभावनायाः प्राधान्यात्तस्या नञर्थान्वये तद्द्वारा

---

(१) कलञ्जं च [illegible]।
[illegible] इति।

त् क्रत्वर्थतैव । अस्तु वा क्रतुयुक्तपुरुषधर्म्मः । अनुष्ठाने विशेषाभावात् । "जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू" इति वाक्योक्त-

दर्पणः

अस्तुवेति ।

अनुष्ठान इति ॥ 'नाऽनृतं वदेत्' इति निषेधस्य क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे यजमानस्य प्राधान्यादप्रधानीभूतकर्त्रैवानृतवदनं वर्ज्यं स्यात्; क्रत्वर्थत्वे च यज्ञप्रयुक्तेन यजमानेन ऋत्विग्भिश्च वर्जनं सिध्यतीति विशेषात् कथमेतदिति वाच्यम् । श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुसम्बन्धपुरुषकर्तृकानृतवदनाभाव इति बोधेन क्रतुकर्तृकनिषेधे मानाभाव इति क्रतुयुक्तेति पदतोऽभिप्रेतत्वादिति ।

तत्र दृष्टान्तमाह—*मयि दक्षेत्यत्र इति* । दर्शपूर्णमासप्रकरणे एतन्मन्त्रवचनं श्रूयते—"जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू" इति । तत्र निमित्तमन्त्रवचनं शुद्धपुरुषधर्मः उत क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारकतया क्रत्वङ्गमिति सन्देहे, वाक्येन तावज्जञ्जभ्यमानपुरुषसंस्कारकत्वं प्रतीयते । इत्प्रत्ययस्य शानचः कर्तृवाचकत्वात् । प्रकरणेन तु क्रत्वङ्गता । प्रकरणं च वाक्यापेक्षया दुर्बलमिति पुरुषधर्मतैव युक्ता । तस्यां च फलाकांक्षायां "प्राणापानावेवात्मानि धत्ते" इति वाक्यशेषं श्रुतस्य फलस्य रात्रिसत्रन्यायेन कल्पनादिति पूर्वपक्षे, सिद्धान्तः—वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे बाध्यबाधकभावो, अत्र नास्ति विरोधः । जञ्जभ्यमानपदस्य कर्तृवाचकतया तादृशपुरुषस्य क्रतावपि सत्त्वात् तत्संस्कारमुखेन क्रत्वङ्गत्वसम्भवात् । एवञ्चाऽर्थवादोपस्थितफलकल्पनागौरवमपि नेति । तथाच क्रत्वङ्गक्रियमाणे विरोध एवोचितत्वेन जञ्जभ्यमानत्वान्वया-

परीक्षा

कर्तुरन्यस्य इत्यनेनान्वेव पुरुषार्थत्वमिति भूषं । तदा प्रकृतेऽपि समत्वमित्याह—*अस्तुवेति* । क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारद्वारा क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः । न च क्रतुयुक्तः प्रधानीभूतो यजमानस्तेनैव प्रधानतयाऽनृतं वर्जनीयमिति कर्तुर्वाच्यत्वे समायाति भावनाया वाच्यत्वे तु प्रधानस्याप्रधानसाम्यं इति विशेष प्राप्नोतीति वाच्यम् । श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुसम्बन्धपुरुषकर्तृकानृतवदनाभावबोध एव लभ्यते । न तु क्रतुकर्तृकत्वेन इत्याशयात् ।
अनुष्ठाने—क्रत्वङ्गक्रियाकरणे जञ्जभ्यमानवाक्यवदिति । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थमिदं वाक्यम्, तत्र 'जञ्जभ्यमान' इत्यत्र कर्तरि शानच् प्रत्यय इत्यस्य शुद्धपुरुषसंस्कारकत्वमुत क्रतुगतपुरुषसंस्कारकतया क्रत्वङ्गत्वमिति सन्देहे, अनेन वाक्येन तावज्जञ्जभ्यमानपुरुषधर्मतैव प्रतीयते, प्रकरणेन तु क्रत्वङ्गत्वमिति विरोधस्य सत्त्वात् पुरुषसंस्कारकत्वमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तितम् । यत्र विरोधस्तत्र श्रुतिप्रकरणयोर्बाध्यबाधकभावः । अत्र तु न तथा; तयोरुभयोः समावेश एव, न तु बाध्यबाधकभाव इति यतो जञ्जभ्यमानपदस्य कर्तृवाचकतया तादृशपुरुषस्य क्रतावपि सत्त्वेन तत्संस्कारकत्वमिति तथा प्रतीतिर्जायते इति भावः । तदुक्तमभट्टपादैः—

क्रतुप्रयोगमध्यस्थपुरुषार्थत्वमपि स्थितः ।
प्रतिषेध क्रत्वङ्गमिति प्रकरणावधारणात् ॥

इति क्रत्वर्थ-पुरुषार्थ-निर्णयो नाम चतुर्थोऽध्यायः । "न मांसमश्नीयात्" "नानृतं वदेत्" इति प्रतिषेधः ।

मन्त्रविधिवदित्यादिभूषणे प्रपञ्चितम् ।

नन्वाख्यातस्य भावनायामसाधुत्वे ततस्तद्बोधो न स्यात्, साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वादित्यत आह—*बोध इति* ॥ असाधुत्वेऽपि साधुत्वभ्रमाद् बोधोऽस्तु नाम, अपभ्रंशवत् । असाधुत्वन्तु स्यादेवेति भावः । वस्तुतः साधुत्वज्ञानं न हेतुस्तद्व्यतिरेकनिर्णयोऽपि न प्रतिबन्धक इति 'असाधुरनुमानेन' इत्यत्र वक्ष्यामः ॥ २१ ॥

रङ्गोजिभट्टपुत्रेण कौण्डभट्टेन निर्मिते ।
पूर्णो भूषणसारेऽस्मिन् धात्वाख्यातार्थनिर्णयः ॥ १ ॥

इति श्रीकौण्डभट्टविरचिते वैयाकरणभूषणसारे धात्वर्थाख्यातसामान्यार्थनिर्णयः समाप्तः ॥ १ ॥

दर्पणः

[illegible]वचनस्य वाक्यकरणाख्यां [illegible] [illegible]निर्णयस्य स्मृतिकरणाख्यां [illegible]र्बोधिता । तदुक्तं महद्भिः—

[illegible]सादिपुरवार्थनापि स्थितः ।
प्रतिबन्धः [illegible] प्रकरणाभिधात् ॥ इति भाव ॥

प्रपञ्चितमिति ॥ प्रपञ्चस्तु स्पष्टः । ननु साधुत्वज्ञानं विनापि शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात् कथमेतत्, साधुत्वस्य [illegible] निराकरिष्यमाणत्वाच्च आह—*वस्तुत इति* । *तद्व्यतिरेकनिर्णय इति* । असाधुत्वनिश्चये इत्यर्थः । तन्निश्चयेऽप्य[illegible]बोधदर्शनात् । तथाचाख्यातार्थभावनाबोधे बाधकाभाव इति भावः ॥ २१ ॥

इति भूषणसारदर्पणे धात्वाख्यातार्थनिरूपणम् ॥ १ ॥

परीक्षा

मीमांसकाः [illegible] *प्रपञ्चितमिति* । साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबुद्धिं प्रति कारणत्वमनुमत्य[illegible] । वस्तुतस्त्वेव नेत्याह—*वस्तुत इति* । ननु [illegible] निश्चयो [illegible] [illegible] शाब्दबुद्धिं [illegible] प्रति हेतुत्वादत आह—*तद्व्यतिरेकनिर्णय इति* । [illegible] व्यभिचारात् [illegible] प्रतिबन्धक[illegible] इति [illegible] ॥ २१ ॥

[illegible] धात्वाख्यातार्थनिरूपणं समाप्तम् ।

अथ लकारार्थनिर्णयः ।

अथ प्रत्येकं दशलकाराणामर्थं निरूपयति—

वर्त्तमाने परोक्षे श्वो भाविन्यर्थे भविष्यति ।
विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया लडादयः ॥२२॥

लडादयस्तिनः षट् क्रमेणैष्वर्थेषु द्रष्टव्याः । तथाहि—वर्त्तमानेऽर्थे लट् । "वर्त्तमाने लट्" (पा०सू० ३।२।१२३) इति सूत्रात् । प्रारब्धा-

---

दर्पण

अथ लकारार्थनिर्णय ।

लकारसामान्यार्थे निरूपिते तद्विषयकजिज्ञासानिवृत्ताववश्यवक्तव्यत्वज्ञानात् विशेषार्थनिरूपणेऽवसरस्य सङ्गतित्वं सूचयन्नाह—*प्रत्येकमिति* । *दशलकाराणामिति* । लट् लिट् इत्यादिक्रमेण पठितानामित्यर्थः । आदेशानां वाचकत्वमिति पक्षेऽपि तिङा-द्यादेशनिष्ठो बोधकतारूपो शक्तिः लकारेष्वारोप्य तद्विधानात् तदर्थकत्वं तेषामनभि-मतमिति भावः ।

प्रारब्धापरिसमाप्तत्वमिति । विनष्टाप्रध्वंसप्रागभावकत्वे सत्यनुत्पन्नध्वंसा-न्त्यावयवकत्वमित्यर्थः । भाविभूतक्रिययोरतिप्रसङ्गवारणाय क्रमेण पदद्वयम् । लट्ये

परीक्षा

लकारसामान्यस्यार्थे निरूपिते तद्विषयकसामान्यार्थजिज्ञासानिवृत्तौ विशेषार्थ-विषयकजिज्ञासोत्पत्त्यावसरसङ्गत्या लकारविशेषार्थे निर्दिशति—*वर्त्तमान इत्या-दिना* । लडादयः षट् तिङ् क्रमाद्वर्त्तमानादिषु कालेषु द्रष्टव्या इत्यर्थः । नन्व वर्त्त-[illegible] [illegible]लक्षणा [illegible] एवं [illegible] [illegible]धातुवाद्यशास्त्रेषु [illegible] [illegible] परिसमाप्तत्वमिति* । अयं भाव— [illegible] पाकादिनादिरूपकाल्मादाय विन-ष्टेऽपि पाके पचतीति प्रयोगापत्तिः । नापि तादृशलक्षणानुगमिश्यम्, क्रियायाः पूर्वापरी-भूतावयवकसमुदायरूपायाः प्रारब्धलक्षणानुमित्याश्रयत्वात् । किन्तु विनष्टप्रागभाव-कावयवकत्वं सति, [illegible] सामान्यावयवकत्वलक्षणसमुदायनिष्ठं [illegible] [illegible] विशिष्टमिति । [illegible] यत् किञ्चित्क्षणे [illegible] वाच्यम् । क्रियायां [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible]

परिसमाप्त्यं, भूतभविष्यद्भिन्नं वा वर्तमानत्वम् । पचतीत्यादौ [illegible]
विधेयतावच्छेदककाले मध्ये तद्वर्तीति भवति लडर्थबोधः ।

दर्पणः

लक्षणं दर्शयति—पचतीति० । अधीयत इति० । [illegible]
पूर्वापरीभूतावयवसमुदायस्यैव क्रियात्वादिति भावः ।
अतीतेति० । उक्तवर्तमानत्वविवरणः । यद्यपि भावकालकारकसंबन्धसामान्योक्तिः [illegible]
तथापि निरवच्छिन्नवाद् क्रियातिरिक्तस्यैव वर्तमानत्वादिकं प्रतीयते,
तथापि लिङादिविशेष तस्य वर्तमानत्वादिना [illegible]
मानार्थेन तत्र तत्तद्वस्तु [illegible] वर्तमानत्वादिना प्रतीतौ तु नाशोत्पत्तिविशिष्टक्रिया-
वस्तुतस्तु [illegible] क्रियापदेन तस्य प्रत्ययविधेयम् ।
वर्तं वर्तमानत्वं च तत्तत्क्रियाधिकरणत्वेन तदादित्वादिना लडादिवाच्यः ।
[illegible] न तत्प्रतियोगित्वम् ।
यद्वत्ति तत्तत्कालत्वेन तत्तत्प्रतियोगित्वमनवच्छिन्नं [illegible]
तत्रापि [illegible] क्रियाधिकरणत्वं [illegible] इति विनाश्यते
एव लटः शक्तिः । क्रियापदार्थ पूर्वं भवत्प्रत्ययं बाध्येते पचतीत्यादिप्रयोगः [illegible]
[illegible]

परीक्षा

[illegible] वर्तमानत्वादिकं निर्वक्तुमिष्यते, तदर्थमेव तत्तद्धात्वर्थक्रियाना-
[illegible] वाच्यमिति ।
वस्तुतस्तु तत्तत्कालत्वेनाधिकरणत्वमेव [illegible] इति तत-
त्काल एव लडादीनां शक्तिः कल्प्यते । एवं च तदादित्वेन तदात्वाने सा । न च
तत्कालत्वावच्छिन्नत्वादिकं काले लडादीनां शक्तिरेवास्तु [illegible]
[illegible] पचतीत्यादौ [illegible] आरम्भात्पूर्वं तादृशक्रियाप्रवृत्त्यनन्तरं
च पचतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । कर्ता हि लकारार्थः ; स च व्यापाराश्रय एव ।
तत्र व्यापारस्य धातुवाच्यत्वात् [illegible] तत्तत्प्रयोगकालावच्छिन्नव्यापार-
[illegible] वा [illegible] तदा दोषाभावात् । एवं
वर्तमानत्वमिति लडर्थ इतिः । "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति सूत्रात् ।
[illegible] वर्तमानत्वम् । नच क्रियात्विदम् । [illegible]
[illegible]

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्रूपं लडादिवाच्यमेव। अन्यथा प्रत्ययानां वाचकत्वविलोपापत्तिरित्यपि पक्षान्तरम्।

लिडर्थमाह—*परोक्षे इति*। "परोक्षे लिट्" (पा०सू०३।२।११५) इतिसूत्रात्। कालस्तावद्‌घतनानद्यतनभेदेन द्विविधः। द्विविधोऽपि भूतभविष्यद्रूपः। तत्रानद्यतने भूते परोक्षे लिडित्यर्थः। तेनाद्यतने भूते, अनद्यतने भविष्यति, भूतेऽप्यपरोक्षे च न लिट्प्रयोगः। परोक्षत्वं च साक्षात्करोमीत्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वम्।

दर्पण

वाच्यत्वपक्षमवलम्ब्याऽऽह—*अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादि*।

नव लकारैर्गिङन्यायात् कर्त्राद्यर्थबाधः, शक्तताऽवच्छेदकभेदात्। किञ्चैवं "लः कर्मणि" इति सूत्रं निरर्थकतां स्यात्। स्थलान्तरेऽपि विभक्त्यर्थबोधसम्भवादिति भावः। *अन्यथा*—अन्वयव्यतिरेकयोः शक्तत्वप्राहकत्वं। *विलोपापत्तिरिति*। सर्वत्र प्रकृत्यैव तत्तत्प्रत्ययार्थस्याभिमतबोधसम्भवादिति भावः। अधिकं सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते।

अनद्यतने भूत इति। "भूते" (पा० सू० ३।२।८४) इति "अनद्यतने लङ्" (पा० सू० ३।२।१११) इति सूत्राभ्यां तत्तत्पदानुवृत्तिरिति भावः। *न लिट्प्रयोग इति*। उक्तार्थस्य बाधात् पपाचेत्यादिप्रयोगात्तरमनद्यतनत्वादिमन्देहाऽनुदयात्, भूतत्वादिविषयोरपि तद्वाक्यजबोधे क्रियांशे विशेषणतया भानमभ्युपेयम्। तत्र वाचकत्वं द्योतकत्वं वा विनाऽनुपपन्नमिति लिडन्तरम्भ्युपगम आवश्यक इति भावः।

ननु परोक्षत्वं प्रत्यक्षाज्ञानाविषयत्वम्। तथाच प्रत्यक्षक्रियायामपि भूतानुमितत्वयोः सत्त्वात् पपाचेत्यादिप्रयोगापत्तिरत आह—*परोक्षत्वञ्चेति*। यथाश्रुतप्रत्यक्षाविषयत्वस्यापरिनीतक्रियायामभावेन तत्र पपाचेत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरत आह—*साक्षात्करोमीति*। साक्षात्करोमीत्येतत्प्रतीतिसाक्षिकलौकिकविषयत्वाभा-

परीक्षा

अथ लडादीनां वर्तमानत्वादिवाचकत्ववादिनो मतमाह—*अन्वयेत्यादिना*। कर्त्राद्यर्थबाधस्तु सम्मुत्सदावसः। "लः कर्मणि" इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्। शक्ततावच्छेदकभेदाच्च। अन्यथा किन्त्यार्थ्यंशि बाधापत्तिरितिभावः। अन्यथा—वाचकत्वाद्यन्वयव्यतिरेकयोरनङ्गीकारे। एतन्मते वर्तमानत्वस्य प्रत्ययार्थत्वेऽपि प्रत्ययार्थः कर्ता यथा भावनायां विशेषणं भवति तथा वर्तमानत्वमपि, व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति बोध्यम्। *विलोपापत्तिरिति*। सर्वत्रैव लक्षणया प्रकृत्यर्थस्यान्यार्थस्य सम्भवादिति भावः। *अनद्यतन इति*। "अनद्यतने लङ्" इति सूत्रादनद्यतन इत्यस्य तत्रानुवृत्तेः। भूते इति स्वविवरणम्। *तेन*—अनद्यतन' इति विशेषणेन। *प्रयोग इति*। उक्तार्थस्य बाधादिति भावः। किञ्च शाब्दबोधोत्तरमप्यभ्युपगमेन 'पपाच' इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य क्रियाविशेष्यक भूतत्वभावित्वप्रकारकोऽनद्यतनत्वाद्यन्यप्रकारको वा सन्देहो न तत्र न भवति। ननु परोक्षत्वं प्रत्यक्षज्ञानाविषयत्वम्। तत्र च या क्रिया प्रत्यक्षा तस्यामनुमित्याद्यन्यज्ञानविषयत्वसत्त्वात् 'पपाच' इति प्रयोगापत्तिरत आह—*परोक्षत्वञ्चेति*। *साक्षात्करोमीति*—एता

नन्व "क्रिया नानेयमन्यन्तापरदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्" इतिभाष्यात् तस्या अतीन्द्रियत्वेन परोक्षे इत्यस्यावर्त्तकमिति शङ्क्यम् । पिण्डीभूताया निदर्शयितुमशक्यत्वेऽप्यवयवशः साक्षात्करोमीति प्रतीतिविषयत्वसम्भवात् । अन्यथा 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र तस्या दर्शनकर्मता न स्यादिति प्रतिभाति ।

दर्पणः

[illegible] ।

[illegible] सर्वं समञ्जसम् ।

"क्रिया नामेयम्" इति भाष्ये [illegible] ।

[illegible] कर्त्रीत्यर्थः ।

नन्व [illegible]

परीक्षा

[illegible] ।

[illegible]

व्यापाराविष्टानां क्रियानुकूलसाधनानामेवात्र पारोक्ष्यं विवक्षितमतोनोक्तदोषः। 'अयं पपाच' इत्याद्यनुरोधाद् व्यापाराविष्टानामितीत्यपि वदन्ति।

कथं तर्हि "व्यातेने किरणावलीमुदयनः" इति स्वक्रियायाः स्व-

दर्पणः

अवयवः। स तु न धातुवाच्यः, किन्त्ववयवसमूहाऽऽत्मैव। आश्रितत्वमस्पष्टत्वात्तद्वाच्यस्य। एवञ्च सदसद्रूपा क्रिया न सद्विषयेन्द्रियग्राह्या। तदुक्तम्—

यस्मात् सदसतां तेषामात्मना न समूहिनः।

सद्वस्तुविषयैर्यान्ति सम्बन्धं चक्षुरादिभिः॥ इति।

अस्मन्तापरदृष्टेति भाष्यस्याऽप्यवयवरूपेण समूहात्मना चाऽदृष्टेरेवार्थः। अत एव "वर्त्तमाने लट्" इति सूत्रे भाष्ये, "अस्ति वर्त्तमानो कालः, परं स्वाऽऽदित्यगतिवन्नोपलभ्यते" इत्युक्तम्। तस्य प्रत्यक्षेणेति शेषः।

एवञ्च वर्त्तमानस्याप्रत्यक्षक्रियायां स्पष्टमेवाऽप्रत्यक्षत्वं तत उपलभ्यते। 'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ तु दर्शनार्थको, धावतिर्वा फलपर इति न कश्चिद्दोषः। किञ्च अवयवस्य प्रत्यक्षत्वे, प्रकृत कदमित्याद्यवयवातीतत्वेन समुदायातीतत्वमादाय व्यापारघटकावयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमादाय, परोक्ष इत्यस्य चारितार्थ्ये भाष्यस्य पूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापत्तिरित्यपरितोषान्मतान्तरमाह—*व्यापाराविष्टानामिति*। एवञ्चातीतानद्यतनव्यापाराविष्टपरोक्षकर्तृकक्रियानुकूलवृत्तेर्धातोर्लिडिति, "परोक्षे लिट्" (पा०सू० ३।२।११५) इति सूत्रार्थः।

अयं पपाचेति। तदानीं कर्तुरपारोक्ष्येऽपि व्यापारदशायां पारोक्ष्यसत्त्वात्तत्प्रयोगोपपत्तिरिति भावः। *इत्यपि वदन्तीति*। मतान्तरवादेऽपि पूर्वोक्तार्थस्याऽप्रातरमणीयत्वं मन्वाना भाष्यानुसारिण इति शेषः॥

मत्राहुर्लेपायिता—पूर्वापरीभूतावयवसमुदायात्मकपारिभाषिकक्रियावाच्यप्रत्यक्षत्वं दुष्करमेव। समूहस्यैवाभावात्। तदवयवानामपि पारोक्ष्यं तु सर्वानुभवविरुद्धम्। तत्र प्रत्यक्षकारणचक्षुःसंयुक्तसमवायादेः सत्त्वात्। अन्यथा घटपुस्तकादेरप्यप्रत्यक्षत्वाऽऽपत्तिरिति बहुव्याकोपः। अधिश्रयणं साक्षात्करोमीति सार्वजनीनप्रतीतेश्च। प्रतीतेः पदार्थव्यवस्थापकत्वे व्यवहारमात्रोच्छेदाऽऽपत्तिश्च। "क्रिया नामेयं" इति भाष्य-

परीक्षा

यत्तु परोक्षत्वं च वक्तृभिन्नकर्तृकत्वम्। अत एव चैत्रमत्तत्वे मैत्रेण गमने कृतेऽपि 'मैत्रो जगाम' इति चैत्रीयप्रयोगस्योपपत्तिः। स्वकर्तृकगमनस्य चित्तविक्षेपादिना परोक्षत्वेऽपि 'स्वयं जगाम' इति न प्रयोग इति तन्नामाह पपाचेति प्रयोगानुपपत्तेः। अस्मत्सामानाधिकरण्य एवोत्तमपुरुषविधाने वक्तृभिन्नकर्तृकत्वस्य बाधादिति। 'स्वयं जगाम' इत्यस्य प्रथमान्तप्रयोगस्य तु नापत्तिः। शेषत्वाभावात्।

मतान्तरमाह—*व्यापारेति*। केवलस्याऽनद्यतनपरोक्षत्वेऽपि नानुपपत्तिरित्याह—*अयमिति*।

कथन्तर्हीति। स्वकर्तृकक्रियाया स्वापरोक्षविषयत्वसम्भवादिति भावः।

प्रत्यक्षत्वादिति चेत् ? असङ्गतमेव । व्यासङ्गादिना स्वव्यापारस्य परोक्षत्वोपपादनेऽपि, बहुतरमनःप्रणिधानसाध्यशास्त्रार्थनिर्णयजनक-शब्दरचनात्मके ग्रन्थेऽनद्यतनत्वाऽतीतत्वयोर्विस्तारक्रियायामसत्त्वेन

दर्पणः

स्यापि इयं सावयवत्वव्यापार्थंस्येत्यर्थात् तद्विरोधः । मदुक्तं तेषामित्यस्य विघ्ना-नाविघ्नानावयवरूपाणामित्यर्थात् समूहात्मकक्रियायाः पारोक्ष्यप्रतिपादनपरत्वाच्च हरिवाक्यविरोधोऽपि । अन्यथा क्रिया सद्भूतेति यद्भुतोक्त्यापातः स्पष्ट एव ।

कालस्य प्रत्यक्षत्वाभावेन तद्गुणादकभाष्योपदेशेनोक्तप्रयोगोऽपि नावयवानां पारो-क्ष्योपपादकः । प्रकृतः कदमित्यधान्यवयवातीतत्वनादायैव प्रयोगोपपत्तौ समुदायातीतत्वारोपे मानाभावेन तद्दृष्टान्तासङ्गतिश्च । दार्ष्टान्तिकेऽवयवप्रत्यक्षत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमारोप्य पूर्वग्रन्थ निर्देशत्वापादनमपि स्वापह्नुलकमेव । अत एव भाष्ये 'पश्य मृगो धावति' इत्यनेन लौकिकविषयतातात्पर्यकदर्शनकर्मत्वं धावतेः प्रतिपादितम् । कथमन्यथा आगारान्तरस्थितस्य न तादृशप्रयोगः । मृगकर्तृकधावने ज्ञानविषयत्व-रूपज्ञानकर्मत्वाबाधात् ॥ धावतेः संयोगस्यफलार्थकत्वे व्यापारवाचकत्वाभावाद्धा-तुत्वभङ्गश्च । स्वजनकव्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण क्रियात्वोपपादने धात्वर्थप्रत्यक्षत्वापत्ति-स्तदवस्थैवेति न किञ्चिदेतत् । तस्मात् पूर्वोक्तमेव निराबाधमिति ॥

व्यासङ्गादिनेति । यथा—"अन्यत्रमना अभूवं नादर्शम्" इत्यत्र मदादिना मनोऽ-

परीक्षा

उपपादनेऽपीति । बहुतरमनःप्रणिधानसाध्यं किं ग्रन्थरचनात्मकक्रियायाः इति शेषः ।

अत्रेदं बोध्यम्—प्रागुक्तयोः व्यापाराविघ्नानामिति मतमेव युक्तमिति प्रति-भाति । क्रियावयवानामपि सावयवत्वात्तेषामपि समूहरूपत्वात्तत्रापि क्रिया परोक्षैव । एवं चेन्द्रियाणां सद्वस्तुग्राहकत्वेन क्रियायाः सदसद्वस्तुरूपत्वात्तेन प्रत्यक्षस्य न प्रस-क्तिः । तदुक्तं हरिणा—

असत्स्वरूपतां तेषामात्मनां न समूहिनः ।

सद्वस्तुविषयं यान्ति सम्बन्धं चक्षुरादिभिः ॥ इति

अत एव भाष्ये—अत्यन्तापरिदृष्टत्वमनारम्भवत्त्वादस्याप्रत्यक्षत्वमिति । न च 'पश्य मृगो धावति' इत्यस्य प्रयोगस्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र दृशेर्ज्ञान-सामान्यार्थत्वात् । एवमभिधानं साक्षात्कारित्वस्यापि यथा कथञ्चिदुपपत्तिः कार्या । अत एवागारान्तःस्थितदोरकस्य परं प्रति खुरविक्षेपादिजन्यशब्दश्रवणानन्तरं मृग-कर्तृकधावनानुमानानन्तरं 'पश्य मृगो धावति' इति प्रयोगस्यानुपपत्तिरिति । किञ्च वास्तवं पारोक्ष्यादि न लिटः प्रयोगे निमित्तम् । किन्तु विवक्षानिबन्धनमेव 'अध्या-स्य सर्वतुं सुखानयोध्याम्' इति लडन्तप्रयोगस्योपपत्तिः । एवं च 'ध्यानेन शिरसावर्ती-सुप्तः' इति प्रयोगस्यापि साधनाकाश्रित्वेन स्वपरोक्षत्वनिरूपणादनन्यविव-क्षाया एव सुप्तमस्तकोऽहं करिष्यामि यत्र मयापि साक्षात्कर्तुमशक्यमिति ज्ञानकर्त-पारोक्ष्यविवक्षायाश्च सम्बद्धाहितः उपपत्तिरिति सा युक्तैव । एवमत्यन्तापह्नवेऽपि लिट् भवति । "अत्यन्तापह्नवे लिट् वक्तव्यः" इति वचनात् । यथा केनचित्पुरुषेण चैत्रं प्रत्युक्तं 'त्वं कलिङ्गं दृष्टोऽसि' तत्र गत्वा तु पुनः सत्कारयोग्यो भवति ।

अनद्यतनातीतत्वयोरभावेन तदर्थकलिङसम्भवात् ॥

लुडर्थमाह—श्वो भाविनीति ॥ अनद्यतने भाविनीत्यर्थः । "अनद्यतने लुट्" (पा०सू०३।३।१५) इति सूत्रात् । यथा श्वो भवितेत्यादौ ।

लृडर्थमाह—*भविष्यतीति* ॥ भविष्यत्सामान्ये इत्यर्थः । "लृट् शेषे च" (पा०सू०३।३।१३) इति सूत्रात् । यथा घटो भविष्यतीत्यादौ ।

दर्पणः

सन्निधानात् क्रियापारोक्ष्यं, तद्वदित्यर्थः । *लिङसम्भवादिति* ।

अत्रेदं चिन्त्यम्—न चास्तत्र पारोक्ष्यादि लिङादिनियामकम् । 'अध्यास्त सर्वं र्तुसुखामयोध्याम्' इत्यत्र लङोऽसाधुतापत्तेः । किन्तु वैवक्षिकं तत् । तथा वक्ष्यति च स्वयमेव सारकृत् 'अनद्यतनभूतत्वेन विवक्षिते लङ्, तत्रैव पारोक्ष्यविवक्षायां लिट्' इति । प्रकृते चाऽऽत्मानमभिलक्ष्य-शीघ्रमिन्यस्यप्रतीतिफलकमनद्यतनत्वविवक्षाया, एवं सूक्ष्मकालेन करिष्यामि यत्र काले मयाऽपि साक्षात्कर्तुमशक्यमिति प्रतीतफलकपारोक्ष्यविवक्षायाश्च सत्त्वात्लिङुपपत्तिसम्भवादिति ॥

अनद्यतन इति । अतीतान्त्ययामरहितरात्रिचतुर्थयामविशिष्टाऽऽगामिरात्रिपूर्वार्धयामैर्विशिष्टो दिवसोऽद्यतनम् । एतद्भिन्नकालत्वमनद्यतनत्वमिति वृत्तिकारादयः । कैयटस्तु—लुङ्सूत्रेऽतीतरात्रेरन्त्ययामेनाऽऽगामिरात्रेराद्ययामेन सहितो दिवसोऽद्यतन इत्यूचे ।

अत्रेदमवधेयम्—अनद्यतनभूते यदा भूतत्वमात्रविवक्षा तदा लुङेव । तेन श्वोऽपाक्षीदित्यादौ भूतत्वमात्रविवक्षायां लुङि, पश्चाद् श्वःपदेन सम्बन्धे नाद्यतनत्वप्रतीतिरिति न लुङोऽसाधुता । एवमनद्यतनभविष्यति भविष्यत्वमात्रविवक्षया लृट्—यथो वक्ष्यमाणे—'देवता यक्ष्यति' इत्यत्र पश्चादद्यतनत्वप्रतीतिरिति ॥

परे तु साङ्ख्यागस्य इत्यादि भ्रमकालव्याप्यत्वात्तदधिकरणत्वमहाभ्रमककालस्यानद्यतनत्वाभावेन लुटोऽनवसराल्लृडुपपत्तिः । 'अद्यप्रभृति मे दारा ! ब्रह्मचर्यं भविष्यति' इतिवदित्याहुः ॥

परीक्षा

> अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।
> तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति वचनात् । तद्वाक्यश्रवणानन्तरं चैत्र आह—'नाहं कलिङ्गं जगाम' इति । तदपहवश्च तन्निश्चयांशप्रतिबन्धकज्ञानजनकशब्दः । तस्मिन्नात्यन्तिकत्वं च प्रश्नविषयविपरीतकथनाभावर्त्वं प्रश्नविषयोपपादकविपरीतकथनम् । अत्र कलिङ्गाधिकरणकदर्शनविषयताप्रश्नविषय, तद्विपरीतं न क्षोऽस्मि इति कथनम् । तत्कालेऽपि तादृशविषयताया यद्यपाऽऽर्दं तद्यथाधिकरणकं गमनं तत्प्रत्यभावज्ञानजनकशब्दोच्चारणमिति । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

भाविनीति। भविष्यत्त्वं च वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम् । अनद्यतनत्वं चाद्यतनभिन्नकालवृत्तित्वम् । अद्यतनं च—अतीताया रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसः ।

भविष्यत्सामान्य इति । अत्र सामान्यपदेनानद्यतनत्वस्याविवक्षा प्रतिपा-

तत्त्वञ्च—वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयोत्पत्तिमत्त्वम् ।

लेटोऽर्थमाह—विध्यादाविति ॥ "लिङर्थे लेट्" (पा०सू०३।४।७) इति सूत्रात् । लिङर्थश्च विध्यादिरिति वक्ष्यते । लोडर्थमाह—

दर्पणः

ननु '[illegible]' इत्यत्र [illegible] [illegible]

अन्ये तु—[illegible]

तत्र [illegible]

[illegible]

परीक्षा

[illegible]

प्रार्थनादाविति । आदिना विध्याद्याशिषो गृह्यन्ते । "आशिषि लिङ्लोटौ" (पा०सू०३।३।१७३) "लोट् च" इति (पा०सू०३।३।१६२) सूत्राभ्यां तथाऽवगमात् । यथा-"भवतु ते शिवप्रसादः" इत्यादौ । एतयोरर्थो लिङर्थ एव, त्रयाणां समानार्थत्वादिति तन्निर्णयेनैव निर्णयः ॥ २२ ॥

दर्पणः

कपालनाशजन्यघटनाशस्थले, इह कपालेऽद्य घटध्वंसो भविष्यतीति प्रयोगाऽऽपत्तेर्घटध्वंसप्रतियोगिप्रागभावस्य कपाले सत्त्वादेव ध्वंसो भाविष्यत्व भविष्यतीति प्रयोगप्रसङ्गश्च । अद्यतनकालवृत्तित्वस्य प्रागभावे सत्त्वात् । तथा-भवने घटः समुत्पन्न प्राङ्गणे परश्वो गमिष्यति मैत्रे, प्राङ्गणे परश्वो भविष्यतीति प्रयोगाऽऽपत्तिः । उत्पत्तिमतो मैत्रस्य प्राङ्गणवृत्तित्वात्, परश्वस्तनकालवृत्तित्वाच्च । यथोक्ते तु तस्य परश्वस्तनकालवृत्तित्वेऽप्युत्पत्तेस्तत्कालावृत्तित्वान्न कश्चन दोषः ।

एवञ्च वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्त्यनुकूलो यत्नाश्रयको व्यापार इति वैयाकरणमते बोध्यः । तथा चोत्पत्त्यघटिते भविष्यत्त्वे लृडादेः शक्तिर्यथा तदघटिते तु लक्षणेति न मङ्गलतीत्याद्युक्तस्थले उत्पत्तिबोधानुपपत्तिरिति ॥

विध्याद्याशिषामिति । आशीस्तु सम्बोध्यरहितविषयकर्तृकाऽप्राप्तप्रयोगेच्छा । *भवतु ते इति* । हितविषयकमदिच्छाविषयत्वसम्बन्धिशिवप्रसादकर्तृकं भवनमिति बोध्यम् । *एतयोरिति* । लिङ्लोटोरित्यर्थः । *त्रयाणाम्* । लेट्लोङ्लिङामित्यर्थः । *तन्निर्णयेनैवेति* । लिङर्थनिर्णयेन इत्यर्थः ॥ २२ ॥

परीक्षा

इदमत्र बोध्यम्-इदानीं घटो भविष्यतीत्यादौ भूधात्वर्थ उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारस्तद्घटकोत्पत्तौ देशस्य कालस्य चान्वयाधिकरणस्याऽन्वयो न घटे । इह भवने यः समुत्पन्नः सोऽत्र गमिष्यति घटे गोष्ठे, परश्वो घटो भविष्यतीति प्रयोगापत्तेः । घटे परश्वःकालवृत्तित्वगोष्ठवृत्तित्वयोः सत्त्वात् । वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमये उत्पत्तिसत्त्वस्य सत्त्वाच्च । एवं च धात्वर्थोत्पत्तिस्थले प्रत्ययार्थभविष्यत्त्वस्य वर्तमानप्रागभावप्रतियोगि-[illegible] न तु [illegible] प्रयोगः, गौरवात् । एवं चोत्पत्तेः शाब्द-[illegible] नानार्थनिरूपणे न, तथा [illegible] नियमस्यानुपपत्तिरिति । *[illegible]* । [illegible] या हितप्राप्तिविषयकेच्छा सा । हितं [illegible] । तथा इत्याशा भवतु ते शिवप्रसादः इत्यत्र वाक्यार्थ [illegible] विषयतया बोध्यः । [illegible] । यत्र तु बाधा कश्चन नास्ति, किन्तु [illegible] इत्यादावपि, तत्र च [illegible] । *[illegible]* । *तन्निर्णयेन*—लिङर्थनिर्णयेन ॥ २२ ॥

लङादिक्रमेण तिङामर्थमाह—

ह्योभूते प्रेरणादौ च भूतमात्रे लङादयः ॥
सत्यां क्रियातिपत्तौ च भूते भाविनि लृङ् स्मृतः ॥२३॥

लङर्थमाह—*ह्योभूत इति* । अनद्यतने भूत इत्यर्थः । "अनद्यतने लङ्" (पा०सू०३।२।१११) इति सूत्रात् । यथा—'अस्य पुत्रोऽभवत्' इत्यादि ।

लिङर्थमाह—*प्रेरणादाविति* । "विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्" (पा०सू०३।३।१६१) इति सूत्रात् । तत्र—विधिः—प्रेरणम्, भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम्,

---

दर्पणः

ह्यः पदस्याव्यवहितातीतदिवसे रूढतया तद्वृत्तिकालस्य लङर्थत्वेनैकदिनान्तरितभूते लङनुपपत्तिरत आह—*अनद्यतन इति* । तथा च ह्यःपदं लक्षणयाऽनद्यतनत्वे-नानद्यतनस्य बोधकमिति नोक्तदोषावकाशः । एवं श्वोभाविनीत्यत्रापि बोध्यम् ।

अस्य पुत्र इति । वर्तमानदिवसावधिकानद्यतनकालवृत्तिरुत्पत्त्यनुकूलः पुत्रकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इति बोधः । अभवत्सत्त्वादौ तु भूतानद्यतनत्वमात्रविवक्षया लङुपपत्तिः । सूत्राद् विध्यादीनां लिङर्थत्वप्रतीतेः कथं प्रेरणादेर्विध्यर्थत्वमत आह—*तत्रेति* । तेषु मध्ये इत्यर्थः । *विधिः प्रेरणमिति* । प्रेरणार्थको विधिशब्द इत्यर्थः । प्रेरणा च लिङादिशब्दजन्यश्रवणानन्तरं [illegible] प्रेरणायाः स्वरूपं दर्शयति—*भृत्यादेरित्यादि* ।

अयम्भावः—यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वं सैव प्रवर्तना । तादृशविषयता-निरूपकत्वं चेष्टसाधनताया एव, न तु लिङादीनाम् । तद्विषयकत्वेनैव स्वरसज्ञानात्प्रवृत्तेः सर्वजनीनत्वात् । तद्विषयकज्ञानाच्च प्रवृत्त्युदयात् । सा यदि वक्तृगतस्य प्रकृष्टो-त्कृष्टप्रवर्तकज्ञानविषयीभूता तदा प्रेरणेत्युच्यते । अन्यादृक् तु निमन्त्रणादिपदव्य-पदेश्या । तथा च स्वाभिमतविनियोग [illegible]

परीक्षा

ह्यो भूत इति । अत्र ह्यःपदं [illegible] । परोक्षेऽन- [illegible] । किन्तु [illegible] —*अनद्यतन इति* ।
भूत इति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

आवश्यके प्रेरणेत्यर्थः । आमन्त्रणम्, कामचारानुज्ञा । अधीष्टः—सत्कारपूर्वको व्यापारः ।

दर्पणः

स्यनुकूलो व्यापारः प्रेरणेति पर्यवस्यतीति । अधिकमग्रे वक्ष्यते ।

तत्र वैदिकमुदाहरणम्–'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि । स्वर्गकामाभिन्नकर्तृकयागभावना स्वर्गादीष्टसाधनमिति वैयाकरणमते बोधः । भाट्टनये यागस्येष्टसाधनत्वं तु प्रत्ययस्य स्वर्गकामस्यैव, तादृशश्चाहमिति अभिसन्धाय यागादौ नियोज्यस्य प्रवृत्तिर्निर्वहति । लौकिके तु 'जलमाहर' इत्यादि बोधः स्वयमूह्यः ॥

नियोगकरणमिति । 'विप्रं निमन्त्रयत' इत्यादितो विप्राश्रयकप्रवृत्तिजनकभावनाबोधेन प्रकृते विनियोगपरार्थः प्रवृत्तिस्तत्करणं–तदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः । *आवश्यक इति* । श्राद्धभोजनादिश्च तथा । *प्रेरणेति* । प्रवर्तनेत्यर्थः । तस्य दौहित्रादेरित्यादि । तत्राप्रवृत्तस्य प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार इति यावत् । यथेह—'इह भुञ्जीत भवान्' इत्यादि ॥

कामचारानुज्ञेति । स्वेच्छया प्रवृत्तस्यैतत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकस्वाभिलषितविषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः । यथा—'इहासीताऽरब्धं कुरुत तत्कुरुत यथा हितम्' इत्यादि । उपदेशनादिव्यापार इष्टसाधनताज्ञानात् प्रवृत्तावितरप्राप्तिरर्थतः फलति ।

सत्कारपूर्वको व्यापार इति । अध्यापनादिव्यापारे सम्मानपूर्वकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारोऽधीष्टपदार्थ इत्यर्थः । इयमेवाऽभ्यर्थनेत्युच्यते । यथा—'माणवकमध्यापयतु' इति उक्तेऽधीष्टसाधनत्वे—अनुकूलत्वं च–प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकप्रकारकोटिप्रविष्टतया बोध्यम् ॥

सम्प्रधारणमिति । उपस्थितक्रिययोर्मध्ये एकतरक्रियाधर्मिकेष्टसाधनत्वनिर्णयेच्छेत्यर्थः । यथा—किं भो वेदमधीयीय उत तर्कमिति । स्योरेकतरत्वप्रकारकत्वेन सम्बोध्यविशिष्टा मध्ययनतर्काध्ययनान्यतरभावनेष्टसाधनत्वप्रकारकनिर्णयेच्छाविषय इति बोध एवमग्रेऽपि ।

विधिः प्रेरणमिति । प्रेरणम्—प्रवर्तनमित्यर्थः । अप्रवृत्तप्रयोज्यस्याऽज्ञातस्याऽभिलषितोपाय इष्टसाधनताबोधनमिति यावत् । अपकृष्टोद्देश्यकतादृशेष्टसाधनत्वबोधविषयाऽप्रयुक्तं लिङादिघटितं वाक्यमेवाऽऽज्ञोपदेशपदाभ्यां व्यपदिश्यते । तदेवाऽऽह—*भृत्यादेरिति* । आदिना शिष्यादिपरिग्रहः । तत्र लौकिकमुदाहरणं, भवानजमानयेदित्यादि । वैदिकं—'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि । *नियोगकरणमिति* । निमन्त्र्यते नियुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या नियोगानुकूलो व्यापारो निमन्त्रणपदार्थ इत्यर्थः ॥

आवश्यक इति । श्राद्धभोजनादावित्यर्थः । प्रेरणेत्यस्य दौहित्रादेरित्यादि । तथाऽऽवश्यकं श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेरिष्टसाधनताबोधनं निमन्त्रणमिति फलितम् । यथेह भुञ्जीत भवानिति । *कामचार इति* । स्वाभिलषिते कामचारेण प्रवृत्तस्येष्टसाधनताबोधनमित्यर्थः । *अभ्यनुज्ञानमिति* । अनुज्ञाया प्रवृत्तिप्रयोजनस्य प्रवृत्तिप्रवर्तनतत्प्रवृत्तिविषय इष्टसाधनताबोधनम् । यथाऽऽस्व इतस्ततः, तत्कुरुष्व यथा हितमिति च एतदादि सर्वोपलक्षणम् आमन्त्रणम् ।

सत्कारपूर्वको व्यापार इति । सम्मानपूर्वकाध्यापनादिव्यापार इष्टसाधनताबो

एतच्चतुष्टयानुगतप्रवर्त्तनात्वेन वाच्यता लाघवात् । उक्तञ्च—

अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि ।
तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ॥
न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि वा ।
विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम् ॥ इति ।

प्रवर्त्तनात्वञ्च—प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम् । तच्चेष्टसाधनत्वस्यास्तीति तदेव विध्यर्थः ।

दर्पणः

धनमित्यर्थः । अयमेव साऽध्येषणेति व्यवह्रियते । उदाहरणम्—माणवकमध्यापयेर्भवानिति । सम्प्रश्नः—सम्प्रधारणम् । प्रार्थना तु—स्वाभिलषितवस्तुदानादौ स्वीयेच्छाबोधनम् । यथा—भोजनं लभेयेति । *एतच्चतुष्टयेति* । विध्यादिचतुष्टयेत्यर्थः । *लाघवादिति* । तस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पने लाघवादित्यर्थः । विधित्वाद्वित्वादीनां बोधस्य सर्वसिद्धत्वेऽपि तच्चतुष्टयस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवादुक्तानुगतत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वमुचितमिति भावः । तत्र हरिसम्मतिमाह—*उक्तञ्चेति* । *किम्भेदस्येति* । तच्चतुष्टयस्य पार्थक्यस्येत्यर्थः । तच्चतुष्टयस्य शक्ततानङ्गीकारादिति भावः । तर्हि—तदुपादानं सूत्रकृता किमिति कृतमत आह—*न्यायेति* ॥ न्यायः—युक्तिः । प्रपञ्चार्थं—तद्विस्तारार्थमित्यर्थः ॥

ननु प्रवर्त्तनात्वेन प्रवर्त्तनायां शक्तिग्रहो विध्यादिष्वनुगतधर्मानेक पूर्वोक्तत्वेन आह—*प्रवर्त्तनात्वमिति* ॥ प्रवर्त्तनं प्रवृत्तिकरणमिति व्युत्पत्तेर्ण्यन्तात् वृधेः निष्पन्नप्रवर्त्तनाशब्दात् प्रवृत्तिजनकज्ञानलाभ इत्याह—*प्रवृत्तीति* ॥ निरुक्तावच्छेदकत्वं चेत्यर्थः ॥

तदेवेति ॥ इष्टसाधनत्वमेवेत्यर्थः । एवकारेण कृतिसाध्यत्वादिव्यवच्छेदः । इष्टत्वं च—अनन्येच्छाधीनेच्छाविषयत्वम् । 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र स्वर्गकामनेतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वस्य स्वर्गे सत्त्वादिष्टत्वं तस्याक्षतम् । तेनैव च स्वर्गादीष्टानामनुगमः । यदि च सामान्यत इष्टसाधनत्वग्रहाने प्रवृत्त्यनुदयात् तदनु-

परीक्षा

तच्चेति । हरिसम्मतिं [illegible] *प्रवर्त्तनात्वमिति* । प्रवर्त्तनाया धर्म इत्यर्थः । तदेव—तद्-वच्छिन्न एव । [illegible]

[illegible]

दर्पणः

येन स्वर्गकामादिना स्वर्गसाधनताज्ञानं तथा वाच्यम् । तथाच तेन [illegible] [illegible] कथं प्रवर्तकज्ञानविषय इति विभाव्यते: [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] भवतीति ।

अथ 'स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेत' इत्यत्र श्रुत्या स्वर्गसाधनत्वं ज्योतिष्टोमे बोध्यताम् । तथा न सम्भवति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चेत् न । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] श्रुत्या [illegible], अथवा [illegible] [illegible] [illegible] न कश्चिद्दोषः । अत एव [illegible] [illegible] । [illegible] तु [illegible] [illegible] [illegible] ।

इत्थञ्च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] ये तु [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ॥

परीक्षा

इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न च [illegible] [illegible] प्रवृत्तिर्न स्यादिति, किन्तु [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । ननु [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति

दूर्णः

इत्याद्यवंशदोषादिवत्विद्युतिश्रयात्क्रियाधान्यादिवदेव सर्वं कल्पनं । तत्र-स्यत्र तत्तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्येनैव साध्यत्वादेः साध्यत्वस्मात् कल्प्य, न-त्वानुयायतत्सामान्यादिविशेषावच्छेदकमवच्छिन्नसामानाधिकरण्येन न कल्पनेन । कर्तृनिष्ठत्वस्य तु न विद्युतिरवच्छिन्नम् । तदभिधानत्वात् । अत्र-त्वादृशवंशसाध्यतावच्छेदकादित्यादिना विरुद्धविकल्पान्यतरत्वेन । विद्युतो मुख्यत्वं-मुख्यत्वेन तावत्त्वाम् । तत एव तावत्तद्विति तत्सहकारिताङ्गत्वं इति कृतः ।

तत्र मुख्यार्थं कृतत्वाद्यभावः, तत्त्वसाधनमुख्यादौ वा तथा कल्पनेन । तादृश-त्वं न दोषोऽसमवायत्वम् । किन्तु इष्टं तत्त्वसाधनमुख्यादिभ्यस्तत्र । तादृशं मुख-प्रागभावाश्रयत्वादिति । तथा च "सर्वत्रैव प्रकृतिः" इत्यादि तथा श्रुतिवत्प्रागु इति सर्वत्रान्यधिकरणपूर्वकतत्प्रागुक्तत्वादिना आश्रयत्वेऽभावत्र तत्त्वेन तथा कार्य्यं तत्साधनं तथा निष्पन्नमिति स्वात्मार्थं भाष्टैः ।

[illegible]सत्त्वस्य विकल्पे साधनत्वस्याऽभावेनाऽविनाशत्वादिनैवे-ष्टत्र सर्वोऽनुपपत्तिरिति चेत् ? न । इष्टं कारणमिति पक्षे तत्राऽसत्त्वात् । इष्टं कारणमिति पक्षेऽपि कार्य्ये स्वाभाविकत्वाभावविशेषणव्यवच्छेदकत्वाभिधा-नेऽपि तावन्निष्ठस्य तस्याऽभिधानेन तत्समानाधिकरणत्वोपपत्तेः । "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादिनिषेधविधिस्थलेऽपि तत्समभिव्याहारे विधेरनिष्टसाधनत्वे शक्तिकल्पनात् । तस्मादपि धात्वर्थेऽन्वयः । तत् तात्पर्यं तादृशः । बलवदनिष्टा-[illegible]निष्टसाधनमिति दोषः ।

यद्वा तदर्थाभावविशेष्यक एव दोषः । तथा विधिर्निवृत्तिजनकत्वं तस्याभावात् । तेन च स्वर्गविरोधिनिष्टसाधनत्वाभावज्ञानं निवृत्तिहेतुरिति भावः । बलवदनिष्टा-नन्द इष्टसाधने [illegible] बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं साध्यं निष्फले, तृप्तिरूपेष्टसा-धने तृप्तिसाधनमधुविषसंपृक्तान्नभोजने च प्रवृत्त्यदर्शनात् । प्रवर्तकज्ञाने विषयता-

परीक्षा

निष्फलस्य साध्यत्वेन विरोधात् निष्फलस्य फलविशेषसाधनत्वस्यान्वयानिति तु न वाच्यम् । तदीयविरोधस्य कल्पनात् । ननु यागस्येच्छाविशेषस्य सुखविशेषरूप-स्वर्गं प्रति तत्साध्यपरिमाणसामानाधिकरण्यात् 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र भवतु स्वर्गसाधनत्वम् 'अहरहः श्राद्धस्य तु कर्मविशेषरूपस्य पुरुषार्थस्य नि-[illegible]निष्टसाधनत्वं तु न सम्भवति व्यधिकरणत्वादिति चेत् ? न । तथाहि विधेः स्व-[illegible] [illegible] कर्त्ता- [illegible]

यद्वा—[illegible] तस्य [illegible]

[illegible]

[illegible] इत्याद्यवनुवर्त्तन [illegible] धात्वर्थव्यापार [illegible] इति चेत्

तथाहि विषयोऽनिष्टसाधनत्व [illegible] विषयत्व [illegible]

यद्यप्येतत् कृतिसाध्यत्वस्यापि, तज्ज्ञानस्यापि प्रवर्त्तकत्वात्, तथापि यागादौ सर्वत्र तल्लोकत एव अवगम्यत इत्यनन्यलभ्यत्वात्र

दर्पणः

यच्छेदककोटौ तेषां निवेशस्यावश्यकतया विधिशक्यत्वं श्रुतेः प्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थमावश्यकमिति नैयायिकमतं निराकर्तुमारभते—*यद्यपीति* ॥ *एतत्* प्रवर्त्तकज्ञानविषयताऽवच्छेदकत्वम्। तत्सत्त्वे युक्तिमाह—*तज्ज्ञानस्येति* ॥ कृतिसाध्यत्वेऽपि तज्ज्ञानात् प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः। निराचष्टे—*तथापीति*।

लोकत एवेति। लौकिकप्रमाणादेवेत्यर्थः। 'अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः' इति न्यायादिति भावः। ननु तन्तु उक्तन्यायस्य पक्षान्तरत्वेऽपि शक्तिरन्यथा कल्पापि परस्य शक्तिर्न सिध्येत्। सर्वस्यापि शब्दातिरिक्तप्रमाणगम्यत्वात्। किञ्च—इष्टसाधनत्वादीनां स्वातन्त्र्येण यदि शक्यत्वं स्यात्, तदा स्यादनुपपत्तीनां निराकरणक्षमता, किन्तु प्रवर्त्तकज्ञानविषयताऽवच्छेदकत्वोपलक्षणानुगती हेतु तेषु सा। उपलक्षणस्य च कृतिसाध्यत्वस्याधारणतया तथापि विच्छिन्ना शक्तिः केन प्रतिबध्यते इति सम्यगुपपाद्यताम्।

ननु—कृतिसाध्यत्वे वेदादवगतेऽप्यशक्तस्य यागादौ प्रवृत्त्यनुदयात्, मदिष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वं वाच्यम्। तच्च च यागो मत्कृतिसाध्यो, मत्कृतिसाध्यत्वविरोधिधर्मानधिकरणत्वान्मत्कृतिसाध्यत्वात्कारिष्वनुमानेनैव स्वगमात्मस्य शक्यतानिरपायत इति। तन्न। इष्टसाधनताज्ञानस्यापि मदिष्टसाधनत्वस्यैव प्रवर्त्तकतया तस्य विधिवाक्यादलाभेनेष्टसाधनत्वं शब्दमनुपलभ्यमानेऽपि प्रवर्तकत्वानुपपत्तेरपरिहारात्।

यदि तु प्रतिकूलविशेषादृष्ट्या वा तद्व्याप्तेनैव तत्पुरुषीयेष्टसाधनताबोधकत्वात्प्रवर्त्तकत्वोपपत्तौ नानुमानापेक्षा इत्युच्यते, तदा कृतिसाध्यत्वेऽपि तुल्यमिति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यर्थत्वे "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यत्र भक्षणविषयस्य भक्षणेऽनिष्टसाधनत्वबोधकतया निषेधविधिरनुपपत्तिरिति तथापि विधिनिरस्तुरेवा। अनिष्टे बलवत्वं चेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखातिरिक्तत्वम्। तेन नाऽऽपातमधुरे कर्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। 'अहं कर्म' इति ध्यानेन दुःखमात्रजनककर्मण्यप्रवृत्त्या तदंशार्थस्य विधिः यदि न कदाचित्कमेवमपि दृष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वमेव तदा श्वम्।

एतेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रस्य प्रवर्त्तकत्वमेव न बहुदायासमात्रे कर्मणि प्रवृत्त्यभावात्। यद्वत् तस्य तत्र आपाततस्तादृशत्वात् तथापि कुत्रचित् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य निर्णयसमानत्वाभावेनेति च तस्य विधिशक्यत्वसम्भावनेति केषाञ्चित् प्रलपितं प्रत्युक्तम्।

अथान्यनुबन्ध्याऽनिष्टस्याऽनिष्टसाधकता [illegible] प्रवर्त्तकत्वम्, किन्तु 'न [illegible] ' इत्यादिवाक्ये [illegible] विशिष्टस्य [illegible] [illegible], शक्ति [illegible] [illegible]

परीक्षा

[illegible]

[illegible] —*[illegible]*। [illegible] हि शब्दार्थः' इति [illegible] —*[illegible]* [illegible]—लौकिकप्रमाणादेव।

तच्चिन्त्यम् । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं च न हेतुः द्वेषाभा[illegible]
नान्यथासिद्धत्वात् । नास्तिककामुकस्य नरकसाधनताज्ञानदशाय[illegible]

दर्पणः

तात्वावच्छिन्नाऽभावत्वे तादृशाऽभावत्वेनाऽनुगते एवैव विधिप्रत्ययस्य शक्तिः उपलक्षणत्वादेव च द्वेषविषयताऽवच्छेदकत्वं परित्यज्य नरकत्वाद्यवच्छिन्नाऽसाधनत्वमात्रं प्रतीयते । क्वचिच्च नरकासाधनत्वं, क्वचिद्रोगाऽसाधनत्वं प्रतीयते इत्यत्र तात्पर्यमेव नियामकम् ।

नचाऽतिप्रसक्तस्योपलक्षणत्वानभ्युपगमे प्रमेयत्वस्यैव तथात्वमस्तु, साम्यादिति वाच्यम् । सुखाद्यसाधनत्वस्य विपर्ययतापि विरहेण तत्साधारणप्रमेयत्वस्योपलक्षणत्वासम्भवात् । अत्यन्ताऽजनकसाधारणत्वस्य कारणतावच्छेदकत्ववद् अद्विष्टसाधारणरूपस्यापि द्विष्टोपलक्षणताकल्पनानौचित्यात् । तात्पर्याऽभावादेव सुखाद्यसाधनताबोधनापत्तौ तस्य विपर्ययत्वेऽपि न क्षतिरिति तु न युक्तम् । तथा सति तु तत्तात्वे-णाधुनिकानां 'न भुञ्जीत' इति प्रयोगापत्तेः ।

तस्माद् द्वेषविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्यवच्छिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नप्रविषयिताकाभावत्वेनानुगते तादृशाभावे विधिप्रत्ययस्य शक्तिरिति परिष्कृतं प्राचीननैयायिकानां नव्यरीतिमवलम्ब्य दूषयति—*बलवदनिष्टेति* ॥ निरुक्तबलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं चेत्यर्थः ॥ *न हेतुः*—न प्रवृत्तिहेतुः । क्वचित् तथैव पाठः । तथाच न तद्विषयस्य विधिवाच्यत्वमिति भावः । तस्य प्रवृत्त्यजनकत्वे हेतुमाह—*द्वेषाभावेनेति* ॥ मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने इष्टसाधनताज्ञानात् द्वेषविषये प्रवृत्तिवारणाय तद्विषयकप्रवृत्तिं प्रति तद्विषयकद्वेषस्य स्वरूपतः प्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकाभावविधया तद्विषयकद्वेषनियतपूर्ववर्त्तिताकद्वेषाऽभावेनैवोपपत्तौ बलवदनिष्टासाधनत्वस्य न हेतुत्वम् । तेनान्यथासिद्धेरित्यर्थः । नन्वन्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानस्य कारणताग्राहकस्यात्रापि साम्यात् तेनैवास्यान्यथासिद्धिर्दुर्वारेत्यत आह—*आस्तिकेति* । स च परलोकाऽङ्गीकारवान् । तदनङ्गीकर्तुर्नरकसाधनताज्ञानासम्भवात्तद्द्वेषानुत्पत्तेः । आस्तिकस्य नरकसाधनताज्ञानेन तत्र द्वेषावश्यम्भावेन प्रवृत्त्यसम्भवादाह—*कामुकेति* । तत्त्वञ्चोत्कटरागवत्त्वम् । रागे उत्कटत्वं जातिविशेषो विषयताविशेषो वा । प्रवृत्तेरित्यस्यागमने इत्यादि । द्वेषाभावस्थानाभिषिक्तेन द्वेषसामग्रीविरहत्वं दर्शितम् । तच्च विषययथा द्वेषं प्रति उत्कटरागाभावविशिष्टबलवदनिष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतया तादृशस्याभावः स्वानन्तरं प्रतिबन्धकतया [illegible] ॥

प्रभा

तत्र प्रमाणम्—अनुमानम् [illegible] ... *बलवदनिष्टेति* । [illegible] *अन्यथासिद्धत्वादिति* । [illegible] कारणत्वं सम्भवतीत्याह—*आस्तिकेति* । [illegible]

मन्युत्करेच्छाया द्वेषाभावदशायां प्रवृत्तेर्व्यभिचाराच्च । तस्मादिष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तना । उक्तञ्च मण्डनमिश्रैः—

पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः ।
प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्तनाम् । इति ॥

प्रपञ्चितं चैतद् वैयाकरणभूषणे ।

दर्पणः

[illegible]

इति लाघवम् । [illegible]

[illegible] पदार्थैः [illegible]

दोषतो: ।

[illegible]

[illegible] प्रतिबन्धक [illegible]

[illegible] इति मा-

[illegible] लाघवम् । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] इतिमा [illegible] भावात् ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] हेतुना [illegible] ।

गुरवस्तु—[illegible]

इदं [illegible] । तथा [illegible]

[illegible]

परीक्षा

[illegible]

दर्पण

[illegible] । [illegible] । किंच [illegible] कर्म [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

दर्पण

ननु वाक्यात्प्रवर्तनाज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं कार्यं प्रवर्तनाविशेषोऽस्तीति न, कार्यताज्ञानादेव प्रवृत्तेर्न तु प्रवर्तनाज्ञानादिति, कार्यताज्ञानमात्रम् । इष्टं च स्वर्गादिफलसाधनं यागादि तदादौ प्रवृत्ति । इष्टसाधनत्वं तथा प्रतिपत्तव्यम् । तत्पूर्वकमात्रकत्वेऽपि यथा लिङर्थनिर्णये प्रवृत्तिनिर्णयोऽवधारितम् ।

प्रवृत्ति तत्र कोऽयं वा इच्छया । लिङाद्यर्थात् । तदुत्पत्त्यर्थत्वात् । प्रवृत्तिमात्र इष्टसाधनतामात्रस्य हेतुत्वाद्यनुगमात् । प्रवृत्तिविषयतया तत्तद्गतेष्टसाधनत्वस्य प्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वम्, तेन लाघवेऽपि प्रवृत्तिः सम्भवतीति । लिङादेस्तादृशं प्रवृत्तिहेतु प्रतिपादनमनुमानाद्धितमुपलक्ष्यमिति दर्शयन्निव वाक्यत्वात् प्रवृत्तिरिति तदवगमस्तावत्तम् ।

अत एव 'यतो धर्मः ततः कर्मं' इत्यादिनिर्दिष्टोऽपि प्रवर्तनादर्शनात् प्रवर्तना-दिवत्यमनुदिनं प्रवर्तनामात्रं यत्र प्रवर्तनानिष्टसाधनताबुद्ध्या प्रवर्तनापामेव प्रवर्तनानुगमम् । किन्तु यथैतेष्वपि स्वार्थविधिरिति प्रवर्तनाविशेषोपदर्शनेन प्रवर्तनावत्-वैशिष्ट्यमपि लिङ्गत्वमेव प्रवर्तनाविशेषमिति सम्भवाद् इति तत्त्वम् लिङ्गमात्रमेवेति ।

परे तु-लिङादिप्रत्ययैरर्थं मां प्रेरयतीति निदर्शनं प्रवर्तनाभिधानानन्तरः प्रेरणारूप व्यापारो व्यापारो लिङादिवाच्य । सा च लिङर्थत्वादन्यथानुपपत्त्या व्यापारत्वेन प्रव-र्तकनिष्ठत्वात् प्रवर्तनात्वेन च व्यवह्रियते । प्रेरणात्वेन सम्यक् सविषयत्वमपि तत्प्र-माणेऽस्त्येव च प्रेर्यादिप्रत्यायकत्वेन तथा सिद्धं प्रेरणात्वमनुपाधिः ।

स च व्यापारः तत्तच्छब्दोक्तः प्रवर्तकपुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेष एव । तत्प्रवर्तक-त्वञ्च-लिङादिघटितवाक्यत्वम् । वेदे तु-प्रयोक्तृपुरुषाभावादिष्टसाधनत्वमेव तत्त्वं मति व्यवस्थितम् । राजादिप्रेरितपदार्थेष्विष्टसाधनत्वेऽपि प्रवर्तकत्वेनाध्यवसाय-मानत्वात्-व्यवस्थेति । अतिद्विष्टाऽप्रेरणया च तथा स्वविषये इष्टसाधनत्वानुमा-नम् । ततश्च प्रवर्तनप्रवृत्तिः । 'मधुनाद्विषं भुङ्क्ष्व' इत्यतो विषभोजने इष्टसाधनत्वा-नवगतेरप्रवृत्तेरिति । शास्त्रान्तरेऽपि—'विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः' इत्यादिकस्यापि तद्भिन्नेष्टसाधनत्वानुमानादप्रवृत्तेरिति । तत्र विषभोजनविषयकाऽ-भिप्रायस्य तदभावेऽपि सिद्धत्वान्न व्यभिचारः ।

भवतु वा लिङादिसमभिव्याहारे व्यापारान्तरस्यानुपलम्भात्तत्र लिङाद्यन्तत-त्स्वरूपैव सा । अत एव "हेतुमति च" (पा०सू० ३।१।२६) इति सूत्रे भाष्ये-लिङा-दिशब्दप्रयोगरूपप्रयोजकव्यापारस्य सत्त्वादिष्यमाणेन 'पृच्छतु मां भवान्' इत्यत्र णिच् कस्मान्न भवतीति प्रश्ने-अकर्तृत्वादित्युत्तरम् । सत्क्रियाप्रेरणायां णिच्, निष्क्रि-यप्रेरणायां लोडादि । तत्प्रयोजक इत्यत्र तत्प्रेरणव्यापाराविष्टः कर्तोच्यते इति तदर्थः ।

अथापि कथञ्चित् कर्ता स्यादित्यत्रापि न दोषो लोडोक्तत्वात्, प्रेषणस्य णिच् न भ-विष्यतीत्युक्तम् । तत आहत्यैव प्रेरणाया विध्यर्थत्वं लभ्यते । "विधिनिमन्त्र"इति सूत्रभाष्येऽपि विधि प्रेरणमित्युक्तमेव । तस्मान्नेष्टसाधनत्वादि विध्यर्थः ।

किञ्च न इष्टसाधनं तस्मात् त्वं कुर्विति व्यापारमित्यव्यवहारदर्शनेऽपि न तस्य विध्य-र्थत्वं पौनरुक्त्यापत्तेः पौनरुक्त्यस्य सत्त्वे तथा सत्यवाचनतात्पर्यकत्वेऽपि तस्मादि-ष्टसाधनत्वावगमकत्वात् तत्त्व-प्रमाणता लक्षणया पुत्राद एव । यतो लक्षणं लिङ-र्थनिरूपणीयो व्यापारः स च तत्र प्रवर्तकपुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेष एवेत्यादि प्रा-

दर्पणः

[illegible] । [illegible] एव सा, [illegible] एव सा [illegible] इति [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । तदुक्तम्—

[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] इति ॥

[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

न च [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

आदिना "हेतुहेतुमतोर्लिङ्" (पा०सू०३।३।१५६) 'आशिषि लिङ्लोटौ" (पा०सू०३ ३।१७३) इतिसूत्रोक्ता हेतुहेतुमद्भावादयो गृह्यन्ते। "यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेत्" इति यथा ॥

लुडर्थमाह—*भूतमात्र इति* ॥ भूतसामान्ये इत्यर्थः। भूते इत्य-

दर्पणः

भावार्थास्तु—आशाऽभिप्रायो विध्यर्थः। पाठं कुर्यां, पाठं कुर्यामिति मध्यमोत्तमपुरुषयोर्लिङि इच्छाविशेषस्य काशाऽन्येषामनुज्ञायाश्च प्रार्थनार्थकतया प्रथमपुरुषेऽपीच्छामात्रेण सहनैरन्वितत्वात्। तत्र भयजनितेच्छा आशा। अन्येषामपि प्रयोक्तुरनुपदयोगिता साऽन्वेषणा। निषेधाभावव्यञ्जिकेच्छाऽनुज्ञा। उत्तरप्रयोजिका तु प्रश्नः। प्रार्थनेच्छा प्रार्थनेति विवेकः। तथाच—'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र यागः स्वर्गकामनिष्ठतयाऽऽप्तेच्छाविषय इति बोधः।

यद्वा कर्तव्यत्वमेवेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः। तथावेष्टसाधनत्वाऽनुमानम्। तद्यथा स्वर्गकामस्य मम याग इष्टसाधनं, कर्तव्यत्वेनाऽऽप्तोक्तलिङ्बोधितत्वादभिमतत्वात्। [illegible] विषभोजनादेरपि कल्याणकृतिसाध्यतया कर्तव्यत्वेनेष्टत्व-[illegible] व्यभिचारवारणाय लिङ्बोधितेति। आसन्नु—वैदिकमन्त्रं [illegible]। तस्मिन् [illegible], कुमारी गर्भे इव पुंसीति [illegible]।

तदपि न। [illegible] प्रवृत्तिहेतुत्वे [illegible] विधिवाक्यश्रवणेनैव प्रवृत्तिनिर्वाहे [illegible]। न [illegible] व्यभिचारोऽस्मादभिप्रायकत्वं [illegible]। [illegible] ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

धिकृत्य "लुङ्" (पा०सू०३।२।११०) इति सूत्रात् । अत्र-विद्यमानध्वं[illegible]
सप्रतियोगित्वं भूतत्वम् । तच्च क्रियायां निर्बाधमिति विद्यमानेऽपि [illegible]
घटे घटोऽभूदिति प्रयोगः । विद्यमानध्वंसप्रतियोगी घटानिष्ठध्वंस[illegible]
उत्पत्त्यादिफलको व्यापार इति बोध्यः ॥

अयमत्र संग्रहः—कालो द्विविधः । अद्यतनोऽनद्यतनश्च । आद्य-
त्रिविधः । भूतभविष्यद्वर्तमानभेदात् । अन्त्यो द्विविधः । भूतो
भविष्यंश्च । तत्र वर्तमानत्वे लट् । भूतत्वमात्रे लुङ् । भविष्यत्वमात्रे
लृट्, हेतुहेतुमद्भावाद्यधिकार्यविवक्षायामनयोर्लृङ् । अनद्यतने भूत-
त्वेन विवक्षिते लङ् । तत्रैव परोक्षत्वविवक्षायां लिट् । तादृशे
भविष्यति लुट्, इति द्रष्टव्यम् ॥

लृङर्थमाह—*तत्त्वामिति* ॥ क्रियाया अतिपत्तिरनिष्पत्तिस्तस्यां

दर्पणः

विनाशोत्पत्तिकत्वं भूतत्वम् । अत एव नाशस्य विद्यमानत्वादसाधनेऽपि, विनष्टो घट
इति प्रयोगः । [illegible] धात्वर्थ-
[illegible] आह—*अत्रेति* । भूत इति सूत्रे इत्यर्थः ॥ वर्तमान
इत्यादि । [illegible] काल-
[illegible] द्वैधानान्त्य-
[illegible] । *क्रियायामिति* । [illegible] । विद्यमानेऽप्युत्पत्तिना
[illegible] कालान्वयोपगमे [illegible]
दर्शः सूच्यते ॥

[illegible] एव भूतत्वस्य [illegible] । परन्तु
[illegible] प्रत्ययस्य लक्ष-
[illegible] ॥

परीक्षा

भूतसामान्य इति । एतेन [illegible] । *विद्यमान इति* ।
[illegible] इत्यर्थः । अत्रापि [illegible]
[illegible]
[illegible] । *क्रियायाम्-* [illegible]
[illegible]

गम्यमानायाम्, भूते भाविनि हेतुहेतुमद्भावे सति लृङित्यर्थः। "लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ" (पा॰सू॰ ३।३।१३९) इति सूत्रात्। लिङो निमित्तं हेतुहेतुमद्भावादि। यथा—'सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् सुभिक्षमभ-

---

दर्पणः

[illegible]

परीक्षा

[illegible]

मेव सम्भावनम्, तथ्याम्बरे तु तादृशसंशयरूपं तच्छाब्दबोधविषय इति बोध्यम्। एवं भूतेऽप्युदाहार्यं लृङ्। यथा—'यदि पर्वताः कोमला अभविष्यन्, तदा आरण्यकैर्यावभक्षयिष्यन्' इति। अत्र यदि शब्दस्यानतर्य कालविशेषणार्थः लृङर्थातीतत्वं हेतुहेतुमत्त्वप्रत्ययनिमित्तकभावनाथार्थः। अमत्वम्—अभावप्रतियोगित्वं तद्घटकाभावप्रतियोगितया धात्वर्थेऽन्वेति। तत्रैवाधिकरणत्वेन प्रथमान्तार्थस्याऽन्वयः। एवं च पर्वतवृत्त्यभावप्रतियोगिहेतुभूतवर्तमानध्वंसप्रतियोगिकोमलत्वकभवनप्रत्ययनिमित्तकभावनाप्रमानकालिकारण्यककर्तृकत्वार्थ्यंभूतातीतव्यापारजन्यभक्षणसम्भावनाविषय इति बोधः। यदि स्वेनाक्रो [illegible] योग्यतानिश्चयरूपबाधकसत्त्वाच्च संतावत्कभव इति [illegible] मान्यते, तदा—आहार्य एव बोधः। अन्वेत 'वह्निना सिञ्चति' इति वाक्याद्व्यहार्यबोधः स्यात्, इत्यतः। अथवा यदिपर—तदापर—लिङ्समभिव्याहारे एवाहार्यबोधः। आहार्यज्ञानस्येच्छाजन्यतया वह्निकरणकसेचनज्ञानं जायतामितीच्छाभावे तु यत्रार्थापत्तिमूलको मानस बोध एव वह्निना सिञ्चतीत्यादिस्थले भवति। एवं 'पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यात्तदा, निर्धूमः स्यादित्यादितर्केऽप्येति। "हेतुहेतुमतोर्लिङ्" इति लिङ्। तदर्थश्च वर्तमानत्वं प्रमत्वं च। आपाद्यव्याप्यापादकयोर्वर्तमानत्वंतमाननिर्वह्नित्वप्रयोज्यं वर्तमानकालिकनिर्धूमत्वप्रसञ्जनमिति बोधः। अत्राप्याहार्यबोध एव। यदि व्याहार्यशाब्दबोधो मानसत्वेन सिद्धान्त, तदा यत्र हेतुहेतुमद्भावे लिङ्लृङौ, तत्रापि तच्छाब्दबोधकारणत्वावच्छिन्नपदार्थोपस्थितिरेव तत्कालम् विशेषे विशेषणं, तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या मानसस्यैव एव स्वीकार्यः।

अन्ये तु हेतुहेतुमद्भावे यत्र लिङ्, तत्र तत्समभिव्याहृतधात्वर्थज्ञानं क्रियायाः [illegible] [illegible]। [illegible] हेतुहेतुमद्भावश्च [illegible]। एवं च 'भवता यदि कोमला अभविष्यन्' इत्यादौ [illegible]

[illegible]

[illegible]

विष्यत्' । 'यदिदं चेत् प्राज्वलिष्यद् ओदनमपक्ष्यत्' इत्यादौ । अत्र वह्न्यभिन्नाऽऽश्रयकप्रज्वलनाऽनुकूलव्यापाराभावप्रयुक्त–ओदनाभिन्नाश्रयकविक्लित्त्यनुकूलव्यापाराभाव–इति शाब्दबोधः । एवं रीत्या द्रष्टव्यम् । अयञ्च अर्थनिर्देश उपलक्षणम् । अर्थान्तरेऽपि बहुशो विधानदर्शनात् । प्रसिद्धत्वादेष्वेवार्थेषु शक्तिरन्यत्र लक्षणेति मतान्तररीत्या चोक्तम् । एतेषां क्रमनियामकश्चानुबन्धक्रम एव । अत एव 'पञ्चमो

दर्पणः

कारणभावाऽवगतिस्तत्र तु स्वरूपतो भिन्नयोस्तयोरिति विशेषः । *व्यापाराभाव इति* ॥ धात्वर्थयोर्भविष्यत्त्वप्रदर्शनार्थं परत्वभावविशेष्यकबोधोत्कीर्तनम् । वह्न्यभिन्नाश्रयकभाविप्रज्वलनजन्यौदनाऽऽश्रयकविक्लित्त्यनुकूलव्यापार इति शाब्दबोधस्य चित्तः ॥ *प्रयोज्य इति* ॥ व्यापाराभावान्यपिप्रयोज्यत्वोत्कीर्तनं च वह्निप्रज्वलनौदनपाकयोः कार्यकारणभावप्रदर्शनाय । यदभावो यदभावप्रयोज्यः स तज्जन्य इति नियमात् । तथाच प्रकृते ओदनपाकाभावे वह्निप्रज्वलनाभावप्रयोज्यत्वेऽवगते तत्प्रतियोगिनोस्तयोः कार्यकारणभावः सुबोधो भवतीति भावः । एवं भूते ।

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वंद्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नतः पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥

यदि देवदत्तो नाऽभविष्यदित्यादि बोध्यमित्याह–*एवं रीत्येति* ॥ *अयञ्चेति*॥ "वर्तमाने लट्" इत्यादिनोक्त इत्यर्थः ॥ *अर्थान्तरेऽपि* ॥ अर्हप्रशंसाप्राप्तकालाद्यर्थेऽपीत्यर्थः । एषु—वर्तमानत्वादिषु, शक्तिः—सङ्केतरूपा पदार्थान्तररूपा वा, अन्यत्र–अर्हाद्यर्थे ॥ *मतान्तररीत्या चेति* ॥ बोधकत्वमेव शक्तिरिति वदताम्... तु केषाञ्चित् प्रयोगोपाधित्वमितरेषां वाच्यत्वमेवेति भावः ॥ *अनुबन्धक्रम इति* ॥ अकाराद्यनुबन्धक्रम इत्यर्थः । ननु यत्र प्रत्ययस्य निर्देशदर्शनं तत्र ...तकत्वं वाचकत्वं वेति पक्षद्वयेऽप्यनुपपत्ति । वाचकस्य द्योतकस्य वा सत्त्वेन वर्त...

परीक्षा

...दिना । अत्राभावयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावप्रदर्शनं प्रतियोगिनोः प्रयोज्यप्रयोजक... प्रदर्शनाय कारणाभावस्य कार्याभावप्रयोजकत्वात् । ... परोक्षे लिट् इत्यादिनोक्त । *अर्थान्तरेऽपि* अर्ह प्रशंसाप्राप्तकालादिषु ...* । वर्तमानत्वादिष्वेव । शक्ति — सङ्केतरूपा पदार्थान्तररूपा वा । ...र्येति* । नव्यादिकल्पनामसङ्गत्या । एतेन बोधकत्व शक्तिरिति वदतामस्मा... विषयेऽपि । यदि नाव्ययोऽप्यन्वयविषयकोऽनुभवमिह नया शक्तिरेव बोधकत्व... धिलक्षण...
अनुबन्धक्रम — अकाराद्यनुबन्धक्रम । *अत एव–*

लकारे इत्यनेन मीमांसकैर्लट् व्यवह्रियत इति दिक् ॥ २३ ॥

इति श्रीकौण्डभट्टविरचिते वैयाकरणभूषणसारे
लकारविशेषार्थनिरूपणम् ॥ २ ॥

दर्पणः

मानस्यादिबोधस्योपपादयितुमशक्यत्वादत आह—*दिगिति* ॥ तदर्थस्तु पदं वाचकमिति पक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया वाचकत्वं तत्रारोप्य पदशक्तिरेव व्युत्पाद्यते। यत्र प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वा अश्रूयमाणत्वं तत्र श्रूयमाणस्यैव तदर्थकत्वं कल्प्यते। तदाहुः "शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायि" इति। अत एव 'अपतिसं, हरिषाम्' इत्यादौ प्रत्ययमात्रात्प्रकृत्यर्थविषयको बोध इत्यादिः ॥ २३ ॥

॥ इति भूषणसारदर्पणे लकारार्थनिर्णयः ॥ २ ॥

परीक्षा

अकारादानुबन्धक्रमस्य नियामकत्वाच्च। *दिगिति*।

दिगर्थस्तु—यत्र आदेशानामपहारो लोपेन तत्र तेषामश्रवणाद्वाचकताघटितता-वैपुम्यमपि न सम्भवति, किन्तु श्रूयमाणस्य परिनिष्ठितपदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिति फलितार्थम्। अत एव 'अपतिसे' 'हृषान्' इत्यस्मात्प्रकृतिलोपे अप्यर्थस्य प्रकृत्यर्थमात्रकस्य बोधः, स्फोटस्यैव सिद्धान्तित्वादिति।

इति श्रीमद्भूषणसारटीकायां परीक्षानामिकायां लकारार्थविवरणम्।

अथ सुबर्थनिर्णयः ।

सुबर्थमाह—

आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः सम्बन्धः शक्तिरेव वा ।
यथायथं विभक्त्यर्थाः, सुपां कर्मेति भाष्यतः ॥ २४ ॥

द्वितीयातृतीयासप्तमीनामाश्रयोऽर्थः । तथाहि—"कर्मणि द्वितीया" (पा०सू० २।३।२) तच्च कर्तुरीप्सिततमम् । क्रियाजन्यफलाश्रय इत्यर्थः । क्रियाजन्यफलाश्रयत्वेन कर्मण एव कर्तुरीप्सिततमत्वात् ।

दर्पणः

अथ सुबर्थनिर्णयः ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अथ सुबर्थनिर्णयः ।

[illegible]

"तथा युक्तश्चानीप्सितम्" (पा०सू० १।४।५०) इत्यादिसंग्रहाच्चैवमेव युक्तम् । ईप्सितानीप्सितान्ययोः शाब्दबोधे भानाभावेन

दर्पणः

व्याप्तुमिष्यमाणत्वं व्यापारजन्यफलसम्बन्धित्वप्रकारककर्तृनिष्ठेच्छाविषयः कर्मेति पर्यवसानात् क्रियाजन्यफलाश्रयस्य कर्मत्वलाभ इति । न चेच्छाकर्मीभूतार्थधातोरेव "धातोः कर्मणः" इति सूत्रेणेच्छायां सनो विधानाद् व्याप्तीच्छार्थकसन्नन्तधातुना व्याप्तिरूपकर्मोपसंग्रहाज्जीवत्यादिवदकर्मकतया सतः कथं कर्मत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । धात्वर्थोपसंग्रहीतकर्मत्वमित्यत्र कर्मणा सहात्वर्थीयकर्मान्तरानाकाङ्क्षत्वविशेषेण सम्प्रकृतिधात्वर्थकर्मणः कर्मान्तरसाकाङ्क्षत्वेनोक्ताऽकर्मकत्वस्य सन्नन्ते असम्भवात् । एवं सन्नन्तस्य वृत्तितया तद्घटककर्माऽन्वाय कर्मसंज्ञाकान्यस्यार्थस्य स्वकर्मकत्वाभावेऽपि तद्बहिर्भूतकर्मान्वयित्वमादायैव सकर्मकत्वं बोध्यम् । एवं फलावच्छेदकसम्बन्धेन तद्धात्वर्थफलाधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपं तद्धीतिनेप्सेत्यादिः [illegible]

[illegible]

'इच्छति शायति' इत्यस्य इच्छाया शुभाऽशुभं फलोत्पत्तिरूपार्थ धात्वर्थान्तर्भूतशुभकर्मणः कर्मान्तरसाकाङ्क्षत्वमिति न तथातिप्रसङ्गः । बुभूषत्यादीनां तु भवनाऽऽदिकर्मणः कर्मान्तरानाकाङ्क्षस्य धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादकर्मकत्वं स्पष्टमेव । एवं स्पर्धत इति भाष्यप्रयोगस्यान्यत्वानुरूपविकृतिकर्मणः सन्निहितत्वान्न प्रकृतिकर्माकाङ्क्षत्वया, करोत्यर्थणिजन्तात् कर्मप्रत्ययोपपत्तिरिति बोध्यम् ॥ केचित्तु—सन्नन्तस्य धात्वर्थोपसंगृहीतत्वेनाऽकर्मकत्वेऽपि तत्प्रकृते सकर्मकत्वमादाय तस्मात् कर्मप्रत्ययोपपत्तिमाहुः ।

ननु तथापीषाऽघटितस्य अवयुतस्य कथं कर्मसंज्ञात्वमत आह—*तथा युक्तमिति* ॥ कर्मव्यवहारस्य द्वेष्योदासीनयोरप्यविशिष्टत्वात्तत्साधारणस्यैव लक्षणस्योचितत्वम् । इच्छाघटितस्यैव तस्य लक्षणत्वे तु द्वेष्यादिकर्मण्यव्याप्तिः स्यात् । तथाच तत्साधारणेऽस्मिन्नर्थेऽपि युक्तमिति भावः । *एवमेवेति* । इत्थमेवेत्यर्थः । ननु द्वितीयायाः उक्तकर्मार्थकत्वे, हरि भजतीत्यादौ इच्छाविषयीभूतस्यापि भानानुपपत्तिरत आह—*ईप्सितानीप्सितान्ययोरिति* ।*भानाभावेनेति* । भावे मनोगतत्वानुभवा-

परीक्षा

त्वम् । एतेन कर्मवृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयत्वमिष्यते । तत्प्रवृत्त्या त्वसाधि कथं तोरिच्छायां सनो विशानाद्व्याप्तिरूपकर्मणो धातुना [illegible] कर्मप्रत्यय इति वाच्यम् । [illegible] साकाङ्क्षत्वेन सकर्मकत्वोपपत्तेः । [illegible] इत्यत्र प्राधान्यात् । यद्वा [illegible] सन्नन्ते [illegible] इति वाच्यम् ।

[illegible] इच्छाया विशेषणत्वात् [illegible]

[illegible] इत्याह—इच्छाविषयीभूतस्य । [illegible]

[illegible] आह—*ईप्सितेति* ।

संज्ञायामेव तदुपयोगो, न तु वाच्यकोटौ तत्प्रवेशः। तथाच क्रियायाः फलस्य च धातुनैव लाभादनन्यलभ्य आश्रय एवार्थः। तत्त्वञ्चाखण्डशक्तिरूपमवच्छेदकम्। 'ओदनं पचति' इत्यत्र विक्लित्त्याश्रयत्वात्

दर्पणः

द्वितीयार्थ इति भावः। ननु तर्हि क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मेत्येव सूत्र्यतामत आह—*संज्ञायामेवेति*।

अयमाशयः—क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मेति सूत्रप्रणयने यद्यपीप्सितानीप्सितयोरविशेषेण संज्ञा सिद्ध्यति; तथापि 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यादौ क्रियाजन्यफलभागित्वेनेष्टस्य माणवकस्याऽपि विशेषविहितेन "वारणार्थानाम्" (पा॰ सू॰ १।४।२७) इत्यनेनापादानसंज्ञा प्रसज्येत। सूत्रं तु 'हरिं भजति' इत्यादौ चरितार्थम्। तत्परिहारायेप्सिततमत्वस्य संज्ञिकोटौ निवेशे अप्राप्तद्वेष्योदासीनसंज्ञाविधानार्थमुत्तरसूत्रमिति तथा नोक्तमिति। ननु तथापि पञ्चम्या इव न द्वितीयाया अप्याश्रयमात्रार्थकता, किन्तु विशिष्टस्यैवेत्यत आह—*तथाचेति*। आश्रय एवेत्येवकारेण विशिष्टार्थस्य शक्यत्वव्यवच्छेदः। नन्वाश्रयत्वस्य तत्तत्स्वरूपात्मकस्य तत्तदाश्रयभिन्नत्वात् कथं तस्य शक्यतावच्छेदकत्वम्। अनुगतधर्मस्यैव तत्त्वादत आह—*तत्त्वञ्चेति*। आश्रयत्वं चेत्यर्थः। *अखण्डशक्तिरूपमिति*। शक्तिर्धर्मः। इतरपदार्थाघटितमूर्तिकधर्मरूपमिति यावत्। आश्रय इत्यनुगतव्यवहारादाश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकत्वाच्च तत्सिद्धिर्द्रव्यत्वादिवदिति भावः॥

नैयायिकास्तु—आश्रयताया नियतान्यनिरूपितस्वरूपाया अनुगमकत्वाऽसम्भवः। शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि विभुत्वान्यतरत्वादौ व्यभिचारेण नाऽखण्डत्वसाधकत्वमिति न द्वितीयाया आश्रयोऽर्थः। तस्य प्रकृत्यैव लाभात्; प्रकृत्यर्थभिन्नत्वेन तत आश्रयस्याऽननुभवाच्च। किन्तु फलान्वयिनी वृत्तिरेव तदर्थः। "कर्मणि द्वितीया" इत्यस्य फलनिष्ठाऽऽधेयत्वान्वये प्रकृतितात्पर्ये तदुत्तरं द्वितीयेत्यर्थात् न तद्विरोधोऽपि। अनादितात्पर्यग्राहकत्वेन परम्परया शक्तिग्राहकत्वाच्च न तद्वैयर्थ्यम्। आश्रयत्वं तु न तच्छक्यम्। तस्य निरूपकतासम्बन्धेनैव फलेऽन्वयित्वस्याभ्युपगन्तव्यतया निरूपकत्वस्य च वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन 'विहगो भूमिं गच्छति, न महीरुहम्' इत्यादौ धात्वर्थफले संयोगे महीरुहनिष्ठाश्रयतायास्तेन सम्बन्धेनाभावस्याप्रसिद्धतया तद्बोधस्याऽसम्भवात्। न च सूत्रस्वरसभङ्गः। शक्तिः कारकमितिपक्षे तद्योगात्। आधेयताया अपि निरूपकतया कारकधर्मत्वादित्याहुः॥

विक्लित्त्याश्रयत्वात्कर्मतेति। कर्मसंज्ञेत्यर्थः। एतेन कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यतद्व्यधिकरणप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वमुक्तम्भवति। यद्वक्ष्यति

परीक्षा

संज्ञायामेव तदुपयोग इति। अयम्भावः—क्रियाजन्यफलशालिकर्मेत्युक्तावपि सूत्रदृष्टफलं यद्यपि सिध्यति, तथापि "वारणार्थानाम्" इति सूत्रं निरवकाशं स्यादिति वारणयोगे—'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यत्र माणवकस्य कर्मत्वञ्च स्यादत इच्छार्थकमनुघटितं पूर्वसूत्रमारब्धम्। तथाच द्वेष्योदासीनसङ्ग्रहार्थं "तथा युक्तम्" इत्यस्य आरम्भ इति। *तथाच*—क्रियाजन्यफलाश्रयत्वस्य कर्मत्वरूपत्वं च। *तत्त्वम्*—आश्रयत्वम्। *अखण्डशक्तिरूपम्*—अखण्डोपाधिरूपम्। इतरपदार्थाघटितमूर्तिकध-

कर्म्मता। घटं करोतीत्यत्र उत्पत्त्याश्रयत्वाद् उत्पत्तेर्धात्वर्थत्वात्।

दर्पणः

'उत्पत्त्याश्रयत्वात्' इति। 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यादावग्न्यादावतिव्याप्तिनिरासाय व्यापारे कर्तृगतत्वमुपात्तम्। वारयतेश्च संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः। 'चैत्रो ग्रामं गच्छति' इत्यादौ चैत्रादेर्वारणाय व्यधिकरणेति। वैयधिकरण्यं च-तदनधिकरणवृत्तित्वं, न तु तदधिकरणावृत्तित्वम्। तस्य संयोगे असत्त्वेन ग्रामादावव्याप्तेः। साहशवैयधिकरण्यविशिष्टाऽधिकरणतायाश्चैत्रादावसत्त्वाच्चातिप्रसङ्गसम्भावनापि। 'मार्पेऽश्वं बध्नाति' इत्यादौ बन्धनप्रयोज्यभक्षणाश्रयमाषाणां तत्त्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थत्वं फलविशेषणम्। प्रकृतत्वं चात्र तत्र विशिष्योपादेयम्। 'पयसौदनं भुङ्क्ते' इत्यादौ तु कर्मत्वाविवक्षणान्न द्वितीया। कृतभोजनस्य पयो लोभेन प्रवृत्तावीप्सिततमत्वस्यापि पयसि सम्भवादिति।

ननु परैः कृञो यत्नमात्रार्थकत्वाभ्युपगमात् कथमुत्पत्तेः प्रकृतधात्वर्थत्वमत आह—*उत्पत्तेरिति*। तथाच-कृञ उत्पत्तिरूपफलार्थकत्वस्य प्रागुपपादनादापत्ति-

परीक्षा

कर्म्मभिन्नोऽखण्डोपाधि। अत एव तस्यैकस्य वाच्यताऽवच्छेदकत्वे लाघवम्। आश्रय आश्रयानुगताकारव्यवहाराच्च तस्यैकस्य सिद्धिः। ननु विभुष्विति व्यवहारस्य सर्वविभुषु दर्शनेन विभुत्वस्याप्येकस्य सिद्धापत्तिरिति चेद्? न। इष्टत्वात्। अन्यादिशब्दानां प्रवृत्तिपक्षे जातिः पदार्थमते चाभावत्वादिवत् सामान्यादीनि नि:-सामान्यानि इति परिभाषाया नैयायिकसम्मताया अनाश्रयणात्। जातीयताया अपि व्यक्तियतावद्भावात्। 'ग्रामं गच्छति' इत्यादौ कर्मणो द्वितीयार्थत्वे अभेदेनान्वय। तस्य फले संयोगादिके स्वनिष्ठाश्रयतानिरूपितत्वसम्बन्धेनान्वय.। नवैवमाश्रयत्वं निरूपकभेदेन भिद्यतेति कथं तस्याभिसिद्धिरितिवाच्यम्? समवायस्य प्रतियोग्यनुयोगिभेदेऽप्येकत्ववदिस्यकर्मभेदेऽपि तदेकत्वसम्भवात्। न चैवं सति 'भूमिं गच्छति' "न महीकर्ह विहग' इत्यादौ द्वितीयार्थाश्रयस्य महीत्वावच्छिन्नस्य स्वनिष्ठाश्रयनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो धात्वर्थमूले बाध्य, स च न सम्भवति। शक्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम्? स्वनिष्ठाश्रयतानिरूपकत्वे स्वस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य नैयायिकसम्मत्या शक्यसम्बन्धिताभावानामैरमसमपि तन्मतेऽस्त्येवेति वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सत्त्वात् वृत्त्यनियामकसम्बन्धाभावकल्पनया—इतिनिजमतकल्पनाविरहात्। वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता प्रतियोगिता कल्पनीयेति गौरवं परमतनिरस्यत तच्च नास्माकं प्रतिकूलम्। समस्य पदार्थस्य आधारनिरूपकतया तस्य नियमाभावात् इति ध्येयम्। *कर्मतेति*। कर्मत्वमित्यर्थ। अत्र प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारव्यधिकरणधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मता। यथा ग्रामं गच्छति । अग्नेर्माणवकं वारयति इत्यादौ वारयतेः संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारवत्वया निरुक्तलक्षणाक्रान्तत्वात् प्रधानीभूतव्यापारश्रया अग्न्यादेरपि कर्मतापत्तिरिति वारणायेति मूलस्य आशयः। यथा ग्रामं गच्छति इत्यादौ तु यथा ग्रामे हि कर्मता संयुक्ततया वा अत्र धात्वन्तं

जानातीत्यत्र आवरणभङ्गरूपस्यैव धात्वर्थफलाऽऽश्रयत्वात् । अतीता-ऽनागतादिपरोक्षस्थलेऽपि ज्ञानजन्यस्य तस्यावश्यकत्वात् । अन्य-था यथापूर्वं न जानामीत्यापत्तेः । अतीतादेराश्रयता च विषयतया

दर्पणः

हानिरिति भावः । धात्वर्थत्वादित्युक्त्या कृञः फलव्यधिकरणव्यापारार्थकत्वे घटादीनां कर्मत्वानुपपत्तिरिति दोषत्वेन ध्वन्यते । *आवरणभङ्गेति* । प्राचीनमतानुसारेणेदम् । निष्कृष्टमतं तु ज्ञानरूपफलस्य विषयतया घटादौ सत्त्वात्कर्मतेति बोध्यम् । न चाकर्मकत्वापत्तिः । फलतावच्छेदकसम्बन्धेन सामानाधिकरण्याभावात् । नैयायिकमते ईदृशस्थले यथा घटादीनां कर्मत्वं तथोपपादितं धात्वर्थनिरूपणावसरे ।

ननु विद्यमानघटे ज्ञानजन्यावरणभङ्गस्य सम्भवेऽपि भाविविनष्टघटे निराधारस्य तस्यासंभवेन तस्य कर्मत्वानुपपत्तिरत आह—*अतीतानागतेति* । तदावश्यकताद्वारे युक्तिमाह—*अन्यथेति* । विनष्टे तत्रावरणभङ्गास्वीकारे इत्यर्थः ॥ यथापूर्वमिति जानातिक्रियाविशेषणम् । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । पूर्वमनतिक्रम्येत्यर्थः । पूर्वज्ञानानतिक्रमो यथैकस्मादिति यावत् । घटस्य विद्यमानताद्दशायां तस्याज्ञातत्वदशायां तदानीं तद्रूपे आवरणभङ्गजनकतयाऽतीतदशायामाधुनिकज्ञानस्य तद्जनकत्वेन पूर्वातिक्रमस्य सत्त्वात् पूर्वानतिक्रान्तज्ञानाभावस्य विषयस्याऽबाधात्तत्प्रयोगस्य प्रामाण्यापत्ते-रित्यर्थः । अतीतघटे आधुनिकज्ञानेनावरणभङ्गोत्पादाभ्युपगमे तु तेन पूर्वज्ञानानति-क्रमात् तदभावस्य बाधाद्भवति तस्याप्रामाण्यमिति भावः ।

ननु विनष्टे घटे धात्वर्थफलाश्रयत्वमेव कथमत आह—*अतीतादेरिति* । अतिरिक्त

परीक्षा

ज्ञानेति [illegible] आवरणं यथार्थीभूतस्य धात्वर्थफलस्याश्रयत्वं [illegible]
[illegible] कर्मत्वस्य क्षतिः । यदा [illegible]
[illegible] पुनः [illegible] —यथा
[illegible]
[illegible]

ज्ञानाश्रयतया नैयायिकानामिव सत्कार्य्यवादसिद्धान्तादोपपद्यत इति । उक्तञ्च—

तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता ।
लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयते ॥ इति ।

ननु चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामस्येव चैत्रस्यापि क्रियाजन्यग्रा-

---

दर्पणः

भावपरिग्रहः । *नैयायिकानामिवेति* । यथाऽनुभवानुरोधेन तस्मिन् विषयतया ज्ञानाश्रयताङ्गीकारस्तेषां तथास्माकमपीति भाव. । नन्वतीतो घटो ज्ञानविषय इति प्रतीतेरस्तु नाम ताद्दशघटस्य विषयतया ज्ञानाश्रयता आवरणभङ्गाश्रयतायां तु न तथा साधकोपलब्धिरत आह—*सत्कार्य्येति* । तमेव दर्शयति—*उक्तञ्चेति* । "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुतेः कार्य्यमात्रं सूक्ष्मरूपेण प्रागवस्थितमेव । परमते जनकत्वेनाभिमतव्यापारसमवधानात्तु तदभिव्यक्तीभवति । कारणे सूक्ष्मरूपेणावस्थानमेव तत्प्रागभाव. । तदवस्थामेवापन्नायां ॥ भविष्यतीति व्यवह्रियते । तत्प्रच्युतमभिव्यक्तिलक्षणं धर्ममप्राप्तं जायत इति प्राक्ताभिव्यक्तिमत्वमस्तीति ।

ननु सर्वदैव सति तस्मिन् कथं नाऽस्ति नश्यतीति व्यवहारोऽत आह—*तिरोभावाभ्युपगम इति* । तिरोभावाभिव्यक्त्यभावनन्यत्र तिरोभावेऽभिव्यक्ति सति, नाऽस्ति नष्ट इति व्यवहारः । लब्धक्रमायां तु तस्यां नश्यतीति सत्कार्यवादसिद्धान्तः प्रकृते घटस्य तिरोधानेऽपि सूक्ष्मरूपेण सत्त्वात्तत्रावरणभङ्गरूपफलाश्रयत्वं सुलभमिति भावः । उक्तनिष्कृष्टधर्मस्य विपरीतत्वमाशङ्कते—*नन्विति* ॥ विभागस्येत्यस्य क्रिया-

परीक्षा

पगमे तु पूर्वोऽभतिक्रान्ततामस्यैव सत्त्वेन न ताद्दशप्रयोगापत्तिरिति भाव. । *नैयायिकानामिवेति* । शास्त्रपुराणादिजन्यज्ञानानन्तरं सर्वं कल्पद्रुमे ॥ जानामीत्यनुभवानुरोधेनासमानकालिकत्वेऽपि ज्ञानाश्रयत्वं तैर्यथा कल्प्यते । असमानकालिकयोराधाराधेयभाव इत्येतद्विषयतासम्बन्धस्य यत्राधारतावच्छेदकत्वं तद्विषयमिति स्वीक्रियते । तथाऽनुभवानुरोधेनावरणभङ्गोऽप्यभ्युपेयत इति भावः । सोऽप्ययमनाश्रयेणाह—*सत्कार्येति* । सत एव कार्यस्य सूक्ष्मरूपेण स्थितस्य सामग्रीवशात्स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिरेवोत्पत्तिर्नाशोऽप्यभिव्यक्तस्य पुनः सूक्ष्मरूपेणावस्थानरूपपरिणामे सत्त्वस्य इति हि तेषां मतम् । तन्मतेऽतीतानागतयोरपि सूक्ष्मरूपेण स्थितत्वात् आवरणभङ्गाश्रयत्वानुपपत्तिरिति भाव ।

तमेव मतमुपदर्शयति—*उक्तञ्चेति* । *भावानाम्*—पदार्थानाम् । *सैव*—*तिरोभाव* एव । *नास्तिता*—*नास्तीति* व्यवहारविषयताश्रय । *लब्धक्रमे*—तिरोभावस्य क्रमण प्रारम्भे ।

सत्कार्यवादे च- "सदेव सौम्य इदमग्र आसीत्" इति श्रुतिसिद्धं तत्र कारणेऽपि स्थूल प्राक् सूक्ष्मरूपेणावस्थानमेव प्रागभावस्तमादाय भविष्यतीति व्यवहार । तस्या अवस्थाया प्रच्युता अभिव्यक्तिमप्राप्ता जायत इत्युच्यते । तत्र न [illegible] [illegible] [illegible] आह—*नन्विति* तस्या [illegible] [illegible] आह—*तिरोभावेति*

नसंयोगरूपफलाश्रयत्वात् कर्मतापत्तौ, चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यापत्तिः। प्रयागतः काशीं गच्छति चैत्रे प्रयागं गच्छतीत्यापत्तिश्च। क्रियाजन्यसंयोगस्य काश्यामिव विभागस्य प्रयागेऽपि सत्त्वादिति चेत्? न।

ग्रामस्येव चैत्रस्यापि फलाश्रयत्वेऽपि तदीयकर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधेन, चैत्रश्चैत्रमिति प्रयोगासम्भवात्। द्वितीयोत्पत्तौ संज्ञाया एव नियामकत्वात्। अन्यथा 'गमयति कृष्णं गोकुलम्' इत्यत्रेव, पाचयति कृष्णेनेत्यत्रापि कृष्णपदाद् द्वितीयापत्तेः।

शाब्दबोधश्चैत्रश्चैत्रमित्यत्र स्यादिति चेत्? न। तथा व्युत्पन्नानामिष्टापत्तेः। उच्यतां वा प्रकारतासम्बन्धेन धात्वर्थफलविशेष्य-

---

दर्पणः

कर्मेत्यादि। ननु कर्मसंज्ञायाः परया कर्तृसंज्ञया बाधनेऽपि चात्रस्य कर्मत्वस्य तत्राऽबाधात् स्यादेव तादृशप्रयोगोऽत आह—*द्वितीयोत्पत्ताविति*॥ इदं च प्रकृतानभिप्रायेण। कारकविभक्त्युत्पत्तिनिमित्तस्य तन्निष्ठत्वात्। *अन्यथेति*॥ संज्ञाया अनियामकत्व इत्यर्थः॥

द्वितीयापत्तेरिति॥ गमयति कृष्णं गोकुलमित्यत्र णिजर्थकृत्यर्थव्यापारजन्यसंयोगानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थफलाश्रयत्वस्येव, पाचयति कृष्णेनौदनमित्यत्रापि तादृशव्यापारजन्यविक्लित्त्यनुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः॥ *शाब्दबोध इति*॥ चैत्रनिष्ठसंयोगानुकूलश्चैत्रकर्तृको वर्तमानो व्यापार इति शाब्दबोध इत्यर्थः। तद्विषयव्युत्पत्त्यभावादिति भावः॥ *तथा व्युत्पन्नानामिति*॥ समानप्रत्ययोपात्तधात्वर्थफलविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधे आधेयतासम्बन्धेन हेतुत्वस्वीकारादित्यर्थः। बोधस्य स्वस्वव्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति भावः।

चैत्रकर्मकचैत्रकर्तृकव्यापारशाब्दबोधस्य चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादावनुत्पादात्-

परीक्षा

ननु कर्तृसंज्ञाया नियामकत्वाकल्पने कर्मसंज्ञाबाधकत्वमस्तु; तथापि चैत्रस्य कर्मत्वात् द्वितीया स्यादेवेत्यत आह—*द्वितीयोत्पत्ताविति*। *अन्यथा* संज्ञाया नियामकत्वाकल्पने। *द्वितीयापत्तेरिति*। कृष्णस्योदनस्य [illegible] कर्मत्वात् द्वितीयापत्तेः। संज्ञाया नियामकत्वे तु [illegible] इति सूत्रस्य नियमार्थत्वात् [illegible]

ननु [illegible] शाब्दबोध इति [illegible] तथा व्युत्पन्नानाम् [illegible] [illegible]

फलबोधं प्रति धात्वर्थव्यापारानधिकरणाश्रयोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावान्तरम् । प्रकृते चैत्रस्य व्यापारानधिकरणत्वाभावान्न दोषः । प्रयागस्य कर्मत्वन्तु सम्भावितमपि न । समभिव्याहृतधात्वर्थफलशालित्वस्यैव क्रियाजन्येत्यनेन विवक्षणस्य उक्तप्रायत्वात् ।

नैयायिकास्त्वाद्यदोषवारणाय परसमवेतत्वम्, द्वितीयदोषवारणाय धात्वर्थतावच्छेदकत्वं फले विशेषणम्; द्वितीयावाच्यमित्युपाददते । परसमवेतत्वं धात्वर्थक्रियायामन्वेति । तथैव कार्यकारणभाव-

दर्पणः

उच्यतां चेत्ति ॥ *कार्यकारणभावान्तरमिति* । सामान्यतः कार्यकारणभावकल्पने चैत्राऽतिप्रसङ्गेनाथ्यं प्रकृतधात्वर्थव्यापारानधिकरणत्वेन विशेष्य तादृशाश्रयोपस्थितेर्हेतुत्वस्य कल्पनात् तादृशशाब्दबोधापत्तिरिति भावः । *समभिव्याहृतेति* । प्रकृतेत्यर्थः । *उक्तप्रायत्वादिति* । धात्वर्थविशिष्टत्वस्याश्रयणात् कर्मत्वस्यापि विशेषणेनैतस्यप्यादिः । गमेस्तत्र पार्थक्येनाऽनुरागनानुक्तम्— *प्रायेति* । वस्तुतस्तु फलव्यापारयोरित्यत्र फलस्यस्य तद्वारवर्थजन्यत्वे सति तद्वानुजन्योपस्थितिविषयस्वरूपस्य निर्देशनात् व्यापारव्यधिकरणत्वाभयस्वरूपकर्मत्वोपवर्णनानतिप्रसङ्गे मोक्षविशेषणस्य पार्थक्येन निवेश इति ध्येयम् ॥

नैयायिकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—*नैयायिकास्त्विति* । *आद्यदोषेति* । चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगापत्तिरूपेत्यर्थः । *धात्वर्थतावच्छेदकत्वमिति* । फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वमिति वादिनां मतेनेदम् । तथाच तन्मते धात्वर्थताऽवच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं द्वितीयार्थः पर्यवस्यति । *कार्यकारणभावेति* । द्वितीयार्थपरसमवेतत्वस्य स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन धातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वान्तरकल्पनादित्यर्थः ।

ननु भेदस्य वृत्त्यनियामकतया सर्वस्यैव परत्वेन चैत्रक्रिया अपि चैत्राऽन्यसमवेतत्वात् तद्वाच्यताङ्गीकारेऽप्युक्तदोषतादवस्थ्यमत आह—*परस्येति* । व्युत्पत्ति

परीक्षा

त्यर्थः । *कार्यकारणभावान्तरम्*—विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावान्तरम् । द्वितीयस्य दोषस्यापत्तिं वारयति—*प्रयागस्येति* । *उक्तप्रायत्वादिति* । क्रियाजन्य फलस्य क्रियान्वये [illegible] ममप्राप्त [illegible] । अर्थ वार्थां [illegible] पूर्वोत्तराननमूचिता न [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

नैयायिक मत [illegible]—*नैयायिकास्त्विति* । *आद्येति* । [illegible] द्वितीयेति । [illegible] । [illegible]

[illegible]त्वकल्पनात् । तन्मतमपि द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थविशेषता बोध्यते । तथाच चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलान्वय[illegible]न्यथा· न्वयिता[illegible]विशिष्ट[illegible]त्वात् तण्डुलानां कर्मता । शाब्दबो·

टीका

[illegible] प्रतियोगितया [illegible] घटं गच्छतीति प्रयोगः । [illegible] घटं गच्छतीति प्रयोगः । [illegible] "[illegible]" इत्यादावपि शाब्दबोधप्रसङ्गात् [illegible] गच्छति इति प्रयोगो दुर्वार इति तु [illegible]म् । [illegible] द्वितीयार्थ[illegible] शाब्दबोधे [illegible] प्रकृतेऽसत्त्वात् ।

अथ [illegible] द्वितीयार्थ[illegible] घटं गच्छतीति[illegible] द्वितीयार्थस्य [illegible]वच्छिन्न[illegible]त्वेनान्वयो वाच्यः। तथाच—'चैत्रो ग्रामं गच्छति,' 'स्त्री नगरं गच्छति' इत्यादिवाक्यानाम्[illegible]· पत्तिः । [illegible] द्वितीयार्थ[illegible]वच्छि· [illegible] शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

दर्पणः

प्रकृत्यर्थस्याधेयतयान्वयाच्च पूर्वोक्तदोषस्यानुपपत्तेः । नञ्समभिव्याहारे च नञा तात्पर्यवशाच्चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यादौ द्वितीयाप्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टतदपरार्थभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः । क्वचिच्च चैत्रो ग्रामं न गच्छतीत्यादौ द्वितीयार्थवृत्तित्वविशिष्टधात्वर्थसंयोगजनकत्वाभावः क्रियायां बोध्यते । ये तु प्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगादिरूपफलस्यैव जनकत्वस्याश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन क्रियायामन्वयोपगमाद् भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्वितीयार्थत्वमन्तरेणाप्युक्तापत्तिमुद्धरन्ति तन्मते वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोऽस्यत्वे उक्तसम्बन्धेन नञा संयोगाभावबोधोऽनुपपत्तिः । परमममैतत्सर्वं द्वितीयार्थ इति दीधितिविरोधश्च ।

एवञ्च 'चैत्रो ग्रामं गच्छति'इत्यत्र ग्रामवृत्तिसंयोगजनिका ग्रामवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदिका च या क्रिया तदनुकूलकृतिमांश्चैत्र इति नैयायिकमतपरिष्कारः ।

अत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते । नञर्थप्रसज्यप्रतिषेधस्य प्रतियोगितया क्रियाऽन्वयित्वमिति व्यवस्थापनात् कथं चैत्रो ग्रामं न गच्छतीत्यादौ नञः संयोगजनकत्वाभावबोधकत्वम् । उक्तञ्च—

> पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ।
> प्रसज्यप्रतिषेधस्तु क्रियया सह यत्र नञ् ॥ इति ।

अत्र नञर्थाभावः क्रियया धात्वर्थव्यापारेण प्रतियोगितया सम्बन्धो भवतीत्युक्तार्थः । तस्मात् सिद्धान्ते नञ्समभिव्याहारे क्रियाप्रतियोगिकाऽभावबोध एव स्वीकार्यो न तु क्रियायां फलाभावस्य विभक्त्यर्थाभावस्य वा प्रथमान्तार्थे वा क्रियाऽभावस्य कल्पकारणविरहादिति ॥

अत्र वदन्ति—यद्धर्मावच्छिन्ने यद्धर्मावच्छिन्नस्य येन संसर्गेण नञ्समभिव्याहारे प्रतीयते । तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नस्य तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिता-

परीक्षा

प्रतियोगिताकत्वस्य व्यापारे विरहादिति चैत्रपदाद्वितीयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । एतादृशे विषये नञ्समभिव्याहारे धात्वर्थव्यापारे चैत्रवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य भावोपगमेन सामञ्जस्यात् । तदेवमपि 'विहगो भूमिं गच्छति, न महीरुहम्' इत्यादौ व्यापारे महीरुहवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य बाधादनुपपत्तिरिति वाच्यम्, अत्र संयोगजनकत्वविशिष्टव्यापारस्य धात्वर्थतयाऽनुकूलपदसमभिव्याहारवशात्संयोगजनकत्वस्याभावो धात्वर्थव्यापारे कल्प्यते इत्यनुपपत्तिपरिहारात् । यदि तु पदार्थैकदेशस्याभावो बोधयितुं न शक्यते इत्युच्यते, तदा संयोगजनकत्वं व्यापारश्च पृथगेव धातुवाच्यावित्यभ्युपगमनीयम् ।

केचित्तु फलव्यापारयोः पृथक् शक्तिः, फले च द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्याधेयतासम्बन्धेन फलस्य च जनकत्वस्याश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन व्यापारे अन्वयोपगमान्न 'चैत्रश्चैत्रं गच्छति'इत्यादिप्रयोगापत्तिरित्याहुः, तन्न । 'प्रतियोग्यभावान्वयौ तुल्ययोगक्षेमौ' इति न्यायेन 'चैत्रश्चैत्रं गच्छति' इत्यादौ निरुक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य फलाभावस्य व्यापारे भानमुचितम् । न च

यन्तु तण्डुलसमवेतधात्वर्थतावच्छेदकफलविशिष्टतण्डुलान्यसम-
वेतक्रियाजनकत्वं निर्गलितमिति तन्मतम् ।

नव्यमते तु — नन्वेवं चैत्रसमवेतत्वादिविशेषणदानाद्गौरवम् । अनिय-
मश्च किं द्वितीयायाः, शाब्दबोधस्य वा । नाद्यः । तावतापि बाधकस्यानेकस्यापि
सत्त्वादुपपत्तेः । गमयति कृष्णं गोकुलमित्यत्र पाचयति कृष्णं

दर्पण

कस्य भावो न समभिव्याहारे यत्र तत्र इति संसर्गतावच्छेदकार्थः । 'प्रतियोगि-
भावान्वयी गुण्यमाने' इति वक्ता दर्शितरीतिसिद्धः । एवञ्च—चैत्रो पाके
गच्छतीत्यत्र समभिव्याहारे क्रियायां द्वितीयार्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगजनकत्व-
स्य बोधात् तत्समभिव्याहारे तत्र तद्भावस्य बोधो जायमानः केन वारणीयः । न च
कारणाभावः । तदर्थभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे प्रतियोग्य-
न्वयबोधाधीनविधेयहेतुतया तस्याश्च क्रियायां सत्त्वात् । न तु तदर्थनिष्ठविशेष्य-
तानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन बोधे धात्वर्थान्वयबोधविधेयहेतुना । चैत्रश्चैत्रं न
गच्छतीत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तेः । चैत्रकर्तृकचैत्रकर्मकगमनक्रियारूपप्रतियोगि-
नोऽप्रसिद्धत्वेन तत्र तद्भावस्य बोधयितुमशक्यत्वात् ।

तन्मते तु चैत्रकर्तृकक्रियायाम् चैत्रवृत्तिसंयोगजनकत्वेऽपि चैत्रवृत्तिभेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वस्य तस्यामसत्त्वेन तत्र तद्भावस्य प्रत्यायनात् प्रामाण्योपपत्तेः । अत
एव परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वानिरासस्थले इति वाच्यम् । 'चैत्रो गच्छति चैत्रं न
चैत्र' इत्यत्र चैत्रक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वतदीयसंयोगाश्रयत्वयोरभयोर्द्वि-
तीयार्थत्वाभावेन तदुपपत्तेः । अधिकमग्रे वक्ष्यते ।

तस्मात् 'चैत्रो गच्छति' इत्यादौ चैत्रो न कर्मेति व्यवहाराच्च, सर्वथा कर्तृत्वा-
दृष्टं धात्वर्थव्यापारप्रयोज्यतद्वृत्त्यधिकरणधात्वर्थफलाऽऽश्रयत्वं कर्मत्वं निर्वाच्यम् ।
तत्र फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वेऽपि वृत्तित्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यवसितं
वैयधिकरण्ये च द्वितीयार्थः शक्तिरनन्यलभ्यत्वात् स्वीकरणीयेति । प्रकृतमनुसरामः ॥

निष्कृष्टस्त्वनुपपत्तेरिति । इदं तण्डुलान्यसमवेतक्रियाऽन्वयि । यथाश्रुतं दूषयति-
नव्यमते तु इत्यादिना । ननु परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वं विनाऽतिप्रसङ्गा-
निरासाद् गौरवं न दोषायेत्यत आह—*अतिप्रसङ्गः किमिति* । *तावदिति* ।
परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वस्य कर्मत्वस्य द्वितीयार्थत्वस्वीका-
रेऽपि द्वितीयातिप्रसङ्गस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः । तदेवाह—*गमयति कृष्णमित्यादि-

परीक्षा

न सम्भवति । तत्पतितावच्छेदकस्य तस्याश्च प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते तादृशप्र
योगानुपपत्तेरिति दिक्

नैयायिकमतं दूषयति— नव्येति नन् तस्याधारत्वे कर्तृत्वातिप्रसङ्गवा
रणमित्यत आह—अनियमः इति नाऽऽद्य इति परसमवेतत्वघटितेत्यर्थ ।
*तत्तादवस्थ्यात्—अतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । तमेवातिप्रसङ्गमाह—गमयतीति । ननु
"गतिबुद्धि"इतिसूत्रोपात्तधात्वर्थनिष्ठ गत्यर्थविषयतादृशकर्मत्वविवक्षया बोधनान्नो-

तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु द्वेधा कर्म व्यवस्थितम् ॥

दर्पण.

तन्निर्वर्त्यम्" इत्येव वाक्यपदीयपाठः। अन्यथा सामान्यधर्मेण अलक्षितस्य विकार्यस्य विशेषरूपेण प्रदर्शनस्यानुचितत्वापत्तेः। तदर्थस्तु—केश्चित् प्रसिद्धैरात्मार्थं प्रकृतिविवक्षायां निष्पाद्यं विकार्यमित्युच्यते। अन्यथा तदविवक्षायां तन्निष्पाद्यं निर्वर्त्यमिति तदर्थः। तत्र घटं करोतीत्यादौ सत्या अपि मृदादिप्रकृतेः परिणामित्वेनाविवक्षा। 'भस्म करोति' इत्यादौ त्वसत्या एव तस्यास्तत्त्वेन सा।

यद्यपि निर्वर्त्यते निष्पाद्यते इति व्युत्पत्त्या निर्वर्त्यत्वम्। तण्डुलानोदनं पचतीत्यादावोदनादौ विकार्यत्वं कर्मत्वव्याप्तिः तथापि प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतत्वे सत्यपि निष्पाद्यत्वरूपपारिभाषिकनिर्वर्त्यत्वस्य विवक्षणान्न दोषः॥

तदुक्तम्—सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी।

यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते॥ इति।

यस्य विकृतिकर्मणो नाश्रीयते—न प्रयुज्यते, न विवक्ष्यत इति यावत्। अस्यानुकार्थम्। *विकार्ये स्थितिः। तल्लक्षणं तु प्रतीयमानप्रकृतिविकृतिभावकत्वे सति क्रियानिर्वर्तकविशिष्टास्वस्थोत्पत्त्यन्यतरवत्त्वम्। घटं करोतीत्यादिनिर्वर्त्ये क्रियानिर्वर्त्योत्पत्तिमत्त्वेऽपि प्रकृतिविकृतिभावाभावान्नातिप्रसङ्गः। प्रकृतिकर्मणस्त्वतद्विशिष्टत्वाद् विकृतिकर्मणश्च तादृशोत्पत्त्याश्रयत्वाल्लक्षणसङ्गतिः। ईदृशस्यैव कर्तृप्रयोजकव्यापाराश्रयत्वं धातोरावश्यकम्। उक्तञ्च भाष्ये—'द्व्यर्थः पचि' इति। अन्यथैककर्तृकव्यापारार्थत्वस्यासम्भवेऽप्यसत्त्वाद् विशेषोपादानमनर्थकमस्यात्॥

परे तु—"द्व्यर्थः पचिः" इति भाष्यात्, विक्लेदनं निर्वर्तनं च पच्यर्थः। 'तण्डुलानोदनं पचति'इत्यस्य तण्डुलान् विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीति विवरणात्। तथा च प्रकृते तण्डुलाश्रयविक्लित्त्यनुकूलव्यापाराश्रयाश्रयक ओदनाश्रयकोत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इति बोधः। एवं 'काष्ठं भस्म करोति' इत्यादावप्यूह्यमित्याहुः॥

तदसत्। भावनाप्रकारकबोधे हेतुत्वेन कल्पितायाः इत्यादाविषयत्वाज्जन्यता[illegible]व्युत्पत्तिविरोधात्। एकयैव क्रियया कर्तृद्वयो[illegible]

परीक्षा

मत्र्थं कथम्। नचैवं सति विकार्ये कर्मणि निर्वर्त्यकर्मणो लक्षणमव्याप्तम्, तस्यापि जन्यत्वादिति वाच्यम्? प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृततरत्वविशेषणस्यापि निवेशात्। तदुक्तम्—

सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी।

यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते॥

इति सती विद्यमाना असती अविद्यमाना वा यस्य विकृतिकर्मणः, प्रकृतिः—प्रकृतिवाचकं पदं नाश्रीयते—न प्रयुज्यते। तत्र [illegible] [illegible]

[illegible]

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।

दर्पणः

प्राप्यविकृतमेवाथ एव क्रियया स्वयमादिति स्पष्टमेवोपदर्शयाम । किञ्च एतेष्वाधार-
रूपार्थकत्वे तस्मिन् क्रियायां द्वित्वाद्येन द्विवचनापत्तिर्दुर्वारा ।

वस्तुतस्तु विकृतेदं [illegible] ।
तथाच-[illegible] एक एव व्यापारो धात्वर्थतया [illegible] । व्यापाराद्-
[illegible] तस्याश्रिय [illegible]-
षेधम् । यदपि विकार्यं द्वेधा—प्रकृतिर्विकृतिश्चेत्येव वस्तुस्थितम्, तथापि विकृ-
तिर्द्विविधेत्यत्र प्रकृतावपि विकार्यत्वं ज्ञानमार्ग [illegible] तद्वदेवाथ विकृ-
तिरूपं विभजते—प्रकृत्युच्छेदेति । एतेन क्रियानिर्वाह्यस्याकः प्रतियोगितावच्छेद-
कधर्मवत्त्वं प्रकृतिलक्षणमिति ध्वनितम् ।

'काष्ठान् घटं करोति, कुसुमानि माल्यं करोति, सुवर्णं कुण्डलं करोति, मृदं घटं
करोति, काष्ठं भस्म करोति, तण्डुलानोदनं पचति' इत्यादौ क्रियानिर्वाह्यो यः पूर्वावस्था-
विशिष्टकाष्ठादिप्रतियोगिकनाशो [illegible]-
[illegible] तत्प्रकृतौ लक्षणसङ्गतिः । सर्वत्र [illegible]-
[illegible] क्रियानिर्वाह्येति प्रकृ-
[illegible] । क्वचित् काष्ठतण्डुलादिभिर्भिन्नतया [illegible]
भस्मौदनादिभ्यः [illegible] । क्वचिदभिन्न [illegible]-
[illegible] क्रियायां निर्वहति ॥

"[illegible]" इति । [illegible] । इदं च [illegible] ।
[illegible] इत्यादि, [illegible] । "[illegible]" इति ।
[illegible] विकारप्रकृतिरित्यर्थः । [illegible] प्रकृतिः [illegible]-
[illegible] । एवमग्रेऽपि । तथाच प्रकृतिविकृतिभावापन्न [illegible]-
[illegible] । एवञ्च—'काष्ठं भस्म करोति' [illegible] ।
[illegible] तण्डुलान् [illegible] । नाशे प्रतियोगितया [illegible]
[illegible] कर्मत्वे [illegible]
[illegible] । एवं तण्डुलानोदनं पचतीत्यादावपि ।

[illegible] तण्डुलानोदनं पचतीत्यादि विकार्यत्वं प्रकृतिकर्मत्वं [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]-
[illegible] । [illegible]-
[illegible] तण्डुल [illegible] ।

टीका

[illegible]-
[illegible] 'काष्ठं भस्म करोति'
[illegible] करोति इत्यादौ प्रकृतिविकृति [illegible] । [illegible]

किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥

दर्पणः

यत्तुतन्तु विकृतिकर्मणोऽसमभिव्याहृते, 'तण्डुलं पचति' इतिवत् भस्मीभवं पचतीति प्रयोगवारणाय नाशद्वारा नाशकत्वमेव द्वितीयार्थो वाच्य इति प्रकृते प्रयोज्यप्रयोजकभावाऽभानेऽपि न क्षतिः । तथाच तण्डुलनाशक ओदनोत्पादको यो व्यापारस्तदनुकूलकृतिमानिति बोधः । ईदृशस्थले च कर्माख्यातेन प्रकृतं कर्मत्वमेवाऽभिधीयते । अत एव काष्ठानि भस्मराशिः क्रियन्ते इत्यादौ काष्ठपदसमानवचनत्वमाख्यातस्य, न तु भस्मादिविकारवाचकपदसमानवचनत्वम् । भावनाऽन्वयिनि संख्यान्वयनियमात् ।

ननु प्रधानाऽप्रधानकर्मवाचककर्मपदसमभिव्याहृत-नी-वहादि-दुहादिप्रकृतिककर्माख्यातस्थलेऽप्रधाने दुहादीनां 'प्रधाने नीहृकृष्वहाम्' इत्यनुशासनात् कर्मत्वद्वयाऽनभिधायकस्याऽनियमेन प्रकृते कर्मत्वद्वयस्यैव तुल्यतया विकृतिगतकर्मत्वस्यापि लकारेणाऽभिधाने बाधकाभावः । आख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वप्रसङ्गस्तु—

"गृह्णाति वाचकः संख्यां प्रकृतेर्विकृतेर्न हि" ।

इत्यनुशासनसिद्धविकृतिभिन्नान्वयबुद्धिं प्रति प्रकृतिसंख्यान्वयपरत्वेनाऽगृहीतार्थस्यासत्त्वोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनया निरसनीयः । कथमन्यथा "भस्मीभवन्ति काष्ठानि" इत्यादिप्रयोगा इति चेद् ? न ।

'घटपटौ दृश्येते' इत्यत्र द्वित्वस्यैकोभयसाधारणविशेष्यतावच्छेदकाऽपरिचये विकारविकारिणोर्द्वयोरेकास्याप्यर्थविशेष्यत्वे वा वाक्यभेदापत्तेः । न चेष्टापत्तिः तथा सति 'काष्ठं नाश्यते भस्म क्रियते' इति वाक्यद्वयबोधस्येव 'काष्ठं भस्म क्रियते' इति वाक्यजबोधस्यापि भस्म काष्ठविकृतिरित्यविकृतित्वेनैकवाक्यतानुपपत्तेः समूहालम्बनत्वस्याविशेषेण काष्ठभस्मनोः प्रकृतिविकृतिभावस्याबोधात् सम्बन्धैकवाक्यतायां कर्तृप्रत्यये प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य निविष्टाऽन्यविवक्षानियमेन लाभ कर्मप्रत्ययस्थलेऽपि तथा विवक्षाया नियमवशादेव कर्माऽख्यातेन काष्ठोद्देश्यप्रयोज्योत्पत्तिकस्वरूपकाष्ठविकृतित्वस्य लाभात् ।

न च विकृतिवाचकात् द्वितीयापत्तिः । लकारेण विकृतिकर्मत्वस्यानभिधानेऽपि कर्मत्वान्तरविशेषणतापन्नक्रियायां तस्य विकृत्यर्थसम्बन्धस्याऽभ्युपगमेनैव द्वितीयाऽप्रसक्तेः । प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वादिविवक्षायामेव द्वितीयाभ्युपगमात् ।

न चैवं घटः करोतीत्यापत्तिः । कर्मत्वान्तरविशेषणतापन्नक्रियायां क्रियान्तरकर्तृत्वविशेष्यताकार्थस्यैव कर्मतामर्यादया भानाभ्युपगमात् । अत एव 'काष्ठं भस्मराशिः करोति' इति न प्रयोगः । भस्मराशेः क्रियान्तरकर्तृत्वविशेष्यतानावगमात् । उपपद्यते च 'पश्य मृगो धावति' इत्यादिः ।

प्रकृते च 'नीलो घटो भवति' इत्यादावभावाश्रयत्वमेवोपपद्यते नीलादिरूपस्य घटसंपन्नताऽन्वयस्य तत्कर्तृत्वविशेषेण प्रकृतिकर्तृत्वविशेषणतापन्नायां कृधात्वर्थकृतौ भस्मादिकर्तृविकृतित्वेन कर्मतासम्बन्धेनान्वयोपगमेन कृधात्वर्थयोरस्योत्पादकत्वसम्बन्धसम्भवे । तथाचोत्पादकत्वेन भस्मसमवायिविकृतित्वेनोत्पत्त्याश्रयाणि काष्ठानि काष्ठं भस्मराशिः क्रियत इति वाक्यतो बोधः । समासस्य चार्थद्वयविशेष्यतया अविवक्षणात् न तत्र प्रसङ्गः ।

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥ इति च तत्रैवोक्तम् ।

दर्पणः

एवम्-"मृदो न घटो" इत्यत्रापि प्रकृतिविकृतिभावस्यैव कर्मत्वान्तरविशेषणता-नात्मधात्वर्थान्वयस्य बोधने द्वितीयायाः साधुत्वमितिनियमोपगमे नोक्तस्यैव द्वितीया-प्रसङ्गो, नापि 'दुग्धे गोः क्षीरम्' इत्यादौ तदनुपपत्तिः । एवमेकत्वावच्छिन्ने द्वित्वा-वच्छिन्नारोपस्य ऽप्येको द्वौ शायते इत्यादौ आरोप्यविशेष्यवाचकसमानवचनत्व-माख्यातस्य । प्रयुञ्जते च कवयः-"पुत्रोऽपि ग्रप इव भाति कन्दुकोऽयम्" इति । न च तत्राऽपि भ्रान्तोऽयं पाठः, कथमन्यथा—

"अनानि तत्तेन निशापयोधुगं द्विकालवद्वाधिकुराशिर. श्रियतम्" ।

इत्यत्राऽऽरोप्यनिशापयोधुगसमानवचनमनालोक्याऽऽर्त प्रयुक्तं श्रीहर्षेणेति वा-च्यम् । तत्रापि पूर्वार्द्धसमर्पितापयोधुगस्य वास्तवत्वेन तस्मिन् कालद्वयपद्वचिकुरा-णामेव तत्र आरोप्यत्वेन कवेरुत्प्रेक्षितत्वात् । अत एव न तत्राविमृष्टविधेयांशता-दोषावकाश इत्याहुः ।

अत्र केचित्-"पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरयाऽऽकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसवर्णे [illegible]ण्डले भवतः" इति महाभाष्यप्रयोगादाख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वमेव ।

गृह्णाति वाचकः संख्यां प्रकृतेर्विकृतेर्नहि ।

इति तु च्विप्रत्ययनाश्रविषयकम् । एवञ्च 'काष्ठानि भस्म राशिः क्रियन्त' इत्या-[illegible]प्रयोगाणामसाधुत्वमेवेति ॥

अपरे तु-'खदिराङ्गारसवर्णे' इति विशेषणेन तत्र कुण्डलयोः प्रकृतित्वं गम्यते । [illegible]तया विकृतेः पाकानपेक्षणात् । पुनरपरयाऽऽकृत्या युक्त इति विशेषणेन तु सुवर्ण-[illegible]स्य विकृतित्वम्, आकृत्यन्तरयोगस्य प्रकृतित्वाप्रयोजकत्वात् । उच्यते चैतत् । [illegible]केत्यैव सत्यम्' इतिवत् संहतिमुखेन पुनरावृत्त इति विशेषणेनापि सुवर्णपि-[illegible]विकृतित्वं गम्यते ।

[illegible]थाहि-पूर्वोपक्रान्ताऽऽकृतिरन्यरायास्तत्पर्यवसायित्वेन सिपाधयिषितसुवर्ण-[illegible]स्य सिद्धेः । तस्मात् पूर्वनिर्दिष्टाऽऽकृतिविशिष्टसुवर्णस्य कुण्डलादिप्रकृतेरप्य-[illegible]ऽप्रकृतिविशिष्टस्य तस्य विकृतित्वमेव भाष्यकृत्तात्पर्यविषय इत्यस्यापि वस्तु-[illegible] न तन्निर्देश आख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वे उपष्टम्भक इति ।

[illegible]नाभाति—वैयाकरणमते प्रकृते प्रकृतिविकृत्योर्द्वयोरपि कर्तृत्वेनाख्यातेन [illegible] अभिधानीयम् । एवं तदननुभ्या-[illegible] तत्रैकेनाख्यातेन विरुद्धसंख्यावतो-[illegible]यादा अभिधानुपपत्त्या [illegible] कुण्डले भवत इति विकृतिसंख्यावोना [illegible]गता नाख्यातप्रतिपादित [illegible] । एवञ्च प्रयोगबलेन [illegible]धनसमानवचनत्वमाख्यातस्य [illegible] ।
[illegible]नेति । [illegible] क्रियाप्रयोज्या- [illegible]

टीका

[illegible]क्रियाकृतेत्यादिना । [illegible] दर्शनात्—[illegible]
[illegible]अनुमानात् —अनुमितिकरणात् [illegible]

'घटं करोति' इत्याद्यम्। काष्ठं भस्म करोतीति, सुवर्णं कुण्डलं करोतीति, च द्वितीयम्। घटं पश्यतीति तृतीयम्। तृणं स्पृशती-त्युदासीनम्। विषं भुङ्क्ते इति द्वेष्यम्। गां दोग्धीति संज्ञान्तरैरना-

दर्पण

सति फलाश्रयत्वम्। निर्वर्त्यादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। तथापि विषयतानाश्र-यत्वस्य धर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वस्याऽसाधारणधर्मघटितस्य वा तस्य 'घटं जानाति' इत्यादौ घटादावसम्भव इति प्रयोज्यान्तं धर्मविशेषणम्। तत्रैव क्रिया-प्रयोज्यासाधारणधर्मसंयोगप्रतीतिविषये ग्रामादिकर्मण्यव्याप्तिनिरासाय—असाधार-णेति। क्रियाजन्यफलानाश्रये अतिप्रसक्तिनिरासाय-विशेष्यम्।

न च 'घटं जानाति' इत्यादौ क्रियाजन्यफलाऽभावात् सामान्यलक्षणस्याऽव्याप्तिः

[illegible]

लक्षणाऽव्याप्तिवारणभूतफलमादाय जानात्यादिकर्मणि लक्षणमन्तरेणापि कर्मत्वादि-कर्मण्यव्याप्तिवारणायोत्तरोत्तरैवानुमतं व्यवहारादिति। निर्वर्त्यमेणोदाहरणान्याह— *घटमिति*। *आत्ममिति*। निर्वर्त्यमित्यर्थः। एवमग्रेऽपि।

संज्ञान्तरैरनाख्यातमिति। अपादानत्वादित्तद्रूपविशेषैरविवक्षितमित्यर्थः। "अकथितञ्च" इत्यत्राकथितशब्दोऽविवक्षितपरो, नत्वप्रधानपरः। तथा सति 'पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धि' इत्यत्र करणाधिकरणयोः कर्मसंज्ञा प्रसज्येतेति। दुहादीनां परिगणनात् तत्संज्ञयोः करोत्यादियोगे सावकाशत्वादिति भावः। तथाच पूर्वविधिप्र-सक्तिपूर्वकं तदविवक्षायां सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्तौ च तत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम्। यद्यपि विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्यापि दुह्यर्थत्वेन "कर्तुरीप्सिततमम्" इत्यने-नैव कर्मसंज्ञा सिध्यति। कर्तृनिष्ठव्यापाराविषयफलाश्रयतया गोः प्रधानकर्मतया न तत्र सूत्रापेक्षा। पयोनिष्ठविभागानुकूलगोनिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारस्य शब्दतः प्राधान्यात्, अन्यथा सिद्ध्यर्थेनानेनापेक्षात्रमित्याशङ्क्य, तथापि विभागानुकूलव्या-पार एव यदि धात्वर्थस्तदा अपादानस्यावविवक्षायामनेन सूत्रेणास्य कर्मत्वार्थमिदमा-वश्यकम्। एतस्मिन्नर्थे स्वरसतः दुहादीनामित्यनुशासनात्तत्रैव लाघव।

अप्रधानकर्मत्वं गौणकर्मभिन्नत्वम्। तदेवाह यं गवादीनामप्यलम्। धात्वर्थफ-लाश्रयत्वात्। तथाहि तत्स्य अत्र निष्ठविभागानुकूलव्यापारो दुहे-र्थः। तत्र गोरपादानत्वविवक्षायामनेन कर्मत्वम्। तद्विवक्षायां पञ्चमी। गां पय-स्तत्र तु षष्ठी। अत्र गोकर्मकत्वात् निष्ठविभागानुकूल ... व्यापार इति

परीक्षा

निरूप्यम् द्विनाख्य-विज्ञायम। *संज्ञान्तरैरनाख्यातम्*— अकथितं च" इति सूत्रार्थस्य संक्षेपेणाभिधानम्। तत्र अपादानादिभिः विशेषकथाभिः विवक्षितं तदित्यु-क्तम् अविवक्षा च द्विविधा। तत्र पूर्वविधेः प्रसक्तिपूर्वकतदविवक्षा च।

स्यातम् । क्रूरमभिक्रुद्ध्यतीत्यन्यपूर्वकम् ॥

दर्पणः

धोधः । विभागावधित्वमेव गोः कर्मत्वम् । आद्यकल्पे तु पयोनिष्ठविभागाऽनुकूलगो-निष्ठव्यापाराऽनुकूल एककर्तृको वर्तमानो व्यापार इति । तत्र विभागाश्रयत्वात् पयसः कर्मता । तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वात्तु गोः, न तु विभागाश्रयत्वेन । पयोनिष्ठविभागी-यसम्बन्धस्यैव फलतावच्छेदकत्वादयमन्यथाप्यूह्यम् ।

अन्यपूर्वकमिति । अन्यसंज्ञाबाधनपूर्वं शास्त्रबोधितमित्यर्थः । 'क्रूरमभिक्रुध्य-तीत्यत्र "क्रुधद्रुहोर्यां" इतिप्रसक्तसम्प्रदानसंज्ञायाः "क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म" (पा॰ सू॰ १।४।३८) इति बाधनात् । एवं 'वैकुण्ठमधिशेते' इत्यादावपि बोध्यम् । 'अजां ग्रामं गमयति, 'शिष्यं शास्त्रं बोधयति' 'ब्राह्मणमन्नं भोजयति' 'यजमानं मन्त्रं पाठ-यति,' 'घटं जनयति' 'नाशयति' इत्यादौ "गतिबुद्धि" इति सूत्रेण गम्यादिधा-त्वर्थकर्तुः कर्मसंज्ञाविधानात् गम्यादिप्रकृतिकणिजन्तधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया अप्याश्रयोऽर्थः । यद्यपि णिजन्तधात्वर्थप्रेरणाजन्यव्यापाररूपफलाश्रयत्वादजादीना-मपि कर्मत्वं "कर्तुरीप्सिततमम्" इत्यनेनैव सिद्धं, तथापि णिजन्तेन आप्यमान-स्य चेन्नवति गत्याद्यर्थव्यापाराश्रयस्यैवेति नियमार्थं सूत्रम् । तेन 'पाचयत्योदनं देवदत्तेन' इत्यादौ न । तदुक्तम्—

> गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः ।
> नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते ॥ इति ।

वाचकत्वासम्बन्धेन स्वनिष्ठया तृतीययेत्यर्थात् । यद्यपि कर्तृसंज्ञायाः परत्वात् "हेतु-मति च" इत्यनुशासनात् स्वकारकविशिष्टक्रियाया णिजर्थसम्बन्धाऽवगतेरन्तरङ्गत्वाच्च कर्मसंज्ञायास्तया बाध एवोचितस्तथाप्यन्यानधीनत्वलक्षणाऽर्थप्राधान्यशब्दप्राधा-न्ययोः प्रयोजकव्यापारे सत्त्वेन प्रधानकार्यस्य च सर्वतो बलवत्त्वस्य "आकडार' (पा॰ सू॰ १।४।१) सूत्रे कैयटेनोक्तत्वात् "हेतुमति च" इतिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्याच्च तदनुरोधिकर्मत्वस्याऽन्तरङ्गादपि कर्तृत्वाद्बलवत्त्वाऽनियतत्वमेव साम्प्रतम् ।

परं तु—"हेतुमति च" इत्यनुशासनादन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपा स्वतन्त्र-प्रेरणा णिजर्थः । कर्तृत्वं च क्वचित् प्रयत्नः, क्वचिदाश्रयत्वादि । येन यादृशधातूत्तरा-ख्यानेन यादृशं कर्तृत्वमभिधीयते, तादृशधातूत्तरणिच्प्रत्ययेन तादृशकर्तृत्वनिर्वा-हको व्यापारोऽभिधीयते । निर्वाहकत्वं च [illegible] सम्बन्धविशेषो नाऽतो नाशयती-त्यादावन्वयाऽनुपपत्तिः ।

एवञ्च पाकादिकर्तृत्व[illegible]

[illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible]कमिति । [illegible]

[illegible]णाम् इति यथा । [illegible]

कर्त्तृतृतीयाया आश्रयोऽर्थः । तथाहि—"स्वतन्त्रः कर्त्ता" (पा०

दर्पणः

कतया तद्रूपत्वं स्वगतिकगतिः । यदा तु शिष्यकृत्स्वर्यव्यापारे स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वस्य विशेषणतया विवक्षा । तदा सहायेनेत्येव । "गतिबुद्धि" इति सूत्रात् गत्यर्थकधातुयोगे तादृशकर्तृत्वविशेषणतया स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वविवक्षा नियता, नाऽन्यत्रेत्यर्थबोधनद्वारा तत्र कर्तृप्रत्ययाऽप्राप्त्युक्तत्वप्रापकम् । तेन 'पाचयत्योदनं सहायेन' इतिवत् 'अजया ग्रामं गमयति' इति न ।

एवञ्च 'अजां ग्रामं गमयति' इत्यत्र ग्रामनिष्ठसंयोगाऽनुकूलव्यापारस्य यदाश्रितं कर्तृत्वं निरूढत्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टो यो व्यापारस्तदनुकूलकृतिमानिति बोधः । 'पाचयत्योदनं सहायेन' इत्यत्र सहायकर्तृको यो विक्लित्त्यनुकूलो व्यापारो, निरूढत्वसम्बन्धेन तत्कर्तृत्वसम्बन्धेन तत्कर्तृत्वविशिष्टव्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः ।

'चैत्रेण ग्रामं गम्यतेऽजा' इत्यत्र कर्माख्याने तु तादृशव्यापारनिरूढकर्तृत्वव्यापारनिरूढकर्तृत्वनिरूपकं यत् ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलं गमनं तत्कर्मत्वमिति बोधः । 'सहायेन पाच्यते तण्डुलश्चैत्रेण' इत्यत्र तु चैत्रकर्तृकप्रेरणाविषयीभूतकर्तृत्वनिरूपके च, सहायरूपस्वतन्त्रकर्तृवृत्तिव्यापारजन्यविक्लित्त्याश्रयस्तण्डुल इति बोधः । अर्थविवेकः स्वयमूह्यः ।

ये त्वनुकूलव्यापार एव णिजर्थस्तदन्वयिनी गमनादिक्रियैव धात्वर्थस्तादृशं कर्म, तच्चाश्रितत्वाऽजादीनां ग्राममेव कर्मत्वं "गतिबुद्धि" (पा० सू० १।४।५२) इति सूत्रेण नियम्यत इति वदन्ति । तेषां मते 'पाचयत्योदनं सहायेन' इत्यादौ द्विकर्मतापत्तिः, पयोर्निरासको ऽभावः । अविवक्षया तावदनुपपत्तिरित्याहुः ।

'चैत्रकर्मकनियोगानुकूलवाक्यानि द्विर्वाचका आधार एवार्थः । अतएवानुपपत्ति कादियोगे "अभिनिविशश्च" (पा० सू० १।४।४७) इत्यादिसूत्रैराधारस्य कर्मसंज्ञाविधानम् । यदि तु कर्मव्यापाराश्रयत्वाऽऽधारत्वं लक्षणयानुगतस्य "कर्तृ-करणयोस्तृतीया" इत्यनेनैव कर्मसंज्ञा सुप्राप्ता, तथापि मुख्यार्थत्वसम्पन्नोऽपि कर्मप्रत्ययानुपपत्तेः समर्थमपि "अधिशीङ्स्थासाम्" इत्यादिसूत्रारम्भ इति । कर्मत्वविवक्षायां विहितविभक्त्यनु यथार्थ [illegible] सम्बन्धो बोध्य इति बन्ध्यते ।

[illegible]

[illegible]

सू० १।४।५४) । स्वातन्त्र्यञ्च—धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम् ।
धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते ॥

इति वाक्यपदीयात् । अत एव यदा यदीयो व्यापारो धातुनाऽभिधीयते तदा स कर्तेति, स्थाली पचति, अग्निः पचति, एधांसि

दर्पणः

पारस्य चेतनव्यापाराश्रयत्वादत आह—*स्वातन्त्र्यञ्चेति* । व्यापाराश्रयत्वस्य करणे धात्वर्थाश्रयत्वस्य कर्मण्यतिप्रसक्तत्वात् तद्वारकवृत्तये प्रकृतोपयोगित्वम् ।

अन्ये तु—कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेन धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयतद्धात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । तदेव च कर्तृत्वम् । कालिकसम्बन्धेन व्यापाराश्रयेऽतिप्रसङ्गवारणाय व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । 'ग्रामं गच्छति' इत्यादावुत्तरसंयोगात्मके फले तादृशधात्वर्थत्वाभावान्न तदाश्रयेऽतिप्रसङ्गः । 'चैत्रस्य तण्डुलो देवदत्तेन' इत्यादौ चैत्रस्य विशेष्यत्वेन देवदत्तेऽव्याप्तिपरिहाराय कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति । मानदीक्षाभ्यां क्रियायां सर्वेषां स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्येऽप्युक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत्त्वेऽप्यभावाच्च सुश्राऽनर्थक्यमिति । तन्न: कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहृतकर्तृव्यापारकधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्यैव लक्षणत्वे गुरुविशेषणत्वादनतिप्रयोजकत्वाच्चोक्तलक्षणस्य । कर्मकर्तरि तु लक्ष्यतया फले व्यापारत्वाऽऽरोपान्नाऽव्याप्तिः । व्यापारत्वेन कृतेऽपि सद्ग्रहात्त तद्धात्वर्थत्वेन स्वरूपः कर्तृव्यवहारः तदतिरिक्तव्यापारस्य धातुना विवक्षायां तु क्वचित् कर्तृत्वव्यवहारोऽपि । वक्ष्यति च—यदा यदीयो व्यापार इत्यादि । एवमेव 'असौ भूतं न तु मया कृतम्' इत्याद्युपपद्यतइति भावः । तत्र हरिवाक्यं प्रमाणयति—*धातुनेति* । उक्तक्रिय इति विशेषणादन्यदुक्तमेव स्वातन्त्र्यं हरिसम्मतमिति सूचयति—*अत एवेति* । उक्तस्वातन्त्र्यस्य कर्तृत्वादित्यर्थः ।

परीक्षा

वति । *आश्रय इति* । आश्रयत्वमात्रं वाच्यतावच्छेदकम् । *धात्वर्थव्यापारेति* । धात्वर्थप्रधानव्यापारेत्यर्थः । प्राधान्यं च—कारकान्तराप्रयोज्यत्वम् । एतच्च विवक्षाधीनम् । यत्र काष्ठं पचतीति प्रयोगस्तत्र काष्ठस्य कर्तृत्वविवक्षायां यद्यपि तदीयव्यापारस्यान्यप्रयोज्यत्वम्, तथापि तस्यानवस्थायां तत्कारकान्तरं तदनधीनत्वमस्त्येवेति बोध्यम् ।

तदाह—*धातुनेति* । *अत एवः*—स्वतन्त्र्यस्य [illegible] । यत्र तु करणे [illegible] तत्र [illegible] व्यापार . तदीयव्यापारस्य करणत्वविवक्षायां धातुवाच्यत्व-विरहात् । अत एव 'चैत्रेण पाचयति मैत्र' इत्यत्र चैत्रस्य मैत्रीयव्यापारप्रयोज्यत्वेन कार-कान्तराप्रयोज्यत्वविरहात्कर्तृत्वं न स्यादिति वाच्यम् । तद्धात्वर्थप्रधानीभूतव्या-पाराप्रयोज्यत्वस्य विवक्षितत्वात् [illegible] चैत्रस्य [illegible] कर्तृत्वं [illegible]

पचन्ति, तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादि सङ्गच्छते।

नन्वेवं "कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च" (ब्र०सू०१।२।४) इति सूत्रे, "मनोमयः प्राणशरीरः" इति वाक्यस्य मनोमयस्य जीवत्वे वाक्यशेषे तस्य "एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मि" इति प्राप्तिकर्मत्वकर्तृत्वव्यपदेशो विरुद्ध इति भगवता व्यासेन निर्णीतं कथं सङ्गच्छताम्। उच्यते—जीवस्यैव भेदेन प्राप्तिकर्मत्वमपि वाच्यम्। कर्तृत्वञ्च तस्य स्वाभाविकम्। [illegible] संज्ञाद्वयं युक्तम्। कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधात्। तस्माद्भेदमिति विरोधो न स्यात्।

दर्पणः

[illegible]

[illegible]

परीक्षा

[illegible]

कर्म्मकर्तृतायाञ्च यगाद्यापत्तिरिति शब्दविरोधद्वारा [illegible]
स भेदहेतुः ।

एवञ्च व्यापारांशस्य धातुलभ्यत्वादाश्रयमात्रं तृतीयार्थः । [illegible]
कत्वमप्रयोक्तृत्वं, कृत्याश्रयत्वं वा, दण्डः करोतीत्यत्राप्यानन् ।

दर्पणः

तिति॰ । [illegible] स्वर्थः । [illegible] । [illegible] कर्मत्वेन [illegible] ।
मत्वे [illegible] । शब्दविरोधद्वारा—[illegible] ।
[illegible] भावः ।

ननु [illegible] भावः । [illegible] ।

[illegible]

दर्पण·

स्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् कर्तृपरतन्त्रकरणादेर्न स्वव्यापारमादाय कर्तृत्वम्, प्रयोज्यस्य स्वार्थसिध्यर्थमपि प्रवृत्त्या करणादीनां कर्त्रधीनत्ववत् प्रयोज्यस्य प्रयोजकाऽनधीनत्वाच्च। न हि फलोद्देशाऽधीना करणादीनां व्यापारवत्ता। प्रयोज्यस्य तु तादृशप्रवृत्तौ "सर्वे इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते" इति "हेतुमति च" इतिसूत्रस्थभाष्यमनुभवश्च सार्वजनीनः प्रमाणमित्याहुः।

कृत्याश्रयत्वं दण्डादावव्याप्तमित्युक्त्या नैयायिकोक्तकर्तृत्वस्योपेक्षणीयत्वमावेदितम्। तेषां त्वयमाशयः—कर्तृत्वं मुख्यं पूर्वोक्तमेव, आश्रयप्रतियोगित्वादिरूपं तु गौणम्, उभयमपि कर्तृतृतीयया प्रतिपाद्यते।

तथाहि—'चैत्रेण पच्यते' इत्यादौ कृतिमद्भेदेन तज्जन्यत्वं वा क्रियाविशेषणतया तृतीययाऽभिधीयते। अचेतनकाष्ठादेरपि कर्तृत्वविवक्षायां तु काष्ठं पचतीतिवत् 'काष्ठेन पच्यते' [illegible] कर्तृत्वे [illegible]

[illegible]

लक्षणा। 'चैत्रः पचति' इत्यादावुक्तस्थले कर्तृत्वमेव मुख्यं गौणं वा क्रियाविशेषणतयाऽऽख्यातेन बोध्यते। अचेतने स्वरसतः कर्तृव्यवहाराभावेन तत्र कर्तृपदमपि भाक्तमेव।

न च यत्नवत एव मुख्यकर्तृत्वे तदादायैव "कर्तृकरणयोः" (पा० सू० २।३।१८) इत्यादेश्चारितार्थ्ये गौणकर्तृत्वे तृतीयाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्। तत्सूत्रस्थकर्तृपदस्य पारिभाषिककर्तृपरत्वात्। तत्सूत्रप्रणयनस्यैव तत्परत्वे मानत्वात्। सूत्रे स्वातन्त्र्यं च समभिव्याहृतकारकान्तराऽनधीनत्वे सति कारकत्वम्। पुरुषव्यापाराऽधीनक्रियाऽनुकूलव्यापारवतामेव काष्ठादीनामन्यानधीनत्वविवक्षया 'काष्ठं पचति' इत्यादौ कर्तृत्वम्। अत एवानधीनत्वान्तविशेषणं च 'चैत्र काष्ठैः स्थाल्यां पचति' इत्यत्र 'चैत्रः काष्ठानि स्थाली पचन्ति' इति प्रयोगवारणाय चैत्रः पचति, स्थाली पचतीत्यादौ यत्र कारकान्तरासमभिव्याहारस्तत्रानधीनत्वान्तविशेषणं न प्रवेशित एव। तन्निवेशे च स्वतन्त्रशक्तिकल्पनात्। विशिष्टवाच्ये विशेषणविषयकविशेष्यबोधाजनकत्वात्। विशिष्टवाच्यता निर्वाहात्। चैत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतुकर्तृसमभिव्याहारे प्रयोज्यस्य हेतुकर्त्रधीनत्वेऽपि ण्यन्तप्रतिपाद्यपाचनादिक्रियायामेव प्रयोजकस्य कारकतया प्रयोज्यस्य पच्यर्थक्रियाकारकाऽनधीनतया अतिव्याप्त्यैन न तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः। स्वतन्त्रकर्तृप्रयोजकव्यापारस्य तण्डुलक्षणादिवत् पाकादावन्यथासिद्धत्वादकारकत्वेन तस्य पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्त्वेऽपि तत्क्रियाकारकत्वाभावाच्च। अत एव 'चैत्रेण मैत्रं पाचयति' इत्यत्र, मैत्रः पचतीति न।

ननु स्तनन्धयदर्शितरीत्या चैत्रादेः स्वतन्त्रकर्तृत्वानिर्वाहे, तथापि तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः [illegible] स्वतन्त्रत्वस्य तस्य [illegible] भिधानादिति चेत्? न।

[illegible]
[illegible]
[illegible]

अयञ्च त्रिविधः—शुद्धः, प्रयोजको हेतुः, कर्मकर्ता च । 'मया हरिः सेव्यते' 'कार्यते हरिणा' 'गमयति कृष्णं गोकुलम्' । मद्भिन्नाश्रयको हरिनिष्ठसेवनानुकूलो व्यापारः । हरिभिन्नाश्रयक-उत्पादनानुकूलो व्यापारः । गोकुलकर्मकगमनाऽनुकूलकृष्णाश्रयकतादृशव्यापाराऽनुकूलो व्यापारः इति शाब्दबोधः । करणतृतीयाया-

---

दर्पणः

धानस्य "तिङ्कृत्तद्धितसमासैः" इति परिगणनाच्च ।

आख्यातस्य धर्मिवाचकत्वेऽपि कृत्यादिविनिष्टकर्तृबोधकत्वस्याऽभिधानस्य तत्र सत्त्वान्न 'चैत्रः पचति' इत्यादौ तृतीयाऽऽपत्तिः । तुल्यवित्तिवेद्यतया तद्विवक्षायां 'चैत्रेण पचति' इत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यपि न । आश्रयातिरिक्तं विशेषणतया शक्तिबोधकत्वमेवाऽनभिधानपदार्थत्वात् । तदभिधानं च 'तिङ्कृत्तद्धितसमासैः' एवेति न चाभिधायकतया वृत्तिरुपायाताः ।

यद्यपि स्वतन्त्रव्यापार एव तृतीयादेरनुशासनम्, तथापि कृतिरूपकर्तृत्व एव लाघवाच्छक्तिर्व्यापारादौ तु लक्षणेत्युक्तमनुशासनस्याश्रयादितात्पर्यकतयाऽऽग्राहकस्याख्यातसहकृतस्यैव तस्य शक्तिकल्पकत्वात् । व्यापारे लक्षणयेऽपि गौरवेण तदसिद्धेः ।

एवञ्च कृतिरूपकर्तृत्वबोधकत्वे कारकान्तरव्यापाराधीनत्वं न प्रतीयेत एवेति न तदन्तर्भावेन शक्तिः । प्रमाणाऽभावात् । व्यापारलाक्षणिककर्तृप्रत्ययेन लक्षणया तदन्तर्भावेन व्यापारबोधनादेव पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य वारणात् । अन्यथा तदन्तर्भावेन कृतौ शक्तावपि पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य दुष्परिहरत्वात् । 'घटो जायते' 'ओदनः सिध्यति' इत्यादौ घटादेः कारकत्वं कर्तृत्वं च सत्कार्यवादनयलभ्यमेवोपपादनीयम् ।

मुख्यं क्रियाकर्तृत्वं च न तदनुकूलकृतिमात्रम् । एकक्रियाविषयकृतेरपि मान्त्रीयकक्रियानिर्वाहस्तत्र तत्क्रियाकर्तृत्वाऽव्यवहारात् । किन्तु तत्क्रियाविषयकत्वे सति तदनुकूलकृतिमत्त्वं कर्तृत्वम् । गुरुतरभारातोलनादौ तु यत्र क्रियाया अनिष्पत्तिस्तत्र गतिरुक्तैव । अन्योद्देशेन नाराचक्षेपाद् यत्र ब्राह्मणवधस्तत्र मरणाऽनुकूलनाराचक्षेपरूपव्यापारस्य कृतिविषयत्वेऽपि हिंसा । लक्षणस्योद्देश्यताघटिततया तस्य विप्रमरणानुकूलव्यापारत्वेनाननिसंहितत्वात्तेन रूपेण कृतिविषयत्वस्य तादृशव्यापारे अभावेन न ब्राह्मणत्वविशिष्टवधकर्तृत्वं तादृशव्यापारकर्तुरिति न सम्पूर्णं प्रायश्चित्तं तस्येति ॥

कर्तृविभागमाह—*अयञ्चेति* । अनुपदं तृतीयार्थत्वेन निरुक्तः कर्तेत्यर्थः । *शुद्ध इति* । हेतुत्वकर्मकर्तृत्वानधिकरणमित्यर्थः । प्रेरणार्थकणिच्प्रकृतिधात्वर्थव्यापाराश्रय इति यावत् । *हेतुरिति* । णिजर्थप्रेरणाश्रय इत्यर्थः । *कर्मकर्तेति* । धात्वर्थफलव्यापाराऽऽश्रयस्य सति णिजर्थव्यापारेणाऽप्यनाश्रयत्वेन विवक्षित इत्यर्थः । क्रमेणोदाहरणान्याह— *मया हरिः सेव्यत इत्यादिना* । अत्र व्यापारविशेष्यकबोधोक्ते-

प्रभा

*अयम् कर्ता । अत्र हरिः शुद्धः कर्ता द्वितीये प्रयोजककर्ता तृतीये—कर्म कर्मकर्ता प्रकृत्यर्थं प्रति कर्ता णिजर्थं प्रति कर्म । केवलानुगमेन [illegible] क्रियामाह—*मद्भिन्नेत्यादिना* । *करणतृतीयाया इति* । करणे विधास्यमानतृतीयाया

स्वाश्रयव्यापारौ वाच्यौ । तथाहि—"साधकतमं करणम्" (पा० सू० १। ४ ४२)। तमबर्थः प्रकर्षः । सत्यव्यवधानेन फलजनकव्यापारवत्ता । तादृशव्यापारवत्कारणञ्च करणम् । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥

दर्पणः

र्तने ॥ कैयटानुसारेण । तत्त्वं तु प्रागेवाऽवोचाम । *स्वाश्रयव्यापाराविति* ॥

ननु व्यापारस्य धातुनैव लाभात् तत्र शक्तिकल्पनमनर्थकमित्यत आह, [illegible] कर्तृनिष्ठव्यापारस्य धातोर्लाभेऽप्यनुभूयमानकरणनिष्ठव्यापारस्य पदार्थत्वमन्तरेण शाब्दविषयताऽनुपपत्त्या शक्तिरावश्यकी । आख्यातादिवृत्तिभेदाया एव क्रियाया मध्यगमात् व्यापारद्वयस्य धात्वर्थत्वामभ्युपगम्येत्यभिप्रेत्य स्वोक्तार्थस्य प्रमाणानि दर्शयितुं करणसंज्ञाविधायकं सूत्रमुपन्यस्यति—*तथाहीत्यादिना* । "साधकतमम्" इति सूत्रस्य कारकाधिकारीयत्वात् सूत्रोपात्तसाधकशब्दादेव प्रकर्षलाभेऽपि गौणाधाराधिकरणसंज्ञाबाधकस्य "कारकप्रकरणे शब्दसामर्थ्यमस्य प्रकर्षो नाश्रीयत" इत्यर्थस्य बोधनाय तमग्रहणमिति सूचयन्नाह—*तमबर्थः प्रकर्ष इति* । प्रकर्षश्च कारकान्तरापेक्षो न तु करणान्तरापेक्षः । कारकसामान्यविवक्षायां साधकशब्दानुपादानेन तमपा तदपेक्षप्रकर्षस्यैव बोधनात् 'तेनाऽस्त्रेण दीपिकया पश्यति' इति प्रयोगोपपत्तिः । अन्यथा करणान्तरापेक्षप्रकर्षस्य करणान्तरे अभावेन तदनुपपत्तेः ॥ *तादृशेति* । फलोत्पत्त्यव्यवहितपूर्ववर्तीत्यर्थः ।

परे तु—फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वं करणत्वम् । स्वव्याप्येतरयावत्कारणसमवधाने सति यदव्यवहितोत्तरक्षणे फलनियमस्तत्त्वमिति यावत् । स एव तमबर्थः । तत्प्रतिबन्धकाभावकालेऽन्धकारे फलायोगेऽपि न तत्राऽप्रसङ्गः । प्रयोगस्तु प्रायिकतां निराकाङ्क्षयन्वदन्तीति वदन्ति ॥

तत्र हरिसम्मतिमप्याह—*उक्तञ्चेति* । अत्र क्रियापदं फलपरम् । 'बाणेन हत' इत्यत्र बाणव्यापाराव्यवहितोत्तरक्षणे प्राणवियोगरूपफलाव्यवहितपूर्वत्वात्तथात्वम् । *विवक्ष्यत* इत्यनेन विवक्षा निमित्ता प्रयोजिका, न वास्तवकरणत्वादिमित्युक्त-

इत्यर्थः । स च प्रकर्षश्च अप्रकर्षश्च कारकान्तरापेक्षया बोध्यः, न तु करणान्तरापेक्षया । कारकसामान्यविवक्षायां साधकशब्दसमर्थो विधानात्, तेन अस्त्रेण दीपिकया पश्यति इति प्रयोगस्योपपत्तिः, राजा चक्षुरिन्द्रियेण चाराणां प्रवर्तनं कृत्वा शत्रूणां सन्निधानं कल्पयति यत्र, तत्र राजा चक्षुषा चर्मनिधानं पश्यतीति प्रयोगापत्तिवारणाय अव्यवधानपदस्य ग्रहणम् तस्य कारकाधिकारात् कारकत्वे सिद्धे पुनः साधकशब्दोपादानात् स्वव्यापारेण कारकस्य लाभो भविष्यतीति वैयर्थ्यमिति यदि मूषे? तदा कारकाधिकारे शब्दसामर्थ्यस्य प्रकर्षो नाश्रीयत इत्यर्थज्ञापकतया चारितार्थ्यं बोध्यम् । तेन गौणाधारस्याऽधिकरणसंज्ञा व्यावर्त्यत इति ।

[illegible] करणसंज्ञाया हरिसम्मतिमाह—*उक्तं चेत्यादिना* । *क्रियायाः*—फलस्य । *अनन्तरम्*—अव्यवधानेन । *विवक्ष्यत* इत्यनेन [illegible]

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम्।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः॥ इति।

विवक्ष्यत इत्यनेन सत्स्वनेकेषां तदभावात् द्वितीयासप्तम्यादेरप्रकारो

दर्पणः

म्। अत एव शाखाऽन्तरेण यस्य तस्याविवक्षायां, येन लुनातीति प्रयोगः। *वस्तुत इति*। यत इदमेव वस्तु करणमिति न नियमोऽत एव निर्धिनाऽधिकरणत्वाऽपि स्थाली तदुत्तरक्षणात्प्राङ्मयधिकरणत्वपरतेत्यर्थः। *अवकाशमिति*। 'तण्डुलं स्थाल्यां पचति' इत्यादौ करणत्वाऽविवक्षायां न तत् संज्ञाप्रयुक्तद्वितीयादेरवकाशमित्यर्थः। तथाच 'काष्ठैः पचति' इत्यादौ प्रकृत्यर्थकाष्ठादेरभेदेनाश्रयत्वस्तृतीयार्थेऽन्वयः। तस्य च व्युत्पत्तिवैचित्र्येण समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या व्यापारस्य तदर्थान्तरे आधेयता-सम्बन्धेन फलोपहिततादृशव्यापारस्य धात्वर्थस्तामस्सम्बन्धेन विक्लित्यनुकूलव्यापारे। एवञ्च काष्ठाऽभिन्नाश्रयको यः फलोपहितव्यापारस्तद्विशिष्टो विक्लित्यनुकूल एकाश्रयको वर्तमानो व्यापार इति बोधः। वैशिष्ट्यं च—जन्यजनकभावसम्बन्धेन बोध्यम्। अत्र च "यस्मिन्सन्निहितेषु सर्वेषु कारकेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति" इति सकलकारक-व्यापारस्य कर्त्रधीनत्वप्रतिपादकं, "कारके" इति सूत्रस्थं भाष्यं प्रमाणम्॥

अपरे तु—'क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्' इति वाक्यस्याऽनन्तरपदस्वारस्यात् तृतीयार्थव्यापारस्य जन्यतासम्बन्धेन फलेऽन्वयः। तथाच जन्यतासम्बन्धेन काष्ठाश्रयकव्यापारविशिष्टफलानुकूलो व्यापार इति बोधमाहुः। तृतीयार्थकरणत्वस्य व्यापार एवाऽन्वयः, शब्दशक्तिस्वभावाच्च फलांशे। अत एव मत्वर्थलक्षणया सोमादिपदस्य नामधेयत्वं सिद्धान्तितम्। अन्यथा व्यापारं प्रति करणत्वेनाऽन्विते फलांशे करणत्वेनाऽन्वयोपपत्तौ लक्षणाया अप्रसङ्ग एव। अत एव 'सोमेन यजेत' इत्यत्र मत्वर्थलक्षणेति मीमांसका इत्यन्ये।

वस्तुतस्तु "आश्रयोऽवधिरुद्देश्य" इति मूलस्वारस्यात् करणतृतीयाया अप्याश्रयत्वमेवार्थः। प्रकृत्यर्थान्वितस्य स्वनिष्ठव्यापारजन्यत्वसम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारेऽन्वय इत्येव ज्यायः।

नैयायिकास्त्वसाधारणं कारणं करणम्। कारणे असाधारण्यं च—व्यापारवत्त्वमेव। न तु फलाऽयोगव्यवच्छिन्नत्वम्। तस्य यावत्कारणघटिततया गौरवेण तद्धर्मावच्छिन्ने शक्त्यनिर्देशः। स एव च प्रकर्षः "साधकतमम्" इति तमपा बोध्यते। व्यापारस्य तज्जन्यत्वविशिष्टतज्जन्यजनकत्वरूपतयाऽव्यवधानांशस्यापि जनकत्वघटकतया ला-

परीक्षा

घवाच्च करणत्वादिव्यवहारनिर्वाहकत्वमिति ध्वन्यते।

तत्रैव स्पष्टयति—*वस्तुत इति*। वस्तुतोऽस्यैव। *तत्*—करणत्वादिघटकम्। *अनिर्देश्यम्*—इदं वस्तुकरणमेवेत्यवधारणेन निर्देष्टुमशक्यम्। *हि*—यतः *वस्तु व्यवस्थितं न*—करणत्वादिरूपेण व्यवस्थितं नास्तीत्यर्थः। निर्धिनाधिकरणत्वादपि स्थाल्या अधिकरणत्वाविवक्षायां करणत्वेन तु विवक्ष्यत इति तात्पर्यम्। तदाह—*स्थाल्येति*।

तदभावादिति। करणत्वाभावादित्यर्थः। *अवकाशमिति*। यदा काष्ठस्येव क-

सूचयति । नचैवं "कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" (ब्र०सू० २ । ३।३३) इत्युत्तरमीमांसाधिकरणे "शक्तिविपर्य्ययात्" इति सूत्रेणान्तःकरणस्य कर्तृत्वे करणशक्तिविपर्य्ययापत्तिरुक्ता न युज्येतेति वाच्यम्। 'तदेतेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय" इति श्रुत्यन्तरे करणतया वक्तु-

---

दर्पणः

मात्। तत्र पृथक्शक्त्यभावेन व्यापारमात्रे करणतृतीयार्थः। तस्मिन् प्रकृत्यर्थस्याभेदसम्बन्धेनाऽन्वयः। शेषं पूर्ववदित्याहुः।

एवमिति। एकस्मिन्नपि धर्मिणि कर्तृकरणशक्त्योरविरोध इति यावत्। *शक्तिविपर्य्ययादिति*। 'एष हि द्रष्टा श्रोताऽनुमन्ता बोद्धा विज्ञानात्मा पुरुष' इत्यादीनां तथा कर्तुः कर्तव्यविशेषप्रतिपादकानां यजेत जुहुयादित्यादीनां च सार्थक्याय जीवस्य, "कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" इत्यनेन कर्तृत्वे बोधिते बुद्धिपदव्यपदेश्यं विज्ञानमेवाऽस्तु कर्त्रित्याशङ्कायां विज्ञानशब्दवाच्यबुद्धेः कर्तृत्वाऽभ्युपगमे लोके समर्थस्याऽपि कर्तुः सर्वार्थकारिकरणान्तरसापेक्षस्यैव कार्य्यकारित्वदर्शनेन विज्ञानपदव्यपदेश्यत्वबुद्धेः करणशक्तिहान्यापत्तिरतस्तदतिरिक्तजीवस्यैव कर्तृत्वमुचितमित्यर्थप्रतिपादकेन, "शक्तिविपर्ययात्" इति सूत्रेणेत्यर्थः।

न युज्येतेति। कर्तृकरणशक्त्योरविरोधस्यैव भवद्भिरभिधानादिति भावः। *तदेतेषामिति*। *प्राणानाम्*—इन्द्रियाणां, विज्ञानं—ग्रहणशक्तिं, विज्ञानेन—विज्ञानशब्दवाच्येन मनसा तज्जन्यबुद्ध्यात्मकभूत्येति यावत्। आदाय—गृहीत्वा हृदयं स्वापे गच्छतीति श्रुत्यर्थः।

करणतयेति। विज्ञानेनेत्यत्र करणतया कथनस्येत्यर्थः। निजमागेस्यादेः कर्त्तरि करणशक्तिस्वीकारेऽपि द्वयोः शक्त्योरेकदा विवक्षायामसम्भवेन "विज्ञानं यज्ञं तनुते"

परीक्षा

रणत्वविवक्षा, तदा 'काष्ठैः स्थाल्यां तण्डुलं पचति' इति भवति। *नचैवम्*—विवक्षाया एव नियामकत्वे। *कर्त्तेति*। तत्र हि बुद्ध्यात्मकस्य विज्ञानस्य कर्तृत्वं जीवस्य वेति सन्देहे जीवस्यैवेत्युत्तरपक्षसाधकयुक्तिः। *जीव*—कर्त्ता, *शास्त्रस्य*—विधिनिषेधशास्त्रस्य, *अर्थवत्त्वात्*—उपपन्नत्वात्।

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा।
पुंसां येनोपदिश्येत शास्त्रं शास्त्रविदो विदुः॥

इति शास्त्रलक्षणम्। नित्येन श्रुत्या, कृतकेन स्मृत्या, जीव एव विहितकर्तुर्निषिद्धवाकर्मफलम्। एवं रीत्या जीवस्य कर्तृत्वं व्यवस्थाप्य विज्ञानस्याकर्तृत्वे युक्तिरुक्ता। *शक्तिविपर्ययेति*। विज्ञानस्य कर्तृत्वे करणत्वशक्तिविलोपापत्तेः, करणस्याकर्तृत्वादिति भावः। *विज्ञानम्*—बुद्धिः। *न युज्येतेति*। यथा करणस्यापि काष्ठस्य काष्ठं पचतीत्यत्र कर्तृत्वं भवतीत्यत्र करणत्वकर्तृत्वयोरविरोधः, तथेहापि भविष्यतीति भावः। *तदेतेषामिति*। तदा स्वापकाले, विज्ञानेन मनसा तज्जन्यबुद्ध्यात्मकभूतया करणभूतया एतेषामिन्द्रियाणां प्राणपदवाच्यानां विज्ञानमादाय ज्ञानजननशक्तिमादाय निष्ठति। करणतया कथनस्य विज्ञानस्य इत्याशयात्, शक्तिविपर्ययापत्तिरित्यस्याशयात्।

[illegible]

तस्य कर्तृतां प्रकल्प्य शक्तिविपर्ययापत्तिर्निष्प्रमाणा कल्प्येतेत[illegible]
प्रायात् ।

यस्तुतस्तु अन्याचयमात्रमेतदिति, "यथा च तक्षोभय[illegible]

दर्पणः

इत्यादौ कर्तृत्वविवक्षायां करणशक्तिविवक्षाप्रयुक्तविज्ञानेनेति तृतीयान्तनिर्देशाद[illegible]
दानाऽसम्भवेन तद्विपर्ययप्रसङ्गाभावादित्यानयादित्यर्थः ।

ननिदमनुपपन्नम्, आपादनप्रतिपादकमन्यस्यैवापत्तावप्रामाण्यप्रतिपादकस्याऽस[illegible]
म्भवात्, आपत्तेः प्राक्तनसूत्रादप्रक्रान्तत्वाच्चेत्यत आह-*यस्तुतस्त्विति* । *अन्या[illegible]
चयमात्रमेतदिति* । एतत्-शक्तिहान्यापत्तिरूपं दूषणम् । मात्रपदेन तात्पर्यविषय-
त्वस्य व्यवच्छेदः । अन्याचयत्वं च, तात्पर्यज्ञानविषयाऽर्थसन्निहितत्वम् । उपेक्षा-
विषयत्वं वा । तच्च सूत्रे करणशक्तिविपर्ययेऽस्ति । दृष्टान्तप्रतिपादकसूत्रात् सूत्रे कर्तृ-
त्वनिरासस्यैव मुख्यत्वावगतेरिति भावः ।

भूषणे तु वर्तेतपानित्याद्यभिप्रायादित्यन्तः पाठो नास्त्येव । ननेवं कर्तेत्यादिः
न युज्यतेनेति चेत्? सत्यम् । 'अन्याचयमात्रमेतत्' इति पाठः । *अन्याचयेति* । विज्ञा-
नशब्दार्थस्य जीवत्वे शक्तिविपर्ययापत्तिः सम्भाव्यते, न तु निर्भरत्वयेत्यर्थः । उपा-
धिवशेन परमात्मन्येव तत्सम्भवादिति भावः । तदेव विशदयति-*यथा चेति* । सूत्रे
च—शब्दस्त्वर्थे, पराऽभिन्नबुद्धिकर्तृत्वनिरासार्थः । न हि परमात्मनोऽन्यो जीवो
नाम कर्ता भोक्ता वा सम्भवति । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मनः कर्तृत्वाऽद्यसम्भवादनि-
र्मोक्षप्रसङ्गश्च ।

किन्तु "ध्यायतीव लेलायतीव" इति श्रुतेर्ध्यस्तं तत्तत्र वाच्यम् । अविद्योप-
स्थापितं तत् परस्यापि सम्भवति । "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति"
इति श्रुतेः विद्याऽवस्थायां तु तदभावो "यत्र तु सर्वमात्मैव स्यात्, किं केन पश्येत्"

परीक्षा

यद्वा—इतो जीवस्य कर्तृत्वं परस्य लौकिकक्रियासु कर्तृत्वं व्यवहिशति-'विज्ञानं
यज्ञं तनुते कर्माणि तनुत' इति ।

ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ रूढित्वाद्[illegible] कर्तृत्वेन जीवस्य कर्तृत्वं मुख्येनेति चेत् ।
उच्यते-जीवस्यैव निर्देशो न बुद्धेः । तदर्थोऽयमेव व्यापारो विवक्षितः स्यात् । विज्ञाने-
[illegible]

[illegible]

(पा०सू०२।६।४०) इत्यधिकरणे भाष्य एव स्पष्टमित्यादि प्रपञ्चितं भूषणे ॥

सप्तम्या अप्याश्रयोऽर्थः। "सप्तम्यधिकरणे च" (पा०सू०२।३।३६) इत्यधिकरणे सप्तमी। तच "आधारोऽधिकरणम्" (पा०सू०१।४।४५) इति सूत्रादाधारः। तत्त्वञ्चाश्रयत्वम्। तत्राश्रयांशः शक्यः। तत्त्वमवच्छेदकम्। नचाश्रयत्वमात्रेण कर्तृकर्मकरणानामाधारसंज्ञा स्यात्। स्यादेव यदि ताभिरस्या न बाधः स्यात्। "कारके" (पा०सू०१।४।२३) इत्यधिकृत्य विहितसप्तम्याः क्रियाश्रय इत्येव यद्यपि

दर्पणः

इति मुनेः। यथा तथा वाग्व्यादिकरणहस्तः कर्ता दुःखी भवति, स एव गृहस्थो विमुक्तवाग्व्यादिनिर्व्यापारः सुखी भवतीति तदर्थः। तथाच शक्तिविपर्ययादिस्यम्य पराभ्युपगतबुद्धिकर्तृत्वनिरासे तात्पर्यम्, न तु बुद्धेः कर्तृत्वेन करणत्वपरित्याग इति न तद्विरोध इति भावः॥

सप्तम्यर्थं निरूपयति—*सप्तम्या अपीति*। ननु तावता सूत्रादाधारस्य वाच्यत्वं लभ्यते, नाश्रयस्येत्यत आह—*तत्त्वञ्चेति*। आधारत्वं चेत्यर्थः। *आश्रयत्वमिति* आश्रयत्वविशिष्टत्वमित्यर्थः। विशिष्टे सूत्रेण शक्तिबोधनेऽप्याश्रयांशे एव सा, न तु विशेषणीभूताश्रयत्वेऽपि। तत्प्रकारकतात्पर्यारे आश्रयशक्तिज्ञानस्य हेतुताकल्पनयैव तदाक्षेपसम्भवादित्याशयेनाह—*तत्राश्रयांशः शक्य इति*। यद्वा ननु तावता परम्परया क्रियाश्रयस्य सप्तम्यर्थत्वं लब्धं, नाऽऽश्रयमात्रस्येत्यत आह—*आश्रयांश इति* पूर्वोक्तरीत्या क्रियाया धात्वर्थत्व लाभादन्यलभ्याश्रय एव शक्य इत्यर्थः। तत्त्वम्—आश्रयत्वम्। *आश्रयत्वमात्रेणेति*। तत्र तदाश्रयत्वैकरूपस्य कर्त्रादिभिन्नत्वाभावात् करणादीनामाश्रयत्वासत्त्वेऽपि परंपरयैव आश्रयार्थकत्वप्रतिपादनादिति भावः॥

परीक्षा

दृष्टान्तस्य तक्ष्णः प्रदर्शनेन स्वाभाविकमेवात्मनः कर्तृत्वमनेनोक्तमिव। यथा लोके तक्षा वास्यादिकरणयुक्तः कर्ता भवति दुःखी भवति ततो गृहं प्राप्नोति, विमुक्तवास्यादिकरणः स्वस्थो निर्व्यापारः सुखी भवत्येवमविद्याप्रत्युपस्थितद्वैतप्रयुक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्ता दुःखी भवति, तच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परमं प्रविश्य विमुक्तकार्यकरणसङ्घः सुखी भवतीति। तक्षा दृष्टान्तभागेन द्रष्टव्य। तथाहि—तक्षा वास्यादिव्यापारेषु वास्यादिनोपादानेनैव कर्ता भवति। एवमयमात्मा सर्वव्यापारेषु मनआदीन्यपेक्ष्यैव कर्ता भवतीति विवेयम्। *भाष्ये*—शाङ्करभाष्ये। तथा च बुद्धेः करणत्वपरित्यागे न तात्पर्यम्, किन्तु पराभ्युपगतबुद्धिकर्तृत्वनिरासे एवेति हृदयम्।

तत्त्वं—अधिकरणत्वं च। *तत्त्वं*—आधारत्वं च। *आश्रयांश इति*। क्रिया वा धात्वर्थत्वादाश्रयांश एव शक्य। *तत्त्वम्*—आश्रयत्वम्। क्रियाश्रयमात्रस्याधिकरणसंज्ञा तत्र [illegible] निराकरोति *नचाश्रयत्व*। *आधारसंज्ञेति*। आधारस्य संज्ञा आधारसंज्ञा आधारस्य विधीयमाना अधिकरणसंज्ञेत्यर्थः। *ताभिः*—कर्तृकर्मकरणसंज्ञाभिः। *अस्याः*—अधिकरण-

तात्पर्यम्, तथाप्यत्र कर्तृकर्मद्वारा तदाश्रयत्वमस्त्येव स्थाल्या
तलकटाद्येति 'स्थाल्यां पचति' 'भूतले वसति', 'कटे शेते' इत्या
पद्यते । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

> कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् ।
> उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥ इति ।

एतच्च त्रिविधम् । औपश्लेषिकं, वैषयिकमभिव्यापकञ्च । 'क
शेते' 'गुरौ वसति' 'मोक्षे इच्छास्ति' 'तिलेषु तैलम्' इति एत
"संहितायाम्" (पा०सू०६।१।७२) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

दर्पण

कर्तृकर्मद्वारेति । एतादृशार्थलाभश्च तत्सूत्रसामर्थ्यादेव । तथाहि—कारका-
धिकारीयेनैतेन क्रियाऽन्वय्याधारस्याऽधिकरणसंज्ञा विधीयते । क्रिया च धात्वर्थः ।
साक्षात्तदाधारयोः पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यामावाधान्तत्वादिदं सूत्रमनवकाशं सत् परम्प-
रया धात्वर्थाश्रयस्याधिकरणसंज्ञाविधानेन चरितार्थम् । परम्परापक्षे च कर्तृकर्मणी एवे-
ति परया कर्मसंज्ञया बाधादेव, मोक्षे इच्छास्तीतिवन्मोक्षे इच्छति भवतीति न प्रयोगः॥

औपश्लेषिकमिति । सामीप्यसम्बन्धनिबन्धनमित्यर्थः । सामीप्यस्यापि
संयुक्तसंयोगरूपतया संयोगपदेन तस्याऽपि संग्रहात्, आधेयव्याप्यतावच्छेदकरूपत्वि-
शेषावच्छेदकमिति यावत् ।*वैषयिकमिति* । विषयतासम्बन्धनिरूपकमित्यर्थः । *अभि-
व्यापकमिति* । आधेयव्याप्यतावच्छेदकयावदवयवकमित्यर्थः । तत्राद्यस्य 'कटे शेते'
'गुरौ वसति' इत्युदाहरणं, द्वितीयस्य—मोक्षे इच्छास्तीति, अन्त्यस्याऽन्त्यम् । 'कटे
शेते' इत्यत्र परम्परया कटनिष्ठाधेयकः शयनानुकूलो व्यापार इति बोधः । एवम-
ग्राऽप्यूह्यम् ॥

भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि संहिताधिकारस्फुटनाय "संयोगः शास्योऽवकुम् ।
संज्ञायाः ।

परीक्षा

कर्तृकर्मद्वारेति । अयमर्थश्च सूत्रारम्भसामर्थ्याल्लभ्यते । कारकाधि-
कारात् क्रियाजनकस्याधारस्यैव संज्ञा, तत्र साक्षात् क्रियाया आधारस्ताभ्यां संज्ञा-
भ्यामाक्रान्त इति परम्पराधारे सूत्रारम्भोऽपि चरितार्थ इति ।

अत्राथ हरिमतमिति— उक्तञ्चेति [illegible] कर्तृकर्मव्यवहितामित्यनेन परम्पराघटकं
कर्तृकर्मणी इति सूचितम् ।

औपश्लेषिकमिति । [illegible]
[illegible] अत्र [illegible] तत आगत इत्यत्र
[illegible] तत्र
[illegible] गुरौ वसति इत्यत्र
अभिव्यापकमिति । [illegible]
[illegible] अत्र [illegible]
[illegible] गुरौ वसतावित्यादेः [illegible] द्वितीयस्य निर
[illegible] तत्रोदाहरणम् *भाष्ये स्पष्टमिति* । तत्र हि—संहिताधिकारस्फुटना

अवधिः पञ्चम्यर्थः । "अपादाने पञ्चमी"(पा०सू०२।३।२८) । "ध्रुवमपायेऽपादानम्" (पा०सू०१।४।२४) इति सूत्राद्, अपायो-विश्लेषस्तज्जनकक्रिया, तत्रावधिभूतमपादानमित्यर्थकादवधिभूतमिति मानम् । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

दर्पण

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

परीक्षा

[illegible]

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।
ध्रुवमेवाऽतदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥
पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ ।
तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमुच्यते ॥
उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मजे ।
विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते ॥
मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।
मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथक् ॥ इति ।

अस्यार्थः—अपाये=विश्लेषानुक्रियायाम् । उदासीनम्—अनाश्रयः । अतदावेशात्=तत्क्रियानाश्रयत्वात् । एवञ्च विश्लेषानुक्रियानाश्रयत्वे सति विश्लेषाश्रयत्वं फलितम् । वृक्षात् पर्णं पततीत्यत्र पर्णस्य तद्वारणाय सत्यन्तम् । धावतोऽश्वात् पततीत्यत्राऽश्वस्य क्रियाश्रयत्वाद्विश्लेषेऽन्विति । कुड्यात् पततोऽश्वात् पततीत्यत्राऽश्वस्य विश्लेषजनकक्रियाश्रयत्वेऽपि तत्र विरुद्धक्रिया-द—यस्मादश्वादिति० । तद्विश्लेषानुक्रियानाश्रयत्वे सतीति विशेषः ।

दर्पण

अत्रेदं च, प्रकृतधात्वर्थविभागजनक[illegible]

[illegible]

पणीयमिति भावः । एवमस्वनिष्ठक्रियानाश्रयत्वात् कुड्यादेरपि ध्रुवत्वमित्याह—*तस्यापीति* ।

उभयकर्मजविभागस्थले विभागस्यैक्यात् तद्विश्लेषजनकक्रियानाश्रयत्वाभावात् परस्परस्मान्मेषावपसरत इति न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—*उभावपीति* । *मेषान्तरेति* । यथा निश्चलमेषादपसरद्द्वितीयमेषस्थले निश्चलमेषस्यापसरन्मेषक्रियामादाय ध्रुवत्वम् । तथात्रापि विभागैक्येऽपि क्रियाभेदादेकक्रियामादाय परस्य ध्रुवत्वमिति । तथा च विश्लेषाश्रयत्वे सति तज्जनकतत्क्रियानाश्रयत्वं तत्क्रियायामपादानत्वं वाच्यम् । क्रिया चात्र धात्वर्थो न तु स्पन्दः । तेन वृक्षकर्मजविभागवति पर्णे, वृक्षात् पर्णं पततीति सङ्गच्छते ।

दर्पणः

क्रियाविशेषणीयेत्याह—*क्रिया चेति* । *धात्वर्थ इति* । प्रकृतधात्वर्थ इत्यर्थः । *न तु स्पन्दमात्रमिति* । यथाकथञ्चित्प्रतीयमानक्रियापीत्यर्थः । वृक्षकर्मजविभागवति पर्णे इत्युक्त्या वस्तुतः स्पन्दाभावेन क्रियान्वयित्वं वृक्षस्य सूच्यते । क्रियाजनकत्वं कारकत्वमिति मते तु तत्र वृक्षस्याऽपादानत्वं दुरुपपादमेव ॥ *सङ्गच्छत इति* । तादृशवृक्षनिष्ठक्रियायाः प्रकृतपतधात्वर्थत्वाऽभावेन तद्वति वृक्षे नाऽव्याप्तिरिति भावः ।

अत्र वदन्ति—पञ्चम्या आश्रय इव विभागोऽप्यर्थोऽविभागार्थकपतत्यादिसमभिव्याहारे करणतृतीयाया व्यापारवत् अनेकधातूनां विभागे शक्तिकल्पनापेक्षया एकस्याः पञ्चम्यास्तत्र शक्तिकल्पनायां लाघवात् । विभागस्य धात्वर्थत्वे द्वितीयादिस्थले इव विभागस्य धातुना लाभादाश्रयमात्रं पञ्चम्यर्थ इत्येव युक्तम् । सर्वेराश्रयात् पृथगुपादानवैयर्थ्यात् । त्यजिपतत्योः पर्यायतापत्तेश्च । प्रकृतेऽधोदेशसंयोगाऽनुकूलक्रियैव पतत्यर्थः । अधोदेशश्च संयोगांऽशे उपलक्षणम् । गम्युपात्तसंयोगफल उत्तरदेशवत् । विभागाऽर्थानभ्युपगमे तु संयोगनाशामन्तरेण क्रियायाः संयोगजनकत्वाऽनभ-

परीक्षा

'वृक्षात्पर्णं पतति' इत्यत्र क्रियाजन्यविभागः पतत्यर्थः, तद्विश्लेषेत्यत्र तत्पदं विश्लेषस्य विशेषणम् । विश्लेषे हेतुपददानेऽप्युभयनिष्ठक्रियायां प्रतिविभाग एक एव । तत्र तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वविरहादव्याप्तिवारणाय क्रियायामपि तत्पदं देयमित्याशयेनाह—*उभयेत्यादि* । *तज्जनकक्रियेति* । तज्जनकतत् क्रियेत्यर्थः । क्रियायां प्रकृतधात्वर्थत्वमपि विशेषणं देयमित्याशयस्तरस्या नोपपद्यते । यत्—धात्वर्थविश्लेषजनकक्रियां प्रति अजनकत्वात्तस्य प्रसङ्गः । क्रियाश्रयत्वं कारकत्वमिति मतेन ।

यत्तु सिद्धान्तरीत्या क्रियाजनकत्वं कारकत्वमिति मतम्, तदा वृक्षस्य पर्णपतनान्वयः । अयमत्राशयः—वृक्षमनपेक्ष्यापि पत शाखाया न्युब्जत्वेन पर्ण–भूमिसंयोगसत्त्वे वृक्षस्य पत भूमिं पतनानि प्रयोग इष्यत–इष्यते पत–धात्वर्थोऽध–संयोगानुकूलक्रियामात्रम् न तु पतधात्वर्थे विभागस्य प्रवेशः । तस्य प्रतीतिस्तु–पञ्चम्या विभाग–आश्रये न शक्तिकल्पनयागौरवात् । अत एव त्यजिपतत्योः पर्यायत्वं न ।

दर्पणः

वात् । तस्याः विभागजनकत्वमनुपपन्नमेव । समानाधिकरणयोरेव धात्वर्थयोरन्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेनाश्रयत्वसम्बन्धेन पर्णस्य विभागस्याऽन्वयवाधे साक्षात्त्वयस्तस्य धात्वर्थानुकूलत्वसम्बन्धेन पतत्यर्थक्रियायाम् । एवञ्च विभागस्य धात्वर्थत्वाभावान्न कर्मताप्रसक्तिरपि ।

यद्वा अवधिरित्यनुगतव्यवहारादवधित्वमखण्डोपाधिरस्त्यनुगतोऽवधित्वावच्छिन्न एव पञ्चम्यर्थः । एवञ्चापायाश्रयात् ध्रुवमपादानम्, तस्य च स्वनिष्ठावधित्वनिरूपकविभागजनकत्वसम्बन्धेन क्रियायामन्वयः । एवञ्च पूर्वकल्पे वृक्षात् पर्णं पततीत्यत्र वृक्षाभिन्नाश्रयकविभागजनकपतनाऽश्रयकः संयोगानुकूलव्यापार इति बोधः । द्वितीये तु वृक्षाभिन्नाऽवधिनिरूपिता तादृक् क्रियेति विभागजन्यसंयोगो विभागजनकक्रिया वा न पतत्यर्थः । पत्लृ गतावित्यनुशासनाद् गतिमात्रस्य, गच्छति ग्राममित्यादौ संयोगानुकूलव्यापार एव प्रसिद्धेः । स्पन्दत्यर्थे गतिव्यवहाराभावाच्च । फलाऽवच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफले वा धातोः शक्तिमङ्गीकुर्वतः स्वोक्तलक्षणाक्रान्तविभागस्य धात्वर्थव्यापारावच्छेदकत्वासम्भवाच्च ।

पतनेः संयोगस्य फलाऽर्थकत्वे ग्रामं गच्छतीतिवत् ग्रामं पततीत्यापत्तिरिति तु न । शब्दशक्तिस्वाभाव्येन तदुपस्थितसंयोगस्याऽधोदेश एवान्वयात् । ग्रामस्य तत्त्वे तु विहगो ग्रामं पततीति त्विष्टमेव । अत एव नरके पतित इति विग्रहे "द्वितीयाश्रित" इति द्वितीयासमासविधानं सङ्गच्छते । न च वृक्षगतद्रव्यस्यापि पर्णे भूमिं स्पृशति वृक्षात् पर्णं पततीत्यापत्तिः । तदुपस्थाप्यक्रियाजन्यदेशान्तरविभागे वृक्षावधित्वानुगमात् । अन्यथा क्रियाजन्यसंयोगमात्रस्यैव विभागजन्यत्वेन भूमिपर्णसंयोगस्यापि तथात्वात् त्वन्मतेऽपि तादृशप्रयोगस्य दुर्वारतापत्तेः । अत एव—

गतिर्विना त्ववधिना नाऽपाय इति कथ्यते ।
वृक्षस्य पर्णं पततीत्येवं भाष्ये निदर्शितम् ॥

इत्यत्रापायपदस्य विभागानुकूलत्वं विना संयोगजनिका क्रिया नाऽपायः । अत एव पर्णविशेषणतया वृक्षविवक्षायामवधित्वाविवक्षणाद् वृक्षस्य पर्णं पततीत्यत्र भाष्ये षष्ठ्युक्तेस्तदर्थकं हरिणोक्तम् । विभागजन्यसंयोगस्य पूर्वापरीभूतावयवकत्वेन च व्यापारत्वाभावेन विभागस्य तदुक्तफलत्वलक्षणानाक्रान्तत्वेन तदुपरागेण पतनेर्धात्वर्थत्वाभावाच्चेत्थं ।

यत्र तु 'वृक्षादवतरति' इत्यादौ विभाग एव धात्वर्थस्तत्राश्रयोऽवधिमात्रं वा पञ्चम्यर्थः । तत्सम्बन्धश्च स्वनिष्ठावधित्वनिरूपकत्वेन वा यथायथं विभागेऽन्वयः ।

परीक्षा

नन्वाधेयताया पञ्चम्यर्थत्वे प्रकृते उक्तरीत्या विभागान्वयस्य ... कल्पना ... त्यागेनौ 'भूमिं पतति विहग' इति प्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम् । आधेयत्वस्य ... त्वाकाङ्क्षा ... संयोगानुकूलो व्यापार इत्यर्थे पतत्यर्थ एव । नन्वाश्रयत्वसम्बन्धेन ... विभागस्यान्वये ... एकाश्रयत्वादिति वाच्यम् ... संयोगस्यैव ... योरपि व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्

वस्तुतो नैतावत् पञ्चम्या वाच्यम्। किन्तु अवधेर्लक्षणमात्रम्। द्वितीयार्थोक्तरीत्या प्रयोगातिप्रसङ्गस्यासम्भवेन वाच्यकोटौ प्रवेशस्य गौरवेणाऽसम्भवादिति तु प्रतिभाति। न चैवमपि 'वृक्षात् स्पन्दते' इति स्यादिति शङ्क्यम्। आसनाच्चलितो, राज्याच्चलित इतिवद् इष्टत्वात्। एतेन पञ्चमीजन्यापादानान्वयबोधे सकर्मकधातु-

---

दर्पणः

'परस्परस्मान्मेषावपसरतः' इत्यादौ तु मेषत्वावच्छेदेनैव कर्तृत्वविवक्षा, न परस्परत्वावच्छेदेनेति, न पञ्चम्यनुपपत्तिरिति।

उक्तापादानत्वस्य पञ्चमीवाच्यतावच्छेदकत्वे गौरवं मनस्याधायाह-*वस्तुत इति*। *लक्षणमात्रमिति*॥ मात्रपदेन शक्यताऽवच्छेदकत्वव्यवच्छेदः। तथाच व्यावृत्त्यादिरूपकं निरूढाऽवधित्वमेव। पञ्चम्यर्थस्तु विभागाश्रयमात्रमेवेति भावः। *द्वितीयार्थोक्तरीत्येति*। चैत्रो ग्रामं गच्छतीतिवच्चैत्रः स्वं गच्छतीति वारणाय परया कर्मसंज्ञया बाधादित्युक्तरीत्येत्यर्थः। नन्वेवं 'वृक्षात् पर्णं पतति' इत्यत्र पर्णेऽपि विभागाश्रयत्वस्याविकलत्वात् तदुत्तरं पञ्चम्यापत्तिरत आह-*अतिप्रसङ्गस्येति*। स्पन्दार्थप्रसंगजन्यविभागाश्रयत्वस्य वृक्षे सत्त्वादतिप्रसङ्गमाशङ्क्य निषेधति-*नचेति*॥*एवमिति*। विभागाश्रयत्वमात्रस्याऽपादानसंज्ञानियामकत्वे इत्यर्थः।

स्यादिति। प्रकृतधात्वर्थोद्देश्यसंयोगाननुकूलस्पन्दस्य क्रियात्वेन विभागस्य धात्वर्थाऽभावेन परमते आपत्त्यसम्भवादित्याशयः। *इष्टत्वादिति*। धात्वर्थ-

परीक्षा

पञ्चम्यर्थविभागस्य तु जनकतासम्बन्धेन धात्वर्थक्रियायामन्वय इति लाघवादाह—*वस्तुत इति*। *अवधेर्लक्षणमात्रमिति*। किन्त्ववधिः पञ्चम्यर्थ इति शेषः। अत एवाश्रयोऽवधिरित्यत्र पृथगुपादानं सङ्गच्छते। अवधित्वमखण्डोपाधिरनुगतस्तत्र द्वारात्। अवधौ प्रकृत्यर्थस्याभेदेन, अवधेश्च स्वनिष्ठावधितानिरूपकत्वसम्बन्धेन क्रियायामन्वयः, यत्र तु ग्रामस्यैवाधोदेशत्वं तत्र तु 'ग्रामं पतति पतङ्गः' इतीष्टमेव। अत एव 'नरकं पतितः' इति विग्रहे 'नरकपतितः' इति समासो "द्वितीयाश्रित" इति सूत्रेण भवति। यत्र तु 'वृक्षादपसरति' इति प्रयोगस्तत्र विभागाश्रयत्वमात्रं धात्वर्थः, पञ्चम्यर्थस्तत्रावधिमात्रम्। तस्योक्तसम्बन्धेन विभागेऽन्वयः। न च 'परस्परान्मेषावपसरतः' इति प्रयोगानुपपत्तिः। मेषस्य क्रियाश्रयत्वेन कर्तृसंज्ञया अपादानसंज्ञाबाधादिति वाच्यम्। शब्दरूपोपाधिभेदेनाश्रयस्य भेदकल्पनया परस्परशब्दोपात्तस्य कर्तृत्वाप्रसक्तेः। ननु आश्रयोऽवधिर्विभागाश्रयादिः पञ्चम्यर्थस्तदा विभागाश्रयत्वस्य पर्णेऽपि सत्त्वात् वृक्षात्पतति पर्णं इतिवत्पर्णात्पतति पर्णं, इति प्रयोगापत्तिरिति चेन्न? आश्रयमात्रं नावधिः, किन्तु—आश्रयत्वव्याप्यो धर्मविशेष एवावधित्वेन विवक्षित इति पर्णात्पर्णं पततीति न प्रयोग इति विभावनीयम्। प्रकारान्तरेण एतत्प्रयोगापत्तिं वारयति—*द्वितीयार्थेति*। परया कर्मसंज्ञया बाधान्न तादृशप्रयोगापत्तिरिति भावः। एवम्-विभागाश्रयत्वस्यापादानसंज्ञानियामकत्वे। अयमतिप्रसङ्गो द्वितीयपक्षे—अर्थ। प्रथमपक्षे तु न तत्र विभागस्य धात्वर्थत्वमतः, पञ्चम्यर्थस्वीकारात्। *इष्टत्वादिति*। चलधातोर्विभागजनकक्रियार्थस्य पूर्वमुक्तत्वान्नादरणीयत्वा

जन्योपस्थितेर्हेतुत्वमिति-समाधानाभासोऽप्यपास्तः।

नचैवमपि 'वृक्षात् त्यजति' इतिदुर्वारम्। कर्मसंज्ञया अपादानसंज्ञाया बाधेन पञ्चम्यसम्भवात्। भ्रमात् कृते तथा प्रयोगे यदि बोधाभावोऽनुभवसिद्धः, तर्हि पञ्चमीजन्यापादानत्वबोधे त्यज्यादिभिन्नधातुजन्यबुद्धेर्हेतुत्वं वाच्यम्। 'बलाहकाद् विद्योतते विद्युत्' इत्यादौ निःसृत्येत्यध्याहार्य्यम्। रूपं रसात् पृथगित्यत्र तु बुद्धिपरिक-

---

दर्पणः

क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वस्यैवैतदर्थं क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वस्यापि पञ्चमीनियामकत्वे क्षतिविरहादित्यर्थः। धात्वेर्गत्यर्थकत्वेऽपि राज्याच्च्यवन्ते इति प्रयोगे विभागानुकूलक्रियापरत्ववत् स्यन्देरपि तदर्थत्वमुपगम्यापत्तेरित्यत्वमिति भावः। अन्यत्र कर्तृवृक्षस्यैव कर्मत्वविवक्षायां तु परया कर्मसंज्ञया बाधेनोक्तापत्तेरसम्भवादिति भावः।

नचैवमपीति। एवमपि धात्वर्थविभागाऽऽश्रयत्वस्याऽपादानसंज्ञानियामकत्वेऽपीत्यर्थः। *दुर्वारमिति*। धात्वर्थक्रियाजन्यविभागाऽऽश्रयत्वादिति भावः। *कर्मसंज्ञयेति*। वृक्षस्य त्यजत्यर्थव्यापारजन्यविभागाश्रयत्वादिति भावः। पूर्वमतिप्रसङ्गः कर्तृसंज्ञामादायोक्तः। इदानीं तु कर्मसंज्ञामादाय प्राप्तः स निवारित इति बोध्यम्। *अनुभवसिद्ध इति*।

वस्तुतो विभागाऽवधित्वस्य वृक्षेऽबाधात्तज्जन्यबोधस्य प्रमात्वमिष्टमेव। विभागावधेर्विवक्षयाऽवधित्वोक्तेः। त्यजतेः पतनार्थे लक्षणायामदृष्टायां, वृक्षात् पर्णं त्यजतीति प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वेन वारणानपेक्षत्वाद्बोधे त्यज्यादिभिन्नत्वस्य धात्वंशे निवेशयितुमशक्यत्वादित्यभिप्रेत्याह—*तर्हीति*। *बलाहकादिति*। धूमज्योतिस्सलिलमरुतां सन्निपातो बलाहकः। ततोऽनवयवभूतायोनिर्गमनेव विभागविरहात् सोऽवधिः। वृत्तिश्च लक्षणया निःसरणपूर्वकविद्योतनबोधकः। तथा च बलाहकावधिकनिःसरणोत्तरकालिकं विद्युत्कर्तृकं विद्योतनमिति बोधः। *निःसृत्येति*। निःसरणपूर्वकं विद्योतनं धात्वर्थ इति सुबन्तस्य पञ्चम्युपपत्तेरर्थः। अत एवोपात्तविषयेऽस्याध्याहार्यता [illegible] [illegible]।

बुद्धिपरिकल्पितमिति। बौद्धविभागावधित्वमादायेत्यर्थः। नाऽस्यादा-

परीक्षा

[illegible] इत्यादिप्रयोगस्यापि 'स्यन्दि निर्विशेषस्य' इत्यनिष्टप्रसक्तेः। स्यन्देरपि तदर्थत्वस्यानुपपत्तेरित्यर्थः।

विभागजनकव्यापारार्थकधातुयोगे पञ्चमी। तदा वृक्षात्त्यजतीति प्रयोगस्याप- [illegible] [illegible] *तर्हीति*। *यदि बोधेति*। वृक्षावधिकत्वस्य विभागे [illegible] प्रमात्वमिष्टमेव। किन्तु [illegible], [illegible] वृक्षात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ल्पितमपादानत्वं द्रष्टव्यम्। "पृथग्विना" इति पञ्चमी वा। इदञ्च—

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा।
अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधाऽपादानमुच्यते॥

इति वाक्यपदीयात् त्रिविधम्। यत्र साक्षाद्धातुना गतिर्निर्दिश्यते; तन्निर्दिष्टविषयम्। यथाऽश्वात् पतति। यत्र धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयम्। यथा बलाहकाद् विद्योतते। निःसरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्तते। अपेक्षिता क्रिया यत्र तदन्त्यम्। यथा कुतो भवान्, पाटलिपुत्रात्। अत्रागमनमर्थमध्याहृत्यान्वयः कार्यः।

दर्पणः

तत्राश्रयणे प्रमाणशैथिल्यं मत्वाऽऽह—*पृथगिति*। *आशङ्कादिति*। मुख्यत्वेत्यर्थः। धातुनेत्यस्य समभिव्याहृतेत्यादिः। *गतिरिति*। विभागजनकक्रियेत्यर्थः। *उपात्तविषयमिति*। समभिव्याहृतधातुनोपात्तोऽङ्गीभूतो गतिरूपो यत्रेत्यर्थः। *अपेक्षितक्रियमिति*। अनुपात्तधात्वर्थक्रियामाकाङ्क्षमित्यर्थः।

अध्याहृत्येति। अर्थाध्याहाराभिप्रायेण। पदाध्याहारपक्षे तु आकाङ्क्षितक्रियावाचकपदाऽनुसन्धानेऽप्यनुपात्तस्वरूपविशेषणघटितलक्षणस्यानैकल्यं बोध्यम्। प्रमाणं तत्र 'पुष्पेभ्यः स्पृहयति' इत्यादौ स्पृहयत्यादियोगे सम्प्रदानादिसञ्ज्ञाविधायकानि, "स्पृहेरीप्सितः" (पा० सू० १।४।३६) इत्यादिसूत्राणि। तैस्तत्तद्धातुयोग एव तद्बोधनात्। अर्थाध्याहारे तु "क्रियार्थोपपदस्य" इत्यादिसूत्रे "ल्यब्लोपे" इत्यादिवार्त्तिकानि च।

अन्ये त्विदमित्थं व्याचक्षते—यत्र विभागस्तज्जनकक्रिया चोभयं धातुनाऽभिधीयते तदाद्यम्। यत्र विभागोऽध्याहृतधातुना तथा तद्द्वितीयम्। यत्र तूभयमप्यध्याहृतधात्वभिधेयं तत्तृतीयमिति। अभिप्रायमन्यतोऽवधार्यम्।

परीक्षा

पञ्चमी। नीतुरित्याख्यानेऽपि पञ्चम्युपपत्तिमाह—*पृथग्विनेति*।

इदञ्च—अपादानञ्च। *निर्दिष्ट*—शब्दबोधितो। *विषयो*, निःसरणार्थो यस्य सः। *उपात्त*—समभिव्याहृतधातूपात्तो, *विषयो* यस्य सः। *अपेक्षितक्रियमिति*। अनुपात्तधात्वर्थक्रियामाकाङ्क्षमित्यर्थः। *अश्वात्पततीति*। अत्र गतिर्विश्लेषजनिकाक्रिया साक्षाच्छब्दतः पत्-धातुना प्रतिपाद्यतेऽतो निर्दिष्टविषयस्यैतदुदाहरणम्। धात्वन्तरस्यार्थोऽङ्गं विशेषणं यस्य तादृशं स्वार्थं यत्र धातुराह—*तदुपात्तविषयम्*। *बलाहकाद् विद्योतत इति*। अत्र निःसरणरूपो यः धात्वर्थस्तदङ्गभूतो यस्य एतादृशो यो विद्योतनरूपोऽर्थस्तं विद्युतिर्द्युत-धातुः प्रतिपादयति, तथा च बलाहकान्निःसरणविशिष्टं विद्योतने द्युतिर्वर्तते। *कुतो भवानिति*। अत्र कुत इति पञ्चमी दृश्यते। सा च क्रियां विशेषणं विना विशेषणाभावप्रतिपादिका। नेत्यपेक्षितक्रियमित्युच्यते। अर्थाध्याहाराभिप्रायेणेदम्। पदाध्याहारपक्षे तु माऽऽकाङ्क्षितक्रियावाचकानुसन्धानमिति बोध्यम्। "क्रियार्थोपपदस्य" इति सूत्र-

उद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थः । तथाहि—सम्प्रदाने चतुर्थी । तत्र "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" (पा०सू०१।४।३२) इति सूत्रेण कर्मणा-करणभूतेन यमभिप्रैति-इच्छति तत् कारकं सम्प्रदानमित्यर्थकादुद्देश्यम् ।

दर्पणः

चतुर्थ्यर्थं निरूपयति—*उद्देश्यश्च इति* । ननूद्देश्यत्वं कामनाविषयत्वं, तच्च 'विप्राय गां ददाति' इत्यत्र क्रियाजन्यफलभागित्वेन कामनाविषये गवादावतिप्रसक्तमतस्तत्सूत्रम्, तत्सूत्रप्रामाण्येन दर्शयति—*तत्र कर्मणेत्यादि* । कर्मणेत्यनन्तरम्, सम्प्रदानमिति शेषः । कर्म चात्र पारिभाषिकम् । "कर्मणा यमभिप्रैति" (पा० सू० १।४।३२) इति क्रियाव्याप्यमात्रस्य सम्प्रदानसंज्ञाविधानात् । अत एव नटकर्मकविषयम् ।

ननु 'ग्रामं गच्छति' इत्यत्र ग्रामस्य कर्मजन्यसुखादिफलभागित्वेनोद्देश्यत्वं कर्मण्यस्त्यतिप्रसङ्गोऽत आह—*करणभूतेनेति* । करणत्वं च सम्बन्धक्रियापेक्षम् । क्रियाव्यवहितव्यापारवत एव करणतया व्यापारे कर्मवृत्तित्वलाभेन तद्वृत्तित्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्व एव सम्भवात् । कर्मवृत्तितज्जन्यत्वस्य ग्रामजन्यसुखे अभावान्नातिप्रसङ्ग इति भावः । यमित्यस्यानुपादाने योऽभिप्रैतीत्यर्थस्यापि लाभात् प्रथमान्तकर्तर्यतिप्रसङ्गः स्यादतस्तदुपात्तम् ।

यद्यपि 'ग्रामोऽहमस्य भवतु' इतीच्छाविशेष्यतया ग्रामेऽप्यव्याप्तेः तथापि तस्य सूत्रफलितार्थपरत्वान्न दोषः । तथा च—कर्मजन्यतद्वृत्तिफलभागित्वप्रकारको यदि-

परीक्षा

दर्शनाद्यध्याहारः "स्पृहेरीप्सितः" सूत्रस्थत्वादीप्सितपदाध्याहारश्च बहुलसंलक्ष्यानुरोधेन व्यवस्था कार्या । चतुर्थीवाच्यो य उद्देश्यः स एव दर्शयितुमाह—*तच्चेति* । *यमभिप्रैति* —यमभिसम्बन्धुमिच्छति । एवं [illegible] क्रियाकर्मसम्बन्धजन्यफलत्वेनेच्छाविषयो यः स एवोद्देश्यपदेनोच्यते ; नतिरिच्छाविषयमात्रम् । इच्छाविषयत्वस्य कर्मण्यपि सत्त्वात् । न च 'यः पुरुषो ग्रामं गच्छति, तस्य ग्रामसम्बन्धजन्यं सुखं मे जायताम्' इत्याकारेच्छावत्त्व इति कर्तुरपि तादृशोद्देश्यत्वसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ? "कर्मणा" इति तृतीयोपादानेन कर्मणः करणत्वं लभ्यते, तत्र करणत्वमभिसम्बन्धक्रियां प्रति बोध्यम् । करणस्य च व्यापारवत्त्वनियमादनुपस्थितस्य व्यापारस्य कल्पनापेक्षया कर्मत्वप्रयोजकफलस्य व्यापारत्वकल्पनालाघवमिति "धात्वर्थफलद्वारा कर्मजन्यत्वं लभ्यते. यथा—'विप्राय गां ददाति' इत्यत्र दाधात्वर्थः स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वानुकूलो व्यापारस्तत्र फलं स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वं तद्द्वारा कर्मजन्यत्वं विप्रवृत्तिफलस्य । ग्रामं गच्छति इत्यादौ तु न गमधात्वर्थस्य संयोगस्य कर्तृवृत्तिसुखं प्रति जनकत्वम् अन्यथा सिद्धत्वात् । किन्तु ग्रामवासादेरित्यतिप्रसङ्गाभावात् 'विप्राय गां ददाति' इत्यत्रापि चतुर्थ्यनुपपत्तेः । स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टस्य दात्रा-स्य गोपदार्थनष्टत्वाभावात्—अत आह—स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टे परस्वत्वेऽन्वय इत्येव व्यापारलक्षणा । [illegible] विप्रोद्देश्यिका गोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसविशिष्टस्वत्वानुकूलेति बोधः ।

दर्पणः

शेष्यकोऽभिप्रायः। सम्प्रदानमिति सूत्रार्थः। तादृशफलसम्बन्धिकप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रय इति यावत्।

'विप्राय गां ददाति' इत्यादौ परस्वत्वजनकस्वस्वत्वध्वंसमात्रवच्छिन्नेच्छाजन्यस्त्यागो दाधात्वर्थः। उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थः। गोरूपकर्मगताऽऽश्रयत्वेन स्वत्वरूपफलेऽन्वयः। तथाच गोवृत्तिस्वत्वजनकस्वस्वत्वध्वंसानुकूलो विप्राभिन्नोद्देश्यकस्त्याग इति वैयाकरणमते बोधः। उद्देश्यत्वं च विप्रे गोजन्यस्वत्वभागितयेच्छाविषयत्वमेव। एवं 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' इत्यत्राप्युदकनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगफलभागितयेच्छाविषयत्वात् सम्प्रदानत्वमूह्यम्।

नैयायिकास्तु—परस्वत्वेच्छाधीनस्वस्वत्वध्वंसेच्छा त्याग इति मते स्वस्वत्वध्वंसमात्रवच्छिन्नस्त्यागो ददात्यर्थः। विशेष्यत्वं चतुर्थ्यर्थः। तस्य स्वनिरूपकनिरूपकेच्छाजन्यत्वसम्बन्धेन ददात्यर्थत्यागे गोरूपकर्मणस्त्वाधेयतया स्वस्वत्वध्वंसरूपफले। तथाच गोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसजनको निरूपकसम्बन्धेन विप्रनिष्ठविशेष्यताशालिनो यस्त्यागस्तदाश्रयश्चैत्र इति वाक्यात् बोधः। यदि तु 'गौर्विप्रस्य भवतु न मम' इतीच्छैव त्यागः। स च यदि स्वस्वत्वध्वंसमिव परस्वत्वमप्यवगाहते। तदा स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नत्यागो दाधात्वर्थः। एवञ्च उक्तस्थले निरूपितत्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः। तस्य च स्वस्वत्वध्वंसेऽन्वयात् विप्रनिरूपितत्वेन इच्छाविषयगोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नत्यागाऽऽश्रय इति बोधः। जन्यस्वत्वस्य गोवृत्तित्वेऽयगनेऽर्थान्तर्भावात्तज्जन्यत्वं लभ्यते एवेति गोजन्यस्वत्वनिरूपकत्वेनेच्छाविषयत्वरूपमुद्देश्यत्वं विप्रस्याऽक्षतम्। 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' इत्यत्र तु संयोगावच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थः। वृत्तित्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः। स च धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगेऽन्वयी। द्वितीयार्थवृत्तित्वं तु द्रवद्रव्यक्रियान्वयि। तथाच वृक्षवृत्तित्वेनेच्छाविषयो यः संयोगस्तदवच्छिन्नायोदकवृत्तिर्द्रवद्रव्यक्रिया तदवच्छिन्नव्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः।

न चैवं सिच्धात्वर्थतावच्छेदकद्रवद्रव्यक्रियायां द्वितीयार्थवृत्तित्वान्वये 'पयसा वृक्षं सिञ्चति' इति न स्यात्, तादृशक्रियाया वृक्षावृत्तित्वादिति वाच्यम्। तत्र संयोगावच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियाया एव धात्वर्थतया तदवच्छेदकीभूतसंयोग एव वृक्षवृत्तित्वान्वयान्नानुपपत्तिरित्याहुः।

अपरे तु—स्वीयत्वेन त्यागजन्यफलभागितयोद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थः। एवञ्च 'विप्राय गां ददाति' इत्यादौ त्यागजन्यफलभागित्वप्रकारकेच्छागतवृत्त्युद्देश्यता- कर्मोद्देश्यकत्यागाश्रय इति बोधः। [illegible] गां ददातीत्यत्र [illegible] त्यागजन्यफलभागितयोद्देश्यत्वमस्त्येव। [illegible] तु तस्य [illegible] न [illegible]। त्यागजन्यं फलं तु [illegible]। [illegible] सम्प्रदानत्वो[illegible]। किन्तु [illegible]।

[illegible] इत्यादौ तु [illegible] गां ददाति इत्यत्र सम्प्रदानत्वमस्त्येव। [illegible] सम्प्रदानत्वम्। 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' इत्यादौ तु [illegible] सम्प्रदानत्वम्। [illegible] क्रिया। [illegible]। चतुर्थ्यर्थस्तु [illegible]।

इदमेव शेषित्वम् । तदुद्देश्यकेच्छाविषयत्वं च शेषि
पूर्वतन्त्रे निरूपितम् । अत एव "प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्ड
(अ०४पा०२अ०६) इत्यधिकरणे क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय

दर्पणः

इत्यत्र वृक्षवृत्त्युदकीयसंयोगाऽवच्छिन्नक्रियेत्यादिबोधः ।

अत्र चतुर्थीद्वितीयाभ्यां तुल्यबोधजननात्तत्र द्वितीया मा भूदिति सम्प्रद
ऽनुशिष्यते । 'वृक्षं पयसा सिञ्चति' इत्यादौ तु वृक्षशब्दात् द्वितीया भवत
तृतीयाऽर्थोऽभेदस्तस्य द्रवद्रव्येऽन्वयः । द्वितीयार्थवृत्तित्वस्य तु संयोगेऽन्वयः
च—वृक्षवृत्तिसंयोगाऽनुकूलोदकाभिन्नद्रवद्रव्यक्रियेति बोधः ।

'शत्रवेऽस्त्रं मुञ्चति' इत्यत्र दुःखोद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थः । मोचनं विभागावा
क्रिया, क्रियानुकूलव्यापारो वा प्रकृत्यर्थस्य वृत्तित्वेन चतुर्थ्यर्थैकदेशे दुःखेऽ
एवं 'मित्राय दूतं प्रेषयति' इत्यत्र वार्तादानोद्देश्यकत्वम् 'पुत्राय धनं प्रेषयति'
प्रीत्युद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थं इत्याधूह्यमित्याहुः ।

तन्न सम्यक् । सम्प्रदाने हि चतुर्थी । न च भवदुक्तसम्प्रदानत्वे किञ्चिन्मानं
वृक्षायेत्यत्र चतुर्थी स्यात् । किञ्च संयोगरूपधात्वर्थान्वयित्वाऽविशेषादुदकपद
चतुर्थ्यापत्तिः । बाधकं कर्मत्वं तु वृक्षेऽप्यक्षतमिति न किञ्चिदेतत् । *इदमेवेति
निरुक्तोद्देश्यत्वमेवेत्यर्थः । पूर्वतन्त्रे—मीमांसायाम् । *अत एवेति* । शेषित्वस
र्थकर्मप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः ।

प्रासनवदिति । "प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं कृतार्थत्वात्" इत्यधि
ण । प्रासनदृष्टान्तश्चायं ज्योतिष्टोमे श्रूयते—"नीतासु दक्षिणासु चात्वा
ल्याविषाणं प्रास्यति" इति । यदा यजमानेन दत्ता दक्षिणा ऋत्विग्भिर्नीतास्तद
मानः स्वहस्ते धृतं कृष्णमृगशृङ्गं चात्वालनामकगर्ते प्रक्षिपेदिति तदर्थः । तत्रैव
न्देहते । किमेतत् प्रासनमर्थकर्मेति, प्रतिपत्तिकर्मेति वा, अर्थकर्मैव भवितुमर्हति
योजनत्वात् । प्रतिपत्तिकर्मतायां तु अपूर्वाभावे निरर्थकमेव स्यादिति पूर्वपक्षे—
गविषाणया कण्डूयति" इति श्रुत्या कृतार्थस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् प्रतिपत्तिकर्म
क्ता । न चानर्थक्यम् । प्रासनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावेऽपि चात्वाल एवेति निय-

परीक्षा

इदमेव—तादृशोद्देश्यत्वमेव । चिप्रस्तादृशान्वत्वजन्यपुत्रादिवान् भवत्विती-
च्छादानुर्भवतीति विप्रस्य तादृशेच्छाविषयत्वमेव शेषित्वम् । गवादेश्च तादृशेच्छा-
प्रकारकत्वमेव शेषत्वम् । इच्छाविषयत्वमित्यत्र विषयता प्रकारताख्या पर्यवसन्ना ।
पूर्वतन्त्रे —पूर्वमीमांसायाम् । कर्त्रा क्रियमाणं कर्म द्विविधम् । अर्थरूपं प्रतिपत्ति-
रूपं च । यत्स्वशेषित्वप्रयोज्यं कर्म तदर्थं कर्मेत्युच्यते । परम्पराप्रणालि-
वनव कर्म तत्प्रतिपत्तिकर्मेत्युच्यते । *अत एव*—निरुक्तोद्देश्यत्वरूपशेषित्वस्यार्थ-
कर्मप्रयोजकत्वादेव । *प्रासनवदिति* । [illegible] नीतासु दक्षिणासु चात्वालनामकगर्त
विषाणं प्रास्यतीति [illegible] प्रतिपत्तिकर्म भवति, तद्वद्दण्डप्रदानमपि प्रति-
पत्तिकर्मैव कृतो [illegible] द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थाध्याय[illegible]
निरस्यति दक्षिणानीत्यर्थ । स्वस्य [illegible]

च्छतीति विहितं दण्डदानं न प्रतिपत्तिः, किन्तु चतुर्थ्यर्थान्वय्यर्थकर्मेति तत्र निर्णीतम् । रजकाय वस्त्रं ददातीत्यपि, खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीति भाष्योदाहरणादिष्टमेव ।

वृत्तिकारास्तु—सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत् सम्प्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञया स्वस्वत्वनिवृत्तिपर्यन्तमर्थं वर्णयन्तो रजकस्य वस्त्रमित्येवाहुः ।

दर्पणः

माप्तुर्वसन्नायादिति सिद्धान्तितम् । तद्दण्डदानं न प्रतिपत्तिरिति योजना । *इत्यधिकरण इति* । चतुर्थाध्याय इति शेषः ।

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्यैव, "मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति" इति श्रूयते । तत्र दण्डदानस्यार्थप्रतिपत्तिकर्मभावसन्देहेऽध्वर्युणा दीक्षासिद्ध्यै कृतार्थस्यासोमक्रयायजमानधारणेन कृतार्थस्यानुपयुक्तस्य तस्य दानं प्रतिपत्तिकर्मेति पूर्वपक्षे, "दण्डी प्रैषानन्वाह" इति श्रवणान्मैत्रावरुणस्य प्रैषाऽनुवादेऽवलम्बनाय दण्डोऽपेक्षितः । एवञ्च भविष्यदुपयोगसद्भावात् दानस्याप्यमानदण्डस्याप्यमानत्वेन मैत्रावरुणस्य प्राधान्याच्च दण्डदानस्य प्रतिपत्तिकर्मण उपयुक्तसंस्कारस्याद्दर्थकर्मत्वोपयोक्ष्यमाणसंस्काररूपत्वेन प्राशस्त्यादर्थकर्मतैवोचिता । उपयोक्ष्यत्वमेव सर्वत्र संस्कारप्रवृत्तेः । उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपसंस्कारस्याऽसंस्कारमात्रपर्यवसायित्वेन कार्यपर्यव-

इत्याह—*चतुर्थ्यर्थेति* । ननु यत्रदा-धातुरधीनीकरणार्थस्तत्राऽधीनत्वादिरूपफलनिरूपकतयेच्छाविषयस्वरूपसम्प्रदानत्वस्य रजकादावपि सम्भवात् "रजकाय वस्त्रं ददाति" "होत्रे उद्गं ददाति" इत्यादिप्रयोगाः प्रमाणान्तरनिरपेक्षा इत्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति—*रजकायेति* । तत्र प्रमाणमुपन्यस्यति—*खण्डिकोपाध्याय इति* । *ददातीति* । दाधात्वर्थसंयोगसम्बन्धित्वेनेच्छाविषयस्वरूपोद्देश्यत्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । अस्मिन् प्रयोगे ददातिः संयोगानुकूलव्यापारार्थकः । चपेटापदार्थस्तु प्रहननकरतलम् । "न शूद्राय मतिं दद्यात्" इत्यत्र ददातिर्बोधनार्थकः । मतिपदार्थश्च तज्जनकम्-वेदादिशास्त्रमिति बोध्यम् ।

स्वस्वत्वनिवृत्तीति । परस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नस्वस्वत्वध्वंसेच्छारूपं व्यापारम्, अर्थ—दाधात्वर्थमित्यर्थः । तथा चोक्ताऽर्थे दाधात्वर्थकर्मनिष्ठफलभागितयेच्छा-

परीक्षा

एव सम्प्रदानसंज्ञेति ■ नियमः, किन्त्वन्यत्रापि इत्याशयेनाह—*रजकायेति* । अत्राधीनीकरणं दाधात्वर्थः । 'चपेटां ददाति', इत्यत्र चपेटा—करतलम् । दाधात्वर्थं कपोलादिसंयोगानुकूलो व्यापार आहुरित्यस्वरसस्सूचनाय । स चोक्तभाष्यप्रामाण्यात्सम्प्रदानशब्दस्यान्वर्थत्वे न मानम्, महासंज्ञाकरणं तु मतान्तरसम्बन्धानुरोधात् प्राचामनुरोधादिति । 'अजां ग्रामं नयति' इत्यादौ अजादीनामप्युद्देश्यत्वसत्त्वात्प्राप्तापि सम्प्रदानसंज्ञा कर्मसंज्ञया बाध्यते । इदं सम्प्रदानं "कर्मणा यमभिप्रैति" इति सूत्रसङ्केतितम् ।

[illegible]

विषयत्वेनैव मन्यन्[illegible]न्तवत्। [illegible]
कल्पनादेव [illegible] वर्ष [illegible] इत्येवेति [illegible]। [illegible]
[illegible]द्, [illegible] [illegible]
[illegible]रिति।

ननु [illegible] ज्ञानं भवति इत्यत्रापि [illegible] [illegible]
[illegible]रिति चेद्? [illegible] यथा [illegible]
इति। [illegible] इत्यादौ च [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] अपि तु तादृश्यं। [illegible]
[illegible] तादृशं [illegible] इति [illegible]।

[illegible] न [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible] इति [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] तादृशं तु [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible] इति केचित्।

[illegible]। तादृश[illegible] इति भवति इत्यत्र [illegible]
[illegible]। [illegible]। [illegible]
[illegible] इति [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible] इति सूत्रेण [illegible]
[illegible] इत्यादौ [illegible]। [illegible]

[illegible]

इदञ्च—

अनिराकरणात् कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।
प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानताम् ।

इति वाक्यपदीयात् त्रिविधम् । 'सूर्यायार्घ्यं ददाति' इत्यादम्
मात्र सूर्यः प्रार्थयते, नानुमन्यते, न निराकरोति । प्रेरकम्—'विप्रा
गां ददाति'—अनुमन्तृ—'उपाध्यायाय गां ददाति' ॥

दर्पणः

त्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेर्विषयताविशेषसम्बन्धेनाऽन्वयः, द्वितीये विषयता
विशेष एव सः । तत्र च प्रकृत्यर्थशिवादेर्निष्ठपितत्वसम्बन्धेनाऽन्वयः । नमः पदार्थस्य
ताम्य विषयताविशेषसम्बन्धेनाऽर्थांशिद्रव्येऽन्वयः । द्रव्यस्यैव [illegible] विशेष्यतया भा
भावस्यागेऽन्वयः । शिवायेत्यत्रनीत्यादावपि नात्रानिराकर्तृसम्प्रदानता, नमः प
त्याऽभ्यानुत्पात् ।

नमः पदेन च स्वप्रयोजकतुल्यकर्तृकस्वोपरागेणैव त्यागो बोध्यते । अन्यथाऽतिनम
पदेनाभ्यनीयपदार्थबोधनात् । तत्पुरुषोऽपातिनमःपदात्त्यागबोधे त्यागे स्वस्वत्वा
प्रध्वंसे च तदीयत्वसंशयाऽनुदयात् । अत एव तदीयन्यवोधनायाऽहं तव इतिवत्, 'अ
नमः' इत्यादि न प्रयुज्यते । अस्त्विस्रा च समानरूपपुरुषान्तरीयपदार्थत्यागे स्वीयत्व
मारोप्यैव पूजायां नमःपदं प्रयुज्यते । न चारोपस्तस्मिन् विशेषदर्शनदशायामसा
तथा स्यात् । प्रतिनिविष्टगुप्तदानवाक्यस्थेन च पूजार्थे नमःपदघटितवाक्यस्य साधि
तार्थबोधेऽप्यवहननस्त न विदद्म् । शास्त्रयामादिस्वाद्यत्र विस्तरः ।

ननु विभजते—०इदमिति० ॥ "कर्मणा यमभिप्रैति" (पा०सू०१।४।३२) इ
सङ्केतितं सम्प्रदानं त्रिविधं । त्रिविधमित्यनेनाऽन्वितम् । त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितं कर्तु
रनिराकरणादिभिस्त्रिभ्यः सम्प्रदानसंज्ञां लभते इति योजना । स्वनिष्ठोद्देश्यतानि
सम्बन्धेन त्यागे समभिव्याहृतधात्वर्थे विशेषणतया प्रतीयमानस्य तदन्वय
तेन 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' इत्यादौ न वृक्षादेराप्तिविषयम् ॥ ०कर्मणेप्सितमिति०
कर्मसम्बन्धभागितमेव्वादिव्यर्थः ।

इदं च त्रिविधं तदेदनिदानमाह—०अनिराकरणादिति० । प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्त
रानुकूलव्यापाराभावादित्यर्थः । ०प्रेरणेति० । अप्रवृत्तस्य कर्तुस्त्यागादावि
[illegible] अत्रामाण्यतया विधिस्य कर्तुत्वाद्
इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अत्र सर्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदः संसर्गः। विभक्तीनां [illegible]

[illegible]

आश्रयस्यापि प्रकृत्यैव लाभान्न विभक्तिवाच्यता, किन्त्वाश्रयत्वमात्रं वाच्यम्। तदेव च तादात्म्येनावच्छेदकम्। करणतृतीयायाश्च

दर्पणः

याऽनुपपत्तेरिति भावः॥ शक्तिवादपक्षमवलम्ब्याह—*आश्रयस्यापीति*॥ आश्रयत्वेन भानं त्वसिद्धमेवेति भावः॥ *आश्रयत्वमात्रमिति*॥ द्वितीयातृतीयासप्तमीनामिति शेषः। मात्रपदेनाश्रयव्यवच्छेदः।

ननु आश्रयत्वस्य शक्यत्वे आश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम्। तच्चाश्रयत्वेतरानुमितिवत्प्रतिपत्तिस्यात् गुर्विति शक्यतावच्छेदकगौरवमेवैतस्मिन् पक्षे दोष इत्यत आह—*तदेवेति*॥ आश्रयत्वमेवेत्यर्थः। प्रकारान्तरेण निरुक्ताश्रयत्वस्य...। तत्त्वान्तरस्योपस्थापकत्वाभावान्निरुक्तशक्यतावच्छेदकगौरवमिह एव स्वेनावच्छेदकत्वाभ्युपगमादिति भावः। करणतृतीयाया आश्रयमात्रार्थकत्वमाह—*करणेति*॥ व्यापारोऽर्थीन्यपि नाऽऽश्रयमनुपपन्नः॥

परीक्षा

'संसर्गमर्यादया हि शब्दार्थः' इति न्यायोपष्टम्भेन मतान्तरमुपपादयति—*आश्रयस्यापीत्यादिना*। नन्वेवमाश्रयतायाश्च वाच्यतावच्छेदकत्वे गौरवमत आह—*तदेवेति*। आश्रयत्वमेवेत्यर्थः। मतान्तरस्मिन्पक्षे 'प्रासादको माम' इत्यादौ द्वितीयार्थवदत्र्यादौ सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति वाच्यम्? आश्रयमात्रनिरूपणार्थं चतुर्थीति वाक्यपदकविभक्तिवाच्यस्य विभक्तिप्रकृतितार्थत्वात्। अन्यथा तव्याप्यार्थचतुर्थ्यामपि सामानाधिकरण्यं न स्यात्। एवं च 'विप्राय देवदत्तं गच्छति' पुत्राय धनाय गच्छ इति न स्यात्। अथ यत्र न सम्प्रदाने चतुर्थी। तत्र ... इति चेत्? सत्यं—'पूजाय शक्रगमनात्' "तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या" इति वार्तिकतादर्थ्यं वाच्यम्? तथा नाम कृतं तदर्थम्, तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति व्युत्पत्त्या तदुपकारकत्वमिति तु न सार्वत्रिकम्। मुनिवाक्यवार्तिकस्य रामभावार्थत्वानुपकारकत्वात् 'स्वाय रामम' इति प्रयोगाभावे। नापि तत्त्वतत्त्वम्। रामभक्तस्य तत्त्वमयाभिव्यक्तेर्न सतत्त्वाभावान्तरानिति युक्तम्। "तु नाय पापं करोति" इत्यादौ। नापि तादर्थ्यार्थ अर्थचतुर्थीप्रसङ्गः। उपेक्षायां उदासेक्षा इति प्रयोजनतया 'पुत्रे वर्तते' इत्यादौ पाक... इति युज्यते। "पुत्राय सुतस्य धाराशेऽनुपपत्तेः। शर्वाद्यभावात्प्रतीतिलाया [illegible] पुंस्त्वानुपपत्तम्। न तु दार्विष्टलायां इति ...त्वानुपपत्ते', 'स्नातीव युक्तम' इत्यालोचय। नर्तकातिप्राशनि। तथा सति 'पाकाय व्रजति' इत्यादावपि तादर्थ्ये चतुर्थ्यव सिद्धेः "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्ते, किन्तु तदर्थसिद्धार्थसंपादनीयत्वातिप्राशितनियतसंस्कारभावेन तत्। अपि च सर्वं 'पूजाय गच्छ' इत्यादिप्रयोग। यत्र हि पूर्वतिष्ठ पदे लक्षणिकसमभिव्याहृतत्वा ... वा इष्टत्वा ... वा ... । ... इति ... गच्छ ... इति ... । ... इति ... ।

व्यापारोऽपि, पञ्चम्या विभागमात्रम्, चतुर्थ्यां उद्देश्यत्वमात्रम् ।

दर्पणः

विभागमात्रमिति ॥ मात्रपदेनाश्रयत्वव्यवच्छेदः । विभागस्याश्रयतयाऽन्वया-

परीक्षा

विषयत्वमेव तत् । 'स्वर्गाय पुण्यम्', 'रन्धनाय स्थाली', 'मुक्तये हरिं भजति' इत्यादयः प्रयोगा दृश्यन्त एव । यादृशं दृष्ट्वा सूत्राकृतैः, ननु [illegible] सुबर्थदर्पणम् [illegible] ।

यत्तु 'दासाय ददाति' इत्यादौ सुबर्थस्य [illegible] चतुर्थीविधानार्थं तदारभ्यम् । 'ब्राह्मणाय दधि' इत्यादावपि [illegible] चतुर्थ्येव [illegible] [illegible] । [illegible] नमः, एषोऽर्घः सूर्याय नमः इत्यादौ [illegible] इति सूत्रेण चतुर्थी । तत्र नमःशब्दो [illegible] । [illegible] व्यापारः । स एवात्र [illegible] प्रतीयते । [illegible] तु त्यागः । प्रथमे—चतुर्थ्यर्थो [illegible] ।

[illegible]—'ब्राह्मणाय [illegible] ददाति' इत्यादिप्रयोगस्य [illegible] तथापि तत्र [illegible] प्रयोगस्येव । [illegible] 'अहं ददे' इति प्रयोगः । नमःपदेन तु [illegible] एव [illegible] । अतस्तत्र 'अहं नमः' इति न प्रयोग इति । कथं तत्र [illegible] इत्यस्य [illegible] तत्र [illegible] 'विष्णवे नमः' इति न प्रयुज्येतेति वाच्यम् ? तत्र [illegible] तथा प्रयोगात् । न च [illegible] । [illegible] तत्र [illegible] इति वाच्यम् ? [illegible] । [illegible] इत्यादौ [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] प्रयोगः । [illegible] । [illegible] । [illegible] इत्यादौ तु [illegible] इति चतुर्थी । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति चतुर्थी ।

[illegible]

ननु यथाऽऽधारत्वमधिकरणमपि न विवक्ष्यत इत्यभिप्रेत्याह—शक्तिरेव । षेति षण्णामपीति शेषः । "षष्ठी शेषे" (पा०सू०२।३।५०) इति सूत्रात् तस्याः सम्बन्धमात्रं वाच्यम् । कारकषष्ठ्यास्तु—शक्तिरेवेत्युक्तम् ॥

दर्पणः

[illegible]

[illegible] इति० ॥ [illegible] आश्रितत्वयोरुभयोर्नानिर्देशोऽपि [illegible] 'आगृहीतविशेषणत्वाद्' 'विशेष्ये नाभिप्रायकत्वम्' इत्यभिप्रायः । [illegible] भावः ॥ [illegible] —मूले— [illegible] इति० ॥ "षष्ठी शेषे" (पा०सू० २।३।५०) इति सूत्रात् [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] इति शेषः ।

परीक्षा

शक्तिरि० । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति० । [illegible] ।

[illegible] —षष्ठी शेषे इति सूत्रादि० । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] ।
[illegible] इति ।

[illegible]

"सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये" (पा०सू०२।३।७) इति सूत्रे शक्तिः कारकमिति पक्षस्य भाष्ये दर्शनात् । एवञ्च 'देवदत्तस्य गोर्मो-

---

दर्पणः

न च क्वचित् सम्बन्धत्वेन सामान्यधर्मेण वाच्यः, क्वचिच्च विशेषरूपेणैव । तत्र सामान्यरूपेण "मातुः स्मरति" इत्यादौ । विशेषरूपेण विवक्षायां [illegible] तद्भिन्नत्वेन प्रसरात् । "राज्ञः पुरुषः" इत्यादौ तु विशेषरूपेणैव । अनेकसम्बन्ध-स्थलेऽपि सम्बन्धविशेषाविवक्षया 'इदं [illegible]' इति प्रयोगात्, सम्बन्धश्च सर्वत्र क्रिया-कारकभावमूलक एव । "षष्ठी शेषे" इति सूत्रे, 'राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा पुरुषाय ददातीति सम्बन्धव्यवस्थया कर्ता पुरुषः सम्प्रदानं, वृक्षस्य शाखेत्यत्र वृक्षे शाखेति [illegible] वृक्षः शाखाया अधिकरणम् । [illegible] सम्प्रदानं नाम चतुर्भिः प्रकारै-[illegible]—'[illegible] परिवर्तनत्वादिभिन्नत्वात्' इत्यनेन [illegible] क्रिया [illegible] [illegible] इति [illegible] । क्रियाकारकसम्बन्धस्य [illegible] सम्बन्ध-त्वेन विवक्षणे तस्याविवक्षा । अविवक्षणात् [illegible] तदाशयः ।

न च सम्बन्धस्य [illegible] 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्र [illegible] पुरुषस्य [illegible] ? न यदा राज्ञः [illegible] विवक्षा । तदा [illegible] । यदा तु पुरुषस्य तद्विवक्षा तदा पुरुषस्य [illegible], पुरुषस्य [illegible] । [illegible] मेति [illegible] । तदुक्तं हरिणा—

द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।
तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यते ॥ इति ।

परार्थत्वात्—परं प्रति गुणत्वं विशेषणत्वात्, विशेषणत्वेन विशिष्टस्य सम्बन्धं विना विशेषणत्वासम्भवेन सम्बन्धो व्यतिरिच्यते । [illegible] इति यावत् । विशेष्यस्य तु [illegible] एवैव [illegible] विशेष्य-[illegible] । तत्र विशेषणे [illegible] प्रधानं विशेष्येऽपि उपयुज्यते । [illegible] तदर्थः ॥

•कारकमध्ये इति• । "कर्तृकर्मणोः कृति" (पा०सू० २।३।६५) इत्यादिसूत्रनिर्दे-[illegible] इत्यर्थः । [illegible] षष्ठ्यन्तेनाप्यत्र अपि [illegible] भावः । ननु [illegible] एवं [illegible] । [illegible] न दोष इति भावः ॥

•[illegible] इति• । [illegible] इति [illegible] ।

परीक्षा

ननु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

लणाय गेहाद् गङ्गायां हस्तेन मया दीयते' इत्यत्र देवदत्तसम्बन्धिनी या गौस्तदभिन्नाश्रयकत्यागाऽनुकूलो ब्राह्मणोद्देश्यको गेहनिःसृति-

---

दर्पणः

भोक्ता' इत्यादौ देवदत्तस्य कर्तृकारकत्वे [illegible] प्रवृत्तस्य 'क्रियासमभि इति वक्तव्यम्' इति वार्त्तिकस्य [illegible]। सामर्थ्येन साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति। क्रियासम्बन्धे च कारकसम्बन्धमपि भवति, तत्र कारकत्वे इत्येव सिद्धमिति तत्र साधनमित्यस्य शक्तिमित्यर्थः।

तथाच देवदत्तादिस्वकर्तृकत्वेऽपि कालभेदभिन्नभुक्तिक्रियाऽनुमितकारक- [illegible] 'क्रियासमभि' इति वार्त्तिकं नारम्भणीयमिति तत्त्वार्थः।

इदमुपलक्षणमनभिहितसूत्रभाष्यस्य। तत्र 'कोऽन्या विभक्त्यर्थः' इति [illegible] समर्थं द्वयोः कारकयोरन्यतराऽभिधाने विभक्त्यभावप्रसङ्गः, कथं? प्रासादे आस्ते, शयने आस्ते, किम् कारणम्? यदि [illegible] कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य, न [illegible] अनभिहिते [illegible] यदि [illegible] न लभ्यते। अथ [illegible] किं पुनर्भवान् [illegible] किं पुनः [illegible] पुनः इत्याह। [illegible] एवं हि कश्चित् कञ्चित् पृच्छति, क देवदत्त इति?। स तस्मा आचष्टे असौ वृक्षे इति। [illegible] ततः [illegible] इति।

[illegible] 'यदि [illegible] इति तदिदम्।

[illegible] इति।

[illegible]

[illegible]

भागजनको गङ्गाऽधिकरणको हस्तकरणको मत्निष्ठो व्यापार इति बोधः । *यथायथम्*—उक्तप्रकारेण ॥

अत्र मानमुपदर्शयन् 'घटं जानाति' इत्यादौ द्वितीयाया विषयतायां लक्षणेति वदतामुक्तं वदतो नैयायिकादीन् प्रत्याह—सुपां कर्मेतीति ॥

दर्पणः

यथानन्य नियमेन कल्पनात् तस्य तत्त्वं बोध्यम् । एवञ्चालिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणानि, तटादिशब्दजन्योपस्थितौ [illegible] पुंलिङ्गादिभानस्यावश्यकत्वात् तत्राऽप्राप्तप्रथमाविधानाय लिङ्गग्रहणम् ।

'स्थिरो मानवकः' इत्यादौ सादृश्याऽद्याधिक्यार्थस्य प्रतीतावप्यन्तरङ्गत्वात् स्वार्थमात्रनिष्ठात् तस्मात् प्रथमा सुलभैव । तत्र प्रथमाऽर्थलिङ्गस्य विशेषणतया प्रकृत्यर्थेऽन्वयो योग्यताबलादनुभवाच्च । तथैव कार्यकारणभावकल्पनात् । एवं 'द्रोणो व्रीहिः' इत्यादौ द्रोणप्रातिपदिकार्थातिरिक्तद्रोणपदात् परिमाणस्याधिक्येन भानात्तत्र परिमाणग्रहणम् ।

न च व्रीह्यादिपदसमभिव्याहारात् तद्भानेऽप्यन्तरङ्गत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्र एव साऽस्त्विति वाच्यम् । तथा सति द्रोणपदार्थस्य भेदसम्बन्धेनाऽन्वयानुपपत्तेः । प्रथमार्थस्य तस्य [illegible] भेदेनाऽन्वये न किञ्चिद् बाधकमिति सम्प्रदायः ॥

नव्यास्तु—प्रातिपदिकार्थस्तत्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तं, तदाश्रयश्च । अत एव लिङ्गग्रहणं चरितार्थम् । अन्यथा "स्वमोर्नपुंसकात्"(पा०सू० ७।१।८३) इति सूत्रप्रामाण्यात् तस्याऽपि प्रातिपदिकार्थतया तदुपपादनवैयर्थ्यापत्तेः । आश्रयत्वं च वैज्ञानिकम् । शक्यताऽवच्छेदकारोप एव लक्षणेत्यन्यत्र व्यवस्थापितत्वात् । गौरित्यादौ प्रकृत्यर्थस्य लाक्षणिकत्वेऽपि न क्षतिः । तटादिशब्दानां लिङ्गं वाच्यमेव । विसर्गादयस्तद्द्योतकाः ।

एवञ्च प्रातिपदिकार्थं इत्यस्यालिङ्गा लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाव्ययस्त्रीपुंसादिशब्दाश्चोदाहरणमितरं लिङ्गमात्राद्याधिक्यस्य । द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकद्रोणादिशब्दानां परिमाणत्वेन परिमाणमपि लिङ्गवद् विशेष्यान्वय्यर्थः । एवञ्च लिङ्गवत् प्रातिपदिकार्थत्वाभावात् परिमाणग्रहणम् । "वीरः पुरुषः" इत्यादौ पुरुषादिपदसन्निधाने विशेष्यविशेषणभावस्याधिक्यस्य भानेऽपि तत्समभिव्याहारात् पूर्वं स्वार्थमात्रनिष्ठात्तस्मात् सेत्याहुः॥

"सम्बोधने च" (पा०सू० २।३।४७) इति विहितप्रथमायास्तु सम्बोधनमर्थः । प्रातिपदिकार्थापेक्षया तस्याधिक्येन भानात् पूर्वसूत्राविषयत्वात् तत्सूत्रारम्भः । तच्चाभिमुखीभवनानुकूलो व्यापारः क्रियान्वय्येवेति प्रतिपादितं प्राक् । 'यथायथं विभक्त्यर्थाः' इत्यत्रत्यं यथायथपदं व्याचष्टे—*उक्तप्रकारेणेति* । यदर्थबोधे या विभक्तिः समर्था तस्याः सोऽर्थोऽवसेयः । तथैवोक्तं प्राग् . द्वितीयातृतीयासप्तमीनामित्यादिनेति भावः ॥

अत्रेति । सुपां कर्मादिवाचकत्व इत्यर्थः । *नैयायिकान् प्रतीति* । प्राचीनान् प्रतीत्यर्थः । यथा तन्मते तथाऽऽख्यातशक्तिनिरूपणावसरे प्रतिपादितम् ।

ननु 'सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः' इति भाष्यात् सिध्यतु तेषां कर्मादौ शक्तिः । विषयत्वादौ लक्षणायां तु किं बाधकम् । क्रियाजन्यफलशालित्वरूपमुख्यकर्मत्वबाध एव

अयम्भावः—

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः सङ्ख्या चैव तथा तिङाम् ।
प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा ॥

इति वार्त्तिकतद्भाष्याभ्यां कर्मादिवाच्यतायास्तन्नियमस्य च लाभः ।

तथाहि-"स्वौजसमौट्" (पा०सू०४।१।२) "कर्मणि द्वितीया" (पा०सू०२।३।२) इति "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" (पा०सू०१।४।२२) इत्यादेः, "लस्य" (पा०सू०३।४।७७) "तिप्तस्झि" (पा०सू०३।४।७८) "तान्येकवचनद्विवचन" (पा०सू० १।४।१०१) इत्यादेश्चैकवाक्यतया कर्मादेस्तत्सङ्ख्यायाश्च वाच्यता लभ्यते । तथा तन्नियमश्च द्विविधो लभ्यते । द्वितीया कर्मण्येव, तृतीया करण एवेत्येवमादिरर्थनियमः । कर्मणि द्वितीयैव, करणे तृतीयैवेत्येवशब्दनियमश्च । उभयथा·

दर्पणः

तत्प्रसङ्गादुत्तरार्द्धप्रदर्शितनियमं बाधकत्वेनोपदर्शयिष्यंस्तात्पर्यं प्रकाशयति—*अयम्भाव इत्यादि*। "स्वौजसमौ" (पा०सू० ४।१।२) इत्यत्र कारकविभक्तित्वाद्वा द्वितीयाया उपादानात् वार्त्तिकेऽपि सङ्ख्यैकर्मणः प्राङ्निर्देशः । कर्मादीत्यादिना कारकान्तरसंग्रहः, अपिना शक्तिः कारकमिति शास्त्रोक्तकर्मत्वादिशक्तीनां समुच्चयः ।

तथा तिङामिति । बहुतिङामपि सङ्ख्याकर्मार्थ इत्यर्थः । तत्र—सुप्तिङ्सु । प्रकृतेषु—अर्थेष्वित्यर्थ । *वार्त्तिकतद्भाष्येति* । लोकादेव बहुत्वादिषु बहुवचनादि भविष्यति, किमर्थं, "बहुषु बहुवचनम्" । (पा० सू० १।४।२१) इत्यादिसूत्रमित्याक्षेपे सुप्तिङामविशेषेण विधानात् इष्टविप्रयोगत्वाच्च नियमार्थं वचनमिति भाष्य, नियमाकारप्रदर्शकमिदंश्लोकवार्त्तिकम् ।

अथवा प्रकृतार्थाकांक्ष नियमः । के च प्रकृताः, एकत्वादयः एकस्मिन्नेवैकवचनं, न द्वयोर्न बहुषु इत्यादि तद्भाष्ये च ताभ्यामित्यर्थः ।

नियमाकारमाह-*द्वितीया कर्मण्येवेति* । प्रकृताऽभिप्रायम् । *उभयथेति* । विभक्त्यपेक्षया अर्थापेक्षया चेत्यर्थः । विभक्तिनियमोऽपि द्विधा—अर्थविशेषापेक्षस्तत्सामान्यापेक्षश्च । तत्राद्य—कर्मार्थयोग्यप्रातिपदिकार्थेषु द्वितीया तदा कर्मण्येव, न करणादौ । कर्मादियोग्ये तद्रहितप्रातिपदिकार्थे एव प्रथमा, न कर्मादौ । संख्यावदर्थयोग्यप्रातिपदिकार्थेष्वेकवचनं तदा एकत्वे एव न द्वित्वादावित्याकारक । द्वितीयस्तु—प्रातिपदिकार्थेषु द्वितीया कर्मण्येवेत्याकारकः । अर्थनियमस्तु—कर्मार्थयोग्यप्रातिपदिकार्थेषु कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीयैव । कर्मादिरहिते तद्योग्यप्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकार्थमात्रेत्याकारक इति । मिलित्वैकवाक्यतायामेकेनेत्यादि ।

परीक्षा

अत्र—कर्मादिवाच्यत्वे । *तथा तिङाम्*—तिङामपि कर्मादयोऽर्थाः संख्या चार्थः । *तत्र*—कर्मादिषु । *नियम*—प्रसिद्ध , कर्मणि द्वितीयैवेत्याद्यर्थनियम प्रसिद्ध । यद्वा प्रकृतेषु नियमः प्रकृतानर्थानाश्रित्य नियम , द्वितीयाकर्मण्येव न करणादाविति विभक्त्यर्थनियम —उभयविधनियमो अर्थनियमश्चेति । विनिगमनाविरहादुभयविधस्यापि

ऽपि सिद्धनियमविरुद्धं लक्षणादिकमसाधुत्वप्रयोजकमिति, यागे कर्मणि "नाऽनृतं वदेत्" इति निषेधविषयो भवत्येवेति स्वेच्छया लक्षणाऽपि विभक्त्यर्थप्रयोज्यैव । अत एव 'विभक्तौ न लक्षणा' इत्यादिर्नैयायिकवृद्धानां व्यवहार इति दिक् ॥ २४ ॥

इति श्रीरङ्गोजिभट्टात्मजकौण्डभट्टविरचिते वैयाकरणभूषणसारे
सुबर्थनिर्णयः समाप्तः ॥ ३ ॥

दर्पणः

तथा च विषयत्वस्य निरूपकसंख्याश्रयत्वेन तत्र द्वितीयार्थः सामान्येनाऽविधानाद् तदर्थतात्पर्येण तदुच्चारणसम्भवाऽभावादित्यर्थः । *अत एवेति* । विभक्तौ लक्षणाया अप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः ।

ननु घटपदस्य सन्निहितघटलक्षणया तत्प्रतिपादकत्वेन तत्र सुबर्थाऽर्थबाधप्रति-सन्धानादि तत्र लक्षणास्वीकारेऽपि लक्षणास्वीकारे बाधकाऽभावः । 'घटं जानाति' इत्यादितो घटादिविषयकज्ञानबोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य द्वितीयाया वृत्तिं विनाऽनुप-पत्त्यैव लक्षणावश्यकत्वाच्च । "विभक्तौ न लक्षणा" इति प्रवादस्यैकविभक्तिसंज्ञकवि-भक्त्यर्थे न लक्षणेत्येवार्थः अत एव न घटत्वानुमानसम्भवेत् । 'सुपां कर्मादयोऽप्य-र्थाः' इत्यत्र कर्मादिपदस्य गौण्युक्तया तदर्थानां तत्तद्वाच्यत्वसम्भवेन तद्विरोधोऽपी-त्यत आह— *दिगिति* ।

तदर्थस्तु सुबर्थनिर्णयस्य शास्त्रीयतापर्ये गौणे तद्व्यवहारे बाधाभावः । अत्र घटं जानातीत्यत्र घटपदस्य गौणत्वेऽपि तद्व्यवहारस्य लक्षणाऽस्वीकारेऽपीति वाक्य-म् । ज्ञानादेरर्थविषयत्वात्सुबर्थत्वेऽपि विषयत्वादावर्थे तदा सुबर्थस्य तदाऽस्व-त्वे प्रयोगोपपत्तिसम्भवात् । घटादिपदस्य लक्षणान्तु सुबर्थनिरूपितस्य वैद-ग्ध्यादिस्वीकारादिः ।

परीक्षा

तस्य सम्भवात् । *अत एव* । उक्तनियमविरोधादेव । *दिगिति* । दिगर्थस्तु यत्नं सुविदः सूत्रकृतः 'स्वस्ती नस्तु वा कर्तव्यता' इत्यादौ "कर्मवत् क्रियाश्रय" इति सूत्रेण षष्ठीसमासौ । अतिप्रसक्तिवारणार्थैर्विशिष्टैर्व्यवहारः । एवं च ता-त्पर्यविशिष्टस्य तत्र स्वीकारः लक्षणादिनानुपपत्तेरभावे सम्भवेन पक्षेण सूत्रक-रणनिर्वाहः, अत एव षष्ठीसमासादिप्रयोगः । एवं च तदुच्चारणसंभवात् लक्षणादिस्वीकारः ।

अत्र केचित् [illegible]

दर्पण.

अत्र वदन्ति—शास्त्रस्य गौणे प्रवृत्त्यनभ्युपगमे स्वादीनां फलत्वेनाभिमते गत्यभावे धात्वर्थव्यापारजन्यत्वाभावेन तद्घटितमुख्याकर्मकत्वाभावात्ततो भावे कर्त्तरि च प्रत्ययानुपपत्तिरेवं चालयतेः संयोगानुकूलव्यापाराऽभावानुकूलव्यापारार्थकताया सर्वसम्मततया तस्यापि मुख्यमकर्मकत्वाभावेन ततोऽपि कर्त्तरि कर्मणि च लकारानुपपत्तिरतो गौणेऽपि शास्त्रविषयताऽवश्यमभ्युपेतव्येति न घटं जानातीत्यादीनां विषयत्वलक्षणायामप्यसाधुता ।

वस्तुतस्तु शक्तिः कारकमिति पक्षस्य तन्मतेऽविद्भुप्सु व्यवस्थितत्वेन द्वितीयाया विषयत्वान्वय्याधेयत्वबोधकत्वेऽपि न क्षतिः । तादृशस्थले विषयस्वरूपस्य धात्वर्थपरतायाः प्रागुपपादनात् तन्मतेऽप्युक्तनियमविरोधस्य निरंशविषयताया असम्भवादित्यलम् ॥ २४ ॥

इति श्रीभूषणसारदर्पणे सुबर्थनिर्णयः ॥ ३ ॥

परीक्षा

सम्भवति । 'नराणां क्षत्रियः' इत्यादौ समानविभक्तिकपदोपस्थाप्यस्य विरहात् । निर्धार्यपदार्थतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो भासत इत्यभ्युपेयम् । तेन 'नराणां प्रमेयः शूरतमः' इति न प्रयोग इत्याहुः । तन्न । 'नराणां क्षत्रियः क्षत्रियः' इति प्रयोगापत्तेः । किन्तु निर्धारकधर्मनिर्धारणावच्छेदयोर्व्यावृत्तत्वाख्यः सम्बन्धः, अभेदश्च विभक्त्यर्थः । नरपदमत्र नरत्वेन रूपेण क्षत्रियस्तदन्यतरघटितसमुदायोपस्थापकम् । व्यावृत्तत्वं चाभावप्रतियोगित्वं तत्राभेदसम्बन्धेनान्वयि, विधेयबोधकपदसमभिव्याहारे अभावोऽन्योन्याभावो ग्राह्यः । 'नराणां क्षत्रिये शौर्यम्' इत्यादौ भेदसम्बन्धेनान्वयि बोधकं पदसमभिव्याहारे स्वरूपस्याभावो बोध्यः । भेदे च प्रकृत्यर्थान्यतदुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टत्वमर्थतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टाधिकरणताधेयतासम्बन्धेनान्वयः । सर्वत्र वैशिष्ट्यनियामकः सम्बन्धः सामानाधिकरण्यम् । तादृशव्यावृत्तत्वस्य चोद्देश्यतावच्छेदकभेदविशिष्टविधेयतावच्छेदकसामानाधिकरण्याश्रयतासम्बन्धेन विधेयेऽन्वयः । अभेदस्य विभक्त्यर्थत्वे तु 'नराणां देवः शूरतम' इत्यादेरापत्तिवारणाय 'नराणां क्षत्रिये शौर्यम्' इत्यादौ भेदसम्बन्धेनान्वयिबोधकसमभिव्याहारे उद्देश्यतावच्छेदकभेदविशिष्टाश्रयतासम्बन्धेन विधेयेऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपव्यावृत्तत्वस्यान्वयः । अत्रापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्यं ग्राह्यम् ।

यद्वा द्विविधस्य व्यावृत्तत्वस्य यथायथं विधेयतावच्छेदके विधेये चान्वयः । तेन नराणां क्षत्रिये प्रमेयमित्यनयोर्नोपपत्तिः । एवं च नराभिन्नः क्षत्रियो नरव्यावृत्तशूरतमाभिन्न इति रीत्या बोधः । 'रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत्' इत्यत्र "षष्ठी चानादरे" इति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्यौ अनादरविशिष्टं प्रव्रजनं धात्वर्थः । वैशिष्ट्यमत्र सामानाधिकरण्यस्योत्तरकालिकत्वाभ्यां पुत्रादेरितिपदस्याध्याहारः । ज्ञाप्यज्ञापकभावः षष्ठीसप्तम्योरर्थः । तथा च—रोदनकर्तृपुत्रादिज्ञाप्यमनादरविशिष्टं प्रव्रजनमिति बोधः । रोदनकर्त्रभिन्नस्य ज्ञापकत्वबोधे रोदनकालावच्छिन्नस्य क्रियायां प्रव्रजनस्यायाम पौर्वापर्यम् इत्यादि अधिकमन्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

इति श्री सुबर्थनिर्णयविवरणम् ॥ ३ ॥

॥ अथ नामार्थनिर्णयः ॥

नामार्थानाह—

> एकं द्विकं त्रिकं चाऽथ चतुष्कं पञ्चकं तथा ॥
> नामार्थ इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः ॥ २५ ॥

एकं जातिः लाघवेन तस्या एव वाच्यत्वौचित्यात् । अनेकव्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात् ।

दर्पणः

अथ नामार्थनिर्णयः ।

क्रमप्राप्तं नामार्थनिरूपणमित्यभिप्रेत्य नामार्थानाह—*नामार्थानिति* । *जातिरिति* । तत्तत्पदार्थासाधारणो धर्म इत्यर्थः । तेनाऽभावत्वाकाशत्वादीनां नित्यानेकसमवेतत्वरूपजातित्वाभावेऽपि न क्षतिः । एतस्यैव शास्त्रे स्वार्थपदेन व्यवहारः । जातेः पदार्थत्वे मानं तु—"जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्" (पा० सू० १।२।५८) इति सूत्रे "सत्त्वेऽष्टमहत्परिमाण्यादाकृतिग्रहणात् सिद्धम्" इति वार्तिकम् । "आकृतिं वाजप्यायनः" इति सरूपसूत्रस्थं भाष्यं च । एकशक्तिकल्पनया एव सम्भवादिति भावः । युक्तिमाह—*लाघवेनेति* ।

ननु शक्तिग्राहकशिरोमणिना व्यवहारेण व्यक्तावेव तत्परिच्छेदात् कथं जातौ तस्मिन्निति आह—*अनेकव्यक्तीनामिति* । पूर्वव्यवहारेण व्यक्तौ शक्तिग्रहेऽप्यानन्त्यात् तावत्सु शक्तिग्रहासम्भवात्तत्तद्व्यक्तिभेदेन भिन्ननानाशक्तिकल्पने गौरवात् ; लाघवाज्जातावेव निर्दोष्यते इत्यर्थः ।

परीक्षा

अथ नामार्थनिरूपणम् ।

सुपां प्रातिपदिकप्रभृतित्वात्तन्निरूपणे प्रातिपदिकानां स्मृतत्वात्प्रसङ्गसङ्गत्या नामार्थानाह—*एकमित्यादिना* । अनेकानित्यस्य मतभेदेन विभिन्नार्थत्वं वर्णयति—*एकं जातिरिति* । अत्र जातित्वं तत्तन्नाम्नो यदसाधारणप्रवृत्तिनिमित्तं तत्परम् । तेन अभावत्वाकाशत्वादेर्जातित्वाभावेऽपि न क्षतिः । जातेर्वाच्यत्वे मानन्तु "जात्याख्यायाम्" इति सूत्रे "सरूपाणाम् एकशेषम् परिमाण्यनाकृतिग्रहणात्" इति वार्तिकं भाष्यं ... अस्ति; तथापि तत्र युक्तिमाह—*लाघवेनेति* । लाघवं द्रढयति—*अनेकेति* । एकस्य वाच्यत्वे निरूपकत्वेन ... । व्यवहारश्च व्यक्तिविषयक एव । तथापि गौरवात्तत्याग इति भावः । ... अन्योन्याश्रयाद्यनेकदोषानापत्तिरिति बोध्यम् । ... व्यभिचाराभावात् ... जातिरेव वाच्येति न गौरवस्य ... शक्तिकल्पने ... । ... व्यक्तिग्रहो गौरवग्रस्त इत्याशय एव तथापि ... विशेषेण विधिनि

न च व्यक्तीनामपि प्रत्येकमेकत्वाद्विनिगमनाविरहः । एवं हि एकस्यामेव व्यक्तौ शक्त्यभ्युपगमे व्यक्त्यन्तरे लक्षणायां स्वसमवेताश्रयत्वं संसर्ग इति गौरवम् । जात्या तु सहाश्रयत्वमेव संसर्ग इति लाघवम् । किञ्चैवं विशिष्टवाच्यत्वमपेक्ष्य 'नागृहीतविशेषण'

दर्पणः

एकव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादपरव्यक्तिविषयकशाब्दबोधाऽभ्युपगमे तु गोव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानादश्वविषयकबोधापत्त्या तद्व्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानस्य तद्व्यक्तिविषयकबोधे हेतुताया आवश्यकत्वात् एकविषयज्ञानादपरव्यक्तिबोधानुदयापत्त्या सकलव्यक्तिभानाऽर्थं तावद्व्यक्तिषु शक्तिकल्पनायां गौरवस्य स्फुटतया जातावेव शक्तिकल्पनोचिता । यद्यपि गौर्गोपदवाच्य इति शक्तिग्रहो व्यक्तिविषयकोऽपि, तथापि 'सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे' इति न्यायेन जातावेव सत्ता परिच्छिन्नत्ति । यद्वा जातिविशिष्टव्यक्तौ एव शक्तिग्रहो गौर्गोपदवाच्य इति जातिशक्तिवादे एवमेवाऽभिलापात् । व्यक्तिमात्रस्य त्वर्थे उपरागविषयमागत्वात् तदनुपपत्तिरिति भावः ॥

विनिगमनेति । एकतरपक्षपातियुक्तिरूपेत्यर्थः । तथा चैवं व्यक्तिः शक्या न जातिरित्येवं प्रत्येकव्यक्तिपक्षे विनिगमकाऽभावः । पूर्वोक्त तु व्यक्तिसमुदायस्यैव कोटितया गौरवज्ञानस्यैव बाधकस्य विनिगमकस्यात्र तदभाव इति भावः । तत्पक्षेऽपि गौरवमेव बाधकमित्याह—*एवं हीत्यादि* ॥

ननु कस्तविनिगमनाविरहेण सर्वास्वपि व्यक्तिषु शक्तिसिद्ध्यावस्यकत्वेऽन्तरभावेन न तदानाय व्यक्तिशक्तिकल्पनेति व्यक्तिशक्तिवादपक्षो निर्दुष्टोऽत आह—*किञ्चैवमिति* । यद्वा ननु गोत्वादिजात्यनुगतीकृतयावद्व्यक्तिषु शक्तिस्वीकारात्राऽऽनन्त्यादिदोषोऽत आह—*किञ्चैवमिति* । एवम्-विशिष्टे शक्त्यभ्युपगमे । *नागृहीतेति* । 'नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमभिगच्छति' इतिन्यायशरीरम् । विशेषणविषयबुद्धिर्विशेष्यं नावगाहत इति तदर्थः । विशेष्यविषयकत्वस्य विशेषणविषयकत्वनियतत्वमिति यावत् । तथाच विशिष्टशक्तिवादे विशिष्टशक्तिग्रहस्य विशेषणविषयकत्वावश्यकतया तदुभयनिष्ठत्वस्य पदार्थोपस्थित्यादिकारणताऽवच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया विशेषणविषयकत्वमात्रस्यैव तदवच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया विशेषणविषयकत्वमात्रस्यैव तदवच्छेदकत्वकल्पनस्य लाघवादुचितेति जातावेव शक्तिः सिद्ध्यतीति भावः ॥

परीक्षा

वेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः, सति विशेष्ये बाधे" इति न्यायेन 'शिखी ध्वस्तः' इत्यत्रेव जातावेव सा परिच्छिनत्ति-*प्रत्येकमेकत्वादिति* । तथा चैकव्यक्तिमात्रस्यैव व्यक्तिवाच्या जातिवत् विनिगमनाविरह इति भावः । अत्र विनिगमनाविरहोऽन्यतरमात्र कयुक्त्यभावरूप इत्याह—*एवं हीत्यादिना* । *व्यक्त्यन्तरे इति* । व्यक्त्यन्तरे ग्राह्यया शक्यतया उपस्थित इत्यर्थः । *स्वसम इति* । शक्यसमवेताश्रयत्वा' इति तदर्थः । ननु तदपेक्षया जात्याश्रय इति किन्तु जात्या नुगमकत्वात् सहाश्रयत्वं संसर्ग इति लाघवम् आश्रयत्वमात्रस्यैव संसर्गत्वादिति बाधकमित्याह

न्यायाज्जातिरेव वाच्येति युक्तम् ॥ व्यक्तिबोधस्तु लक्षणया । एवञ्च तत्र विभक्त्यर्थान्वयोऽप्युपपद्यत इति दिक् ।

दर्पणः

नन्वेवं 'गां दद्यात्' 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादौ दानावहननकर्मत्वाद्यन्वयानुपपत्ति-र्जातेर्निष्क्रियत्वादमूर्तत्वाच्चेति चेत् ? अत्र केचित्—जात्याश्रयव्यक्तावेव दानादि-कर्मत्वान्वय इति, तन्न । प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेः प्रकृत्यर्थव्यक्तौ तदन्वयासम्भवात् । तदुक्तम्—

गवत्वाश्रयस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम् ।
शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवत् ॥ इति ।

किञ्चाश्रयलाभेऽप्यर्थवत्तिः समानसंवित्संवेद्यत्वं वा ? नाद्यः । अनुवृत्तिसन्तानेना-ऽपि गौरस्तीत्यत्र गोत्वविशिष्टबोधात् । नान्त्यः । जातिविषयकशक्तिग्रहस्य विशि-ष्टविषयकबोधहेतुत्वाभ्युपगमेन जातिविषयताया व्यक्तिविषयतानियततया धाच्यो-ऽप्यसम्भवात् । न च गोत्वमस्तीत्यत्र गोत्वविशिष्टप्रत्ययाद् व्यभिचार इत्यु-क्ताऽनुपपत्तिर्दुर्वारेत्यत आह—*व्यक्तिबोधस्त्विति* । *लक्षणयेति* । स्वसम्ब-न्धाऽऽश्रयत्वसम्बन्धेन लक्षणयेत्यर्थः । तथा च पदवृत्तिजन्योपस्थितेरेव शाब्दबोधे हेतुतया व्यक्तेरशक्यत्वेऽपि लक्षणावृत्त्युपस्थितायां तस्यां दानादिकर्मत्वान्वया-नुपपत्तिरिति भावः ॥

एवञ्चेति ॥ लक्षणाऽभ्युपगमे चेत्यर्थः ॥ तत्र—लक्षितव्यक्तौ ॥ *उपपद्यत इति* ॥ अन्यथा 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेः न सोपपद्येतेति भावः । ननु व्यक्तिलक्ष-णाभ्युपगमे युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति सिद्धान्तभङ्गः । गौरस्तीतिवाक्याद्युगपज्जाति-व्यक्तिबोधानुपपत्तिश्च । लक्षणार्थाऽस्यान्वयानुपपत्तेस्तन्निराकरणायाह—*दिगिति* ॥

परीक्षा

आह—*किन्त्वेवमिति* । *न्यायादिति* ।

नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये चोपजायते । विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे ॥

इति न्यायादिति भावः ।

नन्वेवं 'गां दद्यात्' 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादौ क्रियान्वयः कथमत आह—*व्यक्ति-बोध इति* । *एवं च*—व्यक्तौ लक्षणाऽभ्युपगमे च । *उपपद्यत इति* । 'प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वम्' इति न्यायविरोधाभावेनेत्यादिः । ननु 'गौरस्ति' 'गामानय' इत्यादितो जातिव्यक्त्युभयविषयकशाब्दबोधोऽनुभवसिद्धस्तदुपपत्तये युग-पत्त्वमेव शक्तेर्लक्षणायाश्च कल्पनीयत्वं स्वीकार्यम्, तथा च युगपद्वृत्तिद्वयाङ्गीकारादस्ती विरोध इति । *दिगिति* । दिगर्थस्तु युगपद्वृत्तिद्वयं विशिष्टवादिना 'गङ्गायां मीन-घोषौ स्तः' इत्यत्रावश्यमङ्गीकार्यमिति तयोर्विरोधे मानाभावः । एकस्मिन्नर्थे तयो-र्युगपत्प्रतिपादकत्वमिति नास्ति । एकस्मिंस्तयोरभावमिति स्वस्वाभिमतेऽपि स्वीक्रियत इति । "प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण" इति सूत्रं च प्रातिपदिकार्थपदेन च प्रवृत्तिनिमि-त्तस्यैव ग्रहणमिति नैयायिकाग्रहस्य च शाब्दबोधे भानमित्यन्यत्र इति वाच्यम् । 'प्रातिपदिकार्थमात्र' इत्यस्य प्रातिपदिकार्थनिष्ठा या प्रकारताविशेषनिरूपितत्वेन तद्भिन्न-भिन्ना यावन्निष्ठनिष्ठा उक्ता तदभावविशिष्टेन प्रतिपादितोऽस्य प्रत्ययेन सह युग-पद्वा शक्तिभानं यद्यपि विरोधाभावादिति दिक्

यद्वा केवलव्यक्तिरेव एकशब्दस्याऽर्थः । केवलव्यक्तिपक्ष एवाणुग्रहणस्यैकशेषस्य चारम्भेण तस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात् । युक्तं चै-

---

दर्पण

तदर्थस्तु सति तात्पर्ये 'गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्तः' इत्यत्र वृत्तिद्वयस्य सर्वैरभ्युपगमात्तादृशन्यायेन, युगपच्छक्तितात्पर्याऽविषये लक्षणा च नेत्येतत्परम् इति न तद्विरोधः । तात्पर्यानुपपत्तिसत्त्वाच्च न व्यक्तिलक्षणानुपपत्तिः । तद्विरोधाभ्युपगमे तु जातिव्यक्त्योरभेदपक्षमुपगम्य विभक्त्यर्थान्वय उपपाद्यः । तदुक्तम्—

तेन तल्लक्षितव्यक्तेः क्रियासम्बन्धचोदनात् ।
जातिव्यक्त्योरभेदो वा वाक्यार्थेषु व्यवस्थितः ॥ इति ।

वस्तुतस्तु जातिधर्मिकशक्तिग्रहस्य जातिविशिष्टव्यक्तिशाब्दबोधे हेतुत्वकल्पनाद् व्यक्तिभानानुपपत्तिर्जातिवाचकतामात्रपक्षिणस्तस्य तद्वैशिष्ट्याभावादिति जातिशक्तिवादिनिष्कर्षः । वक्ष्यते चाऽधिकमुपरिष्टात् ॥

अन्ये तु जातिशक्तित्वमाहुरित्यमुपपादयामासुः । माऽस्तु व्यक्तेर्भानम् । आनयनादिक्रिया केवलायां जातावसम्भवन्ती व्यक्तिसाहित्येन निष्पाद्यते । समाहारे पाणिपादसाहित्येन वादनक्रियावत् । तदुक्तं "तद्धितार्थ" (पा० सू० २।१।५१) इति सूत्रे भाष्ये—"आकृतावालम्भनादीनां सम्भवो नास्तीति कृत्वा तत्सहचरिते द्रव्यं भविष्यति । यथाऽग्निरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरानयनासम्भवाद् ज्योतिरपि पात्रमानीयते । एवमेवाऽग्नेरानयनं यथा ज्वलनस्य तथाऽऽकृतावालम्भनादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात् साहचर्याद् द्रव्येऽभिनिविशन्ते । सर्वे एवाऽऽकृतेर्योगोऽस्तमीचिनप्रत्ययाः इति द्रव्यद्वारकः सम्बन्धः सम्पद्यते" इति । साहचर्यं सम्बन्धः । सरूपसूत्रे भाष्येऽपि स्फुटोऽयमर्थः । हरिरप्याह—

व्यक्तौ कार्याणि संसृष्टा जातिस्तु प्रतिपद्यते । इति ॥

गोत्वादिपदानां तु गोत्वादिधर्मिकृतिवत्यर्थ एव शक्तिरिति न तत्र गोविशेष्यको बोधः । जातेराश्रयाऽवियोगेऽपि केवलायास्तस्याः शाब्दबोधविषयत्वं नानुपपन्नम् । अलाऽऽदौ लक्षणागम्य मुख्यस्य स्वस्यानाऽवियोगेऽपि गुणादिपदबोध्यत्ववत् । शक्यतावच्छेदकता तु जातिगतधर्मस्येति ॥

इदमपि मतं जात्या व्यक्त्याक्षेपे पर्यवस्यति । तत्र न चाऽपरार्थे प्रत्ययाभाव इति दुष्परिहरम् । विनाऽपि सङ्केतविषयतां सामान्येन सम्बन्धनियमादर्थाऽध्याहाररूपार्थेनोपस्थितां व्यक्तिं पुनर्जातिर्विशिनष्टि । रूपादिज्ञानविषयाणां चक्षुरादीनां चक्षुरूपाणीति प्रतीत्या विषयीकरणवदित्यपि केचित् ॥

शक्यसम्बन्धरूपायाः लक्षणायाः एकत्वा लक्ष्यतावच्छेदकगौरवमन्यथाऽपि लक्ष्यार्थप्रतीतौ लक्ष्यतावच्छेदकमानत्वलक्ष्यतावच्छेदकत्वे शक्यतावभानेऽपि तादृशकार्यकारणभावकल्पनेव गोत्वादिमानविशिष्ट इति तत्र शक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वेनैकारमन्यथा व्याचष्टे—यद्वेति । व्यक्तिरेवेत्यनेन जातिव्यवच्छेदः ।

ननु सर्वाऽप्ययुगमित्यादिभाष्यविरुद्धम् एव । व्यक्तिः पदार्थ इत्यत्र तु किं मानमत आह—केवलव्यक्तीति । एकशेषस्य चेति । जातिपक्षे एकैव शब्देन

परीक्षा

मतान्तरमाह—यद्वेति । एकशेषस्य चेति । अत एव द्रव्यं शब्दनिवेशार्थं

तत् । व्यवहारेऽपि स्वकावेव तदुपहारात् । सम्बन्धितावच्छेदकाया ज्ञानेऽप्यावश्यकत्वेऽवेति न गौरवमपि ।

नचैवं घटत्वमपि वाच्यं स्यात्तद्दृश्यतावच्छेदकत्वात् । तथाच नाऽगृहीतविशेषणन्यायात् तदेव वाच्यमस्त्विति शङ्क्यम् । अकारणत्वेऽपि कारणताऽवच्छेदकत्ववल्लक्ष्यत्वेऽपि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववत् वाच्यत्वेऽपि सम्भवात् । उक्तञ्च—

मानत्वेऽपि हि भावानामेकं छन्नोपलक्षणम् ।

दर्पणः

[illegible] वा प्रत्यायकत्वमवाद् तदर्थं मह् [illegible] । ननु [illegible] सम्बन्धितावच्छेदकत्वे [illegible] आह—घुकत्वेऽपीति [illegible] कारणताऽवच्छेदकत्ववत् [illegible] इति [illegible] ॥

[illegible] सम्बन्धितावच्छेदकत्वेति । [illegible] तथाच सम्बन्धितावच्छेदक [illegible] भाव ॥

[illegible] । विशिष्टे [illegible] इत्यर्थः । [illegible] इति यावत् ॥ [illegible] वाच्यत्वम्—[illegible] । [illegible] ।

[illegible] भाव ।

[illegible]

दर्पणः

[illegible]

वस्तुतस्तु, "न ह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थः" इतिभाष्याद् विशिष्टं वाच्यम् ।

दर्पण.

लक्षणा स्यात्सा तरमणीयेत्यभिप्रायवानाह—*वस्तुतस्त्विति* । *विशिष्टमिति* । जातिविशिष्टा व्यक्तिर्व्यक्तिविशिष्टा जातिर्वेत्यर्थः ।

यद्यपि "आकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थो, द्रव्यपदार्थकस्य चाकृतिर्न पदार्थ' इत्युभयोरुभयं पदार्थः" इतिभाष्याद्विशकलितयोरेवाकृतिव्यक्त्योः शक्तिग्रहविषयता लभ्यते, तथापि "कस्यचित् किञ्चिद् गुणभूतं किञ्चित् प्रधानम्" इत्युत्तरभाष्यपर्यालोचनया तत्र एव विशिष्टे शक्त्यवधारणात् तथोपादानमविरुद्धम् । अन्यथा तृतीयोपात्तैकत्वकरणत्वयोरिव विशेष्यविशेषणभावाऽनापन्नजातिव्यक्त्योः शक्यत्वे गौर्घट् गोत्वं व्यक्तिश्चेति समूहालम्बनबोधापत्ते । शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समानप्रकारकत्वनियमात् । एवमेवाऽवयवसंयोगरूपाऽऽकृतौ । तथा च सूत्रितं गौतमेन "जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः" इति त्रिष्वेकैव शक्तिरिति बोधनाय च तत्रैकवचनम् । "गुणभूतम्" इति भाष्यस्य च स्वारसिकतयेति शेषः । जातेः कदाचित् प्राधान्येन भानं तु तात्पर्यवशमपेक्षमिति तदाशयः । जातेः प्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्याभानादाय तत्र द्विवचनाद्युपपत्तिर्बोध्या । तदुक्तं कैयटेन-'यथा भवत' इत्यादौ क्रियाप्राधान्येऽपि साधनकृतो वचनभेदः, एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्याहृत इत्यदोष' इति । द्रव्यप्राधान्येऽपि व्यक्तिजातिर्लक्ष्याभावादाय वचनं, 'ब्राह्मणं न हन्यात्' इत्यादौ यथा । जातेः प्राधान्ये च निरवच्छिन्नाया एव व्यक्तेः प्रकारतया विशेष्यीभूतजात्या च तदनुगमः । न हि प्रकारीभूतमेवाऽनुगमकमिति नियम इति तत्कल्पपरिष्कारः ।

वस्तुतस्तु जातिविशिष्टव्यक्तिरेव शक्या । गवादिपदाद्गोत्वविशिष्टगोत्वबोधस्याऽनुभवेनैकल्पाऽसम्भवात् । अत एव तथैव व्याख्यातम् । जात्यतिरिक्तपदार्थस्य किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वमिति नियमेन निरवच्छिन्नाया आत्मस्या जात्यंशे भानाऽयोगात् । गोत्वस्याऽन्वयितावच्छेदकरूपेणाऽनुपस्थित्या तत्तत्कर्मत्वाद्यन्वयासम्भवाच्च । 'सम्पन्नो व्रीहिः' इत्यादौ तु स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन प्रत्ययार्थव्यक्तावेवैकत्वान्वयः । उक्तस्थले 'एकवचनोपस्थितानि नानैकत्वानि न नाना व्रीहिष्वन्वीयन्त' इति तु न सत् । समानविभक्तिबोधितभेदप्रतियोगितावच्छेदकैकत्वरूपसमानीय-

परीक्षा

शयेनाह—*वस्तुतस्त्विति* । *विशिष्टम्*—जातिविशिष्टम् । व्यक्तिपदाद् व्यक्त्यन्तरस्य बोधाभावसिद्धये विशिष्टशक्तिवाद एव युक्त इत्याशयेन विशिष्टा जातिर्वा । यद्यपि सरूपसूत्रभाष्ये-'नह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थ' 'द्रव्यपदार्थकस्य चाकृतिर्न पदार्थ' इत्युभयोरनुभयं पदार्थ इति ग्रन्थेन विशकलितशक्तिवादो लभ्यते, तथापि कस्यचित् किञ्चिद्गुणभूतं किञ्चित् प्रधानमित्युत्तरभाष्यपर्यालोचनया विशिष्टे शक्तिरिति न्याय्यं युक्तमिति । यदि [illegible] विशेषणविशेष्यभावानापन्नयोर्जातिव्यक्त्योर्बोधस्य स्यात्तदा गौश्च गोत्वम् इति निर्विकल्पकसमूहालम्बनापत्तिः । समानविषयकत्वेनानुभवस्मरणयोः कार्यकारणभावोऽस्ति विशिष्टशक्तिवाद एव युक्तः । तत्र जातेः प्राधान्येन भाने तात्पर्यग्राहकाभावात् तदा द्विवचनबहुवचने दुष्यतः इति तदाशय

दर्पणः

द्वितीयादिविभक्त्यर्थैकदेशत्वेन तत्र तस्य बाधात् धर्म्यादेरेकदेशस्य तुल्यन्यायता-
त्पत्त्येकदेशेन एव व्यावृत्तेस्तदेकदेशस्य विशेष्यत्वाभावात् ।

अत एव "पशुना यजेत" इत्यत्र पशावेकत्वस्यान्वयेन विशेषितत्वाभावेऽप्यनु-
पपत्त्यभावादुपपत्तिसिद्धिः । तत्र लिङ्गादेरर्थस्य समर्थितविशिष्टबुद्धौ तदवच्छेदकत्व-
स्य भासमानस्य विषयताया नान्यत्र घटोऽश्वोऽयमित्यादौ घटनिष्ठविशेषितावच्छेदक-
त्वस्यानिर्धारणात् । एतेनैव जातिविशिष्टव्यक्तिबोधकताऽवच्छेदकत्वस्यापि तत्र
बोधेन सम्बोधनार्थस्य प्रसिद्धिरस्त्यात् । एवञ्च व्यक्तिविशेष्यकबोधानुभवसि-
द्धाऽप्यनुपपत्तेरभावेन तस्य च नाविनाभावसिद्धत्वेनाऽन्यथासिद्धत्वादिवदानां
जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिः । व्यक्तिमात्रविषयस्य जातिमात्रविषयस्य वा शक्ति-
ज्ञानस्य जातिविशिष्टव्यक्तिशाब्दबोधजनकत्वानुपपत्तेस्तस्य दुरुद्धरत्वादिति सारनिष्कर्षः ।

अन्ये तु—"जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः" इति भाष्यकाराणां स्वरसे च गवादिपदानां
शक्तिः । परन्तु व्यक्तिशाब्दबोधेऽपि जातिविषयकत्वेन जातिशक्तिज्ञानस्यैव हेतुता ।
व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपसत्युपयुज्यते । अतस्तस्याऽपि शाब्दे भानाऽभ्युपगमे गवा-
दिपदादश्वगवादिव्यक्तेरपि स्वरूपसत्त्वेनातिप्रसक्त्या व्यक्तिशक्तिरावश्यकी ।
अयमेव तुल्यवत्तिवाद इति व्यवह्रियते । शाब्दबोधकारणतावच्छेदककोटौ व्यक्तिवि-
षयकत्वस्यानिवेशात् । तथाच गोत्वप्रकारकगोविषयकशाब्दबोधे गोत्वविषयकगो-
पदशक्तिमत्त्वं गौरित्याकारकशक्तिज्ञानं कारणम्, न तु गोत्वविशिष्टविषयकगोपद-
शक्तिमति गौरित्याकारकं गोत्वमात्रादौ शाब्दगोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानाभावात्
गोत्वविशिष्टबोधकत्वम् इत्याहुः ।

तदप्यसमञ्जसम् । गोत्वविषयकगोपदशक्तिमत्त्वं गौरित्याकारकशक्तिधीत्वे कार-
णताऽवच्छेदककोटौ गोत्वविषयकत्वस्य प्रवेशे गौरवात् ।

ननु मास्तु तद्विषयकत्वस्यावच्छेदककोटौ निवेशः । गोपदशक्तिमती गौरित्याका-
रकशक्तिग्रहस्य गोत्वप्रकारकत्वेन गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दबुद्धिहेतुत्वे व्यक्तिविषय-
ताया: कारणतावच्छेदककोटावनिवेशेन लाघवात् । ईश्वरस्य व्यक्तिविशेष्यकबोधा-
नुपपत्त्या समानविशेष्यकत्वेन कार्यकारणभावसम्भवेन समानप्रकारकत्वेनैव कार्य-
कारणभावोपगमादिति चेत्? मैवम् । व्यक्तिविषयताया: कारणतावच्छेदककोटाव-
निवेशे व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न च तदस्वीकारे गोत्वप्रकारकताऽवच्छ-

परीक्षा

बोधः । स्वर्गो प्रकारता च निरवच्छिन्ना, नवैकस्यैः प्रकारत्वेऽपि स्वर्गो
कार्यान्वयी न स्यादिति वाच्यम्? विशेष्यभूतस्वार्थानुगतोऽप्येककार्यत्वमिति
तत्त्वनिर्णयः ।

वस्तुतस्तु जातिविशिष्टा व्यक्तिर्वाच्या इत्येव युक्तम् । अत एव जातिप्रकारकैवो-
पस्थितिः । तथात्वस्याहितान्वयांशस्य भावेऽपि सिद्धिः । इतिवाक्यस्यानुपपत्तिरिति
वाच्यम् ? अयं हवनादस्य द्रव्यस्य स्वाश्रयवृत्त्यवच्छेदकत्वतन्त्रसिद्धान्ताय्वा-
कारात् । शक्तिज्ञानस्य उपस्थितिकारणता समानप्रकारकत्वेन कार्यकारण-
भावाच्च निर्विकल्पकस्यानुपपत्ते तन्त्रवक्तेति तस्य शिष्टत्वतात्पर्यमिति

एकस्मिन्नस्य चाऽयमभिप्रायः-शक्तिज्ञाने च विषयतयाऽवच्छेदिका जातिरेकैव । तथाच घटत्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबोधे घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतेति कार्यकारणभाव इत्यादि

दर्पण.

मत्वेन हेतुत्वाऽसम्भवः, व्यक्तौ शक्यभानेन तादृशशक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वादिति वाच्यम् । शक्तिर्हि न स्वरूपसती शाब्दबोधहेतुरन्यथाऽऽदपि बोधोदयादगृहीतशक्तिकाच्छाब्दबोधापत्तेश्च, किन्तु ज्ञाता । तथाच यद्धर्मे शक्तिज्ञानहेतुस्तद्धर्मैव शक्यमिति जातिवद् व्यक्तेरपि शक्यैव । एवं तद्वैशिष्ट्यमपि तथा । अन्यथा व्यक्तावेव शक्तिर्व्यक्तिशक्तिज्ञाने जातेरपि प्रकारकत्वात् समानप्रकारत्वेन शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबुद्धीनां कार्यकारणभावादिति जातावपि शक्तिरुच्छिद्येत ।

नच पदविषयकत्वेन शक्तिज्ञानं कारणं तद्धर्मवत् शक्यमिति नियमाभावान्नो शक्तिः सेत्स्यतीति वाच्यम् ? तर्हि व्यक्तिविषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतुतया व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वादुक्तेऽर्थे भाष्योपन्यसनं तु "कस्यचित् प्रधानभूतं, किञ्चिद् गुणभूतम्" इत्युपसंहारभाष्यालोचनमूलकमेवेत्यास्तां तावत् ॥

नन्वेवमेकमिति पक्षस्य निरालम्बनतापत्तिरत आह—*एकस्मिन्नस्य चेति* । बोधकत्वं शक्तिरिति मते बोधकत्वज्ञानविषयबोधांशे प्रकारितावच्छेदकत्वशक्तिरित्यर्थलाभात्तदाश्रयजातेरैक्याच्छब्दनिष्ठबोधकत्वस्यैव विनिगमनाविरहादर्थनिष्ठबोध्यत्वस्याऽपि शक्तित्वमिति मतेऽप्यस्मात् पदादेतदर्थबोधो भवत्विति शक्तिज्ञाननिष्ठशाब्दधीहेतुतायाः प्रकारितावच्छेदिकाया जातेरैक्यात् तत्पक्षोपपत्तिरित्यर्थः । तथा च तादृशप्रकारितावच्छेदकतारूपायाः शक्तेर्जातिमात्रनिष्ठतयाऽऽकृतिरेव पदार्थ इति पक्षः समर्थितो भवति । अवच्छेदकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपाया घटत्वाद्यात्मकत्वेऽप्यवच्छेद्याऽवच्छेदकभाव उपहिताऽनुपहितभेदात् समर्थनीयः ।

एवमेवैकं व्यक्तिरिति पक्षोऽपि समर्थनीयः । तादृशज्ञाननिष्ठशाब्दबोधकारणतायां बोधांशे विशेष्यताया अवच्छेदकत्वात् । एतत्पक्षे वाच्यतावच्छेदकमात्रस्य नामत्वप्रयोगौत्यादिभिरप्यनुगमात् तद्भानस्यमपि । शक्यतावच्छेदकप्रकारकत्वनिवेशे व्यक्तिशक्तिपक्षेऽनन्यथासिद्धे हेतुतया घटत्वादिना घटादिव्यक्तिबोधार्थं तत्प्रयोगस्याप्युपपत्तिरेवेति बोध्यम् ॥

अथ 'घटो घटपदबोध्य' इत्याकारकशक्तिज्ञानात् स्वरूपतो घटत्वप्रकारकविशिष्टबुद्धेरिव जातित्वेन घटत्वविशिष्टबुद्धेरप्यापत्तिस्तत्कार्यतावच्छेदककोटावाह—*तथाचेति* । *घटत्वप्रकारकविशिष्टबोधे इति* । स्वरूपतो घटत्वप्रकारकबोध इत्यर्थः ॥ *कार्यकारणभाव इति* । तथाच 'जातिमान् घटः' इति बोधस्य घटत्वांशे जातित्व-

परीक्षा

आह—*एकस्मिन्नस्य चेति* । एकमेवाभिप्रेत्य कार्यकारणभावो न विशिष्टमित्यर्थे । जातिविशिष्टे शक्तिस्वीकारे सति यादृशः कार्यकारणभावः तं प्रदर्शयन्नाह—*तथाचेति* । *घटत्वविशिष्टबोधे इति* । निरवच्छिन्नघटत्वविशिष्टप्रकारकशाब्दबोध इत्यर्थः । *घटत्वांशेऽन्याप्रकारक—घटत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेन* ।

प्रपञ्चितं भूषणे।

तदेतदभिप्रेत्याह —*द्विकमिति*। जातिव्यक्ती इत्यर्थः। पूर्वपक्षविरोधपरिहारः पूर्ववत् ॥ *त्रिकमिति* ॥ जातिव्यक्तिलिङ्गानीत्यर्थः। सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था नपुंसकत्वम्। आधिक्यं पुंस्त्वम्। अपचयः स्त्रीत्वम्। तत्तच्छब्दनिष्ठं तत्तच्छब्दवाच्यं च

दर्पणः

प्रकारकत्वेनोक्तशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेनोक्तापत्तेरसम्भवात्, घटत्वांशे जातित्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति तु तदंशे जातित्वप्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वाऽन्तरं कल्पनीयमिति भावः।

ननु तदंशेऽन्याप्रकारकत्वघटितधर्मस्यार्थसमाजग्रस्ततया कथं कार्यतावच्छेदकत्वमत आह—*प्रपञ्चितमिति*। तथाच निरवच्छिन्नप्रकारताकतद्विशिष्टबुद्धिं प्रति निरवच्छिन्नतत्प्रकारताकतच्छक्तिज्ञानस्य, सावच्छिन्नतत्प्रकारताकतद्विशिष्टबुद्धिं प्रति सावच्छिन्नतत्प्रकारकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनान्नोक्तापत्तिरिति तथोक्तमित्यर्थः। *तदभिप्रेत्येति*। उक्तरीत्या विशिष्टस्य शक्यत्वमुपगम्येत्यर्थः। *जातिव्यक्ती इति*। विशेष्यविशेषणभावापन्ने ते इत्यर्थः ॥

पूर्वपक्षादिति। एकमिति पक्षादित्यर्थः। तत्पक्षे हि शाब्दज्ञानकारणतायां बोधांशे प्रकारितयावच्छेदकत्वं शक्तिरिति जातिरेव शक्या। विशेष्यितयावच्छेदकत्वमिति मते केवलव्यक्तिरेव शक्येति सिद्धान्तितम्। अत्र तु विषयितयाऽवच्छेदकत्वं शक्तिरित्युपगमाद् द्वयोरपि ताविशेष्यिते अनुगमस्य तत्र विषयितात्वेन प्रकारिताऽस्मार्थत्वसिद्धिरिति न तयोः परस्परविरोधशङ्केति भावः। एतेषां मतानामाकरादत्वेऽपि व्यक्तिः पदार्थं इति पक्ष एव क्षोदक्षमः। प्रत्येकपदशक्तिनिर्णयस्त्वन्यऽवधार्यः ॥

लिङ्गानीति। लिङ्गत्वं च प्राकृतगुणवतो धर्मविशेषः। तद्विशेषश्च नपुंसकत्वाद्याशयेनाऽऽह—*सत्त्वेति*। *साम्यावस्थेति*। उपचयापचयराहित्येनावस्थानमित्यर्थः। उपचयो वृद्धिः, अपचयस्तन्न्यूनत्वम् ॥ *तत्तच्छब्दनिष्ठमिति*। जातिगुणादिभेदैरभिन्नशब्दनिष्ठम् ॥ *तत्तच्छब्दवाच्यं चेति*। स्वाश्रयशब्दवाच्यं

परीक्षा

...शिष्टस्य वाच्यत्वेऽपि वस्तुतः पदार्थस्य वाच्यस्य द्वित्वमित्याह—*एतदर्थाविति*।
...न "प्रातिपदिक" इति सूत्रे प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च प्रातिपदिकार्थं इत्यभियु-
...न्ति। वस्तुतस्तु "स्वमोर्नपुंसकात्" "ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इत्यादि-
...माण्येन लिङ्गमपि प्रातिपदिकार्थं इत्याशयेनाह—*त्रिकमिति*। ननु लिङ्गं
...स्तना स्त्री स्यात् इति लोकप्रसिद्ध [illegible] आह—
...। अयम्भाव —न लौकिकं लिङ्गं [illegible] किन्तु शास्त्रीय
...व प्राकृतगुणगतधर्मविशेषो लिङ्गम्। [illegible]। *साम्या
उपचयापचयराहित्येनावस्थानम् [illegible]—[illegible]
...ताधिक्यम्। अपचयो—न्यूनीभवनम्। [illegible] शब्दादिभेदेन

तमेव विरुद्धधर्ममादाय तटादिशब्दा भिद्यन्ते ।

'केषाञ्चिदनेकलिङ्गत्वव्यवहारस्तु समानाऽनुपूर्वीकत्वेन शब्दानामभेदारोपात् ।

एवञ्च पदार्थपदे पुंस्त्वमेव । व्यक्तिपदे स्त्रीत्वमेव । वस्तुपदे नपुंसकत्वमेवेति । सर्वत्रैवायं पदार्थः, इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु, इति व्यवहारः, तटस्तटीतटमिति चोपपद्यते ।

दर्पणः

चेत्यर्थः । पुंलिङ्ग शब्द इति व्यवहारात्, "तस्माच्छसो नः" (पा० सू० ६।१।१०३) "स्वमोर्नपुंसकात्" (पा० सू० ६।२३) इत्यादिसूत्रप्रमाण्माच्चेति भावः ॥ *तमेवेति* ॥ समानाऽनुपूर्वीकत्वेऽप्युपचयापचयाद्यात्मक परस्परमसमानाधिकरणं लिङ्गमादायैवेत्यर्थः ॥ *भिद्यन्ते इति* ॥ पुंस्त्वादिलिङ्गभेदाद्व्यावृत्तिविशेषकानुमित्युदेश्या भवन्तीत्यर्थः ॥

ननु लिङ्गत्रयोक्ताद्यवस्थारूपत्वे तासां परस्परविरुद्धानामेकत्राऽसम्भवात् तेषु विरुद्धेष्वनेकलिङ्गकत्वव्यवहारः किं निबन्धनोऽत आह—*केषाञ्चिदिति* ॥ तटादिशब्दानामित्यर्थः ॥

'वस्तुतस्तेषां विरुद्धत्वेऽपि शब्दानां समानानुपूर्वीकत्वनिबन्धनाभेदाध्यासादनेकलिङ्गकत्वव्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः । अयं निष्कृष्टम्–'स्तनकेशवती नारी लोमशः पुरुषः स्मृतः' इत्यादिस्मृतिलक्षितं लिङ्गं तु नात्राऽऽश्रयितुं शक्यम् । दारानित्यादौ सम्प्रत्ययं तदभावेन तस्यासम्भवात् । तथाच भाष्यम्—"एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वम" [illegible]

[illegible]

एवञ्चेति ॥ पारिभाषिकशब्दनिष्ठलिङ्गस्य व्यवहारोपयिकत्वे चेत्यर्थः ॥ *व्यवहार इति* ॥ अयं निष्कृष्य तस्य तथाविधत्वे तु योऽव्यक्तिर्वस्तुपदार्थपदाभ्यां न व्यवह्रियेत; एवं पुरुषादिरपि व्यवस्थादिशब्दैः स्तनकेशादिरूपलौकिकलिङ्गस्य तद्गतत्वाभावेन नद्वाचकात् स्त्रीत्वप्रत्ययापत्तेश्चेति भावः ॥ *तटस्तटीति* ॥ अयं लौकिकलिङ्गाभावेऽपि परस्पराऽसमानाधिकरणपारिभाषिकलिङ्गवत्त्वेन विभिन्नानां तटादिशब्दानां तत्तत्कार्यभाक्त्वमुपपन्नम् इत्यर्थः ।

परीक्षा

भिन्ना ये शब्दास्तेषु शब्देषु स्थितं यल्लिङ्गं तत्स्वाश्रयबोधकत्वादित्यर्थः । *तमेव*—शब्दनिष्ठं पुंस्त्वादिकमेव । *भिद्यन्त इति* । यद्यपि तेऽस्यानुपूर्वी समानैव, तथापि तत्तल्लिङ्गरूपं भिन्नलिङ्गेन हेतुना-इतरभेदविषयकानुमितिरुद्देश्या भवति । नन्वेवं [illegible] सर्वनामत्वेन यत्पुनि त्रिलिङ्गत्वादिव्यवहारो यो दृश्यते, तस्य का गतिरत आह—*केषाञ्चिदिति* । वस्तुतः सर्वनामशब्दानां त्रिलिङ्गत्वाऽसम्भवे [illegible] सर्वनामत्वेन [illegible] । पुंस्त्वादिकं प्रातिपदिकमेव [illegible] शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वम्" इति भाष्यं सोपपन्नम् । यथा- [illegible]

नच लिङ्गमर्थपरिच्छेदकत्वेन अन्वेतीति पश्वादिशब्दोक्तं प
स्त्रियां नास्तीति पशुनेत्यादिविधिर्न छाग्यादीनङ्गत्वेन प्रयोजयती
विभावनीयम् । नच व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गस्येव पश्वादिशब्दोक्त
स्यापि साधारण्यं शङ्क्यम् । व्यक्तिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन तथ
सम्भवेऽपि पशुशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वे प्रमाणाभावात् ।

दर्पण

ननु शब्दनिष्ठोक्तलिङ्गस्यैव स्त्रीपुंसादिव्यवहारोपयिकत्वे तस्य स्त्रीवाचकपशुश-
ब्देऽपि सत्त्वात् 'पशुना यजेत' इत्यत्र पशुस्त्रीवरगत यागाङ्गत्वस्पष्टसिद्धिः स्यात्, तदु-
पात्तलिङ्गस्य व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गवत् स्त्रीपुंसादिसाधारण्येनाऽर्थपरिच्छेदकत्वादत
आह—*तच्चेति* ॥ शब्दनिष्ठमेवेत्यर्थः ॥ *अर्थेति* ॥ अर्थमपि परिच्छिनत्तीत्यर्थः ।
तदेवाह—*पश्वादिशब्दोक्तमिति* । लिङ्गमिति शेषः । यदि स्त्रीपशुर्यागाङ्गत्वेन
विवक्षितोऽभविष्यत्तदा, अन्त्राविहितनाभावं विभक्त्यन्ते न प्रयोक्ष्यत् । तदन्तपशु-
शब्दप्रयोगात्तु पुम्पशुरेव यागाङ्गमिति निर्णीयते इत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गार्थकपशुशब्दाद्
"आङो नाऽस्त्रियाम्" (पा॰ सू॰ ७।३।१२०) इति विहितनाभावस्य तृतीयैकवचनेऽ-
सम्भवेन तदन्तपशुशब्दप्रयोगात् तदर्थस्य पुंस्त्वाव्यगतेरिति भावः ।

ननु व्यक्त्यादिशब्दानामर्थनिष्ठलिङ्गानादरेण प्रवृत्तिवत्पशुशब्दस्य तथा प्रवृत्तौ
बाधकाभावादुक्तदोषो दुरपह्नव इत्याशङ्क्य निराचष्टे—*नचेति* । व्यक्त्यादीत्या-
दिना वस्त्वादिपदसंग्रहः । साधारण्यं स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेन, स्त्रीपुंसप्रवृत्तित्वं नित्य-
स्त्रीलिङ्गत्वेनेति "स्त्रियां क्तिन्" (पा॰ सू॰ ३।३।९४) इत्यनुशासनादिति भावः ।
ननु 'पशुना यजेत' इति वैदिकप्रयोग एव तस्य नित्यपुंस्त्वे मानं स्यादत आह—

परीक्षा

नस्यम्' इति पुल्लिङ्गः शब्दव्यवहारस्तु वाचकयोस्तादात्म्यात् । एवञ्च यस्य
शब्दस्यैकावस्थायुक्तार्थाभिधायकत्वमेव; तस्य नियतलिङ्गत्वमिति व्यवहारः ।
यस्यावस्थाद्वययुक्ताभिधायकत्वन्तस्योभयलिङ्गत्वमिति तटादिशब्दे तु न तथेति तेषु
लिङ्गत्वव्यवहारः । स सा अवस्थाऽस्ति; परन्तु शब्दशक्तिस्वभाव एव तत्तलि-
ङ्गप्रतिपादने नियामको द्रष्टव्यः ।

ननु पदार्थशब्दवत् पशुशब्दोऽपि स्त्रीव्यक्तौ प्रवर्तेत इति छाग्या अपि यागाङ्ग-
त्वापत्तिरत आह—*तच्चेति* । शब्दनिष्ठमिति मते शब्दार्थयोस्तादात्म्यादर्थमपि
परिच्छिनत्ति । 'पशुना यजेत' इति नाभावदर्शनेन पुंस एव यागाङ्गत्वम्; न तु स्त्रिया
इति निर्णयः । ननु व्यक्तिशब्दस्य लौकिकलिङ्गानादरेण लौकिकपुंस्त्वविशिष्टे प्रवृत्ति-
तथा पशुशब्दस्य शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टमादाय स्त्रियामपि प्रवृत्तिः स्यादिति कथं
नाभावदर्शनमात्रेण निर्णय इत्याशङ्क्य निराचष्टे—*न चेति* । *नित्यस्त्रीलिङ्गत्वे-
ति* । "स्त्रियां क्तिन्" इति स्त्रियां क्तिनो विधानात् । *प्रमाणाभावादिति* ।
...न सति सम्भवे लौकिकलिङ्गविशिष्टशास्त्रीयलिङ्गस्य तत्राश्रयणमिति न छाग्या
...त्वम्

"पश्वाऽननायुं गुहा चरन्तं" "पश्वे नृभ्यो यथा गवे" इत्यादिवेदे दर्शनाच्च ॥ मीमांसायां चतुर्थे "पशुना यजेत" इत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोर्विवक्षितत्वाच्चाऽनेकपशुभिः पशुस्त्रिया वा याग इति प्रतिपादितत्वाच्च ॥

वस्तुतस्तु विशेषविध्यभावे उभयत्वान्तानां पुंस्त्वस्य व्याकरणेन निर्णीतत्वाद् वेदभाष्येऽपि "अजादिषु छन्दसि वा वचनम्" इति माधवाऽऽचार्य इत्युक्तेः पशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वनिर्णयात् । प्रकृते—"छागो वा मन्त्रवर्णात्" इति न्यायेनैव निर्णयः । मन्त्रवर्णे हि—"छागस्य वपाया मेदसः" इति श्रूयते । तत्र छागस्येति षष्ठ्यन्तमसमासितमिति भवति ततः पुंस्त्वनिर्णय इति विस्तरेण प्रपञ्चितं भूषणे ।

दर्पणः

«पश्वेति» । तथा च वेदे पशुशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वस्याऽपि दर्शनेन न तस्य व्यावर्तकत्वमिति भावः । श्लोकेऽर्थं मीमांसकसम्मतिमाह—«मीमांसायामिति» । [illegible]—«वस्तुतस्त्विति» । ननु उभयत्वान्तानां लिङ्गपुंस्त्वे वार्तिकाद्यर्थं लिङ्गपर्यायाऽनुपपत्तिरत आह—«वेदभाष्येऽपीति» । तथा च स्वरवादि शब्दोक्तलिङ्गस्यैव पशुशब्दोक्तलिङ्गत्वात् स्त्रीपुंसयोरुभयत्वे तदर्थपरिच्छेदकत्वमिति भावः ।

ननु तर्हि पुंस्त्वस्य कथं निर्णयोऽत आह—«छागो वेति» । [illegible] लिङ्गस्यार्थविशेषस्य [illegible] । यथा—"सारस्वती मेषी" इत्यत्र तद्धितप्रत्ययवशात् स्त्रीलिङ्गं पुंल्लिङ्गो वेति सन्देहे, "तद्धितार्थे वाक्यभेदात्" (मी० सू० ११।१।२०) इति न्यायेन "समर्थः पदविधिः" इत्यादिना तद्धितार्थे वाक्यभेदेन पशुशब्दस्य पुंस्त्वनिर्णय इति भावः । «मन्त्रेति» । मन्त्रवर्णे [illegible] । «समासितमिति» । छागशब्दस्य [illegible] लिङ्गत्वाभावादिति भावः । «पुंस्त्वनिर्णय इति» । स्त्रीलिङ्गस्यैव [illegible] । [illegible] । "[illegible]" (पा० सू० ४।१।२९) इत्यादिलिङ्गानुशासनवैयर्थ्यापत्तेः [illegible] । [illegible] पशुस्त्रिया यागसिद्धिः । [illegible] ।

परीक्षा

«पश्वेति» । तथा च स्त्रीलिङ्गादिविवक्षावशादेव पशुशब्दः [illegible] । [illegible] ।

वस्तुतः पशुशब्दस्य लिङ्गविवक्षा [illegible] «वस्तुतस्त्विति» । [illegible] इति [illegible] आह—«छागो वा इति» । [illegible] लिङ्गस्य [illegible] । «मन्त्रवर्णादिति» । [illegible] इति भावः—'छागस्य वपाया मेदसः' इति [illegible]

[illegible]

[illegible]

*चतुष्कम्० ॥ संख्यासहितं त्रिकमित्यर्थः ॥ *पञ्चकम्० ॥ कारकसहितं चतुष्कमित्यर्थः ॥

दर्पणः

तिस्रो जातय एवैताः केषाञ्चित् समवस्थिताः ।
अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमहिष्यादिजातिभिः ॥

इत्यादि यथोक्तमिति । वस्तुतः—

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः ।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥

इति स्तनकेशवत्त्वलोमशत्वादिलिङ्गस्याव्यवस्थितत्वेन दारानित्यादौ व्यभिचारस्य "स्त्रियाम्" इति सूत्रे "अवश्यं कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेयः" इत्यादिना भाष्ये प्रदर्शितत्वात् पारिभाषिकलिङ्गस्य शास्त्रीयकार्योपयोगिनः भाष्यकृताऽभ्युपगमेऽपि गुरुलघुत्वविशालत्वादिप्रतिपत्तौ लौकिकलिङ्गस्याप्यपेक्षणं पुत्रादिशब्दानां स्वरूपाख्यायां [illegible] अनुभवसिद्धार्थनिरासापत्तेः । अत एव—

आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यनपायिनः ।
धर्मा मूर्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेन व्यवस्थिताः ॥

इत्यत्रापि शास्त्रीयलिङ्गमपि समुच्चितवान् हरिः । तत्र सति सत्त्वे समानाधिकरण्यसम्बन्धेन लौकिकपुंस्त्वविशिष्टार्थवाचिलिङ्ग एव पुत्रादिशब्दानां शक्तिर्न केवलार्थे, नाऽपि लौकिके । असत्त्वे तु शास्त्रीय एव । अत एव "पशुना यजेत" इत्यादौ पशुत्विना छागे बैगुण्यम् । तत्र लौकिकपुंस्त्वविशिष्टार्थपुंस्त्वस्यैव शब्देन प्रतिपादनादित्याहुः ।

अथ लिङ्गे शक्तिग्रहविषयताया अभावेन प्रातिपदिकार्थत्वाभावात्, त्रिकमिति कथं सङ्गच्छत इति चेत् ? न । "स्वमोर्नपुंसकात्" (पा० सू० ७।१।२३) इत्यादिसूत्रप्रामाण्येन पुंल्लिङ्गादिविशिष्टोऽर्थ एव प्रातिपदिकार्थ इत्याकारकशक्तिग्रहाभ्युपगमेन मानाभावात् । शब्दनिष्ठस्यैव लिङ्गं तत्वादिवृत्तौ निमित्तमिति मते शब्दार्थयोरभेदं लिङ्गस्य साक्षादित्यर्थात् स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेनाऽर्थे प्रकारत्वादर्थनिष्ठावच्छेदकत्वेन धर्मिताऽवच्छेदकतानाधिकरण्येन वा शक्तिग्रहविषयताया निरामकत्वस्य फलतेन कल्पनात् ।

वस्तुतस्तु पारिभाषिकलिङ्गस्यार्थ एव स्वीकर्तुमुचितम् । पुंलिङ्गः शब्द इत्यादौ पुंलिङ्गार्थकशब्दा अर्थाभावकल्पाः । आत्मनि सर्वस्यार्थस्यत्वेन पर्यायतया तथापि स्यानादिमत्वात् "आत्मा ब्रह्म" इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । स्थाने निरोभावोऽन्यय इति यावत् । उत्पत्त्यादिविवक्षाया एव प्रयोगनियामकत्वेन नैयायिकस्य विरोधेऽपि

तत्त्वा

[illegible] अथ पुंल्लिङ्गे [illegible] इति शब्दत्वम् सर्वत्रापि [illegible]
[illegible] पर्यायतया नपुंसकत्व [illegible]

[illegible] कारकवाचकत्वमनुचितमत एव [illegible]-

१, ३, ५८

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तद्वाच्यम्, तत एव लिङ्गादीनामुपस्थितौ प्रकृतिवाच्यत्वे मानाभावाच्चेति चेत्? सत्यम्। प्रत्ययवर्जिते 'दधि' 'पश्य'इत्यादौ प्रत्ययमजानतोऽपि बोधात् प्रकृतेरेव वाचकत्वं कल्प्यते। लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतेरेव दर्शनाच्च। अत एवैषु पक्षेषु न निर्बन्धः। प्रत्ययस्यैव वाचकताया युक्तत्वात्।

दर्पणः

क्षरयभावात्। अत एव "सामान्ये नपुंसकम्" (वा०) इति तत्र तयोक्तं सङ्गच्छते। इस्कर्मेऽकर्मत्वेऽपि तद्विवक्षाभावादिति तदर्थं इत्याद्यन्यतोऽवधार्यम्।

लिङ्गादिप्रत्ययस्य मतमर्थत्वं साधयितुं शङ्कते—*नन्विति*। *अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति*। टबादिसमभिव्याहारे अस्त्वादिपदान् स्त्रीत्वबोधाद्भावे च तद्बोधाभावं रूपाभ्यामित्यर्थः। एवमन्यत्राऽप्यूह्यम्। तथा च ताभ्यां लिङ्गादेः प्रत्ययार्थत्वावधारणात् लिङ्गादिविशिष्टस्य प्रकृत्यर्थत्वमित्यर्थः। 'दधि' 'पश्य' इत्यादावित्यादिना 'भयं याति' 'इषमायाति' इत्यादिपरिग्रहः। *बोधादिति*। कर्मत्वादिबोधादित्यर्थः। तथाच व्यतिरेकव्यभिचारेणान्वयमात्रत्वाच्च तदर्थत्वाऽभावान्नामार्थत्वमेव तेषामावश्यकमिति भावः। वक्ष्यमाणयुक्त्या सङ्ख्याकारकयोः प्रत्ययार्थत्वेऽपि लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वमेव युक्तमित्याशयेनाह—*लिङ्गेति*। *अत एवेति*। प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरस्य वाचकत्वे युक्तिसाम्यादेवेत्यर्थः। *निर्बन्ध इति*। इदमेव [redacted] युक्तमित्यभिनिवेश इत्यर्थः। तदेवाह—*प्रत्ययस्यैवेति*। *युक्तत्वादिति*। अनन्तानां प्रकृतीनां वाचकत्वकल्पनापेक्षया कतिपयप्रत्ययानामेव तत्कल्पने लाघवादिति भावः।

केचित्तु टबादिकं विनापि खट्वादिशब्देभ्यः स्त्रीत्वस्याऽप्रतीतेः रामशालादिशब्देभ्यः पुंस्त्रीत्वयोर्बोधस्य सार्वजनीनाऽनुभवसिद्धत्वाल्लिङ्गत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमेव। एतद्विभक्तिसमानकालीनेऽपि बोधाऽङ्गीकारेण सङ्ख्याकारकयोर्विभक्तिवाच्यत्वैव। तदुक्तम्—

> स्वार्थो द्रव्यं च लिङ्गं च संख्या कर्मादिरेव च।
> अमी पञ्चैव नामार्थास्त्रयः केषाञ्चिदग्रिमाः॥ इति।

परीक्षा

दीनां ननु [illegible] प्रतीतिरन्यथा नेत्याशयेन शङ्कते—*नन्वन्वयेति*। *वाच्यम्*—वाचकम्। *तत एव*—प्रत्ययादेव। टबादिसमभिव्याहारादेव [illegible] नित्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां [illegible] सत्यम्। *बोधादिति*। लिङ्गस्यापि *लिङ्गानुशासनस्येति*। [illegible] लिङ्गानुशासनस्य। न [illegible] प्रत्ययस्य [illegible] लिङ्गस्य तु लिङ्गानुशासनस्य [illegible] युक्तमिति भावः। *अत एव*— [illegible] इत्यस्य [illegible]। [illegible] इति। इदमेव युक्तमित्यभिनिवेशः [illegible] *युक्तत्वादिति*। अनन्तानां [illegible] युक्तमिति भावः।

अभिन्नाः—[illegible] इत्याहुः ।

नन्वेकवचनत्वादि[illegible] दुर्वचतया कथं तेन [illegible] स्यादीनामेकत्वादि

त्वम् । तथाहि—न तावदेकत्वादिवाचकत्वं तत् । वाचकतायाः [illegible]

[illegible] । बोधकत्वं शक्तिरिति मते [illegible] दुर्वारत्वाच्च । [illegible]

[illegible] मते [illegible] । न च पाणिनि[illegible] एकवचनादि[illegible]

[illegible] पाणिनि[illegible] [illegible]

म । [illegible]

[illegible] इति [illegible]

च दधि [illegible] व्यभिचारः । तत्र [illegible] व्यभिचारः ।

[illegible]

[illegible] स्यात् । [illegible] इत्यादि [illegible]

[illegible]

[illegible] इति भावः ।

[illegible]

[illegible]

द्योतिका वाचिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तयः ॥

दर्पणः

तादृशरूपावच्छिन्नायामुपस्थितौ योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यं निवेश्य च द्वयमिति चतुष्टयमिति लाघवात्। अतिप्रसङ्गपरिहारस्तु तत्तत्संख्याबोधे तत्तद्वचनसमभिव्याहारस्य हेतुत्वकल्पनात्।

एवं 'कारकं विभक्त्यर्थः' इति कल्पे तत्तत्कारकबोधे स्वोत्तरतत्तद्विभक्तिसमभिव्याहारस्य हेतुत्वकल्पनात् स बोध्यः। न चास्मिन् घट इत्यतो बोधवारणाय वाचकतावादिनामप्यावश्यकः। एवं रीत्योपसर्गाणामपि द्योतकत्वं बोध्यमिति पक्षद्वयेऽपि हरिसम्मतिमाह—*द्योतिका वाचिका वेति*।

यद्वा संख्यावतोऽर्थस्य समुदायोऽभिधायकः।

इति स्वस्योत्तरार्धम्। घट इत्याद्याकाराऽऽनुपूर्व्यवच्छिन्नविभक्त्यन्तसमुदायो घटत्वादिविशिष्टघटादिवाचक इति तदर्थः। पदस्फोटमवलम्ब्य चेदम्। नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदाऽतिरिक्तसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादभिधानानभिधानस्य चास्यानुपपत्तेश्च कारकं विभक्त्यर्थ एव।

यदि च नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन परस्परमन्वयापादनं, तण्डुलकर्मकपाकविशेष्यकबोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदसमभिव्याहृतपचतीत्याद्यानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनयैव निरसितुं शक्यम्। अनभिहिताऽधिकारस्यापि 'संख्या विभक्त्यर्थः' इति पक्ष एवोपयोगस्तत्पक्षे "कर्मणि द्वितीया" (पा०सू० २।३।२) "द्व्येकयोः" (पा०सू० १।४।२२) इत्यादीनामेकवाक्यतयैव प्रवृत्तेस्तत्र विशेष्यविशेषणभावे कामचारात्। एकत्वं यत्कर्म, कर्मणि यदेकत्वमिति द्विधा वाक्यार्थसम्पत्तिः। प्रथमकल्पे द्वितीयादीनां तिङादीनां च कर्मादिवाचकतयाऽन्यतरेणाभिधानेऽन्यतरस्य गतार्थत्वादनभिहितसूत्रमफलम्। द्वितीये तु कृता कर्मणोऽभिधानेऽपि तद्गतसंख्याया अनभिधानात् प्राप्तां द्वितीयां वारयितुं तदवसरः। सति तस्मिन्ननभिहितकर्मगतत्वाभावान्न द्वितीयादिप्रसङ्गः। संख्यापि यदि प्रातिपदिकार्थस्तदोक्तवाक्यार्थाऽसम्भवात् सूत्रवैयर्थ्यमेव।

नन्वनभिहितसूत्राऽभावे 'भीष्मः कटं करोति' इत्यादौ भीष्मादिपदाद् द्वितीयापत्तिः। विशिष्टस्यैव कर्तुः क्रियायामभिमतत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रस-

परीक्षा

उक्तार्थे हरिसम्मतिमाह—*द्योतिके ति*। अत्र 'द्व्यादिनाम्' इति कथनेन संख्याकारकयोः प्रातिपदिकार्थत्वे मतभेदो दर्शितो न लिङ्गस्य इति लिङ्गं प्रातिपदिकार्थत्वमेव तावदिष्टं द्योतकमते च लिङ्गस्य विशेषणतया भानमिति दर्शितम्।

उक्तं च—

स्वार्थो द्रव्यं च लिङ्गं च संख्या कर्मादिरेव च।
अमी पञ्चैव नामार्थास्त्रयः केषाञ्चिदग्रिमाः॥ इति,

अग्रिमाः—लिङ्गान्ताः। विभक्त्यानामर्थान्तरोपस्थापके नियता या सुबन्तानुपूर्वी सा वाचकतावच्छेदिका। न च यत्र विभक्तिलुक्, तत्र संख्याऽप्रतीतिरिति वाच्यम्। लुप्तविभक्तिस्मरणेन संख्याया बोधात्। विभक्त्यन्यस्य तत्कल्पने द्योतक

इति वाक्यपदीयेऽपि पक्षद्वयस्य व्युत्पादनात् ॥ *शास्त्र इति* । बहुषु स्थलेषु व्युत्पादनं व्यञ्जयितुम् । प्राधान्येन तु तद्रूपद्-मादौ व्यक्तम् ॥ २५ ॥

दर्पणः

भाव। तत्पक्षे त्वभिधानस्य कृदादिभिः परिगणनात् कर्मप्रकृतिद्वितीययाऽभिहितेऽपि तस्मिन् भीत्यादिसंबन्धी द्वितीयादिविभक्तिः सुलभा स्यादिति चेत् ? न ।

विशिष्टस्य विधित्साया धर्मिमात्रेण लोपाच्छायाद्यनानानिर्भीत्सितव्यत्वात् कर्मत्वम् । तस्य चान्यवाचकपदोत्तरद्वितीययाऽनभिधानात् । कृतः कृत इत्यादौ तु प्रत्ययस्य धातूत्तरवर्तित्वेन तेन प्रातिपदिकार्थविशेषणीभूतकर्मत्वस्यानभिधानादविशेषादनर्धाभिहितत्वाभिधानमिति भीत्यादिविशेषणवाचकपदस्य प्रयोगोपपत्तिरिति न क्वापि तद्-नापत्तेरनुपपत्तिः । तदुक्तम्भाष्ये—"क्तोऽपि कर्म भीत्यादयोऽपि" इति तदास्त्र कारकमपि प्रातिपदिकार्थः । अस्मिन्नपि पक्षे कारकस्य प्रकृत्यर्थव्यक्तिविशेषणत्वेन विभक्तिद्योत्यत्वादिति केचित् ।

नन्वेवं प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे सुबन्तपदोपस्थितेर्हेतुत्वं विरुध्येतेति वाच्यम् । इष्टत्वात् । एतत्कल्पे जातिलिङ्गसंख्याकारकविशिष्टव्यक्तेः प्रातिपदिकाद् बोधेनो-क्तहेतुहेतुमद्भावस्य गगनकुसुमायमानत्वात् विभक्त्यैव [illegible] कारकस्योचितानुभवात् क्रियान्वयानुरोधाच्चेति पञ्चकपक्षस्योपपत्तिरिति । *बहुषु स्थलेष्विति* । भाष्या-द्याकरग्रन्थेष्वित्यर्थः । तत्र पञ्चकचतुष्कपक्षौ, तदोवदनित्यत्र कैयटेनोपन्यस्तौ त्रिक-मिति पक्षस्तु वृत्तिकारेण । *प्राधान्येनेति* ॥ तत्र सर्वेषामेव पक्षाणां भाष्यकृतोप-न्यासादिति भावः । सुपां शावित्यादिनाऽभिहितवादिसूत्रसङ्ग्रहः ॥ २५ ॥

परीक्षा

तावादिनैऽपि 'दधि' 'मधु' इत्यादौ बोधकताभावात्तेऽभ्यासात् अवकाशो न स्यात्, तथाऽनेकानुपादिधर्मस्य वाचकतावच्छेदकत्वावश्यंभावाद् प्रातिपदिकत्वस्यैकस्य वाचकतावच्छेदकत्वं दुर्लभमिति वाच्यम् । तत्त्वं पाणिनीयसर्वैतन्मन्यन्ते घट-पदत्वं वा शक्ततावच्छेदकमित्यत्र विनिगमनाविरहेण प्रातिपदिकत्वस्यैवस्याप्तवच्छे-दकत्वात् । न च शाक्तत्वान्वयाः मनाविषयकानुमितिजनकनानाभावो संख्यानिष्ठ-प्रकारतानिरूपितविशेष्यताकान्वितस्य वाचिकाविशेष्यतानिरूपितसंख्यानिष्ठ-प्रकारतानिरूपितविशेष्यताक वा [illegible] विनिगमनाविरहेण [illegible]

[illegible]

शब्दस्तावच्छाब्दबोधे भासते ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दाऽनुगमादृते ॥
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ।

इत्याद्यभियुक्तोक्तेः ॥

विष्णुमुच्चारयेत्याद्यर्थोच्चारणासम्भवेन विना शब्दविषयं शाब्दबोधासङ्गतिश्चेति सोऽपि प्रातिपदिकार्थः । नच लक्षणया

दर्पणः

घटमानयेत्यादिशाब्दबोधे घटादिशब्दस्य भाने प्रमाणाऽभावेन तस्य प्रातिपदिकार्थत्वमाश्रयणमनुचितमित्याशङ्कां परिहरति—*शब्दस्तावदिति* ॥ तत्र हरिवाक्यं प्रमाणयति—*न सोऽस्तीति* ॥ *प्रत्यय *—शाब्दबोधात्मकः । *शब्दाऽनुगमादिति* ॥ शब्दविषयकत्वादित्यर्थः । *अनुविद्धमिति । विशिष्टमित्यर्थः । अनुव्यवसायो यथाऽर्थेन विशिष्टज्ञानं विषयीकरोति; तथा शब्देन विशिष्टमपीत्यर्थः । वैशिष्ट्यं चाऽर्थद्वारकं बोध्यम् । घटपदजन्यबोधाऽनन्तरं घटं शाब्दयामीत्येवाऽनुव्यवसायात् कलशं कुम्भं वेत्यत एव "उदेति सविता ताम्रः" इत्यादौ न पौनरुक्त्यम् । तत्तद्शब्दाऽनुपादाने उदयास्तयोः शाब्दबोधे ऐकरूप्याऽनिर्वाहादिति भावः ।

नन्वेतावताऽपि शब्दभानं सिद्धं, न विशेष्यत्वेनेति कथं शब्दस्य शक्याऽर्थत्वमित्यत आह—*विष्णुमिति* ॥ अर्थोच्चारणासम्भवेनेति वदता लक्षणाऽभावोऽपि सूचितः ॥ *असङ्गतिरिति* ॥ अनुपपत्तिरित्यर्थः । *सोऽपि*—शब्दोऽपि ॥ *प्रातिपदिकार्थ इति* । प्रकाराऽन्तरेणोपस्थितस्य विशेष्यत्वाऽसम्भवादिति भाव. ॥ लक्ष-

परीक्षा

'एवं द्विकम्पस्याप्युक्तम्, प्रतीत्यनुरोधात् । तथा शब्दमन्यबोधोऽपि भासत इति सोऽपि शक्यवाच्य इति सिद्धान्त. ॥ २१ ॥

तत्र शाब्दबोधे शब्दभाने विप्रतिपन्ननैयायिकम्प्रति तद्गुरुत्पादनमावश्यकमित्यादौ तस्य शाब्दबोधविषयतां द्रढयति *शब्दस्तावदिति* । *प्रत्यय *—शाब्दबोध । *शब्दानुगमात्*—शब्दस्य विषयितालक्षणसम्बन्धात् । *ऋते*—विना—अस्ति न नास्तीत्यर्थः । सर्वज्ञानं शब्दसम्बद्धमेव । घटोऽस्ति घटोऽस्तीत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं शाब्दबोधे जाते घटं शाब्दयामीत्याद्याकारकानुव्यवसायो जायते तत्रार्थस्य विषयविधया भानन्तु सर्वमिलितमेव तथाच शब्द प्रकारतया भासते तत्रार्थं निश्चय । य शब्दो ज्ञात स्वाश्रयमुपस्थापयति स एव भासते तस्मात् इति घटोऽस्तीति वाक्यजन्यशाब्दबोधे [illegible] भान तु [illegible] । तस्मात्तु शब्दस्य शक्यता । भान नावतापि तस्य शक्यवाच्यत्वे किम्मानमत आह—*विष्णुमिति* । घटादिविषयकशब्द [illegible] स्याभावान्यथानुपपत्तिरिति विष्णुशब्दः शक्यपर एवेति स्वरूपमपि शक्ति —शब्दस्य शक्यस्य च—

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।
सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥

निर्वाहः । निरूढलक्षणायाः शक्त्यनतिरेकात्, अयगडदशमुपारे त्यादौ शक्याग्रहेण शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अग्रहाच्च । अज्ञातायाश्च वृत्तेरनुपयोगाद्, गावमुच्चारय इति भाषाशब्दाना मनुकरणे साधुतासम्प्रतिपत्तेस्तेषां शक्त्यभावेन परनये लक्षणाया असम्भवाच्चेत्यभिप्रेत्य पोढाऽपि क्वचित् प्रातिपदिकार्थ इत्याह—

दर्पणः

नया-स्ववाच्यवाचकत्वसम्बन्धेनया ॥ *निर्वाह इति* ॥ तावताऽपि पदवाच्यत्वा- सिद्धेरिति भावः ॥ *निरूढेति* ॥ निरूढत्वं च लक्षणायामनादितात्पर्यं प्रहाऽधीन- त्वम्, अनादित्वञ्च-तत्र स्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधवत्त्वम् । *शक्त्यन- तिरेकात्—इत्यस्याऽन्यत्र इत्यादि । एतदत्यनपे वक्ष्यते । तस्या असार्वत्रिकत्व- मत्याह-*अयगडेत्यादिति* ॥ तत्र समुदायस्य कुत्राप्यशक्यत्वादिति भावः । *अग्रहादिति* ॥ मन्मते तु वाचकसमुदायस्यैव तत्पदनक्यतया न बोधाऽनुपपत्ति- रिति भावः ।

नतु तत्र समुदायस्याशक्यत्वेऽपि तद्घटकककारादिवर्णानामनेकाक्षरकोशादौ अयादौ शक्तिप्रतिपादनात्तदर्थवाचकत्वस्यलक्षणायास्तत्र नाऽनुपपत्तिरत आह—*अज्ञा- तायाः इति* । गकारादेस्तु वस्तुतः स्वतन्त्रप्रवाहमानोऽन्यत्वसम्बन्धस्याग्रहे लक्ष्यार्थ- बोधस्यानुदयेन ज्ञाताया एव तस्याः पदार्थोपस्थितौ उपायिकत्वेन प्रकृते तदग्रहादुक्ता- नुपपत्तिस्तदवस्थैवेति भावः ।

ननु शाब्दबोधाव्यवहितप्राक्क्षणे तादृशवृत्तिग्रहासत्त्वेऽपि यदा कदाचित्तादृश- वृत्तिग्रहादिनोद्बुद्धसंस्कारेण पदार्थोपस्थितिद्वारा तादृशशाब्दबोधोपपत्तिः सुकरेत्यत आह—*गावमिति* ॥ गोनम्यादानुकरणे साधुत्वस्य सर्वैः स्वाऽभ्युपगमा- दित्यर्थः । *परनय इति* । परो नैयायिकस्तन्मते, तेषां शक्त्यभावेन तद्घटितलक्षणाया असम्भवात् शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिरहित्यात्पदुपपत्तिरिति भावः । *पोढाऽपीति* ॥ पूर्वोक्तप्रकारसहित नन्दोऽन्वयः ॥ क्वचिद्—अनुकरण-

परीक्षा

[illegible] निरूढलक्षणेति । [illegible]
[illegible]

शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात् तदा तथा ।
नो चेच्छ्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थोऽवभासते ॥२६॥

यद्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षा, तदा शब्दोऽपि प्रातिपदिकार्थः। यदि न भेदविवक्षा, तदा श्रोत्रादिभिरुपस्थितोऽप्यर्थवद्भासते। प्रतिपत्तौ। उपस्थितत्वाद्भासत इत्यर्थः।

अयमाशयः—अनुकार्यानुकरणयोर्भेदे अनुकार्यस्य पदानुपस्थितत्वात् तन्निरासाय प्रातिपदिकार्थता । शब्दार्थयोरभेदे, प्रत्यक्षे विष-

---

दर्पण

[illegible] । तथ्यानुकरणं द्विविधम् । ध्वनेर्वर्णस्य च । तत्राद्यम् पटत्करोतीत्यादि । द्वितीयम्—भुवो वुगित्यादि ॥ भेदविवक्षेति । [illegible] ध्वनिमात्रस्य [illegible] [illegible] तद्विवक्षेत्यर्थः ॥ [illegible] प्रातिपदिकार्थ इति ॥ तथा च "[illegible]" ([illegible]) इति सूत्रे [illegible] इत्यादौ [illegible] प्रातिपदिकार्थत्वसिद्धिरिति भावः ॥ [illegible]—[illegible] इति [illegible] [illegible] इत्यर्थः ।

[illegible] इति पाठः । [illegible] [illegible] । तथा च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] इति केचित् ।

[illegible] ॥ [illegible] इति [illegible] भावः । [illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] इति [illegible] ॥

[illegible]

परीक्षा

[illegible]

यस्य हेतुत्वात् । स्वप्रत्यक्षरूपां पदजन्योपस्थितिमादाय शाब्दबोध-विषयतोपपत्तिरिति ।

यद्यप्यतिप्रसङ्गवारणाय वृत्तिजन्यपदोपस्थितिरेव हेतुस्तथाप्य-

दर्पण.

वक्षामानित्यर्थः । तन्मते निरूढनिरूढत्वयोर्भेदनिबन्धनत्वेनानुसरणे तद्‌द्वयस्यमान्य-वादिति भावः । *हेतुत्वादिति* । उपस्थितिनिष्ठजन्यतायामन्वेति । *स्वप्रत्यक्षेति* । अनुसरणजन्यप्रत्यक्षात्मिकेत्यर्थः ।

शाब्दबोधविषयतोपपत्तिरिति । अयमाशयः—अभेदपक्षे स्वप्रत्यक्षरूपामुप-स्थितिमादाय यथा शाब्दे शब्दस्य भानं तथैव घटमानयेत्यादौ [illegible] सामग्रीमादाय भानस्य दुर्वारतया शाब्दबोधमात्रस्य शब्दविषयत्वसिद्धिः ।

तदुक्तं "स्वं रूपम्" इति सूत्रभाष्ये "नैतदस्त्यर्थं, किं कारणं, शब्दपूर्वको ह्यर्थे सम्प्रत्ययः । अतश्च शब्दपूर्वः । योऽपि ह्यसौ आम्नायोऽग्निः [illegible] तेन यदा सोऽप-लब्धं तदा पृच्छति, किं भवानाहेति । शब्दपूर्वकश्चाऽर्थस्य सम्प्रत्ययः । इह शास्त्रे शब्दे सम्प्रत्यर्थस्य निवृत्तिः" इति ।

तत्र शब्दपूर्वको ह्यर्थादिना शब्दवृत्तिज्ञानस्य पदार्थोपस्थित्यादावन्वयव्यतिरेकौ प्रदर्श्य शब्दपूर्वक इत्यादिग्रन्थेन प्रकारान्तरं प्रदर्शितं । शब्दविशेषणक इत्यर्थः । तदाऽर्थे अनन्यार्थत्वविशेषणतयोपस्थिते शब्दे सार्थ्यमित्यर्थः । [illegible] शब्दज्ञानम् । यत्र च लोके शब्दे [illegible] शब्दस्य विशेषणता । यत्र स्थले "विष्णुमुच्चारय" "अग्नेर्ढक्", पा० सू० ४।२।३३ । इत्यादौ तत्र शब्दांशेऽर्थस्य विशेषणतेति [illegible] वाक्य-पर्यालोचनयेति । *अतिप्रसङ्गेति* । [illegible] शब्दे भानाऽऽपत्तिवारणायेत्यर्थः । *वृत्तिजन्येति* । वृत्ति-ज्ञानजन्येत्यर्थः । *पदोपस्थितिरिति* । [illegible] वृत्तिज्ञानादौ [illegible]

दर्पण

हे०—अनुसरणजन्यप्रत्यक्षे । *स्वप्रत्यक्षरूपाम्*—अनुसरणप्रत्यक्षरूपाम् । शाब्द-बोधे सति [illegible] । *अतिप्रसङ्गेति* । [illegible]

[illegible]

आश्रयतया वृत्तिमत्त्वस्य सत्त्वान्नाऽनुपपत्तिः। निरूपकताश्रयताऽन्यतरसम्बन्धेन वृत्तिमत एव शाब्दबोधविषयत्वं कल्प्यत इत्यनवद्यम्। सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वात्, पदादर्थस्येव तद्बोधकत्वेन स्वस्याऽपि ज्ञानसम्भवाच्चेति।

दर्पणः

तापा दर्शनात्, प्रकृते तदभावेऽनुकरणस्य शाब्दविषयत्वं दुर्घटमिति भावः। *आश्रयतयेति*। इदं च बोधकत्वं शक्तिरित्यभ्युपेत्य। बोध्यत्वं सेति पक्षे तु, निरूपकतयेति बोध्यम्।

नन्वाश्रयतासंसर्गेण वृत्तिमत्त्वस्यैव शाब्दबोधविषयत्वे तन्त्रत्वे निरूपकतासंसर्गेण वृत्तिमतः शाब्दे भानाऽनुपपत्तिरत आह—*निरूपकतेति* प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति भावः। *अनवद्यमिति*। वृत्तिनिरूपकार्थबोधकत्वस्यैव प्रातिपदिकत्वे तन्त्रत्वात्ताऽभेदपक्षे तत्संज्ञाप्रसक्तिरिति भावः।

ननु स्वप्रतियोगिकस्वविशिष्टसम्बन्धाऽऽश्रयतायाः स्वस्मिन्ननभ्युपगमेन कथमनुकरणस्य वृत्तिमत्त्वमत आह—*सम्बन्धस्येति*। *तद्बोधकत्वेनेति*। प्रत्यक्षाऽऽत्मकशाब्दबोधजनकत्वेनेत्यर्थः। तथा च इत्यादिवाक्यप्रामाण्यात् प्रकृते स्वस्मिन्नपि तादृशसम्बन्धाश्रयताऽभ्युपगमात्तस्य शाब्दे भानाऽनुपपत्तिरित्यनयैव रीत्या शब्दमात्रस्य शाब्दे भानं निर्बाधमिति भावः। स्वीयप्रत्यक्षाऽऽत्मकबोधजनकत्वस्य वृत्तित्वं दुरुपपादम्। शाब्दबोधजनकपदार्थोपस्थितिजनकज्ञानविषयताऽवच्छेदकसम्बन्धस्यैव तत्त्वात्। न चैतादृशज्ञानेन शाब्दबोधात् प्राक् शब्दरूपपदार्थोपस्थितिर्जन्यते; नाऽपि बोधकत्वेऽपि बोधकत्ववदिति ज्ञानं तदानीमस्तीति येन साऽपि सम्भाव्येत। तस्मात् कथमेतदिति चेत्?

अत्र वदन्ति—सम्बन्धस्येत्यादिग्रन्थस्य पदवृत्त्युपस्थितेनार्थेन सम्बन्धाऽविशेषात्तद्वोपस्थितिस्ततः शब्दार्थयोरुभयोरपि शाब्दे भानं शब्दवृत्तिप्रयोज्यत्वस्योपस्थितिद्वये सत्त्वादित्यर्थपरत्वान्नोक्तानुपपत्तिः। तत्राऽर्थस्येवेत्यनन्तरं बोध्यत्वादिति शेषः। तद्बोधकत्वेनेत्यत्र तदाऽव्यवहितप्रागुपस्थितार्थपरार्थपरामर्शस्यौचित्यादर्थबोधकत्वेनेत्यर्थात्। तदुक्तम्—

यस्मिंस्तूच्चरिते तत्र न तद्व्यवहितुकम्।
पिण्ड एव हि दृष्टः सन् संज्ञां स्मारयितुं क्षमः॥ इति।

शाब्दबोधस्तु वक्ष्यमाणहर्य्यादिवाक्यप्रामाण्यात् क्लृप्तविलक्षणैवाऽभ्युपगन्तव्य। अनुकार्य्यस्याऽभेदपक्षे भानाय प्रकारान्तरमेवाऽनुसन्धेयमिति।

परे तु—उभयमते पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुतायां तदवच्छेदककोटौ तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिज्ञानजन्यत्वनिवेशावश्यकत्वेन वृत्तेर्द्वेधा प्रवेशे गौरवम्। अन्यतरत्वेन सम्बन्धनिवेशे त्वन्यतरत्वघटकभेदयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्तदवपरीक्षा

शब्दस्य शाब्दबोधविषयत्वनिर्वाह इत्यत आह—*सम्बन्धस्येति*। *तद्बोधकत्वेन*—वृत्तिमदर्थबोधकत्वेन अर्थबोधजनकत्वमेवाश्रयत्वं शक्तिमत्त्वाश्रयत्वेन शब्दस्यापि ज्ञानसम्भवात्।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

> ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।
> तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते ॥ इति ॥
> विषयत्वमनादृत्य शब्दैर्नाऽर्थः प्रकाश्यते ॥ इति च ।

दर्पणः

स्यमेव । तदपेक्षयाऽभेदपक्षे सादृश्यसम्बन्धेनाऽनुकरणादनुकार्य्योपस्थितिस्तयोपस्थितस्याऽपि तात्पर्य्यवशाच्छाब्दे भानं वृत्तिज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ सादृश्यज्ञानाऽजन्यत्वनिवेशात् । तद्धेतुतायां न व्यभिचारः । अत एव 'गवित्ययमाह'इत्यादौ न विभक्त्युत्पत्तिः । वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपाऽर्थवत्त्वाऽभावेनाऽप्रातिपदिकत्वात् । स्पष्टश्चाऽयमर्थो "मतौ छः सूक्तसाम्नोः" (पा॰ सू॰ ४।२।५९) इत्यत्र भाष्यकैयटयोः ॥

स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धस्य स्वस्मिन् सत्तां तेजोदृष्टान्तव्याजेन दर्शयन् स्वोक्ते हरिसम्मतिमाह–*उक्तञ्चेति* । *ग्राह्यत्वम्*–बोध्यत्वम् । *ग्राहकत्वं*—बोधकत्वम् । *एते*–ग्राह्यत्वग्राहकत्वे । *पृथगवस्थिते* । इत्यनेन तयोरसमनैयत्यं दर्शयति । दीपादिरूपतेजसो विषयसन्निधाने शक्तिद्वयं लोके प्रत्यक्षसिद्धम् । तदसन्नधाने तु ग्राह्यत्वमेव यथा, तथा शब्दानामर्थबोधे उक्तशक्तिद्वयं, तद्बोधे ▪ ग्राह्यत्वमेवेति तदर्थः ।

"स्वं रूपम्" इति सूत्रभाष्यादप्युक्तार्थस्यैव लाभादिति तस्यैव पद्यान्तरमाह–*विषयत्वमिति* । स्वस्य विषयतामसम्पाद्य शब्दैरर्थो न बोध्यत इत्यर्थः । स्वजन्यार्थबोधत्वस्य स्वविषयकत्वव्याप्यत्वादिति यावत् ।

अयम्भावः–शब्दार्थयोरभेदमते तन्मूलकाध्यासाच्छब्दादर्थाऽऽकारवृत्तौ जायमानायां शब्देनाऽपि तस्यां स्वाकारसमर्पणमिति शाब्दबोधस्य शब्दविषयकत्वसिद्धिरिति।

अत्र वदन्ति–"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके" इत्युक्तत्वात् किं बोधत्वाऽवच्छेदेन शब्दविषयकत्वं प्रतिज्ञायते, उत ग्राह्यत्वमिति पद्यद्वयाच्छाब्दत्वाऽवच्छेदेन तत्त्वम् । किं वा शाब्दत्वसामानाधिकरण्येन । नाद्यः । घटादिप्रत्यक्षाऽव्यवहितप्राक्स्थले घटादिपदोपस्थितेरनैयत्येन तादृशप्रत्यक्षस्य घटादिपदविषयकत्वाऽसम्भवात् । एवं घटाद्यनुमितावपि तद्भानं न सम्भवति । व्यापकतया तदवच्छेदकतया वा व्याप्तिग्रहे तद्भानात् । तदनन्तरं घटपदं साक्षात्करोमि घटपदमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाऽभावाच्च । न द्वितीयः । घटपदज्ञानजन्योपस्थितेस्तद्वाचकपदेऽभावेन तस्य शाब्दविषयत्वाऽसम्भवात् । पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधयाऽर्थस्मारकत्वेन हस्तिपकदर्शनजन्यहस्त्युपस्थितौ हस्तिपकस्येव तज्जन्याऽर्थोपस्थितावुद्बोधकतावच्छेदकपदस्य विषयत्वा-

परीक्षा

एते–द्वे शक्ती । *विषयत्वमिति* । शब्दस्य विषयत्वमनादृत्य केवलोऽर्थो न शब्दैर्बोध्यत इत्यन्वयः । एवञ्च प्रामाण्ये विशिष्टो यो वृत्त्याश्रयत्वबोधस्तमादाय शब्दस्य न शाब्दबोधे भानानुपपत्तिरिति रीत्या सर्वस्य शब्दस्य शाब्दबोधे भानमङ्गीकार्यमिति भावः । द्वे शक्ती पृथगवस्थिते इत्यनेन तयोः शक्त्योः समनैयत्याभावो दर्शितः । तथाच यथा तेजसोऽर्थसन्निधाने शक्तिद्वयवत्ता; तदभावे ग्राह्यत्वमेव; तथा

प्रसङ्गादनुकार्य्यानुकरणयोरभेदपक्षे साधकमाह—

अत एव गवित्याह भू सत्तायामितीदृशम् ॥
न प्रातिपदिकं नापि पदं साधु तु तत् स्मृतम् ॥ २७ ॥

"गवित्ययमाह" "भू सत्तायाम्" इत्येवमादयो यतोऽनुकरणशब्दा अनुकार्याच्च भिद्यन्ते, अतस्तेषामर्थवत्त्वाद्यभावाद्, "अर्थवदधातुः" (पा०सू० १।२।४५) इत्याद्यप्रवृत्तौ न प्रातिपदिकत्वं, नापि पदत्वम्। अथ च साधुत्वमित्युपपद्यते। अन्यथा

दर्पणः

असम्भवाच्च। घटो न घटशब्द इतिसार्वजनीनप्रतीत्या शब्दार्थयोस्तादात्म्ये माना-ऽभावेन नाऽर्थाकारवृत्ते: शब्दाऽऽकारतासम्भवोऽपि, घटशब्दबोधाऽनन्तरं घटपदं शा-ब्दयामीति प्रतीतेः सार्वजनीनत्वे क्षणविलम्बमसहिष्णुना सम्भवेदपि। न च तस्यास्त-थात्वमिति न किञ्चिदेतत्।

अपि च भिन्ने विषयेऽनुमितिसामग्र्या बलवत्ता, यत्र शाब्दसाऽनुमितिसामग्रीकाले केवलघटत्वविशिष्टविषयिका शाब्दधीर्जायतामितीच्छावशाद् घटशाब्दधीस्तत्र घटांशे तज्ज्ञानं दुरुपपादमेव। घटशब्दवाच्यत्वाभावविशिष्टभिन्नविषयकाऽनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वात्। नाऽपि तृतीयः। सिद्धसाधनात्। विष्णुमुच्चारयेत्यादौ विष्ण्वादिपदानां लक्षणया शाब्दविषयतायाः परैरभ्युपगमात्। उक्तभाष्यादपि क्व-चिच्छब्दपरो न शब्दो नियत इत्यर्थस्यैव लाभात् सति तात्पर्ये क्वचिदन्यत्रापि विशे-ष्यांशे तज्ज्ञानाभ्युपगमे क्षतिविरहाच्च। अत एव नलादीनां विशिष्य तत्तद्रूपेणानु-पस्थितत्वेऽपि, नलादिवाच्य: कश्चिदासीदिति सामान्यशक्तिग्रहात्तत्पदवाच्यत्वेन तेषां बोध. प्रार्थितमम्मन उपपद्यते। अभेदे शाब्दभाने तु, परे त्वित्युक्तभाष्यमप्यसमञ्जसमतोऽनेन। अत एव तस्मादविकृतस्यैव बोध.। इत्थं च नानि तु प्रकरणलक्षणयोरभेदोपासनाक्षयगति-शयबोधकानि भवन्तीति न तैर्व्यावहारिकाऽर्थस्य सिद्धिस्तस्माच्छाब्दबोधमात्रस्य शब्दविषयकत्वं न विचारसहमधिकमग्रे व्यक्तीभविष्यतीति ॥ २६ ॥

परीक्षा

शब्दस्याप्यर्थांशे उभयवक्ता, अर्थांशे तु शाब्दत्वमेवेति दर्शितम्। *प्रसङ्गादिति* यदुक्तम्प्राक् शब्दोऽपि यदि भेदेनेति तत्प्रसङ्गादित्यर्थ.। *अत एव*—अनुकार्य्यानु-करणयोरभेदादेव। *अत *—अभेदात्। अयमभाव —शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति हि सिद्धान्तः। तादात्म्यञ्च—भेदाभेदौ। प्रकृते त्वभेद एवेति कार्यबाधकतारूपवृत्तिमत्त्व-मिति। *साधुत्वमिति*—'प्रत्ययः परो भवत्येव' इति नियमविरोधेन यस्य प्रत्ययपरत्व-योग्यता तस्य प्रत्ययाभावेऽसाधुत्वमिति। प्रकृते तु प्रातिपदिकत्वस्यैवाभावेन प्रत्यय परत्वयोग्यता नास्तीति साधुत्वमिति। ननु यस्य न प्रत्ययपरत्वयोग्यता; तस्य साधु-त्वमिति चेद् ? गावीगोण्यादीनामपि तत्त्वापत्त्याऽसाधुत्वानापत्तिरिति वाच्यम् ? न्दिर-निशामन्ते सारगतोऽस्मन्निशामनेषु अत। निधूतस्यामित्यादिनिर्देशादनुकरणस्य तथात्वेऽप्यत्र तथात्वकल्पने मानाभाव इति भावः। *अन्यथा*—भेदाभ्युपगमे।

"प्रत्ययः" (पा०सू०३।१।१) "परश्च" "अपदं न प्रयुञ्जीत" इति

दर्पणः

सत्त्वेऽपीति । भेदपक्षस्यैवाऽभ्युपगमे इत्यर्थः ॥ *प्रत्ययः परश्चेति* । नियमशास्त्राणां निषेधमुखेनाऽपि प्रवृत्तेः प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, न केवलेति नियममूलकस्य "अपदं न प्रयुञ्जीत" इति निषेधविधेः प्रत्ययघटकस्य प्रत्ययं विना प्रयोगेऽतिप्रसङ्गादसाधुतापत्तेरित्यर्थः। अस्मिन्मते तु तस्य प्रत्ययघटकत्वाऽभावान्निषेधविष-

परीक्षा

कारं । *प्रत्ययः परश्चेतीति* । नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरक्षाभिप्रायेणेदम् । साधुत्वादेव गतिरित्यमित्यादावविवादो नो भवति ।

अत्र केचित्-'न सोऽस्ति' इत्यादिना स्ववाच्यार्थविषयकज्ञानत्वव्यापकविषयिताकत्वं शब्दे साध्यते । उत तादृशशाब्दत्वव्यापकविषयिताकत्वम्, उत शाब्दत्वसामानाधिकरण्यम् । नाद्यः—घटादिप्रत्यक्षसामग्रीकाले शब्दे सन्निकर्षाभावेन शब्दभानासम्भवात् । एवं घटानुमितिसामग्रीकालेऽपि शब्दस्य व्याप्तिग्रहाद्यभावेनानुमितौ तद्भानासम्भवः । एवम्प्रत्यक्षानुमित्यनन्तरं "घटशब्दं साक्षात्करोमि" "घटशब्दमनुमिनोमि" इत्यनुव्यवसायाभावेन प्रत्यक्षानुमित्योस्तद्भाने मानाभावः । न द्वितीयः—घटपदज्ञानजन्योपस्थितेः पदविषयकत्वाभावेन शाब्दे तद्भानानिर्वाहात् । किञ्च पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधयार्थस्मारकत्वेन सम्बन्धिनो हस्तिनो हस्तिपकस्मृतौ भानाभाववत्पदस्यार्थस्मृतौ भानसम्भवः । 'घटो न घटशब्दः' इति सार्वजनीनानुभवेन शब्दार्थयोस्तादात्म्ये मानाभावश्च । अपि च भिन्ने विषयेऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वेन तादृशानुमितिसामग्रीकाले घटशाब्दबोधो जायतामित्याहार्येच्छासत्त्वे घटशाब्दबोधो जायते, तदा शब्दशाब्दबोधो जायतामित्याहार्येच्छाया अभावेन शब्दस्य शाब्दबोधे भानानिर्वाहः । नापि तृतीयः, विन्दुमुद्धारयत्यादितो लक्षणया शाब्दबोधस्य परैरनभ्युपगमादित्याहुः ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—सर्वत्र ज्ञाने शब्दस्य वाच्यार्थसम्बन्धस्य भानमित्येव सिद्धान्तः । प्रत्यक्षे सन्निकर्षाभावाद्भानाभाव इति तु वक्तुमशक्यम्, जातिव्यक्त्योस्तादात्म्यावच्छेदेनापि सह तादात्म्यस्यैवेन्द्रियसम्बन्धतादात्म्यस्य सम्भवात् । नन्वेवं तद्वाचकस्य सर्वस्य शब्दस्य भानापत्तिरिति वाच्यम् ? यथैव चक्षुःसंयुक्तसमवायसन्निकर्षेण घटत्वनिर्विकल्पककाले द्रव्यत्वस्यापि निर्विकल्पकापत्त्याऽदृष्टविशेषस्य कालविशेषस्य वा नियामकत्वं कल्प्यते, तथाऽस्मन्मतेऽपि सम्भवात् । "वृद्धिरादैच्" इतिसूत्रनिर्देशेन "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म" इति श्रौतव्यवहारवशेन च शब्दार्थयोस्तादात्म्यादेवार्थनिरूपितस्यान्यस्यावगाहिपरामर्शस्यैव शब्दविषयकतया विशेषणतया वा शब्दविषयकत्वस्यानुमितौ सम्भवाच्च । एवं तयोस्तादात्म्यस्य भेदाभेदरूपत्वेनाऽभेदस्योद्भूतत्वविवक्षया घटं साक्षात्करोमीत्येवानुभवः । पदजन्या पदार्थस्मृतिस्तु शब्दप्रकारिकैव भवति । हस्तिपकत्वेन हस्तिपकस्मृतौ हस्तिनोऽपि विशेषणतया भानसम्भवत्वेव । एव सति घटो न घटशब्द इत्यनुभव उपपद्यते—इत्यनुभवसिद्धत्वात् "तस्य वाचकः प्रणवः" इति यथा भेदस्योद्भूतत्वविवक्षया व्यवहारस्तथा तदुपपत्ति

निषेधादिलङ्घनादसाधुताप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे नामार्थनिर्णयः ॥ ४ ॥

दर्पणः

एतादृशा एवाऽभावात्तदतिक्रमणाप्रसक्तेः साधुत्वादेव च तत्रादृष्टादिरपि । अन्यथा भाषाशब्देष्विव न तत्प्रवृत्तिः स्यादिति भावः ॥ २७ ॥

इति श्रीभूषणसारदर्पणे नामार्थनिरूपणम् ॥ ४ ॥

परीक्षा

कार्या—पक्षभिन्नविषयकानुमितिपरामर्शकाले घटशाब्दबोधो जायतामिति या इच्छा, तस्याः शब्दविषयकत्वमपि न शाब्दबोधे शब्दभानप्रतिबन्धक इति दिक् ॥ ४ ॥ २७ ॥

इति नामार्थनिर्णयविवरणम् ।

अथ समासशक्तिनिर्णयः ॥

समासान् विभजते—

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा ॥
सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥ २८ ॥

दर्पणः

अथ समासशक्तिनिर्णयः ।

एवं सामान्येन निर्णीताया नामसमुदायाऽन्तर्भूतसमासेऽतिरिक्ता शक्तिरिति मतं दूषयितुम् प्रसङ्गात्तन्नामान्यं निरूपयितुमादौ तद्विभागप्रदर्शनमित्याशयेनाऽऽह—समासानिति ॥ (समासत्वं च शक्तिसम्बन्धेन समासपदवत्त्वम्, एकार्थीभावापन्नपदसमुदायविशेषो वा)। एकार्थीभावे मानं च "किं पुनः समर्थं नाम? पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् । क्व पुनः पृथगर्थानि, क्वैकार्थानि । वाक्ये पृथगर्थानि-राज्ञः पुरुष इति, समासे पुनरेकार्थानि-राजपुरुष" इति समर्थसूत्रस्थं भाष्यम् । तन्मूलिका वक्ष्यमाणा युक्तयश्च ।

(तत्रैकार्थत्वमेकोपस्थितिविषयार्थकत्वम्, न त्वेकार्थवाचकत्वम् । घटादिपदानामपि घटत्वतत्सम्बन्धरूपनानार्थवाचकत्वेनैकार्थतानापत्तेः; (नानोपस्थितिविषयार्थकत्वं पृथगर्थकत्वम्)। यथा वाक्ये—पृथक्पदानामाकाङ्क्षादिसहकारेण विशिष्टार्थप्रत्ययः । नैवं वृत्तौ, किन्त्ववयवशक्त्या समुदायशक्तिसहकृतया जायमाना पदार्थोपस्थितिरेव विशेष्यविशेषणभावाऽऽपन्नविशिष्टार्थमवगाहते । "संसृष्टार्थे समर्थम्" इति भाष्यात् । राजपुरुषादिपदं राजसम्बन्धवत्पुरुषादौ शक्तमित्याकरसङ्ग्रहः । ततश्च प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशिष्टशक्तिः पदनादर्थे पर्यवस्यति । अत एव न तत्र राजादौ सुन्दराऽऽदिपदार्थान्वयः । एकदेशत्वात् । "देवदत्तस्य गुरुकुलम्" इत्यादौ तु गमकत्वान्न इति वक्ष्यते । 'अजहत्स्वार्थवृत्तिः', 'पदानामानर्थक्यम्' इति तु न सम्यक् । महाबाहुरित्यादावाहाध्यनापत्तेः । भूतपूर्वगत्याश्रयणं तु सत्यां गतावनुचितम् । तदुक्तम्—

अजहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी । इति ।

परीक्षा

अथ समासशक्तिनिरूपणम् ।

नाम्नो निरूपणस्य प्रक्रान्तत्वात्समासस्यापि नामविशेषत्वान्निरूपयति—
समासानित्यादिना । समासत्वञ्च—शक्तिसम्बन्धेन समासपदवत्त्वम् । तच्चैकार्थीभावा-
[illegible]समुदायविशेष इत्यर्थः । एकार्थीभावे मानञ्च—"किं पुनः समर्थं नाम—पृथगर्था-
[illegible]र्थीभावः समर्थवचनम् । क्व पुनः पृथगर्थानि ? क्वैकार्थानि ? वाक्ये पृथगर्थानि
[illegible]रुष इति । समासे पुनरेकार्थानि राजपुरुष इति समर्थसूत्रस्थभाष्यमेव । एतन्मूलि-
[illegible] स्फुटम् । एकार्थत्वञ्च समुदायशक्तिसहकृतावयवशक्त्या विशेष्य-

सुपां सुपा ॥ पदद्वयमपि सुबन्तं, राजपुरुष इत्यादिः । सुपां तिङा पूर्वपदं सुबन्तमुत्तरपदं तिङन्तम् । पर्यभूषयत् । अनुव्यचलत् । "गतिमतोदात्तवता तिङापि समासः" इति वार्त्तिकात् समासः ॥ सुपां नाम्ना ॥ कुम्भकार इत्यादिः । "उपपदमतिङ्" (पा०सू०२।२।१९) इति समासः । स च "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः" इति परिभाषया भवति सुबुत्पत्तेः प्राक् । अत्रोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागित्यर्थः । अन्यथा चर्मक्रीतीत्यादौ ङीपोऽनापत्तेः ॥

सुपां धातुना ॥ उत्तरपदं धातुमात्रं, न सुप्तिङन्तम् । कटप्रूः । आयतस्तूः । "क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्च" इति वार्त्तिकात् ॥ *तिङां तिङा* ॥ पिबतखादता पचतभृज्जतेत्यादिः । "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" इति मयूरव्यंसकादिगणपाठ-

दर्पण

[illegible]

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

मात् ॥ *तिङां सुबन्तेन* ॥ पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरं सुबन्तम्। जहि-स्तम्बः। "जहि कर्म्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारञ्चाभिदधाति" इति मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात्।

अयं षड्विधोऽपि समासः, "सह सुपा" (पा०सू०२।१।४) इत्यत्र योगविभागेन भाष्ये व्युत्पादितः स्पष्टः शब्दकौस्तुभादौ ॥ २८ ॥

स्वयं भाष्यादिसिद्धं तद्भेदं व्युत्पाद्य प्राचीनवैयाकरणोक्तविभागस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिभिस्तल्लक्षणस्य प्रायिकत्वं च दर्शयति—

दर्पणः

नमपि दर्शितम्। सुबुत्पत्तेः पश्चात् समासे हि स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकाणां क्रमिकत्वस्यान्तरङ्गबहिरङ्गभावमूलकस्य "कुत्सिते" (पा०सू० ५।३।७४) इति सूत्रभाष्यसम्मतत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात् सुबुत्पत्तेः पूर्वं टापि अनदन्तत्वात्, "क्रीतात् करणपूर्वात्" (पा०सू० ४।१।५०) इति ङीषोऽनुपपत्तेरिति दिक्।

भाष्ये व्युत्पादित इति। तत्र हि प्रत्येकं समाससंज्ञावारणस्य सहशब्दप्रयोजनं समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिन्यायेन परिहृत्य "एवं तर्हि सिद्धे; यत् सहग्रहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत, सति योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते। सह सुप् समस्यते। केन समर्थेनाऽनुप्रयुक्तस्य सुपाविशदा। ततः सुपा, सुपा च सह सुप् समस्यते। अधिकारश्च लक्षणं च, यस्य च समासस्याऽन्यल्लक्षणं नास्ति तस्येदं लक्षणं भवति" इत्युक्तम्। तत्राऽधिकारप्रयोजनम्—देवदत्तः पचतीत्यादौ समानाधिकरणेन समाससंज्ञावारणं बोध्यम् ॥ २८ ॥

भेदमिति। षड्विधरूपमित्यर्थः। *प्राचीनेत्यादि*॥ यद्यपि "अव्ययं विभक्ति" (पा०सू० २।१।६) इति सूत्रे भाष्ये समुदायस्य संस्कार्यत्वेन प्राधान्यात्तस्यैव संमृद्ध्यादयो विशेषणानीति समुदायात्समृद्ध्यादीनां गम्यमानत्वादत्राऽव्ययीभावापत्तिरित्यभिप्रायेण "इह कस्मान्न भवन्ति सुमद्राः सच्छत्र" इति प्रश्ने, "नैष दोषः, इह कश्चित् समासः पूर्वपदार्थप्रधान" इत्यादिसमासलक्षणान्युक्त्वा नाऽत्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यत इति समाहितम्। तथापि नैते समासार्थाः निर्दिश्यन्ते इत्यादिना पक्षान्तरोपन्यासेनोक्तलक्षणेष्वनिर्भरसूचनाददोष इति भावः।

लक्षणमिति॥ तत्त्वं साधारणधर्मवत्त्वम्। धर्मे साधारण्यं च तदितराऽवृत्तित्वे सति सकलतद्वृत्तित्वम्। यथा सास्नाद्यङ्गवत्त्वं गोर्लक्षणम्। तत्र शृङ्गवत्त्वं गगनकुसुमरूपादीनां लक्षणत्ववारणाय सत्यन्तवृत्तित्वमाकल्पानां निरासः। तदुक्तम्—

परीक्षा

त्वेन प्राक् समाससंज्ञाभ्युपगमात्। *भाष्ये व्युत्पादित इति*। तत्र हि "सहग्रहणस्य समुदायस्य संज्ञा यथा स्यात्[illegible]। समुदाये वाक्यपरिसमाप्त्यप्रसिद्धेः, किन्तु सहग्रहणं योगविभागेन [illegible] सह समस्यते तेन पूर्वभूतपूर्वादिन्यादि सिद्ध्यति। तत सुपेति अत्र प्रथमान्तं [illegible]नुवर्त्य सुबन्तसहितं सुबन्तं समासपदकमित्यर्थः [illegible] नास्ति तत्र समाससंज्ञाबाधकत्वेन" इत्यादि दर्शितम् ॥ २८ ॥

समासस्तु चतुर्द्धेति प्रायोवादस्तथापरः ।
सोऽव्ययं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च ॥ २९ ॥
भूतपूर्व्यात् सोऽपि रैभ्यागवयादिवदाश्रितः ।

चतुर्धा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात् । अयं प्रायोवादः । भूतपूर्वः । इभ्यः । कारामूः । आयतस्तूः । वागर्थाविव । इत्यादावसम्भवात् ।

तथा पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः इत्यादि लक्षणमपि प्रायिकम् । उन्मत्तगङ्गम् । सूपप्रति । अर्द्धपि-

दर्पणः

[illegible] इति । [illegible] ।

[illegible] इति ॥

[illegible]

परीक्षा

[illegible]

प्पली । द्वित्राः । शशकुशपलाशमित्यादौ परस्परव्यभिचारात् । तथाहि—उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादव्याप्तिः । अन्यपदार्थप्राधान्याद् बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिश्च । "अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्" (पा०सू०२।१।२१) इति समासात् । सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च । "सुप् प्रतिना मात्रार्थे" (पा०सू०२।१।९) इति समासात् । अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वाद् अव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च । "अर्द्धं नपुंसकम्" (पा०सू० २।२।२) इति समासात् ।

एवं पूर्वकाय इत्यादौ द्रष्टव्यम् । द्वित्रा इतिबहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्याद् द्वन्द्वातिव्याप्तिर्बहुव्रीह्यव्याप्तिश्च । शशकुशपलाशमित्यादिद्वन्द्वे समाहारान्यपदार्थप्राधान्यात् बहुव्रीह्यतिव्याप्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च स्यादिति भावः ।

सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाऽधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यादि

दर्पणः

निर्धर्मोऽन्यपदार्थस्य, धवखदिरावित्यत्र साहित्यापन्नधवखदिरयोः पूर्वोत्तरपदार्थयोर्विशेष्यतया भानाद् यथायथं लक्षणसमन्वयः ॥ *व्यभिचारादिति* ॥ यद्यपि व्यभिचारोऽतिव्याप्तिरेव, तथापि प्रकृते दोषत्वेन व्यभिचारशब्देनोभयं लभ्यते । तदव्याप्ति-*अव्याप्तिरिति* । तामेवाऽभिनयेन प्रदर्शयति—*तथाहीत्यादि* ॥ *पूर्वपदार्थेति* । उन्मत्तादिपदार्थेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ॥ *अव्ययीभावलक्षणेति* ॥ पूर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वरूपतल्लक्षणाभावस्वरूपेत्यर्थः ॥ *अन्यपदार्थप्राधान्यादिति* ॥ समासघटकान्यपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वादुक्ते लक्षणसत्त्वेनेत्यर्थः ॥ *बहुव्रीहीति* ॥ तल्लक्षणेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।

ननु तर्हि कान्यव्ययीभावादिलक्षणानीत्यत आह—*सिद्धान्ते त्विति* ॥ लक्ष्यतावच्छेदकं तु शक्तिसम्बन्धेनाऽव्ययीभावादिपदवत्त्वम् । सूत्रघटकाऽर्द्धानां लक्ष्यतावच्छेदकाऽनाक्रान्तत्वात् तदसंग्रहो न दोषायेति भावः ॥ अहत्त्वार्थवृत्तिरसम-

परीक्षा

पिप्पल्या अर्द्धमित्यर्थात् । कायस्य पूर्वो भागः । "पूर्वापराधरोत्तरम्" इति समासात् । *द्वित्रा इति* । "संख्ययाऽव्यय" इति समासः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । द्विअन्यतरा इत्यर्थात् । *समाहारान्यपदार्थ इति* । समाहाररूपान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् । *द्वन्द्वाव्याप्तिरिति* । द्वन्द्वलक्षणाव्याप्तिः । उभयपदार्थस्य मुख्यविशेष्यत्वविरहात् [illegible] किन्तु लक्षणानां लक्ष्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् इत्यर्थः [illegible] [illegible] पूर्वपदस्याऽर्थवत्त्व शशकुशादिषु

ग्रहणम् । असम्भवश्चैतामित्याह—भीतमूर्यादित्यादि ॥ देवा-गारयादिनिष्ठसाङ्कर्यादेरुहितयप्रथलक्षणस्यवृत्तेरेषामपि न समासल-क्षणत्वम् । बोधकता तु तद्वदेव स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

ननु पूर्वपदार्थप्राधान्यादि समासे दुर्वचम् । तथाहि "समर्थः पद-विधिः" इति सूत्रे भाष्यकारैरनेकधोक्तेऽपि पक्षेषु जहत्स्वार्था-जहत्स्वार्थयोर्द्वयोरेवैकार्थीभावव्यपेक्षारूपयोः पर्यवसानं लभ्यते ।

दर्पणः

[illegible] ॥ २६ ॥

[illegible]

परीक्षा

[illegible]

तस्माऽजहत्स्वार्थपक्षे उक्तव्यवस्थानाऽसम्भविनीत्याशङ्कां मनसि-कृत्य आह-

अजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे द्वे वृत्ती ते पुनस्त्रिधा ॥३०॥
भेदः संसर्ग उभयं चेति वाच्यव्यवस्थितेः ।

जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था। पदे वर्णवद् वृत्तौ पदानामानर्थक्यमित्यर्थः। अयम्भावः—समासशक्त्यैव राज-

---

दर्पणः

लभ्यत इति* ॥ समर्थसूत्रभाष्यपर्यालोचनया तु एकार्थीभावः सामर्थ्यमिति पक्ष एव वृत्तिद्वयस्वीकारो बोध्योऽयम्, किन्तु, "अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं ते आहुः" इत्यादि-भाष्यात् वाक्यादेरेवैषै वृत्तिनिर्वचनीयतिनियतमवलम्ब्याऽयं विचार इति लभ्यते ॥ समा-सशक्त्यैवेत्येवकारेणाऽवयवशक्तिव्यवच्छेदः। दृष्टान्तमाह—*कूपादिपदानामिवेति* ॥

आनुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्व्या एव शक्यतावच्छेदकत्वेन यूपमादिपदा-न्तर्गतयूपादिसमवेतानुपूर्व्या शक्यताऽनवच्छेदकत्ववत् समासान्तर्गतराजानुपूर्व्याः शक्यतावच्छेदकत्वाऽसम्भवादित्यर्थः। अन्यथा रामादिपदादन्यादीनामप्यवयवार्थाना-मपि पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोरापत्तिरवान्तरमुख्यस्यापत्तिर्धनं वनमित्यादौ अरत्वाऽऽपत्तिश्च। वाक्यं तु पदान्यर्थवन्त्येव। राजसम्बन्धी पुरुष इत्याद्यर्थे राज्ञः पुरुषः, पुरुषो राज्ञ इत्यादिविशिष्टानुपूर्वीद्वयस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया पद-शक्तिकल्पनाया एव लघीयस्त्वादिति भावः।

न चैतत्कल्पे विभिक्तयोपादानविहिताऽत्वाऽनापत्त्या, महाबाहुः सुगन्धा इत्यादौ दोषः। अनर्थकत्वात्। एवमर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वाभावेन नलोपाद्यनापत्ति-श्चेति वाच्यम्। वृत्तिप्रागभावविनानर्थवत्त्वमारोप्य तत्तत्कार्यस्य सूत्रकारदृत्वात्। इदं च—"प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" (पा॰ सू॰ ७।२।९७) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

नन्वेवं 'वाक्यत्व' इत्यादौ न दोषो जहत्स्वार्थायां वृत्तावानर्थक्यात् "इद्गुतौ च सलक्षणे" (पा॰ सू॰ १।१।१९) इति सूत्रस्थभाष्यविरोधो दुष्परिहरः। आरोपि-तार्थवत्त्वस्य समासान्तर्गतपदेषु स्वीकारादिति वाच्यम्। अर्थमहन्नामर्थेनारोपि-

परीक्षा

त्स्वोऽर्थो यस्यां सा जहत्स्वार्था। स्वशब्दोऽत्र स्वीयपरः। अवयवार्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्र जहत्स्वार्था यथा रथन्तरप्रवीणादिशब्देषु। अत एव—

"जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी"।

इत्यभियुक्ता वदन्ति। सर्वैकार्थीभावशब्दार्थः प्रागुक्तः। व्यपेक्षा तु स्वार्थपर्यव-सायिनामपदानामाकाङ्क्षादिवशात्परस्परसम्बन्धः। यथा—राज्ञः पुरुष इत्यादि वाक्ये। *तत्र—पक्षयोमध्ये*। राजपुरुषादिशब्देष्वजहत्स्वार्थैव वृत्तिरिति नयोरपरपदार्थप्रधान इति व्यवहारो युक्त एवेत्याशयः। उक्तान्समर्थसूत्रस्थभाष्यादेकार्थीभावसामर्थ्य-मित्यत्र लभ्यते तत्र वृत्तिद्वैविध्ये प्रमाणमेतत्, ते—वृत्ती *त्रिधेति*। त्रैविध्यं वाच्य-भेदेनेत्याह—*भेद इत्यादिना*। उक्ता जहत्स्वार्थलक्षणस्य व्युत्पत्तिवाक्यदृष्टार्थस्य वृत्तौ सम्यक्तया सर्वथा पदानामनर्थकत्वमिति समाधिमाशङ्क्याह—*जहतीति*। *राजवि-

विशिष्टपुरुषभानसम्भवे न राजपुरुषपदयोरपि पुनस्तद्बोधकत्वं कल्प्यम्। घटभयायकादिपदेषु घटादिपदानामिव।

दर्पण

सार्थक्य तत्रापदत्वादिव्यवहारात्। एकस्यैव पदस्य वृत्तिमत्त्वाऽभावयोरर्थद्वयानर्थकत्वं च प्रयोगाऽनुरोध एव शरणम्। योगरूढिस्थले तु योगार्थाभावेऽपि तत्त्वानुपगमात् तदुच्छेदोऽपि।

यत्तु परे राजादिपदैः सर्वथा स्वार्थत्यागे सत्ता न स्यात्तस्माद्यथैकदेशार्थं परपदार्थं विशेषणमिति व्यवहार इति वाच्यम्। विशिष्टेनैव राजादिविशिष्टपुरुषोप-स्थापनेनाऽप्यदोषाभावात्। अथवाऽस्वार्थं विशेषणं भवतीति भाष्येण द्वितीय-स्यापि समाधानात्। निष्कृष्टाणामपि पृथक् स्थानोरन्वयमात्रेण यथा कथञ्चिद्-व्यवहारस्तथा तद्धर्माधिकरणमात्रेण राजादिपदार्थं पुरुषे विशेषणमिति व्यवहार इति तदर्थं इति जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षोपपत्तिः। परस्मैतं हि दृश्यते लोके पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाति, तथा तथा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाति। एवमुक्तम्—यथा राजा पुरुषार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जहाति पुरुषोऽपि राजार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जहातीति भाष्येणैकदेशेऽपि पूर्वपक्षत्व एव जहत्स्वार्थत्वं लभ्यते इति॥

परीक्षा

शिष्टपुरुषेति। राजपदस्य विशिष्टपुरुषार्थः। एव राजपुरुषपदयोरपीति। वृत्ति-घटकयोरित्यादिः। तत्र दृष्टान्तमाह—घटभेत्यादि। घटभेयानुपूर्वीमपि कृत्वा [illegible] अभावमावामी वा [illegible] आनुपूर्वी न [illegible]। [illegible] प्रतीयमानैः, यत्र [illegible] प्रतिपादि-[illegible]। [illegible] राज. पुरुष इत्यादौ तु [illegible] पुरुषो राज इत्यादिष्वपि [illegible]। [illegible] "पुरुषः" [illegible] विशेषणमित्यादिति-[illegible]। [illegible] [illegible] इति सूत्रे [illegible] इति वाच्यम्। तत्र सूत्रे [illegible] तु प्रत्येकं [illegible] [illegible]। [illegible] इति वाच्यम्। [illegible]

[illegible]

अन्यथा राजपदेन विग्रहवाक्य इव, राज्ञः स्वातन्त्र्येणोपस्थितिसत्त्वाद्, ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यत्रेव ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यत्राप्यापत्तेरिति ।

अजहदिति । न जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा अजहत्स्वार्था ।

अयमभिप्रायः—राजपुरुषादिसमासादौ नातिरिक्ता शक्तिः । कल्पकाभावात् । क्लृप्तराजपदादेवार्थोपस्थितिसम्भवे तत्कल्पनस्य गौरवपराहतत्वाच्च । क्लृप्तशक्तित्यागोऽप्यप्रामाणिकः कल्प्येत । तथाचाकाङ्क्षादिवशात् क्लृप्तशक्त्यैव विशिष्टार्थबोधः । अयमेव व्यपेक्षापक्षो मतान्तरत्वेन भाष्यकारैरुक्तः ।

दर्पणः

अन्यथेति । वृत्तौ व्यपेक्षारूपसामर्थ्याभ्युपगमे इत्यर्थः । इत्थञ्चाश्रितपदविना राजपुरुषो भार्यादानपेक्षेत्यत्र इवमिति विपक्षतानाक्लिष्टबोधनस्य समुच्चयः । *आपत्तेरिति* । अस्मिन्मते तु पदार्थैकदेशत्वात्तेऽपि शक्त्यभ्युपगमेन राजकीयभिन्नत्वेनाऽवगते विशेषणान्तराऽयोगाच्च न सेति भावः । अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षस्य भाष्याऽनुमोदनाऽन्यथाऽनुपपादनात् व्यपेक्षामात्रस्यैवक इत्यर्थापत्त्याऽधितामनुसृत्याह—*अयमभिप्राय इति* । *नातिरिक्तेति* । क्लृप्तप्रत्येकवृत्त्यतिरिक्तेत्यर्थः । कल्पकस्याऽन्यथाऽनुपपत्तिरूपप्रमाणस्याभावादित्यर्थः ।

ननु विशिष्टार्थानुपपत्तिरेव तत्कल्पिका भविष्यतीत्यत आह—*क्लृप्त इति* । *तत्कल्पनस्य* । विशिष्टशक्तिकल्पनस्येत्यर्थः । ननु स्यादेवं यद्येतत्पक्षे प्रत्येकपदशक्तिकल्पना, सैव नेति कथं गौरवापत्तिरत आह—*क्लृप्तशक्तीति* । वृत्तिप्राक्काले क्लृप्ता या प्रत्येकपदशक्तिस्तत्परित्याग इत्यर्थः । कालभेदेनाऽनेकस्यैव तन्त्रस्याऽर्थवत्त्वाऽनर्थकत्वयोर्विरुद्धत्वात् । नलोपादिव्यवस्थाऽनुरोधेन च वृत्तिदशायां तत्स्वीकारस्यैवोचितत्वादिति भावः ।

ननु प्रत्येकशक्त्या तत्तत्पदार्थोपस्थितावपि विशिष्टे शक्त्यनङ्गीकारेण तदनुपस्थित्या कथं तस्य शाब्दविषयतेत्यत आह—*तथा चेति* । *आकाङ्क्षेति* । आदिपदाद्योग्यताऽऽसत्तिपरिग्रहः । राजपदाव्यवहितपुरुषपदत्वादिरूपाऽऽकाङ्क्षादिज्ञानसहकारेणेत्यर्थः । तथाच प्रत्येकपदार्थोपस्थितिसहकृताऽऽकाङ्क्षादिभिरेव विशिष्टबोधसम्भवेन तत्पूर्वं विशिष्टोपस्थित्यपेक्षा यस्यां सा कल्प्येति भावः । *अयमेवेति* ।

परीक्षा

अन्यथा—एवपदस्यापि वाक्यबोधस्वीकारे । *ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यत्रेव* । तत्र राज्ञो यथा न पदार्थैकदेशत्वं तथा समासेऽपि स्यादिति

अजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षस्योपपत्तिमाह—*अयमभिप्राय इत्यादिना* ।

...न्य पदस्य ...

नचात्र मते समासे ऋद्धस्येति विशेषणान्वयापत्तिः । "सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न" इति वार्त्तिकात् । तथाचैतन्मतवादिनां पूर्वोत्तरपदार्थसत्त्वाद् पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादिव्यवस्था सूपपादेति भावः ।

प्रसङ्गाद् वृत्तिभेदमपि निरूपयति—*ते पुनरिति* ॥ द्वे अपि वृत्ती द्विविधे वाच्यद्वैविध्यात् । वाच्यमेवाह—*भेद इत्यादि* ॥ भेदः—अन्योन्याभावः । तथाच—राजपुरुष इत्यादावराजकीयभिन्न इति बोधः । अस्यावाच्यत्वे च राजपुरुषः सुन्दर इतिवद्, राजपुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि स्यात् । वाच्यत्वे तद्विरोधान्नैवं प्रयोग इति भावः ।

राजसम्बन्धवानित्येव शाब्दं भानम्, भेदस्तूत्तरकालमुपतिष्ठत

दर्पणः

अयमभिप्राय इत्यादिनोक्त एवेत्यर्थः । भाष्यकारैरित्यस्य परस्पराव्यपेक्षां सामर्थ्यमेक इत्यादिनेति शेषः । उक्तापत्तिमुद्धरति—*नचात्रेति* । *अन्वयापत्तिरिति* । यथाश्रुताऽभिप्रायेण सम्बन्धिलक्षणायामापत्तेरभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

प्रसङ्गादिति । स्मृतिकालाऽवच्छिन्नोपेक्षानर्हताऽवच्छेदकधर्मवत्त्वादित्यर्थः । *वृत्तिभेदमिति* । [illegible]
भाष्ये—" [illegible]
इति । यदि [illegible]
धर्मान्येत्यतस्तदर्थकत्वं तस्येति तद्भावः । *भेद इति* । संसर्गाविनाभावित्वादनुमीयमानतादात्म्यसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । तदेवाह—*अन्यो-

परीक्षा

आपत्तिरिति । पदार्थैकदेशत्वाभावादिति शेषः । *वृत्तस्य*—पदान्तरार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नार्थस्य । *एतन्मतवादिनाम्* । अजहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षवादिनाम् । विशेष्यविधयाभानात्समानार्थे समयमतेऽपि विशेषणान्वयो भवति । पूर्वमतेऽप्युपपादितरीत्या स्वपदार्थत्यागाभावात्, अयमपि पक्षो "व्यपेक्षासामर्थ्यमेके" इत्यादिना भाष्ये दर्शित ।

प्रसङ्गात् । वृत्तिनिरूपणप्रसङ्गात् । *वृत्ती इति* । समासादिरूपौ इत्यर्थः । *भेद इत्यादीति* । एतौ वाच्यत्वे मानन्तु "सामर्थ्यञ्चास भेदः, संसर्गो वा अपर आह–भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यम्" इति भाष्यमेव । *अन्योन्याभाव* । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव । यदि वृत्तिजन्यबोधे भेदसंसर्गयोर्भानं न स्यात्तदा सामर्थ्यमेव न स्यात्, सामर्थ्यस्य तदात्मकत्वादिति भाव । यत्किञ्चित्प्रतियोगिकभेदस्य केवलान्वयित्वात्तद्भानमस्यावर्त्तकमत आह—*तथाचेति* । भेदस्य वाच्यत्वे युक्तिमप्याह—*अस्यावाच्यत्व इत्यादिना* । भेदस्य भाने प्रतियोगितावच्छेदकधर्मघटकतया सम्बन्धभानमावश्यकमिति तस्यैव वाच्यत्वमाह—*राजसम्बन्धवानिति* । व्यपेक्षापक्षे वाच्यद्वैविध्याद्वृत्ति र्द्विविधम् । वस्तुतस्तु—वक्ष्यमाणरीत्या व्यपेक्षापक्षस्य त्यागाच्च शाब्दबोधो न, किन्तु राजपुरुषादिपदाद्राजसम्बन्धिपुरुषराजसम्बन्ध

इत्याशयेनाह—संसर्ग इति ॥ विनिगमनाविरहम्, अस्वामिकेऽपि राजपुरुष इत्यादिप्रयोगापत्तिं च मनसि कृत्वोभयं वाच्यमित्याह—उभयं वेति ॥ तथा चाऽराजकीयभिन्नो राजसम्बन्धवांश्चायमिति बोधः ॥ ३१ ॥

व्यपेक्षावादस्यैव युक्तिभाष्यविरुद्धत्वात् तन्मूलकः पूर्वपदार्थप्रधान इत्याद्युत्सर्गोऽप्ययुक्तः । किन्तु एकार्थीभावपक्षेणोत्सर्गोऽपि परपदस्यैव बोधक इत्याशयेन समाधत्ते—

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ॥ ३२ ॥
बहूनां वृत्तिधर्म्माणां वचनैरेव साधने
स्यान्महद् गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः ॥३३॥

दर्पणः

न्याभाव इति ॥ संसर्ग इति । भेदाविनाभावित्वात्संसर्गोपस्थानं भेदो—भेदमूलकः संसर्ग इत्यर्थः ।

वस्तुतस्तु "भेदसंसर्गौ वा स्वार्थः" इति भाष्यस्य राजादिपदसमभिव्याहृतपुरुषादिपदेन राजादिविशिष्टपुरुषादिरूपविशिष्टार्थस्यैव बोध इत्यभिप्रायः । न तु भेदे पृथक्शक्तिबोधकं तत् । तादृशबोधाननुभवात् । राजकुमारीत्यादिद्वन्द्वे भेदस्य वाच्यतया दुरवधारत्वाच्चेति ॥ ३१ ॥

व्यपेक्षावादस्यैवेति । अव्यवहितोक्तविधया दूषितत्वादिति शेषः । उपाधाऽऽदिपदस्त्वार्थपरस्य तु निर्दुष्टत्वमेवेति भावः । एवं युक्तीति । उक्तयुक्त्यनेत्यर्थः । भाष्येति । "नानाकारकाभिधानात्..." इत्यादिनाप्यदूषित-

परीक्षा

विशिष्टपुरुषादिविषयक एव बोधः । भेदस्य भानन्तु सर्वत्र न सम्भवति, घटसदृशावित्यादावुभयपदार्थयोः समत्वादिति बोध्यम् । न चान्योन्याभावभानानुपगमे राजपुरुष इति समुदायवत्त्याद्बोधस्याराजकीयत्वप्रकारकज्ञानं प्रतिबन्धकत्वं न स्यादिति वाच्यम् । अराजकीयत्वस्य राजसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदरूपतया अराजकीयत्वप्रकारकज्ञानस्य राजसम्बन्धवत्त्वेन तत्प्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वसम्भवात् । राजपुरुषो देवदत्तस्य पितृव्यस्य वा तेन सम्बन्धेनैकविशेषणविशिष्टे विशेष्ये तत्सजातीयसम्बन्धेन विशेषणान्तरान्वयबोधो नेत्याद्यन्यत्र द्रष्टव्यः ॥ ३१ ॥

पारम्पर्या वृत्तिवाक्यार्थबोधकविग्रहवाक्ये यो राज इत्यादेरर्थो दृष्टस्तस्य सम्बन्धान्तर्भावेण बोधक इति विरुद्धार्थकं भिन्नमेवेति राजपुरुष इत्यादिसमुदायस्य राजसम्बन्धवत्पुरुषादौ शक्तिः । अवयवशक्तितो भिन्ना । पङ्कजादिशब्दस्य पङ्कजत्वादवच्छिन्ने शक्तिः यस्य तथात्वानि नव्या दृष्टान्तेनैवेत्याह—पङ्कजशब्दवदिति । वृत्तिधर्माणामिति । उपसर्जनानामित्याद्येव । वचन—[illegible]

समास इति वृत्तिमात्रोपलक्षणम् । "समर्थः पदविधिः" (पा०सू० २।१।१) इत्यत्र पदमुद्दिश्य यो विधीयते समासादिः स समर्थः विग्रहवाक्यार्थाऽभिधाने शक्तः सन् साधुरिति सूत्रार्थस्य भाष्यात्ला-भात् । पदोद्देश्यकविधित्वञ्च कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधा-

दर्पणः

त्वादित्यर्थः । *वृत्तिमात्रेति* । मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । अजहत्स्वार्थलक्षणया वृत्ति-पञ्चकोपस्थापकमित्यर्थः । *वाक्याभिधान इति* । तदर्थाभिधान इत्यर्थः । *भाष्यादित्यस्य* । समर्थानां पदवचनमित्यादिः ।

मूले, *पङ्कजशब्दवदिति* ॥ सप्तम्यन्तादृत्तिः । उपमेये सप्तमीदर्शनात् । पङ्कज-शब्दे यथाऽवयवशक्त्यतिरिक्तशक्तिस्तद्वत्समासेऽपीत्यर्थः । न च पङ्कजपदं रूढिस्वी-कारे मानाभाव । समुदायात् पद्मत्वविशिष्टप्रतीतेरेव मानत्वात् । पदाज्ञियतोपस्थितं स्वार्थैकसाम्यत्वात् पङ्कजपदाद् योगेन कुमुदस्यापि बोधप्रसङ्गाच्च । रूढिस्वीकारेऽ-प्युक्तिस्पदेन वृक्षादेरिव योगेन पङ्कजपदेन कुमुदमपि बोध्यत इति तु न। यत्र योगरूढि-भ्यामेकार्थबोधस्तत्र केवलयौगिकार्थबोधे रूढेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् ।

अथवा रूढ्या नियमतः स्मृतपद्ममेव कर्तृव्यक्तिवाचकप्रत्ययेन पङ्कजनिकर्तृतया बोध्यते: "बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितव्यक्तिविशेषपरत्वम्" इति नियमाद् व्यक्तिवचनानां पत्किञ्चिद्व्यक्तितात्पर्यकाणां सन्निहितो यो व्यक्तिविशेषस्तत्परत्व-मिति तदर्थः । "घटेन जलमाहर" इत्यत्र सन्निहितसच्छिद्रव्यक्तिबोधवारणाय— *तत्र बाधकं विनेति* ।

तथाच पद्मे तात्पर्यसत्त्वेन तदेव योगेनाऽपि प्रतीयते, न कुमुदम् । प्रथमकल्पन्तु रूढिज्ञानस्य साक्षात्परम्परयावाऽनिवर्तकत्वात् प्रतिबन्धकत्वाऽसम्भ-वात क्षोदक्षमः । मिन्देरनायत्या मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेऽप्यत्र तत् कल्पने मानाभावात् । इत्यत्र पद्मानुभवसामग्रीसत्त्वात् तस्यैव बोधो, न कुमु-दस्य सत्यां हि सामग्र्यां फलाऽनुत्पादे प्रतिबन्धकस्यापेक्षणादिति तार्किकाः । तदृष्टान्तेन वृत्तिमात्र्ये समुदाये शक्तिरावश्यकीति कथने पूर्वोक्ताऽर्थं एव पर्यव-स्यतीति ।

नन्वजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे विशिष्टशक्ते सम्बन्धांशे विरामस्योक्तस्याद्वाक्येऽपि सम्बन्धांशे एव मे. स्वीकारात् को वृत्तिवाक्ययोर्वयाकरणनये विशेष इति चेदत्राहु । तत्र हि फलबलात् पदार्थोपस्थितिकाले नियमतः सम्बन्धांऽश उद्बोधकासमवधानक-ल्पनेन पृथगुपस्थितयोः पदार्थयोः संसर्गबोधः । वृत्तौ तु पदाऽर्थोपस्थितिसमकाल-मेव नियमतः संसर्गांशे उद्बोधकसमवधानकल्पनात् विशिष्टार्थोपस्थितिरिति वैलक्ष-ण्यापत्तेः । अत एव ग्रामादन्यादौ विशेष्यविशेषणभावव्यत्ययेन तु न बोधः । तत्राप युज्यमानद्वितायाऽर्थे सम्बन्धांशे समुदायशक्तिमात्रस्यानन्यलभ्यत्वात् । कल्प

परीक्षा

वृत्तिमात्रेति । अत्र मात्रपदं कार्त्स्न्यार्थकम् । तथाच समासपदस्याजहत्स्वार्थलक्ष-णया कारकेभ्यो इति रूपनाम् इत्यत्र वृत्तिमात्रबोधकत्वमिति बोध्यम् । पदविधि-शब्दार्थमाह—*पदमुद्दिश्येति* । पदस्य विधिरिति विग्रहे या षष्ठी सोद्देश्यत्वार्थिकेति-

तुल्यमस्तु पञ्चस्वपि वृत्तिष्वस्त्येव । विशिष्टशक्त्यस्वीकर्तॄणां व्यपेक्षावादिनां मते दूषणं शक्तिसाधकमेवान्याशयेनाह—*पङ्कजशब्दवदिति* ॥ पङ्कजनिकर्तुरपि योगादेवोपस्थितौ तत्राऽपि समुदायशक्तिर्न सिद्ध्येत ।

न च पद्मत्वरूपेणोपस्थितये सा कल्प्यत इति वाच्यम् । चित्रग्वादिपदेऽपि स्वामित्वेनोपस्थितये तत्कल्पनावश्यकत्वात् । लक्षणयैव

दर्पणः

शक्त्यैव राजादिपदाद्राजादेरुपस्थितिसम्भवेन तत्र समुदायशक्तिकल्पने गौरवाच्च । नानार्थयोरभेदान्वय इत्यादिव्युत्पत्तिश्च पृथगुपस्थितनानार्थविषया इति ॥

अहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे पङ्कजशब्दस्य पूर्वोक्तरीत्या दृष्टान्तत्वासम्भवेनाऽन्यथा मूलमवतारयति—*विशिष्टशक्त्यस्वीकर्तॄणामिति* ॥ *साधकमिति* । विशिष्टशक्तिसाधकमेवेत्यर्थः । व्यपेक्षावादिनां 'राजपुरुष' इत्यादौ प्रत्येकशक्त्या पदार्थोपस्थितावाकाङ्क्षादिवशात् विशिष्टार्थबोधवत् पङ्कजशब्दादपि तथैव विशिष्टार्थोपस्थित्या रूढेरुच्छेदापत्तिः न च सा तवेष्टेत्याह—*पङ्कजनिकर्तुरपीति* ॥ तेन रूढेन पङ्कजस्यापीत्यर्थः ॥ *योगादेवेति* ॥ अवयवशक्त्यैवेत्यर्थः ॥ *तत्राऽपि*—पङ्कजादिपदेऽपि । तत्र तत्स्वीकारे तु किमपराद्धं समासे विशिष्टशक्त्येति भावः ।

सा—समुदायशक्तिः । *तत्कल्पनस्य*—रूढिकल्पनस्य चेत्यर्थः ।

परीक्षा

पदविधिमङ्कवरितोऽपि विधिः, पदविधिशब्देन गृह्यते । *शक्तिसाधकमिति* । अस्माकं मत इत्यादिः । पङ्कजशब्दवदित्यत्र सप्तम्यन्ताद्वतिः । *तत्राऽपि*—पङ्कजादिशब्देऽपि । *तद्*—समुदायबोधकम् । पदार्थोपस्थितिः शक्तिसाध्या । यदि समुदायस्य पद्मत्वावच्छिन्ने शक्तिर्न स्यात्तदा ततो रूढ्या पद्मत्वावच्छिन्नोपस्थितिर्न स्यात् । *स्वामित्वेन*—चित्रगुगोस्वामित्वेन । *तत्कल्पनेति* । तस्याः समुदायशक्तेः कल्पनेत्यर्थः । परमतमनूद्य दूषयति-*लक्षणयैवेति* । सा—लक्षणा । चित्रगुरित्यत्र यथा गोशब्दस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणा चित्रपदं तात्पर्यग्राहकमिति तथात्र प्रत्ययस्य पद्मत्वावच्छिन्ने लक्षणा । एतावताऽपि योगमात्रेण कुमुदबोधनं भविष्यतीति भावः । ननु पङ्कजेतिसमुदायस्य शक्तिस्वीकारेऽप्यवयवशक्त्या कुमुदबोधे किम्बाधकमिति चेन्न ? केवलयौगिकार्थबोधे समुदायशक्तिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनात् ।

यद्वा रूढ्यर्थयोगार्थयोरुपस्थितयोः क्वचिदिष्टेऽप्यवैशिष्ट्यमितिरीत्या रूढ्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितावेदनत्वान्यावच्छिन्नयोगार्थप्रकारताकशाब्दबुद्धिम्प्रति सा इतरानाश्रया नियामकत्वं कल्प्यते तावतैव केवलयौगिकार्थबोधो न । 'रूढिर्योगापहारिणी' इति प्रवादस्तु शुद्धरूढ्यर्थः न तु योगरूढ्यर्थः । यथा—अश्वगन्धा नादिसाधनरूढ्यर्थयोरुपस्थिति तत्र न रूढ्य योगार्थान्वयः । तत्रास्ति रूढियोगापहारकत्वव्यवहारः । स प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावनिबन्धनो न, किन्तु अदृष्टेरुपस्थितसमुदायाय स्वपदार्थस्याभेदानादनङ्गम एव । किञ्च नरेन्द्रमित्रादिन्यायेनैव प्रतिबन्धकता

तथोपस्थितिरिति चेत्, पङ्कजपदेऽपि सा सुवचा। एवं रथकारपदेऽपि। तथाच "वर्षासु रथकारोऽग्निमादधीत" इत्यत्रापि विना लक्षणां वल्सयोगेन ब्राह्मणादिविषयतयैवोपपत्तौ तत्कल्पनां कृत्वा जातिविशेषस्याधिकारित्वं प्रकल्प्यापूर्वविधाकल्पनमयुक्तं स्यादितिभावः।

दर्पणः

तथोपस्थितिरिति ॥ स्वामित्वादिना स्वाम्याद्युपस्थितिरित्यर्थः ॥ *सुवचेति* ॥ पङ्कत्वादिनोपस्थितिरपि लक्षणयेति वक्तुं शक्यमित्यर्थः। अधिकरणविरोधमपि तत्राह—*एवमिति* ॥ *लक्षणामिति* ॥ निरूढलक्षणामित्यर्थः। तस्या. शक्तिसमकक्षत्वादिति भावः। *योगेनेति* ॥ प्रत्येकपदवृत्त्युपस्थाप्यान्वयकर्तृत्वेनेत्यर्थः ॥ *उपपत्ताविति* ॥ शास्त्रमदृष्टमन्तरेणाऽप्यनुष्ठाननिर्वाह इत्यर्थः ॥ *तत्कल्पनामित्यादि* ॥ रूढिकल्पनामित्यर्थः। तां कल्पयित्वेति यावत्। *जातिविशेषस्येति* ॥

रथकारस्तु माहिष्यात् करिण्यां यस्य सम्भव.।

इति स्मृतिमहोदितजातिविशिष्टस्येत्यर्थः ॥ *अयुक्तमिति* । विनैव शास्त्रमदृष्टं

परीक्षा

कल्पनीया। तथाच गौरवं स्फुटमेव, अत एव "बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितव्यक्तिपरत्वम्" इति नियम उपपद्यते, व्यक्तिवचनानाम्–किञ्चिद्व्यक्तितात्पर्यकाणां शब्दानां सन्निहितो यो व्यक्तिविशेषस्तत्परत्वमित्यर्थ.। सच्छिद्रघटमभिधाने 'घटेन जलमाहर' इतिवाक्यात्सच्छिद्रघटबोधापत्तिवारणाय बाधकमित्वनेति। तथाच पङ्कमे तात्पर्यस्य सत्त्वेन तदेव प्रतीयते। न कुमुदम्, प्रथमकल्पस्तु न युक्त.। रूढिज्ञानस्य प्राहमावानवगाहितया जनकज्ञानविशेषित्वाच्चेति समुदायशक्तिस्वीकर्तृणामस्माकं वृत्तिवाक्ययोरेतावान् विशेषः। वृत्तेर्यत्र पदार्थोपस्थितिस्तत्र सम्बन्धांशे नियमत उद्बोधकसमवधानेन सम्बन्ध उपस्थितो भासतीति विशिष्टबोध एव भवति। वाक्यस्थले तु सम्बन्धांशे नियमत उद्बोधकसमवधानाकल्पनेन पृथगुपस्थितयो. संसर्ग इति सा सुवचेत्यनेन नैयायिकसिद्धान्तविरोधो लक्षणास्वीकार इति न तत्र लक्षणा। किन्तु विशिष्टशक्तिरेवेति तद्दृष्टान्तेन वृत्तिमात्रे समुदायशक्तिरित्यभिहितम्। *एवम्*—पङ्कजपदवत्, *रथकारपदेऽपीति*। समुदायशक्तिरेवेति शेषः।

तथाचेति। यो वाक्यार्थस्वीकार. तथाच योगमात्रकल्पन। *विना लक्षणामिति* तत्स्वताभिप्रायेण। तन्मते समुदायशक्त्याश्रयेण लक्षणया जातिविशेषावच्छिन्नोपस्थितिर्वाच्या, सा तु लक्षणा न स्वीकार्येति भाव। *तत्कल्पनाम्*–निरूढलक्षणाकल्पनाम्। उपपत्तिश्च– ब्राह्मणादीनामाधानानाम् [illegible] विना स्वनुष्ठानविशेषस्य दृष्टत्वा। *जातिविशेषस्य*–जातिविशेषावच्छिन्नस्य। [illegible]*–माहिष्येण करिण्या मुत्पन्न। माहिष्येण करिण्यामुत्पन्नस्य [illegible] इति स्मृत। तत्र माहिष्या वैश्यायामुत्पन्न माहिष्य। वैश्यायां शूद्रायामुत्पन्ना करिणी तदपत्यस्य जात्यन्तरविशिष्टत्वात् ब्राह्मणा इतिनिर्वचनाकल्पना कर्तुमिति वाच्यम्? तत्रासमवङ्कराणां मातृजातिग्रहणित्वात्। अत एव शूद्रसुतानां ब्राह्मणादिजन्यत्वेऽपि अब्राह्मणत्वादिरपूर्त्या, क्षत्रियवैश्यशूद्रा एव भवन्तीत्युक्तम्। तत्राश्च ब्राह्मणादिविशेषाहिता वाच्या। विशेषविधिरिति शास्त्रकल्पकत्वमुक्त। *अपूर्वविधाकल्पनम्*—आधानापवादविधि

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

विशिष्टशक्त्यस्वीकारे 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्रेव 'राजपुरुषः' इत्यत्रापि स्याद् विशेषणाद्यन्वयः । राजपदेन स्वतन्त्रोपस्थितिसत्त्वात् । विभाषावचनञ्च समासनियमवारणाय कार्य्यमिति ।

ननु "सविशेषणानाम्" इतिवचनान्न विशेषणाद्यन्वयः, विभाषावचनञ्च कृतमेवेत्याशङ्क्य समाधत्ते—*वचनैरेवेति* । न्यायसिद्धमेव सूत्रम् । व्यपेक्षाविवक्षायां वाक्यस्य, एकार्थीभावे समासस्येति स्वभावत एव प्रयोगनियमसम्भवात् । सविशेषणेऽपि विशिष्टशक्तौ राज्ञः पदार्थैकदेशत्वादन्वयासम्भवान्न्यायसिद्धमिति भावः ।

अत एव व्यपेक्षापक्षमुपक्रम्य, "अथतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्य योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्यः" इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् ॥ ३२ ॥

तथा धवखदिरौ निष्कौशाम्बिर्गोरथो घृतघटो गुडधानाः केशचूडः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्ण इत्यादावितरेतरयोग–अतिक्रान्त-युक्तपूर्ण–मिश्र–सङ्घात–विकार–सुप्प्रत्ययलोपे–वीप्सायर्थो वाचनिको वाच्य इत्यतिगौरवं स्यादिति दूषणान्तरमाह—

दर्पण॰

इत्यादिभिरित्यर्थः । उक्तार्थमेव प्रकटयति—*वचनभाव इति* । *न्यायसिद्धमेव सूत्रमिति* । इह व्यपेक्षायां समासो न भवत्येकार्थीभावे वाक्यं न भवति । विशिष्टविषयत्वेन बाध्यबाधकभावाऽसम्भवादिति न्यायसिद्धविभाषावचनं माऽस्त्वित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये–"न संज्ञाया भावाऽभावाविष्येते" इति । एकार्थीभावो विकल्पनाऽऽश्रयों विकल्पनेति तद्भावः ।

अन्वयासम्भवादिति । वृत्तौ उपसर्जनपदेन प्रधानार्थोऽभिधायिना भाव्यम् । स्वस्य विशेषणाऽऽकाङ्क्षायां च प्राधान्यमिति कथमेकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्च स्यात्, [illegible] । व्यपेक्षाया- [illegible] साकारकत्वाभि- [illegible] ३२ ॥

परीक्षा

[illegible] राज्ञोऽन्विताय [illegible] इत्यर्थः । *समासनियमेति* । स सामर्थ्य [illegible] भावः ।

[illegible] सूत्रमिति॰— विभाषा इति सूत्र [illegible] *अन्वयासम्भवादिति* । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] ॥

दूषणान्तरमाह—*तथा* [illegible] *लोप इति* । [illegible]

चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् ।
कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः ॥३३॥

आदिना घनश्यामः, हंसगमन इत्यादावियादीनां पूर्वोक्तानाञ्च संग्रहः । दूषणान्तरमाह– *बहुव्युत्पत्तिभञ्जनमिति* । अयमाशयः– चित्रगुरित्यत्र स्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा ।

न च तत्र लक्षणा । प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ तदसम्भवात् । प्राप्तिकर्मभिन्नमुदकमित्यादिबोधोत्तरं तत्सम्बन्धिग्रामलक्षणायाम- प्युदककर्तृकप्राप्तिकर्म ग्राम इत्यर्थालाभात् ।

प्राप्तेति क्तप्रत्ययस्यैव कर्मार्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेत्तर्हि समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्नप्राप्ति- कर्मेति स्यात् । अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदा-

---

दर्पणः

कैयटोक्तं दोषमप्युपपादयन्नाह—*अथेत्यादि* । *इति दूषणान्तरमिति* । इत्या- कारकं दूषणान्तरमित्यर्थः । *पूर्वोक्तानामिति* । निष्कौशाम्बिरित्यादौ क्रान्ताद्यर्थ- वाचकानां लोपवचनमित्यादिकानामित्यर्थः । एतद्दूषणोद्धारस्य पश्चाद्गत्वादाह– *दूषणान्तरमिति* । व्युत्पत्तिभङ्गमाविष्कर्तुमाह–*अयमाशय इति* । *लक्षणेति* । वाक्ये इति शेषः ।

चित्रगुरित्यादौ वाक्यस्य गोस्वामिलक्षकत्वेऽभीप्सितबोधलाभसम्भवादाह— *प्राप्तोदको ग्राम इति* । *लक्षणायामपीति* । इदञ्च मीमांसकमतेन । स्वबोध्यसम्ब- न्धस्यैव तैर्लक्षणात्वाभ्युपगमात् । बोधोत्तरमित्यस्याऽनुपपत्तिप्रतिसन्धाने सतीति शेषः । लक्षणायामपीत्यपिना तत्र लक्षणाया असम्भवं सूचयति—*अर्थालाभादिति* । प्राप्तिकर्मभिन्नोदकसम्बन्धिनो ग्रामेऽप्यनुभूयमानोदकाऽर्थालाभादित्यर्थः । *तर्हि स- मानाधिकरणेति* । सामानाधिकरण्यं चाऽत्र समानविभक्तिकत्वम् । अन्यथा कर्म-

परीक्षा

कौशाम्ब्या इत्यादौ क्रान्ताद्यर्थस्य सम्प्रत्ययाय तद्वाचकानां क्रान्तादिशब्दानां यथाप्रयोगो भवति, तथा वृत्तिजन्यबोधेऽपि तेषामानुषङ्गिकत्वाऽस्त्वीति तदर्थवाचकाना- मप्रयोगः स्यादिति न लोपो वाच्य इति भावः । *पूर्वोक्तानां*—निष्कौशाम्बिरि- त्यादौ क्रान्ताद्यर्थवाचकानाम् । *तत्र*—समासे । *तदसम्भवात्*—लक्षणाया असम्भवात् । प्राप्तेत्यत्र कर्तरि क्तप्रत्ययस्य सत्त्वादाह—*प्राप्तेति* । *अलाभा- दिति* किन्तु प्राप्तिकर्तृभिन्नोदकसम्बन्धी ग्राम इति बोधः स्यादिति शेषः । *कर्मणि लक्षणेति* विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनापि चित्रगुरित्यादावन्यपदार्थस्यैव भवि- ष्यतीति भावः । *व्युत्पत्तेरिति*—गवादु इति वाक्याद्गवादुरूप इति बोधाय नियमनाद् तथा व्युत्पत्ति इत्यवगमात् । सामानाधिकरण्यमत्र—समानविभक्तिक- त्वम् । *अन्यथा*—उदकाभिन्नप्राप्तिकर्मेति बोधाभ्युपगमे व्युत्पत्तिभङ्गोऽस्य

न्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः । प्राप्तेर्धात्वर्थतया कर्तृतासम्बन्धेन भेदेनोदकस्य तत्रान्वयासम्भवाच्च । अन्यथा 'देवदत्तः पच्यते' इत्यतः कर्तृतासम्बन्धेन देवदत्तस्यान्वयसम्भवेनानन्वयानापत्तेः ।

अथोदकाभिन्नकर्तृका प्राप्तिरिति बोधोत्तरं तत्सम्बन्धिग्रामो लक्ष्यत इति चेद् ? न । प्राप्तेर्धात्वर्थतया तत्कर्तारं प्रति विशेष्यताया असम्भवात् "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम्" इति व्युत्पत्तेः । प्राप्तपदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तस्या एव नामार्थत्वेनोदकेन सममभेदान्वयापत्तेश्च ।

एवम्, ऊढरथः, उपहृतपशुः, उद्धृतौदना, पञ्चपाधिकेत्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत्र हि रथकर्मकवहनकर्ता, पशुकर्मकोपहरणो-

दर्पणः

लाक्षणिकनामार्थोदकपदार्थयोरभेदान्वयाऽनभ्युपगम इत्यर्थः । *भङ्गापत्तेरिति* । लाक्षणिकव्युत्पत्तेरप्येव व्यभिचारादिति भावः ।

ननु तद्व्युत्पत्तौ सामानाधिकरण्यैकार्थाऽभिधायित्वस्यैव निवेशेन नेदं तद्विषयोऽत आह—*प्राप्तेरिति* । *अन्वयासम्भवादिति* । नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयस्याऽव्युत्पन्नत्वादिति भावः । *अन्यथा देवदत्त इति* । *अन्यथा*—उक्तव्युत्पत्त्यनभ्युपगम इत्यर्थः । *ग्रामो लक्ष्यत इति* । प्राप्तपदेनेति शेषः । उक्तबोधस्य सम्भवदुक्तिकत्वे कथञ्चिल्लक्षणाऽपि कल्प्येत, तदेव नाऽस्तीत्याह—*प्राप्तेर्धात्वर्थतयेति* । 'प्रकृतिप्रत्ययौ' इति व्याकरणसंज्ञाद्यौ व्यभिचारितत्वं मन्माश्याह—*प्राप्तपदे इति* । *नामार्थत्वेनेति* । नामजन्यप्रतीतिविशेष्यस्यैव नामार्थत्वादिति भावः ।

अभेदान्वयापत्तेश्चेति । समानविभक्तिकनामार्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति भावः । *द्रष्टव्यमिति* । अन्यमते वहनकर्माऽभिन्नो रथ इति बोधोत्तरं सम्बन्धिनि लक्षणायामपि रथकर्मकवहनकर्त्राऽनड्वानित्यादिशिष्टार्थस्याऽलाभ एव । कर्मार्थकक्तप्रत्ययस्य कर्तरि लक्षणायां तु धात्वर्थवहने रथस्य कर्मतया भेदसम्बन्धेनाऽन्वयो दुर्लभ एवोक्तव्युत्पत्तिविरोधादिति पूर्वोक्तदिशाऽवसेयमित्यर्थः ।

अत्र हीति । बोधाऽभ्युपगमादित्यनेनाऽन्वयि । अत्र "ऊढरथ." इत्यादि समासे

परीक्षा

प्राप्तिक्रियायामन्वयास्वीकारे चेति शेषः । *असम्भवाच्चेति* । नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेनान्वयासम्भवेनासम्भवादित्यर्थः । अन्यथा नामार्थधात्वर्थयोरपि भेदस्वीकारे पच्यतेरस्य कर्मणि लक्षणा न स्वीक्रियते, किन्तु प्रत्ययार्थः कर्ता प्रकृत्यर्थो विशेषणमित्यस्तु । तस्मिन्नुदकस्याभेदान्वयः । *लक्ष्यत इति* । उदकपदेनेति शेषः । अथान्यत्वात्पदार्थबोधार्थं कमण्डलवाक्यार्थस्यात्पत्र इष्टत्वादित्याशयेन शङ्कते—*अथेति* । ननु भवन्मते कर्तुराख्यातस्य प्रकृत्यर्थक्रियाम्प्रति विशेषणत्वं दृष्टमिति "प्रकृतिप्रत्ययौ" इति नियम औत्सर्गिक इत्यत आह—*प्राप्तपद इति* । इत्यादावपीति

इत्येवं, ओदनकर्मकपाककर्तृत्वाद्यवधिः, तदुपाश्रयविधिकरणमिति बो-धान्नुपपत्तेः । अतिरिक्तशक्तिपक्षे च षष्ठ्यर्थविशिष्टे पचपदस्यौद-नकर्मकपाकानुकूलव्यापारविशिष्टे अन्योऽन्यः इत्यादिसमुदायशक्त्यैव निर्वाह इति भावः ॥ ३३ ॥

बाधकान्तरमाह—

अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना ।
क्लृप्तत्यागश्चास्ति तव तत् किं शक्तिं न कल्पयेः ॥३४॥

अयम्भावः—चित्रगुरित्यादिषु चित्रगोः स्वाम्यादिप्रतीतिर्न विना शक्तिमुपपद्यते । न च तत्र लक्षणा । सा हि न चित्रपदे । चित्रस्वामी गौरिति बोधापत्तेः । नाऽपि गोपदे । गोस्वामी चित्र इत्यन्वयबोधापत्तेः । चित्रादिपदार्थस्य लक्ष्यैकदेशान्वयेन तत्र तदादेरन्वयाऽयोगात् ।

न च चित्राभिन्ना गौरिति शक्त्युपस्थाप्ययोरन्वयबोधोत्तरं तादृशगोस्वामी गोपदेन लक्ष्यत इति वाच्यम् । गोपदस्य चित्रपदस्य वा विनिगमनाविरहेण लक्षकत्वासम्भवात् ।

न च गोपदे साक्षात् सम्बन्ध एव विनिगमक इति वाच्यम् ।

दर्पणः

विशिष्टशक्त्यनुपगमे तु न कस्या अपि व्युत्पत्तेर्विरोध इत्याह—*अतिरिक्तेति* ॥३३॥

षष्ठ्यर्थबहुव्रीहिप्रसङ्गाद् बीजं प्रदर्शयति—*अयम्भाव इति* । *विना शक्ति-मिति* । समुदायशक्तिमित्यर्थः । *न च तत्रेति* । तादृशसमुदायघटकपूर्वोत्तरपदयो-रित्यर्थः । *चित्रस्वामीत्यादि* । समानाधिकरणनामार्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति भावः । ननु गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा । तत्र चित्रस्याभेदान्वये चित्राऽभिन्न-गोस्वामीति बोधो नानुपपन्नोऽत आह—*चित्रादिपदार्थस्येति* । आदिना तदादि-परिग्रहः । प्राधान्यात् पूर्वपदे लक्षणेत्यादावेव विवक्षितान्वयः ।

लक्ष्यैकदेशत्वेनेति । लक्ष्यगोस्वामिनिरूपितैकदेशत्वेनेत्यर्थः । *अन्वयायो-गादिति* । एकपदार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशे-ष्यतासम्बन्धेनाऽपरपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमित्यर्थकस्य 'पदार्थः पदार्थेना-न्वेति' इत्यादिव्युत्पत्तेर्विरोधाच्छाब्दबोधाऽभावादिति भावः । कस्यचिन्मतमाह—

परीक्षा

पूर्ववद्व्युत्पत्तिविरोधो वाच्य इति चेत् मन्मते तु दोषो नास्तीत्याह—*अति रिक्तेति* ॥ ३३ ॥

अयम्भाव इति अनुभवसिद्धमिति शेषः परोक्तमनूद्य दूषयति—*न चेति* *लक्ष्यैकदेशान्वयेन* । गवादेर्लक्ष्यैकदेशत्वेनान्वय । *तत्र*—गवादौ *चित्रादि मात्रस्य*—चित्रपदार्थस्य *तादृशगोस्वामीति*—चित्राभिन्नगोस्वामीत्यर्थः *साक्षात्सम्बन्ध इति* गोपदस्यान्यपदार्थे स्वामिनि साक्षात्सम्बन्धाभावात्तत्पदार्थस्य

अगत्या शक्त्यन्तरकल्पनेत्यर्थः ॥ क्लृप्तत्याग इत्यस्य क्लृप्तशक्त्योपपत्तिरिति व्युत्पत्तित्यागश्च तवास्ति ॥ तत् किं, सर्वत्र समासे शक्तिं न कल्पयेरिति वाक्यार्थः ॥

यत्तु व्यपेक्षावादिनो नैयायिकमीमांसकादयः । न समासे शक्तिः, राजपुरुष इत्यादौ राजपदादेः सम्बन्धिलक्षणयैव राजसम्बन्ध्यभिन्नः पुरुष इति बोधोपपत्तेः।

दर्पणः

दिन इति समर्थसूत्रे "परस्पराऽन्वययोग्यत्वरूपसामर्थ्यमेव व्यपेक्षा" इति वादिन इत्यर्थः ॥ *न समासे शक्तिरिति* । समासे राजपुरुषादिसमुदाये विशिष्टशक्तिर्नेत्यर्थः। समाससंज्ञाप्रयोजकत्वं क्लृप्तप्रत्येकपदवृत्त्यतिरिक्ते नास्तीति यावत् । संहतार्थमिति भाष्यकारोक्तेः संसर्गस्य पृथगुपस्थितिनिबन्धनत्वात् परस्परव्यपेक्षैव सामर्थ्यम् । "इदुतोः सामर्थ्ये" (पा॰सू॰ ८।३।४४) इत्यत्र समर्थपदस्य तादृशाऽर्थकत्वस्य सर्वैरङ्गीकारात्, पराङ्गवद्भावानुरोधाच्च, अन्यथा समासादावेकार्थीभावे, पराङ्गवद्भावादौ व्यपेक्षेति वाक्यभेदापत्तेः । तत्र व्यपेक्षाऽऽदरे तु, "अनेन मित्रावरुणाभ्यां कृतमावृतरूपशौ" इत्यादावुक्तेनैतयोः पराङ्गवद्भावे सति, "आमन्त्रितस्य च" (पा॰सू॰ ६।१।१९८) इत्याद्युदात्तताऽऽपत्तिः ।

न च "तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्" इति वार्त्तिकेनामन्त्रितार्थस्य यन्निमित्तं तद्वाचकमेव पराङ्गवदित्यर्थकेन नियमितत्वात् पराङ्गवद्भावस्याऽप्रसक्तिरिति वाच्यम्। समर्थपरिभाषयाऽपि तत्प्रत्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात् । "कृतेन मित्रावरुणौ" इत्येतयोः समभिव्याहृतक्रियान्वयित्वेन परस्परमसामर्थ्यात् "मित्रा वरुणावृतरूपशौ" एतयोस्तु पार्ष्ठिकाऽन्वयबोधसत्त्वादन्यत्रैव सामर्थ्यम् । स्पष्टं चेदं वेदभाष्ये। अत एवाऽनन्तरपाठोऽपि चरितार्थः । 'पुत्रो राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य' इत्यादौ निरुक्तव्यपेक्षारूपसामर्थ्याभावादेव समासाप्रसक्तेः ।

समर्थसूत्रार्थस्तु—पदसम्बन्धी समासादिविधिः साक्षात्परम्परया वा स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वरूपव्यपेक्षाऽपरनामकसामर्थ्यवत्पदाऽऽश्रितो बोध्य इति बहुव्रीहौ चित्राऽऽदिविषयतायाः साक्षात्प्रयोजकत्वाऽऽभावात्परम्परयेति ।

किञ्च वृत्तित्वाऽवच्छेदेनैकार्थीभाववादिमते स्वाऽवयवार्थाऽतिरिक्ताऽर्थाभिधायकत्वरूपवृत्तिलक्षणस्य कर्मधारयेऽव्याप्तिः । तत्राऽवयवाऽर्थातिरिक्ताऽर्थत्वस्याऽभावात्। वृत्तित्वसामानाधिकरण्येन तु रथन्तराऽऽदिरूढरूपे पङ्कजादियोगरूढे च कोशाऽऽदिसिद्धायाः समुदायशक्तेरस्माभिरप्यभ्युपगमेन सिद्धसाधनात् । शुद्धयौगिकचित्रग्वादिसमुदाये शक्त्यभ्युपगमस्तु कोशाऽऽद्यनुक्तत्वात्समासघटकप्रत्येकपदवृत्त्यवोधक एव इति तदभिसन्धिः । शक्तिकल्पकाऽनुपपत्त्यभावं तत्प्रयोजकतया दर्शयति-*राजपुरुष इत्यादाविति* ।

परीक्षा

पुरस्तदिति । *इति वाक्यार्थ इति* । तथा च न पौनरुक्त्यमिति भावः । *व्यपेक्षावादिन* । समर्थसूत्रस्थं सामर्थ्यं परस्परान्वययोग्यार्थकत्वमात्रमिति वादिनः । *बोधोपपत्तेरिति* । तथा च तत्पुरुषस्थले विग्रहवाक्ये पूर्वपदार्थस्य प्रकारता या विभ-

अत एव राज्ञः पदार्थैकदेशतया, न तत्र शोभनस्येत्यादिविशेषणान्वयः। न वा घनश्यामो निष्कौशाम्बिर्गोरथ इत्यादावविवादिप्रयोगापत्तिः। उक्तार्थकतयैव क्रान्तादिपदप्रयोगासम्भवात्। न वा "विभाषा" (पा०सू० २।१।११) इतिसूत्रावश्यकत्वम्। लक्षणया राजसम्बन्धभिन्नः पुरुष इति बुबोधयिषायां समासस्य राजसम्बन्धवानिति

दर्पणः

न च सम्बन्ध एव लक्ष्योऽस्त्वेवं च व्याससमासयोः समानाकारबोधजनकत्वप्रवादोऽप्युपपत्स्यते। राजाऽऽदिसम्बन्धरूपलक्ष्यार्थस्योत्तरपदार्थे आश्रयतयाऽन्वयेनैवोपपत्तौ सम्बन्धिनि लक्षणाऽभ्युपगमे प्रयोजनाऽभावश्चेति वाच्यम्। 'राजा पुरुषः' इत्यादावपि राजादिपदार्थस्य स्वस्वामिभावसम्बन्धेन पुरुषादावन्वयवारणाय निपाताऽतिरिक्तनामार्थनिष्ठाभेदाऽतिरिक्तसम्बन्धाऽवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययनिपाताऽन्यतरजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यावश्यकतया प्रकृते राजसम्बन्धरूपनामार्थस्य प्रत्ययनिपाताऽन्यतराऽनुपस्थितेः पुरुषादावन्वयाऽसम्भवात् निपाताऽतिरिक्तत्वविशेषणात् 'चन्द्र इव मुखम्' इत्यादाविवपदार्थसादृश्यस्य नामार्थस्य प्रत्ययजन्योपस्थितत्वविषये मुखे निपाताऽतिरिक्तनामार्थचन्द्रस्य तथोपस्थितत्वविषये सादृश्येऽन्वयेऽपि न क्षतिः। अभेदाऽतिरिक्तसम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वस्य प्रकारतायां निवेशाच्च 'राजा पुरुष' इत्यादावभेदाऽन्वयेऽपि न सा।

न च समस्यमानाऽतिरिक्तत्वेनाऽपि नाम्नो विशेषणीयत्वाच्च प्रकृतेऽनुपपत्तिरिति वाच्यम्। गौरवात्, क्वचिद्गत्या सङ्कोचेऽपि सर्वत्र सङ्कोचस्यान्याय्यत्वाच्च। प्रकृते सम्बन्धिलक्षणाभ्युपगमरूपगतिसत्त्वात्। निपातानां द्योतकत्वनये घटादिपदानां घटादिप्रतियोगिकत्वलाक्षणिकत्वेनैवोपपत्तौ निपाताऽतिरिक्तत्वस्याप्रवेशाच्चेति भावः।

अत एवेति। पूर्वपदस्य सम्बन्धिलाक्षणिकत्वादेवेत्यर्थः। *नविशेषणान्वय इति*। "पदार्थः पदार्थेनाऽन्वेति" इति व्युत्पत्तेरिति भावः। ननु 'गम्भीरायां नद्यां घोष' इत्यादौ नदीपदलक्ष्यनदीतीरार्थैकदेशनद्यादौ गम्भीराद्यन्वयवदत्राप्येकदेशाऽन्वयो दुर्वार इति चेद्? न। दृष्टान्तासिद्धेः। तत्राप्येतन्मते नदीपदस्य गम्भीरनदीतीरलक्षकतया, गम्भीरतात्पर्यग्राहकतायाश्च वक्ष्यमाणतया अदोषात्, तादृशव्युत्पत्तेः ससम्बन्धिव्यतिरिक्तविषयतया चैत्रस्य नप्तेत्यादावेकदेशाऽन्वयेऽपि क्षतिविरहादिति।

उक्तार्थतयेति। तत्र निरादीनां द्योतकतया कौशाम्ब्यादिपदस्यैव क्रान्ताद्यवधिकनिष्क्रमणकर्त्रर्थे लक्षणाऽभ्युपगमेनेवैभिनाऽर्थबोधोपपत्तौ क्रान्तादिशब्दानामुपादानाऽसम्भवादित्यर्थः। *आवश्यकत्वमिति*। तेन पारायणादावदृष्टार्थकतया

परीक्षा

निरस्तदर्थविशिष्टे लक्षणा स्वीक्रियत इति भाव। *अत एव*—राजपदस्य राजसम्बन्धे विशिष्टे लक्षणास्वीकारादेव। *प्रयोगासम्भवादिति*। पूर्वपदस्य लक्षणया तदर्थप्रतिपादकत्वसम्भवेन "उक्तार्थानामप्रयोग" इति न्यायेन तदर्थप्रतिपादनाय प्रयोगासम्भवादिति भाव। यदुक्तम्प्राक् विभाषावचनञ्च कार्य्यमिति तत्परिहारमाह—

बुबोधयिषायां चित्रगुरित्यादिप्रयोगनियमासम्भवात्। नाऽपि पङ्कजपदप्रतिबन्दी शक्तिसाधिका। तत्रावयवशक्तिमजानतोऽपि बोधात्।

न च शक्यग्रहे लक्षणया तेभ्यो विशिष्टार्थप्रत्ययः सम्भवति। अत एव राजादिपदशक्त्यग्रहे 'राजपुरुषः' 'चित्रगुः' इत्यादौ न बोधः। न च चित्रगुरित्यादौ लक्षणासम्भवेऽप्यवयवार्थपदमोहो लक्षणाया असम्भवे बहुव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेरिति वाच्यम्। 'प्रातोदकः' इत्यादावुदकपदे एव लक्षणास्वीकारात्। पूर्वपदस्य यौगिकत्वेन तल्लक्षणाया धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतया विलम्बितत्वात्। प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यनुरोधाच्च।

घटादिपदे चातिरिक्ता शक्तिः कल्प्यमाना विशिष्टे कल्प्यते। विशिष्टस्यैव सङ्केतितत्वात्। बोधकत्वस्यापि प्रत्येकं वर्णेष्वस-

---

दर्पण

त्पत्प्रतिपत्त्यर्थकतया वा तदुपयोगेऽपि न क्षतिरिति भावः। *प्रतिबन्दीति*। पङ्कजादिपदे पङ्कजत्वादिविशिष्टशक्तस्याभ्युपगमस्येत्यर्थः। अवयवशक्तिमजानतोऽपीत्यनेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं सूच्यते। *शक्यग्रहे*। अवयवशक्तिग्रहाऽभावे। *तेभ्य*। पङ्कजादिपदघटकावयवेभ्य इत्यर्थः। *विशिष्टाऽर्थप्रत्यय इति*। पङ्कजत्वाऽऽदिरूपेण पङ्कजाऽऽदिबोध इत्यर्थः। लक्षणायाः शक्तिघटितत्वादिति भावः। *अत एवेति*। तत्पदीयलक्षणायां तत्पदशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादेवेत्यर्थः। उत्तरपदलक्षणायां विनिगमकमाह—*यौगिकत्वेनेति*। विलम्बितत्वादित्यनेन शीघ्रोपस्थितिकत्वमुत्तरपदलक्षणायां विनिगमकमिति सूचितम्।

ननु व्युत्पत्तिपक्षे यौगिकत्वमुदकाऽऽदिपदानामपि समानम् अत आह—*प्रत्ययानामिति*। यथाश्रुतप्रकृत्यर्थस्यान्वयादकादौ बाधात् प्रकृत्यर्थपदमन्यपरं स्यादते—*सन्निहितेति*। [illegible]

परीक्षा

न वा त्रिभागेरिति। पूर्वोक्तपङ्कजशब्दवदिति दृष्टान्तोपादानं खण्डयति—*नापीति*। *तत्रेति*—तत्रेत्यर्थः। लक्षणाया शक्यार्थोपस्थितिपूर्वकत्वेन शक्यार्थग्रहाभावे लक्षणायास्तत्रासम्भवादिति भावः। *अत एव*—राजपुरुषादिसमुदाये प्रत्येकपदस्य बोधकत्वादेव। *न बोध इति*। शक्यार्थोपस्थित्यभावेन लक्षणयाऽर्थोपस्थित्यसम्भवादिति भावः। द्वितीयकारिकासूचितं दोषं परिहरति—*नापि चित्रगुरिति*। *विलम्बितत्वादिति*। तथा च न पूर्वोक्तो विनिगमनाविरह इति भावः। उत्तरपदस्यैव लाक्षणिकत्वं स्यादित्याह—*प्रत्ययानामिति*। *अनुरोधाच्चेति*। उत्तरपदलक्षणेति शेषः। पङ्कजशब्द घटादिपदेष्वपि [illegible] खण्डयति—*घटादिपदे इति*। ननु वर्णमात्रस्य नश्वरत्वादपि बोधकत्वमस्थिरत्वात आह—*बोधक-

स्यात्। प्रकृते चाव्यवहितसन्निधानेन अन्यपदार्थान्वयसौलभ्यादुत्तरपदे एव सा कल्प्यत इति विशेषः। स्वीकृतञ्च घटादिपदेष्वपि चरम-

---

दर्पणः

दिना सर्वत्र सन्निहितत्वादिति भावः॥ शक्यत्वादित्यस्य, येन तत्रापि विनिगमकाभावेन स्यादिति शेषः। *उत्तरपद इति*। प्रासादादिपदोत्तरपदादिपदे इत्यर्थः॥ सा—लक्षणा। *विशेष इति*। घटादिपदात् समासस्य लक्षणाया वैषम्यमित्यर्थः॥

अत्रेदं बोध्यम्—उपकुम्भमित्यादावुत्तरपदस्यैव समीपाद्यर्थे लक्षणा, पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकम्। तत्पुरुषेऽपि क्वचिद्दधिपिप्पलीत्यादौ चैतीति चरमपदस्यैव सा। पिप्पल्यधीनार्थे इतरद् द्योतकम्। नीलोत्पलमित्यादिकर्मधारये तु न क्वापि सा, प्रत्येकपदवाच्यवस्तूपस्थितयोरभेदान्वयसौलभ्यात्। बहुव्रीहौ तूत्तरपद एव सेति सार एव व्यक्तम्। पाणिपादमिति द्वन्द्वेऽप्युत्तरपदस्य पाणिपादसमाहारे लक्षणा, पदान्तरं द्योतकम्, तत्रैव परम्परया वादनकर्मत्वान्वयः। एवमितरेतरयोगद्वन्द्वे साहित्यावच्छिन्नप्रत्येकपदार्थयोरुत्तरपदस्यैव सा। अत एव द्विवचनादर्थद्वित्वाद्यन्वयस्तत्र। समाहारद्वन्द्वे साहित्यं विशेष्यमत्र तु विशेषणमिति भेदः।

यद्वा समाहारद्वन्द्वेऽपि साहित्याऽप्रतीतेर्न तत्र लक्षणा, किन्तु प्रत्येकपदवाच्यवस्तूपस्थापनयोरेव साक्षाद् वादनकर्मत्वाऽन्वयः। "द्वन्द्वश्च प्राणि" (पा० सू० २।४।२) इति प्रकरणातिदिष्टैकवद्भावसमासस्य समाहारपदव्यपदेश्यत्वम्। इतरत्र तु तद्व्यवहार औपचारिकः। नापि इतरेतरयोगे तत्प्रसङ्गः। एवमितरेतरयोगे द्वन्द्वेऽपि न लक्षणा। एकस्मृत्यारूढपदद्वयात् प्रत्येकवाच्यवस्तूपस्थितावर्थयोर्द्वित्वाऽन्वयसम्भवात्। एकक्रियाऽन्वयित्वरूपस्य एकबुद्धिविषयत्वरूपस्य वा साहित्यस्य पश्चादेवाऽवगमेन पूर्वं तत्र लक्षणाग्रहाऽसम्भवात्। "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यस्य चार्थेऽन्वययोग्य इत्यर्थाच्च तद्विरोधोऽपि।

युक्तं चैतत्। द्वन्द्वत्वावच्छिन्नस्य प्रधानीभूतार्थद्वयप्रतिपादकत्वे एव, "द्वन्द्वः सामासिकस्य च" (गीता) इत्यनेन समाससमूहमध्ये द्वन्द्वस्य विभूतितया परिगणनस्य भगवत्कृतस्य सङ्गतेः। विशिष्टवाचकतया लक्षणया वा तस्य प्रधानीभूतसमाहारप्रतिपादकत्वे तु समासान्तराद् द्वन्द्वस्याऽविशेषात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव।

यत्तु—भारतभावदीपे—समसनं समाऽऽसनं समासो, विदुषां गुरुशिष्याणां वा सन्ध्यार्थे कथार्थे वैकत्राऽवस्थानम्। तत्र विदितमर्थजातं सामासिकम्। चातुरर्थिकष्ठक्। तस्य "ठस्येकः" (पा० सू० ७।३।५०) इतीकादेशः। "यस्येति च" (पा० सू० ६।४।१४८) इत्यलोपः। तस्य मध्ये द्वन्द्वो रहस्योऽहम्। "द्वन्द्वं रहस्य" (पा० सू० ८।१।१५) इति सूत्रे द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यवाचित्वं शाब्दिकप्रसिद्धमिति व्याख्यातम्।

तन्न विदिताऽर्थस्य चातुरर्थ्यासम्भवात्, अधिकरणत्वाद्येन सांकेतितसमासशब्दात् पारिभाषिकसमासस्याऽर्थस्येवोपस्थितत्वेन ग्राह्यस्य सामूहिकठक

परीक्षा

स्त्यापत्ति। बोधकस्य शक्ति इति मतेऽपि चरमवर्णमात्रे बोधकत्वं नास्ति तावन्मात्रात्प्रत्ययाभावात् किन्तु घट इत्यादि समुदाय एव तस्य सत्त्वम्। *प्रकृते*—समासस्थले। *सन्निधानेन*—उत्तरपदस्य सन्निधानेन। *सा*—लक्षणा। *विशेष

वर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसकम्मन्यैरित्याहुः।

दर्पण

समासशब्दात्तदनभिधानात्। "द्वन्द्वं रहस्य" (पा० सू० ८।१।१५) इत्यनेन रहस्ये व्युत्पादितद्वन्द्वस्य नित्यनपुंसकत्वेन पुंलिङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वादसम्भवात्। समासविधिनस्य तस्य पुंलिङ्गतायाः "चार्थे द्वन्द्वः" (पा० सू० २।२।२८) इत्यादौ दृष्टत्वात् पारिभाषिकत्वाच्च तेन समासस्यैव ग्रहणस्यौचित्याच्च चिन्त्यम्।

न च साहित्याभानेऽन्यतरस्य क्रियाऽन्वयविवक्षायां, पश्य धवं, खदिरं छिन्धीति वाक्यद्वयम्, पश्य धवखदिरौ छिन्धीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्। प्रत्ययार्थद्वित्वाद्य-न्वियधर्मिकस्यैव पदार्थान्तरान्वयबोधस्याऽन्यत्र दर्शनेनाऽत्रापि तदवच्छेदेनान्वय-स्यैवौचित्यात्।

न च द्वित्वाऽन्वययोग्यताऽवच्छेदकसाहित्यभानमन्तरेण द्वित्वाऽन्वय एव दुर्घट इति वाच्यम्। योग्यताऽवच्छेदकोपस्थितेरनपेक्षणात् तदुपस्थितेर्योग्य एव तदन्वयात्। अत एव 'घटेन जलमानय' इत्यत्र च्छिद्रेतरस्यैव योग्यतावशेनाऽन्वयः। न तु छिद्रेत-रत्वप्रकारकः शाब्दबोधः। तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्यैव द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदक-त्वेऽपि क्षतिविरहाच्च। विशेषितं चेदमधिकमन्यत्र।

न च "श्रीमन्नमनावधिमाधवौ" इत्यत्र समुच्चयलाभो न स्यादिति वाच्यम्। "यत् कर्तव्यं तदनया सह" इतिवचनात्तत्सिद्धेः। यद्यपि द्वन्द्वे परस्परान्वयित्वरूपस्यापेक्षा दुर्घटा। तथापि "चार्थे द्वन्द्वः" (पा०सू०२।२।२९) इति विधि-सामर्थ्यादेव तत्र समासः, तदर्थश्चास्तु। समुच्चयान्वाचययोस्त्वनभिधानादेव न द्वन्द्व इति स्पष्टं भाष्ये। अन्योन्यस्मै क्रियायामेकरूपेणाऽन्वयित्वमेव तत्र सामर्थ्यमिति। तन्न। कश्चित् तस्य कश्चित् पूर्वोक्तस्य सामर्थ्यस्याग्रहणे समर्थसूत्रे वाक्यभेदापत्तेरिति पूर्वोपात्तमिदृग्रेणाऽपि परिहरति—अस्वीकृतमिति।

चरमवर्णस्यैवेति ॥ पूर्वपूर्ववर्णाऽनुभवजन्यो यः संस्कारस्तत्सहितोऽन्तिमवर्णस्यैवेति चेत् ॥ केवलचरमवर्णाद्बोधाभावात्। अभिव्यक्तश्च व्यपि ॥ "अन्येषां सा-मर्थ्यं समास एवाऽन्यग्रहणे भवति" इति भाष्यार्थं प्रकाशयन्नेवाधिकमत्र पूर्व-

परीक्षा

इति०। घटादिविशेष्यसमासस्य [illegible] [illegible], तथापीत्यस्य अनुमीयते [illegible] भवतीति भाव। यद्यपि समासस्थलेन [illegible] वाचकत्वमेव [illegible] परिहरति—अस्वीकृतत्वादिति०। *मीमांस कम्मन्यैरिति० [illegible] [illegible] [illegible] न तु वाचकत्वस्य वाच-[illegible] इति [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

अत्रोच्यते–समासे शक्त्यस्वीकारे तस्य प्रातिपदि[illegible]
स्यात् । १. अर्थवत्त्वाभावात्, "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रा[illegible]
(पा० सू० १।२।४५) इत्यस्याप्रवृत्तेः । न च "कृत्तद्धित[illegible]
(पा० सू० १।२।४६) इत्यत्र समासग्रहणात् वा । तस्य [illegible]

परीक्षा

पूर्वं तात्पर्यग्राहकम् । यत्रानेकपदानां द्वन्द्व, यथा[illegible]

[illegible]

ताया भाष्यसिद्धाया वैयाकरणभूषणे स्पष्टं प्रतिपादितत्वात् । समास-

दर्पण

यति-*अत्रोच्यत इति* । संज्ञादीत्यादिना पदत्वादिपरिग्रहः ॥ *भाष्यसिद्धाया इति* । "समासग्रहणमर्थवत्समुदायानां नियमार्थम्" इति भाष्यसिद्धाया इत्यर्थः ।

स्पष्टमिति । वाक्यस्याऽप्यर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वप्रसक्तौ तद्व्यावृत्तये वचनारम्भसामर्थ्याच्च नियमार्थेन समासग्रहणेन समाहितम् । समासे शक्त्यनभ्युपगमे तस्य वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाऽभावेनाऽप्राप्तसंज्ञाविधेः तस्याऽऽवश्यकतया नियमार्थत्वव्याघातः स्पष्ट एव । तस्मादेतद्भाष्यमपि समासे विशिष्टशक्तौ मानमिति तत्रोक्तत्वादित्यर्थः ॥

न चाऽर्थवत्पदसामर्थ्येनाऽर्थवाचकपदघटितेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिः । अन्यथा धात्वादिपर्युदासेनैवाऽर्थवत्त्वे लब्धे तदुपादानवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । 'दशदाडिमानि' इत्याद्यनर्थकसमुदायस्य तु नियमेन वारणीयत्वादिति वाच्यम् । अर्थवद्ग्रहणस्योत्तरार्थतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वेन तत्सामर्थ्याऽभावात्, "अर्थवद्ग्रहणं संख्यापवादार्थम्" इति भाष्येणार्थपरेण सादृश्यबोधनार्थं तदुपयोगदर्शनाच्चेति विशिष्टशक्त्यनभ्युपगमस्तेन समासे प्रातिपदिकसंज्ञादौ भिन्नप्रमेयेति भावः ।

ननु चित्रगुरित्यादौ विशिष्टे शक्त्यनङ्गीकारेऽपि नाऽर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकसंज्ञाऽनुपपत्तिः । तथाहि—न शक्यसम्बन्धो लक्षणा, 'गम्भीरायां नद्यां घोष' इत्यादावसम्भवात् । तत्र तावद् गम्भीरपदं तीरलक्षकं नद्यामित्यस्याऽनन्वयापत्तेः, न हि तीरं नदी, अत एव नदीपदमपि न तथा । गम्भीरपदार्थस्याऽनन्वयापत्तेः । न च पदद्वये प्रत्येकं सा । विशिष्टनदीतीराऽभानप्रसङ्गात् । न च नदीपदेनैव गम्भीरनदीतीरं लक्ष्यते, गम्भीरादिपदं तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यम् । गम्भीरपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वमुत नदीपदस्येति विनिगमनाविरहात् ।

न च नदीपदस्य द्रव्यवाचकतया साक्षात्सम्बन्ध एव लक्षणायां विनिगमक इति वाच्यम् । गम्भीरपदस्याऽपि नित्यं गुणिवाचकतया तदर्थस्याऽपि साक्षात्सम्बन्धाऽविशेषात् । तस्मात् पदद्वयलक्षणायां गौरवात् समुदाय एव साऽङ्गीकार्या । अत एवार्थवादवाक्यानां प्राशस्त्ये लक्षणेति सङ्गच्छते । किन्तु स्वबोध्यसम्बन्ध एव सा । अस्ति च गम्भीरायां नद्यामित्यत्र वाक्यशक्त्या गम्भीराभिन्ननदी तत्सम्बन्धस्तीरे इति । एवञ्च चित्रगुरित्यादिसमुदायस्य लक्षणया चित्राऽभिन्नो गोस्वामीत्यर्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा साऽनुपपन्नेत्यत आह—*समासवाक्य इति* । वाक्य इत्युक्तया क्वचित्सम्भवेऽपि सर्वत्र राजपुरुषादिसमासे तदसम्भवं सूचयति ।

अयमाशयः—स्वशक्यसम्बन्धस्य न लक्षणात्वम्, भ्रमस्थलेऽपि तत्प्रसङ्गात् । किन्तु स्वज्ञाप्य इत्यस्य स्वनिष्ठज्ञापकतानिरूपितज्ञाप्यतावदर्थसम्बन्ध इत्यर्थो वाच्य । तत्र

परीक्षा

भावात् *समुदायस्यार्थवत्त्वाभावात्* । वृत्त्याऽर्थबोधजनकत्वं त्वर्थवत्त्वमिति सिद्धान्तात् । *सेति*—प्रातिपदिकसंज्ञेत्यर्थः । *तस्य*—समासघटकस्य । न च शक्त्यार्थबोधकत्वमर्थवत्त्वम्, किन्तु वृत्त्या इत्यस्य विवक्षाऽस्तु । एवञ्च शक्त्यभावेऽपि लक्षणाया स्वीकारेणानुपपत्तिरत आह—*समासवाक्य इति* ।

वाक्ये शक्त्यभावेन शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अप्यसम्भवेन लाक्ष-णिकार्थत्वस्याप्यसम्भवात् ।

अथ "तिप्तस्झि" इत्यारभ्य "ङ्योस्सुप्" इति तिप्प्रत्याहारो भाष्यसिद्धस्तमादाय "अतिप्प्रातिपदिकम्" इत्येव सूत्र्यताम्, कृत्तमर्थवदादिसूत्रद्वयेन । समासग्रहणञ्च नियमार्थमस्तु । तथाच अतिप्—तिबन्तभिन्नं प्रातिपदिकमित्यर्थात् समासस्यापि सा स्यादितिचेद् ? तथापि प्रत्येकं वर्णेषु संज्ञावारणायार्थवत्त्वा-

---

दर्पणः

ज्ञापकत्वं कृत्वा बोधकत्वमुत शक्तताज्ञानविषयत्वमात्रम् । नाद्यः । वाक्ये लक्षणाऽभावप्रसङ्गात् । तदर्थस्य गम्भीराभिन्नस्य शक्यबोध्यत्वात् । नान्त्यः । प्रत्येकं वर्णानामर्थवत्त्वापत्त्या विभक्त्यापत्तेरिति स्वाश्रयसम्बन्धो लक्षणैवैषाङ्गीकरणीयम् । तथाच समासे तद्वत्त्वेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽनुपपत्तिस्तदवस्थेति तदर्थं विशिष्टशक्तिः स्वीकार आवश्यक इति ।

भाष्यसिद्ध इति । "तिबेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वात्" इत्यादिस्तत्राऽभिधानादिति भावः । *सूत्र्यतामिति* । "अतिप्सनामश्च प्रातिपदिकम्" इत्येव सूत्र्यतामित्यर्थः । तथा च तिङ्सुबन्तभिन्नं यत्तत्प्रातिपदिकमित्यर्थेन समासस्य प्रातिपदिकत्वलाभादतिरिच्यमानं समासग्रहणं नियमार्थमस्त्वित्यर्थः । *प्रत्येकं वर्णेष्विति* । वर्णानामानर्थक्यपक्षे प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकारान्तराभावादविशेषेण प्रतिवर्णं विभक्तिसम्भवाद्व्यवस्थापयादिरिति भावः । *अर्थवत्त्वेनेति* अर्थवद्ग्रहणस्यावश्यकत्वेनेत्यर्थः ।

न चार्थवत्समुदायघटकवर्णानामर्थवत्त्वपक्षस्याऽपि भाष्ये दर्शनात्तद्ग्रहणेऽपि विभक्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् ॥ तस्मिन्नपि "सङ्घातस्यैकार्थ्यात् सुबभावो वर्णात्" इति भाष्यात्तस्यैकत्र विभक्तिः समुदायावयवाधिगतमेकत्वं बोधयेत् । एकत्वेव तदेकत्वं तत्र च न पुनः प्रत्यायितमिति बोधनीयाऽभावाद् विभक्तेः प्रत्येकवर्णादनुत्पत्तेरिति भावः ।

ननु समासग्रहणस्य [illegible] प्रातिपदिकसंज्ञा [illegible] कृत्तद्धित [illegible] सूत्रस्य [illegible] नियमक-त्वबाधा [illegible] वा नानन्वाक्यस्य [illegible] [illegible] [illegible] सूत्रस्य [illegible] कल्पेना-प्रातिपदिकसंज्ञाविधानात् [illegible] सूत्रस्य [illegible] भाव

प्रभा

सूत्रद्वयेन समासादिष्वस्य [illegible] प्रातिपदिकसंज्ञा साधयति—*अथेति* । *भाष्यसिद्ध इति* । [illegible] वार्तिके तत्प्रत्याहारग्रहणम् अतिप्स-नामश्च प्रातिपदिकत्वस्य सिद्धिरिति भावः । *तथापि*—अतिप्प्रातिपदिकमिति न्यासेऽपि । *अर्थवत्त्वावश्यकत्वेन*—अर्थवत्त्वस्य प्रातिपदिकसंज्ञाप्रवृत्ता-

ऽऽघटकत्वेन समासाख्यातितद्धितस्यमेव । तथाच प्रातिपदिकसंज्ञारूपं कार्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयति धूम इव वह्निम् ।

किञ्चैवं चित्रगुमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिः, प्रत्ययानां

दर्पणः

मृधस्य तु अव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वस्यमेव, न तु बहुपटुरित्यादिसमुदायोऽप्युत्पन्नत्वाभिमतस्तादृशसमुदायस्यार्थवत्त्वाऽभावात् । कृदन्तानां केषाञ्चिदर्थवत्त्वेऽपि धातुत्वात्, एवं तद्धितानामपि [redacted] इत्यानिन्यादीनां प्रत्ययत्वेन तादृशसमुदायस्य त्वनर्थकत्वेन पूर्वसूत्राऽविषयत्वेन तत्र तत्र प्रातिपदिकत्वविधानार्थं सूत्रकारेण द्वितीयं सूत्रं प्रणीतम् । अत एवाऽत्रार्थवदिति नाऽनुवर्तते असम्भवात्प्रयोजनाभावाच्च । तत्र कृच्छब्देन प्रत्ययपरिभाषया तदन्तग्रहणं संज्ञाविधावित्यस्य प्रायिकत्वात् । कृतरादिवत्केवलकृताममयोगेन तदुपादानवैयर्थ्याच्च । यद्यप्युक्तयुक्त्या तद्धितपदस्यापि तद्धितान्तपरत्वं लभ्यते तथापि बहुपट्वादिसङ्ग्रहाय तदन्ताऽव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्धितविशिष्टप्रकृतितद्धितसमुदायतद्धितान्तान्यतरपरतया व्याख्येयम् ।

प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधानावधित्वम् इः इत्यामित्यादौ [redacted] प्रत्ययस्यैव तदन्तत्वात् दोषः । पचतकयादिसमुदायान्तर्गततद्धितप्रकृतेर्निरुक्ततद्धितवैशिष्ट्याभावान्न तत्राऽतिप्रसङ्गः । एतद्ग्रहणपरिभाषया अनन्तरग्रहणज्ञापितायाः असार्वत्रिकत्वाच्च, न मूलकेनोपदंशमित्यादावतिप्रसक्तिः । एवं समासग्रहणेनाप्यप्राप्तप्रातिपदिकसंज्ञाविधानात्प्राप्त्युक्त इत्यादिसमुदायात् स्याद्युत्पत्तिः सुन्वेति तत्र विशिष्टवाक्यस्यानुपगमो निष्प्रमाणकः । वाक्यस्य सा मेत्युक्तमेव । तत्र कोशादिना शक्त्यपरिच्छेदात् ।

यत्र तु कोशादिकं परिच्छेदकं तत्र समासे पङ्कजादौ तां न निवारयामः । एवञ्च वाक्यस्यार्थवत्त्वाऽभावेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽप्रसक्तेस्तदप्रवृत्तिफलकत्वाऽभावेन समासग्रहणस्य नियमार्थत्ववर्णनमसाम्प्रतम् । भाष्ये तस्य नियमपरतया वर्णनं तु संसर्गस्य वाक्यार्थत्वमित्येकदेशिमतमनुसृत्यैवेत्यवधेयम्—«किञ्चैवमिति» । एवं समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे । कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिरित्यस्य गवादिपदार्थे इति शेषः । [redacted] हेतुमाह—«प्रत्ययानामिति» । तथा च प्रकृतित्वं प्रत्ययविधानावधित्वम्, न तु प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वम् । बहुपटुरित्यादौ पट्वादिशब्देऽव्याप्तेः ।

न च "तावेव सुप्तिङौ यौ तत परौ, सैव च प्रकृतिस्तयो" इति भाष्यात् प्रत्ययाऽव्यवहितपूर्वस्यैव प्रकृतित्वमायात इति वाच्यम् । तदर्थानवबोधात् । यौ ततो विधानं स्मरति विधानानुशासने परौ तावेव सुप्तिङावित्युपलक्षणं, प्रत्ययान्तरस्यापि । यतो विहितौ सैव प्रकृतिरिति तदर्थात् । आख्यातस्य प्रत्ययमात्राऽभिप्रायकत्व । तथाच समासोत्तरपदस्य विधानार्थमन्यकल्पनमिति वाक्ये न तस्य न दृश्यताऽन्यत्र प्रकृतित्वमत्यन्ताभिप्रायवादीति भाव ।

टिप्पणी

१ [illegible] अर्थवत्त्वमनुमापयति [illegible] [illegible] समासा [illegible] प्रातिपदिक [illegible]—पङ्कजादय [illegible] समुदायो [illegible] ।

[illegible]

प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकत्वव्युत्पत्तेः । विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययोत्पत्तेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् ।

यत्तु सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्प्यत इति ; तन्न । 'उपकुम्भम्', 'अर्द्धपिप्पली'इत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारात् ।

नच तथापि सन्निधानमेव । आनुशासनिकसन्निधेर्विवक्षितत्वात् । तथाच यत्पदोत्तरं याऽनुशिष्टा सा तदर्थगतं स्वार्थं बोधयति । समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमिति वाच्यम् ।

दर्पणः

प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिर्हि दण्डिनमानयेत्यादौ दण्डादौ कर्मत्वाऽन्वयवारणाय स्वीक्रियते । तदर्थ एव 'प्रकृत्यर्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितित्वेन हेतुता' इति तत्र प्रकृते सन्निहितत्वेनैव निवेशस्तावतैवोक्तस्थले व्यभिचारवारणान्न तु प्रकृतित्वेन, गौरवादिति मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—*यत्त्विति* ।

सन्निहितेति । सन्निहितत्वं चाव्यवहितपूर्वत्वेनाऽनुसन्धीयमानत्वम् । तस्य च चित्रग्वादिपदे गवादौ सत्त्वान्नोक्ताऽनुपपत्तिरिति भावः । व्युत्पत्तिरित्यत्रैवकारेण पूर्वोक्तप्रकृतित्वघटितव्युत्पत्तिव्यवच्छेदः, उपकुम्भादौ व्यभिचारोद्भावनं तु प्राचीनमते । नव्यमते तत्रोत्तरपदे लक्षणाऽभ्युपगमेन तदप्रसक्तेः ॥ *तथाऽपि* । उपकुम्भादिसमासेऽपीत्यर्थः ।

आनुशासनिकेति । सन्निहितत्वं नाऽव्यवहितपूर्वत्वम् । तत्त्वेनाऽनुसन्धीयमानत्वं वा । धवखदिरावित्यादौ धवादिपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयप्रसङ्गात् । किन्तु सन्निहितत्वेनाऽनुशासनबोधितत्वम् । तच्च धवादिपदार्थानामिवोपादिपदार्थानामस्तीत्याशयवानाह—*तथाचेति* । *समस्यमानपदोत्तरमिति* । समासस्याऽनेकपदसमुदायात्मकतया समुदायस्य प्रत्येकातिरिक्ततया समासस्यैव प्रातिपदिकत्वात् विहितविभक्तेस्तत्पदसन्निहितत्वादिति भावः ।

ननु नेदं यदि समासग्रहणनिबन्धना प्रातिपदिकसंज्ञा, किन्तु तस्य नियामकतया

परीक्षा

१ इत्यादि *प्रकृतिस्वार्थेति* । तस्य च अन्वयेऽयोग्यत्वाभावात् नेति शेषः ।

पूर्वोक्तसमाधानमाह— [illegible] *यत्त्विति* । *सन्निहितेति* । सन्निहितत्वम् अव्यवहितपूर्वत्वेन [illegible] *उपकुम्भमिति* । उप- [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] *अनुशासनिकेति* । *अनुशासनेति* [illegible] *समस्यमानेति* [illegible] *उपादिपदार्थानामिति*

अर्थवत्सूत्रेण विशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशिष्टोत्तरमेव विभक्त्यनुशासनात्।

अथ प्रकृतित्वाश्रये विभक्त्यर्थान्वय इत्येव कल्प्यत इति चेत्तर्हि, 'पङ्कजमानय', 'दण्डिनं पश्य', 'शूलिनं पूजय' इत्यादौ पङ्कदण्डशूलेष्वानयनदर्शनपूजनादेरन्वयप्रसङ्गः। 'अघटमानय' इत्यत्र घटेऽप्यानयनान्वयापत्तेश्च।

नच दण्डादीनां विशेषणतया न तत्रानयनाद्यन्वयः। 'पाकशीलः' 'धर्मात् सुखी' इत्यादौ पाकधर्मादिजन्यतया रूपसुखादावनन्वयप्रसङ्गात्। यच्च प्रकृत्यर्थत्वं तज्जन्यज्ञानविषयत्वमात्रम्, तच्चाविरुद्धमिति, तन्न। घटं पश्येत्यत्र घटपदात् समवायेनोपस्थिता-

---

दर्पण

पूर्वसूत्रेणैव सा वाच्या। तथाचोक्तप्रकारासम्भव इत्याशयेनाह—*अर्थवत्सूत्रेणेति*। तथाच—शास्त्रबोधितसन्निहितत्वमपि विशिष्टस्यैव, न केवलपूर्वपदस्येत्युत्तरपदे व्यभिचारो दुर्वार इति भावः। प्रकृतित्वस्य पर्याप्त्याख्यविलक्षणसम्बन्धेन समुदायमात्रविश्रान्तत्वेऽपि केवलाश्रयतया तद्रूपस्य प्रकृत्येकदेशेऽपि सम्भवात्तदुत्पत्तिमादाय [illegible] निरेवानीयेत्याशयेन शङ्कते—*अथेति*॥ *प्रकृतित्वाश्रये*। प्रकृतित्वाश्रयार्थे। असन्निहितप्रकृत्यर्थे दूषणमुक्त्वा सन्निहितेऽपि तदाह—*अघटमिति*॥ पूर्वपदार्थप्राधान्यमपेत्याशयेन दूषणोद्भावनम्। तत्त्वं चाग्रे वक्ष्यते।

विशेषणतयेति॥ एकत्र विशेषणतया सम्बन्धस्यापरत्र तदन्वये नैराकाङ्क्ष्यादिति भावः। यत्र क्वाऽपि विशेषणेनापरान्वय इति यथाश्रुतं दूषयति—*पाकशील इत्यादि*॥ शीलत्वसुखयोः स्वाश्रये विशेषणतयान्वितयोः पाकादिस्वार्थान्तर्गततत्सम्बन्धे हेतुत्वस्यानन्वयापत्तेरित्यर्थः॥ *तज्जन्यज्ञानविषयत्वमिति*॥ तत्पदार्थः प्रकृतिः। भाव-प्रत्ययेन वृत्तिप्रतिपाद्यत्वस्य व्यवच्छेदः। अत्र चित्रगवादिसमासान्तर्गतगवादिरर्थ इत्यर्थः॥ *अविरुद्धमिति*। अबाधितमित्यर्थः। 'घटं पश्य' इत्यत्र दर्शितानामा-

परीक्षा

भाव। *विशिष्टोत्तरमेवेति*। तथा च समस्यमानपदोत्तरत्वमित्यसङ्गतमिति भावः। *प्रकृतित्वाश्रये*। प्रकृतित्वाश्रयार्थे। प्रकृतित्वस्य व्याप्यवृत्तित्वाद् [illegible] तस्य सत्त्वमित्यभिप्रायः। [illegible] दूषणमाह—*अथेति*। *अन्वयप्रसङ्ग इति*। [illegible]। *विशेषणतयेति*। एकत्र विशेषण-[illegible] इति न पूर्वोक्तदोषमिति भावः। *पाकशील इति*। अत्र [illegible]। तत्र शील-[illegible] विशेषणतयेति [illegible]। किन्तु [illegible]। [illegible] इति भाष्यात्। [illegible]। [illegible] किन्तु [illegible] वर्तमानमित्याशयेन शङ्कते—*यच्चेति*। [illegible]। *अविरुद्धमिति*।

[illegible] प्रकृत्यर्थ[illegible]त्वात्।

[illegible] प्रकृत्यर्थ[illegible] इति चेद् ? न। [illegible] [illegible]। [illegible] इति चेद् ? न। [illegible] इति दिक्।

[illegible]

[illegible]

किञ्च 'राजपुरुषः' इत्यादौ सम्बन्धिनि, सम्बन्धे वा लक्षणा। नाद्यः। 'राज्ञः पुरुषः' इति विवरणविरोधात्। समाससमानार्थकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात्। अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयो न स्यात्। नान्त्यः।

दर्पणः

स्वामिभावसम्बन्धेन पुरुषे, तण्डुलस्य कर्मतासम्बन्धेन धात्वर्थपाकेऽन्वयवारणायाऽऽवश्यकत्वेऽपि तत्र राजा पुरुषस्तोकं पचतीत्यत्राऽभेदसम्बन्धेनाऽन्वयाद् व्यभि[illegible]र-वारणायाऽभेदातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वं नामार्थनिष्ठप्रकारतायां निरा[illegible]।

नच विशेषणविभक्तेरभेदार्थकतया निर्वाहः। कट एव कर्मेति भाष्यव्याख्याऽवसरे भीष्मादीनां स्वयमकर्मकत्वेऽपि विशेष्यसम्बन्धिविभक्त्यैव भीष्मादिपदोत्तरं भवितव्यम्। तदेकयोगक्षेमत्वात्। केवलानां च प्रातिपदिकानां "प्रत्ययः" "परश्च" इति नियमेन प्रयोगाऽनर्हत्वात्। यथेश्वरमुख्यः स्वयं निर्धना अपि तदीयधनेनैव तत्फलभाज एवं गुणा भवन्तीति "अनभिहिते" सूत्रे वदता कैयटेन विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकत्वं स्पष्टमेवोक्तम्। विभक्त्यर्थप्रातिपदिकार्थविशेष्यकपुरुषादिप्रकारकबोधस्याऽननुभवाच्च। अत एव व्युत्पत्तौ भेदेनेति पठ्यते। तथाच तत्पदे कस्यार्थराजसम्बन्धिन. पुरुषादावन्वयो नाऽनुपपन्नोऽत आह—*किञ्चेति*। *विवरणविरोधादिति* ॥

अत्र वदन्ति—विग्रहस्य विग्रियमाणसमासार्थकत्वं नाऽविग्रियमाणजन्यबोधे यद्विशेष्यकत्वे सति यत्प्रकारकत्वं तद्विशेष्यकतत्प्रकारकबोधजनकत्वम्। प्राप्तमुदकं यमित्यादेः प्राप्तोदकादिसमासविग्रहत्वाऽनुपपत्तेः। पचति, व्याकरणमधीते इत्यादीनां पाचको वैयाकरण इत्यादिकृत्तद्धितान्तविग्रहत्वापत्तेश्च। तत्र विग्रहविग्रहमाणजबोधविषयपदार्थानां विशेषणविशेष्यभावनैयत्यात्। नाऽपि तज्जन्यबोधीयावद्विषयविषयकबोधजनकत्वम्। पुरुषस्य राजेत्यस्यापि राजपुरुषादिविग्रहत्वापत्तेः। किन्तु विग्रियमाणजबोधजनकत्वं तत् वाच्यम्। प्राप्तमुदकं यमित्यादेः प्राप्तोदकादिसमासजबोधविषयाः परस्परसम्बन्धतात्पर्यविषयीभूताश्च यावन्तः पदार्थाः तत्कादस्वत्तावद्विषयकबोधजनकत्वम्। घटकीयः कर्मतेत्येतावन्मात्रस्य घटकर्मकाव्यवहृतिरिति विग्रहत्ववारणाय यावदिति। राज्ञः पुरुषः सुन्दर इत्यधिकावगाहिनो राजपुरुष इति विग्रहत्वमिष्टमेव।

वस्तुतस्तु शक्तिग्रहणाऽर्थे प्रयुज्यमाने तस्मिन्समानार्थविषयाऽर्थकत्वप्रयोगरीत्यैव। पुरुषस्य राजेत्यादेस्तु विग्रहत्ववारणाय तात्पर्यविषयत्वं विशेषणम्। तत्र पुरुषप्रतियोगी न। घट. कर्मत्वमित्यादिसमुदायस्य, घटानयनेत्यादीनां न। कुम्भं करोतीत्यादीनां कर्तृत्वाऽविवक्षानामेव व्यावर्तनं कुम्भकारादिविग्रहत्वम्। प्रकृते च राजपुरुष इत्यादिस्थस्य 'राज्ञ पुरुष'इति वाक्यं अप्रमाणत्वात् तस्य विग्रहत्वानुपपत्तिरिति ॥

अन्यथेति। समानार्थकत्वाभावे इत्यर्थः। *तस्मात्*—विग्रहवाक्यात्। [illegible] *त्यादिति*। तत्समानार्थकवाक्यस्य तत्प्रतिनिधित्वादिति भाव.।

प्रभा

परोक्तसमासार्थ व्याचष्टे—*किञ्चेति*। *सम्बन्धे*—राज पुरुष इति विवरण

राजसम्बन्धरूपः पुरुष इति बोधप्रसङ्गात् । विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरित्यादि प्रपञ्चितं वैयाकरणभूषणे ।

दर्पणः

सम्बन्धलक्षणाकल्पं दूषयति—'नान्य इति'। नीलोत्पलादिसमासस्थलेऽप्याह समान-विभक्तिकत्वपदार्थयोरन्वयम्—'विरुद्धविभक्तिरहितेति'। विरुद्धविभक्तिकत्वाशून्यप्रातिपदि-का[illegible]न्तोर्थ पचमीत्याद्यभेदान्वयदर्शनादाह—'प्रातिपदिकार्थयोरिति'। तथा-चाऽभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्द-बुद्धिं प्रति विरुद्धविभक्तिरहितपदजन्योपस्थितेर्हेतुतया सम्या राजपुरुष इत्यादिसमा-सोत्तरपदार्थे पुरुषादौ सत्त्वादभेदान्वयो दुर्वार इति भावः ।

ननु विरुद्धविभक्तिराहित्यं व्याससमाससाधारणम्, न विशेष्यवाचकपदस्य विशे-षणवाचकपदाऽप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वम् । 'नील घटमानय' इत्यादावभावात् । नाऽपि विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वम्, विशेष्य-पदाप्रकृतिकत्वस्य तदनुत्तरत्वस्य तदुत्तरत्वेनाऽप्रतिसन्धीयमानत्वस्य वा "नीलो घट" इत्यादौ नीलपदोत्तरविभक्तौ घटादिपदोत्तरविभक्तिभिन्नायां सत्त्वेन तत्राभेदान्वया-नुपपत्तेरिति चेत्?

अत्र केचित्—विशेषणपदे विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्त्यसजातीयविभक्त्यप्र-कृतिकत्वमेव विरुद्धविभक्तिराहित्यम्। साजात्यं च सुत्वादिना प्रथमात्वादिना वा। 'नीलो घट' इत्यादौ विशेषणविभक्तेर्विशेष्यविभक्तिभिन्नत्वेऽपि तत्सजातीयभिन्न-त्वाऽभावेनोक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तत्राऽक्षतत्वादिति ।

वस्तुतस्तु विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकत्वमिति मते विरुद्धत्वं स्वार्थभिन्ना-र्थकत्वम्। 'नीलो घट' इत्यादौ विशेषणविभक्तेर्निरर्थकतया तत्र विशेष्यविभक्तिविरु-द्धार्थकविभक्तिर्द्वितीयादिरेव, तदप्रकृतित्वस्य विशेषणवाचकपदे सत्त्वान्न तदसङ्गतिः । एवं 'नीलघटमानय' इत्यादिसमस्तस्थले विशेषणविभक्तेरेवाभावेन तादृशविभक्त्यप्रकृ-तित्वं विशेषणवाचकपदस्याऽव्याहतम् । अत एव 'चैत्रस्य सुतस्य धनम्' इत्यादौ नाऽभेदान्वयाऽऽकाङ्क्षा । तत्र विशेषणविशेष्यविभक्त्योर्विभिन्नसम्बन्धार्थकत्वात् । नाऽपि [illegible] पृथक्त्वे तु विशेषणवाचकविभक्तेर्भिन्नविजाती-यत्वेनाभेदाकाङ्क्षा [illegible] एव ।

प्रभा

व्याचष्टे—'विरुद्धविभक्तिरहितेति'। तत्र विरुद्धविभक्तिराहित्यं विशेष्यवाचकपदोत्तर-विभक्त्यप्रकृतित्वं [illegible] समर्थविभक्ति [illegible] नच राजन्—शब्द [illegible] न भेदान्वयानुपपत्तिरिति [illegible] पष्ठीविभक्ति [illegible] भेदान्वय इति [illegible] पुरुषादि [illegible] राज इति पञ्चस्थलेऽपि [illegible] षष्ठ्यन्तत्वस्य [illegible] राज [illegible] इति वाक्याऽराजभिन्नपुरुषा [illegible] इति [illegible] विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदि-कार्थयोरभेदान्वय इत्यर्थ [illegible] राजपदे षष्ठ्यन्तत्वाभावे [illegible] सम्बन्ध-लक्षणापक्षे राजसम्बन्ध्यभिन्न पुरुष इति बोधापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

अत एव "वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः" इत्यत्र न भक्षमुद्दिश्य प्राथम्यविधानं युक्तम् । एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति तृतीये । "त्र्यङ्गैः

दर्पणः

सारे—प्रातिपदिकार्थयोरिति प्रकृताभिप्रायेणैव । तथाच विरुद्धविभक्त्यप्रकृतिप्रातिपदिकार्थनिष्ठाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे धातुप्रातिपदिकान्यतरजन्योपस्थितिः कारणमित्यर्थः फलित इति ।

ननु पूर्वनिरुक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्याभेदान्वयबोधाङ्गत्वे 'चैत्रस्य सुतस्य धनम्' इत्यादौ तदापत्तिरत आह—*प्रपञ्चितमिति* । विभक्त्यर्थमन्तर्भाव्य नामार्थान्वय एवोक्तव्युत्पत्तिरिति तत्रोक्तम् । तस्यापि सार्थकविभक्त्यप्रकृतित्वमपि विशेषणवाचकपदे निवेशनीयमग्रेति तात्पर्य्यम् । मीमांसकैरपि विशिष्टशक्तिपक्षोऽभ्युपेत इत्याह—*अत एवेति* । समासे एकार्थीभावस्य सर्वसम्मतत्वादेवेत्यर्थः । *भक्षमुद्दिश्येति* । "ऋत्विजो हविःशेषान् भक्षयन्ति" इति विहितभक्षणमनूद्येत्यर्थः ।

एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति । उद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वये पृथगुपस्थितेर्नियामकत्वेन तदनुरोधेन तदभ्युपगमे विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वरूपैकप्रसरताभङ्गापत्तेरित्यर्थः । तैर्विशिष्टवाक्यस्यानभ्युपगमेऽपि विशिष्टलक्षणाया अभ्युपगमेनैकप्रसरतायास्तत्रसिद्धत्वात् । न चोद्देश्यतयाऽन्वये षष्ठ्यन्तयोगप्राथम्यादीनां विधेयतयान्वये च षष्ठ्यन्तयोगादीनां तन्त्रतया तत्र तदभावात् कथं तदापादानमिति वाच्यम् । सति तात्पर्य्ये, 'प्रथमो भक्षः', 'पण्डितो ब्राह्मणः', इत्यादावुद्देश्यविधेयभावेन बुद्धेरानुभविकतया षष्ठ्यन्तयोगादीनां प्रायिकत्वात् । तादृशवाक्यबोधे असमस्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुता तु न । 'दामोदरः पूज्यो', 'राजपुरुषः सुन्दर', इत्यादितस्तथा बोधानुपपत्तेस्तत्र च प्राथम्यविशिष्टं भक्षणान्तरमेव विधीयते शक्तिवृत्त्या । ततश्च प्राप्ताप्राप्तविवेकेन प्राथम्यविधिः पर्यवस्यतीति सिद्धान्तादिति भावः ।

त्र्यङ्गैरिति । तत्र हौत्र्याङ्गभूतत्रित्वविशिष्टयत्किञ्चिदङ्गविधानम्, किं वा त्रित्वविशिष्टाशेषाङ्गविधानमिति संशये प्रकृताविज्यावयवेन पुरोडाशेन स्विष्टकृते कुर्यादित्यत्रापि शेषभूतत्रित्वविशिष्टाऽङ्गैरेव स्विष्टकृद्यजनं युक्तमिति पूर्वपक्षे, शेषभूतानि कानिचिदङ्गान्यनूद्य त्रित्वविधाने एकप्रसरताभङ्गापत्तिस्तस्मात् कल्पसूत्रोक्तत्रित्वविशिष्टाङ्गान्तरविधानमिति निर्णीतं दशमाध्यायस्य तृतीये पादे इत्यर्थः । कल्पसूत्रोक्तानि हृदयाद्येकादशाङ्गानि तु हृदयम् १, जिह्वा २, वक्षो ३, यकृत् ४, वृक्कौ ५। ६,

परीक्षा

अत एव—समासे एकार्थीभावस्वीकारादेव । *तृतीये*—तृतीयाध्याये । तत्र हि 'वषट्कर्तुः प्रथमो भक्षः' इति वाक्येन वषट्कर्ता होता, तस्य भक्षणमुद्दिश्य इति यत् भक्षणानि वाक्यान्तरप्राप्तानीति तदनुवादेनाप्राप्तप्राथम्यमत्र विधीयत इति पूर्वपक्षे 'प्रथमभक्ष' इत्यस्य समस्तपदत्वेन यदि प्राथम्यविशिष्टत्वं स्यात्तदा यो भक्षः स प्रथम इत्यर्थं विशिष्टान्वयी वाक्यं स न सम्भवति, समासानुरोधेन, यथा पण्डितो ब्राह्मण इत्यत्र, पण्डित न ब्राह्मण इति वा न भवति । तथा च पण्डित ब्राह्मण इति समस्तं भवति यदि तथा तदा षष्ठ्यन्तस्याप्राथम्यविधानं सामर्थ्यं समासानुसरणेन स्यात् । एवं च प्राथम्यविशिष्टभक्षणान्तरमत्र

स्विष्टकृतं यजति" इत्यत्राङ्गानुवादेन त्रित्वविधानं न युक्तम्। एकप्रसरताभङ्गापत्तेरिति दशमे च निरूपितं सङ्गच्छते। सङ्गच्छते चाऽरुणाधिकरणारम्भः।

अन्यथा "अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति" इत्यत्रारुणपदयदितरयोरपि एकाब्दत्वादिगुणमात्रवाचकतया अमूर्त्तत्वात्, क्रीणातौ करणत्वासम्भवस्य तुल्यत्वादारुण्यस्यैव वाक्याद्भ-

---

दर्पणः

सव्यं दोः ७, उभे पार्श्वे ८। ९, दक्षिणा श्रोणी १०, गुदम् ११, इति। तत्र त्रीणि—दक्षिणोंऽसः, सव्या श्रोणी, गुदं तृतीयमिति।

नन्वेकप्रसरत्वं न विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वं, किन्तु समासघटकपदयोरुद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वयाऽबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिस्तद्भङ्गापत्तेरिति तदर्थो, न तु विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वभङ्गापत्तिरिति। तादृशव्युत्पत्तिशरीरं तु समासघटकपदार्थनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति समासघटकपदजन्योपस्थितिः प्रतिबन्धिकेति।

नच तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने गौरवमिति वाच्यम्। सर्वत्र विशिष्टशक्तिकल्पनापेक्षया क्वचित् प्रतिबध्यप्रतिबन्धभावकल्पने एव लाघवात्।

वस्तुतस्तु यत्रोद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधस्तत्पदार्थोपस्थितिसमवहिततदानुपूर्वीविरहादेव तथान्वयासम्भवात्प्रोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धककल्पनाऽपि। एकप्रसरता तु प्रथमपदार्थेऽन्वितमग्रविशेष्यकबोधाऽनुभव एवेति नोक्तयुक्त्या मीमांसकैर्विशिष्टशक्तिरभ्युपेयेत्यत आह—*सङ्गच्छते चेति*। *वाक्याद्भेदेति*। नच तस्य वाक्य-

परीक्षा

नेन क्षिपत इति सिद्धान्तितम्। *एकप्रसरतेति*। सा च विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वरूपा। *सा भज्येत*। उद्देश्यस्य पृथगुपस्थितेस्तथान्वयबोधे नियामकता भज्येत। *दशमे*—दशमाध्याये। तत्र हि—इज्याशेषभूतत्रित्वविशिष्टे तेषां यत् किञ्चिदङ्गविधानं किम्वा त्रित्वविशिष्टाशेषाङ्गविधानमिति संशये प्रकृतावित्यविशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृतो हुतत्वादत्रापि शेषभूतत्रित्वविशिष्टाङ्गैरेव स्विष्टकृद्यजनं युक्तम्। 'अङ्गैः स्विष्टकृतं यजति' इत्यत्र पशौ चोदकप्राप्तः स्विष्टकृत्प्रधानहविषो हृदयादिभ्य एकादशभ्योऽपि कर्त्तव्यत्वेन प्राप्त इति अङ्गैरिति वचनमङ्गानुवादेन त्रित्वविधानार्थमित्याशयकः पूर्वपक्षे—एकहायनं समासपदं तत्सर्वमुद्देश्यमुद्देश्यबोधकम् उपादानम्—विधेयबोधकम्। यदुत्तरार्द्धमुद्दिश्य पूर्वार्द्धस्य विधेयता स्यात्तदा प्रसरभेदात्सामर्थ्यविधानात्समासो न स्यादिति. त्रित्वविशिष्टाङ्गान्तरविधिरिति सिद्धान्तितम्। तच्चैकार्थीभावानभ्युपगमेऽसङ्गतमेव स्यादित्युक्तम्। एकादशाङ्गानि कल्पसूत्रोक्तानि बोध्यानि। हृदयम् १ जिह्वा २ वक्ष ३, यकृत् ४, वृक्कौ ५, सव्यं दो ६ उभे पार्श्वे ७ दक्षिणा श्रोणि ८ गुदम् ११ इति एकप्रसरत्वोपपत्तये च समासघटकपदार्थनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं समासघटकपदजन्योपस्थितिप्रतिबन्धकत्वमभ्युपगन्तव्यमिति निष्कर्षः। यत्र तु "सोऽरुणया क्रीणा"

भेदशङ्काया असम्भवादिति प्रपञ्चितं भूषणे। तस्मात् समासशक्तिपक्षो जैमिनीयैरवश्यमुपेय इत्यास्तां विस्तरः ॥ ३५ ॥

राजपुरुष इत्यादौ राजा चाऽसौ पुरुषश्चेत्येव विग्रहः। चित्रगुरित्यादौ च चित्राणां गवामयमित्येव समानार्थत्वानुरोधात्। यद्यपि प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिरिति "शेषो बहुव्रीहिः" (पा० सू० २।२।२३) इति सूत्राल्लभ्यते इति प्रथमान्तपक्षे वाक्यं, चित्रा गावो यस्येत्येवं

दर्पणः

भेदेन प्रकरणे निवेशोऽपि सम्भवति। अमूर्त्तत्वेन क्रियाभिः कारकत्वेन द्रव्यैः सममपि सम्बन्धासम्भवात्। न च तृतीयया ज्योतिष्टोमकरणीभूतप्राकरणिकद्रव्याण्यनूद्य तत् कर्त्तव्यं तद्वारुण्यगुणकेनेति परिच्छेदकत्वेन तदन्वयो नासम्भावित इति वाच्यम्। तथा सति शक्तिः कारकमिति सिद्धान्तभङ्गापत्तेरित्यपि बोध्यम्। उपसंहरति—*तस्मादिति*। जैमिनीयैरिति वदता नैयायिकमतस्य सयुक्तिकत्वं ध्वन्यते ॥ ३५ ॥

समानार्थत्वाऽनुरोधादिति। समानार्थत्वं च व्याससमासयोः समानविशेष्यप्रकारकबोधजनकत्वम्। तदनुरोधादित्यर्थः। उक्तविग्रहवाक्याऽन्तर्गतराजशब्दस्य सम्बन्धिनि लाक्षणिकत्वाद विग्रहत्वक्षतिः। सम्बन्धार्थकषष्ठ्यन्तस्य तु सम्बन्धप्रकारकबोधजनकत्वान्न विग्रहत्वमेवं चित्रा गावो यस्येत्यादेरपीत्याशयं प्रकाशयति—*यद्यपीत्यादि, मीमांसका इत्यन्तेन*। *सूत्राल्लभ्यते इति*। तेन हि "शेषो बहुव्रीहिः" (पा० सू० २।२।२३) इत्यधिकारात् प्रथमान्तिकस्य "द्वितीयाश्रित" इत्यादिनाऽनुक्तस्य समासो विधीयते। यद्यपि "विशेषणं विशेष्येण" (पा० सू० २।१।५७) इत्यादिना तस्याऽपि समास उक्त एव, तथापि नाऽसौ प्रथमान्तत्वेनोल्लिखित इति तत्रिकल्प योपत्वमविकलमिति भावः।

परीक्षा

प्रचरन्ति" इति वाक्येन उष्णीषे प्राप्तेऽपि "लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति" इति श्रूयते, तत्रापि लोहितोष्णीषा इति समासदर्शनेन लोहितोष्णीषविधानमेव शाब्दन्यायेन। प्राप्ताप्राप्तविवेकेन तु लौहित्यविधेयकोष्णीषोद्देश्यको मानसो बोधः। एवं मीमांसकैरवश्यं विशिष्टशक्तिव्यवहारः स्वीकार्य्य इत्यत्र साधकोत्तरमाह—*मङ्गल्येष्ट्यादि*।

अरुणपदवदिति। इदमरुणादिपदानाङ्गुणबोधकत्वमित्यभिप्रायेण। *एकत्वादिगुणमात्रेति*। एकहायनसम्बन्धमात्रस्य पिङ्गाक्षिसम्बन्धस्य चेत्यर्थः। प्रधानपश्वर्थं समासविधानादित्यर्थः। उपसंहरति—*तस्मादिति* ॥ ३४ ॥

मीमांसकविशेषमतं द्रूषयितुं तन्मतेऽनुवदति—*राजपुरुष इत्यादिना*। *समानार्थत्वानुरोधादिति*। समानार्थकार्थकत्वं च व्याससमासयोः समानविशेष्यप्रकारकबोधजनकत्वं तदनुरोधादित्यर्थः। 'राज्ञः पुरुषः' इति न विग्रहः, सम्बन्धार्थकषष्ठ्यन्तस्य राजसम्बन्धप्रकारकबोधजनकत्वम्, समासस्य तु सम्बन्धिप्रकारकबोधजनकत्वमिति। समानार्थकत्वाभावस्य सत्वात्, किन्तु राजा चासौ पुरुषश्चेत्येव, अत्र राजेत्यस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणया राजसम्बन्धिबोधकत्वात्। एवं चित्रा गावो यस्येत्यस्य गोविशेष्यकबोधजनकतया न विग्रहत्वम्, किन्तु चित्राणां गवामयमित्येव समाससमानार्थकविग्रहवाक्यमिति तदाशय।

समासवत्येव । 'षष्ठी' (पा० सू० २।२।८) इति समासविधानाद् राज्ञः पुरुष इति च पक्षे वाक्यम्, तथापि तत्र न विमृष्टं विधेयं [illegible] त्वात्, [illegible] मीमांसकाः । तान् प्रत्याह—

आख्यातं तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।
गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टो विपर्ययः ॥ ३५ ॥

तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदुपदर्शकं विधेयसमाख्यातं, तत्र विपर्ययो दृष्टः । तथाहि—'पाचिका' 'कुम्भकारः' इत्यादौ [illegible], कुम्भोऽनन्यगुणभूत [illegible] इति दोषः । 'घटं करोति' 'कुम्भं करोति' इत्यादौ [illegible] गुणभूता भावना, कुम्भोऽपि [illegible] भावनेति दोषः । [illegible] मीमांसकस्यापि गुणप्रधानभावाभ्युपगमो न [illegible] इति तत्र पाचिकस्य 'चित्रा गावो यस्य' इत्यादेर्विमृष्टत्वं बाधकमस्तीति भावः ॥ ३५ ॥

नन्वसूत्रयन्ना सर्वत्र समासे [illegible], अस्तु च तथा विमृष्टत्वापि षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारययोः [illegible]

दर्पणः

[illegible] । विधेयं [illegible] । [illegible] विशदम्—[illegible] । [illegible] । [illegible] विमृष्टे इत्यर्थः । [illegible]—[illegible] ।

ननु [illegible] इति दोषाय [illegible]—[illegible] इति [illegible] इति [illegible] इति [illegible] भावः ॥ ३० ॥

व्याख्या

[illegible]

रणसिद्धान्तसिद्धिर्न स्यादित्यत आह—

पर्यवस्यच्छाब्दबोधाऽविदूरप्राक्क्षणस्थितेः ॥
शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्तनम् ॥ ३६ ॥

पर्यवस्यँश्चासौ शाब्दबोधश्च तस्मादविदूरश्चासौ प्राक्क्षणश्च, तदानीन्तनलाघवमादायाऽधिकरणाऽविरोध इत्यर्थः। अयम्भावः- निषादस्थपतिपदस्य समासशक्तिपक्षे, निषादरूपे निषादानाञ्च स्थपतौ निषादस्वामिके पुरुषान्तरे चेत्येवं सर्वत्र शक्त्यानानार्थत्वम्।

दर्पणः

शक्तिमत्त्वाविशेषादिति ॥ शक्तिमत्त्वमेकार्थीभावः ॥ *सिद्धान्तसिद्धिरिति* सिद्धान्तस्य मीमांसितार्थस्य सिद्धिरनुष्ठानोपयोगार्हत्वमित्यर्थः। तथाहि-"निषादस्थपतिं याजयेत्" इति श्रूयते। तत्र निषादस्थपतिशब्दः किं षष्ठीतत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वोत कर्मधारय इति संशये, कर्मधारयेऽपूर्वविद्याध्ययनकल्पनागौरवात्, बहुव्रीहौ वाक्यलक्षणायां गौरवाल्लाघवाऽभावात् षष्ठीतत्पुरुष एवेति पूर्वपक्षे, तत्पुरुषस्या पूर्वपदलाक्षणिकतया कर्मधारयापेक्षया गौरवाल्लाघवात् कर्मधारय एव। अपूर्वविद्याध्ययनस्योत्तरकालकल्प्यत्वेन तादृशगौरवस्य फलमुखतया अदोषत्वादिति सिद्धान्तितम्, तद् विरुध्येत। समासमते तत्पुरुषस्वीकारेऽपि गौरवाऽनवकाशादिति भावः॥

तदानीन्तनेति। तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधाव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिशक्तिग्रहनिष्ठान्तरङ्गबहिरङ्गभावचिन्तनप्रयुक्तलाघवमादायेत्यर्थः। तदेव विशदयति—*अयम्भाव इति*। *निषादस्थपतिः*। स्थपतावित्यनेनान्वितम्। *निषादानामिति* निषादसम्बन्धिस्थपतावित्यर्थः। तत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्धान्तर्भावेणैकार्थीभावाऽभ्युपगमात्। *निषादस्वामिक इति*। स्थपतिशब्दस्य स्वाम्यर्थकतया निषादाभिन्नस्वामिके पुंसीत्यर्थः। तत्रान्यपदार्थान्तर्भावेण समुदायशक्तिस्वीकारात्। नानार्थत्वमित्यस्य इत्यानेकार्थोपस्थितौ जातायामिति शेषः। न्यायेनेत्यस्य च तात्पर्यमिति

परीक्षा

विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम्।
अम्बष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः पारशवोऽपि च॥

इति। स्मृतेर्निषादः मनुरजातीयस्थपतिशब्दश्च राजपर्याय इति तस्य वैदाधिकाराभावेऽनामसम्भव इति बहुव्रीहिवोप्य, स न सम्भवति। वाक्यस्य लक्षणायां गौरवात्। किन्तु स्थानात् षष्ठीतत्पुरुष इति पूर्वपक्षे तत्पुरुषस्य पूर्वपदस्य लाक्षणिकतया गुरुत्वमिति, लाघवात्कर्मधारय एव।

नचैव तस्य वेदाधिकाराभावे याजनमिति वाच्यम्। याजयेत्युपपदकल्पनात्। कल्पनागौरवं न दोषाय इति सिद्धान्तितम्न्यायादित्यत। एकार्थीभाववादिनाऽऽक्रमणं तत्र कल्पनाया अभावात् इति भावः। *तदानीन्तनेति*। तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधाव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिशक्तिग्रहनिष्ठान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य चिन्तनप्रयुक्तलाघवमादायेत्यर्थः। तदेवं स्फुटयति—*अयम्भाव इति*। *नानार्थत्वम्*। सम

यथा च "तत्रार्थे तात्पर्यात् विशेषावगतिः" इति स्यादेव तत्पु-
रुषार्थं पदद्वयेन पूर्वापरस्थितार्थे पर्यायवाचित्वादिलाभात् तत्
पर्यन्त इति। परेषामपि सति तात्पर्ये, 'पर्वाः प्रवेशयानि-

दर्पणः

मध्ये सति। •तत्पुरुषलाभात्•। तात्पर्यं तत्पुरुषलाभात्।

•पूर्वापरस्थितार्थे एवेति•। समासघटकपदद्वयस्य तत्पुरुषत्वादिना अर्थनानात्वविषयकव्युत्पत्तिबलात् तत्पुरुषत्वेन प्रथमोपस्थितार्थं पूर्वोपस्थितत्वावच्छिन्नत्वात् स्वतन्त्रस्य तात्पर्यं तदर्थोपदेशे, तेन विशेषावगतिः। न तु यद्विशेष्यतार्थविषयकत्वनिश्चयहेतुत्वमिति, तदुपस्थितेर्विलम्बितत्वादित्याशयस्य तात्पर्यम्।

नियमत्वेनैव तात्पर्यं तत्पुरुषनिर्णायकमित्यर्थे इत्यत्र प्रमाणम्। अन्यथा तत्पुरुषार्थोपस्थितेः पदान्तरार्थत्वात् प्रत्येकपदवृत्त्या पूर्वोपस्थितत्वेन च तत्पुरुषनिर्णय इति तस्यान्यतरत्वपक्षसङ्गतं न स्यादिति बोध्यम्। •तत्•—तात्पर्यम्। •तन्त्वेन•—प्रत्यासत्त्या।

ननु "संयोगो विप्रयोगश्च" इत्यादिना हरिणा संयोगादीनां विशेषावगतिहेतुत्वं बोध्यते, तत् कथं तात्पर्यस्य विशेषावगतिहेतुत्वमिति चेत्? न। नानार्थस्थलेषु संयोगादेरेव विनिगमकत्वेऽपि तात्पर्यं विशेषावगतिरिति तत्प्रयोजनस्य अपेक्षितत्वात्। संयोगादीनां तात्पर्यग्राहकतयैवोपयोगेन तात्पर्यस्य विशेषावगतिहेतुत्वं सर्वसम्मतमेवेति भाव।

ननु प्रत्येकपदवृत्तिपक्षे आपातेऽनेकार्थविरहसिद्धान्तोक्तेः विशिष्टशक्तिपक्षे ता-त्पर्यसिद्धान्तसमर्थने क्लेशो दुष्परिहर एवेत्यत आह—•परेषामपीति•। •प्रवेशयेति-
पदेति•। तात्पर्यस्यैव लक्षणानिदानतया तत्पक्षे वाक्यलक्षणया समासान्तर-बोधस्य दुर्वारतया तात्पर्याभावेनैव तदवगतेर्वारणीयत्वादित्यर्थः।

ननु "निषादस्थपतिं याजयेत्" इत्यत्र स्थपतिशब्दः स्वामिपर्यायः, षष्ठ्यर्थो वा उभयथाऽप्यसौ गुणवचनः। तस्य च जातिवचननिषादशब्देन कर्मधारये तत्र गुणवचनस्यैव पूर्वनिपातनियमेन स्थपतिनिषादमिति प्रसज्येत, ननु निषादस्थपतिमिति स्यात्। किञ्च उभयथाऽपि स्थपतिशब्दार्थस्य नित्यं सम्बन्धिनापेक्षत्वेन षष्ठीतत्पुरुष एव स्यान्न तु कर्मधारय इति कथमुक्तसिद्धान्तसङ्गतिः। प्रकृतेऽपीत्यत

प्रभा

तात्पर्येण नानार्थम्। •तत्पुरुषलाभात्•—सति षष्ठीतत्पुरुषलाभात्। •पूर्वापरस्थेति•।
समासघटकपदद्वयस्य तत्पुरुषोपस्थितार्थकनानार्थविषयककर्मधारयतत्पुरुषान्यतरत्वहेतु-
त्वेन प्रथमोपस्थितार्थत्वोपस्थितिनिमित्तविशेषस्य तात्पर्यनिर्णायकत्वस्य तात्पर्यमिति निश्च

: ० २ ५८

धलक्षणाया दुर्वारत्वात् तात्पर्य्यमेव कल्प्यकोटौ अवशिष्यत इति दिक् ॥ ३६ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे समासशक्ति निरूपणम् ॥ ५ ॥

दर्पणः

आह—*दिगिति* । तदर्थस्त्वत एवास्वरसात् "लिङ्गदर्शनाच्च" इति सूत्रं ऐतन्न-दोषमपास्याहुक्तं प्रणीतं महर्षिणा । तच्च शबरस्वामिना, "इदं हि निषादानामेवोपकारकं, नाऽर्याणामेवञ्च सन्निधापितानामेव स्वम्" इति भाष्ये व्याख्यानम् । तथाच इह दक्षिणालिङ्गात् कर्मधारयत्वे निर्णीते स्थपतिशब्दस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातो बोध्यः । सम्बन्धाकांक्षानिवृत्तिरप्यर्थतो निषादानां स्वत्वलाभादुपपद्यते । एवं छाग-मादिविचारस्तु कथञ्चित् सम्भवमात्रेणेति सर्वमनवद्यम् ॥ ३६ ॥

इति भूषणसारदर्पणे समासशक्तिनिरूपणम् ॥ ५ ॥

परीक्षा

पते । *तात्पर्य्यमेवेति* । तच्चिन्त्यमनुपदम् । तात्पर्य्यनिर्णायके इत्युक्तेषु संयोगादिषु तात्पर्य्यस्याग्रगणनादिति चेत् ? न । शब्दार्थस्यानवच्छेदे नानार्थस्थलीयस्थितेषु नानार्थेषु तात्पर्य्यनिश्चये संयोगादिना हेतुनैकस्मिन्नर्थेऽवधारिते तत्रैव तात्पर्य्यं कल्प्यत इत्यर्थात् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भूषणसारटीकायां परीक्षायां समासशक्तिनिरूपणम् ॥ ५ ॥

॥ अथ शक्तिनिर्णयः ॥

शक्तिप्रसङ्गात् तस्याः स्वरूपमाह—

> इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।
> अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा ॥३७॥

दर्पणः

अथ शक्तिनिर्णयः ।

प्रसङ्गादिति। "समासे खलु भिन्नैव शक्तिः" इति ग्रन्थेन स्मृतायाः शक्तेरुपेक्षानर्हत्वादिति भावः। अगृहीतवृत्तिकात् पदात् पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधस्य चादर्शनात्तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नार्थनिरूपितवृत्तिविषयकपदज्ञानं करणं, वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्व्यापारः। तां विना तदनुपपत्तेः, न तु वृत्तिमत्त्वेन ज्ञातं पदम्। अतीतानागतशब्दानुसन्धानाच्छाब्दबोधाऽनुदयप्रसङ्गात्।

वृत्तिश्च शक्तिलक्षणाभेदाद् द्विविधा। तत्रार्थे पदसङ्केतः शक्तिः। स चेदं पदमिममर्थं बोधयतु, इति पदविशेष्यकेच्छात्मकः। अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारकपदार्थविशेष्यकेच्छारूपो वा, विनिगमकाभावात्। तदा चार्थबोधकं पदं वाचकमिति व्यवह्रियते। शास्त्रकारादिसङ्केतः परिभाषा। तदा चार्थबोधकं पारिभाषिकमिति व्यवह्रियते—नदीवृद्ध्यादिपदम्। लक्षणा तु शक्यसम्बन्धः। तत्कल्पिका तु मुख्यार्थबाधोन्नीततात्पर्यानुपपत्तिः।

तथा हि—'गङ्गायां घोष' इत्यत्र गङ्गापदस्य घोषाऽभाववत् प्रवाहार्थकत्वेन तीरतात्पर्यकत्वं जानाति तात्पर्यविषयतीरस्मृतिं विनानुपपद्यमानेन तीरशाब्दबोधेन तत्स्मृतिराक्षिप्यते। सा च गङ्गापदवृत्तिं विनानुपपद्यमाना तज्ज्ञानमाक्षिपति। तद्वि-

परीक्षा

अथ शक्तिनिर्णयः ।

प्रसङ्गादिति। 'समासे खलु भिन्नैव' इति शक्तिनिरूपणप्रसङ्गादित्यर्थः। येषां पदानामर्थनिरूपितवृत्तिग्रहविषयता नास्ति तेभ्यः पदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधो वा न जायत इति तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितवृत्तिविषयकपदज्ञानं कारणम्। वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्व्यापारः, नव्य वृत्तिमत्त्वेन ज्ञायमानपदस्य करणत्वमिति मतं कैयटाश्रितम्, तच्च चिन्त्यम्। यत्र पदं न प्रयुक्तं क्वचित्, अपि तु तस्यार्थबोधकत्वमन्यतोऽवगतं भवति, तत्र तादृशकरणाभावाच्छाब्दबोधो न स्यात्, तादृशकरणाभावात्। अस्माकन्तु—वृत्तिमत्त्वेन पदज्ञानस्य सत्त्वाद्भवति शाब्दबोधस्योपपत्तिः। एवं च कारणतावच्छेदकधर्मे वृत्तेः प्रवेशात्तस्या निरूपणावश्यकम्। सा च वृत्तिर्द्विधा शक्तिर्लक्षणा च। तत्रादौ स्वमतानुरोधेन शक्तिस्वरूपमाह—*इन्द्रियाणामित्यादिना*। अयमर्थः चक्षुरादीन्द्रियविषयेष्वव्यवहारश्च तत्र-

दर्पणः

यथा गङ्गापदनिरूपिता वृत्तिर्न शक्तिस्तस्यास्तत्राभावात्, तत्स्तीरस्मारिका काचिदन्यैव वृत्तिः कल्प्यते। सा च गङ्गापदवाच्यसामीप्यरूपैव, तेन रूपेण गृह्यमाणा तीरं स्मारयत्यनुभावयति च। शक्यतावच्छेदकोपस्थितिस्तु न लक्षणा। उपस्थितिहेतोस्तस्यासम्भवात्। नापि स्वबोध्यसम्बन्धः। समासशक्तिनिरूपणेऽप्युक्तेः।

नन्वीश्वरेच्छायाः शक्तित्वासम्भवः, घटपदस्यापि पटे शक्तत्वप्रसङ्गात्, घटपदात् पटो बोद्धव्य इतीच्छाया विषयतया पटेऽपि सत्त्वात्। यदि चेश्वरेच्छीयतत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वं शक्तिरिति न पटपदेऽतिप्रसङ्गः। तादृशत्वेऽपि तादृशविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तत्रानभ्युपगमादित्युच्यते, तदापि गङ्गापदात् तीरबोधस्यापि जायमानत्वेन तन्मात्रविषयकेश्वरेच्छीयगङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य तीरे सत्त्वाच्छक्यत्वैव निर्वाहे कृतं लक्षणयेति चेद् ? न।

गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरांशे भ्रमत्वेन गङ्गापदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वसम्बन्धेन ईश्वरेच्छीयगङ्गादिपदानां प्रवाहादौ शक्तिस्तीरनिष्ठविशेष्यतायाश्च गङ्गादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितत्वेऽपि न तस्मात् तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपि तु शुद्धविषयतात्वेनेत्यभ्युपगमान्न तथा लक्षणान्यथासिद्धिर्नोऽपि विषयत्वलक्षणसम्बन्धस्य पदे अभ्युपगमाच्च सत्त्वेऽपि तत्रातिप्रसङ्गः।

तत्र शक्योपस्थितिनियामकः सादृश्यात्मकः सम्बन्धो गौणी, तदतिरिक्तस्तु शुद्धलक्षणेति व्यवह्रियते। शुद्धाऽप्युपादानलक्षणभेदेन द्विविधा। तत्र मुख्यार्थस्वार्थोपस्थापकत्वमुपादानत्वम्। शक्याऽविषयकलक्ष्यार्थोपस्थितिजनकत्वं लक्षणात्वम्। 'यष्टीः प्रवेशय' 'गङ्गायां घोषः' इत्यादिके यथाक्रममुदाहरणे। तत्राऽऽद्याऽजहत्स्वार्थाऽन्त्या च जहत्स्वार्थेत्युच्यते। तद्भेदान्तराणि त्वन्यतोऽवधार्याणीति नैयायिका आहुः।

मीमांसकास्तु—उक्तयुक्त्या लाक्षणिकपदस्य वाचकत्वपरिहारेऽपि नेश्वरेच्छायाः शक्तित्वम्। ईश्वरस्यैवाऽनभ्युपगमात्। अभिप्रायाया ईश्वरीयत्वमनुपादेयम्। एवं चाऽऽधुनिकसङ्केतज्ञानादपि शाब्दबोधोदयेन तादृशसङ्केतस्य वृत्तितानिर्वाहः। आधुनिकसङ्केतत्वेन तात्पर्यस्याऽपि वृत्तित्वप्रसङ्गस्तु न, पदार्थोपस्थितिनियामकसङ्केतस्यैव वृत्तित्वेन तस्याऽतथात्वात्। तज्ज्ञानस्य साक्षादेव शाब्दधीजनकतया पदार्थोपस्थित्यात्मकव्यापाराऽनपेक्षणात् वृत्त्युपस्थापितार्थे एव प्रकरणादिना तदवधारणात्।

आधुनिकसङ्केतितडित्थादिपदेषु त्वाधुनिकसङ्केतस्य प्रागवधारितस्य डित्थादिव्यक्तिशाब्दधीजनकपदार्थोपस्थितौ नियामकत्वेन तद्वृत्तित्वस्य मौलस्यादिति चद्धर्मापि सङ्केतस्य निरूपणनियामकतया पदार्थोपस्थितिविषयत्वस्याऽऽपादानसमर्थीनतया सम्बन्धस्याऽसम्भवात्। अन्यथा नूतनव्याकरणस्याद्युत्पत्त्यनिर्वाहात्। तस्मात् पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावनियामकः सम्बन्धः पदार्थान्तरमेव। नाप्यसौ समवेतः। अभावादावपि सत्त्वात्। किन्तु वैशिष्ट्यान्यतमसम्बन्धान्तरं शक्तिः इत्याहुः।

इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां स्वविषयेषु—चाक्षुषेषु घटादिषु यथाऽनादिर्योग्यता—तदीयचाक्षुषादिकारणता, तथा शब्दानामपि अर्थैः सह तद्बोधकारणतैव योग्यता, सैव शक्तिरित्यर्थः ।

ननु न बोधकारणत्वमनादिभूतं शक्तिः । आधुनिकदेवदत्तादिपदे तदभावात् । अन्यथा पित्रादिसङ्केताज्ञानेऽप्यन्वयबोधप्रसङ्गो, लाक्षणिकातिव्याप्तेश्चेति सङ्केतज्ञानमपि हेतुर्वाच्यम् । तथाचावश्य-

---

दर्पणः

वाच्यत्वं यथा च सत्त्वापि तथा वक्ष्यत इति वदता दीधितिकृतापि तन्मतमेवानुसृतम् ।

तदेतत्प्राचामतानि निराकर्तुमादौ तत्स्वरूपप्रदर्शनमित्याशयेन मूलमवतारयति—*तस्याः स्वरूपमिति* । *तस्याः*—शक्तेः । निर्विषयाणां तेषां कथं घटादिर्विषयोऽस्त आह—*चाक्षुषेति* । तथाचौपचारिकविषयत्वं न विरुद्धमिति भावः । चाक्षुषपदं त्वाचादिप्रत्यक्षस्याऽप्युपलक्षणम् । इन्द्रियनिष्ठचाक्षुषादिकारणतायामनादित्वम् । इन्द्रियजन्यपूर्वपूर्वबोधध्वंसकालिकत्वं, न त्वजन्यत्वमव्यावर्तकत्वात् । शब्दनिष्ठबोधकारणतायां तु स्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वंसवत्त्वम् । *तद्बोधकारणता* । अर्थबोधकत्वम् ।

ज्ञायमानं पदं कारणमभिप्रेत्येदम् । अन्यथा विषयतायां तादृशहेतुतावच्छेदकत्वार्थो बोध्यः । सङ्केतज्ञानं विनोक्तशक्तिग्रहाऽसम्भवेनावश्यापेक्षणीयतया तस्यैव शक्तित्वमस्तु, "तद्धेतोरेव" इति न्यायात् इत्याशङ्कते—*नन्विति* । तस्याऽशक्तित्वे हेतुराधुनिकेत्यादि । *आधुनिके*—एतत्कालिकसङ्केतविशिष्टे । *तदभावात्* । निरुक्तानादित्वविशेषणविशिष्टबोधकारणत्वाभावादित्यर्थः । विशेष्यसत्त्वेऽपि प्रकृते विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वेन तदप्रतियोगित्वरूपकारणत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।

नन्वनादिभूतमितिप्रसिद्धिप्रदर्शनमात्रार्थकं, न तु लक्षणशरीरे प्रविष्टम् । येन तद्रूपेण तस्य हेतुता सम्भाव्येत; किन्तु बोधकारणत्वेनैव । प्रकृते तेन रूपेण तज्ज्ञाने बाधकाभाव इति चेद्, स्यादेवम् । यदि सङ्केतग्रहमन्तरेणैव तद्ग्रहो भवेन्न तु तत् सम्भवतीत्याह—*अन्यथेति* । सङ्केतनिरपेक्षस्यैव तस्य शाब्दबोधहेतुत्वे इत्यर्थः । *लाक्षणिकेति* । तत्राप्यनादिभूतबोधजनकत्वव्यवहारादिति भावः । *आवश्यक-

परीक्षा

न्यज्ञानस्यार्थविषयकत्वेन कार्यधर्मस्य कारणे आरोपात् । यथा शब्देषु वाच्यार्थविषयकत्वव्यवहारस्तद्वत् योग्यतां विवृणोति—*तदीयेति* ।

एवं च शब्दार्थयोः सम्बन्धयोग्यता, सा च तत्तच्छब्दनिष्ठा तत्तदर्थविषयकशाब्दबोधकारणतारूपा, तस्यास्त्वनादित्वविशेषणं कारिकायामुपात्तम् । अनादित्वं च—प्रागभावाप्रतियोगित्वम्, तत्र युक्तिन्यासेन शङ्कते—*नन्विति* । *तदभावात्*—अनादित्वविशिष्टबोधकारणत्वस्य तत्सत्त्वे—पदानां सत्त्वेऽपि विशेषणाभावप्रयोज्यविशिष्टाभावात् । *अन्यथा*—अनादित्वविशिष्टबोधकारणत्वस्वीकारे । *अतिव्याप्तेश्चेति* । तेभ्योऽपि लक्ष्यार्थविषयकशाब्दबोधस्य जननेन लक्ष्यार्थविषयकबोधकारणतायास्तेषु दर्शनादिति शेषः । *सङ्केतज्ञानमपीति* । अपिना पूर्वोक्त-

कल्यात् स एव शक्तिरस्तु । स एवाधुनिके पित्रादिर्गथादौ चेश्वरस्य

दर्पण

स्यादिति० । अगत्याऽपेक्षणोपस्थानविषयत्वादित्यर्थः । अत एव । सङ्केत एव

परीक्षा

बोध्यताज्ञानसमुच्चयः । तथा च—सङ्केतज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धौ च । अत एव—सङ्केत एव । सङ्केतश्चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्यः, इत्याकारिकेच्छाऽस्योऽर्थोऽस्ति त्वयाऽत्र इदं पदं—इममर्थं बोधयत्विति पदविशेष्यकेच्छारूपो वाः द्विविधमवशिष्यते । अत एव—अर्थबोधकं पदं वाचकमिति व्यवहारः, तदर्थबोधकत्वमेव वाचकत्वम्, तत्र इदमस्मात् एतच्छब्दादित्यादिद्वयमपि व्यवहारे उद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावे इतरेतरव्यावर्तनं स्यात् । तत्रायं विशेषः—ईश्वरसङ्केतः शक्तिराधुनिकः सङ्केतस्तु परिभाषेति । ईश्वरसङ्केतेनार्थबोधकं पदं वाचकम् । यथा—घटादिपदम् । परिभाषयाऽर्थबोधकं पारिभाषिकम् । यथा—वृद्धिगुणादिपदम् । यत्र तु न द्विविधोऽपि सङ्केतोऽथ च तत्तदर्थविशेषस्य बोधकं भवति तल्लाक्षणिकमुच्यते । लक्षणा च शक्यसम्बन्धरूपा । तत्र शक्यार्थस्य साक्षात्परम्परासाधारणः सम्बन्धो यत्रास्ति सोऽर्थो लक्ष्य इति व्यवहारविषय, साक्षात्सम्बन्धरूपा तु लक्षणा गौणीत्युच्यते । मुख्यार्थबाधानुपपत्त्यादिप्रयोजनत्वे लक्षणा । यथा—गङ्गायां घोष इत्यत्र । अत्रादौ गङ्गापदस्य प्रवाहरूपार्थेऽन्वयानुपपत्त्या गङ्गापदं तीरपरं, गङ्गायां घोषाभावात्, प्रवाहार्थकमिति गृहीत्वा, इदं पदं तीरमात्रपरं, तात्पर्यविषयार्थत्वात्, घोषाद्यन्वयवत् तात्पर्यविशेषानुमाने तीरे बोधः, तस्मात् तत्र लक्षणा तीरस्य बोधकमपि । एवं च पदस्य तत्र वृत्तिरस्तीति गम्यते । तत्र शक्तिग्रहमूलकतीरे वृत्तिग्राहककोशादिप्रमाणाभावात् लक्षणैव तत्र स्वीकार्या । ननु गङ्गापदं तीरं बोधयतु इत्याकारेच्छापि किमा नास्ति, शक्तिरेव न युक्तम्, ईश्वरेच्छाया एकत्वात् यथा घटपदात् घटो बोद्धव्य इत्याकारा तथा गङ्गापदात्तीरो बोद्धव्य इत्याकाराऽपि । एवं च सर्वस्य शक्यत्वात् लक्षणोच्छेदापत्तिः । यदि चेश्वरेच्छाया एकत्वेऽपि तत्तदर्थबोधविषयकत्वनियामकत्वाभावात् शक्यलक्ष्यविभागः स्यात्, तत्र तु सा इति न तस्य शक्यत्वमिति चेत्, तथापि—तत्तदा इत्याकारेच्छाविषयत्वेन गङ्गापदस्यापि बोधकत्वं न गङ्गापदात्तीरो बोद्धव्य इत्याकारच्छापत्ति [illegible] सा शक्तिरिति गङ्गापदस्य तीरे शक्तिरस्तु [illegible] शक्त्या गङ्गापदात् तीरो बोद्धव्य इति, तीरे गङ्गा [illegible] व्यवहारो लोके न [illegible] गङ्गापदस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]।

[illegible] गौरवं तथापि [illegible]
[illegible]
[illegible] सिद्धेः [illegible] साम्यात्। [illegible]
[illegible]।

[illegible] शाब्दबोधहेतुता, [illegible]
[illegible] तथा वाच्यमिति चेद्? न। [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible] मूपसार—

स्तदुग्रहापत्तेरिति वाच्यम् ।

नेदं तद्बीजनकमितिग्रहवतो बाधेन पदे परग्रहं [illegible] ग्रहासम्भवात् । अन्यथा भ्रान्तिज्ञस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेरिति ।

तस्य प्रति[illegible] दर्पणः

[illegible]

न च [illegible]

द्दादुभयदि [illegible] सर्वांशुभवसितुत्वाच [illegible]

तौपरत्मवित्वे [illegible]

तस्मा [illegible]

मायान [illegible] [illegible]स्योपन्यासनैयर्थ्यात् । भाव्याभावानवगाहित्वेऽप्युप

विधर्शकप्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिबन्धकत्वोपगमेन तदुपन्यासस्य सार्थक्यसम्भा

सूक्ष्मानस्याभ्रमकमेव एवेत्याशयेन दूषयति—*नेदं तद्बीजनकमिति* । *बाधेन

अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिरन्तनिर्णयात्मकप्रतिबन्धकसमानेनेत्यर्थः । *तदुग्रहा

सम्भवात्* । अर्थविशेष्यका[illegible]

बाधग्रहेऽपि जायत [illegible]

भ्रान्तिज्ञस्येत्यनेन [illegible]

परीक्षा

परे—घटस्यापदे नागपदे च । *तदुग्रहासम्भवात्*—तदुगीनागादिविषयकबोधजनकत्वग्रहासम्भवात् । किन्तु बोधांशे घटस्यापदजन्यत्वप्रकारकत्वावगाही अर्थविशेष्यकत्वतादृशबोधविषयत्वप्रकारकत्वावगाही च बोधो भवतीति बोधः । अन्यथा स्वातन्त्र्येण बोधांशे तद्विषयकत्वप्रकारकत्वविषयत्वज्ञानेऽस्वीकारो भ्रान्तिज्ञस्य । चैत्रस्य शुक्तौ रजतत्वावगाहिज्ञाने ज्ञाने तदीयचैत्रादिज्ञानानुमित्युत्पत्तिर्मैत्रस्य आपत्तेः अयं शुक्तौ रजतं जानातीति । अथ [illegible] रजतमिति तु यदुक्तमस्य मैत्रस्यास्ति स मैत्रो भ्रान्तिज्ञो भवति । यथा चैत्रीयं ज्ञानं शुक्तौ रजतत्वप्रकारकम्, तथा मैत्रीयज्ञानमपि यदि शुक्तौ रजतत्वप्रकारकं तदा भ्रान्तिज्ञो मैत्रो भ्रान्तः स्यात् । किन्तु भ्रान्त्यंशे रजतविशेष्यकरजतत्वप्रकारकत्वमित्याकारकरजतत्वावगाही ज्ञानवानेव भवतीति बोध्यम् । तथा च स्वातन्त्र्यनिवेशनं निष्फलमिति भाव । ननु पदविशेष्यकार्थधीजनकत्वप्रकारकज्ञानस्य पदार्थोपस्थितिं प्रति कारणत्वस्वीकारे मुख्यत्वव्यापनाथमथ पतत्कर्तृजन्यबोधविषय इति ग्रहोऽपि हेतुः स्यात् । तथा च तद्विषयस्य तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वस्यापि शक्तित्वं स्यात् । न घटारति । पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः पूर्वमुपन्यस्यान्यस्याव्यभिचारात्तेति चेद् ? न तुल्यवित्तिवेद्यतया घटपदादेरर्थबोधजनकत्वस्य ज्ञानं तस्यार्थांशे पदजन्यत्वा

इदन्त्वार्थबोधजनकत्वं निषादादिशब्देऽङ्गानादेव गृह्यते। अतस्तज्ज्ञानात् पूर्वं न दोषः। नाऽपि लाक्षणिकोच्छेदापत्तिः, इष्टत्वात्। घटादिग्राहकव्यवहारस्य तुल्यत्वस्य साधारण्यात्।

किञ्च प्रत्यक्षादिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधाजनकत्वाच्छाब्दबोधं प्रति शक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कारणत्वं वाच्यम्। तथाच कार्यकारणभावद्वयस्य कल्पने गौरवं स्यात्। अस्माकं पुनः शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव हेतुतेति लाघवम्।

[illegible]

तद्व्यवहारान्तरत एव तत्त्वादिति भावः।

अथेदं चिन्त्यम्—यदेवं पदेनैतदर्थं बोधयत्विति [illegible] बोध[illegible] [illegible] हेतुतावादिनो व्यभिचारो दुरुद्धर एव। नच तत्र [illegible] बोधकताग्रहस्य [illegible] इति वाच्यम्। [illegible] तद्विषयकत्वेऽपि तद्धर्मांशे [illegible] न तेन विषयीक्रियते। [illegible] शक्तांशे [illegible] विषयीकरणात्। अन्यथा [illegible] भ्रान्तत्वापत्तिरित्यस्य स्यात्।

अत एव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पदार्थस्य [illegible] ग्रहादित्यस्य [illegible] पदार्थतावच्छेदकत्वाच्छक्यतावच्छेदकत्वेऽपि एकदेशान्वयिनैवेति।

[illegible]—*इदन्त्वेति* । [illegible] बोधकत्वं चेत्यर्थः। निषादी-त्यादिनान्वयः। पूर्वोक्तं लाक्षणिकोच्छेदापत्तिदोषत्वेन परिहरति—*नापीति*। *घटादिग्राहकेति* । [illegible] घटादिग्राहकव्यवहारादिवदस्यापि तुल्यत्वादित्यर्थः।

ननु [illegible] [illegible] [illegible] सा वाच्या। तथाच—[illegible] [illegible] [illegible] आह—*किञ्चेति*। *शाब्दबो-*

[illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]।

यदि च तुल्यवित्तिवेद्यत्वे नानात्वम् इत्युच्यते, तदा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कार्यतावच्छेदकं [illegible] व्यभिचारः। [illegible] यदि [illegible] [illegible] तदा [illegible] [illegible] [illegible] आह—*इद-* [illegible]*। पूर्वोक्तं लाक्षणिकोच्छेदापत्तिदोषत्वेन परिहरति—*नापीति*। *साधा-रणत्वादिति*। यथा [illegible] इदं पदम् [illegible] [illegible] [illegible] इति भावः।

[illegible] तुल्यत्वादित्यादिना [illegible] आह—*किञ्चेति*। *[illegible] इति*। [illegible] इत्यर्थः। एवं च [illegible] इत्यन्वयः। [illegible] गौरवं [illegible]

स्तद्ग्रहापत्तेरिति वाच्यम् ।

नेदं तद्बोधजनकमितिग्रहवतो बाधेन पदे पदग्रहं जानतोऽपि ग्रहासम्भवात् । अन्यथा भ्रान्तिज्ञस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेरिति ।

दर्पणः

तस्य प्रतिबन्धकता, प्रामाण्याभावानवगाहित्वादिति भावः ।

तद्ग्रहापत्तेरिति । घटादिशाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः ।

पि न तेन पदांशेऽर्थबोधकत्वं विषयीक्रियते येन तस्य शक्तिग्रहत्वं स्यात् । किन्तु तत्पदजन्यत्वमर्थांशे शाब्दबोधविषयत्वमेव तथा । तेन तुल्यवित्तिवेद्यतया बोधकत्वमप्यवगाह्यत इति तु दुर्वचम् । तुल्यवित्तिवेद्यत्वे मानाभावात् । तस्य प्रामाण्याभावावगाहिनो नेदं तद्बोधजनकमिति ज्ञानस्य जागरूकत्वात् ।

न च नि

बोधजनकत्वनिवेशात्, न परस्परजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारः । पुनश्च

तस्माच्छाब्दबोधापत्तिः सुकरेति वाच्यम् । तथा सति नेदमर्थधीजनकमिति भावानवगाहिनोऽप्रतिबन्धकग्रहस्योपन्यासवैयर्थ्यात् ।

विषयांशे प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिबन्धकत्वोपगमेन तदुपन्यासस्य सार्थ

तज्ज्ञानस्याऽप्यमव एवेत्याशयेन दूषयति—*नेदं तद्बोधजनकमिति* ।

अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिरुक्तनिर्णयात्मकप्रतिबन्धकज्ञानेनेत्यर्थः ।

सम्भवात्* । अर्थविशेष्यकपदजन्यबोधविषयत्वग्रहासम्भवादित्यर्थः ।

बाधग्रहेऽपि जायमानस्य रजतं शुक्तमनेनेति ग्रहस्य, इदं

भ्रान्तिज्ञस्येत्यनेन दोषाऽभाववत्वमपि सूच्यते । *भ्रान्तत्वापत्तेरिति* ।

परीक्षा

पदे—घटस्यापदे भागपदे च ।

पदबोधजनकत्वग्रहासम्भवात् । किन्तु बोधांशे

वगाही अर्थविशेष्यकत्वतादृशबोधविषयत्वप्रकारकत्वावगाही च बोधो

येयः । अन्यथा स्वातन्त्र्येण बोधांशे

ज्ञानेऽस्वीकारो भ्रान्तिज्ञस्य । चैत्रस्य रङ्गे रजतत्वावगाहिज्ञाने जाते

चैत्रादितस्तज्ज्ञानानुमितिरुत्पन्ना मैत्रस्य जायते । अयं रङ्गं रजतं जानातीति ।

रजतमिति तु ग्रहस्तस्य मैत्रस्यास्ति स मैत्रो भ्रान्तिज्ञो भवति । यथा

रङ्गे रजतत्वप्रकारकम्, तथा मैत्रीयज्ञानमपि यदि रङ्गे रजतत्वप्रकारकं तदा

मैत्रो भ्रान्तः स्यात् । किन्तु भ्रान्त्यत्र

रजतत्वावगाही ज्ञानवानेव भवतीति बोध्यम् । तथा च स्वातन्त्र्यविवेतत्

मिति भाव । ननु पदविशेष्यकार्थधीजनकत्वप्रकारकज्ञानस्य

कारणत्वस्वीकारे तुल्यन्यायतयाऽयमपि जनकत्वग्रहजन्यबोधविषय इति यदो

स्यात् । तथा च तद्विषयस्य तज्जन्यजन्यबोधविषयत्वस्यापि सत्त्विर्वं

न घटापत्ति । एकज्ञानजन्यज्ञानाधारस्थितेन पृथगुत्पन्नस्यान्यत्वादुप

इदं ? ■ तुल्यवित्तिवेद्यतया तत्पदांशेऽर्थबोधजनकत्वस्य ज्ञानं

इदञ्चार्थधीजनकत्वं पित्रादिसङ्केतज्ञानादेव गृह्यते । अतस्तज्ज्ञानात् पूर्वं न बोधः । नाऽपि लाक्षणिकोच्छेदापत्तिः, इष्टत्वात् । शक्तिग्राहकव्यवहारस्य मुख्यलक्ष्यसाधारण्यात् ।

किञ्च प्रत्यक्षादिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधाऽजनकत्वाच्छाब्दबोधं प्रति शक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कारणत्वं वाच्यम् । तथाच कार्यकारणभावद्वयस्य कल्पने गौरवं स्यात् । अस्माकं पुनः शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव हेतुतेति लाघवम् ।

दर्पणः

तदवगाहिज्ञानरत एव तत्त्वादिति भावः ।

अथेदं चिन्त्यम्—अस्मैदं पदमेनमर्थं बोधयत्विति सङ्केतमात्राच्छाब्दबोधस्तत्र बोधकताज्ञानस्य हेतुतावादिनो व्यभिचारो दुरुद्धर एव । न च तत्र सङ्केतज्ञानमेव बोधकताज्ञानमित्युक्तमेवेति वाच्यम् । सविकल्पकज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वेऽपि तद्विशेष्यांशे तत्प्रकारो न तेन विषयीक्रियते । 'घटमहं जानामि' इत्यनुव्यवसायेन ज्ञानांशे घटत्वप्रकारकत्वघटविशेष्यकत्वयोरेव विषयीकरणात् । अन्यथाऽभ्रान्तस्य भ्रान्तत्वापत्तिरनिवार्यैव स्यात् ।

अत एव शाब्दचिन्तामणौ तात्पर्यविषयसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वस्य पदपक्षकाऽनुमानेन सिद्धावपि नैतत्पदार्थेऽभिन्नतात्पर्यपदार्थसंसर्गसिद्धिः स्यादतस्तत्संसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमानेन तत्पदार्थतात्पर्यविषयसंसर्गस्याविषयीकरणादित्यस्वरसात् पदार्थपक्षकानुमानमवतारितं गदाधरमिश्रैरिति ।

शक्तिग्राहकमाह—*इदञ्चेति* । शक्तित्वेनाऽभ्युपगतं बोधकत्वं चेत्यर्थः । पित्रादीत्यादिनाऽऽप्तपरिग्रहः । पूर्वोक्तां लाक्षणिकोच्छेदापत्तिमिष्टत्वेन परिहरति—*नाऽपीति* । *शक्तिग्राहकेति* । लक्ष्य इव शक्तिग्राहकव्यवहारादेर्लक्ष्येऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः ।

ननु शक्यलक्ष्यव्यवहारानुपपत्त्या लक्षणावृत्तिरेव सा वाच्या । तथाच—लक्ष्योपस्थितये लक्षणावृत्तेरावश्यकत्वेन कथमुच्छेदस्येष्टत्वमत आह—*किञ्चेति* । *शाब्दबो-

परीक्षा

धविषयत्वावगाहित्वस्यापि सत्त्वात् ।

यदि च तुल्यवित्तिवेद्यत्वे मानाभाव इत्युच्यते, तदा व्यधिकरणानाधिकरण [illegible] [illegible] कार्यताऽवच्छेदक [illegible] व्यभिचार । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आह [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

स्तद्ग्रहापत्तेरिति वाच्यम् ।

नेदं तद्धीजनकमितिग्रहवतो बाधेन पदे परग्रहं जानतोऽपि तद्ग्रहासम्भवात् । अन्यथा भ्रान्तिज्ञस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेरिति ।

दर्पणः

तस्य प्रतिबन्धकता, प्रामाण्याभावानवगाहित्वादिति भावः ।

तद्ग्रहापत्तेरिति । घटादिशाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः । उक्तज्ञानस्य विषयविशेषत्वेऽपि न तेन पदांशेऽर्थबोधकत्वं विषयीक्रियते येन तस्य शक्तिग्रहत्वं स्यात् । किन्तु बोधांशे तत्पदजन्यत्वमर्थांशे शाब्दबोधविषयत्वमेव तथा । तेन मुख्यविशेष्यतया पदांशेऽर्थबोधकत्वमप्यवगाह्यत इति तु दुर्वचम् । मुख्यविशेष्यत्वे मानाभावात् । तत्प्रतिबन्धकस्य प्रामाण्याभावावगाहिनो नेदं तद्धीजनकमिति ज्ञानस्य जागरूकत्वाच्च ।

न च पदमिष्टार्थधीजनकमयन्दर्थनिष्ठपदजन्यबोधविषयत्वमपि शक्तिर्विनिगमनाविरहादुभयविधज्ञानाच्छाब्दबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वाच्च कार्य्यतावच्छेदककोटावन्यतरत्वनिवेशाच्च, न परस्परजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारः । एवञ्च द्वितीयशक्तिग्रहकाले तस्माच्छाब्दबोधापत्तिः सुकरेति वाच्यम् । तथा सति नेदमर्थधीजनकमिति प्रामाण्याभावावगाहिनोऽप्रतिबन्धकत्वस्योपन्यासवैयर्थ्यात् । प्रामाण्याभावानवगाहित्वेऽप्युभयविधशक्तिग्रहयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिबन्धकत्वोपगमेन तदुभयाभावस्य सार्वत्रिकत्वादुक्तज्ञानस्याऽसम्भव एवेत्याशयेन दूषयति—*नेदं तद्धीजनकमिति* । *बाधेन* । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततन्निरुक्तनिर्णयात्मकप्रतिबन्धकसद्भावेनेत्यर्थः । *तद्ग्रहासम्भवात्* । अयं विशेष्यकपदजन्यबोधविषयत्वग्रहासम्भवादित्यर्थः । *अन्यथेति* । बाधग्रहेऽपि जायमानस्य रजतं शुक्तमनेनेति ग्रहस्य, इदं विशेष्यकरजतप्रकारकत्वं । भ्रान्तिज्ञस्येत्यनेन दोषाऽभावकत्वमपि सूच्यते । *भ्रान्तत्वापत्तेरिति* । तद्भासकत्वं

परीक्षा

पदे—घटस्यापदे मागरपदे च । *तद्ग्रहासम्भवात्*—तद्धीजनकमिति यत्बोधजनकत्वग्रहासम्भवात् । किन्तु बोधांशे घटत्वापदजन्यत्वप्रकारकत्वावगाही अयंविशेष्यकत्वघटाद्यत्वबोधविषयत्वप्रकारकत्वावगाही च बोधो भवतीत्यर्थः । अन्यथा स्वातन्त्र्येण बोधांशे तत्तद्विषयकत्वप्रकारकत्वविशेष्यत्वज्ञानेऽस्वीकारो भ्रान्तिज्ञस्य । चैत्रस्य शुक्ते रजतत्वावगाहिज्ञाने जाते तदीयघटादिज्ञानानुमित्युत्पत्तिर्मैत्रस्य जायते । अयं शुक्ते रजतं जानातीति । अथ इदं रजतमिति तु ग्रहस्तस्य मैत्रस्यास्ति स मैत्रो भ्रान्तिज्ञो भवति । यथा चैत्रीयं ज्ञानं शुक्ते रजतत्वप्रकारकम्, तथा मैत्रीयज्ञानमपि यदि शुक्ते रजतत्वप्रकारकं तदा भ्रान्तिज्ञो मैत्रो भ्रान्तः स्यात् । किन्तु भ्रान्त्यंशे रजतविशेष्यकरजतत्वप्रकारकत्वमित्याकारकरजतत्वावगाही ज्ञानवानेव भवतीति बोध्यम् । तथा च स्वातन्त्र्यनिवेशात् निरुक्तमिति भाव । ननु पदविशेष्यकार्थधीजनकत्वप्रकारकज्ञानस्य पदार्थोपस्थितिं प्रति कारणत्वस्वीकारे मुख्यत्वस्यागतार्थत्वं पदजन्यबोधविषय इति यद्यपि इष्टं स्यात् । तथा च तद्विषयस्य तत्पदजन्यबोधविषयत्वस्यापि शक्तित्वं स्यात्, न चेष्टापत्तिः । पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितौ पूर्वमुक्तस्यान्यत्वादुभयविधानस्यैवेति घट ? न मुख्यविशेष्यतया पदांशेऽर्थबोधजनकत्वस्य ज्ञानं तस्यार्थांशे पदजन्य

इदञ्चार्थधीजनकत्वं पित्रादिसङ्केतग्रहणादेव गृह्यते । अतस्तज्ज्ञानात् पूर्वं न बोधः । नाऽपि लाक्षणिकोच्छेदापत्तिः, इष्टत्वात् । शक्तिग्राहकव्यवहारस्य मुख्यलक्ष्यसाधारण्यात् ।

किञ्च प्रत्यक्षादिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधाऽजनकत्वाच्छाब्दबोधं प्रति शक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कारणत्वं वाच्यम् । तथाच कार्यकारणभावद्वयस्य कल्पने गौरवं स्यात् । अस्माकं पुनः शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव हेतुतेति लाघवम् ।

दर्पणः

तद्ग्रहादिज्ञानवत एव तत्त्वादिति भावः ।

अत्रेदं चिन्त्यम्-यत्रेदं पदमेतदर्थं बोधयत्विति सङ्केतमात्राच्छाब्दबोधस्तत्र बोधकताशक्तिज्ञानस्य हेतुतावादिमते व्यभिचारो दुरुद्धर एव । नच तत्र सङ्केतज्ञानमेव बोधकताज्ञानमित्युक्तमेवेति वाच्यम् । सविषयकज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वेऽपि तद्विशेष्यांशे तत्प्रकारो न तेन विषयीक्रियते । 'घटमहं जानामि'इत्यनुव्यवसायेन ज्ञानांशे घटत्वप्रकारकत्वघटविशेष्यकत्वयोरेव विषयीकरणात् । अन्यथाऽभ्रान्तस्य भ्रान्तत्वापत्तिरनिवार्य्यैव स्यात् ।

अत एव शाब्दचिन्तामणौ तात्पर्यविषयसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वस्य पदपक्षकाऽनुमानेन सिद्धावपि नेतरपदार्थेऽभिमतापरपदार्थसंसर्गसिद्धिस्तात्पर्यसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमानेन तत्पदार्थतात्पर्य्यविषयसंसर्गस्याविषयीकरणादित्यस्वरसात् पदार्थपक्षकानुमानमवतारितं पक्षधरमिश्रैरिति ।

शक्तिग्राहकमाह—*इदञ्चेति* । शक्तित्वेनाऽभ्युपेतं बोधकत्वं चेत्यर्थः । पित्रादीत्यादिनाऽऽप्तपरिग्रहः । पूर्वोक्तां लाक्षणिकोच्छेदापत्तिमिष्टत्वेन परिहरति—*नाऽपीति* । *शक्तिग्राहकेति* । शक्य एव शक्तिग्राहकव्यवहाराल्लक्ष्येऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः ।

ननु शक्यलक्ष्यव्यवहारानुपपत्त्या लक्ष्यव्यावृत्तैव सा वाच्या । तथाच—लक्ष्योपस्थितये लक्षणावृत्तेरावश्यकत्वेन कथमुक्तापत्तेरिष्टत्वमत आह—*किञ्चेति* । *शाब्दबो-*

परीक्षा

धविषयत्वावगाहित्वस्यापि सम्भवात् ।

यदि च तुल्यवित्तिवेद्यत्वे मानाभाव इत्युच्यते, तदा स्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेन तत्तज्ज्ञानवैशिष्ट्यस्य कार्यतावच्छेदके निवेशान्न व्यभिचारः । तत्त्वर्थधीजनकत्वं यदि शक्तिस्तस्याश्च शब्दश्रवणमात्रेण ग्रहः, तदा बालविशेषस्याऽगृहीतसङ्केताच्च श्रुतात्पदादपि बोधापत्तिरत आह—*इदञ्चेति* । पूर्वोक्तां लाक्षणिकोच्छेदापत्तिमिष्टापत्त्या परिहरति—*नापीति* । *साधारण्यादिति* । यथा शक्तेऽघटत्वादिपदं इदं घटपदं घटबोधजनकमिति ग्रहो व्यवहारादिना भविष्यतीति भावः ।

लक्षणाया वृत्त्यन्तरत्ववादिमते दूषणमाह—*किञ्चेति* । *शक्तिजन्य इति* । शक्तिज्ञानजन्य इत्यर्थः । एवं च लक्षणाजन्य इत्यस्याप्यर्थः । तत्त्वगत्यागौरवं सह्यते

अपि च लक्षणावृत्तिस्वीकारे कार्यकारणभावस्य प्रत्येकं व्यभिचारः। शक्तिजन्योपस्थितिं विनापि लक्षणाजन्योपस्थितितः शाब्दबोधात्। न चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तदुपस्थितित्वं कार्यतावच्छेदकम्। तत्तदुपस्थितित्वञ्च कारणतावच्छेदकम्। अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात्।

किञ्च पदार्थोपस्थितौ शाब्दे च शक्तिज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानत्वेन च हेतुतेति व्यभिचारो गौरवञ्च प्राग्वदेव द्रष्टव्यम्।

न चेदं पदमेतदर्थबोधकमिति शक्तिज्ञानेन कार्यकारणभावकल्प-

दर्पण

धानप्रसङ्गादिति*। घटादिविशेष्यकतत्तत्प्रकारकप्रत्यक्षादुपस्थितघटादेर्घटादिशाब्दान्वयबोधानुदयादन्वयव्यभिचारेण प्रत्यक्षादुपस्थितेः शाब्दबोधाजनकत्वादित्यर्थः।

ननु तदवस्था तादृशगौरवं सोढव्यमत आह—*अपि चेति*। व्यभिचारो व्यतिरेके बोध्यः। तमेवोपपादयति—*शक्तिजन्योपस्थितिमिति*। *अव्यवहितोत्तरत्वेति*। तच्च स्वध्वंसाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वम्। अत्र स्वपदं शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिपरम्। लक्षणाज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिप्रागवर्तिशक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय विशेषणम्। शाब्दशाब्दबोधानन्तरमाविलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्। प्रकृते लक्षणाज्ञानजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे उक्तसम्बन्धेन शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिविशिष्टत्वाभावेन तत्कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वान्न व्यभिचार इति भावः।

अनन्तेति। स्वत्वस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तत्वेनाननुगततया तद्घटिताव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थितिमत्त्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशे कार्यकारणभावानन्त्यमिति भावः। व्यभिचारान्तरमाह—*किञ्चेति*। *प्राग्वदेवेति*। शक्तिज्ञानं विनाऽपि लक्षणाज्ञानात् पदार्थोपस्थितेर्लक्षणाज्ञानं विनाऽपि शक्तिज्ञानात्पदार्थोपस्थितेस्तयोरुपस्थितिहेतुतायां परस्परं व्यभिचारः। अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्कारणवैशिष्ट्यस्य कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशे च गौरवं तद्वदेवेत्यर्थः।

ननु बोधकत्वशक्तिवादिनोऽपि गङ्गापदं प्रवाहबोधकमिति शक्तिग्रहात्तीरार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोरापत्तिवारणाय कारणतावच्छेदककुक्षौ तत्तदर्थनिवेश आवश्यकः।

परीक्षा

इत्यत आह—*अपि चेति*। तं व्यभिचारमेवाह—*शक्तिजन्य इत्यादिना*। *अव्यवहितोत्तरस्येति*। सामानाधिकरण्यस्याप्युपलक्षणमिदम्। एवं च स्वसामानाधिकरण्य स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेन शक्तिजन्योपस्थितिविशिष्टशाब्दबुद्धिं प्रति शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिः कारणमिति रीत्या कार्यकारणभावमस्तु। एवं लक्षणाज्ञानस्थलेऽपि। *प्रसङ्गादिति*। स्वत्वस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रान्ततया अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गादित्यर्थः। गौरवान्तरमाह—*किञ्चेति*। लक्षणाया वृत्त्यन्तरत्वमते गौरवाशङ्कां तुल्यत्वप्रदर्शनेन निराचष्टे—*न चेदं पदमिति*।

नेऽपि पदतत्पदार्थभेदेनानेकशाब्दबोधापत्त्यापत्तावन्ते गौरवं तथापि प्र-माणम्। एकवाक्यत्वनिर्वाहाय शाब्दबोधे योग्यतास्वरूपघटितत्वं च युक्तमिति भावः। शक्तिभ्रमानुरोधेन तत्तत्पदतत्पदार्थभेदेन शाब्दबोधापत्त्याकल्पकत्वं तथापि नाम्यात्। लक्षणायाः शाब्दप्रमा-घटकत्वगौरवं परं तथातिरिच्यते।

अथ वृत्तिज्ञानोपस्थितिनिवेशेऽपि शाब्दबोधहेतुना, वृत्तिज्ञानत्वेन च पदार्थोपस्थितिकारणत्वेनैव तथा वाच्यमिति चेत्? न। शक्ति-ज्ञानान्तरगत्यक्ष शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदपदार्थसम्ब-

दर्पण

तथाच लक्षणावादिनां च गौरवमित्याशयेन निराकरोति—॰अर्थेति॰। ॰वाच्यमिति॰। गङ्गापदलक्ष्यतीरबोधजनकपदे विशेष्यविशेषणभावादिवत्शक्तिस्थले तीरबोधाधायकः सम्बन्धस्वरूपे व्यभिचारविशेषणावश्यकमित्यर्थः। ॰शक्तिभ्रमानुरोधेनेति॰। गङ्गापदस्य तीरे शक्तिभ्रमवतां तीरबोधस्याप्यापत्तेः [illegible] करोति तत्तत्पदतत्पदार्थनिवेशस्यावश्यकत्वादित्यर्थः।

॰अर्थेति॰। लक्षणाज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः। शक्तिज्ञानत्वेनाकारणतायां [illegible] निवेशे [illegible]। किन्तु वृत्तिज्ञानत्वेन न तत्त्वप्रयोजनत्वादुक्ते—॰अथेति॰। ॰वाच्यमिति॰। शक्तिज्ञानोपस्थितावपि लक्षणाज्ञानोपस्थितावपि शक्तिलक्षणामा-धारणवृत्तिज्ञानत्वेन [illegible] मस्त्यादिरिति भावः। ॰शक्तिलक्षणेति॰। शक्तिनिष्ठत्वं [illegible] शक्तिलक्षणान्यतरत्वमित्यर्थः। ॰शाब्दबोधानुकूलेत्यादि॰। शाब्दबोधज-

परीक्षा

॰तत्तत्पदार्थभेदेनेति॰। गङ्गापदस्य प्रवाहत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधं प्रति गङ्गापदस्यैव तीरत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधं प्रति हेतुत्वं वाच्यमित्यर्थः। अन्यथा गङ्गापदं प्रवाह-विषयकबोधजनकमिति ग्रहकालेऽपि तीरोपस्थितेस्तीरशाब्दबोधापत्तिरिति भावः। ॰शक्यत्वेनेति॰। प्रवाहोपस्थितिं प्रति गङ्गापदं प्रवाहबोधजनकमिति ग्रहस्य कारणत्वे [illegible] प्रवाहबोधजनकमिति ज्ञानस्य प्रवाहोपस्थितिमात्रे व्यभिचारः। एवं गङ्गापदं तीरबोधजनकमिति ज्ञानस्य तीरोपस्थितिस्तथा तीरे घोष इति वाक्यादपि [illegible] इति शाब्दबोधो भवतीति [illegible]

[illegible]

न्धत्वस्य वा वृत्तित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वात्क्लृप्तत्वमपेक्ष्य गौरवात् । शाब्दबोधहेतुतावच्छेदकस्य पदार्थोपस्थितिहेतुवृत्तेरज्ञाने तद्घटितकार्य्यकारणभावग्रहस्याप्यसम्भवात् ।

अथ ममापि शक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुता, शक्यसम्बन्धज्ञानरूपलक्षणायां शक्तेरपि प्रवेशादितिचेद् ? न । शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावे समानविषयत्वस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा गङ्गानी-

दर्पण

त्विरा वा पदार्थोपस्थितिः पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिस्तद्ग्रहेरर्थः । कारणताव-च्छेदकत्वे उभयसाधारणं दूषणमाह—*गौरवादिति* । अस्मदभिमतशक्तित्वमेव निरूढाम्यतरत्वादेर्गुरुत्वादित्यर्थः । द्वितीये दूषणान्तरमाह—*शाब्दबोधेत्यादि* । शाब्दबोधानुकूलत्वस्य तन्त्रमत्वस्य कारणतावच्छेदकोपस्थित्यधीनत्वेन तस्य च पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिरशक्यतया तज्ज्ञानस्य स्वघटकवृत्तिज्ञानं विना अग्रहेण कार्य्यकारणभाव एव दुर्घट इत्यर्थः । तथा च वृत्तित्वघटितं शाब्दबोधकारणीभूतयोः कार्य्यकारणभावग्रहमनुद्धृत्य च निरूढपदपदार्थसम्बन्धस्य वृत्तित्वमित्यन्योन्याश्रयेणोक्तस्य वृत्तित्वासम्भव इति भावः ।

अस्तुनाम तु विजातीयपदपदार्थोपस्थितिजनकपदपदार्थयोः सम्बन्धः शक्तिः । वैजात्यस्य निवेशाच्च लाक्षणिकोपस्थितिजनकसम्बन्धस्यापि शक्तित्वापत्तिः । तादृशवैजात्याद्यभावात् शाब्दबोधानुकूलेति । न तु तेन लक्षणोपस्थिते निवेश इत्यभिमतलक्षणाव्याप्तिरिति । *ममापीति* । लक्षणायुक्तिरूपधर्मस्येत्यर्थः । *प्रवेशादिति* । तथाच लक्षणाज्ञानस्यापि शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वेन लक्षणाज्ञानजन्यपदार्थोपस्थित्यादौ शक्तिज्ञानस्य हेतुतायां व्यभिचार इत्यर्थः । विषयस्य निवेशेनैव यदि शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावः सम्भवेत्, तदा स्यादप्युक्तप्रकारः । स एव न सम्भवतीत्याह—*शक्तिज्ञानेति* । *आवश्यकत्वादिति* । तदर्थविषयकोपस्थितिं प्रति तदर्थनिष्ठशक्तिज्ञानत्वेन हेतुताया अवश्यवक्तव्यत्वादित्यर्थः । आवश्यकत्वमेवाह—

परीक्षा

वैजात्यं वक्तव्यं तदनपेक्ष्य विशेषणाभावप्रयुक्तमाशङ्क्याह—*शाब्दबोधेत्यादि* । कारणतावच्छेदकत्वे आह—*गौरवेति* । द्वितीयकल्पे दूषणान्तरमाह—*शाब्दबोधेत्यादि* । पदार्थोपस्थितिनिरूपितेति शेषः । *असम्भवादिति* । शाब्द[illegible]

[illegible] तथा च यदि वृत्तित्वं पदार्थ[illegible] तदा कार्यकारणभाव[illegible]

[illegible]

[illegible]

दर्पणः

बोध्यताकज्ञानत्वेन हेतुना । शक्तिसम्बन्धेन, लक्षणासम्बन्धेन वा पदजन्यज्ञाने शक्तेः संसर्गत्वात् । शक्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां पर्याप्तेरनिर्णयेन लक्षणासम्बन्धसंसर्गकज्ञानस्यापि तेन स्वीकरणात् । परन्तु पदनिष्ठप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतायामर्थविशेष्यतानिरूपितत्वानभ्युपगमान्न शक्तिसम्बन्धेन पदांशप्रकारकबुद्धिप्रतिबध्यत्वं लक्षणाज्ञानस्य ।

"इन्द्रियाणाम्" इत्यादिकारिकाया अयमर्थः—इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां विषयेषु घटादिषु पुरुषप्रयत्नानपेक्षा यथा योग्यता तदीयचक्षुरादिकारणतावच्छेदकरूपाऽस्ति तथाऽर्थैः साकमपि पदानां सम्बन्धो योग्यता तच्छाब्दबोधजनकतावच्छेदकरूपा, न तु जनकत्वमेवोपयुक्ततेरिति न तद्विरोधोऽस्तीति सर्वमनवद्यमिति ।

तद्ग्राहकं च व्याकरणादि । तदुक्तम्—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ इति ।

तत्र व्याकरणादिकं लाघवसहकृतमेव शक्तिग्राहकमिति वैयाकरणमतम् । यतो लाघवसहकृतेन, "लः कर्मणि०" (पा० सू० ३।४।६९) इति सूत्रेण कृत्यैव शक्तिः परिच्छिद्यते, न तु कर्त्तरीति यथैतत्पूर्वोक्तम् । एवं "गुणे शुक्लादय" इति कोशेनापि लाघवसहकृतेन गुणे एव शक्तिर्निर्धार्यते न तु गुणिनि गौरवात् । गुणिबोधस्तु शुक्लादिपदेभ्यो निरूढलक्षणयैवेति च तदुक्तेः निरूढत्वं च प्रागुक्तम् ।

उपमानस्य तु सादृश्यज्ञानसहकृतस्याऽतिदेशवाक्यार्थस्मृतिद्वारा गवयादिरयं गवयपदवाच्य इति शक्तिपरिच्छेदकत्वम् । इदमेतद्वाचकमित्याकाराऽऽप्तवाक्यादपि तद्ग्रहः । आप्तत्वं च तदर्थविषयकयथार्थज्ञानवत्त्वम् । व्यवहारात् यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्ते प्रयोज्यवृद्धेनाऽऽनीते घटे पार्श्वस्थो, घटकर्मकानयनादिकार्यं घटकर्मकानयनादिज्ञानसाध्यमित्यनुमिमीते । व्यवहारे व्यवहर्तृज्ञानस्य हेतुत्वात् । अनन्तरं तद्धेतुजिज्ञासायामुपस्थितं तद्वाक्यमेव तद्धेतुत्वेनाऽवधारयति । तस्य चाऽर्थसम्बन्धस्य तद्धेतुत्वानुपपत्त्याऽर्थेन साकं पश्चात् वाक्यस्य सम्बन्धमवधारयति । स च शक्तिरिति व्यवह्रियते ।

परीक्षा

प्रागुक्तम् । शुद्धा द्विविधा उपादानरूपा, लक्षणरूपा च । ऐक्यार्थापरित्यागेनेतरार्थोऽप्यस्तीति जनिका उपादानलक्षणा, इयमेवाजहत्स्वार्थेत्युच्यते । तदपरित्यागश्च येन केनाऽपि रूपेण लक्ष्यार्थान्वयिनान्वयित्वम् । यथा छत्रिणो यान्ति, कुन्ताः प्रविशन्ति, काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ, आद्ये छत्रिशब्दस्यैकसार्थवाहित्वावच्छिन्ने, द्वितीये कुन्तशब्दस्य कुन्तधरे, तृतीये-काकशब्दस्य दध्युपघातके लक्षणा ।

शक्यार्थपरित्यागेनान्यार्थविषयकबोधजनिका लक्षणा इयमेव जहत्स्वार्थेत्युच्यते । तत्परित्यागश्च शक्यार्थस्य येन केनाऽपि रूपेण लक्ष्यार्थान्वयिनाऽनन्वयित्वम् । यथा 'गङ्गायां घोष' इत्यादौ गङ्गापदस्य तीरलक्षणायाम् ।

यत्तु-शक्यार्थभिन्नविशिष्टान्यार्थविषयकबोधजनिका जहत्स्वार्थेति । तन्न । गां वाहीकमानयेत्यत्र गामित्यस्य गोशब्दलक्षणायामतिव्याप्तेः ।

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

दर्पणः

दा, भोजनादिरूपप्रकरणेन सा। 'अक्ता शर्करा उपदधाति' इत्यादौ 'तेजो वै घृतम्' इत्यादिस्तुतिरूपात्लिङ्गादक्तपदस्य घृतसाधनाऽञ्जने तात्पर्यावगतिः। 'रामो जामदग्न्य' इत्यादौ जामदग्न्यपदसन्निधानेन रामपदस्य परशुरामपरता। एवम् 'अभिरूपाय कन्या देया' इत्यत्राऽभिरूपतरायेति सामर्थ्याद्गम्यते। 'वन छिन्धि परशुना' इत्यत्रौचित्यात् परशुपदस्य छेदनाऽर्थत्वम्। 'भात्यत्र परमेश्वर' इत्यत्र राजधानीरूपदेशात् परमेश्वरपदस्य राजपरत्वम्।

'चित्रभानुर्भाति' इत्यत्र चित्रभानुपदं रात्रौ वह्नेर्दिवा सूर्यस्य बोधकम्। 'मित्रं भाति' 'मित्रो भाति' इत्यादौ व्यक्तेः—लिङ्गात्पुंस्त्वे सुहृदोऽन्यत्वे सूर्यस्य बोधकं मित्रपदम्। 'स्थूलपृषतीमनड्वाहीम्' इत्यत्र स्वरात् तत्पुरुषबहुव्रीह्यर्थनिर्णयः। आदिपदात् षत्वणत्वादि। यथा 'सुषिक्तम्' इत्यत्र सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयस्य पूजार्थकत्वं, सुसिक्तमित्यत्रोपसर्गस्यान्यार्थकत्वम्। एवं 'प्रणायक' इत्यत्र णत्वात् प्रणयनकर्तृबोधः। 'प्रनायक' इत्यत्र तदभावात् प्रगतनायकबोध इत्यादृह्यम्।

यत्तु पदपदार्थयोर्योऽर्थः स शब्दो यः शब्दः सोऽर्थ इतीतरेतराध्यासमूलकतादात्म्यं भेदव्याप्यत्वमस्ति। "तस्य वाचकः प्रणवः" 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इति भेदाभेदयोर्दर्शनात्। आद्ये भेदस्योद्भूतत्वविवक्षया षष्ठी, अभेदस्योद्भूतत्वविवक्षया त्वन्त्ये प्रातिपदिकार्थे प्रथमा। स एव सम्बन्धः पदतदर्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः। शक्तिस्तु सङ्केतः पदार्थान्तरं वेति भट्टानुयायिमतम्।

तन्तु न साधीयः। अध्यासमूलकस्याऽनन्तस्य सम्बन्धत्वासम्भवात्। भेदाभेदयोः परस्पराभावरूपतया विरुद्धत्वेनैकत्रासम्भवाच्च। कस्यचित् तथाऽध्यासभ्रमेऽपि सर्वेषां तथाध्यासे मानाभावात्। घटपदनाशेऽपि घटस्योपलभ्यमानतया तयोस्तादात्म्यस्यासम्भवदुक्तिकत्वाच्च।

न च पाकरक्ते प्राक् श्यामेऽपि पाकोत्तरमयमिदानीं न श्याम इति प्रतीतेर्भेदाभेदौ न विरुद्धाविति वाच्यम्। अव्याप्यवृत्तीनां तेषामेकावच्छेदेन विरोधात्। अत एव तत्र देशकालावच्छेदकभेदेनैव 'अयमिदानीं न श्यामो' 'वृक्षो मूले कपिसंयोगी' इति न तु तदनवगाहिनी—घटोऽयं न श्यामो वृक्षो न कपिसंयोगीति प्रतीतिः। किन्त्वभेदवादे घटपदनाशे घटनाशापत्तिः, एवं शब्दवदर्थस्यापि श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यतायाः शब्दस्य चक्षुरादीन्द्रियग्राह्यतायाश्चापत्तिरिति बहुव्याकोपः। शब्दस्य यथा न नित्यत्वं तथा वक्ष्यते।

परीक्षा

निर्मूल एव इति तु न, शक्यसम्बन्धो हि लक्षणा, स च सम्बन्ध साक्षादेव गृह्यते न तु परम्परासम्बन्ध। अत एव प्रकाशकृता प्रयोजनं न लक्ष्यं सम्बन्धाभावादित्युक्तम्। अत्र प्रयोजनशब्द प्रयोजनया प्रतीतिस्तद्विषयलाक्षणिक। लक्ष्यतावच्छेदकं हि परम्परासम्बन्धस्यात्र सम्भव इति। नच परम्परासम्बन्धो हि लक्षणेति स्वीकारे द्विरेफपदस्य वाच्य—यद्रेफद्वयं, तद्घटिते भ्रमरपदे तद्वाच्यस्वरूपपरम्परासम्बन्धमादाय मधुव्रते लक्षणा न स्यादिति वाच्यम्? इष्टापत्ते, द्विरेफपदं रथन्तरपदवद्रूढ्या मधुव्रतोपस्थापकमित्यस्वीकारात्। वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिः का-

नचात्यन्तभेदे घटः पटोऽत्यन्ताभेदे घटो घट इति सामानाधिकरण्यादर्शनं भेदाभेदोपपत्तिरिति वाच्यम् । 'शब्दो घटः' इत्याद्यननुभवात् 'घटो न शब्दो', 'घटः' इत्याद्यनुभवाच्च भेदस्यैव सिद्धेः । 'ओमित्येकाक्षरम्' इत्यादौ स्वरूपतात्पर्ये निरूढलक्षणया सामानाधिकरण्योपपत्तेस्तदाश्रयस्योपासनावाच्यतया भेदेऽप्यभेदोपासनपरतयोपपत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ।

सा च शक्तिस्त्रिधा—योगो, रूढिर्योगरूढिश्चेति । प्रकृतिप्रत्ययनिरूपिता [illegible] दर्थे या शक्तिः स योगस्तन्मात्रेणार्थबोधकं पदं यौगिकमिति व्यवह्रियते । यथा पाचकादिपदम् । तत्र पच्धातुप्रत्यययोः पाकादौ कर्त्रादिवाचके च व्युत्पन्नत्वात् । अवयवार्थप्रतीतौ केवलसमुदायस्य तदर्थे या शक्तिः सा रूढिस्तन्मात्रार्थबोधकं पदं रूढम् यथा मणिनूपुरादि । अश्वगन्धादिपदानां पदार्थविशेषविनिमनुदायनिरूपितशक्त्या ओषधिविशेषः । कदाचित्तु अश्वस्य गन्धोऽस्यामिति व्युत्पत्त्या वाजिशालादिबोधोऽप्यस्त्यतोऽस्य यौगिकरूढिः पृथगेवोक्ता । इयं च योगरूढावन्तर्भावात् । "रूढियोगापहारिणी" इति तु प्रकरणादभावे व्याख्येयं तद् । वाजिशाला बोधे इत्यर्थः ।

यत्रावयवार्थसहकृता समुदायशक्तिरर्थबोधिका सा योगरूढिस्तदर्थबोधकं पदं योगरूढम् । यथा पङ्कजादिपदम् । तत्र पङ्काधिकरणकोत्पत्त्याश्रयपद्मत्वविशिष्टबोधात् समुदायशक्तिप्रतिसन्धानं विनापि पद्मबोधात्तत्र लक्षणावस्थ इत्यादि प्रपञ्चितं पूर्वमेव ।

'गङ्गायां घोष' इत्यादौ गङ्गापदस्य तीरे शक्यसामीप्यरूपलक्षणायाः [illegible] तीरातिरिक्तत्वात् तीरादिरूपया तीरादिविशेषणयोपपत्तेरुक्तिः । [illegible] बोधात् । [illegible] अन्यथाऽनुपपत्तिप्रतिसन्धानं च तत्स्वरूपे [illegible] तत्कृतमपि तद्दर्शनम् । यथा "वदनं तस्या वदनं [illegible] भाति" इत्यत्र [illegible] वदनत्वावच्छिन्न [illegible] बोधो न सम्भवति । [illegible] शाब्दबोधे विशेष [illegible] इत्यादिपरम् । तदुपस्थितातात्पर्यानुपपत्तिवशात् [illegible] दर्शितम् । यथा—

[illegible]
[illegible] दर्शितम् ॥

परीक्षा

[illegible]

दर्पणः

इत्यत्र भुजिधातोरवनवाचकात्आत्मनेपदनिराकाङ्क्षतया वाक्यार्थबुद्धौ प्रतिबन्धात् तद्द्वारा स्वार्थपालनसम्बन्धिभोजनं लभ्यते। आत्मनेपदसमभिव्याहृतभुजधात्वर्थस्यैवाऽवनार्थबोधकत्वेऽन्वितपालनबोधस्वरूपायोग्यत्वरूपनैराकाङ्क्ष्यस्य "भुजोऽनवने" (पा०सू० १।३।६६) इति सूत्रेण बोधनात्। तत्र केवलपदेन तात्कालिकामाभिन्नपृथिवीपालनकर्तृकभोगकर्मनिष्ठाऽन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकैकत्वविशिष्टो व्यक्तिरभिधीयते। एवकारेण पृथिव्यन्ययोगव्यवच्छेदः।

एवञ्च तात्कालिकरामाभिन्नपृथिवीपालनकर्तृकभोगकर्मनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकैकत्वविशिष्टाभिन्नपृथिवीकर्मकभोगकर्ता पृथिव्यन्यकर्मकभोगकर्तारामाभिन्नः पृथिवीपाल इति व्यावर्त्यते वाक्यार्थबोधः। 'द्विरेफो मधुरं रौति' 'पिकः कूजति कानने' इत्यादौ तु मुख्यार्थबाध एव लक्षणाबीजम्। किन्तु सा कथितलक्षणेनोच्यते। लक्षणमात्रार्थे रूढ्युपविशिष्टघटितत्वात्तन्याः।

तथाहि—येन पुरुषेण द्विरेफशब्दस्य प्राणिविशिष्टे शक्तिर्न गृहीता, किन्तु द्वौ रेफौ यस्येति व्युत्पत्त्या रेफद्वयसम्बन्धिभ्रमरपदे शक्यसम्बन्धरूपलक्षणा गृहीता तस्य प्राणिविशेषविशेष्यकमधुरारावकर्तृत्वप्रकारकबोधस्य तात्पर्यविषयत्वानुपपत्त्या द्विरेफपदात् स्वाश्रयघटकद्वयघटितपदवाच्यत्वरूपलक्षणयोपस्थिते प्राणिविशेषे मधुराऽऽराव-कर्तृत्वान्वय इति द्विरेफपदेन भ्रमरादयुपस्थाप्यते। तेन च प्राणिविशेषोपस्थितिरिति तु न सम्भवः। अन्यथा नामिति व्युत्पत्तेरत्र प्रसङ्गाभावाद्भ्रमरमात्रे लक्षणायामपि न तेन तद्रूपोपस्थितिः सर्वदार्थज्ञानस्य प्रत्यापकत्वादित्याहुः। एवं "पिकः कूजति कानने" इत्यादावपि बोध्यम्।

एवम्—

गङ्गा हरति वै पुंसो हरा पीताऽघनाशिनी।

इत्यत्र पीता गङ्गा पापं हरतीति वाक्ये गङ्गापदात् स्वावयवघटकाद्यवयवार्थविशिष्टकपद्मलक्षणाऽऽहितमोक्षकारणात्मकगङ्गा [illegible] पापकर्मत्वात्। तात्पर्यानुपपत्तिरेव वा सर्वत्र लक्षणाबीजम्। तदुपपादकत्वेनैवान्वयानुपपत्तेरुपयोग इति। अत एव यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ यष्ट्यादिपदानां तद्धारकपुरुषे लक्षणा। किन्तु प्रवेशकर्मत्वान्वयानुपपत्त्यभावेऽपि भोजनादिप्रयोजकत्वाभावानात्पर्यविषयीभूतप्रवेशकर्तृत्वान्वयानुपपत्त्या लक्षणाभ्युपगमात्। एवं 'कुन्ताः प्रविशन्ति' 'छत्रिणो यान्ति' इत्यादावप्यूह्यम्।

ननु व्यक्तिवाचकस्य पदस्य स्वाश्रयवाचकतया व्यञ्जनं कथं तस्य लक्षणा, न स्वार्थत्वात्। किञ्चात्र नैकार्थकत्वमस्ति लक्षणावच्छेदकम्। तात्पर्यविषयतावच्छेदका-

परीक्षा

[illegible] स्वरूपसम्बन्धेन [illegible]। [illegible] स्थिता [illegible]
इत्युच्यते। [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible]।

[illegible] निरूप्य [illegible]
[illegible]

दर्पणः

पत्तेः। गन्तृत्वेनोपस्थितस्य गमनावाह्नाविरहादिति चेत्? सत्यम्। सम्बन्धिनस्त-स्यैव एव तत्प्रकारार्थसम्बन्धिकल्पकत्वाभ्युपगमेनोक्तदोषद्वयस्याप्रसक्तेः। न च [illegible]वैयर्थ्यम्। तस्य तात्पर्य्यग्राहकत्वेन सार्थक्यात्। 'लाक्षणिकं पदं नाऽनुभाव-कम्' इति सम्प्रदायः। स्वतन्त्र्याऽनुभवं प्रत्येव पदानां कारणत्वम्। इतरपदार्थेन सह स्वतन्त्रयाऽनुभावकत्वेन गङ्गादि घोषादिपदादेव तीराऽनुभवोपपत्तेर्न शक्यादन्वयो-पस्थितिर्लक्षणेत्यभ्युपगच्छतां मते स्वजन्योपस्थितिसम्बन्धेनैव पदस्याऽनुभावकत्व-या तस्याश्च तीरादावभावात्तस्याऽननुभावकत्वमिति तन्मूलम्। न च तत्सम्भवति। शक्योपस्थितार्थतीरादेरप्रकृत्यर्थतया तत्र प्रत्ययार्थान्वयासम्भवात्।

वस्तुतस्तु 'लाक्षणिकं' पदमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाजनकमित्येव तदर्थः। उद्देश्य-विधेयभावेनान्वये शक्तिसत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात्। अत एव "न विधौ परः शब्दार्थः" इति सङ्गच्छते। किञ्च तन्तुसंयोगहेतुत्वतात्पर्यकं, 'तन्तुः पटं जनयति' इति सर्वलाक्ष-णिकवाक्येऽन्वयाऽनुभवाऽपलापाऽऽपत्तेर्लाक्षणिकपदस्यानुभावकत्वमेव न्याय्यम्। गङ्गापदात्तीरमनुभवामीति प्रतीतेश्च तादृशप्रवादे नाऽभिनिवेष्टव्यम्।

ननु 'स्वार्थे शब्दप्रयोगे किं निमित्तवाचकं पदं प्रयोक्ष्यामहे' इति न्यायात्तीरादावा-च्यगङ्गादिपदाऽभिधानमनुचितम् प्रयोजनजिज्ञासायां पावनत्वादिप्रतिपत्त्यै तदिति यदि, तर्हि वृत्तिं विना तस्य शब्दे भानासम्भवात्तदर्थं व्यञ्जनावृत्तिरपि तृतीयाऽङ्गी-कर्त्तव्या। अत एव—

शस्त्राणां श्रियं हृत्वा वारिदैः सहाऽनिलाः।
तिष्ठन्ति चपला यत्र स कालः समुपागतः॥

इत्यत्राऽऽशस्त्राणां श्रियमपहृत्य [illegible] [illegible] [illegible] इत्यनाय-[illegible] [illegible] प्रतीतिः सा चार्थहारिकाऽपि।

"भ्रम धार्मिक विश्रब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन।
गोदानदीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन"॥

इत्यादौ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] इति चेत्? न।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

नन्वेवं भाषादितो बोधदर्शनाद् बोधकतारूपा शक्तिस्तत्रापि स्यात्। तथाच साधुताऽपि स्यात्। शक्तस्यैव साधुताया व्याकरणाधिकरणे प्रतिपादनादित्याशङ्कां द्विधा समाधत्ते—

असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते।

वाचकत्वाविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः ॥३८॥

असाधुः गाव्यादिरनुमानेन साधुशब्दमनुमाय, वाचको बोधकः कैश्चिदिष्यते। तथाच लिपिवत्तेषां साधुस्मरण एवोपयोगो, न तु साक्षात्तद्वाचकत्वमतो, न साधुत्वमिति भावः।

उक्तं हि वाक्यपदीये—

ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः।

दर्पण

क्लानामभ्युपगमादित्यन्यत्र विस्तरः। यदि पुनरानुमानिको लोकानां स्वारसिको शब्दात्सुमर्थ प्रत्येमीति प्रत्ययस्तदा व्यञ्जनावृत्तिरस्त्विहेति ॥ ३७ ॥

स्वोक्तनिष्कृष्टमतमेवावलम्ब्य मूलमवतारयति—*नन्विति*। *एवम्*—बोधकत्वस्यैव शक्तित्वे। *तत्राऽपि*—अपभ्रंशात्मकभाषायामपि। *स्यादिति*। तथा सति बोधकत्वाद्यविशेषेऽपभ्रंशानां शक्तित्ववादिनां तु साऽप्यस्ति प्रसङ्ग इति भावः। इष्टापत्तिमाह—*तथाचेति*। "नाऽपभ्रंशितवै" इत्यादिनिषेधविधिविषयत्वानापत्तेः अशुभत्वस्यत्वादिति भावः।

द्विधेति। अपभ्रंशानामुक्तशक्तिमत्त्वाऽभावपक्षस्थापनेन साधुत्वस्याऽन्यथा निर्वचनेन चेत्यर्थः। मूले, *अनुमानेन वाचक इति*। अनुमानमत्र स्मृतिः। अनु पश्चान्मानमिति व्युत्पत्तेर्न तु व्याप्तिज्ञानम्। तद्रूपाणामपि शाब्दबोधदर्शनात्। गव्यादयःपभ्रंशानां गवादिशब्दविकृतित्वेनोद्बोधकत्वतया इतीति प्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयेन व्याचष्टे—*अनुमानेन साधुशब्दमिति*। *अनुमायेति*। स्मृत्वेत्यर्थः। वक्ष्यति च—'तेषां साधुस्मरण एवोपयोग' इति। अपभ्रंशानां साक्षाद्बोधकता तु न, शब्दजनकसाधुत्वस्याभावात्साधुत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः।

तत्र हरिसम्मतिमाह—*उक्तं हीति*। *ते*—अपभ्रंशाः। साधुष्विति विषयसप्तमी। साधुविषयकस्मरणेनेत्यर्थः। *प्रत्ययेति*। गवाद्यर्थबोधकारणानीत्यर्थः। पक्षान्तर-

परीक्षा

वहारात्। स च क्वचित्तदिनीय। क्वचिदादावेव, तद्विषयकोपस्थितावेव एव शाब्दबोध, अनुभूयते मुग्धमित्यादौ यथैवमुदाहरणानि काव्यप्रकाशादौ स्फुटानि ॥ ३७ ॥

नन्वेवमिति। अर्थबोधजनकत्वस्यैव शक्तित्वे तत्रापि भाषाशब्देऽपि अनुमानेन, अनुपश्चान्मानमिति व्युत्पत्त्या अनुमानशब्दस्य स्मृतिपरत्वम्। *अनुमाय*—*स्मार्यस्मृत्वा*। *वाचक इति*—एव वाचकवाचकत्वमात्र वाचकत्वम्, तदा तेनत्वमिति भावः। *यथा अनुमानमन्यन्न*—वक्ष्यत्यादि, ननु साधुशब्दत्वम् *साधुष्विति*। *ते*—अपभ्रंशाः। साधुष्विति सप्तम्यर्थो विषयत्वम्।

तादात्म्यमुपगम्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः ।
न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्याया इव साधवः ।
ते यतः स्मृतिभावेन तस्मात् साक्षादवाचकाः ॥
अम्बाऽम्बेति यदा बालः शिक्ष्यमाणः प्रभाषते ।
अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः ॥
एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते ।
तेन साध्व्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयते ॥ इति ।

नन्वपभ्रंशानां साक्षाद्वाचकत्वे किं मानम् । शक्तिकल्पकस्य व्यवहारादेस्तुल्यत्वादिति चेत् ? सत्यम् । तत्तद्देशभेदभिन्नेषु

दर्पणः

माह—*तादात्म्यमिति* । अपभ्रंशा अपि साधुतादात्म्याध्यासेनैवार्थप्रत्यायका इत्यर्थः । इवकारो वाक्ये । गोपदे गव्यादिशब्दत्वभ्रमेण गावीत्युच्चारितम्, वस्तुतो गोपदभेदानीति तादात्म्येन । भासमाना गव्यादिशब्दा गवादिरूपार्थस्य प्रकाशका इत्यर्थः । न च तस्मात्साक्षात्त्वाऽभेदः । तदानुमानेनैव तदुपस्थितेः एव साक्षादवाचकत्वाद्व तु साधुशब्दतादात्म्यस्यास्त्यनिति भेदादिति भावः ।

यत्तु शब्दार्थयोस्तादात्म्यं शक्तिरिति व्याख्याय तादात्म्यमित्यादिहरिकारिकाद्वयोऽनन्यलब्धेयोग्यत्वं तस्मादिव । तादात्म्यस्य शक्तित्वेऽपि शब्दनिष्ठतादात्म्यस्याप्यपभ्रंशेषु सत्त्वेन तस्य शक्तित्वासम्भवात् । तत्कल्पनेऽर्थहानम्यर्थोऽवबोधका साधुशब्दतादात्म्यभ्रान्त्याऽपभ्रंशानामर्थबोधकत्वमिति यथाश्रुतस्तत्पर्य तद्व्याख्यानत्वासम्भवादिति ।

अवाचकत्वे युक्तिमाह—*न शिष्टैरिति* । यतोऽपभ्रंशाः साधवः पर्याया इव शिष्टैः स्मृत्यादिना न प्रतिपाद्यन्तेऽतो न वाचका इत्यर्थः । ते साधुत्वेनापभ्रंशानां विशदयति—*अम्बाम्बेत्यादि* । अव्यक्तमिति भाषणविशेषणम् । तद्विदाम्—अव्यक्तशब्दार्थज्ञानाम्, व्यक्ते साधुशब्दे । भवति, स्मृते भवतीति शेषः । *निर्णयः* तदर्थस्यार्थबोधो भवतीत्यर्थः ॥ *एवमिति* । इत्यनेनेत्यर्थः । *साधौ*—साधुशब्दे । *अपभ्रंशः* गाव्यादिः । *तेन*—अपभ्रंशेन । *साध्व्यवहितः*—साधुस्मृतिव्यवधानः । *कश्चित्*—गोत्वादिरूपः । अभिधीयते—बोध्यते इत्यर्थः ।

परीक्षा

तदनुमानसदर्थमवतारयति । साधुविषयकस्मरणेनेति स्मृतिशब्दार्थं, सर्वान्तरमाह—*तादात्म्येति* । साधुतादात्म्यप्रकारकज्ञानविशेष्यतो ज्ञानविशेष्यतां, वाचे—इत्यपभ्रंशानामवाचकत्वे युक्तिमाह—*न शिष्टैरिति* । *यत इति* । ते—इति शेष । ते यथाऽपभ्रंशा साधव पर्याया इव शिष्टैः प्रतिनाम्नानुगम्यन्ते न प्रतिपाद्यन्ते । अतोऽवाचका इत्यर्थः पूर्वोक्तमर्थं विशदयति—*अम्बाम्बेति* । *अव्यक्तमिति* क्रियाविशेषणम् । तद्विदामिति, व्यक्ते साधुशब्दे, स्मृते भवति शेष । *एवमिति* इत्यनेनेत्यर्थः *साध्व्यवहितः* साधुस्मृतिव्यवहितः

अपभ्रंशानामवाचकत्वमुपपादयति—*नन्विति* । *शक्तिकल्पकस्येति* यथा शब्दे

तेषु तेषु शक्तिकल्पने गौरवात् । न च पर्य्यायतुल्यता शङ्क्या । तेषां सर्व्वदेशेष्वेकरूप्याद् विनिगमनाविरहेण सर्व्वत्र शक्तिकल्पना । न हि अपभ्रंशे तथा । अन्यथा भाषाणां पर्यायतया गणनापत्तेः । एवञ्च शक्तत्वमेवास्तु ; साधुत्वमिति नैयायिकमीमांसकादीनां मतम्, तन्मतेनेव द्रष्टव्यम् ।

इदानीं स्वमतमाह—*वाचकत्वाविशेषे चेति* ॥ अयम्भावः—अपभ्रंशानामशक्तत्वे ततो बोध एव न स्यात् । न च साधुस्मरणात् ततो बोधः । तानविदुषां पामराणामपि बोधात् । तेषां साधोर

दर्पणः

उक्तमेवार्थं द्रढयितुमाशङ्कते—*नन्विति* । *तेषाम्*—साधुपर्य्यायाणाम् । *एकत्वादिति* ॥ एकजातीयत्वादित्यर्थः ॥ तथा एकजातीयत्वं येन तत्रापि विनि[illegible]

[illegible] दर्शयति—*अयम्भाव इति* । *तानिति* । साधुशब्दानित्यर्थः । अज्ञानेऽ [illegible]माह—*पामराणामिति* । *बोधादिति* । व्यवहारेण तेषां बोधाऽनुमानादित्यर्थः ।

तथाचानधीतशास्त्राणां तेषां साधुत्वप्रकारकशाब्दज्ञानाऽसम्भवेन न तत्र साधुशब्द[illegible]स्मृतिकल्पनया शाब्दबुद्धिरुपपादयितुं शक्येति भावः । किञ्च साधुशब्दस्मृतिकल्पना [illegible] यदि [illegible] स्यात्, स एव [illegible]—

परीक्षा

शक्तिकल्पको व्यवहारस्तथा गाव्यादिशब्देष्वस्तीति तेषामपि वाचकत्वमस्तीति भावः । *अन्यथेति*=अपभ्रंशेष्विति शेषः । तेषां पर्य्यायाणामेकत्वात्—एकजातीयत्वात् । तदेकजातीयत्वम् । अन्यथैकजातीयत्वस्य पर्य्यायताधायकत्वे पर्य्यायाणां यथा शक्तिमत्त्वे तथा अपभ्रंशानामपि शक्तिमत्त्वे पर्य्याय[illegible] तेषामपि [illegible] प्रयोगापत्तिरिति भावः । *तन्मतेनैवेति* । ते साधु[illegible]त्वानुमानेनेत्यादिना [illegible] तैरेवेत्यर्थः । ननु पूर्वोक्तरीत्या अपभ्रंशेभ्योऽर्थप्रतीतिनिर्वाहे तेषु शक्तिकल्पनं [illegible]मिति [illegible] स्यादिति तदनुपपन्नं आह—*अयम्भाव इति* । [illegible] ,=साधुशब्दात्, बो[illegible]धादिति, [illegible] तेष्वबोधा[illegible]नुमानादित्यर्थः । यदि [illegible] तेषां [illegible] साधुस्मर[illegible] तेषामपि [illegible] भाव । [illegible] स्यादि *तेषामिति* [illegible]त्यर्थः । [illegible] तेषां [illegible] न [illegible] भाव [illegible] प्रमाणे

बोधाच्च । न च शक्तिभ्रमात् तेभ्यो बोधः । बोधकत्वस्याऽबाधेन तद्ग्रहस्याभ्रमत्वात् । ईश्वरेच्छा शक्तिरिति मतेऽपि सन्मात्रविषयिण्यास्तस्या बाधाभावात् । शक्तेः पदपदार्थविशेषघटिताया भ्रमासम्भवाच्चेति ।

दर्पणः

तेषां साधोरिति । *शक्तिभ्रमादिति* । अर्थनिरूपितायाः साधुशब्दनिष्ठायाः शक्तेरपभ्रंशे भ्रमादित्यर्थः ।

किं बोधकत्वरूपशक्तिभ्रमात् तत्र बोध उपपाद्यते ? उतेश्वरेच्छारूपशक्तिभ्रमात् ? तत्र नाद्यः कल्प इत्याह—*बोधकत्वस्येति* । द्वितीयेत्वाह—*ईश्वरेच्छेति* । *सन्मात्रेति* । मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । अपभ्रंशाद् बोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन बोधकत्वेनेश्वरेच्छाया अपि तत्राबाधेन तामादायाऽपि न शक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वसम्पत्तिः । प्रतीतेर्भ्रमत्वे विषयबाधस्यैव तन्त्रत्वादिति भावः ।

ननु लाक्षणिक इवाऽपभ्रंशेऽपि वाचकत्वव्यवहाराभावेन तद्व्यावृत्त्येश्वरेच्छारूपशक्तेस्तत्र भ्रमे बाधकाभावोऽस्त आह—*शक्तेरिति* । *भ्रमासम्भवाच्चेति* । तत्पदविशेष्यकतदर्थबोधजनकत्वप्रकारकेच्छायास्तत्पदविशेष्यकत्वेन गृहीतायाः पदान्तरविशेष्यकत्वासम्भवेन तद्भ्रमाऽसम्भवादित्यर्थः । ययाश्रुताऽभिप्रायेणेदम् । परिष्कृतविशेष्यत्वरूपायास्तत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वरूपायाः पदार्थान्तररूपाया वा शक्तेस्तत्र भ्रमे बाधकाऽभावादिति बोध्यम् । तथाच भ्रमेणापि बोधस्य दुरपादत्वेन भाषायां शक्तिरावश्यिकेति भावः ।

परीक्षा

भ्योऽपभ्रंशेभ्यो बोध इति नैयायिकानुयायिनः शङ्कां निरस्यति—*न च शक्तेति* । *अभ्रमत्वादिति* । तद्वावति तत्प्रकारकं ज्ञानं हि भ्रमस्तदभावश्चापभ्रंशेषु नास्तीति भावः । *सन्मात्रेति* । अत्र मात्रपदं कार्त्स्न्यार्थकम् । अपभ्रंशेभ्योऽर्थबोधस्य सर्वानुभवसिद्धतया तेष्वप्यर्थबोधकत्वेनेच्छाविषयतायाः सम्भव इति भावः । ननु यथा लाक्षणिकेषु वाचकत्वव्यवहाराभावेन तद्व्यावृत्तः सम्बन्ध ईश्वरेच्छायाः कल्पते तथाऽपभ्रंशेष्वपि तस्य व्यवहारः सार्वजनीनो नास्तीति तदा वृत्तित्वसम्बन्धेन शक्त्यभावस्तेष्वस्त्येवेति भ्रमत्वसम्भव इत्यत आह—*अशक्तेरिति* । तदर्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकेच्छायास्तत्तत्पदविशेष्यकत्वेन ग्रहे वान्यस्मिन्पदे भ्रमो वाच्यः । अन्यथा विशेषणज्ञानाभावेन तत्प्रकारको भ्रमो न स्याद्विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादतस्तस्या इच्छायास्तदर्थे तत्तत्पदविषयको ग्रहः पूर्वं वाच्यः । एवं च तेनैव विशेषदर्शनेन प्रतिबन्धाद्भ्रानासम्भवः । अयम्भावः—यथा नैयायिकमते-प्रवाहो गङ्गापदशक्य इति ज्ञानं प्रमा तीरं गङ्गापदशक्यमिति ज्ञानन्तु भ्रम इति भवतीति ईश्वरेच्छाया गङ्गापदेन प्रवाहबोधो जायतामित्याकारिकाया प्रवाहे गङ्गापदजन्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितबोधनिष्ठप्रकारतानिरूपितविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य सम्बन्धेऽस्तीति प्रवाहः शक्य इति ज्ञानस्य तादृशेच्छा गङ्गापदजन्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितबोधत्वावच्छिन्ने तादृशेच्छाया निरूपितत्वविशिष्टविशेष्यत्वावच्छेदक-

उक्तञ्च वाक्यप्रदीये—

पारम्पर्यादपभ्रंशा विगुणेष्वभिधातृषु ।
प्रसिद्धिमागता येषु तेषां साधुरवाचकः ॥
दैवी वाग् व्यवकीर्णेयमशक्तैरभिधातृभिः ।
अनित्यदर्शिनां त्वस्मिन् वादे बुद्धिविपर्ययः ॥ इति ॥

अवाचकः = अबोधकः । बुद्धिविपर्ययः = एते एव वाचका [illegible]

दर्पणः

अस्मिन्नपि पक्षे हरिसम्मतिमाह[illegible]ति—"उक्तञ्चेति" । "पारम्पर्यादिति" । स्वार्थे ष्यञ् । विगुणेष्विति हेतुगर्भं विशेषणम् । वैगुण्यं च करणापाटवरूपम् । अभिधातृवैगुण्यस्यापभ्रंशनियामकत्वात् । तथा च विगुणेष्वभिधातृषु सत्सु परम्परया येऽपभ्रंशाः प्रसिद्धिमागता इत्यर्थः । "दैवीति" । संस्कृतरूपेत्यर्थः । "अशक्तैः"—करणापाटववद्भिः । "व्यवकीर्णा" । उच्छिन्नाऽनुपूर्वीका कृतेत्यर्थः । "अनित्यदर्शिनाम्" । शब्दानामनित्यत्ववादिनाम् । "अस्मिन् वादे" । शक्तिविचारे इत्यर्थः ।

ननु 'तेषां साधुरवाचक' इत्ययुक्तम् । यस्मिन्नर्थेऽपभ्रंशाः प्रयुज्यन्ते, तदर्थकस्य साधुनः सर्वसम्मतत्वादत आह—"अबोधक इति" । व्यवहितः साधुर्न तद्बोधकः । किन्तु साक्षादपभ्रंशा एव तत्तदानुपूर्वीमत्त्वेन वाचका इति भावः ।

[illegible] अपभ्रंशरूपा वाग् अभिधातृवैगुण्येनोच्छिन्नाऽऽनुपूर्विकाऽपि दैवी संस्कृतरूपैव । नैयायिकानां त्वस्या अबोधकत्वे भ्रम एव । पारम्पर्यादित्युपपादनात् साधुशब्दस्मारकत्वेनैव बोधकत्वमभ्युपगन्तव्यमित्यर्थकं दैवी वाग्व्यवकीर्णेत्यादिवाक्यमेवोक्तम् । अतएव 'तेषां साधुरवाचक' इत्ययुक्तम् । [illegible] [illegible] साधुस्मरणाद् बोधाभ्युपगमात् । तत्र [illegible], साधुशब्दस्मारकत्वेनैवापभ्रंशानां बोधकता, न तु तत्तदानुपूर्वीमत्त्वेन बोधकता इत्यर्थस्तस्मादपभ्रंशानां तत्त्वेन वाचकत्वमभिप्रेत्य आह—

परीक्षा

[illegible] प्रकारतानिरूपकत्वम्—प्रमात्वम् ? [illegible] प्रमाण्यम् । [illegible] [illegible] । किन्तु [illegible] कल्पनादिति । [illegible] [illegible] ज्ञानस्य [illegible] प्रमाण्यस्य [illegible] ज्ञानप्रमेति ।

[illegible] हरिसम्मतिमाह—"उक्तञ्चेति" । [illegible] । "विगुणे[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] = [illegible] [illegible] [illegible] = [illegible]

इति विपर्य्यय इत्यर्थः । किञ्च विनिगमनाविरहात् भाषायामपि शक्तिः । न च तासां नानात्वं दोषः । संस्कृतवन्महाराष्ट्रभाषायाः सर्व्वस्यैकत्वेन प्रत्येकं विनिगमनाविरहतादवस्थ्यात् ।

किञ्चानुपूर्वी परेऽप्यवच्छेदिका । सा च पर्य्यायेष्विव भाषायामप्यन्याय्यैवेति कस्तयोर्विशेष इति विभाव्यं सूरिभिः । तथाच संस्कृतवद् भाषायाः सर्व्वस्यैकत्वेन प्रत्येकं शब्दा शक्ता एव । न च पर्य्यायतया भाषाणां गणनापत्तिः । साधूनामेव कोशादौ विभागाभिधानात् ।

नन्वेवं साधुता तेषां स्यादित्यत आह—*नियम इति* ॥ पुण्यजननबोधनाय साधूनां, "साधुभिर्भाषितव्यम्" इति विधिः । पापज-

---

दर्पणः

किञ्चेति । *तासाम्*—भाषाणाम् । *दोष इति* । तथा गौरवाच्च तत्र शक्तिरित्यर्थः । सकलदेशशिष्टपरिगृहीतत्वमेव विनिगमकमत आह—*अवच्छेदकेति* । बोधजनकतावच्छेदिकेत्यर्थः । *तयोरिति* । साध्वपभ्रंशयोरित्यर्थः ।

सकलशिष्टपरिगृहीतत्वं तु न विनिगमकम् । "शवतिर्गतिकर्म्मा कम्बोजेषु प्रयुज्यते, विकार एवैनमार्य्या भाषन्ते" इति भाष्यात्तत्तद्देशनियतसंस्कृतेषु शक्तिसिद्ध्यनापत्तेः। वाचकस्य व्यञ्जकतायामालङ्कारिकाणां प्राकृतभाषोदाहरणस्यासङ्गतत्वापत्तेश्च । अत एव तत्तद्देशीयशिष्टानां तत्तद्भाषासु निस्सन्दिग्धशक्तत्वप्रत्ययः सङ्गच्छते । न चाऽसौ भ्रमः बाधकाभावादिति भावः । उपसंहरति—*तथाचेति* । *एवम्*—अपभ्रंशानामपि शक्तत्वे । *तेषाम्*—अपभ्रंशानाम् । *साधुता स्यादिति* । शक्तत्वस्यैव साधुत्वादिति भावः । *साधुभिर्भाषितव्यमिति* । साधूनेव प्रयुञ्जीतेत्यादिरूपश्चे-

परीक्षा

नित्यत्ववादिनाम् । अस्मिन् वादे = शक्तिविचारे, एते = साधवः, नान्ये-अपभ्रंशाः, येषां मतेऽपभ्रंशानां वाचकता तेषाम्मते साधूनामपि वाचकताऽस्तीत्यत उक्तम्-*अबोधक इति* । तथा च साक्षात्तेषां साधुर्न बाधकः किन्त्वसाधुस्मरणाद्वाऽन्यसाधु तादात्म्यारोपाद्वा असाधुर्बोधक इति बोध्यम् । नचैवमसाधुभ्यः साधुतादात्म्यारोपाच्चेद्बोधस्तदा वाचकता साधुष्वेव-पर्य्यवस्यतीत्यसाधुत्वं वाचकता न सिध्यतीत्यत आह-*किञ्च विनिगमनेति* । *तेषाम्* = असाधूनां प्रत्येकं महाराष्ट्रभाषाघटकस्यैकस्य नष्टस्य वा साधोर्वा वाचकत्वेऽत्रैव विनिगमनाविरहप्रदर्शनम् प्रत्येकमित्युक्तम्

ननु वाचकतावच्छेदिकाऽऽनुपूर्वी या तत्तच्छब्दसम्बन्धिन्येका भाषाणां तु नानेति विनिगमकसत्त्वान्न भाषाशब्दानां वाचकत्वमत आह-*किञ्चानुपूर्वीति* । *अवच्छेदिका* । बोधजनकतावच्छेदिका । नच साधुना साधुत्वविशिष्टपरिगृहीतत्वेन तेषामेव वाचकत्वे विनिगमकमस्तीति वाच्यम् । "शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु विकार एवैनमार्य्या भाषन्त" इति भाष्यात्संस्कृतानामन्यतरस्मिन् श्च सकलशिष्टसम्मतत्वाभावात् ।

असाधूनामपि बोधजनकतया प्राकृतभाषोदाहरणानि काव्यप्रकाशादौ स्फुटम्-

उक्तञ्च वाक्यप्रदीये—

पारम्पर्यादपभ्रंशा विगुणेष्वभिधातृषु ।
प्रसिद्धिमागता येषु तेषां साधुरवाचकः ॥
दैवी वाग् व्यवकीर्णेयमशक्तैरभिधातृभिः ।
अनित्यदर्शिनां त्वस्मिन् वादे बुद्धिविपर्ययः ॥ इति ॥

अवाचकः=अबोधकः । बुद्धिविपर्ययः=एते एव वाचका इति

दर्पणः

अस्मिन्नपि पक्षे हरिसम्मतिमादर्शयति—*उक्तञ्चेति* । *पारम्पर्यादिति* । स्वार्थे ष्यञ् । विगुणेष्विति हेतुगर्भं विशेषणम् । वैगुण्यं च करणापाटवरूपम् । अभिधातृवैगुण्यस्याऽपभ्रंशनिदानत्वात् । तथाच विगुणेष्वभिधातृषु सत्सु परम्परया येष्वर्थेषु प्रसिद्धिमागता इत्यर्थः । *दैवीति* । संस्कृतरूपेत्यर्थः । *अशक्तैः*—करणापाटववद्भिः । *व्यवकीर्णा* । उच्छिन्नाऽऽनुपूर्वीका इत्यर्थः । *अनित्यदर्शिनाम्* । शब्दाऽनित्यत्ववादिनाम् । *अस्मिन् वादे* । शक्तिविचारे इत्यर्थः ।

ननु 'तेषां साधुरवाचक' इत्यनुपपन्नम् । यस्मिन्नर्थेऽपभ्रंशाः प्रयुज्यन्ते, तत्रत्य साधुषु सर्वेषामसत्त्वादतो व्याचष्टे—*अबोधक इति* । व्यवहितः साधुर्न बोधकः । किन्तु साक्षादपभ्रंशा एव तत्तदानुपूर्वीमत्त्वेन वाचका इति भावः ।

अस्त्वियं अभ्रंशरूपा वाग् अभिधातृवैगुण्येनोच्छिन्नाऽऽनुपूर्वीकाऽपि दैवी संस्कृतरूपैव । नैयायिकानां स्वमता अबोधकत्वे भ्रम एव । पारम्पर्यादित्युपादानात् साधुशब्दस्मरणमूलकत्वेन क्रमेण बोधकत्वमपभ्रंशानामित्यर्थः । दैवी वाग्व्यवकीर्णेत्यनित्यवादिनां शक्तिग्रहमूलकम् । अत एव 'तेषां साधुरवाचकः' इत्यनुपपन्नम् । तत्प्रयोगे आरोपितसाधुत्वावच्छिन्नानां बोधकत्वेन साधुस्मरणात् बोधाऽभ्युपगमात् । तेनाऽपभ्रंशाः साधुताऽऽरोपेणैवार्थस्य एव प्रसिद्धार्थानां बोधकाः, न तु तत्तदानुपूर्वीमत्त्वेन बोधका इत्यपभ्रंशानामपि साधुत्वेन वाचकतामिति भावः—

परीक्षा

[illegible] प्रकारतानिरूपकत्वम्—प्रमात्वम् ? तेषां सद्धारकत्वमिति ज्ञानस्य प्रमात्वम् । तत्र [illegible] ताहशबोधविशेष्यत्वम् [illegible] कल्पनादिति । [illegible] वाचिनामसत्त्वात् तत्र तु तेषां सद्धारकत्वमिति ज्ञानस्य [illegible] प्रमा—तत्र [illegible] ज्ञानस्य प्रमेति ।

[illegible] वाचकत्वमित्यत्र व्याचष्टे । *विगुणे [illegible] अभिधातृवैगुण्य [illegible] । तत्र [illegible] प्रसिद्धिमागता [illegible] साधुत्व [illegible] , [illegible] नैयायिकानाम् [illegible]

इति [illegible] इत्यर्थः । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ननयोधनाय "नासाधुभिः" इति निषेधः । तथा च पुण्यजननयोग्यत्वं साधुत्वम् । तत्र पापजननयोग्यत्वमसाधुत्वम् । तत्र जनकताऽवच्छेदिका च जातिः । तज्ज्ञापकञ्च कोशादि व्याकरणादि च ।

एवमेव च राजसूयादेर्ब्राह्मणे फलाऽजनकत्ववद् गवादिशब्दानां भाष्यादौ साधुत्वमिति सङ्गच्छते । आधुनिकदेवदत्तादिनाम्नामपि,

---

दर्पणः

स्यर्थः । *नाऽसाधुभिरिति* । "नापभाषितवै न म्लेच्छितवै" इत्यादिविधिविशिष्टार्थः । योग्यत्वं जनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् । *तत्र*—साधुशब्दे । *जातिरिति* ।

तत्र प्रमाणं तु "एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति" इति "एकः पूर्वपरयोः" (पा०सू० ६।१।८४) इत्यत्र भाष्यधृतश्रुतिः । सम्यग् ज्ञातः साधुत्वेन ज्ञातः । यदिह परिनिष्ठितं तत् साध्वित्यर्थोपपत्तिलभ्यचारपेन । शास्त्रान्वितः शास्त्रव्युत्पादनमार्गेणाऽभिसंहितः । सुप्रयुक्तः शिक्षाद्युक्तमार्गेण प्रयुक्त इति तदर्थः । "ते हेऽलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः" इति श्रुतिश्च । यदि च कल्पादिना साधुत्वांश तस्य जातित्वमिति विभाव्यते तदाऽप्युपाधिरिति भावः ।

तज्ज्ञापकमिति । तदभिव्यञ्जकमित्यर्थः । यथैतत्तथोक्तम् । व्याकरणादिदाक्षिण्यप्रयुक्तस्वपरिग्रहः । *एवमेवेति* । तत्तदर्थपुरस्कारेण तत्तच्छब्दानां साधुत्वव्यवस्थानलाभेनैवेत्यर्थः । *फलाऽजनकत्ववदिति* । क्षत्रियाऽधिकारिकत्वस्यैव तस्य फलश्रवणादिति भावः । *साधुत्वमिति* । गवाद्यर्थपुरस्कारेणैव गवादिशब्दानां प्रयोगे पुण्यजनकत्वरूपं साधुत्वमित्यर्थः । ननु आधुनिकदेवदत्ताद्यर्थपुरस्कारेण देवदत्तादिशब्दानां शास्त्रे व्युत्पादनाऽभावात् देवदत्तादौ साधुता न स्यादत आह—

परीक्षा

निर्वाहकत्वमेव । साधुत्वमित्याशयेन शङ्कते—*नन्वेवमिति* । *निषेध इति* । अत एव भाष्ये—"तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै" इत्युक्तम् । *साधुत्वमिति* । अत एव—यज्ञादौ कर्मणि शिष्टैर्मन्त्रवद् असाधूनां प्रयोगो नोपलभ्यते । नचासाधूनामपि चेद्वाचकता तदा शाब्दबोधासम्भवप्रयोजनाभावे च्युतसंस्कृतित्वस्य दूषकता न स्यादिति वाच्यम् । विप्रलम्भार्थं वाग्दर्शनेनैव पण्डितानां साधुपदसमुदायमध्येऽसाधुदर्शनेन हृदयोद्वेगो भवतीति तस्य दूषकता स्वीकारात् । साधूनां पुण्यजनकत्वे "एकः पूर्वपरयोः" इति सूत्रस्थम् "एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति" इति भाष्यमपि प्रमाणम् । सम्यग्ज्ञातः—साधुत्वेन शास्त्रव्युत्पादनमार्गेणानुभूतः । सुप्रयुक्तः—शिक्षोक्तरीत्या प्रयुक्तः । असाधूनां वाचकत्वे "समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्च शास्त्रेण धर्मनियमः" इति भाष्यमपि प्रमाणम् । *तत्रेति* । पुण्य इत्यर्थः । *तज्ज्ञापकम्* । साधुत्वाख्यजातिज्ञापकतावच्छेदकम् । *व्याकरणादीति* । अत्रादिना भाष्यादिपरिग्रहः । एतेनार्थपुरस्कारेण साधुत्वमित्युक्तं भवति ।

एवमेव । तत्तदर्थपुरस्कारेण तत्तच्छब्दानां साधुत्वव्यवस्थापनादेव । *फलाजनकत्ववदिति* । क्षत्रियस्याधिकाराद्ब्राह्मणस्य तस्य फलजनकत्वमन्यत्र स्पष्टम् । *मङ्-

“द्वयक्षरम्” इत्यादिनाप्येष व्युत्पादितत्वात् साधुत्वम्। एवञ्च यः शब्दो यथार्थे व्याकरणे व्युत्पादितः स तत्र साधुरिति पर्यवसितम्। गौणानां गुणे व्युत्पादनात् तद्रूपकारेण प्रवृत्तौ साधुत्वमेव, आधुनिकसाम्प्रदायिकानां त्वसाधुत्वमिष्टमेव। अत एव 'ब्राह्मणाय देहि' इत्यर्थे 'ब्राह्मणं देहि' इत्यादिकं तच्छक्त्यापि न साधुरित्यादि विस्तरेण प्रपञ्चितं भूषणे ॥ ३३ ॥

दर्पणः

साधुत्वमिति । [illegible] इति [illegible] । [illegible] द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा [illegible] इति [illegible] । [illegible] *गौणानामिति* । [illegible] *व्युत्पादनादिति* ॥ [illegible] ॥ [illegible] इति [illegible] । *तद्रूपकारेण* । [illegible] ॥ *आधुनिकानामिति* ॥ [illegible] ॥ ३८ ॥

परीक्षा

[illegible] इति* । [illegible] इत्यादि [illegible] । [illegible] । [illegible] *साधुत्वमिति* । [illegible] द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा [illegible] । [illegible] *साधुत्वमिति* । [illegible] । *गौणानां* [illegible] । [illegible] इति* । [illegible] । *अत एव* [illegible] इति [illegible] । [illegible]

[illegible]

परीक्षा

नियमनम् । विप्रयोगस्तादृशसम्बन्धध्वंसः । तेन यथा अशङ्खचक्रो हरिस्तस्य धेनु-रानीयतामित्यादौ ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वेन प्रतियोगिनो यन्निर्णायकता तस्मि-न्नेव शक्तिनियमनं तेन क्रियते । साहचर्यम्—सहचरणं सादृश्यम् । यथा—रामलक्ष्मणा-वित्यादौ । अत्र परस्परसाहचर्येण युगपदेवोभयोः शक्तिनियमनमित्यन्योन्याश्रयो न । सदृशयोरेव सहप्रयोगात् । अत एव सङ्ख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये—"बहुसादृश्यात्सहित एव इति गृह्यते, न [redacted] पातेरिति" इत्यभिहितम् । तेनोभयोरामलक्ष्मणयोरशक्तिप्रतिपादक-त्वम् । विरोधिता—विरोधः । सहानवस्थारूपो वध्यघातकभावो वा । आद्योदाहर-णम्—छायातपाविति । अत्रातपेन सहानवस्थानियमाच्छायाशब्दस्यातपाभावप्रतिपा-दकता । न तु शोभाप्रतिपादकतेति निर्णयः । न च छायाशब्दः शोभाप्रतिपादको नेति भ्रमितव्यम् ।

वामतरुणी तरुण्या नवमञ्जुलमञ्जरीमनायकरम् ।
पश्य सा भवति मुहुर्नितराम्मलिना मुखच्छाया ॥

इत्यत्र दर्शनात् । अत्र मञ्जुलनिकुञ्जे दत्तसङ्केतायास्तरुण्या मुखशोभा तत्र गमनसूचकतारालरुणदर्शनजनितदुःखविशेषेण मलिना भवन्ति । द्वितीयोदाहरणम्—विरोधिनौ कयोश्चित्तयोरुपमायां रामार्जुनगतिस्तयोरित्यत्र रामार्जुनशब्दयोर्भार्गवकार्त-वीर्यप्रतिपादकता । अर्थः—प्रयोजनम् । तेन यथा—'स्थाणुं भज भवच्छिदे' इत्यत्र भव-च्छेदनरूपप्रयोजनेन स्थाणुशब्दस्य शिवे । अस्यैव मुख्यतया निर्णायकता संयोगादयस्त-दुपजीवकप्रपञ्च इति तु परैरुक्तम् । यथा वा—'अञ्जलिना जुहोति' 'अञ्जलिना सूर्यमुपति-ष्ठते' इत्यत्र जुहोत्यादिपदार्थवशादञ्जलिपदस्य तत्तदाकाराञ्जलिपरत्वम् । प्रकरणम्—प्रस्तावः, समयविशेषो वा । यथा—'सैन्धवमानय' इत्यत्र भोजनसमये सैन्धवशब्दस्य लवणे इत्यादि । लिङ्गं मित्रशब्दस्य नपुंसकत्वात् सुहृदि । मित्रो भातीत्यत्र तु पुंल्लिङ्गात् सूर्ये । स्वरात एतादृशौचित्येन वेदेऽर्थविशेषस्य प्रतीतिः । यथा-इन्द्रस्य शातयितेत्य-र्थेऽन्तोदात्ते उच्चारयितव्ये आद्युदात्त इन्द्रशत्रुशब्द 'इन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्व' इत्यत्र ऋत्विजा उच्चारितस्तेनेन्द्र भयम् । एवं 'शातयिता सम्पन्न' इति भाष्ये स्पष्टम् । यद्यन्तो-दात्तस्तदा षष्ठीसमासः, यदा इन्द्रः शत्रुर्यस्येत्यर्थस्तदा "बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्" इत्युक्तेः तच्चाद्युदात्तस्येन्द्रशब्दस्य परत्परस्तस्यैवावस्थानमिति शातनकर्तृत्वमि-न्द्रस्य लभ्यत इति स्वरादय इत्यादिपदेन षत्वस्य णत्वाभिनयदेशानां ग्रहणम् । षत्वेन यथा—सुषिक्तमित्यत्र सुशब्दस्योपसर्गसञ्ज्ञाप्राप्तायां बाधित्वा पूजायां कर्मप्र-वचनीयसंज्ञा, "सु पूजायाम्" इत्यनेन विधीयते । सा चोपसर्गसंज्ञाबाधिकेति प्रकृतो-दाहरणे षत्वदर्शनेन पूजानिरिक्तार्थकत्वम् । णत्वेन यथा—प्रणायक इति । अत्र णत्वदर्शनेन प्रशब्दस्योपसर्गत्वनिर्णयः । प्रनायक इत्यत्र णत्वाभावदर्शनेन प्रगतनाय-कस्य प्रतीतिः । अभिनयश्चार्थोकारादिप्रदर्शिका हस्तादिचेष्टा तदुदाहरणमुक्तं का-व्यप्रकाशे—

१ एद्दहमेत्तत्थणिआ एद्दहमेत्तेहिँ अच्छिवत्तेहिँ ।
एद्दहमेत्तावत्था एद्दहमेत्तेहिँ दिअएहिँ ॥ का० प्र० उ० २ । ११ श्लोक

छाया— १ इयन्मात्रस्तनिका इयन्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्याम् ।
इयन्मात्रावस्था इयन्मात्रैर्दिवसैः ॥

अतिरिक्तशक्तिग्रहोपायमाह—

सम्बन्धिशब्दे सम्बन्धो योग्यतां प्रति योग्यता ॥

दर्पणः

ननु शक्तिग्राहकयोः कोशव्याकरणयोर्विद्यमानत्वाच्छक्तिग्रहोपायकथनं व्यर्थमत आह—*अतिरिक्तेति* ॥ कोशव्याकरणाभ्यामतिरिक्तो यः शक्तिग्रहोपायस्तमित्यर्थः।

परीक्षा

व्यक्तिवदेव 'अक्ताः शर्करा उपदधाति'। इत्यादौ अक्ता इत्यनेन घृतसाधनाञ्जनपरत्वम्। तेजो वै घृतमिति स्तुतिस्वारसिकाद् घृतसाधनाञ्जनप्रतिपादनम्। शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः—शब्दान्तरसमभिव्याहारः। यथा—'रामो जामदग्न्यः' इत्यत्र जामदग्न्यपदसन्निधानेन रामः परशुरामः। सामर्थ्यम्—कारणत्वम्। तेन यथा—मधुना मत्तः कोकिलः इत्यत्र मधुशब्दस्य वसन्ते। अन्यस्य मधुशब्दार्थस्य कोकिलायां न। सामर्थ्याभावात्। औचिती—योग्यता। यथा—

यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा।
यश्चैनं गन्धमाल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥

इत्यत्र परशुना इत्यस्य परशुकरणकच्छेदनपरत्वम्। मधुसर्पिःशब्दस्य तत्करणकसेचनपरत्वम्। गन्धमाल्याभ्यामित्यस्य तत्करणकपूजनार्थत्वम्। देशेन यथा—भात्यत्र परमेश्वर इत्यत्र यथा। अत्र परमेश्वरपदस्य राजधानीरूपाद्देशाद्राजपरत्वम्। कालेन यथा—चित्रभानुर्विभातीत्यत्र चित्रभानुशब्दस्य दिवसोत्पन्नत्वस्य दिवाकरे, निशि तु वह्नौ। व्यक्तिर्लिङ्गं पुंस्त्वादि। तेन यथा मित्रं भाति, मित्रो भातीति। अत्र नपुंसकत्वेन सुहृद्, पुंस्त्वेन आदित्यः। अत्र [illegible] साहित्येन स्वरस्य [illegible] निर्णीयते। अपदेशो नाम—[illegible]दिनाऽभिनयनिर्देशः।

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम्।
विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ॥

अस्मिन्पद्ये इत इत्यत्र च इदं [illegible] नियम्यते। एवं संयोगादिभिरेकस्याभिधायिनानार्थस्यैकार्थे [illegible] यदन्यार्थस्य प्रतिपादनं तद्व्यञ्जनयैव। न च [illegible] यथार्थप्रतिपादनं तथोभयत्र तात्पर्य [illegible] किं व्यञ्जनयेति वाच्यम्। यत्रोभयार्थप्रतिपादने तात्पर्यं तत्र श्लेषः। यथा—हरिहरनामाविषये—'सर्वदोमाधव पायात्स योऽगं गामदीधरत्' इत्यादौ।

यत्र तु नोभयार्थप्रतिपादने तात्पर्यं [illegible] यथा—

[illegible]

[illegible]

इत्यत्र [illegible]

[illegible]

[illegible]

समयाद् योग्यतासंविन्मातापुत्रादि योगवत् ॥३९॥

सम्बन्धो-विषयः। योग्यतां प्रति योग्यता-सम्बन्धिशब्दं प्रति योग्यता विषय इति। समयाद्-व्यवहारात्, योग्यतासंवित् शक्तिग्रहः। घटपदमत्र योग्यमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारात्, स स्यादित्यर्थः ॥३९॥

इति वैयाकरणभूषणसारे शक्तिनिर्णयः ॥ ६ ॥

दर्पणः

तथा चाऽनधीतव्याकरणानां तेन शक्तिग्रहाऽसम्भवात् तदर्थं व्यवहारस्यमप्युपायमाहेतिपर्यवसानान्न वैयर्थ्यमिति भावः। एतेन ग्रन्थकृताऽतिरिक्तशक्तेरनङ्गीकारेण तद्ग्रहोपायप्रदर्शनं व्यर्थमित्याशङ्कापि समाहिता। विषयपदाध्याहारेण मूलं व्याचष्टे—*सम्बन्धो विषय इति* ॥

तथा चाऽयमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारे सम्बन्धो विषयः। योग्यतां प्रति इदमस्य योग्यमिति योग्यताव्यवहारे योग्यताविषयो यतोऽतः समयात् तद्व्यवहाराद्योग्यतायां बोधकतारूपायां मते। *संवित्* ज्ञानं भवतीत्यर्थः।

तत्र दृष्टान्तो—*मातापुत्रादियोगवदिति* ॥ यथाऽयमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारस्तयोर्जन्यजनकभावनिश्चायकस्तद्वदित्यर्थः।

अन्ये त्विदं हरिपद्यमित्थं व्याचक्षते। सम्बन्धिशब्दे अयमेतत्सम्बन्धीति व्यवहारे योग्यतां प्रति अर्थबोधजनकताऽवच्छेदकधर्मो रस्त्वरूपयोग्यताव्यवहारनिरूपितो यस्तादात्म्यलक्षणो अन्यो वा सम्बन्धः स एव योग्यताऽपरपर्यायो विषय इति शेषः। यागादिर्वृद्धव्यवहारापरपर्यायोऽस्मदादिसमयादित्रीयते, न बोधजनकत्वमेव शक्तिस्तद्बोधजननेऽयं योग्य इति व्यवहारात्। अत एवैतदुक्तम्—

सति प्रत्ययहेतुत्वे सम्बन्धे उपपद्यते।
शब्दस्यार्थे यतस्तस्मात् सम्बन्धोऽस्तीति गम्यते ॥

इत्यन्तेनोक्तोऽर्थः स्पष्टीकृत इति। अधिकमन्यतोऽवधार्यम् ॥ ३९ ॥

इति भूषणसारदर्पणे शक्तिस्वरूपनिरूपणम् ॥ ६ ॥

परीक्षा

एवं च येषां कथनं व्याकरणेन कोशेन वा तेषामसाधुतापत्तिरत आह—*अतिरिक्तेति*। अत्र हि अतिरिक्तेति शक्तिग्रहोपायस्य विशेषणम्। एतेनातिरिक्तत्वादस्य स्वमतेऽभावादिदमसङ्गतमित्यपास्तम्। तदुदाहरणम्—*सम्बन्धिशब्द इति*। इदं च विषयपदाध्याहारेण व्याचष्टे—*सम्बन्धो विषय इति*। समस्यार्थो निरूपितत्वम्। तस्य विषयपदार्थैकदेशविषयतायामन्वयः। योग्यताशब्दः शक्तिपर्यायः। योग्यताशब्दस्य शक्तिपरत्वे लौकिकव्यवहार एव साधक इत्याशयेनाह—*घटपदमत्रेति*। तत्र दृष्टान्तोपपादनम्—मातापुत्रादियोगवदिति। केचित्तु योगवदिति पाठः। यथा—अयमेतत्सम्बन्धीति च तथाऽयव्यवहारस्तयोर्जन्यजनकभावनिश्चयस्तद्वत् ॥ ३९ ॥

इति भूषणसारटीकायां शक्तिनिर्णयः।

॥ अथ नञर्थनिर्णयः ॥

नञर्थमाह—

नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्वनामता ।
आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं न ह्यसोऽप्यतिसर्ववत् ॥४०॥

नञ्समासे अपरस्य-उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात् सर्वनामता सिध्यतीति शेषः । अत एव आरोपितत्वमेव नञ्द्योत्यमिति । अभ्युपेयमिति शेषः ।

अयं भावः—असर्वं इत्यादावारोपितः सर्वः इत्यर्थे सर्वशब्दस्य

दर्पणः

अथ नञर्थनिर्णयः ।

"समासे खलु भिन्नैव" इत्यत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्यदुक्ता समासे तद्घटकपदैरेकार्थ- [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] इत्युक्तेः ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

प्राधान्यव्याघातात् सर्वनामता सिद्ध्यति। अन्यथा अतिसर्वे इत्यत्रेव सा न स्यात्। घटो नास्तीत्यादावभावविशेष्यकबोधे तस्य विशेष्यताया एव दर्शनात्। अस्मन्नीत्या च स आर्थो बोधो मानसः।

तथाऽऽसर्वस्मै इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गो नेति। अत्र चारोपितत्वमारोपविषयत्वम्। आरोपमात्रमर्थो, विषयत्वं संसर्ग इति निष्कर्षः। द्योत्यत्वोक्तिर्निपातानां द्योतकत्वमभिप्रेत्य ॥ ४० ॥

'घटो नास्ति' 'अब्राह्मण' इत्यादावारोपबोधस्य सर्वानुभवविरु-

दर्पणः

सा—सर्वनामसंज्ञा ॥ *न स्यादिति* । अतिसर्वे इत्यत्र नञोऽभेदार्थकत्वे तत्र प्रतियोगितया सर्वपदार्थस्योपसर्जनत्वेन संज्ञोपसर्जनयोः सर्वादिबहिर्भूतत्वेनाऽतिसर्वे इत्यादाविव तदप्रवृत्तेरिति भावः। ननु भेदप्रतियोगी सर्वं इति तत्र बोधाभ्युपगमान्नोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यहानिरत आह—*घटो नास्तीत्यादाविति* ॥ *तस्य*—नञर्थस्य ॥ नञर्थाऽभावत्वस्य विशेष्यतायां सत्त्वादिति भावः।

ननु तथाऽप्यघटः पट इत्यत्र घटभिन्नः पट इति सर्वसिद्धप्रतीत्युपपत्तिरत आह—*अस्मन्नीत्येति* ॥ *सः*—भेदबोधः ॥ *आर्थ इति* ॥ मर्यादोपस्थितिविषयादागत इत्यर्थः ॥ *मानस इति* । तत्र शाब्दत्वप्रत्ययत्वमिद्ध एवेति भावः। ननु सर्वशब्दस्य सर्वनामत्वाभावे का क्षतिरत आह—*तथा चेति* ॥ *अत्र चेति* ॥ आरोपितत्वं नञ्वाच्यमिति कल्पे चेत्यर्थः ॥ *निष्कर्ष इति* ॥ विषयत्वस्य संसर्गमर्यादयैव लाभादनन्यलभ्यस्यारोपस्यैव नञर्थत्वं न त्वारोपविषयत्वस्य गौरवादिति भावः। नन्वारोपस्य वाच्यत्वाभ्युपगमे द्योतकताप्रतिपादकमूलविरोधोऽत आह—*द्योत्यत्वोक्तिरिति* ॥ वाच्यस्याऽपि तस्य विशेषणतया नाभावविशेष्यतेति सूचयितुमेव तदुक्तिरिति भावः ॥ ४० ॥

घटो नास्तीति ॥ यद्यपि समासयोरप्यत्र एवारोपार्थकत्वं मूले उक्तम्, तथापि घटो नाऽस्तीत्युक्तिरत्रैव तत्राऽप्यारोपाननुभव इति दृष्टान्तार्थत्वेनबोध्यम्। नञ्यो-

परीक्षा

धीभावस्य दर्शनादिति। घटो नास्तीतिवाक्यस्य स्वमते घटाभावः कालसम्बन्धीति बोधः। स्वमते तु घटाभिन्नैककर्तृकवर्तमानकालिकसत्ताभाव इति उभयथाप्यभावस्य प्रतियोगिनिरूपितप्राधान्येनैव भानम्। *सः*—अभावविशेष्यकबोधः। *आर्थ इति*। मर्यादागत उपस्थितिविषयागत इति यावत्।

इत्याद्यसिद्धिरिति। "संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः" इति वार्तिकात्सर्वनामेति महासंज्ञाकरणाद्वाऽसिद्धिरित्यर्थः। अत्र 'आरोपितत्वमत्र द्योत्यम्' इतिकल्पे लाघवादाह—*आरोपमात्रमिति*। नन्वारोपितत्वन्नञ्वाच्यमित्येवास्त्वित्यत आह—*द्योत्यत्वोक्तिरिति*। एवञ्च द्योत्यार्थस्य विशेषणताया अन्यत्र सिद्धान्तितत्वात्। अत 'असर्वस्मा'इत्यादौ सर्वनामकार्यं सिध्यतीति भावः ॥ ४० ॥

घटो नास्तीतिवदित्यसङ्गतम्, समासयोरप्यत्र नञ एवारोपितत्वद्योतकतायाम् उक्तत्वादत आह—*अनुभवविरुद्धत्वादिति*। तथाचारोपितत्वानुभव एव तस्य

रुद्धत्वात्पक्षान्तरमाह—

अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् ।
विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्ववधार्यताम् ॥४१॥

तदर्थो नञर्थः । अर्थपदं द्योत्यत्ववाच्यत्वपक्षयोः साधारण्येन कीर्त्तनाय ॥ *भाष्यस्येति* ॥ तथाच नञ्सूत्रे महाभाष्यम्-"निवृत्तपदार्थकः" इति । निवृत्तं पदार्थो यस्य, "नपुंसके भावे क्तः" (पा० सू० ३।३।११४) इति क्तः । अभावार्थक इत्यर्थः ।

यत्तु—निवृत्तः पदार्थो यस्मिन्नित्यर्थः । सादृश्यादिनाऽध्यारोपितब्राह्मण्याः क्षत्रियादयोऽर्थाः यस्येत्यर्थ इति कैय्यटः, तन्न । आरोपितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेर्नञ्वाच्यत्वात् ।

दर्पणः

स्यमित्यत्र नञो विशेषणतया व्यवधानेन चोपस्थितत्वेऽपि तत्पदादीनां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्तदा तत्परामर्शो नाऽनुचित इत्याह—*तदर्थो नञर्थ इति* ॥ *साधारण्येनेति* ॥ प्रकृतेऽर्थपदस्य नञन्वयबोधविषयपरतया पक्षद्वयसंग्रहः । तत्रासति बाधके वाचकत्वमेव सति तु तस्मिन् द्योतकतापीति भावः ॥ *नञ्वाच्यत्वादिति* ॥

परीक्षा

दृष्टान्ततयोपादानमिति भावः । *साधारण्येनेति* । अर्थपदस्य तदन्वयबोधविषयार्थकत्वात् । एवञ्चासति बाधकेऽभावो वाच्य एव । यदि बाधकावतारस्तदा द्योत्यत्वं तस्येति साधारण्येन व्याख्यानमावश्यकम् । *भाष्यस्येति* । नञ्तत्पुरुषस्य पूर्वपदार्थप्राधान्ये 'असः' इत्यादौ सर्वनामकार्यन्न प्राप्नोतीति दोषे सत्युत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समास इति पक्ष उक्तः । अत्र पक्षे भेदस्य नञ्वाच्यस्य प्रतियोगितासम्बन्धेनोत्तरपदार्थे विशेषणत्वे भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यर्थः स्यात् । तथाच 'अब्राह्मणमानय'इत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति नञः प्रयोगात्तदर्थविशिष्टस्यानयनं भविष्यति क पुनरसौ नञर्थः । निवृत्तः पदार्थः ब्राह्मणशब्दस्य गौरादिदर्शनाद्दृष्टोपदेशाद्वा पूर्वं ब्राह्मणोऽयमित्यध्यवस्यति । ततः पश्चादयं लभते 'नायं ब्राह्मण' इति । ततोऽब्राह्मणोऽयमिति प्रयुङ्क्ते । अतश्च तद्वृत्तगुणदर्शनाद्दृष्टोपदेशाद्वा ब्राह्मणत्वाध्यवसायपूर्वकमेव 'नायं ब्राह्मण' इति ज्ञानं तद्गुणालङ्करणमात्रेण आर्यात्वं दृष्ट्वा ब्राह्मणोऽयमित्यध्यवस्यति । यथाऽस्मिन् वस्तु तत्त्वतस्तस्य निवृत्तं भवतीति भाष्यस्येत्यर्थः । *तद्व्याख्यान*—अभावस्य तदर्थत्वमित्याख्यान । भाष्याशयस्फुटयति—*तथाचेति* ।

कैय्यटमतं दूषयितुमादौ केय्यटव्याख्यानमनुवदति—*यत्त्विति* अध्यारोपितब्राह्मण्या इत्यत्र बहुव्रीहि । अध्यारोपितं ब्राह्मण्यं येषामित्यर्थेनान्यपदार्थस्य ब्राह्मणत्वप्रकारकाध्यारोपविशेष्यस्य लाभे तस्य नञ्वाच्यत्वमनुभवविरुद्धमित्याशयेन दूषयति—*नञ्वाच्यत्वादिति* । ननु तदाशयेन तदन्यत्वमेव वाच्यमित्यादि

दर्पणः

यद्यप्युत्तरपदार्थप्राधान्येन नञ्समासस्य ब्राह्मणमात्रस्याऽऽनयनं प्राप्नोति। तत्प्रयोगात्तत्सदृशविशिष्टस्यानयनं भविष्यति। "कः पुनरसौ सदृशः? नित्यसदृशं। ब्राह्मणत्वस्य गौरत्वादेर्दर्शनात् दृष्टोपदेशाद्वा पूर्वमब्राह्मणोऽयमित्यध्यवस्यति। तत् पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मण इति। ततोऽब्राह्मणोऽयमिति प्रयुङ्क्ते। अतएव तद्गुणदर्शनात् दृष्टोपदेशाद्वा ब्राह्मणत्वाध्यवसायपूर्वकमेव नायं ब्राह्मण इति ज्ञानम्। तदयं कारणाभावे ह्यध्यवस्यति ब्राह्मणोऽयमिति। यथाश्चित्तं [illegible] तस्य निवृत्तिर्भवति" इति नञ्सूत्रभाष्यपर्यालोचनया कैयटोक्तार्थस्यैव लाभो लभ्यते। तथापि तत्राऽऽरोपस्याऽभेदसम्बन्धे क्वचित् योग्यताऽनुसन्धेऽपि [illegible] वैशेष्यरूपेण आरोपगमकत्वे तदुपपत्त्यभावात्। अन्यथाऽऽरोपस्याऽप्यनुपपत्त्या तदारोपाभावेन तत्र समर्थस्तदर्थत्वाभावात् घटः पट इत्यनापत्तेः। "अनिषेधाभावाऽयथो तत्प्रयोगोऽभेदो" इति तात्त्विकोक्तेर्नीलो घट इत्यादौ तादात्म्येन यथाऽभेदे नीलपदार्थभानाय समभिव्याहारे तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नोभासबोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य नञोऽभावार्थकत्वं विना त्वनुपपत्तेरिदं रजतमिदं रजतमिति वाक्यजन्यबोधयोस्तत्तद्भावावगाहितया परस्परप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाऽभावेन नञो भेदार्थत्वमावश्यकम्।

तत्र नञो भेदार्थत्वेऽब्राह्मणमानयेत्यादितो ब्राह्मणभिन्नबोधोदयेऽपि क्षत्रियादेः [illegible] न [illegible]। "न ह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवति" इति भाष्यविरोधादिति वाच्यम्। घटत्वेन घटार्थस्य घटतादात्म्यनिवेशेन ब्राह्मणभिन्नमात्रार्थत्वाद् ब्राह्मणत्वात् क्षत्रियादेरेव बोधसम्भवात्। तथा घटो न पट इत्यादावन्यतो नञोऽभेद एव शक्तिरभेदस्यैवान्वयोपपत्तिः [illegible] तत्र लाघवात्। समासव्यासयोः तत्र तुल्यत्वस्य सम्भवे [illegible] मान्यत्वं वाच्यमेव॥

तत्र "न ब्राह्मणं राजपुरुषम्" इत्यादौ नञो भेदार्थत्वे तत्प्रतियोगिनोऽनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वाऽनुपपत्तिः। सामानाधिकरण्याभावादिति वाच्यम्। प्रतियोग्यनुयोगिनोर्भेदाऽन्वयबोधोत्पत्तिवत्कुत्राप्यभेदान्वयबोधेन तयोः समानविभक्तिकत्वस्य तदुपपत्तेः। एवञ्च नञा भेदबोधने प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वनियामकम्। अत एव "भूतले न घटः" इत्यादौ न भेदबोधः।

परीक्षा

[illegible] ब्राह्मणोऽयमिति प्रयोगात्पूर्वमेव तदाभ्यां मुख इति चेत्? न। तथा [illegible] प्रतियोग्यवाह्य कारणमिति [illegible] प्रतीत्यनुपपत्तिः तद्गताप्रयत्नात्।

[illegible] [illegible] भेदान्वयीति न नियम। [illegible] [illegible] इति [illegible] प्रयोगदर्शनात्। [illegible] [illegible] ब्राह्मणमात्रस्य [illegible] इति [illegible] वाच्यम्। [illegible] [illegible]। [illegible]

[illegible] च—"[illegible] देवयागं करोति [illegible]" इत्यत्र [illegible] दृष्टान्तः [illegible]ः । [illegible] करोति—[illegible]ः । [illegible] । [illegible] विधानादेव [illegible] । [illegible] निषेधविधानमिति [illegible] भावः ॥

[illegible] प्रतिषेधार्थकत्वम् । [illegible]—[illegible] प्रतियोगिभूतां [illegible] । [illegible] । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] निषेध[illegible] । [illegible]

[illegible] इत्यादौ [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

संज्ञा। "अनेकमन्यपदार्थे," "सेव्यतेऽनेकया सक्ततापाङ्गया" इत्या[illegible]
येकशब्दार्थप्राधान्यादेकवचननियमः। 'अब्राह्मण' इत्यादावुत्तरप[illegible]
र्थप्राधान्यात् तत्पुरुषत्वम्। 'अत्वं भवसि' 'अनहं भवामि'इत्या[illegible]
पुरुषवचनादिव्यवस्था चोपपद्यते।

अन्यथा त्वद्भावो मद्भाव इतिवद्भावांशे युष्मदस्मदोर[illegible]
येन युष्मत्सामानाधिकरण्यस्य तिङ्क्ष्वसत्त्वात् पुरुषव्यवस्था[illegible]
स्यात्। अस्मन्मते च भेदप्रतियोगित्वद्भिन्नाश्रयिका भवनक्रिये[illegible]
न्वयात् सामानाधिकरण्यं नानुपपन्नमिति भावः।

विशेष्यो वेति। प्रतियोगिनीति शेषः। भवत्भावः—गौणत्वेऽपि[illegible]

दर्पणः

इथ प्रतियोगितयोत्तरपदार्थान्वये उपपत्तिमाह—*तथाचेति*।
[illegible] इत्यनेनान्वयः। *सर्वनाम[illegible]
[illegible] संज्ञोपसर्जनानां सर्वादित्वाभा[illegible]
[illegible] । अनेकमित्यादावेकभिन्नमि[illegible]
[illegible] बहुत्वस्य वाऽऽवश्यकत्वात् तत्र[illegible]
न्यूनबोधकद्विवचनबहुवचनयोरापत्तिरित्यर्थः। तत्र बाधात्तद्बोधकैकवचनस्यानुर[illegible]
तिरेवेति भावः॥

नानुपपन्नमिति। भेदविशेषणत्वे तत्पुरुषत्वे स्यात्। *पुरुषेति*। तिवादि[illegible]
विकल्पकनियमनत्वार्थ। *वचनेति*। एकवचनत्वादिकंत्वर्थः। "अत्वाँ भव[illegible]
इत्यादौ युष्मदस्मदर्थमात्रविशेष्यकबोधे अभावे द्वित्वादयस्य बाधात् द्विवचना[illegible]
पत्तिः। भावनाऽन्वयित्वेन मद्भावोऽस्य इति स्वरभुग्मनोऽस्याऽर्थगतमद्भावा[illegible]
दाव द्विवचनापुत्रात्तस्य कर्तृभावकत्वादिति भावः।

अन्यथेति। नञर्थाभावस्योत्तरपदार्थविशेषणत्वे तद्विशेष्यत्व इति यावत्।
पुरुषव्यवस्थेति। "युष्मद्युपपदे" (पा० सू० १।४।१०५) इति सूत्रपाठितव्यव[illegible]
"शेषे प्रथम" (पा० सू० १।४।१०८) इत्यस्य प्रवृत्त्या प्रथमपुरुषस्यैवापत्तेरित्यर्थः।
नानुपपन्नमिति। तथाचोभयव्यवस्था युक्तेति भाव। ननु नञर्थभेदस्य प्रतियोगि[illegible]
नयोत्तरपदार्थेऽन्वय प्रधानत्वात्तत्र [illegible]
[illegible] आह—गुण—*विशेष्यो वेति*। [illegible]
[illegible] *विशेषणत्वेति*। [illegible]

परीक्षा

[illegible] *नानुपपन्नमिति*। [illegible]
[illegible] *पुरु[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

मानं सुप्प्रहणं विशेष्यमेकवचनान्तमेव । किञ्चाऽनेकशब्दाद् द्विवचनोपादाने, बहूनां बहुवचनोपादाने द्वयोर्बहुव्रीहिर्न सिध्येदित्युभयसंग्रहायैकवचनं जात्यभिप्रायमौत्सर्गिकं वा ।

“सेऽप्यनेऽनेकधा” इत्यत्रापि योग्यतेति विशेष्यानुरोधात् प्रत्येकं

दर्पणः

मित्यत्र प्रमाणाभावोऽत आह—*किञ्चेति* । अन्यथाऽनेकशब्दोपादानादेव द्वयोर्बहूनां वा तत्सिद्धेर्द्विवचनबहुवचनयोरपि समन्वयरिशाज्ञनार्थत्वमभावादेकवचनोपादानं व्यर्थमेवेत्यत आह—*औत्सर्गिकं वेति* । “एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते” इति, “न केवला” इतिनियमानुरोधादिति भावः । सति तात्पर्ये क्वचित् सार्थकत्वमपि नानिष्टम् एवेत्याह—*प्रत्येकमिति* । एकभिन्नत्वेनोपस्थितानाम् योग्यानाम् प्रत्येकं तेन

परीक्षा

अनेकमनेकेऽपि वचनं समासमेनैवत्र गुरुतरानुपह इति यदि मुधात्रत्याह—*किञ्चे*ति* । *बहूनामिति* । अस्य बहुव्रीहिर्न सिध्येदित्यत्रान्वयः । *जात्यभिप्रायम्* । एकभिन्नत्वस्यामान्यमभिप्रायम् । यथा ‘सम्पन्नो व्रीहिः’ इति प्रयोगो बहुषु व्रीहिषु एकवचनेनैव जायते, [illegible] [illegible] स्याभावादुपपन्नेकवचनमेव द्विवचनेऽप्यत्र. स्त्रीक्रियोः [illegible] द्विबहुसाधारणमेकवचनमिति भाव । न [illegible] [illegible] [illegible] कथमेतदिति चाच्यम् ? [illegible] [illegible] सम्भवात् सम्पन्नो व्रीहिरिति वाक्यं [illegible] —[illegible] तत्रैव प्रयुज्यत इति तत्रास्तु तथा, प्रकृते तु किं मानम्, द्वयोर्बहूनां च समासविधिः [illegible] [illegible] सामर्थ्यमेव भवित्व[illegible] आह—*औत्सर्गिकमिति* । “एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते” इति भाष्योक्तेः [illegible] [illegible] । अन्यथा [illegible] [illegible] [illegible] इति वचनविरोध, स्यादिति भावः ।

न केवलं विशेष्यानुरोधेन एव किन्तु सार्थकत्वमपि तदित्याह—*प्रत्येकमिति* । [illegible] पृथक् पृथक् [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । यदि प्रतियोगितासम्बन्धेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

टीका

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

असमस्तनञः क्रियायामेवान्वययोग्यात् । स चाभावोऽत्यन्ताभा-

दर्पण

स चेति ॥ अभावश्चेत्यर्थः ॥ तथा च नञोऽन्योन्याभावत्वेनात्यन्ताभावत्वेन वाऽभावे शक्तिकल्पनान्न दोषः ।

अत्यन्ताभावत्वेति । अन्तं—स्वप्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमतिक्रान्तो व्यभिचरितोऽत्यन्तः । स चासावभावश्चेति विग्रहः । तस्य भावस्तत्त्वम् । स्वप्रतियोगिनिष्ठस्वध्वंसाभावप्रतियोगित्वव्यभिचारीतियावत् । "अन्त्यो जघन्यं चरमम्" इत्यमरेणाऽन्त्यशब्दस्य जघन्ये वृत्तिबोधनादन्तत्वं चोक्तार्थस्य जघन्यवृत्तितोऽवश्यत्वात् । घटात्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाववति घटवृत्तिधर्मे स स्वात्तत्त्वं तत्राऽक्षतम् । घटान्योन्याभावस्य तु स्वप्रतियोगिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वव्यापकत्वात् तद्व्यावृत्तिः । व्युत्पत्तिप्रदर्शनं चेदम् । लक्षणं त्वत्यन्ताभावस्य तादात्म्येतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् ॥ *अन्योन्याभावेति* ॥ अन्योन्यस्मिंस्तादात्म्येनाभावोऽभवनमिति व्युत्पत्त्या तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यमन्योन्याभावत्वम् । ताभ्यां शक्य इत्यर्थः ।

वस्तुतस्तु अत्यन्ताभावत्वाभावत्वेनैव शक्यता, न तत्तद्रूपेण, गौरवात् । तेन रूपेण बोधस्यानुभवात्त्व । अत एव "तत्सादृश्यमभावश्च" इत्यत्राभावत्वेनैवात्यन्ताभावोपादानम् ।

नच नञः संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादिनाऽभावे शक्त्यनभ्युपगमे 'भूतले न घटः' इति वाक्यजबोधस्य संयोगसम्बन्धेन भूतलविशेष्यकघटविशिष्टबुद्धेर्विरोधित्वानापत्तिस्तत्संसर्गावच्छिन्नतद्विशिष्टबुद्धौ तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहिन्या एव तदभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् ।

निरुक्ताभावत्वेन शक्तावपि संयोगादीनां लक्षणे तादात्म्येतरसम्बन्धत्वेनानुगतरूपेणैव निवेशनीयतया नञ्पदशक्यताऽभावे विशिष्टसंयोगाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभानासम्भवात् प्रतिबन्धकत्वाऽनुपपत्तितादवस्थ्यात् । तादृशविशिष्टबुद्धिविरो-

परीक्षा

ध्यनुपपत्तेराह—*स चेति* । अत एव 'न पचति मैत्रः' इति शब्दात् भेदस्याभावत्वेन बोधः । *अत्यन्ताभावत्वेनेति* । अत्यन्ताभावत्वेनेत्यपि न 'अयं चैत्रो न मैत्रः' इति शब्दाद्भेदत्वेन बोधान्यायत्वम् । अत्यन्ताभावत्वम्—नित्यत्वे सति संसर्गाभावत्वम् । तादात्म्यत्वेन तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्याभावत्वम् । वस्तुतस्त्वभावत्वमत्र शक्यतावच्छेदकम् । अत्यन्ताभावत्वादिकं 'चैत्रो न पचति' इति शब्दान्वयबोधविषयपाकक्रियाभावः इति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् । ननु सति 'न पचति चैत्रः' इति शब्दाद्भेदस्याप्यापत्तिरिति वाच्यम् । 'प्रतियोग्यनुयोगिभावान्वयो तत्सम्बन्धाश्रयो' इति न्यायबोधकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्यैव सम्बन्धोपगमस्य तत्सम्भवात् । न च 'चैत्रो न पचति' इति वाक्यघटकस्य नञोऽत्यन्ताभावबोधकतया तत्समभिव्याहारमते क्रियाविशेष्यकबोधस्यैव

दर्पणः

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

दर्पणः

अत्र वदन्ति—यत्र नञ्समभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिनोराधाराधेयभावसंसर्गबोधोपयिकाकाङ्क्षा तत्रैव नञोऽत्यन्ताभावार्थकत्वोपगमेन नोक्तस्थले तद्बोधापत्तिः। तत्र नञ्समभिव्याहारे तादृशबोधौपयिकाकाङ्क्षाविरहात्। 'न पचति चैत्रः' 'नेदं चैत्रस्य' इत्यादौ नञ्समभिव्याहारे तिङर्थस्य कृत्यादेः प्रथमान्तपदोपस्थापितचैत्रादौ षष्ठ्यर्थस्वत्वस्येदंपदार्थे आधाराधेयभावबोधौपयिकप्रथमान्तपदादिसमभिव्याहारप्रयोज्याकाङ्क्षाया सत्त्वेन तत्र नञा कृत्याद्यभावबोधनसम्भवात्।

एवञ्च यत्र प्रतियोग्यनुयोगिनोराधाराधेयभावः सप्तमीं विनाऽनुपपन्नस्तत्राऽनुयोगिवाचकपदात् सप्तम्यपेक्ष्यते। यथा 'भूतले न घटः' इत्यादौ। तदुक्तं दीधितिकृता—'वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं चैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यर्थप्रतियोग्याद्याधारेऽभावस्य बोधने नञा सप्तमी नापेक्ष्यते, अपेक्ष्यते च प्रातिपदिकार्थस्यैव' इति।

न च 'चैत्रो न पचति' इत्यादौ नञाख्यातार्थभावनाभावबोधने, चैत्रौ न पचतः चैत्रा न पचन्तीत्यादौ द्विवचनाद्यनुपपत्तिः। भवन्मते भावनाऽन्वयिनि संख्यान्वयनियमेन भावनाऽन्वयिन्यभावे द्वित्वाद्यभावेन द्विवचनादिना तस्य बोधयितुमशक्यत्वात्। वैयाकरणमते तु तत्र धात्वर्थक्रियाभावस्यैव नञा बोधनेन द्वित्वादिविशिष्टचैत्रकर्तृकक्रियाभाव इति बोधाऽभ्युपगमेन तादृशानुपपत्त्यभावादिति वाच्यम्।

नञ्समभिव्याहारे भावनाभावान्वयिनि तिङर्थसङ्ख्यान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तराभ्युपगमेन द्विवचनाद्युपपत्तेः। त्वन्मतेऽपि यत्र चैत्रकर्तृकः पाकोऽप्रसिद्धस्तत्र चैत्रो न पचतीति प्रयोगानुपपत्त्या क्रियाप्रतियोगिकाभावस्य नञा प्रत्याययितुमशक्यत्वात्।

न च तत्र नञा भेद एव बोध्यते। प्रतियोगितया चैत्रादिविशिष्टस्य तस्याऽऽख्यातार्थकर्तर्यन्वयाऽन्वयात् तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तथा सति प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नधात्वर्थप्रकारकबोधे अभमस्तनञ्पदस्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यात्रैव व्यभिचारेण त्वत्सिद्धान्तव्याघातात्। नञ्समभिव्याहारे आख्यातार्थभावनाऽन्वयार्थकत्ववत् तत्समभिव्याहारे भावनान्वय्यर्थकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य युष्मदादौ सत्त्वान्न त्वं पचसीत्यादौ मध्यमादिपुरुषानुपपत्तिः।

यद्वा—नञ्समभिव्याहारे स्वबोधकत्वं स्वबोधकत्वम्, तत्समभिव्याहारे तु मूल एव तदादाय पुरुषोपपत्तिरित्याहुः।

इदं त्ववधेयम्—नञ्समभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिनोर्यः सम्बन्धो भासते तत्समभिव्याहारे तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्तदनुयोगिनि भासत इति व्युत्पत्तेर्न 'भूतले

परीक्षा

योगिताकत्वस्य समानविभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहारबलादेव मानेन निर्वाहात् 'प्रतियोग्यनुयोगिभावान्वयौ तुल्ययोगक्षेमौ' इति नियमस्य नञ्समभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिनोर्यत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वप्रकारकबोधौपयिकाकाङ्क्षा तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यापि भानमित्यर्थः। न च 'कुण्डे समवायेन नीलरूपं नास्ति' इतिशब्दान्नीलरूपाभावनाया समवायसम्बन्धावच्छिन्नस्वत्वस्य पृथग्भानाभ्युपगमो भवता कार्य्यं। न च न सम्भवति। उक्तनियमेनैव सम्बन्धाव-

[illegible] सिद्धः ॥ ४१ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे नञर्थनिर्णयः ॥ ७ ॥

दर्पण

[illegible] ॥ ४१ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचका इति नैयायिकमतमयुक्तम् । यैर

दर्पणः

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

प्रासङ्गिकं निपातोपसर्गार्थनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति—*प्रादयो द्योतका इति* । द्योतकतारूपशक्तिमन्त इत्यर्थः । अत एव 'प्रजयति' इत्यादौ न प्रकर्षस्य विशेष्यतेति भावः । मतान्तरे तु तात्पर्यग्राहकत्वं द्योतकत्वं वक्ष्यति । तत्र येनेत्यत्र यच्छब्दो नोत्तरार्थपरिस्थितेर्मात्रपरामर्शकः किन्तु हेत्वन्तरपरामर्शकोऽपि

परीक्षा

अथ निपातार्थनिर्णय ।

तात्पर्यनिरूपणप्रसङ्गात् द्योत्यार्थमपि निरूपयति—*प्रादय इत्यादिना* । *द्योतका इति* । न च द्योतकताख्यशक्तेरेव, सा च न नैयायिकसम्मतेति कथमेतदिति वाच्यम् । तन्मते द्योतकत्वेन समभिव्याहृततया या वृत्तिस्तद्बोधकत्वमेव । तच्च प्रजयतीत्यादौ प्रशब्देऽपि सम्भवः । धातोः प्रकर्षविशिष्टजये लक्षणायाः स्वीकारात् । प्रशब्दस्तु तत्र तात्पर्यग्राहकः । अन्ये तु प्रकर्षः प्रशब्दार्थस्तस्य समभिव्याहृतधात्वर्थप्रकारतया भानम् । नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन नान्वयबोध इति नियमो निपातातिरिक्तविषयकः । अत एव मीमांसकमते 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इति वाक्यात् कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यमिति बोधः । तस्मादेव धात्वर्थे कलञ्जभक्षणे लिङर्थस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्याभावविषयकबोधो नैयायिकमते । नञोपसर्गस्य वाचकत्वे प्रतिष्ठ इति यत्र प्रयोगस्तत्रापि स्थितिप्रकर्षप्रत्ययः स्यादिति वाच्यम् । द्योतकत्वमादिनाऽन्यधातुर्गतिरर्थो 'धातूनामनेकार्थत्वात्' । प्रशब्दस्तत्र गत्यादिरूपस्य द्योतक इति वाच्यम् । तद्वन्मयापि धातोः स्थितेः प्रशब्दानुगतादिरूपस्य प्रतीतेः स्वीकारात् । निपातानामनेकार्थतया प्रकर्षवदादिरूपेऽपि शक्तिरित्यभ्युपगमात् । आदित्यत्र—तद्विषयकप्रतिबध्यमानकालिकत्वम् । तात्पर्यानुपूर्व्या प्रकर्षविशिष्टगतिनिवृत्तिविषयकबोधजनने निराकाङ्क्षत्वमिति तृतीयमतेऽपि कल्पनीयमित्याहुः । तदेतदसत्त्वम् । धातूनामनेकार्थत्वस्य सर्वसम्मतत्वेन धातुस्य एव प्रजयति प्रगमनीत्यादौ प्रकर्षविशिष्टगमनस्य प्रतीतिनिर्वाहे प्रशब्दस्य पृथक्शक्तिकल्पनस्य गौरवग्रस्तत्वात् । अनेकार्थशब्दादेरन्यार्थस्यैव प्रतीतौ तात्पर्यग्राहकस्यावश्यमपेक्षेति प्रशब्दस्य तात्पर्यग्राहकतयोपयोगात् । किञ्च प्रशब्दस्य प्रकर्षे शक्तिरित्यनुचितम् । धातुं विना केवलात्तस्मात् प्रकर्षप्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वात् । अन्यथाभावेन लक्षणापि न । एतेन प्रजयति प्रगमनीत्यादौ प्रशब्दस्यैव प्रकर्षविशिष्टगमनस्योपस्थापना धातुस्तत्र तात्पर्यग्राहक इति परास्तम् । प्रत्ययानामप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकतया प्रशब्दस्यार्थं प्रत्ययार्थान्वयप्रसङ्गाच्च

न्ये द्योत्याभावादिति ध्वनयन्निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते—

द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा ॥
उपास्यैते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा ॥ ४२ ॥

येन हेतुना प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चादयो निपातास्तथा=द्योतका इत्यर्थः । अयम्भावः-ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थः । भवतीत्यत्राप्यापत्तेः । नोपसर्गार्थः । तथा सत्यप्रकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्थानन्वयापत्तेः । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वित-

---

दर्पणः

त्याह—*अयम्भाव इति* । *न धात्वर्थ इति* । न तत्प्रयोगाप्रयोज्यधातुशक्य इत्यर्थः । *आपत्तेरिति* । अनुभवादिप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः । *नोपसर्गार्थ इति* । न तदानुशासनिकत्वात्तत्प्रादिशक्य इत्यर्थः । *अनन्वयापत्तेरिति* । एतच्चानुभवादिमात्रवृत्तित्वमभ्युपेत्य । वस्तुतस्तथा स्वीकारेऽपि क्रियार्थकत्वेन अनुभवादेर्धातुत्वापत्तेरिति बोध्यम् ।

नन्वनुभवार्थकत्वेऽपि तस्य फलव्यापारोपस्थितेन तदन्वयित्वाभावात्तत्तानन्वयार्थकत्वा-

परीक्षा

नन्वेवं घटमानयतीत्यादौ घटादिशब्दस्यैव घटकर्मत्वे लक्षणास्वीकारेण घटकर्मकानयनादिप्रतीतिसम्भवे प्रत्ययस्यापि शक्तिविशेषानर्थेरिति वाच्यम् । कर्मत्वपर्यन्तस्य प्रातिपदिकार्थत्वस्यानयने भेदसम्बन्धेनान्वयो न स्यात् । नामार्थधात्वर्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् । नन्वेवं घटकर्मके लक्षणास्त्विति वाच्यम् । व्याकरणे—"कर्मणि द्वितीया" इत्यादेः शक्तिग्राहकत्वसिद्धान्तव्याकोपापत्तेः । न च तथापि घटमानयतीत्यादौ प्रतीयमानैकत्वे घटादिपदस्य स्वार्थसम्बन्धे लक्षणास्तु द्वितीयायाः कर्मत्वमात्रे शक्तिरस्त्विति वाच्यम् । एकत्वशक्तिकत्वस्यैकपदार्थविशिष्टत्वस्य घटादिपदस्य तत्र लक्षणा द्वितीयाया वेत्यत्र विनिगमकाभावात् । तस्मादुपसर्गाणां द्योतकत्वमेव । उपसर्गसंज्ञा तु क्रियायोग एवेति क्रियावाचकधातुप्रयोगे तेभ्य एव द्योत्यार्थविशिष्टक्रियाबोधः । यत्र न क्रियावाचकधातोः प्रयोगस्तत्र तेषामुपसर्गत्वाभावेनाप्यु गत्वम् । अत एव निविशत इत्यत्र द्योतकत्वादि निर्विशिकनित्यत्र ध्वंसवाचकताः उपसर्गानित्ययोरपि द्योतकत्वेऽप्युपहृत्यानित्यत्र मनोविवाचकत्वेऽप्ययोगाभावः सङ्गच्छते ।

चादय इति । घटः पटश्चेत्यादिभ्यः घटश्च पटश्च इत्यादर्शनतोऽनुवर्त्तिदतयान्वयव्यतिरेकाभ्यां वाचकत्वस्य सिद्धेः । वैषम्ये प्रादेरुपा चादिषु वैषम्ये यथा प्रादिद्योत्यार्थस्य धात्वर्थे विशेषणता, तथा चादिद्योत्यार्थस्यापीति न वैषम्यम् । तथा द्योतका इत्यनेन द्योतकत्वस्य समर्थनेऽपि येनेति भूयोदर्शनात् तस्य नोपादानेनाद्यानुरोधेनैव चादीनां द्योतकत्वमिति । किन्त्व यदपि तत्र साधकत्वस्योत्थानेनाह—*अयम्भाव इत्यादिना* । *न धात्वर्थः*—तत्प्रयोगघटकस्य धातोरर्थः ।

स्वार्थबोधकत्वस्युपपत्तेः । अनुगच्छतीत्यादौ–अनुभवादिमन्वयापत्ते-
श्च । न विशिष्टार्थः, गौरवात् । तथाच धातोरेव विद्यमानत्वादि-
वाचकस्यास्तु लक्षणा, उपसर्गस्तात्पर्यग्राहक इत्यस्तु । तथा च
तात्पर्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति ।

तच्च चादिष्वपि तुल्यम् । चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ सादृश्यविशिष्टं
चैत्रपदं लक्ष्यम् । इवशब्दस्तात्पर्यग्राहक इत्यस्य सुवचत्वादिति ।

दर्पणः

देवं धातुस्वानुपपत्तिरत आह—*अनुगच्छतीत्यादाविति* । अत्रानोरनुभवार्थकत्वे तदनुरोधेन गमेरपि व्यापारसामान्यार्थकताया एवाऽभ्युपेयतया तथा प्रतीतिर्दुर्वारा स्यादित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु संयोगाऽवच्छिन्नव्यापारे [illegible] भवत्यादाविति सम्भवाद् ... इति भावः । *गौरवादिति* । विशिष्टानुभूत्यर्थः शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवादित्यर्थः । *तथाचेति* । धातूपसर्गयोर्विशिष्टार्थकत्वे प्रत्येकं प्रतीयमानानुभवार्थप्रतिपादकत्वासम्भवादिति समुदितार्थः । विद्यमानत्वादीत्यादिनोपसर्गमुपन्यस्तम् । तथा [illegible] इति शेषः । लक्षणाकल्पिकया तात्पर्यानुरोधेनैतदर्थपदा-ऽर्थीतया तस्य योगमर्गेणसमभिव्याहारापायत्वादित्यर्थः ।

तदेवमुपसर्गस्य तात्पर्यग्राहकत्वमेव समायातं, न द्योतकत्वमत आह—*तथा चेति* । तात्पर्यग्राहकत्वमेवैतेनाकारेण द्योतकत्वस्य दुरुपपत्तेरपवच्छेदः । अनुभवा-

परीक्षा

अनुभवनमिति । इत्युपलक्षणम् । यद्यनुभव उपसर्गार्थस्तदा तत्निमित्तं व्यापारोऽनुभूयते न स्यात् । क्रियावाचकत्वाभावादिति । दूषणान्तरमाह—*अपि चेति* । एवं सानुभवानामित्यात्मानुभवः । [illegible] धात्वर्थ इत्याशयः । अनुगच्छतीत्यत्र गमेर्गतिवाचकतया गते व्यापारत्वेनानुभवाऽनुकूलव्यापारस्य बोधापत्तिः । यदि तु 'ग्रामं गच्छति' इत्यत्र गमधातोः संयोगावच्छिन्नव्यापारे शक्तत्वेन प्रवृत्तेऽपि स च धात्वर्थो भविष्यति, तत्र धातूपस्थाप्यव्यापारेणानुभवस्य [illegible] वानुभवानुकूलव्यापारप्रत्ययाभावादिति विभाव्यते, तदाऽन्वयानुपपत्तिरेव बोध्यः । [illegible] इति विशिष्टस्य समुदायस्य बोधोऽर्थ इति चेत्तत्राह—*गौरवादिति* । विशिष्टानुभूत्योः शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवादित्यर्थः । एवं समुदायार्थस्य प्रत्येकार्थत्वाभावेन प्रत्ययार्थान्वयानुपपत्तिरिति बोध्यम् । [illegible] *तथा चेति* । उपसर्गस्य तात्पर्यग्राहकत्वमित्युक्तं न द्योतकत्वमित्यत आह—*तथा च तात्पर्येति* । [illegible] ... न, तस्य [illegible] । [illegible] क्रियायोगाभावादुपसर्गसंज्ञा न स्यादिति चेत् ? न, [illegible] क्रियाविशेषद्योतकत्वस्य तात्पर्यग्राहकत्वमेवार्थ इति [illegible] [illegible]

[illegible]

तत्र स्वयं युक्त्यन्तरमाह–*उपास्येते हरिहरौ इति* ॥

तत्र ह्युपासनाकिमुपसर्गार्थो ? विशिष्टस्य ? धातुमात्रस्य वा ? नाद्यः । तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसकर्मकत्वस्यास्धातोरुपासनारूपफलवाचकत्वाभावादनापत्तेस्ततः कर्मणि लकारो न स्यात् । न द्वितीयो, गौरवात् । तृतीये त्वागतं द्योतकत्वम् । तात्पर्य्यग्राहकत्वलाभादिति भावः । दृश्यते इत्यत्र कर्म्मणीति शेषः ॥ ४२ ॥

तथादिष्वपि तुल्यमित्याह—

तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्म्मवाचकः ॥
विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः ॥४३॥

अन्यत्र = साक्षात्क्रियते अलङ्क्रियते, ऊरीक्रियते शिव इत्यादौ । अत्रापि धातोस्तत्तदर्थे कर्मणि लकारसिद्ध्यर्थं तत्तदर्थवाचकत्वं वाच्यमित्युपसर्गवत् द्योतकत्वममीषामपीत्यर्थः । यद्यपि कृधातोः

दर्पणः

दिपक्षे धातोस्तात्पर्य्यग्राहकत्वस्योपसर्गसमभिव्याहाराधीनत्वात् “उपसर्गाः क्रियायोगे” (पा॰ सू॰ १।४।५९) इत्यत्रापि क्रियाविशेषणीभूतार्थतात्पर्य्यग्राहकत्वमेव “उपसर्गाः क्रियायोगे” इत्यनेन विवक्षितमिति भावः । एतत्सत्त्वमग्रे वक्ष्यते । *तत्रेति* । द्योतकत्व इत्यर्थः । सकर्मकत्वस्येत्यनापत्तेरित्यनेनान्वितम् ॥

ननु माऽस्तु सकर्मकत्वमत आह—*तत इति* । उपोपसृष्टास्धातोरित्यर्थः । तथा चोपास्यते हरिरित्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः । *तृतीये त्विति* । धातुमात्रार्थ इति कल्पे त्वित्यर्थः । आगतमिति कर्तृकान्वयम् । उपाद्यसमभिव्याहारं विना शक्ति गम्धातोस्तादृशबोधादर्शनात्स्वैतरार्थपरतापातादुपसर्गस्य निपातकत्वलाभादिति भावः ॥ ४२ ॥

तथादिष्विति । तद्—द्योतकत्वम् ॥ *तत्तदर्थेति* । तत्तदर्थबोधकत्वमि-

परीक्षा

स्वपमिति । अत्र उपास्येत इत्यत्र सकर्मकत्वस्येति अस्यानापत्तेरित्यत्रान्वयः । तृतीये धातुमात्रार्थकत्वकल्पे आगतमिति उपशब्दासमभिव्याहारे धातुमात्रस्यारिक्तस्य प्रयोगे उपासना न प्रतीयते इति तस्मात् धातोस्तादृशार्थपरतापा तात्पर्यग्राहकत्वमुपसर्गस्य कल्प्यमिति द्योतकत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ४२ ॥

तद्—निरुक्तद्योतकत्वम् । *निपातेऽपीति* । समभिव्याहृत इति शेषः । धातोस्तत्तदर्थबोधकत्वपक्षे यदिष्टमिद्धिस्तदाह—*अत्रापीति* । *अमीषाम्*—चादीनाम् ।

ननु भूधातुरिव न कृधातुरकर्मकः किन्तु सकर्मक एव. क्रियते कट इति दर्शनात् ।

सकर्मकत्वमस्त्येव, तथाप्येष्वर्थेषु सकर्मकता न स्यात्। अन्यथा वायुर्विकुरुते, सैन्धवा विकुर्वते इत्यत्रापि स्यादिति भावः।

अथोपासनासाक्षात्कारादिर्निपातार्थोऽस्तु, "साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः" इति कोशस्वरसात्। तदनुकूलो व्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु। स्वस्वयुक्तनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापारवत्त्वं सकर्मकत्वमपि सुवचमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावयुक्ताविति नेदं साधकमिति चेद्? न।

नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयाऽसम्भवेन निपातार्थधात्वर्थयोरन्वयस्यैवासम्भवात्। अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यत्रापि कर्मतया तण्डुलानां धात्वर्थेऽन्वयापत्तेरिति।

किञ्च प्रादीनां वाचकत्वे 'भूयान् प्रकर्षः' 'कीदृशो निश्चय' इतिवद्, भूयान् प्रः कीदृशो निरित्यपि स्यात्। अस्मन्मते प्रादेरनर्थकत्वान्न तदन्वय इत्यतो द्योतकता तेषां स्यादिति। साधकान्तरमभिप्रेत्याह—*विशेषणेति*॥ शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवच्छोभ

दर्पणः

स्यर्थः। *अमीपामिति*। चादिनिपातानामपीत्यर्थः। *अस्त्येवेति*। घटः क्रियत इत्यादौ कर्मणि लकारदर्शनात् कृञः सकर्मकत्वानुपपत्त्या साक्षात्कारे लक्षणेति भावः। *एष्विति*। साक्षात्कारादिरूपार्थेष्वित्यर्थः। *अन्यथेति*। क्वचिदर्थान्तरमादाय कृञ. सकर्मकस्य सर्वत्र तत्स्वीकारे इत्यर्थः।

वायुर्विकुरुत इति। विकारानुकूलव्यापारवाचकस्यापि सकर्मकतापत्त्या "अकर्मकाच्च" (पा० सू० १।३।३५) इति विहितात्मनेपदानुपपत्तिरिति भावः। 'उपास्यते गुरुः' इत्यादावुपादुपसर्गाणामुपासनाद्यर्थवाचकत्वेऽपि पूर्वोक्तमकर्मकत्वानुपपत्तिं परिहरति—*इदमिति*। सकर्मकत्वाऽनुपपत्तिरूपमित्यर्थः॥ *साधकम्*—द्योतकत्वसाधकम्। व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणान्नेयमापत्तिरत आह—*किञ्चेति*। *इत्यपि स्यादिति*। अभ्युपगमवादोऽयं चादुपस्याप्यसमुच्चयस्य नित्यं समुच्चेयसाकाङ्क्षतया समुच्चयार्थकपदप्रयोगं विना चादिप्रयोगासम्भवात्। शब्दशक्तिस्वाभाव्येन नित्यं धातुपरतन्त्रोपसर्गैः स्वार्थस्य धात्वर्थविशेषणतयैव बोधनेन तदसमभि-

परीक्षा

पत्त्या न कर्माभिकलकारानुपपत्तिरत आह—*यद्यपीति*। *एष्वर्थेषु*—साक्षात्कारादिष्वर्थेषु। अन्यथा—यत्र कुत्रचित्सकर्मकत्वदर्शनेन सर्वत्रैव सकर्मकत्वे इत्यत्रापि स्यादिति विकारानुकूलव्यापारवाचकस्यापि सकर्मकत्वे सति विशब्दसमभिव्याहारेऽकर्मकत्वात्मनेपदम्, सकर्मकत्वानुपपत्तिरूपं न स्यादिति भाव। *साधकम्*। द्योतकत्वस्य साधकम्। *साक्षात्*—विभक्त्यर्थमुररीकृत्य। *अन्यथा*—नामार्थधात्वर्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयस्वीकारे। *इत्यपि स्यादिति*। अभ्युपगमवादोऽयं न निपाता

नत्र द्रुतस्य इत्यस्यापत्त्येऽनुपलब्धत्वाद्युक्त्यादिनिरासः ।

अपि च निपातानां वाचकत्वे प्रातिपदिकार्थसंज्ञत्वेन षष्ठ्यादिवि-भक्त्यन्वयापत्तिसम्भवः । अन्यथा 'राज्ञः पुरुषः' इत्यस्य राजसम्बन्धी पुरुष इत्यर्थपर्योऽपि स्वनिष्ठेत्याह—मात्रार्थानि० ॥ षष्ठ्यादिविभक्तेः समुच्च-यनिपातस्य धनस्य च तद्विशेष्य भेदेन स्यादिति भावः ॥ ४३ ॥

ननु प्रातिपदिकार्थसंज्ञानैरन्तर्यपर्याये विशेष्यविशेषणभावापत्ति-सिद्धेति वाचकतापक्षेऽपि निपातानामविशेषत्व पर्याप्ति [illegible]

दर्पण

[illegible]

[illegible]

इत्याशङ्कयाह—

पदार्थः सदृशाऽन्वेति विभागेन कदापि न ॥
निपातेतरसङ्कोचे प्रमाणं किं विभावय ॥ ४४ ॥

सदृशा—सदृशेन, समानाधिकरणेनेति यावत्। अन्वेति, अभेदेनेतिशेषः। विभागेन—असदृशेन, असमानाधिकरणेनेति यावत्। अयमर्थः-समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्ति-

---

दर्पणः

रिक्तेति*। तथाच समुच्चयार्थस्य निपातार्थकत्वेन न तेन साकं पदार्थान्तरस्य भेदान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः। सदृशशब्दस्य समाना इतिवित्त्युत्पन्नस्योपादानेऽनन्वयापत्त्या प्रकृते तुल्यं स्ट्रस्य, "तमिमे पश्यन्ति जना" इति भाष्ये कर्तृकर्मव्युत्पन्नस्य वा। तस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—*सदृशेनेति*। तुल्येनेत्यर्थः।

ननु विरुद्धविभक्तिकस्यापि नामत्वादिना तुल्यत्वात् तेनाभेदेनान्वयापत्तिरत आह—*समानाधिकरणेनेति*। तथाच समानविभक्तिकत्वरूपस्याप्यत्वेन सादृश्यस्य विवक्षणान्नोक्तदोष इति भावः। एवञ्च मूलेऽन्वेतीत्यनन्तरमभेदेनेतीति शेषः। स्तोकं पचतीत्यादौ भिन्नविभक्तिकत्वरूपस्याप्यसत्त्वादनभेदान्वयादाह—*असमानाधिकरणेनेति*। निपातव्यतिरिक्तविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिकत्वव्युत्पन्नत्वेनेत्यर्थः।

ननु नाकनाथादिनोक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तस्येव सङ्कोचनीयत्वेऽत्युक्तस्यैवाभेदान्वये मूले समानाधिकरणेत्यादिव्युत्पत्तिकथनेऽर्थान्तरमत आह—*अयमर्थ इति*। न चेदं "विभागेन कदाचन" इत्यनेन व्यधिकरणयोरभेदान्वयं व्यवच्छिन्दता नामार्थयोर्भेदेनाऽन्वय इति व्युत्पत्तिरेव प्राधान्येन प्रदर्श्यते, न तु समानाधिकरणयोरिति व्युत्पत्त्यन्तरं तथा। किन्तु दृष्टान्ततयैव तदुपन्यसनमिति नोक्तदोषः। तथाच पदार्थीभूतव्युत्पत्त्यैव निपातेतरसङ्कोचोत्कीर्तनमिति सर्वं सुस्थम्।

परीक्षा

इतिस्पर्थकौ यद्यपि सम्भवति तदुपादानेऽन्वयानुपपत्तिरिति भावः। सदृक्शब्दः समा इतिस्पर्थको यद्यपि सम्भवति ; तथापि तदुपादानेऽन्वयानुपपत्तिरिति तुल्यस्योप्रकरणस्य तस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्याह—*सदृशेनेति*। *समानाधिकरणेनेति* समानविभक्तिकत्वरूपस्याप्यत्वेन सादृश्यं विवक्षितमिति भावः। ननु स्तोकं पचतीत्यादौ विरुद्धविभक्तिकार्थयोरभेदान्वयो भासतीत्यव्यभिचारेणानुपपन्नमत आह—*असमानेनेति*।

ननु पूर्वोक्तकार्यकारणभावबोधकस्य निपातातिरिक्तस्य [illegible] यथा [illegible] इत्यनेन बाधकत्वादिना भावार्थमिद्धौ पदार्थे इत्यादिकथनमनुक्तपूर्वोपपादनार्थमत आह—*अयमर्थ इत्यादि*। [illegible] —विभागेनत्यनेन व्यधिकरणयोरभेदान्वयव्यवच्छेदेन नामार्थयोर्भेदेनान्वय इत्येव प्रदर्श्यते न तु समानाधिकरणयोरिति व्युत्पत्त्यन्तरं [illegible] न व्युत्पत्त्यन्तरं। न [illegible] व्युत्पत्तिविशेषस्य [illegible] न [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अपि च निपातानां वाचकत्वे शरैरुस्रैरित्यादावन्वयो न स्यादिति साधकान्तरमाह—

शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥
इत्यादावन्वयो न स्यात् सुपाञ्च श्रवणं ततः ॥४५॥

अनयोरुस्रसदृशैः शरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यर्थः। अयञ्चोस्रादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य द्योतकत्वे सत्येव सङ्गच्छते। अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थाऽन्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः।

तथाहि—उस्रैरिति करणे तृतीया। न चोस्रोऽत्र करणम्। इवार्थसदृशस्य करणत्वेऽपि तस्य करणत्वं मानेन बोधयितुं शक्यम्। अप्रकृत्यर्थत्वात्। इवशब्दस्य चाऽसत्त्वार्थकतया तदुत्तरं तृतीयाया

दर्पणः

तत्प्रतियोगिके लक्षणाभ्युपगमात् निपातातिरिक्तनामार्थयोः साक्षाद्भेदेनाऽन्वयोऽव्युत्पन्न इत्यत्र द्विवचनस्वारस्येन निपातातिरिक्तनामार्थनिष्ठभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितनिपातार्थोऽवृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेन बोधे, विशेष्यतासम्बन्धेन विलक्षणोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनाद्वा सामञ्जस्यादित्याहुः ॥ ४४ ॥

उक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तविषयत्वेन पूर्वोक्तदोषपरिहारेऽपि स्वमतान्तरे तस्मै अन्वयानुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्याशयेन मूलमवतारयति—*अपि चेति*। *इत्यर्थ इति* इत्यन्वयबोधः सर्वसम्मत इत्यर्थः। *अयञ्चेति*। उक्तार्थान्वयबोध इत्यर्थः। *अन्यथेति*। निपातानां वाचकत्वाभ्युपगम इत्यर्थः। व्युत्पत्तिविरोधं व्यक्तीकरोति—*तत्र*। उदीचोद्धारणे। *तथाहीत्यादि*।

नन्विवशब्दोत्तरलुप्ततृतीयार्थकरण एवेवार्थान्वयः सुलभो अत आह—*इवशब्दस्येति*। *असत्त्वार्थकतयेति*। लिङ्गाद्यनन्वय्यर्थकतयेत्यर्थः। निपातत्वादिति यावत्।

परीक्षा

तावच्छेदकसम्बन्धघटकनामार्थनिष्ठविषयताया निपातार्थावृत्तित्वस्वीकारेण सामञ्जस्यमिति गौरवाभावात् ॥ ४४ ॥

युक्त्यन्तरेण निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते—*अपि चेति*। *इत्यादावन्वय इति*। आदिना पुत्रमिव शिष्यमध्यापयतीत्यादेः सङ्ग्रहः। *अन्यथा*—उस्रादिशब्दानामुस्रादिसदृशे लक्षणाया अस्वीकारे। *तस्य*—सदृशस्य। *मानेन*—उस्रादेरुत्तरस्थप्रत्ययेन। *अप्रकृत्यर्थत्वादिति*। 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेर्भङ्गस्त्वादिति शेषः। नन्विवशब्दोत्तरतृतीयपदोपस्थापितकरणत्वे सादृश्यान्वयोऽस्त्वित्यत आह—*इवशब्दस्येति*। *तृतीयाया असम्भवात्*—करणत्वार्थकतृतीयाया असम्भवादित्यर्थः।

क्रिया न युज्यते लिङ्गे क्रियानाधारकारके।
असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम् ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

हि उक्ताभिप्रसङ्गशाभिन्नः स्थल इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ ४५ ॥

ननु त्वन्मते अब्राह्मण इत्यादौ तत्पुरुषलक्षणाव्याप्त्यापत्तिः पूर्वपदस्यानर्थकत्वेनैवोत्तरपदार्थप्राधान्याभावात् । उपसर्गस्यार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावाद्विभक्तिश्च ततो न स्यादित्यत आह—

नञ्समासे चापरस्य द्योत्यं प्रत्येव मुख्यता ॥
द्योत्यमेवार्थमादाय जायन्ते नामतः सुपः ॥ ४६ ॥

नञ्समासादौ योत्तरपदार्थप्रधानता सा द्योत्यमर्थमादायैव तमेवार्थमादायार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु "अव्ययादाप्सुपः" (पा० सू० २।४।८२) इतिज्ञाप

दर्पणः

त्वादिति भावः । अथेदमवोध्यम्—वाचकतावादिना इत्यादिना सादृश्यादिबोधने पर्युदासनञ्घटितानुयोगिप्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य नियमकताया अभ्युपगमेन प्रकृत इत्यनिरूपितसादृश्याद्यवगाहकरणकोद्धरणबोधः सुपपादः, भेदाभेदविकल्पस्योपन्यासस्तु सारकारोक्तश्रिमस्य एवेति ॥ ४५ ॥

उत्तरपदार्थप्राधान्याभावादिति । प्राधान्यस्यान्यानिरूपितत्वनियमादिति भावः । *द्योत्यार्थमिति* । द्योतकतावृत्त्युपस्थापितार्थमित्यर्थः । *तमेवेति* । द्योत्यमेवेत्यर्थः । *अर्थवत्त्वादिति* । अयम्भावः—द्योतकताया अपि वृत्तित्वेन तथार्थवत्त्वस्य द्योतकेऽप्यक्षतत्वान्न तन्निबन्धनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः । न हि शक्तिलक्षणान्यतरदेवार्थोपस्थापकमिति वचनमस्तीति ।

ननु शब्दादुपस्थितसामान्यस्य विशेषे पर्यवसायकत्वं द्योतकत्वम्, न तु तदुपस्थापकत्वमेवेति न तदादायार्थवत्त्वमतआह—*वस्तुतस्त्विति*। *वाचका-*

परीक्षा

उत्तरपदार्थान्वयो *न स्वीक्रियते* तदा सदृश एवाभेदेनान्वयो वाच्य, स च बाधित इत्याह । तदेवस्पष्टयति—*न शुद्धाभिन्नेति* ॥ ४५ ॥

त्वन्मते । द्योतकतावादिनस्तव मते । "अब्राह्मण" इत्यत्र ब्राह्मणपदस्यैवारोपितब्राह्मणार्थकतयान्यपदार्थनिरूपितविशेष्यताया उक्ताभावे न तादृशव्यवहारासम्भव इति भावः । दूषणान्तरमाह—*उपसर्गेति* । *द्योत्यत्वम्प्रत्येवेति* । पूर्वपदद्योत्यार्थम्प्रत्येवेत्यर्थः । *प्रातिपदिकत्वमिति* उपसर्गाणामिति शेषः । द्योतकताप्यनेकैसापि वृत्तिरिति प्रागुक्तमिति वृत्त्युपस्थाप्यत्वं तस्य स्यादेवेति भावः ।

व्यञ्जनाया वृत्त्यन्तरमत्वादभ्युपगमेऽप्याह—*वस्तुतस्त्विति* । द्योतकत्ववादे उपसर्गाणामनर्थकत्वेऽपि लुको ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वेन प्रतियोग्यन्यथानुपपत्त्या तत्कारणतावच्छेदकस्य प्रातिपदिकत्वस्यानुमानकल्पनिष्यतीतिभावः । निपाताप्रातिपदिकत्ववन्त, सुबुत्पत्तिस्तेन शास्त्राश्रितत्वात् । पूर्वादिशब्दवदिति न्यायप्रयोगोऽत्र द्रष्टव्यः ।

ननु स्वरादिव्ययानां सत्वार्थकतया तेभ्य उत्पन्नसुपो लुग्विधायकत्वेन सूत्रं सार्थं

कात् सुबुत्पत्तिः । "निपातस्यानर्थकस्य" इत्यर्थनिषेधात् प्रातिपदिकत्वम् । "कृत्तद्धितसमासाश्च" (पा० सू० १।२।४६) इत्यनुशासनानुसारार्थवत्त्वप्रकारेण निपातानां संग्रह इति वा बोध्यम् । तस्मात् सुष्ठूक्तं निपातानां द्योतकत्वम् । उक्तञ्चाप्याख्यातार्थनिरूपणावसरे—

> चतुर्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः ।
> क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः ॥
> तयोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते ।
> तदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकः स्व विधायकं ॥ इति ॥

दर्पण

[illegible]

टिप्पणी

[illegible]

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदिति ॥

अत्रोपसर्गपदं निपातोपलक्षणम् । धातुपदं पदान्तरस्येति बोध्यम् ॥४६॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निपातानां तत्तदर्थवाचकत्वमेव युक्तम् । बोधकतारूपशक्तेरबाधात् । किञ्चोक्तरीत्या पचतीत्यादौ धात्वोरेव

दर्पण॰

ननु 'उपसर्गेण धात्वर्थः' इत्यत्र निपातत्वव्याप्योपसर्गस्यैव प्रादीनामुपादानात् चादीनां द्योतकत्वे उपष्टम्भकमत आह—अत्रोपसर्गपदमिति । पदान्तरेति । चन्द्र इव मुखमित्यादावुपमानत्वेन चन्द्रादीनामुपलक्षकमित्यर्थः । एवञ्च न तद्वाचितानां वाचकत्वमिति भ्रमितव्यमिति भावः ॥ ४६ ॥

इदानीं वाचकतापक्षं परिष्करोति—अन्वयेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । चन्द्र इव मुखमित्यादाविवादिनिपातसत्त्वे सादृश्याद्यर्थप्रतीतेस्तदभावे तदप्रतीतेश्च निपातानां सादृश्यादिवाचकत्वमेव युक्तमित्यर्थः । ननु [illegible] तेषां वाचकत्वमत आह—बोधकतारूपेति । तथाच तदर्थबोधकत्वमेव [illegible] मिति तेषामपि सादृश्यादिवाचकत्वमेवेत्यर्थः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां [illegible] उपसर्गस्य [illegible] द्योतकत्वमत आह—किञ्चेति । उक्तरीत्येति । [illegible] पचतीत्यादौ [illegible] क्रियाविशेषबोधकत्वं न प्रादीनां [illegible]

परीक्षा

[illegible] समर्थयते—अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादिना । इवादिशब्दसमभिव्याहारे [illegible] चन्द्र इव मुखमित्यादौ प्रतीयते, तदभावे न [illegible] अन्वयव्यतिरेकाभ्या[illegible] मित्यर्थः । निपाता वाचकाः, [illegible] प्रतीतिजनकत्वात् । [illegible] [illegible] । [illegible] वाचकत्वमत आह—बोधकेति । अन्वयव्यतिरेकौ [illegible] [illegible], तथाह—किञ्चोक्तेति । उक्तरीत्या । पचतीत्यादौ क्रियायोग [illegible] प्रादीनां [illegible] [illegible] । यदि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाचकत्वं [illegible] निपातानामपि वाचकत्वमुचितमिति भावः ।

यत्तु—न [illegible] वाचकत्वाभावात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

कर्तृविशिष्टभावनायां लक्षणास्तु, तात्पर्यग्राहकत्वमात्रं तिङादेः स्यादित्यरुचेः पक्षान्तरमाह—

निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः ॥

दर्पणः

धर्मकत्वं, तेषां तात्पर्यग्राहकत्वमेवोपयोगादित्युक्तरीत्येत्यर्थः । *तिङादेः स्यादि-ति* । तथान्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्त्रादिवाचकत्वावधारणे तु प्रादीनामपि वाचकत्वाव-धारितिरिति भावः । येनु 'अनुभवति, अवहरति' इत्यादौ धातुनाथाद् कर्मादिबोधेन तिङां द्योतकत्वं इष्टापत्तिः ।

नव तत्र तुल्यविनिगमनाविरहात् बोधः । लोकनसानोऽपि योगात् प्रत्ययस्वत्वस्य द्योतकत्वं वदता मान्यहता तुल्यविनिगमनाविरहात् बोधस्यानन्तुगमनाच्च । यत्र प्रत्ययस्य वाचकता तत्रैव "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः" इति नियमावकाशो यथा 'पाचक' इत्यादिस्थले । "लः कर्मणि" (पा० सू० ३।४।६९) इत्यादा कर्त्रर्थविधानादोरित्य-त्र पूर्वदोषः । "मात्रे" इत्यस्य मर्वस्यैव व्याख्यानात् ।

नव सर्वत्र धातोर्वाचकत्वविरहस्याचार्यैव स्वार्थ स्यादिति चेदुक्तम् । नावधिर-पादित्यस्य केवलक्रियानामप्रयोगकादिन्यर्थेनाशेनात् । अत एव "नावकर्मणोः" (पा० सू० १।३।१३) "शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्" (पा० सू० १।३।७८) "हृक्रोरन्यतरस्याम्" (पा० सू० १।४।५३) इत्यादीनां नियम इति मान्यहृदुपेक्षणीयाः । तेषामनिर्दिष्टार्थत्वेन "अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति" इति न्यायेन सर्वत्र सिद्धत्वादित्याहुः ।

तदिन्त्यम्—पचति इत्यादौ धातुं विनापि कर्तृविशेषाद्बुद्धेः गौणित्वात् । तुल्यतुल्या सुखानपि द्योतकत्वे दोषोऽविशेषाद्वस्तुतस्तुल्येन प्रत्ययस्य द्योतक-त्वेऽपि तुल्यविनिगमनाविरहस्य फलस्यानुगमने बाधकाभावश्च । न्योतक-निर्वाचकसंसर्गविशेषात् द्विवचनादिरिति स्फोटवैशेषाच्च ।

परीक्षा

धातुस्य विशेष्यताया इष्टत्वात् । न चैवं "लः कर्मणि" इत्यादिसूत्रस्यानन्वयात्रा स्यादिति वाच्यम् । "कर्तरि" इत्यादिना विधेयत्वार्थकस्य द्योतकत्वविधानात् । कुदि-धातोरिति तदर्थं इत्योरपात् । अत एव "भावे" इत्यनेन भावस्यनवति । नव तत्र कर्तृ-कर्मणोः सर्वत्र धातोर्वाचकत्वविरहपक्ष तथापि भावे स्यादिति स्या-दिति वाच्यम् । भावेऽपि कर्मणि विशेषणत्वं केवलो भावे स्वतानुपप-त्तेः । पश्यस्य धात्वर्थत्वादेव "नावकर्मणोः" "शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्" "हृक्रोरन्य-तरस्याम्" इत्यस्य च नियमार्थत्वं मान्यहृदुक्तं सातु महत्त्व इति वदन्ति ।

*१ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

युक्तं वा न तु तद्युक्तं परेषां मतमेव नः ॥४७॥

एवञ्च धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधो न व्युत्पन्न इति निपातातिरिक्तविषयः। समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वय इत्यपि तथैवान्यगत्या कल्पनीयमिति भावः। *न त्विति*। नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्वैषम्यमित्यर्थः।

यत्तु—सर्वेषां निपातानां वाचकत्वेऽर्थवत्सूत्रेणैव तेषां प्रातिपदिकत्वसम्भवाद्, "निपातस्यानर्थकस्य" इतिविधिवैयर्थ्यम्। सर्वेषां द्योतकत्वे "चानर्थकस्य" इति व्यर्थम्। तथाच केचिद् द्योतकाः केचिद्वाचका इत्यभ्युपेयमिति। तन्न। एवं हि चादयो द्योतकाः प्रादयो वाचका इति वैपरीत्या वारणात्। सर्वथानर्थकानां पादपूर-

दर्पण

भवत्युत्तरीत्यैव कर्तृविशिष्टभावनावाचकान् कर्मविशिष्टभावनावाचकात् केवलभावनावाचकाच्च धातोर्लकारा भवन्तीत्यर्थे, "लः कर्मणि" इत्यर्थपर्यवसानेन, 'अनिर्दिष्टार्था' इति न्यायेनाऽपि तत्तत्कारकादिविशिष्टभावनाऽर्थकानां तिङां सर्वत्र सिद्धसम्भवेन नियमस्यान्यथैव सङ्गमनीयत्वादित्यन्यत्र विस्तरः।

ननु निपातानां वाचकत्वे 'घटो न पटः' इत्यादौ घटादेः प्रतियोगितया नञर्थाभावे तस्य बाधयतया घटादावन्वयोऽनुपपन्नः। भेदसम्बन्धेन प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे विशेष्यतया प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुतया "नामार्थयोर्भेदेनाऽन्वय" इति व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्, एवं "समानाधिकरणनामार्थयोः" इति व्युत्पत्तेरभेदेनान्वयापत्तिरित्यत आह—*एवञ्चेति*। *विधिवैयर्थ्यमिति*। तादृशवार्तिकेन प्रातिपदिकसंज्ञाविधानवैयर्थ्यमित्यर्थः। *अनर्थकस्येति*। *व्यर्थमिति*। व्यभिचाराभावेन तस्य विशेषण-

परीक्षा

विप्रत्ययौ"इतिनियमस्यौत्सर्गिकतया स्वीकारात्। "भावप्रधानमाख्यातम्, सत्त्वप्रधानानि नामानि"इति। तुष्यतु भवान्। अपि च 'प्रविश' 'पिण्डीम्' इत्यत्र यथा प्रविशेत्यस्य श्रूयमाणस्य गृहं प्रविशेत्यर्थे शक्तिस्तथाऽर्थाः। अचकारित्यादौ प्रत्यक्षलोपेऽपि श्रूयमाणस्य शक्तिरस्तु वाक्यैकदेशन्यायात्। यथा तत्र प्रविशेत्यत्र समाधौ प्रविशेत्यर्थे शक्तिस्वीकारेऽपि प्रविशति पिण्डिमिति व्यवहारो न सार्वजनीन इति क्रियावाचकता न प्रविशेति मूर्ध्नि; तदा तथापि भुविधातुमात्रात्कर्त्रादिपर्यन्तस्य प्रतीतावपि धातुर्न तेषां वाचकः, अपि तु प्रत्यय एवेति स्वीक्रियते, अतो न तन्मते दोषसम्भावनेति दिक्।

मूले—*नतु तत्*। तत्परेषामत एव मोऽस्माकमनेन युक्तम्। यत्परैः प्रादयो द्योतकाः, चादयो वाचका इति स्वीक्रियते तन्न युक्तम्, अर्द्धजरतीयन्यायापत्तेरिति भावः। तदन्यमस्य शङ्कां वारयितुमुपक्रमते—*यत्त्विति*। *विधिवैयर्थ्यम्*। तेन वार्तिकेन प्रातिपदिकसंज्ञाविधानवैयर्थ्यम्। *व्यर्थमिति*। अनर्थकस्येति विशेषणस्यैव सति वैयर्थ्यमित्यर्थः। तस्य उच्चारितस्य प्रत्याख्यातत्वादिति "कृत्तद्धित"इति सूत्रे भ-

प्रमाणार्थमुपात्तानां संग्रहाय वार्त्तिकारम्भस्य कैयटादौ स्पष्टत्वात्। तस्य प्रत्याख्यातत्वाच्च।

परेषामिति बहुवचनं मीमांसकसङ्ग्रहाय। केवलवृक्षशब्दात् समुच्चयाबोधाच्चकारश्रवणे तद्बोधाच्चकार एव तद्वाचको न द्योतकः। किञ्च द्योतकत्वे पदान्तराणां तत्र शक्तिः कल्प्या, चकारादेर्द्योतकत्वशक्तिश्च कल्प्येति गौरवं स्यादिति हि समुच्चयाधिकरणे स्थितम्। तदपि न युक्तमिति भावः।

तथाहि—अन्वयव्यतिरेकौ तात्पर्यग्राहकत्वेनाप्युपपन्नौ। घटादिपदानामेव समुच्चिते लक्षणा, तात्पर्यग्राहकः प्रकरणादिवच्चादिरिति स्वीकारान्न शक्तिद्वयकल्पनापि। अस्माकं लक्षणाग्रहदशायां द्योत्यत्वकार्यकारणभाव आवश्यकः। एवं शक्तिग्रहस्यापीति पक्षद्वयेऽपि कल्प्यान्तराभावेन गौरवाभावादुभयमपि युक्तमित्यभिमतम्। अत एव—

"स वाचको विशेषाणां सम्भवाद् द्योतकोऽपि वा"।

इति वाक्यपदीयं सङ्गच्छते। दर्शनान्तररीत्या वाचकत्वमेव द्योत-

दर्पणः

स्यापेक्षणादिति भावः। *प्रत्याख्यातत्वाच्चेति*। "इषदिन" (पा० सू० १।४।५६) इत्यत्र [illegible] समुच्चितत्वादिति भावः।

[illegible]—*किञ्चेति*। प्रकरणादिवदित्यनेन द्योतकतया वृत्ति-स्वाभावो ध्वन्यते। *अस्माकमिति*। [illegible] इत्यर्थः। *कार्यकार-णभाव इति*। [illegible] हेतुत्वा-कारक इत्यर्थः। *शक्तिग्रहस्यापीति*। [illegible] समुच्चयादिबोधे [illegible] इत्यर्थः॥

कल्प्यान्तराभावेनेति। द्योतकत्ववादे वाचकत्ववादेऽपि [illegible]-स्वीकारादित्यर्थः। *अत एवेति*। [illegible] इत्यर्थः। *स वाचक इति*। [illegible]

परीक्षा

[illegible] इति भावः। *समुच्चयेति*। [illegible] मीमांसकमते [illegible] वाचकत्वमेवेति। [illegible] द्योतकत्वमपीति [illegible]। [illegible]—*किञ्चेति*।

वाचकत्वमादिकं [illegible]—*तथाहीति*। [illegible] हेतुत्वमिति कार्य-कारणभाव। *शक्तिग्रहस्यापीति*। यथा—[illegible] हेतुत्वम्, तथा समुच्चय[illegible] हेतुत्व-[illegible] इति भाव। *अत एव*—[illegible]। [illegible] *वाचकत्वेन* [illegible] *द्योतकत्वेन* [illegible]

कत्वमेव चेति नियमस्तु न युक्त इति ध्वनयन्नाह—*मतमेव* इति॥४७॥

पर्य्यवसितमुपसंहरन्नाह—

निपातत्वं परेषां यत्तदस्माकमिति स्थितिः।
व्यापकत्वाच्छक्ततायास्त्ववच्छेदकमिष्यते॥ ४८॥

परेषां यन्निपातत्वम्—असत्त्वार्थकत्वे सति चाऽऽदिगणपठितत्वं शक्तिसम्बन्धेन निपातपदवत्त्वञ्चोपाधिर्वा जातिर्वा तदेवास्माकमपि,

---

दर्पणः

र्थस्तद्भावरूपगतिवाचक" इति भूषणराजेन तदर्थस्य कथनात्। वाचकत्वमेवेत्यस्य निपातानामित्यादिः, एवं द्योतकत्वमेवेत्यस्योपसर्गाणामित्यादिः। *मतमेवेतीति*। *वा*। अथवाऽन्वयव्यतिरेकतो निपातानां वाचकत्वं युक्तम्। अस्माकं मते परेषां यदेकस्य वाचकत्वमपरस्य द्योतकत्वमिति मतं, तदेव तु न युक्तमिति योजना॥ ४७॥

ननु "चादयोऽसत्त्वे" (पा० सू० १।४।५७) इत्यत्राऽसत्त्व इति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेऽसमर्थसमासापत्तिर्वाक्यभेदापत्तिश्चेति पर्युदास एवाश्रयणीयः। तथा चोक्तलक्षणस्याश्रयणेऽनर्थके तस्मिन्नव्याप्तिः। वाचकान्यतमत्वस्य निवेशे तु गौरवमत आह—*शक्तिसम्बन्धेनेति*। तस्य शक्यतावच्छेदकत्वमभिप्रेत्याह—*जातिरिति*। निपातपदशक्यतावच्छेदकतया च तत्सिद्धिरिति भावः।

ननु हस्त्वादिना साङ्कर्यान्न निपातत्वं जातिः। तथाहि—निपातत्वाभाववति हत्वं धात्वादिहकारे, हत्वाभाववति निपातत्वं निपातात्मकचकारे, तयोरेकत्र हकारे समावेशात्। तद्रूपकतावीजं तु स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वनियमभङ्ग एव निरुपाधिमहत्त्वसङ्ग्रहात् तादृशनियमेऽनुकूलस्तर्कः। अन्यथा तन्मात्रवत्प्रवृत्तीनां 'सत्तावान् जातेः' इत्याद्यनुमानानां विलयप्रसङ्गात्। अत एव 'भूतत्वं न जातिः' इति साम्प्रदायिकाः।

हस्त्वादिव्याप्यनिपातत्वस्य नानात्वाभ्युपगमेन साङ्कर्यस्य परिहारेऽपि सकलचादिसाधारण्याभावेनाननुगततया तस्यैवासिद्धिर्निष्प्रमाणत्वात्। किञ्च वाच्यतावच्छेदकत्वादीनां जातित्वसाधकानां तत्राभावादपि न सा जातिः। शक्यतावच्छेदकत्वं

परीक्षा

नामित्यादिः॥ ४७॥

एतावता प्रबन्धेन पक्षद्वयमुपपादनेन यत्कृतस्तद्वाक्यमोहनिवृत्तयेऽन्यतरपक्षदर्शनव्याजेनाह—*पर्य्यवसितमिति*। "चादयोऽसत्त्वे" इति सूत्रेऽसत्त्व इत्यत्र यदि प्रसज्यप्रतिषेधस्तदाऽसमर्थसमासस्य वाक्यभेदस्य चापत्तिरिति पर्युदास एवाश्रयणीयः। तथा चानर्थकनिपातानां पादपूरणकानामसङ्ग्रहस्तत्राह—*शक्तिसम्बन्धेनेति*। *जातिर्वेति*। निपातपदशक्यतावच्छेदकतया सिद्धा जातिरिति तदर्थः। ननु हस्त्वादिना साङ्कर्यम्। हत्वाभाववति चशब्दे निपातत्वम्। निपातत्वाभाववति विहसत्यादिघटकहकारे हत्वम्। निपातात्मकहशब्दे च तयोरेकत्रासमयो

तदवच्छेदेनैव कल्प्येति नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्वैषम्यमयुक्तमि

दर्पण

नच प्रादीनां द्योतकता निपातत्वलिङ्गेनैव सेत्स्यतीति वाच्यम् । तस्योपसर्गत्वरूपोपाधिमत्तया तदसाधकत्वात् । नच चैत्रादौ साध्याऽव्यापकत्वात् तस्योपाधित्वमिति वाच्यम् । शुद्धसाध्याव्यापकत्वेऽपि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसम्भवात् । अस्ति हि निपातत्वावच्छिन्नं द्योतकत्वं यत्र तत्रोपसर्गत्वम् । यत्र निपातत्वं चादौ तत्र तदभावात् । ननु प्रकृतोपाधिः प्रादिसाध्यः । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविषयत्वात्, यो यदन्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविषयः स तद्वाच्य इति सामान्यव्याप्तौ घटादिर्दृष्टान्तः ।

*तथा चान्यलभ्यत्वमुपाधिः । तस्य वाच्यत्वरूपसाध्यव्यापकत्वात् चकारादौ साध्या*भावान्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविषये साधनाऽव्यापकत्वादिति वाच्यम् । उक्तहेतुघटकशाब्दबुद्धेराधेयतासम्बन्धेन विशेषणेनान्यलभ्यत्वस्य साधनव्यापकत्वेनोपाधित्वायोगात् ।

नच स्वरूपाऽसिद्धिः । धातोरेव प्रकृतक्रियार्थकत्वेनोपसर्गस्य तात्पर्यमात्रग्राहकत्वादिति वाच्यम् । धातोः प्रकृतार्थकत्वस्य प्रागेव खण्डनात् । नापि लक्षणा तस्य । प्रोक्तस्यार्थलक्षकतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवात् । तस्मादव्ययत्वादिवानोपक्रमावच्छेदकम्, प्रकर्षत्वादिकं तूपसर्गस्येति वाच्यम् । तथा च हेत्वसिद्धिः । क्रियार्थस्य धातुलभ्यत्वे निरूढप्रत्येकानि विनिगमनाविरहाल्लक्षकतावच्छेदककोटौ निवेशापत्तिः । नाऽपि तदर्थस्य धात्वर्थेन साकमनन्वयप्रसङ्गः । निपातातिरिक्तत्वस्योक्तव्युत्पत्तौ विशेषणात् । एवञ्च 'प्रविश' इत्यादौ धातोर्गत्यभावोऽर्थः तदभाव इवोपसर्गार्थः ।

तथा च ततो गत्यभावाभाववानिति धीः, गमनत्वप्रकारकबोधस्तूत्तरकालिको मानस एवेति चेत् ? न । 'प्रत्ययानाम्' इति व्युत्पत्तेर्बाधकतया गमनाभावाभाववानिति बोधस्यापि गगनकुसुमायमानत्वात् ॥

परीक्षा

अयमभिसन्धिः—उपसर्गेषु द्योतकत्वं वाचकत्वं वोभयमतेऽपि कल्पनीयम्, तत्र धर्मिवृत्तिधर्मावच्छेदेन कल्पनीयम्, तद्धर्मिवृत्तिधर्मश्च यथोपसर्गत्वं तथा निपातत्वमपीति संशये निपातत्वस्य व्यापकतया तदवच्छेदेनैव कल्पयितुमुचितम् । यथा न्यायनयेऽदृष्टस्य कारणत्वकल्पनया तत्कार्यतावच्छेदकं व्यापकत्वात् कार्यत्वमेव, नतु घटत्वादिकमिति कल्पने घटत्वादेरननुगतत्वेनानन्तकार्यकारणभावात् । तथा यत्रापि समुचितमिति प्रकृते प्रमाणं त्वनुमानमेव । निपाता द्योतकाः, निपातत्वात् । उपसर्गवत्, इति । अत्र जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं वा निपातत्वं पक्षतावच्छेदकं निपातपदत्वं च हेतुतावच्छेदकमित्यभेदान्न सिद्धसाधनशङ्कावसरः ।

न च निपातत्वस्यानर्थकनिपातेऽपि सत्त्वात् तत्र साध्याभावेन भागासिद्धिरिति वाच्यम् । द्योतका इत्यस्य वाचकत्वाभाववन्त इत्यर्थात् । नच घटत्वादीनामनन्तत्वेन तदवच्छेदकत्वेनादृष्टकार्यत्वकल्पना न सम्भवत्यतस्तथा यत्र कार्यत्वं कार्यतावच्छेदकमित्यस्तु, प्रकृते उपसर्गत्वनिपातत्वयोरुभयोरप्युक्तत्वेन विनिगमकाभावेनोपस-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

दर्पणः

[illegible]

क्रियान्तरसमभिव्याहारे तु प्रायः सामानाधिकरण्येन तद्भानम्। इत्थञ्चान्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनान्ययोगव्यवच्छेदोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदः, अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेन स्वयोगव्यवच्छेद इति व्यवह्रियते। विस्तरस्त्वन्यतोऽवधार्यः।

'नैव भोक्ष्यसे' इत्यादावसम्भावनाऽपि तदर्थः। एवमन्येषामपि सार्थकानां निपातानामर्थो ऊह्यः। वैयाकरणमते एवकारस्य वाचकत्वासम्भवादवधारणस्यापि विशेषद्योतकत्वमेव। स च समभिव्याहृतपदार्थानुरोधादनेकविधः। यथा शाब्दे [illegible]नार्थग्रहणाभावाधिकरणज्ञानप्रकारकज्ञानविषयो [illegible] ग्रहणमिति बोधानुकूलपदार्थघटितः सः। परन्त्वनेकधात्वादीनां तत्तद्वृत्ति[illegible]रेवकारस्यैव सोऽधिकेत्यन्ये।

एवमुपसर्गे प्रकृत्य—

स वाचको विशेषाणां सम्भवाद् द्योतकोऽपि च।

इति हरिणा पक्षद्वयमविशेषेणोक्तम्, मञ्जूषाकृता च तदेवानुसृतम्। तथापि

क्वचित् सम्भविनो भेदाः केवलैरनिदर्शिताः।
उपसर्गेण सम्बन्धो व्यज्यन्ते प्रपरादिना॥ १॥

इति महाभाष्य[illegible]लोचनयोपसर्गाणां द्योतकत्वमेवाभ्युपेयते।

अयं भावः—उपसर्गस्या[illegible]ऽपि प्रजयतीत्यादौ प्रकृष्टजयबोधात् प्रत्यादि[illegible] द्योतकत्वम्। निपातानामपि च स्वादिवैव वाचकता, यत्र न वाचकतासम्भवः [illegible]। क्वचित् द्योतकत्वम[illegible] यथा "प्रादयः" इत्यादौ। क्वचिद्वाचकत्वम्। यथा पादपूरणमात्रार्थके त्वादौ।

परीक्षा

[illegible] भूरि [illegible] । [illegible] । ननु [illegible] । यथा [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । यथा [illegible] इत्यादौ [illegible] । [illegible] । तथा च [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible]

त्यर्थः । व्यापकत्वात् = सामान्यत्वात् । शक्ततया इत्युपलक्षणं द्योतकतया चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे निपातानां द्योतकत्वादिनिर्णयः ॥ ८ ॥

दर्पणः

तदुक्तम्—निपाता द्योतकाः केचित् पृथगर्थाभिधायिनः ।
आगमा इव केऽपि स्युः सम्भूयार्थस्य वाचकाः ॥ इति ।

केचिदित्युभयत्रान्वयि । न चोपसर्गत्वेन प्रादीनां, निपातत्वेन चादीनां द्योतकता वाचकता चेति स्थितेरुपसर्गत्वावच्छेदेन द्योतकता, न निपातत्वावच्छेदेनेति विभागः सिद्धान्तानालोचनमूलक एव । कर्मप्रवचनीयानां तु नोपसर्गवत् क्रियाविशेषकत्वम्, किन्तु क्रियागतसम्बन्धविशेषकत्वम् । कर्म = क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इत्यन्वर्थसंज्ञाविधानात् । अधिपर्योस्तु सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव सा । 'जपमनु प्रावर्षत्' इत्यत्र हेतुभूतजपनिरूपितलक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धस्य वर्षणक्रियानिष्ठस्यानुना द्योतनात्, एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । अत एव न तेषामुपसर्गत्वम् । क्रियागतविशेषद्योतको ह्युपसर्गः ।

उक्तञ्च हरिणा—क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः ।
नाऽपि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः ॥ इति ।

तदर्थस्तु—कर्मप्रवचनीयसंज्ञकोऽन्वादिः, प्रजपतीत्यादावुपसर्ग इव क्रियागतविशेषस्य द्योतकः । [illegible]

[illegible]

॥ अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥

भावप्रत्ययार्थमाह—

कृत्तद्धितसमासेभ्यो मतभेदनिबन्धनम् ।
त्वतलोरर्थकथनं टीकायां हरिणा कृतम् ॥ ४१ ॥

"कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनाऽन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यः" इति वार्त्तिकव्याख्याने मीमांसकादीनां भ्रममपाकुर्वन्नाह—*टीकायामिति* ॥ भर्तृहरिणा महाभाष्यटीकायामित्यर्थः ॥ त्वतलोरिति भावप्रत्ययमात्रोपलक्षणम् ।

अयमर्थः—समासादौ शक्तिः कल्प्यमाना राजादिसम्बन्धविशिष्टे कल्प्यत इत्युक्तम् । तथाच तदुत्तरभावप्रत्ययः सम्बन्धं वदतीत्यर्थः । एतदपि भेदः संसर्ग उभयं चेत्युक्तेषु भेदपक्षे न सम्भवतीत्यत आह—*मतभेदेति* ॥ पक्षभेदे इत्यर्थः ।

एवञ्च राजपुरुषत्वम्, औपगवत्वं, पक्तृत्वमित्यादौ स्वस्वामिभावसम्बन्धः, उपज्ञपत्यसम्बन्धः, क्रियाकारकभावसम्बन्ध इत्यन्वयबोधः । औपगवादावव्यभिचरितसम्बन्धे तु अर्थान्तरवृत्तिस्तद्धित उदाहार्यः ।

दर्पणः

अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥

प्रक्रान्ते नामार्थनिरूपणे नामपदकृत्तद्धितानामर्थमुपोद्घातसङ्गत्या निरूपयिष्यन्नादौ प्रकृत्यर्थप्रकारत्वाद्भावप्रत्ययार्थनिरूपणमित्याशयेनाह—*भावेति* । एवमग्रेऽपि सम्बन्धरूपभावबोधकत्वात् तत्सङ्ग्रहार्थमाह—*त्वतलोरिति* । *भावप्रत्ययेनेति* । भावविहिततद्धितप्रत्ययेनेत्यर्थः । हरिवाक्यं विवृणोति—*अयमर्थ इत्यादिना* । इत्युक्तमित्यस्य समासशक्तिनिरूपणावसर इति शेषः ॥ *सम्बन्धमिति* । उत्तरपदार्थे पूर्वपदार्थसम्बन्धस्यैव धर्मत्वेन भासमानत्वादिति भाव ॥ *भेदपक्ष इति* । तत्पक्षे हि 'राजपुरुष' इत्यत्राऽराजकीयभिन्नः पुरुष इति बोधेन पुरुषांशे राजसम्बन्धाभानादिति भावः ॥ *उपज्ञपत्यसम्बन्ध इति* । उपज्ञपत्ययोर्जन्यजनकभावात्मकसम्बन्ध इत्यर्थ ॥ *अन्वयबोध इति* । तत्तत्पदोत्तरभावप्रत्ययस्य तत्तत्सम्बन्धवाचकत्वादिति भाव ।

अव्यभिचरितसम्बन्धे त्विति ॥ अव्यभिचरितसम्बन्धरूपस्यास्य चभानोपगमे त्वित्यर्थ । गुशब्दसूचिताऽरुचिबीज तु, "तस्याऽपत्यम्" (पा०सू०४।१।८२) इत्यनेन षष्ठीप्रकृत्यर्थोपगवादिसम्बन्धिन्यपत्येऽर्थादाना विधानेन षष्ठ्यर्थसम्बन्धान्तर्भावेणव तत्रैकार्थीभावस्योपगन्तव्यतया तत्रापत्यार्थेऽपि संसर्गस्यैव प्रकारतया तस्यैव तदुत्तरभावप्रत्ययार्थत्वेन जातेस्तद्वाच्यत्वासम्भवादिति ॥ *अर्थान्तरवृत्तिरिति* । धात्वर्थवदि

अत्र-भावप्रत्ययविषये। तथाहि—दामोदरत्वं, घटत्वमित्यादौ भावप्रत्ययस्य सम्बन्धानभिधायकत्वेन मीमांसकानां दण्डित्वमित्यादिष्वपि तदभिधानं न स्यात्। प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारः प्रकृत्यर्थसमवेतो हि तदुत्तरभावप्रत्ययेनाभिधीयते। अन्यथा घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वादेर्दण्डित्वमित्यादौ दण्डादेश्च तदुत्तरभावप्रत्ययवाच्यतापत्तेः। न च तन्मते दण्डीत्यादिबोधे सम्बन्धः प्रकारः। यत्तु—

यद्वा स्वसमवेतोऽत्र वाच्यो नास्ति गुणोऽपरः।
तदा गत्यन्तराभावात् सम्बन्धो वाच्य आश्रितः॥ इति।

तन्न। दण्डादेः सम्बन्धिवाचकत्वेनोपपत्तौ गत्यभावाभावात्। प्रपञ्चितं चैतदस्माभिर्वैयाकरणभूषणे।

दर्पणः

तन्नेति॰। दण्डादेरित्यर्थः॥ ॰सम्बन्धानभिधायकत्वेनेति॰॥ प्रकृतिजन्यबोधे सम्बन्धस्य प्रकारत्वादिति भावः॥ ॰तदभिधानम्॰—सम्बन्धाभिधानम्॥ ॰न स्यादिति॰॥ किन्तु दण्डस्यैवाऽभिधानं स्यान्न च तदभिधानमिष्टमिति भावः।

ननु प्रकृतिजन्यबोधविशेष्यत्वे सति प्रकृत्यर्थवृत्तित्वं भावत्वम्। तच्च दण्डसम्बन्धस्याक्षतमिति भावप्रत्ययेन तदभिधानं भविष्यतीत्यत आह—॰प्रकृतिजन्यबोध इति॰॥ उक्तार्थस्य भावत्वे तु दामोदरत्वमित्यादौ जातिगुणसम्बन्धस्यापि भावत्वेन प्रसङ्ग इति भावः। क्रमेण सम्बन्धस्यावश्यकत्वमाह—॰अन्यथेति॰॥ [illegible] इत्यर्थः। ॰तदुत्तरेति॰॥ [illegible] इत्यर्थः। तथाच घटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वस्येव स्वमते दण्डीत्यादौ दण्डसम्बन्धस्याप्यवश्यवाच्यत्वात् [illegible] न तस्य प्रत्ययार्थत्वमक्षतम् इति भावः।

[illegible] मनुवादीनां सम्बन्धस्यैकत्वात् दण्डीत्यादि [illegible] प्रकारत्वेन दण्डादीनां प्रकृत्यर्थेऽप्रकारत्वादेव [illegible]। मीमांसकैकदेशिमते [illegible] सम्बन्धवाचकत्वेऽपि [illegible] प्रकृतिजन्यबोधविशेष्यत्वे दण्डादीनामप्रकारत्वेन [illegible] इति विभावनीयम्॥ ॰सम्बन्धः प्रकार इति॰॥ [illegible] मीमांसकमतमनुवदति—॰यत्त्विति॰॥ ॰अत्र॰—दण्डित्वमित्यादौ॥ ॰स्वसमवेत॰—स्वादिप्रकृत्यर्थसमवेतः॥ [illegible] सम्बन्धस्यैव [illegible] इति भावः॥

॰सम्बन्धिवाचकत्वेनेति॰॥ [illegible] इति सम्बन्धिवाचकत्वेन [illegible] इति भावः॥ ॰गत्यभावाभावादिति॰॥ [illegible] इति भावः। ॰प्रपञ्चितमिति॰ [illegible]

द्यादि वाच्यता स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह—*धर्ममात्रमिति* ॥ न त्वत्र लघुगुरुविचार इत्यभिप्रायः ॥ तत्तद्व्यक्तिविशिष्टब्रह्मसत्ताया एव घटत्वपटत्वाद्रिरूपत्वात् ।

> सम्बन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।
> जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥
> तां प्रातिपदिकार्थञ्च धात्वर्थञ्च प्रचक्षते ।
> सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ॥

इति वाक्यपदीयात् । उक्तञ्च 'तस्य भावस्त्वतलौ' (पा०सू०५।१।११९) इति सूत्रे वार्त्तिककारः—'यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ' इति । यस्य गुणस्य=विशेषणतया भासमानस्य, भावाद्=आश्रयत्वाद्, द्रव्ये=विशेष्ये, शब्दनिवेशः=शब्दप्रवृत्तिः, तस्मिन् वाच्ये त्वतलावित्यर्थः ।

तथाच रूपादिशब्देभ्यो जातौ, शुक्लगुरुदीर्घमहदादिभ्यो गुणे,

दर्पण-

णधर्मत्वादित्यर्थः । *लघुगुर्विति* ।

अयम्भावः—धर्मत्वासाधारणधर्मत्वेन वाच्यत्वेऽप्येकत्वमित्यादौ परिमाणादिभानापत्तिः । उक्तासाधारण्यस्य परिमाणे सत्त्वात् । न च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन तदितरावृत्तित्वं तद्वृत्तित्वं च विवक्षितम् । न च तेन सम्बन्धेन परिमाणं तत्र वर्त्तते इति नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथा सम्बन्धनानात्वशक्तिकल्पनावश्यकत्वे तत्तद्धर्मत्वेनैव धर्मे शक्तिरस्तु, किमितरावृत्तित्वादिगौरवसहिष्णुतया ।

अत एव पृथक्त्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगुणान् भावप्रत्ययः प्रतिपादयति । प्रतीतिस्तु तद्रूपेण धर्मत्वेन केनचिदिति गुणदीधितावुक्तं सङ्गच्छत इति । एतेन भावत्वप्रकारत्वादित्ययेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वमित्यादौ गुरोरपि धर्मस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य बोधनेन तद्रूपघटत्वत्वमित्यादावपि गुरोर्धर्मस्य त्वप्रत्ययेन बोधनसम्भवादाशङ्किति सारेस्त्यपास्तम् । धर्मस्य भावप्रत्ययवाच्यत्वे सम्मतिमाह—*सम्बन्धिभेदादिति* । जातिः पदार्थ इति कल्पे साधकमिदम् । *सम्बन्धिभेदात्*—अनुयोगिभेदात्, *भिद्यमाना*—गवेतरासमवेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वादिना तद्व्यक्त्युपरागेण वा पार्थक्येन प्रतीयमाना गवादिनिष्ठा महासत्तैव जातिरित्युच्यते; तस्यां सर्वे शब्दा वाचकत्वेन व्यवस्थिता इत्यर्थः । तदेव व्यक्तीकरोति—*तामिति* । ताम्—तत्तद्व्यक्त्युपरक्तां सत्तामित्यर्थः ॥

धात्वर्थमिति । आकृत्यधिकरणन्यायेन "जातिमन्ये क्रियामाहु" इति पक्षाभिप्रायेण वा । महानित्यात्मविशेषणम् । क्वचिज्जात्यादि, क्वचित् सम्बन्ध इत्युक्तोऽर्थ वार्त्तिकं प्रमाणयति—*उक्तञ्चेति* । गुणशब्दस्य वैशेषिकाणां रूपादिष्वेव प्रसिद्ध प्रकृतोपयुक्तार्थपरतामाह—*विशेषणतयेति* । तथाच प्रकृते गुणपदमुपसर्जनीभूतार्थपरमिति भावः । पर्यवसितमाह—*तथाचेति* । रूपादौ

धिष्ठित्यसिद्धादिशब्देभ्यस्तत्तद्वाच्यः कश्चिदासीदिति शब्दप्रकारक-बोधस्य सर्वसिद्धत्वात्। अन्यथा घनौषधियगदिर्नागरिकान् प्रय-बोधकत्वापत्तेश्च। एवमेवाप्रसिद्धार्थकपदेष्वनुभवः सर्वसिद्धो, न तु घटादिपदेष्विव तत्तज्जात्यादिरूपेण। तथाचोभयमप्यच्छेदकम्। यस्य तथा शक्तिग्रहस्तस्य जात्यादिरूपेणैवोपस्थितिः।

पदप्रकारकः शक्तिग्रहस्तु विशिष्य नापेक्षितः। किन्तु इदं पदं कश्चिच्छक्तं, साधुपदत्वादित्यादिरूप एवापेक्ष्यते इति विशिष्याग्रही-

दर्पण

ष्यते। इत्थंहि सन्निकर्षमात्रेणानुपस्थितमहदित्यादावप्यकंडेन शक्तिग्रहाभावेन तद्वर्म-प्रकारकशाब्दबोधासम्भवादुपस्थितपदस्यैव विशेषणत्वमभ्युपगम्य शाब्दबोध उप-पादनीय। एवाच वृत्त्यानुपस्थितिस्तयोरप्यादिति नामार्थनिरूपण इति भावः॥

अन्यथेति। अर्थांशे शब्दस्य प्रकारत्वानभ्युपगम इत्यर्थः। आरण्यकानां सन्निकर्षेण जातिधर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहस्यासम्भवादुक्तम्—*नागरिकानिति*। *एव-मेवेति*। पदप्रकारकत्वेनेत्यर्थः। *अप्रसिद्धेति*। अगृहीतजात्यादिविशिष्टशक्ति-पदेष्वित्यर्थः। *जात्यादिभेदेनेति*। तद्विशेषणेत्यर्थः। किन्तु जात्यादिरूपेणैवेत्येव पाठः। *उभयमिति*। जात्यादिकं पदं चेत्यर्थः॥ *अवच्छेदकमिति*। शक्त्य-वच्छेदकमित्यर्थः।

ननु जात्याद्यनुपस्थितिदशायामप्ययं पदमस्य वाचकमिति शक्तिग्रहोऽस्त्वत आह—*पदप्रकारक इति*॥ *विशिष्येति*। पदत्वादिरूपेणेत्यर्थः। यद्यपि 'सर्वे भावाः' इति सर्वशब्दोपादानादेकस्मिन् शब्दस्यैव सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमा-गच्छते, तथापि घटत्वादिना गृहीतशक्तिकपदादिवत् [illegible] सार्व-नामिकसिद्धिमिदमर्थाद्यनुमतत्वप्रायाः प्रसिद्धार्थस्यापि [illegible] स्यादनुभवेन चैतस्मिन्नपि जात्यादीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमङ्गीकर्तव्यमेव।

वार्तिके तु भावशब्दस्याप्रसिद्धार्थकशब्दपरतया योज्यम्। तत्र निमित्तान्तराभावेन शब्दस्यैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वावधारणात्। यथा [illegible] इत्थं। अत एव "अनुदात्तङित" (पा०सू० १।३।१२) इति सूत्रेऽनुदात्तङिता इत्यादि [illegible] "भवानी इत्यर्थं" इति तत्र "[illegible]" इति [illegible] [illegible]। अन्यथा [illegible] [illegible] [illegible] इति।

[illegible] आह—*[illegible]* *[illegible]*॥ [illegible] [illegible]

परीक्षा

[illegible]

॥ अथ देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥

"साऽस्य देवता" (पा० सू० ४।२।२४) इत्यत्र देवतादिविशिष्टं प्रत्ययार्थः। ऐन्द्री वैश्वदेवीत्यादावपीन्द्रादेर्देवतात्वोपस्थापकाभावात्। तेन रूपेणोपस्थितये शक्तिकल्पनावश्यकत्वात्। अत एव—

आमिक्षा देवतायुक्ता वस्तुत्वेनैव तद्धितः।
आमिक्षाशब्दवाच्यत्वात्तस्यैव विषयार्पणम्॥ इति।

दर्पणः

अथ देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः।

ननु देवताया [illegible] तद्धितार्थत्वेन [illegible] आह—"साऽस्य देवता" इति। [illegible] देवतात्वेन [illegible] देवतात्वेन [illegible]। अत एव—

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः।
देवतायाः [illegible] पूर्वं न परं यतः॥

इति [illegible]। [illegible] देवतात्वविशिष्टं [illegible] [illegible]। [illegible] देवतात्वम् [illegible] [illegible] [illegible] 'ऐन्द्रं' [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। किन्तु [illegible]। [illegible] देवताया [illegible]।

ननु [illegible] इति। [illegible] [illegible] इति तु [illegible] [illegible]। [illegible]

[illegible]

केवलाद्देवतावाची तद्धितोऽग्नेःसमुच्चरन् ।
नान्ययुक्तोऽग्निदैवत्यं प्रतिपादयितुं क्षमः ॥

इति च मीमांसकैरप्युक्तमित्याशयेनाह—

प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् ॥ ५२ ॥
अभेदश्चात्र संसर्ग आग्नेयादावियं स्थितिः ॥
देवतायां प्रदेये च खण्डशः शक्तिरस्तु वा ॥५३॥

एकदेशे=देवतारूपे । तत्र विशेषणमभेदेनेत्याह—अभेदश्चेति ॥ ननु देवतायाः प्रत्ययार्थैकदेशत्वान्न प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदेनाप्यन्वय इत्याशयेनाह—देवतायामिति ॥ तथाच पदार्थैकदेशत्वमेव नास्तीति भावः ॥ ५२ ॥

नन्वग्न्यादिदेयस्य प्रकृत्यैव लाभान्न तत्र शक्तिः कल्प्या ।

दर्पणः

[illegible]नमिति ॥ आमिक्षात्मकद्रव्यस्यैव देवतोद्देश्यकत्यागकर्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः ।

केवलादिति ॥ सोमादिपदासमभिव्याहारात् ॥ अग्नेः समुच्चरन् । प्रत्ययस्याग्निशब्दात्पुरः प्रादुर्भवन् । "आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यमावास्यायाम्" इत्यादौ ॥ नान्येति ॥ सोमादिसाहित्यापन्नोऽग्निर्देवतोद्देश्यकं द्रव्यं प्रतिपादयितुं नेष्टे, किन्तु तद्देवताकमेवेति तद्भावः । तथाच देवताविशिष्टस्य तद्धितार्थत्वं तेषामपि सम्मतमिति भावः ॥

प्रकृत्यर्थेति ॥ 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति' इति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ अस्मिन् पक्षे च प्रकृत्यर्थस्याभेदसम्बन्धेन देवतारूपतद्धितार्थेऽन्वयः । तस्य च स्वोद्देश्यकत्यागकर्मत्वसम्बन्धेन द्रव्यरूपतद्धितार्थे इति बोध्यम् ॥ ५२ ॥

परीक्षा

[illegible]मिति । [illegible] ।

ननु [illegible] देवताया [illegible] । [illegible] देवतोद्देश्य[illegible] प्रतीति [illegible] आह—[illegible] । [illegible] —अग्निरूप—आग्नेयादौ [illegible] इत्यादौ । [illegible]

[illegible]

न च देवतात्वेन रूपेणोपस्थितये सा कल्प्यते । प्रकृतेर्लक्षणयैव त
परिस्थितिसम्भवात् । उपसर्गाणां द्योतकत्वनये प्रजयतीत्यत्र प्रकृष्ट
प्रत्ययस्यैवेत्यभिप्रेत्याह—

प्रदेय एव वा शक्तिः प्रकृतेस्त्वस्तु लक्षणा ॥
देवतायां निरूढेति सर्वे पक्षा अमी स्थिताः ॥५४॥

न च 'ऐन्द्रं दधि' इत्यादौ द्रव्यस्य पदान्तराल्लाभात् कुतः पु
प्रत्ययस्य तत्र शक्तिः कल्प्यत इति वाच्यम् । पदान्तराश्रवणेऽ
तत्प्रतीतेः । ऐन्द्रं दधीति सामानाधिकरण्याच्च ।

अन्यथाऽऽख्यातस्यापि कर्तृकर्मवाचित्वं न स्यात् । मीमांसक
नां पुनः प्रत्ययस्य देवतात्वमेवार्थोऽस्तु । द्रव्यं पदान्तराल्लभ्यत एवे

दर्पणः

द्योतकत्वनय इति । धातुत्वनये प्रकर्षस्योपसर्गार्थत्वेन तद्विशिष्टे धात्वर्थे
त्वाद्या [illegible]त्वेन दृष्टान्तत्वासम्भवादिति भावः ॥ *प्रकृष्टजयत्विति* । प्रकृत्यर्थमा
मादाय दृष्टान्तत्वं बोध्यम् ॥ *सामादिति* । समभिव्याहृतदध्यादिपदेन देवताकर
इत्यभिधानादित्यर्थः ॥ *कुतः पुनरिति* । "अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः" इति न्य
यात् । किन्तु समवायार्थप्रत्ययेनोचितमिति भावः ॥ *तत्प्रतीतेरिति* । देवताम
भिप्रतीतेरित्यर्थः । तथाच तदनुरोधेन तद्विलम्ब तदर्थत्वमावश्यकमिति भाव ।

पदान्तराश्रवणे सम्बन्धिप्रतीतेश्च शक्यनिर्णयत्वादाह—*ऐन्द्रं दधीति* । सम
स्यमानार्थत्वं सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ *अन्यथेति* । उक्तानुपपत्तेन
मावश्यं इत्यर्थः । 'पचति देवदत्तः' 'पच्यते तण्डुलः' इत्यत्र सामानाधिकरण्यानुप
त्तिर्हि कर्त्रादिवाचित्वसाधिकेति भावः ॥ वैयाकरणान् प्रत्यभिधायैतत् । मीमांसका
न्प्रतीत्याह—*मीमांसकानामिति* । तन्मते तत्रद्देवताकत्वरूपसम्बन्धार्थत्व

परीक्षा

प्रकृते—*अंशेति* । *देवतात्वेन रूपेणेति* । इन्द्रत्वेन रूपेणेन्द्रस्य शक्याभेऽपीत्यादि
प्रकृते इन्द्रादिशब्दस्य लक्षणैव इन्द्रभिन्नदेवतात्वावच्छिन्ने लक्षणेत्येव । *प्र
कृष्टेति* दृष्टान्तत्वं प्रकृत्यर्थे लक्षणाभिप्रायेण । [illegible]
देवतायामिति । *प्रत्ययस्य*—देवतार्थप्रत्ययस्य । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । वैयाकरणमत इति शेष । [illegible]
[illegible] नन्वस्तु सामानाधि[illegible]
[illegible]
[illegible]

आख्यातस्य कर्तृवद्वाच्यत्वं मास्त्विति कुतो न शक्यते वक्तुमिति दिक्।

दर्पणः

आक्षेपाल्लाभेन सामानाधिकरण्योपपत्तेरिति भावः। पदान्तरादित्याक्षेपस्याऽप्युपलक्षणम्॥ *वाच्यत्वं मास्त्विति*। आख्यातस्य कर्त्रेव तद्धितस्य द्रव्यं वाच्यं मास्त्वित्यर्थः। इष्टापत्तौ "आमिक्षां देवतायुक्ताम्" इति त्वत्सिद्धान्तभङ्ग इति भावः।

ननु तेषां कर्तुरनन्यलभ्यत्वाच्च प्रत्ययवाच्यत्वं, किन्तु प्राधान्यापत्तेरेव तत्त्यक्त आह—*दिगिति*। तदर्थस्तु "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः" इति न्यायस्य सङ्ख्यादौ व्यभिचारेण तेन प्राधान्यापत्त्यभावात्। "भावप्रधानमाख्यातम्" इति निरुक्तस्याख्यातार्थोऽतिरिक्तप्रत्ययार्थविषयकत्वोपगमाच्चेति।

अथेदमवधेयम्—तद्धितस्य देवतात्वाघटितार्थकत्वे, "तद्धितेन चतुर्थ्या वा" इति न्यायस्य सर्वसिद्धस्यानुपपत्तिः। न च तद्धितस्य तदर्थकत्वेऽपि कथं तदपेक्षया चतुर्थ्या जघन्यत्वं स्यादुद्देश्यकत्वस्य देवताबोधकत्वस्योभयत्राविशिष्टत्वादिति वाच्यम्। न हि देवतासम्बन्धिद्रव्यमात्रं तद्धितार्थः, किन्तु वेदबोध्यदेवतात्वघटितः। एवञ्च तद्धितान्तेन बोधस्य देवतात्वांशे वेदबोध्यत्वाऽवगाहित्वेन तदंशे अप्रामाण्यशङ्काया अनुदयाज्झटिति विनियोजकतया बलवत्त्वम्, चतुर्थ्यां तु तदंशे वेदबोध्यत्वावगाहिबोधस्यैव जननेन तत्राप्रामाण्यशङ्कानिरासार्थमुपायान्तरस्यापेक्षणाज्जघन्यत्वम्।

यद्वा तद्धितेन देवतात्वेन रूपेण देवताबोधे "साऽस्य देवता" (पा० सू० ४।२।२४) इति स्मरणमस्ति। चतुर्थ्यास्तु देवतात्वे न स्मरणम्। "चतुर्थीसम्प्रदाने" (पा० सू० २।३।१३) इति सम्प्रदान एव तत्स्मरणात्। सम्प्रदानत्वं च त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यकत्वे सति प्रतिगृहीतृत्वम्। एवञ्च ततः सम्प्रदानत्वघटकतया देवतात्वप्रतीतावपि तद्धितादिवन्मुख्यतया देवतात्वानधिगमात् तस्यास्तद्धिताऽपेक्षया जघन्यत्वम्। एवं मन्त्रवर्णादधिष्ठानप्रतीतावपि देवतात्वस्य साक्षादप्रतीतेर्मन्त्रवर्णस्य चतुर्थ्यपेक्षया जघन्यत्वं बोध्यम्। तद्धितस्य देवतार्थकत्वाऽनभ्युपगमे तु तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति।

परीक्षा

क्तेराक्षेपाच्छब्दबोधे भानं भवति, तद्वद्देवतात्वमेव वाच्यं स्यात्। देवताया आक्षेपाल्लाभात्सामानाधिकरण्यं भविष्यतीति विरोधाभावः। *वाच्यत्वन्मास्त्विति*। आख्यातस्य कर्त्तेव तद्धितस्य द्रव्यं वाच्यं मास्त्वित्यर्थः। इष्टापत्तिस्तु भवता कर्तुमशक्या।

आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः॥

इत्येतद्वचनविरोधात्।

ननु कर्तुर्न वाच्यत्वं प्राधान्यापत्तिभियोच्यते; नत्वन्यलभ्यत्वं तस्येति बुद्ध्या कल्प्यम्तदिति चेत्? न। न च कर्तुः प्राधान्यापत्तौ "प्रकृतिप्रत्ययौ" इति वचनस्यानुरोधबलवत्त्वन्तु नास्ति, तस्य नियमस्य सङ्ख्यायां व्यभिचारात्तस्यौत्सर्गिकत्वमेव कल्पनीयमेवेति प्रत्ययार्थे सङ्ख्याभिन्नत्वविशेषणस्थले आख्यातार्थातिरिक्तत्वमेव "भावप्रधानमाख्यातम्, सत्त्वप्रधानानि नामानि" इति वचनादुपादेयमिति कर्तुराख्यातार्थत्वेऽपि प्राधान्यापत्तेर्वारणसम्भवात्।

देवतायाम्—देवतात्वेन रूपेण। निरूढेति=अनुपपत्तिज्ञानापूर्वकत्वमनादिप्रयोगावच्छिन्नत्वं वा तत्त्वमिति भावः ॥ ५४ ॥

अनयैव रीत्यान्यत्राप्यवधेयमित्याह—

क्रीडायां णस्तदस्यास्तीत्यादावेषैव दिक् स्मृता ॥
वस्तुतो वृत्तिरेवेति नात्रातीव प्रयत्यते ॥ ५५ ॥

"तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः" (पा० सू० ४।२।५७) इत्यत्र प्रहरणविशिष्टा क्रीडा प्रहरणक्रीडे क्रीडामात्रं वार्थः। मादिना,

दर्पणः

ननु इन्द्रादिपदघटकस्यैव देवतालाभे तत्र लक्षणाभ्युपगमो व्यर्थोऽत आह—*देवतात्वेन रूपेणेति* ॥ तथा च "शक्यतावच्छेदकरूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा" इतिदृष्ट्या देवताया इन्द्रस्वरूपायाः शक्यत्वेऽपीन्द्राभिन्नदेवतात्वेन तद्भानार्थं सेयमिति भावः। अनुपपत्तिज्ञानपूर्विकायामपि तीरभिन्नगङ्गापदलक्षणायां निरूढत्वव्यवहारादाह—*अनादीति* ॥ एतत्तत्त्वमभिहितं प्राक् ॥ ५४ ॥

एकदेशान्वयप्रसङ्गमाह—*प्रहरणक्रीडेति* ॥ व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेकपदोपस्थितयोरपि तयोः परस्परमन्वय इति भावः ॥ प्रहरणस्यापि प्रकृत्यैव लाभमभिप्रेत्याह—*क्रीडामात्रमपेति* ॥ क्रीडारूपसम्बन्धे वेत्यर्थः ॥ मात्रपदेन तत्प्रहरणस्य तद्विशे-

परीक्षा

ननु देवताया इन्द्रादिपदादेव लाभात्पुनस्तत्र लक्षणाकल्पनमनर्थकमत आह—*देवतात्वेनेति* । एतेनेन्द्रपदाद्देवतात्वेन रूपेण लाभेऽपि देवतात्वरूपेण शाब्दबोधे देवताया भानसिद्धये लक्षणा आश्रयणीया, "शक्यतावच्छेदकेन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा" इति सिद्धान्तो व्यवस्थितः। न च गङ्गापदस्य तीरे लक्षणा निरूढेति व्यवहारो वा दृश्यते। तस्य कथमुपपत्तिः, अनुपपत्तिज्ञानस्य तत्पूर्ववर्तित्वादिति चेन्न? अनुपपत्तिज्ञानपूर्विका लक्षणा सा निरूढेति वाच्यम्। तथा च प्रकृतेऽनुपपत्तिप्रतिसंधानाभावात्कथं निरूढत्वमत आह—*अनादीति* । अनादित्वस्य पारिभाषिकं प्रागभिहितम् ॥५४॥

अनयैव रीत्येति । यथा "सास्य देवता" इति सूत्रविहिततद्धितप्रतिपादितेऽर्थे प्रकृत्यर्थान्वय एकदेशे यदि स्वीक्रियते, तदा विशिष्टे शक्तिः। एकदेशान्वयानङ्गीकारे खण्डशः शक्तिरिति तथान्यत्रापि तद्धितार्थैकदेशेऽप्यन्वय इति भाव । प्रहरणस्यापि प्रकृत्या दण्डेत्यादौ लाभादाह—*क्रीडामात्रमिति* । दण्डेतिशब्दात् दण्डाभिन्नप्रहरणविशिष्टा क्रीडेति बोध.। प्रहरणवैशिष्ट्यं च—अन्यत्वसंबन्धेन "सोऽस्य निवास" इति सूत्रविहिततद्धितस्य निवास सम्बन्धी बोध । निवासशब्दोऽधिकरणव्युत्पन्न । एवञ्च स्रौघ्नशब्दात् स्रुघ्नाभिन्ननिवासाधिकरणसम्बन्धानि बोध "सास्मिन्" इति सूत्रविहिततद्धितस्य पौर्णमास्या-अधिकरणत्वाथ । एवञ्च पौषपदात् पौष्याभिन्नपौर्णमास्यधिकरणमिति बोध । अधिकरणत्वञ्च-अधिकरणत्वरूपम्। पौषीशब्दश्च "नक्षत्रेण युक्तः कालः" इति सूत्रविहिताणन्तप्रकृतिकङीबन्तम्। तत्र नक्षत्रशब्दस्तत्नक्षत्रयुक्तचन्द्रयुक्त

पूर्वपक्षः [illegible] । [illegible] सूत्रे [illegible] धर्म [illegible]
[illegible] पूर्वसूत्रे [illegible] गोत्रस्य त्रियादशः [illegible] इति [illegible]
[illegible] च तर्हि [illegible] प्रयोजनं । अत्र [illegible]
[illegible] । तत्र [illegible] प्रयोजनं । न [illegible]
[illegible]
[illegible] च तथा प्रयोगः ।

[illegible] । पूर्वसिद्धिपक्षे तु गोत्रमात्रे [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] पुत्रादिप्रत्ययः [illegible]
[illegible] । तथा च पौत्रे मात्रा [illegible]
पौत्रादिवं च न [illegible] । पौत्र एव इति [illegible] विहार, [illegible]
[illegible] । [illegible] च संशयः [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] विहारः, किन्तु [illegible] पौत्र
[illegible] तत्र [illegible] ।

उत्तरपक्षः

[illegible] । अत्र पौत्रादीनां [illegible]
[illegible] पौत्रादिवद्व्यवहार [illegible] इति बाध्यम् । "संशयात्" इति वार्त्तिकस्य अत्र
[illegible] । तथा च अत्र पौत्रादिरपत्य [illegible] भिन्ने मात्रे [illegible]
[illegible] । [illegible] पौत्रादिरं न पौत्रिकमेव, किन्तु पौत्रत्वम् । न-
[illegible] तथा च [illegible]
[illegible] पौत्रव्यवहारोऽस्तीति बाध्यम् ।
[illegible] । अत्र [illegible]
[illegible] ।

अत्र [illegible] पौत्र-
[illegible] पौत्रव्यवहारो दृश्यते, [illegible] युवप्रत्ययविधि-
[illegible] बाध्यम् । [illegible] यदि पौत्रव्यवहारो
[illegible] पौत्रादीनामपत्यत्वाभावेन [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] पौत्रादि
[illegible] नचात्र
[illegible]
[illegible] बाध्यम् [illegible]
[illegible]

(४।२।२१) इति, "तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्" (पा० सू० ५।२।

दर्पणः

"तदस्यास्त्यस्मिन्" (पा०सू० ५।२।९४) इति सूत्रेण प्रथमान्तादस्त्यर्थोपाधिकात् सम्बन्धिन्यधिकरणे च मत्वर्थीया विधीयन्ते। यद्यप्यस्त्येस्तुच्छः षष्ठ्यर्थसम्बन्ध [illegible] मतुबादिविधानमामाति तथापि गोमांश्चैत्र इति सामानाधिकरण्यानुरोधात् सम्बन्धिवाचकत्वैवेत्युक्तं प्राक्। एवञ्च गोमानित्यादौ गोनिरूपितस्वामित्वसम्बन्धवानित्याद्यन्वयबोधः। नच—

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायिने।
सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः।

इति सम्बन्धसमकक्षतया भूमाद्यर्थानामप्युपादानात् तेषामपि मतुबादिवाच्यत्वमिति शङ्क्यम्। स्यादेवम्, यदि तेष्वर्थेषु मतुबादीनां विधायकं सूत्रादिकमुपलभ्येत, किन्तु प्रयोगोपाधित्वमेव तेषाम्। अस्त्यर्थवत् गवादिपदार्थो बहुत्वादिविशिष्टप्राणिकस्यैव भूमादिप्रतीतिमौलभ्यात्। अन्ये त्वस्तिशब्दात्मतुबर्थे बहुग्रहणमित्याहुरित्यन्यत्र विस्तरः।

इत्यादिकमित्यादिपदात्, "तस्यापत्यम्" (पा०सू० ४।१।९२) "तेन रक्तं रागात्" (पा०सू० ४।२।१) "संस्कृतं भक्षाः" (पा०सू० ४।२।१६) इत्यादिसङ्ग्रहः। तत्र 'गार्गिः' इत्यादौ तद्धितार्थापत्यस्य जन्यपुरुषरूपस्यैकदेशे अन्वये, प्रकृत्यर्थगर्गादिनिरूपकतयाऽन्वयात् गर्गनिरूपितजन्यताश्रयः पुमानित्यादिबोधः। 'गार्ग्यः' इत्यादौ तु जन्यपुरुषजनकपुरुषाधारभूतगोत्रापत्यार्थैकदेशे अन्वये प्रकृत्यर्थान्वय। 'गार्ग्यायण'

परीक्षा

भात्। अथ स्थलपदे पदुजन्यसंस्कारवद्रूपविशेषोपस्थितौ मुख्यार्थबाधे का क्षतिस्तत्र पौषव्यवहारो लक्षणयास्त्विति चेत्? तर्हि तस्मिन्नर्थे चान्द्रपौषमासनिमित्तकस्य दाम्याद्यर्थमईत्यादिकशास्त्रस्य विलोपापत्तिः।

ननु "नक्षत्रेण युक्तः कालः" इति सूत्रेणाण्प्रत्ययस्य प्रवृत्तिस्सर्वत्रैवपौर्णमास्यां न सम्भवति, यस्मिन्नर्थे पौर्णमास्यापुनर्वसुनक्षत्रयुक्तःशशिनः सत्त्वन्ताभ्यां व्यभिचारादिति चेत्? न। अण्प्रत्ययप्रकृतिकशोद्वयान्यतरस्मिन् लक्षणा, फाल्गुनशब्दे तु फल्गुनीशब्दस्य पूर्वोत्तरफल्गुनीद्वन्द्वान्यतमे भाद्रपदशब्दे भद्रपदाशब्दस्य शतभिषक्पूर्वोत्तरभाद्रपदा, आश्विनशब्दे अश्विनीशब्दस्य रेवत्यादित्रितये लक्षणा। तदुक्तम्—

अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मतः।
शेषा मासा द्विभाज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थया॥ इति

अन्ये तु—पौषादिपदस्य केवलरूढत्वमेव, नतु यौगिकत्वम्। पुष्यादियोगस्य पौर्णमास्यामनियमात्। रूढिनिरूपकतावच्छेदकञ्च–धनुस्थरव्यारब्धचान्द्रतिपदादिदर्शान्तमासत्वम्। धनुरादिस्थरविसमाप्यदर्शकान्तिसमासभिन्नधनुरादिस्थरव्यधिकरणशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासत्वं वा। धनुस्थरव्यारब्धत्वम्—कालिकसम्बन्धेन धनुस्थरवधिकरणपक्षगशुक्लप्रतिपदादिकत्वं तस्मिन्नर्थे कार्तिकशुक्लप्रतिपत् ४५।५८ नदिन पत्र वृश्चिकसङ्क्रान्ति २५।३२ एतस्मिन् काले जाता तन्मासोपदिष्टा ६०।३० धनुस्सङ्क्रान्तिस्तु दशममास्युत्तरम् ५४ एतस्मिन्समये जाता तस्मि-

दर्पणः

इत्यादौ वह्नितार्थं पुत्रादिभ्य एकैकं गोवत्सत्वमान्यायस्य नियमस्तथापन्नवः। यत्तु "पौ-
त्रेवि तु दत्ते युवा" (पा॰सू॰ ४।१।१६३) इति पतिनियमात् [illegible]
[illegible] प्रधानत्वस्यार्थे विशेषणम्। तस्यापि प्रत्ययत्वात्। एवञ्च [illegible]
[illegible] बोधः।

"तेन रक्तम्" (पा॰सू॰ ४।२।१) इति विहितप्रत्ययस्य [illegible]
[illegible]ऽर्थः। [illegible] तेन रक्तत्वम्। "रक्तः पीत" इत्यादिना-
[illegible]

परीक्षा

[illegible] द्विविधम्।
तथाहि—मलमासो द्विविधः संक्रान्तिरहितः संक्रान्तिद्वययुक्तश्च। तदुक्तं काठकगृह्ये—

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा।
मलमासः स विज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेदिति॥

[illegible] क्रियावाहुल्यात्। [illegible]
भानुरुक्तम्—

अमावास्यापरिच्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम्।
मलमासं विजानीयाद्गर्हितं सर्वकर्मसु॥

यदुक्तम्—'पूर्वस्मिन् [illegible] मासे [illegible]' इति, [illegible]। द्वितीय-
मप्याह [illegible]—

राशिद्वयं यत्र मासे लङ्घयेत दिवाकरः।
नाधिमासो भवेदेव मलमासस्तु केवलम्॥ इति

अमावास्यापरिच्छिन्नो रविसंक्रान्तिवर्जितो यो मास तस्यैवाधिमासत्वम्।
तदाह [illegible]—

"पक्षत्रयमिते सूर्ये यदि स्यादधिमासकः।
एक एव हि मासोऽसौ [illegible]॥ इति

[illegible]। अत्र "अमावास्याद्वयं रविसंक्रान्तिवर्जितम्, मलमास
[illegible] इति वचने मलमासस्यामावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितं मल-
मास[illegible] इति वचनेन [illegible], [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

१४) इत्यादिकं संगृहाते ।

दर्पणः

णम् । माञ्जिष्ठपदादेरनुरागादिना रक्तत्ववारणाय तदीयस्य रूपविनिगमम् । अत्र च रागकरणस्य मञ्जिष्ठादेः प्रकृत्यर्थस्य तद्धितार्थैकदेशसम्बन्धे प्रतियोगितया रूपे चाधेयतयान्वयः । तथाच मञ्जिष्ठाभिन्नव्यापारोत्तो यो मञ्जिष्ठानिष्ठरूपारोपस्तद्विषयता-

परीक्षा

पाठभेदसत्त्वात् चस्वात्कपृर्ण्यायपूर्णिमान्तदेशाकालाधिकरणमेव । नच यदि चैत्रादिशब्दो यौगिकस्तर्हि मीनादिराशिविशिष्टकालत्वेषु चैत्रादिमासेषु रूढिरेव चैत्रादिपदस्यास्ता-मिति वाच्यम् । 'या वैशाख्यमावास्याया रोहिण्या सम्पद्यते' इति श्रुतिस्थचान्द्र एव शक्तिसिद्धेः । तथाहि—यदि सौर एव शक्तिस्तदा वैशाखपदस्य मेषस्थरविविशिष्ट-काल एव शक्तिरिति तदमावास्यायां रोहिण्याश्चन्द्रस्यावस्थानाभावाच्छ्रुतिविरोधः स्पष्ट एव । "यः सूर्यचन्द्रमसोः परः सन्निकर्षः साऽमावास्या" इति गोभिलवचनादमा-वास्यान्ते चन्द्रस्य सूर्यस्य तदवस्थाने नियमात् । यदि तु चान्द्रे शक्तिस्तदाऽस्ति संभ-वः । शुक्लप्रतिपदादेर्वैशाखस्यान्ते चन्द्रावस्थानस्य प्रायो रोहिण्या सम्भवात् । श्रुति-[illegible] रोहिणीपदं कृत्तिकारोहिण्यन्यतमपरम् । तदुक्तं ज्योति सिद्धान्ते—

मेषादिस्थे सवितरि यो मासः प्रपूर्यते चन्द्रः ।
चैत्राद्यस्सविज्ञेयः पूर्तिद्वित्वेऽधिमासोऽन्त्यः । इति ।

अत्रापराब्दो वैशाखादिमत्पाठक इत्याहुः ।

अपरे तु—पौषीपदे पुष्ययोगप्रयोगत्वं विवक्षितम् । एवञ्च पुनर्वसुनक्षत्रसत्त्वेऽपि न क्षतिरित्याहुः । "तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्" अनेन सूत्रेण पौषस्येति षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो विधीयते इति प्रतिभाति, तथापि चलतात् इति सामानाधिकरण्यानुभवा-त्सम्बन्धी वाच्य इति कल्प्यते । एवञ्च-गोमानित्यादौ मतुबर्थः सम्बन्धी तदेकदेश-सम्बन्धे प्रकृत्यर्थस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः । नच "प्रकृतिप्रत्ययौ" इतिनियमे प्रत्ययार्थशब्देन प्रत्ययजन्यत्वप्रतीतिमुख्यविशेष्यस्य ग्रहणात् तत्रैवान्वय उचितो न तु विशेषणे इति वाच्यम् । औपगवादौ वस्तद्धितस्तदर्थापत्यैकदेशजन्यतायाम्प्रकृ-त्यर्थान्वयदर्शनेनोक्तलौकिकनियमे प्रत्ययजन्यप्रतीतिविषयमात्रस्याग्रहणात् । सम्बन्धे आश्रये च खण्डशः शक्ते. सम्भवाच्च । नच भूमिनिन्दादिकमपि मत्वर्थीयप्रत्ययान्त-जन्यशाब्दबोधे भासते, तस्य कथमुपपत्तिः, सूत्राद्यनुपादानादिति वाच्यम् । प्रकरणा दिवशात्सत्यार्थस्य शाब्दबोधे भानानुभवो न । यत्र तेषामर्थानामप्रतीतिस्तत्र प्रकृतेस्त-त्तदर्थविशिष्टे लक्षणास्वीकारात् ।

इत्यादिकमिति । आदिपदेन "तस्यापत्यम्" "तेन रक्तं रागात्" "संस्कृतं भक्षाः" "तेन क्रीतम्" "तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि" इति सूत्रचतुष्टयस्य "दृष्टं साम" इत्यादेश्च परिग्रहः । तत्रापत्यार्थविहिततद्धितार्थैकदेशजन्यतायाम्प्रकृत्यर्थस्यै-कान्वयो भवत्येव । जन्यत्वस्य नित्यनिरूपकाकाङ्क्षत्वात् । यत्र गोत्रापत्य प्रत्ययस्तत्र जन्यजन्ये पुंसि प्रत्ययस्य शक्तिः प्रथमजन्यतायाम्प्रकृत्यर्थस्यैव सम्बन्धेनान्वय । गार्ग्यायणो दाक्षायण इत्यादौ तु युनिप्रत्ययो भवति, तत्र प्रत्ययार्थो युवत्वम् । अपत्यञ्च प्रकृत्यर्थगर्गगोत्रापत्यं दक्षगोत्रापत्यम्, तत्र निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वय ।

वृत्तिमात्रेऽतिरिक्तशक्तेः, "समर्थः पदविधिः" (पा० सू० २।१।१) इति सूत्राल्लाभादुक्तो विचारः शास्त्रान्तरीयैः सह तद्रीत्यैवोक्तः ।

दर्पणः

वय इति 'माञ्जिष्ठ' इत्यतो बोधः । 'शूल्यम्', 'उख्यम्' इत्यादौ, "संस्कृतं भक्षाः" (पा०सू० ४।२।१६) इति सूत्रविहिततद्धितार्थघटके पाकादिसंस्कारे शूलोखादेः प्रकृत्यर्थस्याऽधिकरणत्वेनाऽन्वयः ॥ अनयैव रीत्या तद्धितान्तरानुबोध ऊहनीयः ।

तद्धितानां क्वचित्प्रकृत्यर्थे स्वार्थघटकेऽन्वयस्य, क्वचित् स्वार्थस्यैवान्यपर्यायकत्वादिति जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षमवलम्ब्य मूलमवतारयति—*वृत्तिमात्र इति* ॥ तथाच तत्पक्षे पदानामानर्थक्यात् तदर्थनिरूपणे सिद्धान्तप्रच्युतिरिति भावः ॥ *तद्रीत्यैवेति* । शास्त्रान्तरीयरीत्यैवेत्यर्थः । ननु वैयाकरणमते जहत्स्वार्थवृत्त्याश्रयणे, "न पूजनात्" (पा०सू० ५।४।६९) "तेन रक्तं रागात्" (पा०सू० ४।२।१) इत्यादिसूत्राणां का

परीक्षा

तत्रायं विशेषः—"जीवति तु वंश्ये युवा" इत्यादिसूत्रे सा यस्मिन्नर्थे जीवति सति युवसंज्ञा अपत्यस्य भवति । तज्जीवनसमानकालिकत्वमपि प्रत्ययवाच्यस्य प्रधानीभूतेऽपत्ये विशेषतो भवति । एवञ्च—गार्ग्यायणादिशब्देभ्यो गर्गजीवनसमानकालिको गर्गजन्यनिरूपितजन्यताविशिष्टःपुमानिति बोधः । "तेन रक्तम्"इति सूत्रेण माञ्जिष्ठं वस्त्रमित्यत्र प्रत्ययः । अत्र यद्यपि तेनेति करणे तृतीया, तदर्थस्य रञ्जधात्वर्थेऽन्वयेन तत्र तज्जन्यरूप प्रतीतिर्न्याय्या, सा नोपपद्यते । पूर्वस्थितपटसमवेतरूपध्वंसं विना रूपवति रूपान्तरानुत्पत्तेः । अत एव "तेन रक्तम्"इत्यस्य तत्सम्बन्धाधीनतदीयरूपारोपविषयोऽर्थः । प्रकृत्यर्थस्य मञ्जिष्ठस्य सम्बन्धेऽन्वयः प्रतियोगितया । तेनेति तु तृतीयान्तात्प्रत्ययोत्पत्तिर्बोधयितुमुपात्तमिति मञ्जिष्ठसम्बन्धाधीनतदीयरूपारोपविषयो वस्त्रमिति बोधः । पित्तपीतिम्ना यत्र 'पीतः शङ्खः' इति भ्रमः,तत्र तस्य भ्रमस्य न पीतरक्तमित्यत्र प्रत्यय इति तत्सम्बन्धाधीनत्वं विशेषणम् ।'दाधिकम्' 'शूल्यम्'"उख्यम्' इत्यादौ 'संस्कृतं भक्ष्याः" इत्यादिना प्रत्ययः । आद्ये–'दाधिक ओदनः' इत्यत्र प्रत्ययार्थः संस्कारविशिष्टः । संस्कारश्च सम्बन्धाधीनमार्दवविशेषः, विशेषप्रकारप्रतीतिविषयो वा । एवञ्च–संस्कारघटकसम्बन्धे दध्नोऽन्वयेन दधिसम्बन्धाधीनमार्दवविशेषविशिष्ट ओदन इति बोधः । 'शूल्यम्', 'उख्यम्'इत्यादौ तु संस्कारः पाकादिरूपः । तत्र प्रकृत्यर्थस्याधिकरणत्वसम्बन्धेनान्वयः । एवञ्च शूलाधिकरणकपाकाश्रयो मांसमिति बोधः । "तेन क्रीतम्" इतिसूत्रेण 'सौवर्णं वस्त्रम्'इत्यादौ प्रत्ययः । क्रीतशब्दार्थश्च–क्रयणक्रियाकर्म । क्रयणम्–स्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलद्रव्यदानक्रियानुकूलव्यापारः । तत्र प्रत्ययार्थव्यापारे सुवर्णस्य करणतयाऽन्वयेन सुवर्णकरणकक्रयणकर्म बोधः । एवमन्यत्रापि यथायथमूहनीयम् ।

स्वसिद्धान्तमाह—*वृत्तिमात्र इति* । जहत्स्वार्थावृत्तिरिति मतेन । *अतिरिक्तशक्तेरिति* समुदायस्येत्यादिः । *तद्रीत्या*–शास्त्रान्तररीत्या—

ननु यदि वैयाकरणैर्जहत्स्वार्था वृत्तिराश्रीयते, तदा तेषाम् "तेन रक्तं रागात्" इत्यादिसूत्राणां कथमुपपत्तिर्वृत्तिघटकसविभाग समासवाचकत्वाभावाच्च समासघटक-

आरोपितप्रकृतिप्रत्ययार्थमादाय या । वस्तुतो विशिष्टशक्त्यैवार्थोपस्थितिरित्याह—*वस्तुत इति* ॥ ५५ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे देवतादिप्रत्ययार्थनिर्णयः ॥ १० ॥

दर्पणः

गतिरत आह—*आरोपितेनेति* ॥ *विशिष्टशक्त्यैवेति* । विशिष्टार्थस्येति शेषः ॥ वृत्तौ पक्षद्वयाभ्युपगमेन जहत्स्वार्थपक्षे तद्घटकपदार्थनिरूपणस्यानुपयोगेऽप्यजहत्स्वार्थपक्षे विशिष्टशक्तिग्रहस्य प्रत्येकशक्तिनिरूपणोपजीवकतया तन्निरूपणस्यौचित्यमेव । एतत्सूचनायैव मूलेऽपीत्युपात्तमिति रहस्यम् ॥ ५५ ॥

इति भूषणसारदर्पणे देवतादिप्रत्ययार्थनिरूपणम् ॥ १० ॥

परीक्षा

इदानीं समानाधिकरणत्वप्रकृत्यर्थत्वव्यवहारस्यापि का गतिरत आह—*आरोपितेति* । 'प्रकृतिप्रत्ययादिकम्'इत्युपलक्षणम् । सामानाधिकरण्यादिकमप्येवं विशिष्टशक्त्या ।

नन्वु यदि जहत्स्वार्था वृत्तिरेवास्ति तदा मूले—'चाप्यतीवेति' कथनमनुचितमत्रेत्येव तर्हि कुतो मोक्तम् । किञ्च विशिष्टे शक्तिश्च विशिष्टार्थनिरूपिता चेत्सर्वत्र सम्मताः तदा "जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी" इति सिद्धान्तस्यापि नोपपत्तिरिति चेद् ? न । अवयवशक्तिग्रहसहकारेणैव समुदायशक्त्या बोधस्य दर्शनेन अवयवानामप्यर्थनिरूपयितुमुचितमेवेत्याशयात् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भूषणसारटीकायां परीक्षानामिकायां देवतादिप्रत्ययार्थविवरणम् ॥ १० ॥

अथाऽभेदेनान्वयसंख्यानिर्णयः ॥

श्रुतिप्रसङ्गात् तत्राभेदेनान्वयसङ्ख्या प्रतीयत इति विचारं प्रस्तौ तेनोपपादयति—

अभेदेनान्वयसङ्ख्याया पूर्वं भावनीति स्थितिः ॥
सन्निकृष्टान्वयत्यागे श्लिष्टं स्यात् पदान्तरे ९६

सङ्ख्याविशेषाणामविभागेन संस्थम्—अभेदेनान्वयसङ्ख्या । अत एव वाक्यपदीये—

यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।
अविभागेन वर्तन्ते, सङ्ख्यां तां तादृशीं विदुः ॥ इति ॥

दर्पण.

अथाभेदान्वयसंख्यानिर्णयः ।

ननु प्रकृते प्रातिपदिकार्थत्वप्रकारार्थनिरूपणेऽभेदान्वयसङ्ख्यानिरूपणमप्रकृतमत आह—«श्रुतिप्रसङ्गादिति» । तथाच श्रुतिनिरूपणे क्रियमाणे श्रुतिविषयतात्पर्यादर्शनाच्छ्रुतिरिति प्रसङ्गसङ्गतिमत्त्वात्प्रकृतोप इति भावः । यद्यपि [illegible] श्रुतिमत्त्वात्पूर्वमेव सङ्ख्यानिरूपणमुचितम्, तथापि तत्प्रकृतत्वं सङ्ख्याया अभावादप्रसङ्गाविष्टेद् [illegible] तन्निरूपितमिति बोध्यम् । अभेदान्वयसङ्ख्या-पदार्थं स्वरूपेण द्विधा निर्वक्ति—«सङ्ख्याविशेषाणामिति» । एकत्वद्वित्वबहुत्वानामित्यर्थः । «अविभागेन»—अभेदेन, अविशेषेणेति यावत् । उक्तार्थे हरिवाक्यं प्रमाणयति—«वाक्यपदीये इति» । «आहितशक्तयः» । आहिता समर्पिता तत्तद्दोषविभेदनिबन्धनविशेषजनिका शक्तिर्यैस्ते तथा । «स्वशक्तिः» इति यावत् । अत एव—«अविभागेन» । अविवेकेनेत्यर्थः । «ताम्» अभेदान्वयसङ्ख्याम् । «तादृशीम्» । मधुनिष्ठरस

परीक्षा

अथाभेदान्वयसंख्यानिर्णयः ।

ननु प्रातिपदिकार्थ [illegible] निरूपणप्रस्तावेऽभेदान्वय-सङ्ख्याया [illegible] प्रस्तुत [illegible] [illegible] दर्शयति [illegible] [illegible] [illegible] सङ्ख्याया [illegible] [illegible] एवार्थ [illegible] इति यावत्, तत्र हरिवाक्यं प्रमाणयति— [illegible] प्रसिद्ध यद्यपि तथापि प्रकृतोपयुक्तत्वं [illegible] अविभागेनेति । एतद् दृष्टान्ते आहितशक्तय इत्यादिनाऽस्ति [illegible] इत्यर्थाद् ता स्वशक्तिरिति शक्तिपरिचयः । तदुक्तम् [illegible] दृष्टान्तेऽपि स्वशक्ति बोध्यम् । हरिवाक्ये विभाग [illegible] इत्यर्थः । «ताम्» अभेदान्वयसङ्ख्याम् । «तादृशीम्» - मधुनिष्ठरसनिष्ठशक्तिसदृशीम् । एतेन

परित्यक्तविशेषं वा सङ्ख्यासामान्यं तत्। उक्तञ्च—

भेदानां वा परित्यागात् सङ्ख्यात्मा स तथाविधः।
व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते॥

दर्पणः

स्यितिनुच्यामित्यर्थः।

मन्वेकत्वद्वित्वादीनामेकत्र सत्त्वमनुपपन्नम्। न हि द्वावेकत्वेन व्यपदिश्येते, नाप्येको द्वाविति। "न हि द्विपुत्र" इति भाष्यात्॥ किञ्च दृष्टान्तोऽपि न सङ्गतः। तत्तद्रूपपदार्थारब्धेऽवयविनि माक्षिकेऽवयवगतजातीयरसान्तरस्यैवोत्पादाभ्युपगमादत आह—*परित्यक्तेति*। वाशब्दः पक्षान्तरे। अगृहीतविशेषधर्मकं सङ्ख्यामात्रमित्यर्थः। एकत्वे उक्ताऽव्यवस्थाभिमन्निश्चितवाक्यपदीयं तत्पक्षेऽपि प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति—*भेदानामिति*। *भेदानाम्*—एकत्वत्वद्वित्वत्वादिविशेषधर्माणाम्। *परित्यागात्*। अग्रहात्। इदञ्च व्यापारपदार्थेऽभेदेनाऽन्वयि॥ *सङ्ख्यात्मा*—सङ्ख्यास्वरूप॥ *सः*—एकत्वादिः॥ *तथाविधः*। अभेदैकत्वव्यपदेश्य इत्यर्थः। तमेव विशदयति—*जातिभागस्येति*। एकत्वत्वादेरित्यर्थः।

भेदापोहेनेति। भेदस्य विशेषणस्य योऽपोहोऽग्रहस्तेनेत्यर्थः॥ यद्वा भेदापोहेनैतस्य व्यापारादित्यनेनाऽन्वयः। प्रकृत्यादित्वात् तृतीया। तथा चैकत्वत्वादेर्जातिविशेषस्य भेदाग्रहरूपो यो व्यापारो विशेषणात्मा तेनो वर्त्तत इत्यर्थः॥ "भेदा-

परीक्षा

न्मते एकत्वद्वित्वादेः सत्त्वेऽपि भेदकावं धर्मा एकत्वत्वादयस्तत्परित्यागेन सर्वासां स्थितिर्सत्त्वमात्रम्। सङ्ख्यायाः आत्यन्तभेदोपाख्यतिरिक्ततया स्वरूपतो भानासम्भवात्। एवं च राज्ञः राज्ञो राज्ञां वा पुरुष इत्येवं लौकिकविषयेऽपि राजसम्बन्धी पुरुष इत्येव शाब्दबोधः।

मन्विदमनुपपन्नम्, द्वित्वबहुत्वादीनां विरोधादेव स्थानासम्भवात्। अत एव "नहि शिशुको द्विपुत्रव्यपदेशं लभते" इति भाष्यकृतोक्तम्। एवं मधुदृष्टान्तोऽप्यसङ्गतम्, तत्र नानाजातीयरसवद्द्रव्यजारब्धे मधुनि रसान्तरोत्पत्तेरभ्युपगमात्। नीलादिनानाजातीयरूपवद्द्रव्यारब्धेऽवयविनि पटे चित्ररूपमत आह—*परित्यक्तेति*। अत एवोक्तं हरिणा—

अभेदैकत्वसंख्याया तज्जात्यवोपजायते।
संसर्गरूपं सङ्ख्यानामविभक्तन्तदुच्यते।

पृथागुपसर्जनपदानां सत्त्वभूतत्वात् सङ्ख्यायोगस्यावश्यकत्वेनान्यासमर्गाहका सङ्ख्या जायत इति तदर्थः। एतन्मते—एकत्वस्यायपदकालिकसंख्यास्वप्रकारकप्रतीतिविषयः संख्यापदार्थोऽभेदैकत्वसंज्ञाव्यपदेशो भवतीति फलितम्। एतदपि मतं हरिसूचितमित्याह—*उक्तञ्चेति*। *भेदानाम्*—संख्याभेदकानाम्, एकत्वत्वादिरूपविशेषधर्माणाम्। एतेषां परित्यागात्—ज्ञातधर्मत्वेन ज्ञानविषयीभवनाभाव एव। सः—एकत्वादिः। *तथाविधः*—अभेदैकत्वसङ्ख्याव्यपदेश्यः। जातिभागस्य जात्यात्मकधर्मस्यैकत्वादेर्व्यापाराद्वर्तत इत्यन्वयः। तं व्यापारमेवाह—*भेदापोहनेति*। भेदस्य वि-

अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।
प्रख्यायते न शुक्लादिर्भेदापोहस्तु गम्यते ॥ इति ॥

अस्यार्थः पूर्वो — राज आदौ भाति स्यादिति बोधः । इति सत्यतिनिर्णयाकरणात् ।

अन्यत्रापि — राजपुरुष इत्यादौ, राज्ञः, राज्ञोः, राज्ञां कस्य पुरुष इति जिज्ञासा जायते । विशेषजिज्ञासा च सामान्यज्ञानपूर्विकेति सामान्यरूपेण तत्प्रतीतिः शब्दादुपगन्तव्या । अतस्तयो

दर्पण.

पोहो न वर्ण्यते' विकल्पते इति वा पाठः तु भेदरूपो योऽपोहोऽन्यापोहः, स न वर्ण्यते न भासत इत्यर्थोऽभेदेन । तत्तत्सामान्येनाभेदेनान्यापोहेऽर्थ इति सतायामपि भास- ते । द्वित्वावच्छिन्नस्तत्तद्व्यक्तिप्रकारकप्रतीतिविषयः तद्गतभावोऽभेदेन स्वरूपस्वरूपेदर्शी भवतीतिपर्युदितार्थः । तत्र दृष्टान्तमाह — «अगृहीतविशेषे- णेति» ॥ शुक्लादिप्रकारकप्रत्यक्षमात्राभिव्यञ्जकप्रकारकप्रतीतिविषयेण रूपादि- मेव यथा घटादिः रूपवानिति प्रतीयते । तत्र रूपे भेदकापोहः — शुक्लत्वादितद्व्या- वृत्तित्वः स तु न प्रतीयते । तद्वद्राजपुरुष इत्यादौ राजादिपदार्थः सद्वृत्तिरिति प्रतीयते, न तत्र सद्गतोऽसौ एकत्वादि भासते इत्यर्थः ।

तादात्म्यगताभावस्य परामर्शकत्वात् कथमिदं स्थितिरित्यतशेषपूरणेन व्याचष्टे — «वैयाकरणानामिति» । ननु तादात्म्यगताया वृत्तौ भाने किं प्रमाणमत आह — «अयमभाव इति» । «सामान्यज्ञानपूर्वकेति» । तदेवमुक्तार्थः । «आवश्यकीति» । तां

परीक्षा

विषयस्य योऽपोहः अपहस्तितेत्यर्थः । «व्यापारादिति» । पक्षस्य तत्त्वाभेदेन वृत्तीयान्ते- ऽन्वयः । तत्र भेदापोहपदार्थान्वीतत्वाभेदेन सम्बन्धेन जातिभागस्य व्यापारराहित्ये वद्विशेषणत्वम् , वृत्ता तु प्रत्ययादिस्थाने , धान्येन धनवानितिवत् । एवमेव त्वत्वादि- जातिविशेषस्य भेदापहरूपो यो व्यापारो विशेषणात्मा तेन वर्तते । एकत्वत्वावच्छिन्नमा- नत्वानियतद्व्याप्यप्रकारकज्ञानविषयः संख्यापदार्थोऽभेदेदत्वसद्व्याप्येनोच्यते इति फलितम् । एतत्सर्वं — राजपुरुषादिपदात्सद्व्याप्यराजसम्बन्धीत्याद्याकारको बोधः । तत्र दृष्टान्तमाह — «अगृहीतेति» । न गृहीतो विशेषे विशेषधर्मो यस्मिन्नेतादृशेन रूपेण रूप- त्वेन गृहीतेन रूपेण रूपवान् प्रख्यायते, भेदरूपो योऽपोहो, विशेषः — विशेषधर्मः स तु न गम्यते इत्यर्थः । यथा — दूरस्थितो घटादिपदार्थः शुक्लत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षमानका- लिकरूपत्वप्रकारकप्रत्यक्षविषयेण शुक्लादिनैव रूपेणायं रूपवानिति प्रतीयते, रूपगतो- ऽपोहो विशेषधर्मो न प्रतीयते, अपोहः — अतद्व्यावृत्तिः । विशेषधर्मोऽत्र तद्व्यावृ- त्ति तथा राजपुरुषादिसमुदायादपि सद्व्याप्यराजसम्बन्धी पुरुष इत्याकारा प्रतीति- र्भवतीति भाव ।

नन्वयं भावस्य पराभिमतत्वात्कथमिह स्थितिरत आह शेषपूरणेन — «वैयाकरणा- नामिति» । अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ भाने मानमाह — «अयमित्यादिना» । «पूर्वि- केति» । विशेषस्य जिज्ञासा सम्भिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकावान्तरधर्मावच्छिन्नप्रका

यद्वा तद्वा जिज्ञासैव नानुभवसिद्धा। तथात्वे वा ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेनैव हेतुहेतुमद्भावाभ्युपगमेन बाधकता स्यादिति बोध्यम् ॥ ५६ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे अभेदैकत्वसङ्ख्यानिरूपणम् ॥ ११ ॥

दर्पण

स्यादिति। अनुभवसिद्धत्वे वेत्यर्थः। ॥ समानप्रकारकत्वेनैवेति॰ ॥ एककोटिक विशि-ष्टप्रकारकत्वस्यानवच्छेदः। तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रति तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य हेतुता-नुसारीच्छाऽस्य कल्प्यत्वात्। प्रकृते विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासायाः सविकल्पिका-त्वेन सामान्यधर्मिणि विशेषधर्मप्रकारकज्ञानस्याजनकत्वेन तत्पदार्थविशेषधर्मप्रकारक-ज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वासम्भवादिति भावः ॥

॰तत्तद्रूपेणैवेति॰ ॥ एकत्वत्वादिरूपेणैवेत्यर्थः। एककोटिक संशयसामान्यधर्मप्रकारक-त्वच्छेदः। इदमपि तु न। तथा सति तद्रूपेण विशेषधर्मावगतौ जिज्ञासाया अस-म्भवादिति भावः।

परीक्षा

स्वकल्पनीयत्वमित्यादेर्विशेष्यतादीनामेव। नैव तु नास्ति इत्याह—अथ तु इत्या-दिना॰। एतच्चोक्तकार्यकारणभावमभ्युपेत्य अभ्युपगमात् तत्कार्यकारणभाव एव नास्ति, यत्र रागादिवशाद् विशेषधर्मेऽपि विशेषजिज्ञासा तत्र तद्धर्मप्रकारकज्ञानेच्छयोः कार्यकारणभाव-विशिष्टधर्मप्रकारज्ञानमन्तरेण तादृशे तत्र व्यभिचारात्। एवमाप्तकल्पनीयमात्रेणैव सा-मान्यतो विशेषस्य जिज्ञासाऽनुभवसिद्धा। तत्रापि व्यभिचारो द्रष्टव्यः। ॰जिज्ञासै-वेति॰। 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादिषु समासस्थले राज्ञः, राज्ञो, राज्ञां, इति जिज्ञासैव नानुभवसिद्धेति। एवञ्च कथं जिज्ञासानुरोधेन सामान्यधर्मप्रकारकज्ञान-स्यावश्यकत्वमिति चेत्, ननु जिज्ञासया शाब्दे न वेद्यस्य निर्णयः। ॥ यथा नेति निर्णयस्य सिद्धिः।

प्रकारान्तरेण भवतीत्याशयेनाह—॰तथात्वे वेति॰। अनुभवसिद्धत्वे वेत्यर्थः। ॰समा-नप्रकारकत्वेनेति॰। तद्धर्मप्रकारकज्ञानसाध्यो भवति, तद्धर्मप्रकारिकैवेच्छा जन्यते इति। समवायेन तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रति तद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वेन कारणता इत्याकारकः का-र्यकारणभावः। यस्य पुरुषस्य 'सफः शुक्लकरम्बक' इति ज्ञानं तस्य पयो जानामि इत्याकारकेच्छा भवति यथा। एवञ्च जिज्ञासा—ज्ञानेच्छा, तस्य ज्ञानातिरिक्तविषय-कत्वं बाधितमनुमतं स्वविषयज्ञानविषयत्वेनैवेति। यदि विशेषधर्मप्रकारकज्ञाने च्छा जायते इति ब्रूषे ? तदेच्छायां ज्ञानभिन्नविशेषपदार्थभाननिर्वाहाय विशेषधर्मप्रका-रकज्ञानपूर्वकत्वमभ्युपेयमिति, अनायत्या भवता स्वीकार्यमिति सङ्ख्यायास्तत्त्वापत्तौ विशे-स्य वाच्यत्वं भवन्मते सिध्येत, ननु सामान्यरूपेण विशेषस्य वाच्यत्वमिति दिगित्याशय। ॰तत्तद्रूपेण॰ एकत्वद्वित्वत्वादिविशेषरूपेण। यदि ज्ञापतिस्तर्हि विशेषधर्मप्रकारकं ज्ञानं सिद्धमेव, तदा सिद्ध इच्छाविरहाज्जिज्ञासाभावात्। तथा च मूलोक्तदूषणं दाण्डिकदूष-णमनर्थकमिति भाव.। एतेन भवन्मते विशेषवति जिज्ञासा नैवास्तीत्यस्य सिद्धौ अभेदैकत्वसङ्ख्याया द्वितीयमतरीत्या न सिद्धि, तथा च प्रथममतमेव युक्तमिति

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ११ ॥

इति [illegible] ॥ ११ ॥

दीधिति

[illegible]।

[illegible]

[illegible]

इति [illegible]

॥ अथ [illegible]निर्णयः ॥

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ॥ ५.३ ॥

[illegible] । [illegible]

[illegible] ।

[illegible] यदि ।

[illegible] ॥

इति [illegible] । [illegible]

[illegible]

अथ [illegible]निर्णयः ।

[illegible]

[illegible]

॥ अथ [illegible]निर्णयः ॥

[illegible]

भेद् सप्तमीः" (पा० सू० ७।२।१४) इत्यत्रानुनासिकोपधातुविशे-
षणस्य सत्याविवक्षणं विवक्षितत्वात् ।

एवं "पटुना यजेत" इत्यत्र विशेषणविशेष्ययोः विवक्षितविशेषणमपि
नियमो न । "ह्रस्वाभ्यां [illegible] गुरोश्च" (पा० सू० ८
।१९७) इत्यत्र तथात्वविवक्षायामेवार्थः । तथात्व 'गिरा' इत्यत्र सत्ता-
[illegible] न स्यात् । "आङ्गुणः" (पा० सू० ६।१।८७) इत्यादावे-
कत्वविवक्षायामपर्यो,, "एडः पूर्वपदयोः" (पा० सू० ६।१।९४)

टीका

[illegible] ॥ [illegible] ॥ अन्यथा [illegible]
भाव । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ।
'पटुना यजेत' इत्यत्र [illegible] ।
एवञ्च [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] विशेषणविशेष्यत्वं विवक्षितम् । अत्र विवक्षा
[illegible] ।

एतस्यान्यं [illegible] प्रदर्शयति—[illegible] ॥ [illegible]
रिति ॥ [illegible] विशेषणविशेष्यत्वतया [illegible] विवक्षायां सत्ता-
[illegible] न स्यादित्यर्थः । ननु [illegible] आह—[illegible] ॥ इह
[illegible] विधानमित्यर्थः, [illegible] विधानरूपे स्यात् [illegible] गुण इत्या-
दाविति । [illegible] ॥ विधेयगुणगतैकत्वविवक्षायामित्यर्थः । तथा [illegible]
[illegible] ज्ञापकमिति भाव. ।

ननु [illegible] विवक्षाया अनित्यत्वात् तदभावपक्षे [illegible]
परीक्षा

ननु नैवं [illegible] विवक्षाभावे समुदायस्य [illegible] विना धा-
त्वादेः स्यादित्यत आह—[illegible] । [illegible] । अन्यथा 'अवदपलाव्यम्'
'अवदयपाव्यम्' इत्यादावपि [illegible] ।

मीमांसकानामनियममपि [illegible]—[illegible] । 'पटुना यजेत' इत्यनेन याग
[illegible] । एवञ्च विधेयसमर्पकस्य पटुत्वस्य
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।

ननु 'अनादरम्' इति [illegible] पटुना यजेत [illegible]

॥ अथ सङ्ख्याविवक्षानिर्णयः ॥

सङ्ख्याप्रसङ्गादुद्देश्यविधेययोः सङ्ख्याविवक्षाविवक्षे निरूपयति—

लक्ष्यानुरोधात् सङ्ख्यायास्तन्त्राऽतन्त्रे मते यतः ॥
पश्वैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम् ॥ ८७ ॥

"ग्रहं सम्मार्ष्टि" इत्यत्रोद्देश्यग्रहगतमेकत्वमविवक्षितमिति यथा-स्माकमुद्देश्यविशेषणाविवक्षानियमः । धातोरित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

उत्पद्येन समस्तेभ्यो धातुभ्यः प्रत्ययो यदि ।
तदा सर्वैर्विशिष्येत छन्दोत्पन्नमुपर्ययत् ॥

इति शब्दान्तराधिकरणे भट्टपादैरभिधानाच्च । "आर्द्धधातुक-

दर्पणः

अथ सङ्ख्याविवक्षानिर्णयः ।

सङ्ख्याविवक्षाऽविवक्षानिरूपणे सङ्गतिं दर्शयति—*प्रसङ्गादिति* ॥ अभेदैकत्वस-ङ्ख्यानिरूपणे 'कपिञ्जलानालभेत' इत्यत्र विधेयविशेषणतया त्रित्वसङ्ख्याविवक्षाया [illegible]

[illegible]

अस्मच्छास्त्रे तु उद्देश्यगतविशेषणस्याविवक्षा मीमांसकानामपि सम्मतेत्याह—*उत्पद्येतेति* ॥ *विशिष्येतेति* ॥ तदा स प्रत्ययार्थः सर्वैर्धात्वर्थैर्विशिष्येतेत्यर्थः ।

ननु नेयं श्रुतिर्विवक्षाबाधिका, तादृशसमुदायस्य क्रियावचनत्वाभावेन ततः प्रत्ययोत्पत्तेरसम्भवस्याभावमात्रत्वेन स्वत एव विवक्षासत्त्वादत आह—*आर्द्धधातुक-

परीक्षा

॥ अथ संख्याविवक्षानिर्णयः ॥

सङ्ख्याया विवक्षायामविवक्षायाश्च प्रसङ्गसङ्गतिं दर्शयति—*सङ्ख्याप्रसङ्गादिति* । प्रसङ्गश्च-स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वमेव । अस्ति च प्रकृते स्मृतिसामग्री । अभेदैकत्वसङ्ख्याया निरूपणावसरे 'कपिञ्जलानालभेत' इत्यत्र विधेयविशेषणत्रित्वसङ्ख्या विवक्षाया दर्शनात् । यथा—मीमांसकानाम्मते विधेयविशेषणसङ्ख्याविवक्षितोद्देश्यगतसंख्याविवक्षितेति नियम, तथा नास्माकम्मते, इत्येतद्दर्शयति—*लक्ष्यानुरोधादि-त्यादिना* । *तन्त्रातन्त्रे-वे*—विवक्षाविवक्षे । *अविवक्षितमिति* । यतोऽयमर्थः ग्रहाणा सम्मार्जनस्याभिमतत्वात् । *धातोरित्येकत्वस्य* 'धातो' इति सूत्रस्थस्यैकवचनस्य [illegible] । एतेनोद्देश्यगतापि सङ्ख्या विवक्षितेति सिद्धम् । स्वोक्तार्थ मीमांसकस्यापि सम्मति दर्शयति—*उत्पद्येतेति* । *सर्वैर्विशिष्येतेति* । ■ प्रत्ययार्थ इति शेष ।

वेदेद् पश्वादेः" (पा० सू० ७।३।१४) इत्यनुशासनेऽपि [illegible]
पशुस्व पश्वादित्वस्य विवक्षितत्वात् ।

एवं "पशुना यजेत" इत्यत्र विशेषणविशेष्यं विवक्षि[illegible]
नियमो न । "प्रत्ययानां नियमो नः पूर्वस्य च द्व:" (पा० [illegible]
३।४२) इत्यत्र प्रकृत्यर्थविधानात्प्रत्ययः । तथात्र "[illegible]" इत्य[illegible]
स्वप्रत्ययो न स्यात् । "आद्गुणः" (पा० सू० ६।१।८७) इ[illegible]
कार्यविषयोपपत्तौ, "एङः पूर्वपरयोः" (पा० सू० ६।[illegible]

दर्पणः

शेषवर्णादिनिर्णेति० ॥ विवक्षितत्वादर्शने० ॥ अन्यथा पशुत्वादर्थ[illegible]
आह । एवमिति० ॥ पशुत्वादिविशेषणविवक्षितवैव । नियमाऽभावप्रकारे[illegible]
'पशुना यजेत' इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य कारकत्वे साधनत्वेन पशुविशे[illegible]
एकस्य प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वेन तदा प्रकृत्यर्थस्य कथञ्चित् एकत्वं कथञ्चित्[illegible]
एको नामार्थेन पश्वादेः ... विशेषणं साधनत्वेन विवक्षितम् । तेन[illegible]
कस्मादन्यत्र ... इति । एवमन्यत्रापि विशेषविशेषणं विवक्षितम् । अत्र वि[illegible]
वादविवक्षेति मीमांसकसिद्धान्तः ... [illegible]

नापदाथें ... दर्शयति—इत्यादिमिति० ॥ विधानाद[illegible]
... ॥ ... [illegible]
... [illegible]
... न स्यादित्यर्थः । ननु अन्यत्र ... विवक्षायां न[illegible]
... विधानस्मिन्नेव, वाक्यभेदेन विधानं स्यात् आह—तथापीति० ॥ इ[illegible]
दायिनि० । एकत्वविवक्षयैवेति० ॥ विधेयगुणानेकत्वविवक्षयैकस्यार्थं । तथा च [illegible]
पर्यायत्वं स्यादिति भावः ।

ननु एकत्वस्यादिविवक्षायामेव ... प्रतिनियमत्वात् तदाश्रयत्वान[illegible]

प्रभा

ननु नैवं पुंलिङ्गैकवचनविवक्षाभावेऽपि तद्धितादेरपि क्रियावाचकं विना या-
त्यादि आह—आदेशेति० । विवक्षितत्वादिति० । अन्यथा 'अवदानम्'
... इत्यादावपि प्रसङ्गः ।

मीमांसकानां नियममपि दर्शयति—एवमिति० । 'पशुना यजेत' इत्यनेन याग
... वा ... निवर्त्यते । एवम् विशेषणत्वस्य पशुत्वस्य
... विशेषणयोर्विवक्षा, ... इति ...
... मीमांसकानाम् ...
... विधानमिति ... इत्यादिमिति० । ...
... इति० । एकत्वविवक्षया० ...
...

ननु ... इति मुख्योपादानम् । 'पशुना यजेत' इत्यत्र ...

षकारसूचितं—निष्ठातस्य नः, पूर्वस्य दकारस्य च न इति वाक्यभेदमादाय नकारद्वयलाभ इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे सङ्ख्याविवक्षादिनिर्णयः ॥ १२ ॥

दर्पण

"रदाभ्याम्" (पा० सू० ८।२।४२) इति सूत्रेऽपि इत्येकत्वविवक्षादर्शनादेकानेकयोरेकत्वा- भिधानस्य इति व्याख्याता ।

वस्तुतस्तु यद्येकत्वबहुत्वाभ्यामनुसारविशेषणानां कदाचिद्विवक्षाऽस्तु, तदितर- विशेषणानां विवक्षायां तु न किञ्चित् बाधकम्। मीमांसकानामनुरोधेन जातिलिङ्ग- सङ्ख्याऽतिरिक्तविशेषणाभ्यासदर्शनात्। एतावतोक्तविवक्षाया वेदवाक्यानुरोधेन विवक्षा युज्यते। प्रकृते तु न तथेति बोध्यम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

इति भूषणसारदर्पणे सङ्ख्याया विवक्षादिनिर्णयः ॥ १२ ॥

परीक्षा

इत्थंच निपातनामस्वन्य विवक्षाप्रकारद्वयमत्र न व्यवस्थितं ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भूषणसारटीकायां परीक्षाभिधायां
सङ्ख्याविवक्षादिनिर्णयः ॥ १२ ॥

अथ मन्त्रार्थनिर्णयः ॥

[illegible]न्त्रार्थं निरूपयति ।

अन्यद्वक्तुं [illegible] प्रकृत्यर्थं तु [illegible]ः ॥

[illegible]निरूपमन्त्यादि [illegible] निर्णयः ॥६०॥

[illegible]ः—[illegible]ः । [illegible]—अर्थे । [illegible] [illegible]ः [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] इति । "[illegible]" [illegible] [illegible]र्यन्तः ।

[illegible] "[illegible]ः पूर्वकाले" इत्यादिसूत्राणां वा [illegible]

[illegible]

अथ [illegible] ।

[illegible]—[illegible] इति । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पूर्वकाल [illegible]ति आह ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एव । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पूर्वकाल [illegible] पूर्वकालीनं वाक्यमा [illegible] । आह-

[illegible]

अथ [illegible] ।

[illegible] उक्तम् । [illegible]—[illegible] इत्यादिना । [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] इति [illegible]म् ।

आह–*समानकर्तृकत्वादिति* ॥ अयम्भावः–'भोक्तुं पचति, भुक्त्वा व्रजतीत्यादावेकवाक्यता सर्वसिद्धा भोजनपाकक्रिययोर्विशेषणविशेष्यभावमन्तरेणानुपपन्ना । अन्यथा भुङ्क्ते व्रजतीत्यादावप्येकवाक्यतापत्तेः । तथाच तयोर्विशेषणविशेष्यभावनिरूपकः संसर्गो, जन्यत्वं सामानाधिकरण्यं, पूर्वोत्तरभावो, व्याप्यत्वञ्चेत्यादिरनेकविधः । तथाच भोक्तुं पचति, भुक्त्वा तृप्त इत्यादौ भोजनजनिका पाकक्रिया, भोजनजन्या तृप्तिरिति बोधः । अत एव जलपानानन्तर्यस्य तृप्तौ सत्त्वेऽपि, 'पीत्वा तृप्त इति न प्रयोगः । सामानाधिकर-

---

दर्पणः

मात्रार्थकत्वे तु तदनुपपत्तिरिति भावः ॥ *समानकर्तृकत्वादीति* ॥ तथाच समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वकालसम्बन्धी योऽर्थस्तद्वाचकात् कर्तर्यर्थेऽर्थाकाङ्क्षायां "कर्तरि कृत्" इत्यस्य प्रसक्त्या तद्बोधनार्थं वार्त्तिकाऽऽरम्भेण भावस्यैव वाच्यता निर्धार्यते । कर्तुः प्रत्ययविशेषणत्वे तु समानकर्तरीत्येव ब्रूयात् । सूत्रोपात्तानां तु योत्यत्वमेव, धर्ममात्रत्वादिति भावः ।

वस्तुतस्तु न योत्यतायामपि निर्भरः, संसर्गमर्यादयैव तद्भानसम्भवादित्याह–*अयम्भाव इति* ॥ *एकवाक्यतेति* ॥ "समानकर्तृकयोः" (पा० सू० ३।४।२१) इत्यादिसूत्राणां धातुसम्बन्धाधिकारीयत्वादिति भावः ॥ *अनुपपन्नेति* ॥ विशेष्यविशेषणत्वयोः संसर्गविषयतानिरूप्यत्वेन सम्बन्धं विना विशिष्टबुद्धेरसम्भवात्, सम्बन्ध [illegible]

व्याप्यत्वम् । अविनाभावित्वम् ॥

प्रकृतानयन्ते शाब्दबोधदिशमाह—*तथाचेति* ॥ *भोजनजनिकेति* ॥ जनकत्वस्यात्र संसर्गतेति स्फुटीकर्तुमियमुक्तिः । बोधाकारस्तु, भोजनविशिष्टैव जनकत्वस्यापदार्थतया अप्रकारत्वात् । क्रिययोर्जन्यजनकभावस्यापि सम्बन्धत्वे युक्तिमाह–*अत एवेति* ॥ जन्यत्वस्य संसर्गत्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः ॥ अन्यथाऽऽनन्तर्यस्येत्यनेन

परीक्षा

संक्षेपतः–*अयम्भाव इत्यादिना* । *एकवाक्यतेति* । "समानकर्तृकयो" रिति सूत्रोपात्तयोरभयपदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावस्यावश्यकत्वादिति भाव । ननु परस्परस्थैर्य स्याकस्मिद्धी च । *तथा चेति* । सम्बन्धस्यानेकविधत्वे चेत्यर्थः । *जन्यत्वमिति* । जन्यत्वादजनकत्वव्याप्यत्वसूचकम् । एवञ्च यत्र जनकत्वं संसर्गस्तत्र तस्य संसर्गस्य विशेषणनिष्ठत्वनियामकं संसर्गो जन्यत्वकम् । विशेष्यनिष्ठत्वाध्यवसायात् जन्यत्वस्य तस्य तूभयनिष्ठत्व जनकत्वावश्यकत्वाभावाम् । *अत एव*—जन्यजनकभावस्य संसर्गत्वाभ्युपगमादेव । जन्यजनकभावस्य संसर्गविधया भानमत्रावश्यकमित्यत्र [illegible] भवनानि बोधनाय भोजनजन्यतृप्ति । शाब्दबोधस्तु–भोजनविशिष्टा पाकक्रिया-बोधः । *सामानाधिकरण्यव्याप्यानि* । अविना

ण्यस्यापि संसर्गत्वेनार्थात् समानकर्तृकत्वमपि लब्धम् । भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ पूर्वोत्तरभावः सामानाधिकरण्यञ्च संसर्ग इति भोजनसमानाधिकरणा, तदुत्तरकालिकी व्रजनक्रियेति बोधः ।

अधीत्य तिष्ठति, मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादौ चाध्ययनव्यादानयोर्नाशकाले अप्रयोगात्, यदा यदाऽस्य स्थितिः, स्वापश्च तदा तदाध्ययनं मुखव्यादानञ्चेति कालविशेषाऽवच्छिन्नव्याप्यत्वबोधाद् व्याप्यत्वं, सामानाधिकरण्यञ्च संसर्गः ।

दर्पणः

पूर्वोत्तरभावसम्बन्धमात्रं बोध्यते । तत्सम्बन्धत्वविवक्षायान्तु प्रयोग इष्ट एवेति भावः । सामानाधिकरण्यस्य संसर्गत्वाभ्युपगमस्तु यत्र पूर्वोत्तरभावापन्नभोजनगमनयोर्वैयधिकरण्यं तत्र भुक्त्वा गच्छतीतिप्रयोगवारणाय अव्यवहितोत्तरत्वस्य तु दिनान्तरितपूर्वकालवृत्तिसमानाधिकरणभोजनादिक्रियामादाय क्त्वावारणाय । व्यवधानञ्च-तात्पर्यवशात् तत्तत्कालादिना ग्राह्यम् । अतो भोजनानन्तरं दन्तादिव्यवधानेऽपि न तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति बोध्यम् ।

ननु पूर्वोत्तरभावस्य सम्बन्धत्वाभ्युपगमेऽध्ययनकाले 'अधीत्य तिष्ठति' इति प्रयोगानुपपत्तिः । स्थितावध्ययनस्य पूर्वत्वाभावात् । एवम् 'मुखं व्यादाय स्वपिति' इति न स्यात् । ओष्ठपुटविभागरूपव्यादानकाल एव स्वापादिसत्त्वे तादृशप्रयोगस्येष्टत्वेन व्यादानस्य स्वापपूर्वकत्वाभावादत आह—*अधीत्य तिष्ठतीत्यादि* ॥ *कालविशेषेति* ॥ विभिन्नकालिकयोः कालिकसम्बन्धघटितव्याप्यव्यापकभावाभावेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यापि संसर्गतोपगन्तव्या ।

न केवलं तत्र व्याप्यत्वस्यैव संसर्गता, किन्तु सामानाधिकरण्यस्यापीत्याह—*सामानाधिकरण्यञ्चेति* ॥ नातो विभिन्नकर्तृकैककालिकाध्ययनादिक्रियादायापि प्रयोगापत्तिः । इत्थञ्च—"समानकर्तृकयोः" । पा॰ सू॰ ३।४।२१ । इति सूत्रविहितक्त्वान्तस्थले समानकर्तृकत्वरूपसामानाधिकरण्यसंसर्गस्य शाब्दबोधविषयता सार्वत्रिकी । उक्तवादीनां तु तात्पर्यवशात् क्वाचित्की नेति भावः ॥

अन्ये तु—सामानाधिकरण्यस्यैव पूर्वोत्तरभावस्यापि क्त्वान्तबोधविषयता सार्व-

परीक्षा

कश्चित्सामानाधिकरण्यस्य पृथक् संसर्गत्वाभ्युपगमः । [illegible] सामानाधिकरण्यविरहेण विभिन्नपुरुषकर्तृकक्रियाद्वयमादाय 'स भुक्त्वा गतः' इति प्रयोग इति [illegible] न च सामानाधिकरण्यं [illegible] इति दोष इति* [illegible] *सामानाधिकरण्यञ्चेति* [illegible] भुक्त्वा [illegible] इति प्रयोग [illegible] किन्तु—सामानाधिकरण्य [illegible]

ति तृतीयाप्रसङ्गात्। भवाम्ख्यातेन कर्तुरभिधानान्न सेति वाच्यम्। भोजनक्रियाकर्तुरभिधानेऽपि पाकक्रियाकर्तुस्तदभावात्। अनभिहिते भवतीति पर्युदासाश्रयणात्।

अत एव 'प्रासादे आस्ते' इत्यत्र प्रसादनक्रियाधिकरणस्याभिधानेऽप्यपरितक्रियाधिकरणस्यानभिधानात् सप्तमीति भाष्ये स्पष्टम्। तस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य कर्तृवाचित्वमावश्यकमिति। तन्न। सूत्रस्थस्य वाच्यत्वालाभात्। समानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकाले क्त्वा इत्येव तदर्थात्। अन्यथा समानकर्तरीत्येव सूत्रन्यासः स्यात्। तृतीयापादानं तु आख्यातार्थक्रियायाः प्रधानभूतायाः कर्तुरभिधानात् प्रधानानुरोधेन गुणे कार्यप्रवृत्तेर्न सम्भवति।

दर्पण

माह—*अव्ययेति* ॥ तस्य क्त्वाप्रत्ययवाच्यत्वे इत्यर्थः। *तृतीयाप्रसङ्गेति* ॥ क्त्वाप्रत्ययेन कर्तुरनभिधानादिति भावः ॥

ननु "अनभिहित" इति सूत्रे नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकतया प्रकृते कर्तुराख्यातेनाभिधानान्न तृतीयाप्रसक्तिरित्याशङ्क्य निराचष्टे—*न चेति* ॥ *अनभिहित इति* ॥ न प्रसज्यप्रतिषेधो, वाक्यभेदादिदोषात्। न चानुपपत्त्या तत्स्वीकारः। वाक्यभाष्यविरोधात्। तथा चैकेनाभिधानेऽप्यन्येनानभिधानात् तृतीयापत्तिरित्यभिप्रायेणाह—*पाकक्रियाकर्तुरित्यादि* ॥ *तदभावादिति* ॥ अभिहितभिन्नत्वादित्यर्थः ॥ *अत एवेति* । तत्सूत्रस्थनञः पर्युदासार्थकत्वादेवेत्यर्थः ॥ भाष्ये इत्यस्यानभिहितसूत्रस्थे इति शेषः ॥ *तस्येति* ॥ समानकर्तृकत्वस्येत्यर्थः। द्विवचनप्रकृतिबहुव्रीहिणा समानकर्तृकत्वस्य धात्वर्थविशेषणतैव प्रतीयते, न तु विधीयमानत्व इति भावः।

तदेव विशदयति—*अन्यथेति* । एतत्सूत्रस्य कर्तृशक्तिप्रतिपादकत्वे इत्यर्थः ॥ *समानेति* । तदुपादानाच्च कर्तृद्वयस्यैव लाभः। *न्यास स्यादिति* । "कर्तरि कृत्" इतिवत्। वस्तुतस्तु तु तथा सम्भवति। "कर्तरि कृत्" (पा० सू० ३।४।६७) इति सूत्रेणैव गतार्थत्वात्, "अव्ययकृतो भावे" इति वार्तिकविरोधाच्चेति भावः। उक्तापत्तिं निरूपयति—*तृतीयापादनं त्विति* । *आख्यातार्थक्रियाया इति* ।

परीक्षा

ति-*वस्त्विति* । *अन्यथा*—क्त्वो बाधकस्याभावे। *न सा*—न तृतीया। *कर्तुरिति* कर्तृत्वविशिष्टस्येत्यर्थः। *तदभावादिति*—अभिधानाभावादित्यर्थः। एतेन शक्तिभेदेनाभिधानानभिधानव्यवस्था बोधिता।

अत एव—लाघवात्पर्युदासाश्रयणादेव। *प्रासाद इति* । प्रकृत्य सीदत्यस्मिन्नित्यधिकरणे घञ्। *कर्तृवाचित्वमिति* । नचैवम् "पक्त्वा चैत्र" इत्यत्रैव कर्तुर्विशेष्यत्वापत्तिरिति वाच्यम्, व्युत्पत्तिवैचित्र्येण प्रत्ययवाच्यस्यापि क्त्वाप्रत्ययप्रयोगे तस्य विशेषणतास्वीकार इत्याशयात्। *सूत्रात्*—" समानकर्तृकयोः " इति सूत्रात्। तल्लाभमुपपादयति—*समानेति*—निर्धारणे षष्ठीति भावः। *अन्यथा*—निर्धारणत्वाभावे। पूर्वोक्तं परिहरति—*तृतीयेति* ।

[illegible]

[illegible] —

[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ इति ॥

[illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

दर्पणः

केचित्तु लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यसंशयान्यबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभाववत्ताज्ञानाभावस्य हेतुतया शाब्दबोधस्यापि तत्कार्यतावच्छेदकाक्रान्ततया अयोग्यताज्ञानसत्त्वे तदभावादेव शाब्दबोधवारणे कृतं योग्यताज्ञानस्य तद्धेतुतया। कार्यतावच्छेदककोटौ प्रत्यक्षान्यत्वनिवेशेनैव लौकिकप्रत्यक्षनिरासेऽपि घटाद्युपनीतभानसङ्ग्रहाय तद्विहायाजन्यान्तद्वयनिवेशः।

न च बाधनिश्चयाभावत्वापेक्षया संशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वे लाघवमिति वाच्यम्। स्यादेवम्, यदि बाधाभावस्य शाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं कल्प्येत, किन्तु शाब्दबोधस्य बाधाभावकार्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तद्धेतुतायां न प्रतिषेधामः। अत एव घटोऽभिधेय इत्यादावुक्तबाधाप्रसिद्धावपि न क्षतिः। तत्संसर्गावच्छिन्नतत्प्रकारकतद्विशेष्यकबुद्धित्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वात्। घटाभावेऽभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वभ्रमदशायां च तदभावस्यापि प्रसिद्धेश्चेत्याहुः।

अत्र वदन्ति—न हि तद्विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधाभावः कारणं, किन्तु बाधानवतारे इच्छासत्त्व आहार्यप्रत्यक्षोदयादिच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेन प्रत्यक्षस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ विषयकतयोपनीतभानसाधारणप्रतिबध्यतायाः शाब्दबोधेऽसम्भवात्। न च यथाऽनुमितिसाधारणप्रतिबध्यतायाः शाब्दबोधसाधारण्यं शङ्क्यम्। तत्साधारणस्य प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणानेकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावापत्तेः। प्रतिबध्यतावच्छेदकगौरवापत्तेश्चानुमितित्वस्यैव तदवच्छेदकत्वस्याङ्गीकरणीयत्वात्। अतो बाधाभावस्य स्वातन्त्र्येणैव शाब्दबोधं प्रति हेतुता वाच्या। तत्र चोक्तगौरवेण संसर्गरूपयोग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुचितम्।

अपि च शाब्दबोधे तद्वदन्योन्याभावतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनां प्रतिबन्धकत्वकल्पनाऽपेक्षया लाघवात् योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुचितम्। किञ्च 'पयसा सिञ्चति' इति शाब्दसामग्रीकाले सेकः पयःकरणकत्वाभाववानिति मानसवारणाय तत्र शाब्दबोधसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने तत्र योग्यताज्ञानस्यावश्यकतया विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुतया तदभावादेव तद्वारणात्। विशेषदर्शनसत्त्वे तु तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयरूपप्रतिबन्धकत्वेन शाब्दसामग्र्या एवाभावेन तथा मानसे इष्टापत्तेः।

न च निर्णये प्रत्येव विशेषदर्शनस्य हेतुतया शाब्दसामग्रीकाले मानससंशयवारणाय शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये संशयत्वमनिवेश्य सेकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणत्वाभावप्रकारकमानसत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति वाच्यम्। सेकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वप्रकारकमानसे शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वान्तरस्य कल्पनया तेनैव संशयवारणे सम्भवे प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनात्।

न च विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुत्वसिद्धावेव योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यम्। गुरुभूतशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया तद्धेतुत्वकल्पनाया एवोचितत्वात्। अन्यथा विशेष्यसाधनत्वादिज्ञानानां प्रवृत्तौ हेतुत्वसिद्धिरित्यलं परमतानुसरणेन।

घटः कर्मत्वमित्याधाराधेयभावेनान्वयनिराकाङ्क्षवाक्यात् घटीया कर्मतेति बोधानुदयादाकाङ्क्षापि सहकारिणी। सा च यत्पदं यत्पदसमभिव्याहारप्रयुक्तं यद्विशेष्य·

सिद्धान्तनिष्कर्षमाह—

वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः ॥

दर्पण.

यत्पदसमभिव्याहारं विनान्वयप्रकारकबोधाजनकत्वं तत्पदं तत्पदनिरूपिताकाङ्क्षा । यथा वर्तमानवर्ती-त्यत्र घटपदं कर्मत्वादिविशेषणकबोधजनकत्वं कर्मत्वबोधकप्रत्ययनिरूपिता अम् पदनि-रूपिताकाङ्क्षा । तां विना घटः कर्मत्वमित्यत्र घटपदेन शाब्दबोधाजननात् । एवं धातु-पदेऽप्याख्यातनिरूपिताकाङ्क्षा । अत एवानयनं कृतिरित्यत्र आनयनानुकूला कृति-रिति बोधः । धात्वाख्यातयोः समभिव्याहारात् । इयमेवाकाङ्क्षा व्याकरणेन प्रतिपा-द्यते । तथाच तत्तत्पदे तत्तत्पदपूर्वापरीभावरूपसमभिव्याहारः सैव फलति । तां विना घटस्तु नायकाङ्क्षे कर्मत्वपदेऽमत्स्वप्रसक्तायां घटिया कर्मतेति बोधोदयेन तज्ज्ञानं हेतुत्वं तु स्वरूपसती वा ।

न च जनितान्वयबोधाह्वयात् पुनरपि शाब्दबोधापत्तिराकाङ्क्षायास्तदानीम-प्यविकल्पत्वादिति वाच्यम् । प्रकृतान्वयबोधसमानाकारबोधानुत्पादितत्वस्यापि स्वरू-पसत आकाङ्क्षात्वेन जनितान्वयबोधस्थले तदभावेनापत्त्यसम्भवात् । तात्पर्यविषय-स्वरूपप्रकृतत्वेन बोधविशेषणात्व । बोधद्वयं जायतामिति तात्पर्यसत्त्वेन जनितान्वय-द्वितीयबोधे निराकाङ्क्षत्वं स्वसमानेत्युक्तेश्च न जनितावान्तरबोधस्य महावाक्यार्थ-बोधे तत्त्वम् । अत एव ।

"अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यताम्"

इत्यादौ राज्ञः पुरुषेण सहान्वयबोधजनने सर्वदा निराकाङ्क्षत्वम् ।

नव्यास्तु—यत्पदस्य यत्पदव्यतिरिक्तप्रयुक्ततात्पर्यविषयीभूतान्वयानुभावकत्वं तेन सह तस्याकाङ्क्षा । 'अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुष' इति वाक्ये राजपुरुषसंसर्गप्रतीती-च्छयोच्चरिते राज्ञ इत्यस्य पुरुषेण साकाङ्क्षत्ववारणायान्वयबोधे तात्पर्यविषयत्वं विशेषणं पुरुषेणान्वये तात्पर्यसत्त्वे साकाङ्क्षत्वमपि । एवञ्च न तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधे पृथक् हेतुता । अगृहीतार्थतात्पर्यके निराकाङ्क्षाज्ञानाभावादेवान्वय-बोधापत्त्यभावादित्याहुः ।

एवञ्च शाब्दबोधात् प्रागवश्यवक्लृप्ततत्तत्पदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षयैवान्वयरूप-वाक्यार्थभानोपपत्तौ वाक्यस्य तत्र शक्तिर्निष्प्रमाणेति नैयायिका वदन्ति ।

मीमांसकादयस्तु—वाक्यस्य तत्र लक्षणैव, न तत्र शक्तिरिति तन्मतं खण्डयितुं स्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयति—*सिद्धान्तेति* । यद्वा ननूक्तं व्याकर-णस्य प्रकृतिप्रत्ययेषु तत्तदर्थबोधकत्वशक्तिप्रतिपादकत्वमनुपपन्नम् । प्रकृतिप्रत्ययानां क्रमिकाशुविनाशिनानावर्णात्मकतयाऽस्थिरत्वेन—अप्रत्यक्षतया तत्र शक्तिग्रहस्य कथमप्यसम्भवेन तत्प्रतिपादकस्यास्य शास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्याशङ्कानिराकरणाय स्फोटनिरूपणमित्याशयेन मूलमवतारयन्नाह—

सिद्धान्तनिष्कर्षमिति । तथाचोपोद्घातसङ्गतिरत्रान्यथाऽयम । ततन्मतनिरा

परीक्षा

अथ स्फोटनिरूपणम् ।

नैयायिकमीमांसकमतं खण्डयितुमुपक्रमते—*सिद्धान्तेति* । वैयाकरण सिद्धान्ते

मव्यभिचाराच्च । आदेशानां भिन्नतया परस्परव्यभिचरितत्वात्। "लः कर्मणि" इत्याद्यनुशासनानुगुण्याच्च । न ह्यादेशेष्वर्थविशेषबोधकमनुशासनमुपलभामहे इत्याहुः । तान् स्वसाधकयुक्तिभिर्निराचष्टे—

कथयन्विधमेऽर्थबद्धतेस्तद्धेतुन्यायतस्तथा ॥
क्रिआख्यानेन शास्त्रार्थैर्लडेव स्मार्यते यदि ॥ ६२ ॥
कथं कर्तुरवाच्यस्य वाच्यत्वे तद्विभावय ॥

स्थानिनामनुरोधात् प्रयोगाभ्यासगता एव वाचकाः, न तु तैरन्तरा इत्यर्थः । तथाहि—पचतीत्यादौ लकारमविदुषो बोधात् तस्य

दर्पण

[illegible] स्थानिवदिति [illegible] । तथा [illegible] बोध्यम् ।

[illegible] । [illegible] पूर्वं नियमेन [illegible] इति भावः ।

ननु [illegible] भाव—कर्मणोरिति । [illegible] ।

[illegible]

परीक्षा

[illegible]

कल्पना नेति लाघवम् । साधकान्तरमाह—*व्यवहृतेरिति* ॥ व्यवहारस्ताथच्छक्तिग्राहकेषु मुख्यः । स च श्रूयमाणतिङादिष्वेवेति त एव वाचका इत्यर्थः ।

किञ्च,-*नद्रुधेतुन्यायत इति* ॥ लकारस्य बोधकत्वे, 'भू-ल' इत्यतोऽपि बोधापत्तिः स्यात् । तादृशबोधे 'भव्-मति' इति

दर्पणः

धकान्तरमुपन्यस्यतीत्याह—*साधकान्तरमिति* । *मुख्य इति* । मुख्यत्वं च तस्मिन् शक्तिग्राहकान्तरनिरपेक्षत्वम् । व्याकरणादिना शक्तिग्रहे नियमे तद्ग्राहकान्तरापेक्षणात् । *स चेति* । व्यवहारजन्यशक्तिग्रहश्चेत्यर्थः । *तिङादिष्वेवेति* । व्यवहारेण पूर्ववाक्ये तद्ग्रहेऽप्यावापोद्वापाभ्यां पश्चाच्छ्रूयमाणतिङादिष्वेव तन्निर्णयादिति भावः ।

ननु प्रयोगान्तर्गतवर्णेषु सर्वसिद्धव्यवहारेण शक्तिग्रहे घटमानयेत्यादन्तर्गतवादीनामपि वाचकत्वापत्तिः । न च सेष्टा । विकरणानां नैरर्थक्यमिति सिद्धान्तव्याकोपात् । क्रियाऽऽनयनादिव्यवहारस्य लोडाद्यन्तप्रयोगं विनाऽसम्भवेन तादृशप्रयो-

[illegible]

बोधापत्तिरिति ॥ भवनकर्तृबोधापत्तिरित्यर्थः । 'न केवला' इति न्यायात् केवलस्य प्रयोगानर्हत्वाद्'भू' इत्युक्तम् । लकारस्तात्पर्यं ग्राहकोऽसम्भवाच्च भवतीत्युक्तम् । तथाच भवतीत्यत्रानुमहिताहकारात्मया कर्तृबोधस्तथा प्रत्ययश्रवणाभावेऽपि कर्तृबोधापत्तिरिति भावः ॥

न चामानुभवज्ञानं प्रतिबन्धकम् । शक्तत्वरूपमानुतायां अपि तत्पदार्थोपस्थितिबोधोदयेन तदीयज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वाच्चेति भावः ॥ *तादृशेति* ॥ आसादित

परीक्षा

बल्ठेद्रुके निवेशेन कार्यमिति भावः । *साधकान्तरम्*—पूर्वसाधकस्य हेत्वन्तरम् । एतेन बोधकत्वं यदि शक्तिः, तदा भवतु नित्यद्वृतिः । तत्रैव तु विवादः, शब्दैः सङ्केतग्रहणायाः परमम्मतत्वात् । तस्याश्च शब्देरनुशासनेनादेशिष्वेव सिद्धिः । स्थानेऽनुकल्पनागौरवन्तु फलमुखत्वान्न दोषावहमिति परास्तम् ।

आप्ताभिप्रायोत्तावच्छवहारस्यादेशविषय एव सम्भवेन तत्रैव शक्तेर्व्यवस्थादिति तिङादिष्वेवेतिव्यवहारेणादौ यद्यपि वाक्ये शक्तिग्रह, तथाप्यावापोद्वापाभ्यां पुनरकाल्लन्तघटकतिङादिष्वेव तन्निश्चयेन भवतिसद्धान्तविरोधापत्तिः । अतो व्यवहारेण यथा प्रथमं वाक्ये शक्तिग्रहेऽपि पश्चात्स्यात, तथादेशेषु मानशक्तिग्रहेऽप्यप्रामाण्यकल्पनास्तु, किंत्वनुशासनसहायेन यत्र शक्तिनिश्चय, तेषामेव वाचकत्वमित्यन्यादेशिना वाचकत्वसिद्धिरेव आह—*किञ्चेति* । *न्यायत इति* । तद्भेनोत्र तत्स्यात् किन्तर्हि भावादित्यत : भावमुल्लकमिति न्याये मद्भुभवति—*लकारस्येत्यादिना* । *बोधापत्तिः*—कर्तृकर्मबोधापत्तिः । केवलप्रकारस्य प्रयोगानर्हत्वात, भूशब्दमादित्यैव प्रयोगमत्वात्यम् । *तादृशबोधे*—भवनादिविशिष्टकर्त्रादिविषयकबोधे । *भवतीति* ।

समभिव्याहारेऽपि कल्पनीति चेत्, तद्घटितत्वादस्तु समभिव्याहारस्यैव वाचकत्वमस्तु । अन्यथा तकारस्य व... समभिव्याहारस्य कारणत्वेऽनुगतं कल्पनीति गौरवं स्या...

तथा च तादृशसमभिव्याहारे समभिव्याहृता वर्णा ... विनिगमनाविरहात् प्रयोगान्तर्गता वर्णा वाचका इति वि... विचारः ।

[illegible]

अपि च लकारस्यैव वाचकत्वे कृत्तिङोः कर्तृभावनावाचक
त्वव्यवस्था त्वत्सिद्धान्तसिद्धा न स्यादित्याशयेनाह—*किञ्चेति* ।
आदेशानां वाचकत्वे च तिङ्त्वेन भावनायां, शानचादिना कर्तरि
शक्तिरित्युपपद्यते विभाग इति भावः ।

न च शानजादौ कृतिर्लकारार्थः, आश्रयः शानजर्थ इत्यस्तु, "क
र्तरि कृत्" (पा० सू० ३।४।६७) इत्यनुशासनादिति शङ्क्यम्
स्थान्यर्थेन निराकाङ्क्षतया शानजादौ कर्तरीत्यस्याप्रवृत्तेः । अन्यथ
घञादावपि प्रवर्त्तेत ॥ ६२३ ॥

'देवदत्तः पचमान' इत्यादिसामानाधिकरण्यानुरोधाच्छानच
कर्ता वाच्यः स्यादित्याशङ्क्याह—

तस्याप्यन्ततिङ्क्ष्यास्ति नामता कृत्स्वि च स्फुटा ॥६२
नामार्थयोरभेदोऽपि तस्मात्तुल्योऽवधार्यताम् ।

दर्पणः

त्स्य वाचकत्वे त्वनुशासनस्यैव मानत्वादित्यपरितोषाग्मूलमवतारयति—*अपिचेति* ।
न स्यादिति ॥ स्थानिनो लकारस्योभयत्रैकत्वादिति भावः ।

नव्यनैयायिकमते तु नेयमापत्तिः । तैः प्रयोगान्तर्गततिबादीनामेव वाचकता
भ्युपगमात् । धातुप्रत्ययलोपस्थले तत्स्मृतबोधोपपादनं तु प्रमाणं समग्रमनकत्वमित्य
वधेयम् । *इत्यस्त्विति* ॥ तथा च तदुभयशक्त्यैव कर्तृलाभः । कृत्प्रत्ययस्यैव क
स्यादिति भावः ॥ *अन्यथेति* । अनाकाङ्क्षेऽपि शास्त्रप्रवृत्तावित्यर्थः । शक्ततावच्छे
दकभेदस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः ॥ ६२३ ॥

सामानाधिकरण्यानुरोधादिति । शानचः कृतिवाचकत्वे सर्वानुभवसिद्धाभेदा

परीक्षा

अत्र 'तद्वेद्यु स्थायकः' इत्यनुपपन्नम् । समुदायस्य वाक्यबोधजनकत्वे सहायत्वेऽपि
पदार्थस्मारकत्वरूपबोधजनकत्वमपि सहकारित्वादित्यत आह—*अपि चेति* ।
कृत्तिङोरिति । अस्य यथासङ्ख्यमन्वयो न स्यात्, स्थानिनो लकारस्यैकत्वेन
भेदनिर्देशेरिति शेषः । इदम्प्रयोगान्तर्गतवर्णानां वाचकत्वव्यवस्थापकप्राचीननैया
यिकान् प्रति, नव्यैस्तु तिबादीनामेव वाचकत्वस्य स्वीकारात् । यत्र धातौ प्रत्ययस्य
वा लोप, तत्रार्थबोधजननोपायस्मृताभ्यामपि समान इत्यवधेयम् । *इत्य
स्त्विति* । कृत्प्रत्ययस्यैव कर्तृपदार्थत्वादिति भाव । *अन्यथा*—अर्थाकाङ्क्षाभावेऽपि
शास्त्रप्रवृत्तौ । *उपवर्तेतेति* ।तथा च यथायाकाङ्क्षा तत्रायव्यवस्थापकशास्त्रप्रवृत्ति
भवनादि वाच्यति भाव ॥ ६२३ ॥

ननु मन्मत पा पदान्तरमतमाह—*देवदत्त इत्यादिना* । नचैवं शानशानचो
र्नीरवत्वकल्पनमनर्थकम् । तत्रादित्वप्रत्ययान्तत्वस्यैव स्वीकरणमुचितत्वादिति
वाच्यम् । तत्र वर्तमानत्वस्यात्वस्थितावबोधनस्य कर्तृकत्वात् । *तस्याप्यन्तेति*
इत्यत्र तस्याप्यन्ततिङ्क्ष्य नामता स्फुटा तत्रान्वय । तिङन्तप्रकृतिकत्वेऽपि

पचतितरां मैत्रः, पचतिकल्पं मैत्र इत्यादिषु नामार्थयोरभेदान्वययोः सम्भव एवेति कर्तृवाचकता स्यादिति भावः । न च 'पचतिकल्पम्' इत्यत्र सामानाधिकरण्याऽनुरोधात् कर्त्तरि लक्षणा, 'पचमान' इत्यत्राप्यापत्तेरिति । "लः कर्म्मणि" इत्यनुशासनञ्च · लाघवात् कल्पिते लकारे कर्त्रादिवाचित्वं कल्पितमादायेत्युक्तम् ॥ ६३३ ॥

इति वर्णस्फोटनिरूपणम् ।

दर्पणः

न्वयबाधानुपपत्तेरित्यर्थः । लडादेरात्यबोधनपक्षे धात्वर्थवर्त्तमानत्वप्रतीतिरेवेति बोध्यम् । *पचतिकल्पमिति* । इदञ्च स्वाद्यन्तं नामेति मतमनुसृत्य । 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इतिनिरुक्तात् द्रव्यविशेष्यकबोधजनकत्वं नामत्वम् । तदेव च 'नामार्थयोः' इति व्युत्पत्तिघटकम् । अत एव निपातार्थस्य भेदाऽन्वय इति मतेनेदं दूषणमिति तु परे । लक्षणेत्यस्य स्यादिति शेषः ।

आपत्तेरिति । न च सा तवेष्टेति भावः । नन्वादेशानां वाचकत्वे आदेशिशक्तिप्रतिपादक "लः कर्मणि" इत्यादिसूत्राणां वैयर्थ्यमत आह—*लः कर्मणीति* । *उक्तमिति* । आख्यातशक्तिनिरूपणावसर इति शेषः । एवञ्च प्रयोगे श्रूयमाणप्रकृतिप्रत्ययघटकवर्णेषु शक्तिर्वर्णस्फोटमिति पर्य्यवसन्नम् ॥ ६३३ ॥

इति भूषणसारदर्प्पणे वर्णस्फोटनिरूपणम् ॥ १३ ॥

परीक्षा

पचतितरामित्यादिषु नामत्वमस्तीति 'पचतितरान्देवदत्तः' इत्यादिषु सामानाधिकरण्यानुरोधात्कर्त्तुस्तिङ्वाच्यत्वमस्तु, कृत्प्रत्ययस्थले नामार्थयोरभेदान्वय इति नियमानुरोधो भवताऽकर्त्तुर्वाच्यत्वमिति चेत्पचतितरान्देवदत्त इत्यादावपि तस्यानुरोधस्तुल्य इत्यर्थः । इदं सुबन्तन्नामेति मतेन । यदि तु 'सत्त्वप्रधानन्नाम' इति 'चत्वारि पदजातानि' 'नामाख्यातोपसर्गनिपाताः' इति उक्तवाक्ये उपसर्गनिपातयोः पृथगुपादाने नार्थायते तदा नायन्दोष इत्यवधेयम् ।

अथवा-तत्राप्यन्तेत्यादिना कर्त्तुरादेशवाच्यत्वमाधिका भवदुक्तिः, मा न युक्ता । लकारस्य कर्त्तरि लक्षणयापि सामानाधिकरण्यस्योपपत्तिरिति कस्यचिच्छङ्कां निरस्यति—*नचेत्यादिना* । नन्वादेशानामेव वाचकत्वे "लः कर्मणि" इति सूत्रविरोध इत्यत आह—*लः कर्म्मणीति* । *उक्तमिति* । आदेशिशक्तिनिरूपणावसर इति शेष । एवञ्च प्रयोगे श्रूयमाणेषु प्रकृतिप्रत्ययेषु वर्णसमुदायरूपेषु शक्तिरभ्युपगन्तव्या- भ्युपगमवृत्तिरिति वर्णस्फोटपक्ष सिद्ध ॥ ६३३ ॥

इति वर्णस्फोटविवरणम् ।

अथ पदस्फोटनिर्णयः ।

अथाऽऽदेशा वाचकाश्चेत् पदस्फोटस्ततः स्फुटः ॥६४॥

एवमादेशानां वाचकत्वे सिद्धे पदस्फोटोऽपि सिद्ध एवेत्याह—*अथेत्यादि* ॥ आदेशास्तिङ्विसर्गादयः । अयम्भावः–समभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वे सिद्धे तादृशवर्णसमभिव्याहाररूपपदस्य वाचकता सिद्ध्यति । प्रतिवर्णमर्थस्मरणस्यानुभवविरुद्धत्वात् । प्रत्येकं वर्णानामर्थवत्त्वे प्रातिपदिकत्वापत्तौ "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" (पा० सू० ७।२।७) इत्यादिभिर्धनं वनमित्यादौ नलोपाद्यापत्तिश्च ।

दर्पणः

अथ पदस्फोटनिर्णयः ।

पदस्फोटनिरूपण उपजीव्योपजीवकभावस्याऽपि सङ्गतित्वं सूचयन् मूलमवतारयति—*एवमिति* । उक्तरीत्येत्यर्थः । आदेशानामपि केषाञ्चित् प्रयोगान्तर्गतत्वादाह—*तिङ्विसर्गादय इति* । प्रयोगान्तर्गतवर्णानामिति यावत् । [illegible] यावद्वर्णानां वाचकत्वे, कथं पदस्फोटसिद्धिरतो भावार्थमाह–*अयमिति* । समभिव्याहृतं तुल्यार्थम् । *सिद्ध इति* । आनुपूर्वीविशिष्टतावता वर्णानामवाचकत्वे आनुपूर्व्यारूपपदस्य वाचकत्वाशा दुराशेति भावः ।

ननु समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वेन वाचकत्वाया. प्रत्येकवर्णे विश्रामो वाच्य, तथा च कथं समुदितानां तादृशवर्णरूपपदस्य वाचकत्वेत्यतः प्रत्येकवर्णवाचकतां निरस्यति–*प्रतिवर्णमिति* । *अनुभवविरुद्धत्वादिति* । घटशब्दात् समुदायं प्रत्येकमीत्येव प्रतीतेरित्यर्थः । बाधकान्तरमप्याह—*प्रत्येकमिति* । *अर्थवत्त्व इति* । तदभ्युपगम

परीक्षा

अथ पदवाक्यस्फोट निरूपणम् ।

वर्णस्फोटनिरूपणादनन्तरं पदस्फोटनिरूपणयोरुपजीव्योपजीवकभावसङ्गतिरिति सूचयन्नाह—*एवमिति* । पूर्वोक्तरीत्या वर्णस्फोटमात्रवदाय प्रवृत्ता वराटिकान्वेषणाय प्रवृत्तचिन्तामणि लब्धवानिति का शिष्टन्या न्यायेन पदस्फोटस्य सिद्धिरिति भाव । प्रयोगान्तर्गतानामादेशानामभिप्रायेणाह—*तिङित्यादि* । *नाद्यन्तमिति* । आनुपूर्वीविशिष्टवर्णस्यैव ।

ननु समुदायस्य वाचकत्वं तस्याऽवयवानतिरिक्तत्वात् प्रत्येकं वर्णानां वाचकत्वम स्वीकृत्य आह–*प्रतिवर्णमिति* । *अनुभवविरुद्धत्वादिति* । घटशब्दात् समुदायं प्रत्येकमात्रस्यानुभवो नास्तीति भाव । प्रत्येकं वाचकत्वे दोषान्तरमप्याह—*प्रत्येकमिति* । *अर्थवत्त्वे* । अर्थवत्त्वस्याभ्युपगमे । तथा च समुदितानामेव वाचकत्वमुचितमिति भाव ।

एतच्च, चरमवर्ण एव वाचकत्वशक्तिः, शक्तेर्व्यासज्यवृत्तित्वे मानाभावात्। पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारादचरमेणार्थधीजनने सहकारिण इति न तन्मात्रोच्चारणादर्थधीरिति वर्णस्फोटवादिनां मतान्तरस्य दूषणायोक्तम्। रामोऽस्तीति वक्तव्ये राम इत्यनन्तरं घटितोत्तरमकारोच्चारणेऽर्थबोधापत्त्या तादृशानुपूर्व्या एव शक्य-

दर्पणः

इत्यर्थः। नन्वेतादृशीत्यादिना जन्यत्वादिपरिग्रहः। तथाच समुदितानामेव तेषां वाचकत्वमस्त्विति चेन्न। तत्र चोक्तयुक्त्या तत्समुदायस्य वाचकत्वं निराबाधम्। स एव चास्माकं पदस्फोटस्वरूपमिति भावः।

ननु प्रत्येकवर्णानां वाचकत्वस्य गौरवपराहतत्वाद्व्यासज्यवृत्तिसमुदायस्यैव तत्त्वमित्यपि नीत्यादिना वाचकत्वेऽपि सन्निध्याहृतवर्णानां वाचकताया हेतुत्वोपन्यासो विफलः। उक्तप्रकल्पितत्वयुक्तया अवयवेनैव निरासादित्यत आह—*एतच्चेति*। सन्निध्याहृतवर्णानां वाचकत्वोपन्यसनं चेत्यर्थः। *चरमवर्ण एवेति*। पदान्ते श्रूयमाणवर्ण एवेत्यर्थः। एवकारेण पदघटकमध्यमादिवर्णव्युदासः। तत्र हेतुमाह—*शक्तेरिति*। स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपायां बोधकारणतायां पर्याप्तत्वासम्भवादन्यथा घटत्वादिव बोधकत्वेनान्यत्र तत्सत्त्वे मानाभावादिति तात्पर्यम्।

ननु तस्यैव वाचकत्वे तन्मात्रश्रवणादर्थबोधापत्तिरित्यत आह—*पूर्वपूर्वेति*। तत्तत्पदघटकपूर्ववर्णेत्यर्थः। *सहकारिण इति*। तथा सन्निध्याहृतवर्णानामवाचकत्वे तत्समुदायरूपस्य स्फोटस्य वाचकत्वमिति सन्मतान्तरं तस्य खण्डनायेत्यर्थः। उपलक्षितस्य, मूल इति शेषः। *अर्थबोधापत्त्येति*॥ समुदायस्य तु नेष्टापत्तिः। तद्घटकस्य पूर्वानुभवस्येव तादृशस्य समानात्रोद्बुद्धसंस्काराभावादिति बोध्यम्।

ननु सन्निध्याहारो न सम्भवः। वर्णानां क्षणिकानामाशुविनाशिनां च तदसम्भवात् एकस्य सहितोऽप्यस्त्वन्त्यस्यैव न पूर्वपूर्ववर्णत्वम्। पूर्वपूर्ववर्णस्यैवाभावात्। अतोऽपि वर्णसमवेतं पदार्थान्तरं, मानाभावात्। अन्यथा तादृशधर्मानुगतीकृतवर्णानां वाचकत्वेनैवोपपत्तौ पदस्फोटस्य निरालम्बनतापत्तेः। पदस्फुरणाख्यानां वर्णानामेव वर्णसमवेतत्वे वर्णस्फोटसिद्धिरित्यत आह—*दिगिति*। तदर्थं तु वर्णसमुदाय पदं, न वर्ण इति [illegible] पूर्वापरीभूतसमुदायान्तरस्याभावात् आह-

परीक्षा

नन्वेवमपि वर्णानां वाचकत्वं गौरवादेव निरस्तमिति किमर्थं चरमवर्णस्य [illegible] वाचकत्वं [illegible] आह—*एतच्चेति*। [illegible]

[illegible]

ननु [illegible] आह—*पूर्वपूर्वेति*। [illegible]

[illegible]

बोधात् तथाप्यायद्विकैव शक्तिरिति भावः ।

वस्तुतः पदैः पदार्थबोधद्वारकेण वाक्यार्थबोध इति पदार्थशक्तिः पदेष्विव वाक्यार्थशक्तिर्वाक्येऽप्युपेयेति पदस्फोटवाक्यस्फोटौ व्यवस्थितौ । अन्यथा घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ तादृगानुपूर्वीरहितस्यापि बोधप्रसङ्गः । घटमानयेत्यत्रेव पदार्थानामुपस्थितौ,

---

दर्पणः

यस्य वाचकत्वपदेनेत्यर्थः । *बोधात्*—प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थबोधादित्यर्थः । *तथापि* । युक्तिरन्तरूपरदेऽपि । *शक्तिरिति* । तत्कल्पनेत्यर्थः ॥

ननु पदेनेत्यादिमूलेन समभुक्तिस्फोटद्वयोपपादनात् कथं पदस्फोटे साध्ये वाक्यस्फोटस्य दृष्टान्तत्वम् । किञ्च प्रथमं पदस्फोटस्य सिद्धौ तदर्थसम्बन्धस्य वाक्यार्थस्य सिद्धया च वाक्यशक्तिकल्पनावसर इत्यादपरितोषात् पदस्फोटमेव दृष्टान्तीकृत्य वाक्यशक्तिं साधयति—*वस्तुत इति* । तथा च यत्र पदोपस्थित्या पदशक्तिग्रहसम्भवस्तत्र पदशक्त्यैव वाक्यार्थबोधो, यत्र तदसम्भवो हरेऽवेत्यादौ तत्रानन्यगत्या वाक्यशक्त्यैव तद्बोध इति । यद्यपि व्यवस्थिताविति पदमहिम्ना पक्षद्वयं व्यवस्थितमिति लभ्यते, तथापि आवश्यकत्वाद्वाक्यस्फोटेनैवोपपत्तौ पदस्फोटकल्पनं नावश्यकमिति सिद्धान्ते वाक्यस्फोट एव पर्यवस्यतीति बोध्यम् । वाक्यस्फोटस्यावश्यकतामेव दर्शयति—*अन्यथेति* । वाक्यशक्त्यनभ्युपगमे इत्यर्थः । *तादृशेति* । वाक्यार्थबोधजनकस्वरूपवाक्यशक्तिज्ञानरहितस्यापीत्यर्थः । तन्मते तु तत्राऽपि बोध इष्ट एवेति भावः । *बोधप्रसङ्ग* । घटकर्मकानयनानुकूलकृतिबोधापत्तिरित्यर्थः । पदशक्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः सत्त्वादिति भावः । *घटमानयेत्यत्रेवेति* । अत्र तादृशव्युत्पत्तिरहितस्येत्यनुषज्यते ।

परीक्षा

विंशति" इत्यादि सूत्रनिपातितसमुदायस्य सहस्रादिशब्दानाञ्च व्युत्पत्त्या । *शक्तिग्रहेण पदैरेवेति* । एवकारेण प्रकृतिप्रत्यययोः पृथक्शक्तिव्यवच्छेदः ।

ननु 'घटेन' इत्यादिमूलेन समानयुक्त्या पदस्फोटवाक्यस्फोटयोर्व्यवस्थापनमसङ्गतम्, पदस्फोटासिद्धौ पदार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थाप्रसिद्धेस्तादृशार्थबोधकत्वं वाक्येन सिध्यतीति कथं वाक्यस्फोटस्य व्यवस्थापनमित्यभिप्रायेण मूलस्य 'घटेन' इत्यादौ पदस्फोटसाधकत्वम्पदस्फोटसिद्धौ तद्दृष्टान्तेन वाक्यस्फोटस्यापि सिद्धिरित्यत्र तात्पर्यमित्याशयेनाह—*वस्तुत इति* । *व्यवस्थिताविति* । यत्र हरेऽवेत्यादौ पदविभागसम्मोहः, तत्रैव वाक्यस्य शक्तिरिति न, किन्त्वसम्मोहस्थलेऽपीति व्यवस्था । *अन्यथेति* । एवमनङ्गीकारे असम्मोहस्थले पदशक्त्यैव वाक्यार्थबोधस्वीकारे इत्यर्थः । *तादृशव्युत्पत्तिरहितस्य* । वाक्यार्थबोधकत्वरूपवाक्यशक्तिज्ञानरहितस्य । एतेनैतादृशसमुदायस्य बोधकत्वज्ञानं यस्य भ्रान्तस्य तस्य बोधो भवत्येवेति सूचितम् । प्रामाणिकानान्त्वेतादृशस्य समुदायशक्तिज्ञानाभावाच्च घटकर्मकानयनमिति बोधः । समुदायशक्तेरस्वीकारेऽपि पदार्थोपस्थितिसत्त्वात्तादृशबोधापत्तिरिति भाव ।

ननु तात्पर्यज्ञानरूपसहकारिकारणान्तराभावान्नापत्तिरत आह—*घटमानयेत्यादि* ।

मन्यते नान्वयांशे बोधाभावात् । नैवं [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] हेतुरिति चेत् ? नहि सिद्धो [illegible] ।

[illegible]
[illegible]
[illegible] हेतुत्वसम्भवात् । [illegible]

दर्पणः

ननु [illegible]
[illegible]

ननु [illegible]
[illegible]

ननु [illegible]
[illegible]

प्रभा

ननु [illegible]
[illegible]

वृत्तिज्ञानकारणत्वस्यैव शक्तित्वात् । युक्तं चैतत् । विषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधमात्रे वृत्तिज्ञानस्य लाघवेन हेतुत्वसिद्धेः । विवेचितञ्चैतद् भूषणे ।

दर्पणः

ननु स्यादेवोक्तप्रकारो यदि वाक्यनिष्ठबोधकतायाः शक्तित्वे सप्रमाणं स्यात्, तदेव तु नेत्यत आह—*युक्तं चैतदिति* । *एतत्*—वाक्यनिष्ठबोधकत्वस्य शक्तित्वम् । युक्तिमेवाह—*विषयतेति* । शाब्दबोधमात्रे तत्सामान्य इत्यर्थः । *वृत्तिज्ञानस्येति* । वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः । विषयतासम्बन्धेनेत्यनुषज्यते । *लाघवेनेति* । अन्यथा घटपदशक्तिमविदुषस्तत्पदज्ञानवतो घटमानयेति वाक्याद् बोधापत्त्या घटशाब्दबोधे घटार्थकपदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुता वाच्येत्यर्थभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पने गौरवम् । अस्मन्मते तु विषयतासम्बन्धेन पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरसत्त्वान्न शाब्दे तस्य भानमित्येक [illegible] कार्यकारणभावः कल्प्यत इति लाघवादित्यर्थः ।

ननु पदपदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावे विपरीतव्युत्पन्नस्य घटमानयेत्यतो घटत्वविशिष्टबोधवारणाय घटत्वविशिष्टबोधोपस्थितेर्घटादिपदवृत्तिज्ञानजन्यघटत्वविशिष्टा हेतुताया अवश्यवक्तव्यतया तत एवातिप्रसङ्गे उक्तकार्यकारणभावे मानाभावोऽत आह—*विवेचितं चैतदिति* । पदपदार्थभेदेनानन्तकार्यकारणभावेषु वृत्तिग्रहेऽसमर्थस्य उपस्थितेः पदज्ञानजन्यत्वेनैव शाब्दसामग्र्यनुप्रवेशो घटेत्यादि, तथा सति समवाये-

परीक्षा

त्यनिष्ठ पारम्पर्यकारकस्यान्वयेनैत्यर्थः । *युक्तमिति* । वाक्यनिष्ठबोधकतायाः शक्तित्वकल्पनं युक्तमित्यर्थः । *शाब्दबोधमात्र इति* । तत्र मात्रपदग्रहणेन पदजन्ये वाक्यजन्ये चेत्यर्थः । रामपदं लिङ्गादि च शक्तिज्ञानवतो रामकर्मकपचनं भिन्नवृत्तिकर्त्री स्मृता इति वाक्यार्थबोधात्तद्भिन्नस्य वाक्यार्थस्य पदशक्तिज्ञानाभ्यां तत्तत्पदवृत्तिज्ञानस्य कारणत्वमवश्यं वाच्यमिति कार्यकारणभावानन्त्यमिति शाब्दबोधमात्रे वृत्तिज्ञानत्वेन कारणतेत्येकविधैव कार्यकारणभावः कल्प्यः । विषयतासम्बन्धेनेत्यनेन पदार्थशक्त्यायनिष्ठो बोधनिष्ठकार्यतावच्छेदकसम्बन्धः प्रदर्शितः । *वृत्तिज्ञानस्येति* । तस्य स्वविषयवृत्तिनिरूपकत्वसम्बन्धेनावच्छेदकसम्बन्धत्वम् । वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेस्तु विषयतैव कारणतावच्छेदकः सम्बन्धः ।

[illegible]

दर्पणः

नाकांक्षस्य जनकतयोपस्थितस्य हेतुत्वादेव शाब्दे भानमात्रस्य विषयतया शाब्दसा-
मान्ये वृत्तिजन्योपस्थितेर्विषयतया हेतुत्वं वाच्यम् । एवञ्च संसर्गस्य शाब्दे भाना-
नुरोधेन संसर्गेऽपि वृत्तिरभ्युपगन्तव्या । तथा च पदैः पदार्थानां वाक्येन वाक्यार्थस्य
बोध इति न विशेष्यविशेषणभावस्यापि तेन शाब्दबोधे पदार्थानां भानम् । पदोपस्थिता-
र्थानां संसर्गस्य वाक्यशक्त्या बोधादिति वृत्तिज्ञानस्येति यथाश्रुतार्थकमेव तत्र
विवेचितम् ।

वस्तुतस्तु वृत्तिज्ञानत्वं यथाश्रुतार्थकमेव । वृत्तिज्ञानस्येत्यनन्तरमनुपदोक्तविषयता-
सम्बन्धेनेत्यस्य वृत्तिज्ञानविषयबोधकत्ववदुपस्थितिविषयतासम्बन्धेनेत्यर्थः । अन्यथा
वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरेव शाब्दबोधजनकत्वेन तस्मिंस्तेन तद्धेतुत्वाभावेन वाक्य-
शक्तेर्गौरवापत्तेरिति बोध्यम् ।

अत्र वदन्ति—पदजन्यपदार्थोपस्थितिनिष्ठत्वेन शाब्दबोधानुकूलत्वादावश्यकपदार्थोप-
स्थितेः शाब्दबोधे हेतुतेति सर्वानुमतिसिद्धम् । पदस्य च प्रकृत्यादिरूपस्याप्यर्थे सम्ब-
न्धं विना तदुपस्थापकत्वानुपपत्तेस्तस्मिन् वृत्त्यात्मकसम्बन्धोऽप्यावश्यक एव, न तु
तत्समुदायरूपवाक्यस्यापि तत्समूहरूपवाक्यस्य विशिष्टार्थे सः । तं विनापि
तेभ्य आकाङ्क्षादिसहकारेण तत्पदार्थविशिष्टबोधोपपत्तेः । एवं पदार्थविशिष्टवाक्य-
शक्तिकल्पनस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वात् ।

ननु—आवश्यकवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेर्विषयतासम्बन्धेन हेतुत्वेनैव वाक्यार्थे
प्रमाणमिति चेत्? न । व्याप्यत्वेन तद्धेतुत्वस्यैवासिद्धेः । तथाहि—आकाङ्क्षादिसह-
कृतं वृत्तिज्ञानं पदवृत्तेर्विशेषतः किं वाक्यवृत्तेः, किं वा वृत्तिसामान्यस्य ? । न ताव-
दाद्यः । पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः शाब्दहेतुत्वस्य सर्वैरेवाभ्युपगमात् । न द्वितीयः ।
वाक्यवृत्तेरन्यतः प्रमाणासिद्धेः । अत एव न तृतीयः । किञ्च तत्र सर्वे वाक्यवृत्तिजन्यो-
पस्थितेः शाब्दबोधजनकत्वेन तस्मिन्नपि विषयत्वसम्बन्धमादाय [illegible]
मौ । अपि च वाक्यवृत्तिज्ञानस्य शाब्दसामान्येन व्याप्यत्वेन हेतुत्वं, [illegible]
द्विवचनादिना पदादिवृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिसम्भवात् [illegible]
विरुद्धमिव आकाङ्क्षादिसहकृतशाब्दबोधोऽपि [illegible] ।

ननु सन्निधानादिसत्त्वादेव वाक्यमिति । तदपि न । [illegible]
[illegible] आकाङ्क्षा [illegible] च [illegible]
[illegible] इतिवत् [illegible] व्यवहार-
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ननु वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् कथं तत्र शक्तिः इत्याशङ्क्याह—*अर्थं इति* । वाक्यस्येति शेषः । वाक्यस्य वाक्यार्थे विशिष्य शक्तिग्रहणञ्चेत्तर्हि पदे पदान्वयांशे शक्तिरिति पक्षेऽपि तद्ग्रहासम्भवस्तुल्य इत्यर्थः ।

यदि च पदशक्तिः पदार्थांशे ज्ञाता, अन्वयांशे चाऽज्ञातोपयुज्यत इति कुब्जशक्तिवादः, तदा ममापि वाक्यस्य शक्तिरज्ञातैवोपयुज्यत

दर्पणः

"कृत्तद्धितसमासाश्च" (पा० सू० १।२।४६) इत्यत्र समासग्रहणं व्यर्थम् । वाक्यशक्तौ [illegible]

[illegible]

[illegible] इत्याशयेनाह—*नन्विति* ॥ *अपूर्वत्वात्*—शाब्दबोधात् प्रागनुपस्थितत्वात् ।

ननु शाब्दबोधात् पूर्वं पदे प्रत्यक्षाद्युपस्थितपदार्थनिरूपितशक्तिमद्. तुल्यम् पूर्वेति, पदे ममापीति मूलमनुपपन्नमत आशयं प्रकाशयति—*पदे पूर्वेति* । पदानामेवान्वितपदार्थे शक्तिरन्वयश्च सामान्यरूपेण ज्ञातम्, अत एव घटादिपदान्वितपदार्थोपस्थितौ नियमेन तत्प्रतियोग्याकाङ्क्षा भवति—किमन्वितो घटः किमन्वितं कर्मत्वमित्याकारा । सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वात् । विशेषरूपेण भाने समभिव्याहारो नियामकोऽत एव तस्य शाब्दे भानम् । पदवृत्तिविषयत्वात् । अन्यथाप्यानि मानेऽतिप्रसङ्गात् । न चैवं घटमानयेत्यत्रानयनान्वितं कर्मत्वमितीत्याकारकः संसर्गस्य भानापत्तिस्तत्पदेऽन्यलभ्यार्थोपस्थितावाकाङ्क्षाविरहेणैव तद्भानासम्भवात् ।

यथाकाङ्क्षायास्तद्भाननियामकत्वात्तस्यत्वे तत्र वृत्तिकल्पनाऽनावश्यकेति वाच्यम्, । अन्वयभानमिथ्यत्व नद्व्युत्पन्नमात्र । तथाच पदशक्त्यैव संसर्गभानोपपत्तौ तत्र न वाक्यशक्तिः । पदत्वावच्छिन्ना वाक्यस्य शुद्धत्वापत्तिः तत्समतम् । तथाचान्विताभिधानमते [illegible] वाक्यशक्तिग्रहासम्भवः समान इत्यर्थः ॥ *ज्ञातेति* ॥ पदार्थानां प्रागुपस्थित्या तत्र पदशक्तिग्रहसम्भवादिति भावः । *अज्ञातेति* । कुब्जत्वम्

प्रभा

अपूर्वत्वात्—[illegible] इति । [illegible]

[illegible]

इति धादाभ्युपगमस्तुल्य इति भावः ।

ननु वृद्धव्यवहारं पश्यतो मनसा पदार्थवद्वाक्यार्थेऽपि तद्ग्रह इति चेत् तुल्यमित्याह—*लक्षणादिति*॥ लक्ष्यते तर्क्यतेऽनेनेति लक्षणं मनस्तस्मात् । अपिपदं पदपदोत्तरं योज्यम् । पदेऽपि लक्षणात्तद्ग्रहश्चेदर्थस्तु वाक्येऽपीति शेषः ।

वस्तुतस्तु समुदितार्थे विशिष्टवाक्यस्यैव प्रथमं तद्ग्रहः । भा-

---

दर्पणः

गमस्तु शाब्दे भानायास्यैवेति भावः ॥ पदार्थवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः । उपमेये सप्तमीदर्शनात् ॥ *वाक्यार्थेऽपि* । *संसर्गेऽपीत्यर्थः* । इदं च योग्यत्वं शक्तिरित्यभिप्रेत्य ॥ *तद्ग्रहः*—शक्तिग्रहः । लक्षणशब्दस्य चिह्नादौ प्रसिद्धेः प्रकृतोपयोग्यर्थपरतया तं व्याचष्टे—*लक्ष्यत इति* ॥ मूले—*अर्थे इति* ॥ निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । तच्छब्दार्थे शक्तिज्ञानेऽन्वेतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—*पदेऽपीत्यादि* ॥ *तद्ग्रह इति* । वाक्यार्थनिरूपितशक्तिग्रह इत्यर्थः ।

अयम्भावः-घटमानयेत्यादिवृद्धव्यवहारादस्य पदे पदार्थशक्तिनिर्णयस्तस्य तद्वाक्यश्रवणे पदैः पदार्थोपस्थित्यादिसमवधाने मनसा तत्संसर्गोपस्थितिर्नानुपपन्ना । परन्तु मानसस्य प्रायः संशयात्मकस्यापि सम्भवात्तद्विषयार्थे शब्दोऽङ्गरः । तत्र शक्तिग्रहहेतुलिङ्गादेर्निर्णायकस्य सत्त्वेन संशयत्वासम्भवादिति ।

ननु शब्दनिष्ठशक्तिनिर्णयस्यैव शाब्दबोधे हेतुतावधारणेन तस्य शाब्दबोधात् प्रागुपस्थित्यासम्भवेन वाक्यशक्तेः शाब्दबोधहेतुत्वं दुर्घटमेवेत्यत आह—*वस्तुतस्त्विति* । *तद्ग्रहः* । विशिष्टवाक्यार्थशक्तिग्रहः । तथा च शक्तिग्राहकशिरोमणिना

परीक्षा

संसर्गनिरूपिता शक्तिरित्यर्थः । संसर्गांशे वृत्त्यभ्युपगमस्तु शाब्दबोधविषयत्वान्यथानुपपत्त्यैव प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारमवपश्यतो बालस्य प्राथमिकशक्तिनिर्णयो यथा मानसो भवति, तथा पदैः पदार्थोपस्थितौ मनसा वाक्यार्थबोधो भविष्यति, न तु शब्दाच्छाब्दबोध इति ।

तदनुरोधेन तत्र [illegible]—*नन्विति* । *पदार्थवदिति* । अर्थोपस्थितेः [illegible] *वाक्यार्थे*—[illegible] । *तद्ग्रह*—शक्तिग्रह [illegible] पदार्थमाह—[illegible] मूले [illegible] [illegible] तद्ग्रहः [illegible] वाक्यार्थ [illegible] व्याकरणस्य [illegible] मानस [illegible]

[illegible] शाब्दबोधानुप- [illegible] शाब्दबोधान्त [illegible] इति वाच्यम्, शाब्दबोधानुप [illegible] आह—*वस्तुतस्त्विति* *तद्ग्रह* । वाक्यार्थे विशिष्टे

उत्तरवर्णप्रत्यक्षसमये तस्मिन्नव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थित-पूर्ववर्णवत्त्वं, तथा तदुत्तरप्रत्यक्षकाले उपस्थितविशिष्टतद्वर्णवत्त्वं तस्मिन् सुग्रहमिति तादृशानुपूर्वीघटितपदत्वस्येव वाक्यत्वस्यापि सुग्रहत्वात् ॥ ६१ ॥

॥ इति पदवाक्यस्फोटनिर्णयः ॥

दर्पण.

शितं क्रमिकाणां मेलकासम्भवादन्तिमवर्णोत्पत्तिकाले तदभिव्यक्तिकाले वा पूर्वपूर्ववर्णानां तावदभिव्यक्तानां वाऽवस्थानासम्भवेन तत्समूहरूपस्य वाक्यस्य वा तादात्म्येन प्रत्यक्षकारणस्याभावात् । प्रत्यक्षस्यैवाऽसम्भवेन तत्रोक्तवाक्य-[illegible] तदनुमीयमानत्वादित्यन्तग्रन्थार्थः ।

अभिव्यक्तिपक्षमाश्रित्य समाधत्ते—‘उत्तरवर्णप्रत्यक्षेति’ । ‘अव्यवहितोत्तरेति’ । एतन्मते वर्णानां नित्यत्वेन सर्वेषामेव वर्णानामव्यवधानेन स्वाधिकरणक्षणोत्तरकाल-वृत्तित्वात्[illegible] स्वस्वाभिव्यक्तिकालमेवाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यम् । तथा[illegible] पारेव वर्णेष्वव्यवहितोत्तरत्वव्यवहारः । अत एव तत्रोपस्थितैर्विशेषणतया निवेशः । तस्याव्यवहितत्वे सत्युत्तरत्वम् । अव्यवहितत्वं च—स्वध्वंसानधिकरणक्षणाव्यवहित-त्वम् । तेन ‘घटः, पटः’ इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । उत्तरत्वं तु स्वाऽधिकरणक्षणध्वंसा-धिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वम् । तेन, ‘रिव, मनु, धीमत्’ इत्यादौ न धीमुभागस्य [illegible]त्वम् । [illegible] स्वस्य परिचायकतया प्रवे[illegible] । ‘उत्तरोत्तरवर्णोपस्थिते’ पूर्वपूर्ववर्णोपस्थितिध्वंसानधिकरणक्षण-[illegible] निरूपकत्वेन तद्ग्रहसम्भवम् । इत्येव पूर्वपूर्ववर्णोऽशेऽलौकिकस्य चरमवर्णांशे लौकिकप्रत्यक्षस्य सम्भवात्तादृश-[illegible] पुष्कल्यानुपूर्वीवाक्यस्फोटसिद्धिर्निराबाधेति भावः ॥ ६१ ॥

इति भूषणसारदर्पणे पदवाक्यस्फोटनिरूपणम् ॥ १४ ॥

परीक्षा

[illegible]

इति [illegible] ॥ १४ ॥

अखण्डस्फोटनिर्णयः ।

इदानीमखण्डपक्षमाह—

पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ॥ ६८ ॥
वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥

पदे पचतीत्यादौ न वर्णाः । नातो वर्णसमूहः पदमिति शेषः । दृष्टान्तव्याजेनाह—*वर्णेष्विति* ॥ एकारौकारऌकारऋकारादिवर्णेष्ववयवाः प्रतीयमाना अपि यथा नेत्यर्थः । क्वचिदित्येव पाठः । एवं वाक्येऽप्याह—*वाक्यादिति* ॥ पदानामपि वाक्याद्विवेको=भेदो नास्तीत्यर्थः ।

अयम्भावः—वाक्यं पदं चाखण्डमेव, न तु वर्णसमूहः । अनन्तव-

दर्पणः

अखण्डस्फोटनिर्णयः ।

अखण्डस्फोटनिरूपणेऽवसरस्य सङ्गतित्वं सूचयन्नाह—*इदानीमिति* । सखण्डस्फोटनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । *अखण्डेति* । पदवाक्ययोरखण्डत्वं चाविद्यमानावयवकत्वम् । वर्णानामवयवाघटितत्वस्यापि विवक्षितत्वादाह—*दृष्टान्तेति* । दृष्टान्तवाक्यस्थैकारादिघटितत्वनिषेधेन तदभावात् कथं वर्णेष्ववयवाद्यस्त्वमित्याशङ्क्य यथाशब्दान्तर्भावेन मूलं व्याचष्टे—*यथेति* । *इवेतीति* । अवयवा इवेत्यर्थः । तथा च यथाश्रुतस्यैव दृष्टान्तत्वं नानुपपन्नमिति । 'विचिर् पृथग्भावे' इति धातुपाठ[illegible]न्तभावसाधनप्रविवेकशब्दार्थः पृथग्भावो भेदे पर्यवस्यतीत्याशयेनाह—*भेद इति* ।

ननु पदादिभिन्नतौ तदवयवानां वर्णानामुपलभ्यमानत्वात् कथं तदभेदेन आह—*अयम्भाव इति* ॥ *अखण्डमेवेति* ॥ व्याख्यानार्थम् । [illegible] दर्शनि—*न त्विति* ॥ *अनन्तेति* ॥ अनेकत्वार्थे ॥ ननु 'ककारो गकार' इति [illegible] [illegible]

प्रभा

[illegible] सूचयन्नाह—*इदानीमिति* [illegible]

र्णकल्पने मानाभावात्। तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगनिष्ठं तत्तद्वर्णजनकताया व्यञ्जकताया वाऽवच्छेदकं वैजात्यमादायैव ककारो गकार इत्यादिप्रतीतिवैलक्षण्यसम्भवात्। स्पष्टं हि भामत्याम्-"वात्त्वादि वायुनिष्ठं वर्णेष्वारोप्यते" इत्युक्तं देवताधिकरणे।

नन्वेवं वायुसंयोग एव वाचकोऽपि किं न स्यादिति वाच्यम्। प्रत्यक्षोपलभ्यमानककारादेरेव वाचकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्।

दर्पण

त्वे सुखादीनामपि नित्यत्वापत्तिरत आह-*तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनेति* ॥ वैजात्ये प्रमाणं दर्शयति-*वर्णजनकताया इत्यादि*। तथा च तादृशवैजात्यं समवायेन स्फोटेऽ आदायारोप्योक्तप्रतीतिवैलक्षण्योपपत्तौ न तदनुरोधेनातिरिक्तककारादिवर्णसाधिका। नाप्युत्पन्नः क इत्यादिप्रतीतिस्तथा। 'सोऽयं क' इत्यभेदप्रत्यभिज्ञाबाधकत्वेन तादृशप्रतीतेर्भ्रमत्वात्। नाऽपि सुखादीनां नित्यतापत्तिः। तत्प्रागभावस्य स्वोत्पत्तियोग्यात्मकविशेषगुणस्य जनकस्यादिति भावः॥ *भामत्याम्*। तन्नामके वाचस्पतिग्रन्थे॥ *आरोप्यत इतीति*॥ एतदनुरोधेनैवादायेति पदमारोपपरतया व्याख्यातम्॥ मतान्तरमनु वक्ष्यते॥

वायुसंयोगोऽपीत्यपिरेवार्थे। कण्ठताल्वाद्यभिघातजवायुसंयोग एवेत्यर्थः। समवायस्यानारोपितस्य वाचकतावच्छेदकत्वे लाघवात्। तथा हि संयोगस्यैव वाचकत्वमस्त्वित्यर्थः॥ समाधत्ते—*प्रत्यक्षेति*॥ अयमाशयः-कादिवर्णानामुक्तं

परीक्षा

ककारो गकार इति विलक्षणप्रतीतिसत्त्वात्कथमसत्त्वमत आह-*तद्वर्णेत्वमिति*। *अवच्छेदकमिति*। एतेन वैजात्ये प्रमाणं दर्शितम्। एतत्प्रकारेण सिद्धं यद्वैजात्यं तस्य समवायसम्बन्धेन स्फोटे आरोपात्ककारादिविषयकविलक्षणप्रतीतिनिर्वाहः। न चोत्पन्नः क इत्यादिप्रतीतिवशादनित्यत्वम्। सोऽयं ककार इत्यभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञया विरोधेन तस्याः प्रतीतेर्भ्रमत्वात्। अभिव्यञ्जकगतोत्पत्तिविनाशाद्यारोपेण तस्या उपपत्तेश्च। एवञ्च व्यञ्जकधर्माः स्फोटे आरोप्यन्ते। व्यञ्जकनिष्ठं वैजात्यमेव परम्परासम्बन्धेन कत्वादिकमिति सिद्धम्। *भामत्यामिति*। भामतीनामके वाचस्पतिनिर्मिते ग्रन्थे।

वायुसंयोग एवेति। कण्ठताल्वाद्यभिघातजनकवायुसंयोग इत्यर्थः। अनारोपितधर्मस्य वाचकतावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया आरोपितस्य वाचकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति भावः। वाचकविषयकं श्रावणप्रत्यक्षमनुभवसिद्धम्। यदि वायुसंयोग एव वाचकः स्यात्तदा तस्यातीन्द्रियतया प्रत्यक्षं न स्यात्। स्फोटस्तु पदं वाक्यं वा शृणोमीत्यनुभवात्प्रत्यक्षमेव। भवन्मते कथं कत्वादिप्रत्यक्षं तस्याभिव्यञ्जकधर्मत्वस्य भवतीत्युक्तत्वादिति वाच्यम्। सुरभिचन्दनमिति प्रत्यक्षे चक्षुरयोग्यस्यापि सौरभस्य भानवच्छ्रवणायोग्यस्याप्यभिव्यञ्जकधर्मस्य श्रावणप्रत्यक्षे आरोपात्मके भानसम्भवात्तस्याः प्रतीते। समवायसम्बन्धावच्छिन्नकत्वादिप्रकारकत्वं भ्रमत्वम्। यदि स्वाश्रयाभिव्यञ्जकवृत्तित्वरूपपरम्परासम्बन्धस्य 'लोहितः स्फटिकः' इति प्रतीतिवज्जपाकुसुमसन्निधाने जायमानाया अनुभवसिद्धत्वेन प्रकारतावच्छेदकत्वमस्तीत्याशयेन दूषयति-*प्रत्यक्षमित्यादिना*।

तथाच वाचकत्वान्यथानुपपत्त्या तदेवेदं पदं, तदेवेदं वाक्यं सोऽयं गकार इति प्रतीत्या च स्फोटोऽखण्डः सिध्यति । एतेन गौरित्यादौ गकारौकारविसर्गातिरेकेण स्फोटाननुभवाच्छ्रूयमाणवर्णानामेव वाचकत्वमस्त्वित्यपास्तम् । तेषां स्फोटातिरिक्तत्वाभावात् ।

यत्तु—वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे प्रत्येकादर्थबोधापत्तिः । समुदा-

---

दर्पणः

योगात्मकत्वेऽतीन्द्रियत्वापत्तिः। न च सेष्टा, अनुभवविरोधात्। न चोक्तरूपस्यातीन्द्रियधर्मस्येव पदे साक्षात्कारविषयत्वमिति वाच्यम् । सुरभिचन्दनमिति प्रतीतौ चक्षुरयोग्यस्यापि सौरभादेश्चाक्षुषविषयत्ववत्स्यापि श्रोत्रग्राह्यत्वसम्भवात् । विषयताभेन परं स्फोटांशे सत्यमितिप्रतीतेर्भ्रान्तित्वमिति ।

अन्ये तु—कादिप्रतीतिर्यदि स्फोटांशे कत्वादिकं समवायेनावगाहेत, तदा तस्याः भ्रान्तत्वसम्भावना, किन्तु स्वाश्रयाऽभिव्यञ्जकत्वसम्बन्धेनैव तदंशे वैशिष्ट्यम् । न च स्वाश्रयाऽभिव्यञ्जकत्वस्य सम्बन्धत्वे प्रमाणाभावः । कादिप्रतीतेरेव मानत्वात् । विशिष्टप्रतीतिनियामकविशेषो हि सम्बन्धः । अत एव 'लोहितः स्फटिक' इति बुद्धेः स्वाश्रयसंयोगस्य सम्बन्धतामामनन्ति । न च समवायविषयैव सा भ्रान्तिः । यथा-कथञ्चित् तत्प्रतीतेः प्रमात्वोपपत्तौ भ्रमत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात्, अधिकमग्रे वक्ष्यत इत्याहुः ।

उपसंहरति—*तथा चेति* ॥ *वाचकत्वाऽनुपपत्त्येति* ॥ पदवाक्ययोर्वर्णसमूहरूपत्वे उक्तरीत्या वर्णानां युगपदवस्थानासम्भवेन वाचकत्वस्याऽनुपपत्त्येत्यर्थः । वर्णानामनित्यत्वे प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिः साऽप्यस्मन्मते नास्तीत्याह—*तदेवेदमित्यादि* ॥ तद्व्यक्त्यभेदावगाहिपदादिविशेष्यकप्रत्यभिज्ञानुपपत्त्या चेत्यर्थः ॥ उक्तरीत्या कथञ्चिच्छब्दमहोपपादनेऽप्यनित्यवर्णघटितपदवाक्ययोरनित्यतया प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिर्दुष्परिहरैवेति भावः ।

एतेनेति । प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिसिद्धाखण्डस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः । *अननुभवादिति* ॥ तथा च तत्रैव प्रमाणाभावेन वाचकत्वं दूरपराहतमिति भावः ॥ *तेषाम्*—गकारादिवर्णानाम् ॥ *स्फोटातिरिक्तेति* ॥ गत्वप्रकारकप्रतीतिविषयता-

परीक्षा

तथा च । वर्णानामनङ्गीकारे वायुसंयोगानां वाचकत्वे च । *अखण्ड इति* । अस्मिन् पक्षे वर्णानामवाचकत्वेनाखण्ड इत्यर्थः । स तेन प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्या नित्यत्वेन सिद्धस्यातिरिक्तस्य स्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेन अननुभवादिति । एतेन स्फोटे प्रमाणाभावेन तस्य वाचकत्वं दूरत एव निरस्तमिति ध्वनितम् । *तेषाम्* । ककारादिवर्णानाम् । कत्वादिप्रकारप्रतीतिविषयकादिस्फोटस्य वाच्यत्वाभिवाचकत्वस्वाकारादिति भावः ।

वर्णस्फोटसाधनप्रकारान्दूषयितुं तन्मतमुपन्यस्यति—*यत्त्विति* । वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वं समुदायभावमापन्नानां वेति विकल्प्याद्यं दूषयति—*वर्णानामिति* । द्वितीयं आह—*समुदायस्येति* । क्रमवत्त्वेऽपि स्थिरत्वे ज्ञानसंभवः स्यादत आह—

ननु त्वन्मतेऽप्येष दोषः। तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगानां प्रत्येकं व्यञ्जकत्वं समुदितानां वेति विकल्पस्य सम्भवादिति चेद्? उच्यते—प्रत्येकमेव संयोगा अभिव्यञ्जकाः, परन्तु केचिद् गत्वेन, केचिदौत्वेन, केचिद्विसर्गत्वेनानेकैः प्रकारैः। अत एव वर्णानां तदतिरेकास्वीकारोऽप्युपपद्यते।

दर्पणः

कैयटानुयायिनस्तु—पूर्वपूर्ववर्गकाले चेद् द्वितीयादिवर्णोत्पत्तिः सम्भवेत्, तदा स्यादपि कथञ्चिदुक्तरीत्या पदवाक्यप्रत्यक्षनिर्वाहः। सैव न, किन्तु यावद् गकारे वाग् वर्तते न तावदौकारे। येनैव यत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते। तेनैव विच्छिन्ने तस्मिन् वर्णे उपसंहृत्य तं यत्नमन्यमुत्पाद्य द्वितीयः प्रवर्तते" इति, "परः सन्निकर्षः" (पा०सू० १।४।१०९) इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् पूर्ववर्णविनाशानन्तरं यत्नान्तरेण द्वितीयवर्णाभ्युपगमात्।

किञ्च भवन्मते वर्णप्रत्यक्षस्यैवाऽनुपपत्तिः। तेषामुच्चरितप्रध्वंसित्वेन तदुत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वा क्षणिकत्वेनातीन्द्रियक्षणावच्छिन्नत्वात्। तथाच "इको यणचि" (पा०सू० ६।१।७७) इत्यादिसूत्रेष्वयोगिनोऽयं पूर्वोऽयं पर इति प्रत्यक्षविषयार्थकैः शब्दाभिकल्प्यमानपौर्वापर्यस्य व्यवहारस्यासम्भवः। एवं मदविद्यमानयोः सम्बन्धिनोरव्यवहितोत्तरत्वस्य सम्बन्धतया वक्तुमशक्यतयाऽपि पूर्वोक्तरीत्या पदप्रत्यक्षानुपपत्तिः। अपिच गृहीतशक्तिकस्यैव बोधकत्वमितिनियमेनोच्चारणभेदाद्भिन्नेषु शक्तिग्रहासम्भव.। आनुपूर्व्यास्तत्तत्कालघटिताव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वेनाऽननुगतत्वाच्छक्ततावच्छेदकत्वासम्भवात्। अखण्डस्फोटाङ्गीकारे तु तत्तद्वर्णोपाध्यवच्छिन्ने तस्मिन् पौर्वापर्यादिव्यवहारविषयत्वस्य सूपपादत्वाच्चोक्ताऽनुपपत्ति.। तस्य चाऽऽनुपूर्व्यन्तर्गतसमस्तवर्णा एव यद्यभिव्यञ्जकास्तथापि चरमवर्णाभिव्यक्त एव बोधहेतुरिति नोक्तविकल्पस्याऽवसर इत्याहुः।

ननु वायुसंयोगानां प्रत्येकमभिव्यञ्जकत्वाभ्युपगमेऽपि गौरित्यत्र गत्वेन ढत्वेन च स्फोटोऽभिव्यज्येतेत्यत आह—*परन्त्विति*। तथाच विलक्षणवायुसंयोगस्य गत्वप्रकारकस्फोटाभिव्यञ्जकत्वाभ्युपगमान्नोक्तदोष इति भावः। *अत एवेति*। विलक्षणवायुसंयोगस्य तत्तद्रूपेण स्फोटाभिव्यञ्जकत्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थ.। *तदतिरेका-

परीक्षा

अत एव तत्तत्कालघटिताया पूर्वोत्तरवर्णघटितानुपूर्व्या तस्या असम्भवेन शक्तावच्छेदकत्वासम्भव एवेति स्फोटस्तावदवश्यं स्वीकार्य्यः। तत्तद्वर्णोपाध्यवच्छिन्ने तस्मिन्नारोपित एव पौर्वापर्यादिसद्भावः। नित्ये ब्रह्मणि अन्तःकरणोपाधिभेदेन तत्तज्जीवव्यवहारवद् व्यवहार, तस्य च स्फोटस्य चरमवर्णाभिव्यक्तस्यैवार्थबोधकत्वं कल्प्यते। कार्य्यकारणभावस्य फलबलकल्प्यत्वादिति कैयटाशयमाहु।

ननु वायुसंयोगस्य प्रत्येकं व्यञ्जकत्वे गौरित्यत्र गकाराभिव्यक्तिकाले धत्वेन ढत्वेन कुतो नाभिव्यञ्जकत्वमित्यत आह—*परन्तु केचिदिति*। तथा च वैलक्षण्यविशिष्टानामेव गत्वादिस्फोटाभिव्यञ्जकत्वं कल्प्यते। *अत एव*—विलक्षणवायुसंयोगस्य तत्तद्रूपेण स्फोटाभिव्यञ्जकत्वादेव। *तदतिरेकास्वीकार इति*। तत्तद्वायुसंयोगादेव कत्वादि-

एवञ्चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घटत्वं टकारे गृह्यते। एतादृश-पदज्ञानकारणताया अविवादात्। एवं न्यव्यवहितोत्तरत्वं स्वज्ञाना-धिकरणक्षणोत्पत्तिकज्ञानविषयत्वं वाच्यम्। अत एव घज्ञानानन्तर-टज्ञानविषयत्वरूपानुपूर्व्यादिनैयायिकवृद्धानां व्यवहारः। एवञ्च न कश्चिद्दोषः।

एतेन पर्यायस्थलेऽप्येक एव स्फोटो, नाना वा? नाद्यः।

दर्पणः

स्वीकार इति*। तत्संयोगादेव घटादिप्रकारकप्रतीत्युपपत्तौ स्फोटातिरिक्त-तत्कल्पने मानाभावादिति भावः।

ननु सरो रस इत्यादावतिप्रसङ्गस्तदवस्थ एव, सत्यादिरूपेणाभिव्यञ्जकवायुसंयो-गानामनुभवसिद्धत्वादत आह—*एवञ्चेति*। *घटत्वमिति*। तथा चौपाधिकभेद-मादाय तस्मिन्नेव टकारात्मके घत्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहितत्वग्रहविषये यथा घटव्यवहारविषयता तथा रात्मके स्फोटे सत्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहि-तत्वग्रहे सर व्यवहारविषयतेति न सरआत्मकस्फोटस्य रसरूपतेति भावः।

ननु तव मते गकारादिवर्णस्य नित्यस्फोटरूपतया नित्यत्वेन तत्पूर्वसामानाधिकरण-क्षणानुत्पत्तिकत्वविशिष्टतदधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वासम्भवात् कथमनुपूर्वीव्यवहारस्तत्रात आह—*एवं न्विति*। तथा च वर्णानां नित्यत्वेऽपि तदभि-व्यक्तेरनित्यत्वस्य सांख्यानामपि सम्मतत्वेन तदव्यवहितोत्तरत्वस्य वर्णान्तराभि-व्यक्तावपि तेन तद्द्वारा घटादिपदप्रत्ययोपपत्तिरिति भावः। *अत एवेति*। तदभि-व्यक्तिनिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वस्यानुपूर्वीव्यवहारनियामकत्वादेवेत्यर्थः।

नवीनैस्तथानभ्युपगमादाह—*वृद्धेति*। *एतेनेति*। आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णा-त्मकस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः। अपास्तमित्यनेनान्वयि। *स्फोट इति*। वाचकत्वेनाभिमतोऽखण्डपदार्थ इत्यर्थः। *नाद्य इति*। नैक इत्यर्थः।

परीक्षा

प्रकारकगकारादिविशिष्टप्रतीतिनिर्वाहात्स्फोटातिरिक्तककारादिकल्पनाभावोऽप्युप-पन्न इत्यर्थः।

नन्वेवं सरो रस इत्यत्रातिप्रसङ्गस्तादवस्थ्यम्। सत्वेन रत्वेन चाभिव्यञ्जक-वायुसंयोगानामतौल्यात्। अतस्तद्दोषपरिहारं व्यवस्थापयति—*एवञ्चेति*। इत्या-भिप्रायः घकारटकारयोरभेदे स्फोटभेदकल्पनस्य घटत्वं टकारे यथा कल्प्यते: तथा सर इत्यत्रापि तद्वत्र कल्पनया सत्वं रेफे ततः सविशिष्टरत्वं विसर्गे गृह्यते: रस इत्यत्र तु वकारत्वेन यह इति तत्र विशेषानिरूपणतिरिति भावः।

ननु नवत्वं स्फोट एव चेद् घकारटकारयोः, तदाधारसामानाधिकरण्यानुपपत्तिकत्वे सति घकाराधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वरूपं घकाराव्यवहितोत्तरत्वं टकारे न सम्भवति कथं घटत्वं टकारे गृह्यत आह—*एवमिति*। *एवञ्च*। ज्ञानघटित-स्याव्यवहितोत्तरत्वस्य विवक्षायां च अभिव्यक्तिनिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वेनानुपूर्वी-सम्भवात् कल्पनान्तरेणैव तत्तद्वर्णस्फोटस्य ननु तस्य कल्पना कार्या।

एतेन—उक्तप्रकारेणानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेन। *स्फोट

घटपदे एव गृहीतशक्तिकस्य कलशादेर्बोधप्रसङ्गात्। नच तत्पर्यायाभिव्यक्ते शक्तिग्रहस्तत्पर्यायश्रवणेऽर्थधीहेतुरिति वाच्यम्। एवं सति प्रतिपर्यायं शक्तिग्राहावश्यम्भावेन तत्तत्पर्यायगतशक्तिग्रहहेतुताया उचितत्वात्। तथा सति शक्तिग्रहत्वेनैव हेतुत्वे लाघवाच्च। *अन्यथा तत्पर्यायाभिव्यक्तगतशक्तिग्रहत्वेन तत्त्वे गौरवात्। न द्वितीयः।* अनन्तपदानां तेषां शक्तिं चापेक्ष्य एतावद्वर्णेष्वेव शक्तिकल्पनस्य लघुत्वादिति परिमलोक्तमपास्तम्। पर्यायेष्वनेकशक्तिस्वीका-

---

दर्पणः

तत्पक्षे दूषणमाह—*घटपद इति*। घट इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटे गृहीतशक्तिकस्येत्यर्थः। कलशपदादित्यस्यागृहीततदवच्छिन्नस्फोटशक्तिकादित्यादिः। *बोधप्रसङ्गादिति*। पदबोध्यस्मृतिकारणताकलश इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्य तदानीं सत्त्वान्नित्यैकरूपत्वात् तस्य वर्णसमुदायरूपपदस्य वाचकत्वे तु नोक्तदोष इति भावः॥ *अर्थधीहेतुरिति*॥ उक्तस्यैवाऽस्य स्फोटस्य कलशरूपपर्यायताभिव्यक्तस्यावच्छिन्नशक्तिग्रहविषयत्वाभावात् अर्थबोधप्रसङ्ग इति भावः। *एवमिति*॥ तत्पर्यायजन्यशाब्दबोधे तत्पर्यायाभिव्यक्तस्फोटावच्छिन्नशक्तिग्रहस्य हेतुत्वाभ्युपगम इत्यर्थः॥ *शक्तिग्राहावश्यम्भावेनेति*॥ 'नागृहीतविशेषणन्यायेन तत्पर्यायशक्तिग्रहस्यावश्यमभ्युपेयत्वादिति भावः॥ *उचितत्वादिति*॥ औचित्यमेवाह—*तथा सतीति*॥ *शक्तिग्रहत्वेनेति*॥ तत्पर्यायगतशक्तिग्रहत्वेनेत्यर्थः॥ *लाघवादिति*॥ उक्तरूपाऽनपेक्ष्यैतस्य कारणतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः॥ *चो हेतौ*। पूर्वकल्पे गौरवं प्रकाशयति—*अन्यथेति*॥ उक्तवैचित्र्यमेतत्॥ *न द्वितीय इति*॥ पर्यायभेदे स्फोटनानात्वमित्यपि पक्षो नेत्यर्थः॥ *अनन्तेति*॥ प्रतिपर्यायभिन्नानां स्फोटानां कल्पनामित्यर्थः। *शक्तिमिति*। तद्भेदभिन्नानन्तशक्तिकल्पनां चापेक्ष्येत्यर्थः॥ *लघुत्वादिति*॥ तथा च वर्णातिरिक्तस्फोटकल्पनाऽपार्थेति तद्भावः॥ *पर्यायेष्विति*॥ एकधर्मावच्छिन्नबोधकनानापदेष्वित्यर्थः॥ *अनेकेति*॥ पर्यायभेदभिन्नेत्य-

परीक्षा

इति*। वाचकत्वाभिमतोऽखण्डः पदार्थ इत्यर्थः। *बोधप्रसङ्गादिति*। प्रागगृहीतशक्तिकस्यैव स्फोटस्य तेनाभिव्यक्तत्वात् अर्थप्रतीतिप्रसङ्गादिति भावः। सामग्रीविशेषस्य कार्यविशेषनियामकत्वकल्पने नोक्तातिप्रसङ्गवारणं भविष्यतीत्याशयिकामुक्तिमिरस्यति—[illegible] चेत्यादिना। *अवश्यं भावेनेति*। तत्तत्पर्यायाभिव्यक्तगतशक्तिग्रहत्वेन कारणत्वावश्यंभावे तत्तत्पर्यायगतशक्तिग्रहत्वेनैव कारणत्वमुचितमिति भावः। *लाघवाच्चेति*। चो हेतौ। *न द्वितीय इति*। पर्यायभेदे स्फोटस्य नानात्वमिति पक्षो नेत्यर्थः। *पदार्थानन्त्येनाम्*। प्रतिपर्यायभिन्नानां स्फोटानाम्। *शक्तिञ्चेति*। स्फोटभेदेन भिन्नानन्तशक्तिकल्पनामित्यर्थः। *लघुत्वादिति*। एवञ्च वर्णातिरिक्तस्फोटकल्पना मुधैवेति भावः। *पर्यायेष्विति*। एकधर्मावच्छिन्नबोधकनानापदेष्वित्यर्थः। शक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदस्य न्याय्यत्वादिति भावः। *अनेकेति*। पर्या

रस्य सर्वसिद्धत्वात् तदवच्छेदकानुपूर्व्याः प्रागुपपादनादिति दिक् ।

दर्पणः

र्थः ॥ *सर्वसिद्धत्वादिति* । तथाच वर्णेष्वपि नानाशक्तिकल्पना नापूर्वेति न दोषः।
इदमत्रावधेयम्—वर्णाः स्फोटाभिव्यञ्जका इति स्वीकारे मदुक्तदूषणस्यावसरो न तु स्फोटस्य वर्णानतिरेकपक्षे, तत्र पृथक्शक्तिकल्पनाया अभावेन गौरवासम्भवात्। वर्णानामानुपूर्व्यवच्छेदकतावच्छेदकोऽयमव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेन ध्वनिसाधारणं सुलभः मन्तव्यमिति ।

ननु स्वमते स्फोटानतिरेकेण वर्णानां नित्यत्वादुत्पत्तिघटिताव्यवहितोत्तरत्वस्यासम्भवेनोत्तरवर्णेषु पूर्वपूर्ववर्णोत्तरत्वरूपतदवच्छेदकानुपूर्व्यसम्भवोऽस्त आह—*तदवच्छेदकेति* । तादृशतावच्छेदकेत्यर्थः। *प्रागिति* । स्वाभिव्यञ्जकध्वन्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकाभिव्यक्तिविषयत्वमिति ग्रन्थेनेति शेषः। ननु वर्णानां नित्यत्वाभ्युपगमे नित्यवर्णैरेव स्फोटकार्यसम्भवे स्फोटस्यैवासिद्धिः। तथाहि—आनुपूर्व्या नष्टति[illegible]धानादिनित्यत्वाद्विनिगमनाविरहात् तेषां पदत्वेन शक्तत्वग्रहस्य सौलभ्येन शक्तिमत्त्वस्य सुकरत्वात्पर्यवसिते पदं स्फोटे [illegible] वाचकमिति [illegible] आह—*दिगिति* ।

परीक्षा

र्थभेदनिर्वाहकत्वार्थः। *सर्वसिद्धत्वादिति* । तथा शक्तनापूर्वकल्पनामनुक्तदूषणम् ।
इदमत्राभिसन्धिः—यदि वर्णाः स्फोटस्याभिव्यञ्जका इति पक्ष एवाश्रयणीयं स्यात्तदा वर्णाभेदेन स्फोटस्य भेदो वास्यार्थभेदेऽप्येकत्वं वेति विकल्पेन मदुक्तदूषणावसरः स्यात्, तथा तु न मम मतम्, किन्तु स्फोटानतिरिक्ता वर्णा इत्येव प्रागुक्तम्। एवञ्च स्फोटस्यैकत्वात्तत्र पृथक् शक्तिकल्पना नेति न मदुक्तगौरवस्यावसरः। [illegible] तदर्थ एव गृहीतशक्तिकस्फोटस्याभिव्यक्तिसम्भवादुक्तदूषणं नेति वाच्यम्। स्फोटभेदेऽपि तदभिन्नत्वे वर्णिकानां [illegible] तत्तद्वर्णभेदेन कल्पितभेदात् पदत्वं घटः [illegible] विशेषणेन [illegible] व्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन [illegible] आनुपूर्व्यवच्छेदकतायां विशेषेणोक्तदोषपरिहारात्। तस्मात् [illegible] स्फोटस्यैकत्वेऽपि [illegible] मदुक्तावकाश इति ।

ननु स्फोटस्य नित्यत्वेन तदभिन्नवर्णानामपि नित्यत्वादुत्पत्तिघटिताव्यवहितोत्तरत्वघटितानुपूर्व्याः [illegible] आह—*तदवच्छेदकेति* । *प्रागुपपादनादिति* । [illegible] आनुपूर्व्याः प्रागुपपादनादित्यर्थः। ननु [illegible] आनुपूर्व्या [illegible]

[illegible]

नन्वेवं शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गः। पदस्याखण्डत्वात्। शास्त्रस्य च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पदव्युत्पादनमात्रार्थत्वादित्याशङ्कां समाधत्ते—

पञ्चकोशादिवत्तस्मात् कल्पनैषा समाश्रिता।
उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः ॥ ६९ ॥

'उपेयप्रतिपत्त्यर्था' इत्यन्तेनान्वयः। अयम्भावः—यथा भृगुवल्ल्यां

दर्पण.

स्फोटानङ्गीकारेऽपि बोधप्रतीत्युपपत्तिः। आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णानां वाचकतावच्छेदकत्वेन तत्रानुपूर्वीरूपपदस्याधाराधेयभावसम्भवात्। घटकपालादीनां विजातीयकारणसापेक्षत्वेन तद्भेदस्पापलरिपुमनाक्यत्वेनोक्तातिप्रसङ्गाभावाच्चेति।

अन्ये तु—न वर्णानां स्फोटात्मकत्वम्। किन्तु स्फोटस्य वर्णाभिव्यङ्ग्यत्वमेव। न प्रत्येकव्यञ्जकत्वपक्षोक्तदोषः प्रयोगान्तर्गतसकलवर्णानां तद्व्यञ्जकत्वेऽपि चरमवर्णाभिव्यक्तस्यैव तस्य वाचकत्वोपगमादत एव नायवर्णजाऽभिव्यक्त्युत्तरमर्थबोधः। तस्यैकत्वेऽपि तत्र व्यञ्जकरूपप्रतिबिम्बनात्तद्रूपरूषितस्यैव प्रतीत्या नानात्वेन प्रतीतिरौपाधिकी। एकस्यैव मुखस्य कृपाणदर्पणाद्यभिव्यञ्जकवशाद्दैर्घ्यवर्तुलत्वादिप्रतीतिवत्। अत एवाऽभ्युपगमार्थे न तत्र जातिकल्पनापि। वर्णाभिव्यञ्जकाश्च नाम न कदाचिदपि वर्णराहित्येन तत्प्रतीतिस्तत्प्रतिबिम्बसमर्पकाश्च संस्कारा एव। ते च येन क्रमेण चित्तस्थास्तेनैव व्यञ्जकरूपरूषितता तस्येत्यभ्युपगमाच्च, न सरो रस इत्यनयोरविशेषः। व्यञ्जकरूपरूषितस्यैव तस्यार्थे शक्तिग्रहाच्च, न घटादिपदाभ्यामभिव्यक्तस्फोटे गृहीतशक्तिकस्याग्रिमपदश्रवणेऽर्थबोधापत्तिरत एवैकैकं पदमिदमेकं वाक्यमिति व्यवहारः स्वारसतः सङ्गच्छत इत्याहुः ॥ ६८ ॥

एवमिति। अखण्डस्फोटस्यैव वाचकत्वे इत्यर्थः। अप्रामाण्यप्रसङ्गमेवोपपादयति—*पदस्येति*। वाक्यस्याऽप्युपलक्षणमिदम्। *अखण्डत्वादिति*। प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्यत्वादित्यर्थः। तथाभूतस्यैव वाचकतायाः भवद्भिरुपपादितत्वादिति भावः। *शास्त्रस्य*—व्याकरणात्मकस्य। *प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामिति*। ताभ्यां पदव्युत्पादनं*—शक्तिबोधनं, तन्मात्रप्रयोजनत्वादित्यर्थः। तथाच प्रकृतिप्रत्ययविभागेन पदार्थवाचकत्वबोधकस्यास्य शास्त्रस्य पदस्याऽखण्डत्वेऽप्रामाण्यापत्तिरिति भावः॥ *उपेयप्रतिपत्त्यर्था इति* ॥ वचनविपरिणामेन उत्तरत्राऽप्यन्वेति। उपेयस्य बोधनीयस्य प्रतिपत्तये एषा कल्पनाऽऽश्रिता स्वीकृता मुनिनेति शेषः॥ तत्र दृष्टान्तमाह—*पञ्चकोशादिवदिति*। तत्र दृष्टान्तमेव स्फुटयति—*अयम्भाव इति* ॥ तत्र

परीक्षा

एवमिति। अखण्डस्फोटस्यैव वाचकत्व इत्यर्थः। *शास्त्रस्य*—व्याकरणशास्त्रस्य। प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां व्युत्पादनस्य तत्तदर्थप्रतिपादनमात्रपरत्वादिति भावः। *तस्मात्*—अखण्डस्फोटस्यैव वाचकत्वात्। 'उपेयप्रतिपत्त्यर्था' इति लिङ्गवचनविपरिणामेन समाश्रितेत्यनेनान्वयेनान्वयमाह—*उपेयेति*। 'पञ्चकोशादिवत्' इति दृष्टान्तं स्फुटयति—*अयम्भाव इति*। अत्र कश्चिद्भृगुवल्ल्यादिकमुदाहृतम्। तत्र हि—"भृगुर्वै वारुणिर्वरुणमुपससार 'पृष्टवान्'। स तपोऽतप्यत्। तपोऽन्ते पश्यति। तथोत्पत्त्यादिकमुक्त्वा

"भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं ब्रह्म पृष्टवान्। स उवाच अन्नम्" इति। तस्योत्पत्त्यादिकं श्रुत्वा पृष्टे प्राणमनोविज्ञानाऽऽनन्दात्मकपञ्चकोशोत्तरं "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इति ज्ञेयं ब्रह्म प्रतिपादितम्। तत्र कोशपञ्चकव्युत्पादनं शुद्धब्रह्मबोधनाय।

यथा वा आनन्दवल्लीस्थपञ्चकोशव्युत्पादनं वास्तवशुद्धब्रह्मबोधनाय। एवं प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनं वास्तवस्फोटव्युत्पादनार्थमेवेति।

ननु प्रत्यक्षस्य स्फोटस्य श्रवणादितोऽपि बोधसम्भवात् शास्त्रं तदुपाय इत्यत आह—*उपाया इति* ॥ उपायस्योपायान्तरादूषक-

---

दर्पणः

हि, "भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं ब्रह्म पृष्टवान्। स उवाचान्नं ब्रह्म" इति तस्योत्पत्त्यादि बुद्ध्वा पुनस्तेन पृष्टः "प्राणो ब्रह्म" इति तस्यापि तथात्वं बुद्ध्वा पृष्टो, "मनो ब्रह्म" इति तस्याप्यचेतनत्वं ज्ञेयं भवति-"यत्पूर्वं तत्पुरं [illegible], यत्प्रयत्नं तन्मांसम्, यदनीयमन्नमन्न" इति अन्नादन्विष्य ततोऽप्युत्कर्षं पुनः पृष्टो, "विज्ञानं ब्रह्म" इति। तस्याऽपि मृत्युरहितत्वं ज्ञात्वा पुनः पृष्टेनोपदिष्टम्—"आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्"। ततो वस्तुतत्त्वं प्राप्य स्थित इति प्रतिपादितम्।

ननु नेयं वल्ली पञ्चकोशप्रतिपादिका। पञ्चतस्याधुनिकत्वादकोशत्वाच्च तस्यैव तत्र ब्रह्मत्वात् इत्याशङ्क्यानन्दवल्लीस्थपञ्चकोशोदाहरणमाह—*यथा वेति*। तत्रत्या हि पञ्चकोशा [illegible] एव [illegible]ब्रह्मानन्दकोशस्यापि वैषयिकत्वादानन्दत्वेनाब्रह्म- [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

मादिपदेन गृह्यते ॥ ६६ ॥

ननु स्फोटस्य वर्णजातीनाञ्च नित्यतया ककार उत्पन्न इति न स्यात्। वायुसंयोगनिष्ठजातेः स्फोटे भाने कादिप्रतीतीनां भ्रमत्वा-

दर्पणः

स्यापि मायिकत्वेन नात्यन्तासत्त्वं शशशृङ्गादिवदलीकत्वमिति वक्ष्यमाणप्रायत्वादि-त्यर्थः। अवास्तवत्वेऽपि मणिप्रभाप्रतिबिम्बस्य मणिप्राप्तावितितस्यापि परमात्मनः दर्शनेन उपयोगसम्भवादिति भावः। *आदिपदेनेति*। पञ्चकोशादिवदित्यत्रोपात्तेना-दिशब्देनेत्यर्थः। न्यायस्तु समासवादे प्रपञ्चितः ॥ ६९ ॥

उत्पत्तिविनाशप्रतीतिसाक्षिकं वर्णानामनित्यत्वं तादृशवर्णात्मकस्फोटाभ्युपगमे तस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्कासमाधानपरतया मूलमवतारयति—*नन्विति*। *वर्णजातीनामिति*। वर्णानां तद्वृत्तिकत्वादिजातीनां चेत्यर्थः। *न स्यादिति*। अयम्भाव—उत्पन्नो नष्टो वा ककार इत्यादिप्रतीतेः ककारादिवर्णात्मकः स्फोटस्तद्वृत्तिजातिर्वोत्पत्त्यादिमत्त्वेन विषयो वाच्यः। तथा च न सम्भवति, द्वयोरेव नित्यत्वा-ङ्गीक्रियमाणत्वात्तस्या विषयबाधेन भ्रमत्वापत्तेरिति तादृशप्रतीतेर्भ्रान्तत्वे इष्टापत्ता-वाह—*वायुसंयोगेति*। *कादिप्रतीतीनाम्*—ककारो गकार इत्यादिबुद्धीनाम्। *भ्रमत्वापत्तिरिति*। यथाश्रुताऽभिप्रायेणेयम्, पूर्वोक्ताऽभिमतकल्पे भ्रमत्वासम्भवात्॥

न च स्वमतेऽपि कत्वादीनां लौकिकविषयत्वानुपपत्तिः। तद्व्यञ्जकध्वन्यवच्छिन्नसमवायस्य लौकिकसन्निकर्षस्याभावादिति वाच्यम्। तन्मते कत्वादीनां वायुसंयोगवृत्तिधर्मत्वेन कत्वं साक्षात्करोमीति प्रतीत्या स्वसमवेतव्यञ्जकसमवायस्यैव सन्निकर्षोपगमेन लौकिकविषयत्वाभ्युपगमात्। तादृशानेकप्रतीतीनां भ्रमत्वकल्पनापेक्षयैतत्कल्प-नाया एवौचित्यात्। आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्यायात्। मूले तु तन्मते इ-त्यवधारणीयम्। ननु स्वसमवेताभिव्यञ्जकगतसमवायस्य सम्बन्धता न नैयाय्या-

परीक्षा

वक्ष्यमाणप्रायत्वादित्यर्थः। ॥ न च मायिकत्वेनावास्तवत्वमेवेति वाच्यम्। अवास्तवे-ऽपि दर्पणस्य सूर्यप्रतिबिम्बो नान्धकारस्थघटादिप्रकाशकत्ववत्त्वान्मणिप्रभाप्रतिबि-म्बेन वास्तवमणिप्राप्तिवच्च मायिका न। तेन परमात्मप्रकाशस्य सम्भवात्। *आदि-ना*—पञ्चकोशादिवदित्यत्रोपात्तेनादिना ॥ ६९ ॥

ननूत्पन्नो को विनष्टः क इत्यादिप्रतीत्या कादिवर्णानामनित्यत्वसम्पादनम्। स्फोटोऽपि तादृशवर्णात्मक इति तदनित्यत्वमाशङ्क्य [illegible] स्यादिति शङ्कानिराकरणपरतया मूलमवतारयति—*नन्वित्यादिना*। *वर्णजातीनाम्*—वर्ण-गतकत्वादिजातीनाम्। *न स्यादिति*। यदि ककारः नित्यस्तदा उत्पन्नस्तदा तादृश प्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः। [illegible] तादृशप्रतीतेः [illegible] नित्यवर्णाभि व्यञ्जकध्वन्युत्पत्त्यादिविषयत्वमिति [illegible]। ननु [illegible] वायुसंयोगवृत्तिजाति-प्रतीतिः [illegible] भ्रमत्वं स्यादित्याह—*वायुसंयोगेति*। *भ्रमत्वापत्ति-रिति*। [illegible] इत्यभिप्रायेण [illegible] समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य [illegible] मतेन।

पत्तिश्चेत्यत आह—

> कल्पितानामुपाधित्वं स्वीकृतं हि परैरपि ॥ ७० ॥
> स्वरदैर्घ्याद्यपि ह्यन्ये वर्णेभ्योऽन्यस्य मन्वते ॥

स्वीकारस्थलमाह—*स्वरदैर्घ्याद्यपीति* ॥ आदिनोत्पत्तिविनाशसंग्रहः । उदात्तत्वादि न वर्णनिष्ठम् । तस्यैकत्वाद् नित्यत्वाच्च । तच्च स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् । न च गत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्तद्विषयः । व्यक्त्यंशाभेदस्यापि भासमानस्य विना बाधकं त्यागायोगात् ।

नचोत्पत्तिप्रतीतिर्बाधिका । प्रागसत्त्वे सति सत्त्वरूपाया उत्पत्तेर्वर्णेष्वनुभवविरुद्धत्वात् । अत एव वर्णमुच्चारयतीति प्रत्ययो, ननु-

---

दर्पणः

इत्यत आह—*कल्पितानामिति* । कल्पितानाम्—समवायसम्बन्धेन तद्वृत्तीनामपि स्वरूपसम्बन्धेन तत्र कल्पितानाम् वायुसंयोगगतधर्मविशेषाणामुपाधित्वमुदात्तत्वादिप्रकारकप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः । अपिर्न स्वपक्षे वक्तव्ये । दृष्टान्तमुदाहरन् मीमांसकमतमाह—*उदात्तत्वादीति* । आदिनाऽनुदात्तत्वपरिग्रहः । उदात्तत्वानुदात्तत्वयोः परस्परविरोधाद्वर्णभेदेन तत्सत्ता वाच्या । वर्णभेदश्च तद्व्यक्तित्वेनैकत्वे वा स्यात्, तदेव न सम्भवतीत्याह—*तस्यैकत्वादित्यादि* । नित्यत्वे प्रमाणमाह—*तच्चेति* । नित्यत्वमेकत्वं चेत्यर्थः । *त्यागायोगादिति* । अविषयत्वायोगादित्यर्थः । *बाधिकेति* । व्यक्त्यभेदे प्रतीतिर्बाधिकेत्यर्थः । *प्रागसत्त्वे सतीत्यादि*—स्वाधिकरणक्षणध्वंसप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणकालिकविशेषणता सम्बन्धरूपाया इत्यर्थः । द्वितीयादिक्षणसम्बन्धस्य नित्यसम्बन्धेन सत्त्वान्न तत्राव्याप्तिः । *अत एवेति* । अनुभवविरुद्धत्वादेवेत्यर्थः । *प्रत्ययो*—ज्ञानम् ।

परीक्षा

कल्पितानामिति । समवायेन तादात्म्येन [illegible] स्वाभिमत- [illegible] तत्र [illegible] मन्वत इति । [illegible]

दर्पणः

दाने तद्धात्वर्थस्याऽनुष्ठानाचित्यादेर्विलोपापत्तिः । नीवारकरणकक्रियाया अन्यत्वात् । 'क्रिया न प्रतिनिधीयते, द्रव्यं तु प्रतिनिधीयत एव' इति परिभाषाया उच्छेदश्च । एवं "श्वेतं छागमालभेत" इत्यत्र क्रियायाश्छागद्रव्येण सम्बन्धः श्रौतो, द्वितीयाश्रुत्या तस्य साक्षात्प्रतिपादनात् । श्वेतगुणस्य तु वाक्यीयः सः । तत्सामानाधिकरण्यात्तस्य निर्गुणस्य द्रव्यस्य निरधिकरणस्य गुणस्य वाऽसम्भवात् । श्वेतगुणस्य छागसम्बन्धमुपजीव्यैव क्रियासम्बन्धाच्छ्रुतिप्रतिपादितद्रव्यसम्बन्धात् वाक्यप्रतिपादितगुणसम्बन्धस्य दुर्बलत्वात्, श्वेतच्छागाभावेऽन्यगुणकच्छाग· आलम्भने, न तु श्वेतगुणयुक्तो मेषः । श्रुतिबाधापत्तेः । तस्य चालम्भे असम्भवात् । एवमेव पदार्थनिबन्धनमीमांसान्यायाप्रक्रमोऽपि । अखण्डस्फोटस्यैव भवन्मते सत्यार्थत्वेन केन कस्य बाधो भवेदिति चेत् ? अत्राहुः—अखण्डवाक्यात्स्फोटतदर्थयोर्वैयाकरणपर्यायेण पदपदार्थापोद्धाराभ्यां कल्पितपदपदार्थमादाय प्रतिनिधिव्यवस्थोपपत्तिः । व्यवहारे सत्यार्थावबोधेऽपि तत्त्वभूतेन वस्तुना व्यवहाराऽसम्भवात् व्यवहारकालेऽनिर्धारितत्वमसत्त्वेनानापकारैः पदपदार्थानां व्यवह्रियमाणत्वात् तद्बोधेऽपि पदपदार्थानां वास्तवमसत्यत्वम् । वाक्यार्थस्यापि तद्दशायां क्षणिकत्वमेव । परमार्थदशायां सर्वस्याऽपि व्यावहारिकस्यासत्यत्वादिति ।

नैयायिकास्तु—सर्वमिदं वर्णानां नित्यत्वे सम्भवेत् । तत्रैव तु प्रमाणाभावः । शब्दमात्रस्याकाशसमवायिकारणकत्वात् । भेरीदण्डसंयोगादीनां ध्वन्यात्मकशब्दे

परीक्षा

समानाधिकरणपदार्थयोरभेदान्वयः 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव' इत्यादिव्यवहाराणां गतिः पदानां तन्मतेऽसत्त्वादिति चेत् ? न । यथा पदेषु कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभागमादाय प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति व्यवहारस्तथा वाक्यघटकपदेषु । वस्तुतः पदानामसत्त्वेऽपि अपोद्धाराभ्यासकल्पितानामपारमार्थिकव्यवहारस्याऽवश्यकत्वात् । [illegible] श्रुतिलिङ्गादीनां [illegible] तन्निर्णायकानामेवो- पादाय । [illegible] तथापि व्यवहारकाले निर्धारितत्वमसत्त्वे [illegible] वाक्यार्थविचार [illegible] इति [illegible] पदार्थानां विचारप्रवृत्तिरिति [illegible] ।

नैयायिकास्तु—[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इत्यादिश्रुत्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अभिव्यक्तिः [illegible] [illegible] इति [illegible] । ० ॥

इति [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

इति [illegible]

इत्थं च पञ्चधा व्यक्तिस्फोटाः । जातिस्फोटमाह—

शक्यत्व इव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम् ।
औपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्दवत् ॥७१॥

अयम्भावः—वर्णास्तावद्वाचकाः । उक्तरीत्या च सोऽयं गकार इतिवद्, योऽयं गकारः श्रुतः सोऽयं हकार इत्यपि स्यात्, स्फोटस्यैकत्वात् । गकारोऽयं न हकार इत्यनापत्तेश्च ।

किञ्च स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयम्, न वा । आद्ये स एव गकारोऽस्तु । वर्णनित्यतावादिभिरतिरिक्तगत्वानङ्गीकारात् । तथा चाति-

---

दर्पण

इत्थमिति । पूर्वोक्तप्रकारैरित्यर्थः । *पञ्चधेति* । वर्णपदवाक्याऽखण्डपदाऽखण्डवाक्यभेदभिन्ना इत्यर्थः ।

क्रमप्राप्तं जातिस्फोटं निरूपयति, मूले—*शक्यत्व इवेति* ॥ ननूक्तरीत्या स्फोटातिरिक्तवर्णानामसत्त्वात् [illegible] वाचकत्वविचारः काकदन्तपरीक्षासमोऽत आह सारे—*अयम्भाव इति* ॥ हकारगकारयोरभेदे साधकमाह—*स्फोटस्यैकत्वादिति* ॥ तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमेन हकारात्मकस्फोटाभिन्नगकारे तदभेदावगाहिबुद्धेः प्रमात्वापत्तिरित्यर्थः ॥ *अनापत्तेश्चेति* ॥ अभेदांशे च तादृशभेदावगाहिबुद्धेः प्रमात्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

ननु वर्णात्मकस्फोटस्यैकत्वेऽपि गत्वादिविरुद्धधर्माध्यासमूलकभेदप्रतीतेर्नानुपपत्तिः । प्रामाण्यं तु तस्या [illegible] दुरापास्तमेवेत्यत आह—*किञ्चेति* ॥ उपाधिस्वाभिमतगत्वादीत्यर्थः । *आद्ये*—स्फोटे गत्वाद्यभ्युपगमपक्षे ॥ *स एव*—गत्वमेव । ननु गत्वादेर्वर्णधर्मतया भेदेन कथं तस्य तदात्मकत्वमत आह—*वर्णनित्यतावादिभिरिति* ॥ मीमांसकादिभिरित्यर्थः ॥ *अतिरिक्तेति* ॥ धर्मधर्मिणोर-

परीक्षा

इत्थमिति । पूर्वोक्ते प्रकारे । जातिस्फोटवादिमतमनुसन्धापयति—*[illegible]ति* । *जाते*—[illegible] । *[illegible]मिति* । [illegible] । ननूक्तरीत्या स्फोटातिरिक्तवर्णानामसत्त्वात् [illegible] इत्याशङ्का [illegible] इति अभिप्रायं दर्शयति—*अयम्भाव इति* । *स्फोटस्यैकत्वादिति* । [illegible]

ननु [illegible] आह—*किञ्चेति* । *आद्ये*—गत्वाद्यभ्युपगमपक्षे । *स एव*—गत्वमेव । ननु [illegible] आह—*वर्णनि-त्यतावादिभिरिति* [illegible] *अतिरिक्तेति* [illegible] ।

रिक्तस्फोटकल्पन एव गौरवम्। अन्त्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः।

वायुसंयोगवृत्ति, ध्वनिवृत्ति वा वैजात्यमारोप्य तथा प्रत्यय इति चेद् ? न। प्रतीतेर्विना बाधकं भ्रमत्वासम्भवात्। अस्तु वा वायुसंयोग एव गकारोऽपि। तस्यातीन्द्रियत्वं दोष इति चेद्धर्मवदुपपत्तेरिति कृतं स्फोटेन।

दर्पणः

भेदाभ्युपगमादित्यर्थः॥ *गौरवमिति*॥ गकारादिप्रतीतीनां गत्वादिविशिष्टगकारादिविषयकत्वेनोपपत्तिसम्भवादिति भावः। अन्त्ये स्फोटे गत्वाद्यनभ्युपगमकल्प इत्यर्थः। *विरोध इति*। गादिप्रतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः। गत्वस्यान्यधर्मस्य स्फोटावृत्तित्वेन तद्विशिष्टविषयकप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः॥

वायुसंयोगवृत्तीति॥ स्वमते ध्वनिवृत्तीति, मतान्तरे पूर्वोक्तरीत्या तादृशवैजात्यारोपेन प्रतीतिः सूपपादत्यादाह—*आरोप्येति*॥ *भ्रमत्वायोगादिति*॥ साक्षात्सम्बन्धेन प्रमात्वोपपत्तावारोपितसम्बन्धे तदुपपन्नत्वे प्रमाणाभावादिति भावः।

नन्वतिरिक्तानेकवर्णकल्पनापेक्षया तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमेव न्याय्यमत आह—*अस्तु वेति*॥ तथाच तावतैव प्रतीतेः प्रमात्पनिर्वाहेऽलं स्फोटकल्पनयेति भावः। *तस्य*—संयोगस्य। *अतिन्द्रियत्वमिति*। लौकिकविषयताशून्यमित्यर्थः। *दोषः* बाधकमित्यर्थः। प्रतिबन्दोत्तरयति—*धर्मवदिति*॥ यथा अतीन्द्रियमात्रवृत्तिधर्मत्वस्य साक्षात्काराविषयत्वव्याप्यत्वं त्वया न स्वीक्रियते, तथाऽतीन्द्रियसंयोगगतविशेषस्य मयाऽपीत्यर्थः। यदतीन्द्रियस्यैवैन्द्रियकत्वमत्यन्तासम्भवदुक्तं, तदा तादृशवैजात्यस्य स्फोटधर्मवत्त्वमपि तथैव। प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति भावः। ननु कत्वादिधर्माणामतीन्द्रियत्वेऽपि ज्ञानलक्षणया कादिप्रतीतौ तद्भाने बाधकाभाव इति चेद् ? न। ककार इति प्रत्यये, कत्वं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायेन लौकिकविषयत्वावगाहेन नोक्तप्रकारोऽसम्भवात्। 'शङ्खः पीत' इति ज्ञानानन्तरोत्पन्नः, पीतत्वं पश्यामीति प्रत्ययस्तु भ्रम एव। दोषविशेषस्य तादृशविषयतानियामकत्वकल्पनगौ-

परीक्षा

अन्त्यः—स्फोटे गत्वाद्यनभ्युपगमपक्षे।

विरोध इति। गत्वाद्यन्यधर्मस्य स्फोटावृत्तित्वेन तत्तद्धर्मप्रकारकप्रतीतीनामनुपपत्तिरिति भाव। परोक्तमनूद्य दूषयति—*वायिवति*।*असम्भवादिति*। अतिरिक्तगकारादिविशेष्यक. समवायसम्बन्धावच्छिन्नगत्वादिप्रकारकत्वेन प्रमात्वस्य न्यायादिति भावः। नन्वतिरिक्तानन्तगकारादिकल्पनापेक्षया तादृशप्रतीतीनाम्भ्रमत्वमेवास्त्वित्यत आह—*अस्तु वेति*। एतावतैव गादिविषयकप्रमात्मकप्रतीत्युपपत्तेरलं स्फोटेनेति भावः। *तस्य*—वायुसंयोगस्य। *दोष*—बाधकम्। *धर्मवदिति*। यथा भवता तादृशधर्मस्यातीन्द्रियमात्रवृत्तित्वेऽपि साक्षात्कारविषयत्वङ्कल्प्यते, तथाऽतीन्द्रियस्यापि तस्य संयोगस्य साक्षात्कारविषयत्वम्मन्तव्यमित्येवं प्रतिबन्दीवोत्तरम्। यदतीन्द्रियस्य सैन्द्रियकत्वं विरुद्धम् तदा तेषाङ्गत्वादीनां स्फोटधर्मत्वमपि प्रत्यक्षानुपपत्त्या कल्पयितुमशक्यमिति भाव।

तस्मात् सन्त्येव वर्णाः; परन्तु न वाचकाः। गौरवात्। भाट्टत्याधिकरणन्यायेन जातेरेव वाच्यत्ववद्वाचकत्वस्यापि युक्तत्वाच्च। इदं हरिपदमित्यनुगतप्रतीत्या हर्य्युपस्थितित्वावच्छेदेन हरिपदज्ञानत्वेन हेतुत्वावच्छेदकतया च जातिविशेषस्यावश्यकल्प्यत्वात्।

न च वर्णानुपूर्व्येव प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोर्निर्वाहः। घटघटत्यादेरपि संयोगविशेषविशिष्टमृदाकारादिभिरन्यथासिद्ध्यापत्तेः।

दर्पण

त्वादिति विभावनीयम्। उपसंहरति—*तस्मादिति*॥ कत्वादिविशिष्टविषयकमानस्कारानुरक्तिप्रमाणसत्त्वादित्यर्थः॥ *सन्त्येवेति*॥ स्फोटभिन्नस्फोटातिरिक्ता वर्णाः सत्त्वेनेत्यर्थः॥ *परन्त्विति*॥ किन्त्वित्यर्थः॥ *गौरवादिति*॥ तत्तद्वर्णभेदभिन्नाऽनन्तशक्तिकल्पने गौरवादित्यर्थः।

ननु तावद्वर्णगतसदृशानुपूर्वीत्वादिनानुगताऽपेक्ष्यैकत्वा एव शक्तेरनुगमात्न नानाशक्तिकल्पनागौरवमत आह—*भाट्टत्याधिकरणेति*। न्यायस्तु नानार्थे निकरणे प्रयोग। ननु नानाजातौ मानाऽभावोऽत आह—*हरिपदमिति*॥ अनुगतधर्मं विना सकलतादृशपदेष्वेकाकारतादृशप्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः। नन्वनुगतप्रतीतिमात्रस्य जातिसाधकत्वे विभुत्वादेरपि जातित्वापत्तिरतः कारणतावच्छेदकत्वादिनैव तत्सिद्धिर्वाच्या, तदभावात् प्रकृते कथं तस्य जातित्वमत आह—*हर्य्युपस्थितित्वावच्छेदेनेति*॥ कार्यतावच्छेदकत्त्वमिदम्॥ *आवश्यकेति*॥ अन्यथा तावत्पदानां तत्तदर्थोपस्थितिं प्रति हेतुतायां व्यभिचारेणासमन्वयादिति भाव॥ *प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरिति*॥ अनुगतप्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरित्यर्थः। *वर्णानुपूर्व्येति*॥ तादृशानुपूर्वीविशेषाक्रान्तेनावश्यकत्वेनेत्यर्थः॥ *निर्वाह इति*॥ तथा चावश्यकत्वमसिद्धमिति भावः। तथा चावश्यकत्वमसिद्धमिति भावः। विनावच्छेदकत्वाद्यानुपूर्व्यानुगतप्रतीतिकारणतावच्छेदकत्वयोः सत्त्वेन सूत्रविशिष्टसंयोगविशेषेण हेतुत्वमन्यथासिद्धिरिति भाव॥ *अन्यथासिद्ध्यापत्तेरिति*॥ न च सैव, प्रत्यक्षाऽऽदिप्रमाणविरोधादिति भाव।

ननु जातेः शक्यत्वं जातित्वं शक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यम्। तस्य च तदितरावृत्ति

परीक्षा

तस्मात्—स्फोटे। *सन्त्यव*—स्फोटभिन्नस्फोटातिरिक्ताः सत्त्वेन। *परन्तु*—किन्तु। *गौरवात्*। बहूनां वाचकत्वे गौरवात्। ननु वर्णत्वसामान्येनानुगममात्रगौरवाभावात् इत्यत आह *भाट्टत्याधिकरणेति*। तादृशजातिसद्भावे प्रमाणमाह—*हरिपदमित्यादि*। अनुगतप्रत्ययाभिलापेन जातिसिद्धौ विभुत्वादिनिष्ठप्रत्यक्षा विभुत्वजातिरपि स्यादित्यत आह—*हर्य्युपस्थितीति*। *आवश्यकेति*। [illegible]

[illegible]

तस्मात् सा जातिरेव वाचिका, तादात्म्येनावच्छेदिका चेति ।

ननु सरो रस इत्यादौ तयोर्जात्योः सत्त्वादर्थभेदबोधो न स्यादित्यत आह—*औपाधिको वेति* ॥ सा त्वर्थे उपाधिरानुपूर्वी, सैव जातिविशेषाभिव्यञ्जिकेति भेदः, कारणीभूतज्ञानस्येति नातिप्रसङ्ग इति भावः । उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह—*वर्णानामिति* ॥७१॥

ननु जातेः प्रत्येकं वर्णेष्वपि सत्त्वात् प्रत्येकादर्थबोधापत्तिः स्यादित्यत आह—

अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता ॥
कैश्चित् व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ॥७२॥

दर्पणः

[illegible] आह—*तादात्म्येनेति* ॥ अभेदेनेत्यर्थः । तथाच नोक्तदोष इति भावः । [illegible] आह ॥ *आत्मो-रिति* ॥ तयोः [illegible] एव [illegible] विलक्षणार्थबोधानुपपत्तिरित्यर्थः । [illegible] —*सा त्वर्थे इति* ॥ [illegible] इत्यर्थः ॥ *भेद इति* ॥ तथाच [illegible] एव [illegible] न [illegible] । [illegible] भावः । [illegible] इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

[illegible] *जातेरिति* ॥ [illegible] *प्रत्येकमिति* ॥ [illegible] इत्यर्थः । [illegible] ॥ *अर्थ-*

परीक्षा

[illegible] आह—*तादात्म्येनेति* ।

आत्मोरिति । [illegible]

[illegible]

अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिरभिव्यक्तैव जातिः स्फोट इति स्मृता। योगार्थतया बोधिकेति यावत्। एतेन स्फोटस्य नित्यत्वात्सर्वदार्थबोधापत्तिरित्यपास्तम्।

अयम्भावः—यद्यपि वर्णस्फोटपक्षे उक्तदोषोऽस्ति, तथापि पदवाक्यपक्षयोर्न। तत्र तस्या व्यासज्यवृत्तित्वस्य धर्मिग्राहकमा-

दर्पणः

बोधापत्तिरिति* ॥ तदभिव्यञ्जकवर्णसत्त्वादिति भाव ॥ *योगार्थतयेति* ॥ स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति वक्ष्यमाणावयवव्युत्पत्त्येत्यर्थः ॥ *एतेनेति* । तत्पदघटकयावद्वर्णाभिव्यक्तजातेर्वाचकत्वाङ्गीकारेणेत्यर्थ । *सर्वदा* । पदाश्रवणेऽपि । *अपास्तमिति* जातेः सनातनत्वेऽप्युक्तस्थले व्यञ्जकासमवधानात्तदभिव्यक्त्यभावेन बोधस्यापादयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥

ननु वर्णजातिस्फोटपक्षे पदघटकयावद्वर्णगतजातेर्नामैवार्थबोधकत्वमुपगन्तव्यम्। तत्र चान्त्यवर्णगतजातेरन्यवर्णानभिव्यङ्ग्यत्वात्तद्वर्ण एवाभिव्यञ्जको वाच्यः। तथा चोक्तदोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह—*अयम्भाव इति* ॥ *उक्तदोष इति* ॥ तथा च दुष्टत्वात् स पक्षो नाश्रयणीय इति भाव ॥ *तत्रेति* ॥ पदे वाक्ये च ॥ *तस्याः*—पदत्वादिजातेः ॥ *व्यासज्यवृत्तित्वस्येति* ॥ पर्याप्त्याख्यविलक्षणसम्बन्धेन वृत्तित्वस्येत्यर्थः।

ननु जातेः समवेतत्वस्यैव सार्वत्रिकतया कथमेतस्याः पर्याप्तत्वमत आह—*धर्मिग्राहकेति* ॥ धर्मवती जातिस्तद्ग्राहकं मानं पदत्वस्य वा वाक्यत्वस्य वाचकत्वाऽनुपपत्तिस्तदसिद्धत्वादित्यर्थः। प्रत्येकवर्णविश्रान्ततज्जातेर्वाचकत्वस्योक्तरूपणव्यक्तिस्थैतावन्मात्राद्वाचकत्वानुपपत्त्या कल्प्यमाना पदत्वादिजातिर्यदि पुनः प्रत्येकविश्रान्ता स्यात्, तदा तदसिद्धिरेव न स्यात् वाचकत्वाऽनुपपत्तेरपरिहारात्तदनन्यसाधकमेव तत्पर्याप्तत्वसाधकमेवं चानेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्यत्वस्याप्यनेकव्यक्तिपर्याप्तत्वस्यार्थ इति भावः।

परीक्षा

ति* । *प्रत्येकवर्णेषु* । पदान्तर्गतेषु तद्वर्णेषु । *वर्णव्यक्तिभिरिति* । आनुपूर्वीविशेषावच्छिन्नवर्णव्यक्तिभिरित्यर्थः । *योगार्थतया*—स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति योगार्थतया । *एतेन* । तत्तत्पदघटकयावद्वर्णाभिव्यङ्ग्यत्वविशिष्टजातेर्बोधकत्वस्वीकारेण । *स्फोटस्य*—जातिरूपस्य ।

वर्णस्फोटपक्ष इति । तस्मिन्पक्षे वर्णगतजातेर्बोधकत्वं वक्तव्यम्, तथा चान्त्यवर्णगतजातेरन्यवर्णाभिव्यक्त्यनभिव्यक्तत्वात्तद्वर्ण एव तज्जात्यभिव्यञ्जकतया वाच्यस्तत्र इति भाव । *तत्र*—पदवाक्ययोः । *तस्याः*—जातेः, व्यासज्यवृत्तित्वस्य तद्धर्मिग्राहकमानेन प्रसिद्धम्। व्यासज्यवृत्तित्वं तु जातेर्नास्ति। तस्या व्यासज्यवृत्तित्वसाधकत्वात् *धर्मिग्राहकमानेति* । इमां जातिं तद्ग्राहकमानस्य वाक्यवाचकत्वानुपपत्तिजन्यत्वादित्यर्थ । एतेन जाते समवायसम्बन्धेनैव तत्र वृत्तत्वम्

ननु का सा जातिरत आह—

सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ॥
सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः ॥ ७३ ॥

प्रतिभावं प्रतिपदार्थम्। सत्यांशो जातिः, असत्या व्यक्तयः। तत्तदुपाधिविशिष्टं ब्रह्मैव जातिरिति भावः। उक्तञ्च कैयटेन "सत्यासत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः" इति। "ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दतत्त्वमथवा जातिः" इति च।

दर्पणः

पुरुषार्थेऽनुपयोगित्वादित्याशङ्क्य समाधानान्तरतया मूलमवतारयति—*ननु का सेति*। सा वाचकत्वेनाभिमता जातिः केति योजना। *सत्यांश इति*। सत्यत्वं कालत्रयाबाध्यत्वं, तद्विपरीतमसत्यत्वम्। सत्यत्वमभिप्रायमाह—*तत्तदुपाधीति*। तत्तद्वस्तूपलक्षितमित्यर्थः। परमार्थसत्यत्वे ब्रह्मणो वैशिष्ट्यासम्भवात्। अत एव आत्मत्वादीनां तत्तद्रूपावच्छिन्नब्रह्मरूपतेति बोध्यम्। *जातिरिति*। तत्तद्व्यवहारविषय इत्यर्थः। *असत्योपाधीति*। व्यक्तीनामुपाधित्वं च, वस्तुत एकस्या अपि नानाप्रतीतिजनकत्वं तदवच्छिन्नं तदुपलक्षितमित्यर्थः। *द्रव्यशब्देति*। सत्तादिशब्देत्यर्थः। गुणगतजातेरप्युपादानतया द्रव्यात्मको यः शब्दस्तद्वाच्यमित्यर्थः। मीमांसकैः शब्दस्य द्रव्यत्वाङ्गीकारात्। *शब्दस्वरूपतेति*। स्फोटात्मकशब्दस्वरूपतेत्यर्थः। "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इति श्रुतेः।

अयमाशयः—"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादितैत्तिरीयकश्रुतौ ब्रह्मणो जगदुपादानत्वश्रवणात्कार्यस्य उपादानाभिन्नत्वस्य लोकप्रसिद्धत्वात्कार्यकारणयोरपि स्वाभिन्नोपादानाभिन्नत्वेन घटत्वाभिन्नत्वे सुख्ये पृथक्प्रतीयमानजगतो, "नेह नानास्ति" इति श्रुत्या बाधे कृते, बाधितार्थप्रतीतेरविद्यात्मकतैकनिबन्धनत्वेनावशिष्यमाणब्रह्मण सद्रूपस्य साक्षाज्ज्ञानुभवादयस्यैव लक्षणोऽभूतरूपतामानेर्निरूप-

परीक्षा

यति—*सत्यासत्याविति*। *सत्यम्*—कालत्रयाबाध्यम्। तद्विपरीतमसत्यम्।

जीवे ब्रह्मात्मकत्वे तत्त्वैकत्वात्पदेऽपि सत्यव्यवहारापत्तिरित्यत आह पर्यवसितार्थमाह—*तत्तदुपाधीति*। *विशिष्टम्*—उपलक्षितम्। जगत्कर्तृत्वादिकमप्युपलक्षित एव। जाति जातिपदव्यवहार्यं। व्यक्तीनामुपाधित्वञ्च—यथा जपाकुसुमसन्निधाने लोहितः स्फटिक इति व्यवहारो जपाकुसुमे उपस्वसमीपवर्त्तिनि स्वनिष्ठं धर्ममादधातीत्युपाधिरिति व्युत्पत्त्या स्वसमीपवर्त्तिविशेष्यकस्वनिष्ठधर्मप्रकारकप्रतीतिजनक उपाधिव्यवहारस्तथा व्यक्तीनां नानात्वात्तदुपश्लेषेण वस्तुत एकस्यापि ब्रह्मणो नानात्वप्रकारकप्रतिभासजनकत्वेन द्रव्यशब्देति द्रव्यप्रतिपादकघटपटादिशब्दस्येत्यर्थः। यद्वा—द्रव्यात्मको य शब्दस्तद्वाच्यमित्यर्थः। तेन गुणादिगतजातेरपि सङ्ग्रहः। मीमांसकमते—शब्दस्य द्रव्यरूपत्वात्। *शब्दरूपतया*—वाचकशब्दरूपतया स्फोटात्मकशब्दरूपतया च।

अयम्भाव—द्वयोरपि वाच्यवाचकयोरुपाध्युपलक्षितब्रह्माभिन्नतया शास्त्रस्य वाच्यवाचकज्ञानाय प्रवृत्ते "नेह नास्ति" इतिवाक्यसहायेन वस्तुतस्तयोपाधिव्यवच्छेदे

अयम्भावः—"नामरूपे व्याकरवाणि" इति श्रुतिसिद्धा इय सृष्टिः। तत्र रूपस्येव नाम्नोऽपि तदेव तत्त्वम्। प्रक्रियांशस्त्वविद्याविजृम्भणमात्रम्।

उक्तञ्च वाक्यपदीये—

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते।

दर्पणः

तत्र शब्दोपादानत्वस्य तन्त्रान्तरे गगनादौ प्रसिद्धेः कथं ब्रह्मणस्तदुपादानत्वमित्याशङ्कायामाह—*अयम्भाव इत्यादि*। *नामरूपेति*। "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति श्रुतिसिद्धेत्यर्थः। *इयमिति*। नामरूपात्मकप्रपञ्चस्य सृष्टिरित्यर्थः। *तत्रेति*। सृष्टिद्वयमध्ये। *रूपस्येवेति*। आकाशाद्यात्मकार्थस्येवेत्यर्थः। *नाम्न इति*। तद्वाचकशब्दस्यापीत्यर्थः। *तदेव*—ब्रह्मैव। तत्त्वमुपादानमित्यर्थः। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन" इत्यादिश्रुतेः। शब्दतन्मात्राकाशोपादानपर्यन्तमानादृयोरप्युपादानं ब्रह्मैव। अत एव तयोः परस्परमभेदसिद्धिः। [illegible] न च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे विकारित्वापत्तिः। जगदेतद्विवर्तते' इति वदता मूलकृतैव समाहितत्वात्। तथाच व्यावहारिकप्रातिभासिकपदार्थनिरासेन शून्या ब्रह्मैव परिशेषीक्रियते इति प्रागुक्त एवार्थः।

ननु शब्दात्मकस्य सर्वस्यैव मिथ्यात्वे कथं स प्रत्ययो लोकानामत आह—*प्रक्रियांशस्त्विति*। प्रकृतिप्रत्ययप्रकोशादिव्यवहारांशस्त्वित्यर्थः। *अविद्येति*। मलिनसत्त्वाज्ञानविलास एवेत्यर्थः। तथाच ब्रह्माऽभिन्नत्वेनाऽसत्यानामपि तेषां सार्थकत्वेन प्रतीतिरविद्यानाशाऽनन्तरमेवेति। न यावदविद्यानाशस्तावत् तन्निवृत्तिरिति भावः। यद्वा ननु तादृशाद्वैतज्ञाने कथं शास्त्राणामुपयोगोऽत आह—*प्रक्रियांश इति*। प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनं त्वित्यर्थः। *अविद्येति*। तथाच प्रकृतोऽनादिव्यापेन शास्त्राणामुपयोगो, न तु तज्ज्ञाने साक्षादुपयोग इति भावः। *अविद्यैवोपवर्ण्यते इति*। वाक्यपदीयाऽग्रतरम्—

उपायाः शिक्ष्यमाणानां बालानामुपलालनाः।

असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते॥

इति श्लोकः। "अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वम्" पूर्वार्धम्—

परीक्षा

[illegible] यथा "सर्वेषु भूतेषु [illegible]" इति स्मृते। *शब्दतत्त्वमिति*। अत्र शब्दपदं रूपस्याप्युपलक्षणम्। *इयमिति*—नामरूपात्मिका। *तदेव* ब्रह्मैवेति। *तत्त्वम्* उपादानम्। ननु श्रुतौ—"अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति। [illegible]। "सूक्ष्मेव [illegible]" "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुः" इति श्रुतावपि प्रसिद्धम्।

ननु ब्रह्मण [illegible] इति [illegible] आह—*प्रक्रियांशस्त्विति*। प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पना [illegible] [illegible] [illegible]।

अत [illegible] आह—*[illegible]* अत्र पूर्वार्धमुपलक्षणम्। [illegible]

समारम्भात्तु भावानामनादि ब्रह्म शाश्वतम् ॥ इति ॥

ब्रह्मैवेत्यनेन, "अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः", "तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वम्" "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतिसिद्धं स्वपरप्रकाशत्वं सूचयन् स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोट इति यौगिकस्फोटशब्दाभिधेयत्वं सूचयति। निर्विघ्नप्रचारायान्ते मङ्गलं स्तुतिनति-

---

दर्पणः

घटादिदर्शनाल्लोकः परिच्छिन्नोऽवसीयते ॥ इति ॥

तदर्थस्तु यथा घटादिकं दृष्ट्वा लोको विश्वप्रपञ्चः परिच्छिन्नः किञ्चिदिष्टकारणतानिरूपकत्वेनानुमीयते, एवं भावानामाकाशादीनाम्। *समारम्भादिति*। सम्यगारम्भो जननं यस्मात्। भावप्रधानश्च निर्देशः। तदुत्पत्तिहेतुत्वादित्यक्षरार्थः। भावोपादानत्वादिति यावत्। तादात्म्येन वा हेतुः। *अनारम्भादिति*। शाश्वतं नित्यमपि ब्रह्म आदिमत्त्वकारणमिवाऽवसीयत इत्यनुषज्यते। परिणाम्युपादानत्वे तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने विकारित्वप्रसङ्गशङ्का। वस्तुतो न तत्प्रसक्तिर्विवर्त्तोपादानताया घटाद्याकाराद्रज्ज्वादौ प्रातिभासिकभुजङ्गस्येवेति भावः। "अनादि ब्रह्म शाश्वतम्" इति पाठस्त्वन्यतरविशेषणोपादानवैयर्थ्यापत्त्या नादरणीयः।

ननु नाशेऽपि ब्रह्मस्वरूपांशस्य प्रायशो दर्शनात् पुरुषार्थानुपयोगित्वभेदज्ञानसत्त्वादलंपर्य्यन्तेन आह—*ब्रह्मैवेति*। तथाच प्रकृते ब्रह्मणस्य स्वप्रकाशत्वमङ्गलत्वान्नौचित्यानुपपत्तिरिति भावः। "तमेव भान्तम्" इत्यस्य—

"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः" इति पूर्वार्द्धम्। श्रुतेरनुरूपम्—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्।

इत्यादिस्मृतेरपि। *स्वपरप्रकाशकत्वमिति*। तत्र परप्रकाशकत्वे मानमुक्तम्। स्वप्रकाशकत्वं च स्वविषयप्रकाशविषयत्वे सति प्रकाशरूपत्वम् स्वावच्छिन्नज्ञानाविषयत्वमिति यावत्। "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुत्या ब्रह्मणो नित्यज्ञानानन्दस्वरूपत्वप्रतिपादनात् प्रकृतश्रुतिः।

स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम।

इति स्मृतिश्च स्वप्रकाशत्वे, पराप्रकाश्यत्वे च "न तद्भासयते सूर्य्यः" इत्यादि स्मृतिश्च मानमभिप्रेत्यैवमनुसन्धेयम्। *सूचयतीति*। स्फोटस्य प्रकाशरूपो व्याप्यत्वं बोधयतीत्यर्थः। तथाच जातिस्फोटवादिमते उपाधिनिरासद्वारा शब्दब्रह्मणः स्वप्रका-

परीक्षा

पूर्वार्द्धन्तु—

घटादिदर्शनाल्लोकः परिच्छिन्नोऽवसीयते इति

यथा घटादिदर्शनाल्लोको विश्वप्रपञ्चः परिच्छिन्नः [illegible] अवसीयते। [illegible]

[illegible]

रूपमाह—*पूर्णात्मने इत्यादिना* ॥ ७४ ॥

अशेषफलदातारमपि सर्वेश्वरं गुरुम् ॥
श्रीमद्भूषणसारेण भूषये शेषभूषणम् ॥ १ ॥
भट्टोजिदीक्षितैः श्रेष्ठैर्निर्मिताः कारिकाः शुभाः ॥
कौण्डभट्टेन व्याख्याताः कारिकास्ताः सुविस्तरम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणरङ्गोजिभट्टाऽऽत्मज-
कौण्डभट्टकृते वैयाकरणभूषणसारे स्फोटवादः ॥
समाप्तोऽयं ग्रन्थश्च ।

दर्पणः

शास्त्रान्तरेण पुरुषार्थोपयोगित्वेऽपि ज्ञाने व्याकरणस्योपयोग इति सिद्धम् । नास्तिकोऽपि मते अनयोरुपयोगस्तयोरसत्त्वादिति प्राक् । *निर्विघ्नेति* । अप्रतिबन्धस्यान्यस्य पारायणेत्यर्थः ॥ *मन्ते* । ग्रन्थावसाने । *मङ्गलमिति* ॥ मङ्गलात्मकं तदित्यर्थः । "मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते" इति भाष्यकारोक्तमुक्तेरिति भावः । पूर्वोक्तमङ्गलस्यान्ते [illegible] वा तेन रूपेण समाप्तिप्रतिबन्धक[illegible]रेकत्वादित्यपि [illegible] इति बोध्यम् ॥ ७५ ॥

ज्ञात्वा श्रीफणिभाष्यवाक्यमतुलं नैयायिकोक्तीरपि
मीमांसानयमाकलय्य च मया सम्यक्कृते दर्पणे ॥
अस्मिन् भूषणसारतां [illegible]
[illegible] ॥ १ ॥
कार्णाटे कर्मगिरौ धरासुरवरः श्रीवल्लभः कोविदो
वेदान्तेषु [illegible] ॥
तत्पुत्रो हरिवल्लभः समकरोत् [illegible]
श्रीमद्भूषणसारदर्पणमिमं मोदाय विद्यावताम् ॥ २ ॥
[illegible] ॥
[illegible] मया ॥ ३ ॥
[illegible] मे ।
[illegible] ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्कूर्माचलाभिजनोपाध्यायोपनामकश्रीवल्लभात्मजहरि-
वल्लभविरचिते भूषणसारदर्पणे स्फोटवादः समाप्तः ॥

परीक्षा

[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ ७५ ॥

इति स्फोटनिरूपणम् ।

इति [illegible]
[illegible]
[illegible] समाप्ता । शुभमस्तु ।

श्रीरामाय नमः।

श्रीमद्दुर्बलाचार्यापरनामकृष्णमिश्रकृत—

भूषणसारव्याख्यायाम्—

धात्वर्थनिर्णयः।

पद्मा प्रतिपदं नित्यमखण्डं वाच्यवाचकम्।
जगतां प्रकृतिः स्फोटः पदमन्यत्प्रकल्पितम्॥१॥

श्रीलक्ष्मीति। रूपिणमिति। ताच्छील्ये णिनिः। "रसादिभ्यश्च" इति मतुप्विधानस्यान्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थत्वात्। लक्ष्मीरमणस्य स्फोटरूपत्वोक्तिः स्वशास्त्रतत्त्वसूचनाय। यतः स्फोटरूपात्तत्त्वं जगद्विवर्ताकारं भवति। तदुक्तं हरिणा—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥ इति।

अत्र परावाक् स्फोटशब्देनोच्यते, सैव शब्दब्रह्मेत्युच्यते। शब्दतत्त्वं शब्दस्य पारमार्थिकं स्वरूपं स्फोटस्यैव मुख्यशब्दतया तस्य च ब्रह्मात्मकत्वात्। अक्षरं नाशरहितत्वादक्षरं शब्दब्रह्मैव। तत्तत्पदार्थरूपेण विवर्तते, यथा रज्जुः स्वयमविकृतैव सती मायया सर्पाकारेण विवर्तते। तत्त्वादप्रच्युतमेकं ब्रह्म—असत्यामिव रूपतां प्राप्नोति। यतः शब्दस्वरूपाज्जगद्रूपा विकाराः क्रियन्ते इति तदर्थः। तात्त्विकोऽन्यथाभावः परिणामः। अतात्त्विकोऽन्यथाभावो विवर्तः। *धीरम्*—धीवाम्। *शेषेति*। शेषसम्बन्धिनो शेषस्यार्थस्य लाभार्थमित्यर्थः। *द्वैतेति*। द्वैतवाद एव ध्वान्तं—भ्रमः, तन्निवारणमेव फलं यस्याः। द्वैधो भावो यस्यां तादृशी, वाग्देवता सरस्वत्येव पुरुषार्थं ददातीति भावः। द्वैतस्य ध्वान्तत्वं तु अविद्यायां सत्यामेव। द्वैतबुद्धेः 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादिश्रुत्या अद्वैतस्यैव तात्त्विकत्वात्। *दुण्टिमिति*। प्रणमेत्यत्रान्वयः। *धीरनीति*। फणिनः स्मरणं तु प्रकृतशास्त्रनिर्मातृत्वेनाभ्यर्हितत्वात्। अस्माभिः—भट्टोजिदीक्षितैः। एतेन भट्टोजिदीक्षितकृता एता कारिका इति सूचितम्।

अस्य शब्दस्य वाक्यरूपस्य वाक्ये क्रियायाः प्राधान्यात् क्रियावाचकस्य धातोरर्थं प्रथमतो निरूपयति—*फलव्यापारयोरिति*। फलादिव्यापारस्य धात्वर्थत्वमाह—*व्यापारस्त्विति*।

ननु यथा [illegible] भवति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पारमार्थिकस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शब्दस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सिद्ध भवति [illegible]

ननु किमिदं वा या क्रिया [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] यदा यथा [illegible] [illegible]

पन्नमिति भावः । *पचति पाक इति* । पाक इत्यत्र क्रियान्तराकाङ्क्षाऽस्ति, नतु पचती-त्यत्रेत्यर्थः । *तया चेति* । क्रियान्तराकाङ्क्षाया अनुत्थापिका पचतिशब्दोपात्तक्रिया अनुत्थापकतावच्छेदकं रूपं पचत्यादिशब्द-, सद्वत्त्वं तच्छब्दबोध्यक्रियायामस्तीति लक्षणसङ्गतिः । क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकरूपवत्त्वमिति तु नोक्तम् । पचतीति शब्दस्य क्रियात्वाभावेन स्वक्रियाभिन्नक्रियात्वरूपक्रियान्तरत्वासम्भवात् । *तदूपत्वमि-ति* । इदमेवासत्त्वभूतत्वमित्यर्थः । अन्यथा सङ्ख्याकारकाद्यनन्वयित्वमसत्त्वभूतत्व-मित्युक्तौ 'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ कारकान्वयित्वदर्शनात् । 'हतशायिका श-य्यन्ते' इत्यादौ सङ्ख्यान्वयित्वदर्शनाच्चाव्याप्तिरिति भावः । *एतदेव – एतादृशमसत्त्व-भूतत्वमेव । *तिङ्पदैरिति* । यद्यपि क्रियाप्रधानं यत्तदाख्यातमिति निरुक्तप्राभा-कारादिमते पथितव्यमित्यादीनामसत्त्वरूपमाख्यातत्वमेव । तथापि पथितव्यमित्य-त्रापि अस्ति भविष्यतीत्यादिक्रियासम्बन्धस्य सम्भवात् क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकमसत्त्व-भूतो भावः तिङ्पदैरेवोच्यते, इत्यत्र न विवाद इति भावः । वर्जनादिक्रियावाचिना-मपि हिरुगादीनां क्रियान्तराकाङ्क्षादर्शनात् न साध्यक्रियाभिधायित्वम् । क्रियाप्रधा-नत्वव्यवहारस्तु क्रियामात्रविशेषणत्वात् ।

ननु व्यापारसामान्यं प्रति धातुसामान्यस्य वाचकत्वे सर्वत्र सकलव्यापारबोधा-पत्तिरत आह-*अयं चेति* । *बुद्धिविशेषादीनामिति* । फूत्कारादीनामनन्तत्वात्फू-त्कारत्वादिकं शक्यतावच्छेदकम् । फूत्कारत्वादीनामप्यनुगमको बुद्धिविशेष एव सर्वत्र व्यापार इति बुद्धेरेकत्वादिति भावः ।

ननु एका क्रियेति व्यवहारः कथमत आह-*गुणभूतैरिति* । क्रमोत्पन्नानां व्या-पाराणां समूहः क्रिया । स च समूहः गुणभूतैः स्वावयवीभूतैः फूत्कारादिव्यापारैर्युक्तः ।

ननु क्षणनश्वराणां व्यापाराणां समुदायोऽसम्भवीत्यत आह-*बुद्ध्येति* । एकत्व-बुद्ध्या प्रकल्पितो भेदरूपः समूह इत्यर्थः । क्रमिकाणां व्यापाराणां समूहे बुद्धिपरिक-ल्पितमेकत्वमाश्रित्य एकत्वव्यवहार इति भावः ।

तार्किकमते स्वरूपसम्बन्धविशेषस्याश्रयत्वस्याश्रयरूपतया नानात्वादत आह-*तत्तच्छक्तिरूपमिति* । अखण्डधर्मरूपमित्यर्थः । सप्तैव पदार्था इति वैशेषिकपरिभा-षामूरीकृत्याश्रयत्वस्याश्रयस्वरूपत्वस्वीकारे स्वस्यैव धर्मत्वं धर्मित्वं चेत्यनुभवाविरु-द्धम् । तार्किकैरपि प्रतियोगित्वादीनामतिरिक्तत्वस्वीकारेण सप्तैवेति नियमाभावाच्च । अस्तु वा आश्रयत्वं जातिः, यथा एकस्मिन् घटे नष्टे घटान्तरे घटत्वम-वतिष्ठते । व्यक्त्यन्तरे आश्रयत्वस्याप्यवस्थानसम्भवात् । जननेन यत् प्राप्यते या सा जातिरिति भाष्यमते जातेर्नित्यत्वमिति नियमाभावाच्च । किञ्चाकृतिरेव शब्दार्थ इति मते अभावत्वगगनत्वादिकमपि जातिरेव । यथा घटत्वजातिरनेकघटदर्शनादेव कालैर्निर्धार्यते । एवमाश्रयत्वेऽपि अनयोः कर्तृकर्मणो प्रतीतेः सम्भवादित्यत्राशयः । *आश्रयादिति* । कर्त्रादिष्वन्तरा व्यापाराद्यसम्भवात् ।

ननु शाब्दिकमते आदेशानामेव वाचकतया लकाराणां कथं वाचकत्वेत्यत आह-*बोधकतारूपमिति* । तत्तत्स्थानित्वेन निवादिस्थानित्वेन तार्किकमतं शङ्कते-*नचे-ति* । *अयोगादिति* । कृतेरपि व्यापारविशेषत्वादिति भावः । *अथेति* । मण्ड-नमिश्रमते फलमात्रं धात्वर्थः, भावनाऽऽख्यातार्थः । आख्यातार्थभावनाश्रयत्वादेव कर्तृत्वम् । *कृतावगतानि* । तथापि कृत्यादिपदस्य कत्र्यादिपरत्वापत्तौ व्यापारत्वाव-च्छेदकत्वापत्तेरिति भावः । ननु तत्र "कर्तरि कृत्" इति सूत्रं मानमत आह-*एः कर्मणी

त्यनेनेति* । तत एव कर्त्रादिपदस्यानुवृत्तेरिति भावः । अलब्धलाभो योगः, लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ।

ननु पाचको देवदत्त इत्यादिसामानाधिकरण्यानुरोधात् कृतां कर्तृवाचकत्वमित्यारुचेराह—*अपिचेति* । यत्नार्थकत्ववादिनो नैयायिकानधिकृत्य मीमांसकमतं दूषयति—*मीमांसकानामिति* । *कृदादिवदिति* । यथा कृदादौ भावनाऽऽक्षिप्यते, तथेहाऽस्त्विति भावः । तथासति शाब्दबोधस्य सति न स्यादिति प्रत्ययार्थत्वाभावादित्यर्थः । *आक्षिप्तव्यक्तेरिति* । जातिशक्तिवादिनामाक्षेपेण व्यक्तेर्बोधात् । *कर्तुरपीति* । पचतीत्यस्य पाचक इति विवरणात् ततः विवरणम् ।

नन्वेवं सर्वत्र विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वोच्छेद इत्यरुचेराह—*किञ्चेति* । *अभेदान्वयेति* । अन्यथान्यस्मिन्नपि पचति देवदत्तः पचतीति प्रयोगापत्तेरिति भावः । *तथात्र नास्तीति* । कर्तृवाचकत्वसाधकं सामानाधिकरण्यं नास्तीत्यर्थः । *इत्यादावपीति* । तस्मान्नामार्थधात्वर्थयोर्नामार्थयोश्च साक्षाद्भेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयो नास्तीत्येव परेषां नियम इति भावः । *पिङ्गाक्ष्यादीति* । पिङ्गे अक्षिणी यस्या इति षष्ठ्यन्तेन विग्रहे "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेन षष्ठ्यर्थसमासविधानात्पिङ्गाक्षिसम्बन्धि इत्येवार्थः स्यादतो गवादिसामानाधिकरण्यानुरोधात्सम्बन्ध्याक्षिप्तसम्बन्धिसमासार्थसिद्धान्तासङ्गतिः । आक्षेपेति सम्बन्धिनमादायैव सामानाधिकरण्यसम्भवादिति भावः । *षष्ठ्यर्थ एवेति* । अन्यपदार्थे इत्यत्र पदं सुप्तिङन्तम् । पदे च प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यादन्यविभक्त्यर्थ इति लभ्यते इति भावः । *द्रव्यानुक्तेरिति* । एतच । उक्तोदापत्तिरित्यत्र हेतुः । *अरुणयेति* । तन्मते जातिरेव शब्दार्थत्वात्स्ववाक्योपात्तद्रव्ये गवि उक्तरीत्या आक्षेपेण इदं तिङो वाचकत्वाभिधानम् । *फले प्रतीति* । एतच्च कर्तृप्रत्ययस्थले । पक्व इत्यादौ तु व्यापारं प्रति फलस्यैव प्राधान्यम् । एतदर्थमेव फलव्यापारयोः पृथक् शक्तिरुक्ता, ननु फलावच्छिन्ने व्यापारे । *कर्त्रेति* । विशेषणमित्यनुषज्यते । *समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति* । एतेन शब्दान्तरानुसन्धानप्रयुक्तलाघवं दर्शितम् । *तथाचेति* । कर्त्रोपस्थितिविषयतया कर्त्रादौ, तत्र प्रकारतया संख्याबोधः । *इतराविशेषणत्वेति* । इवार्थसादृश्ये चन्द्रस्य विशेषणत्वान्न तत्र संख्यान्वयः । *इदमपि*—कार्यकारणभावलाघवमपि । *तत्र*—धातोरिति पदं च । *तत्रैव*—व्यापारे एव । *तदन्वयः*—कालान्वयः । *कर्तृकर्मणोरेवेति* । समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति भाव. । *प्रयोगापत्तिरिति* । फलरूपव्यापारस्य वर्तमानत्वादिति भावः । वचनविरोधमुक्त्वा युक्तिविरोधमप्याह—*अपिचेति* । तमित्यादि कर्माध्याहारे दोषमाह—*भाष्यसिद्धेति* । भाष्यसिद्धलौकिकवाक्यतेत्यर्थः । "एकतिङ् वाक्यम्" इति वार्तिकं तु निघातमात्रविषयकमिति भावः । यद्यपि तिङन्तद्वये एकवाक्यताभावादेव निघाताप्राप्तावनिङ्ग्रहणं व्यर्थमित्युक्तं भाष्ये, तथापि पचतिभवतीत्यत्र पाको भवतीत्यर्थकत्वैकवाक्यता भाष्य एव स्वीकृतेति भाव. । किञ्च भिन्नवाक्यतां स्वीकृत्य निर्वाहेऽपि अध्याहारस्याभावत्रिकतयाऽपाक्षीद् देवदत्तोऽवेहीत्यत्र कदाचित् द्वितीयापि स्यादिति बोध्यम् । वाक्यार्थस्य कर्मत्वात्र द्वितीयेति असम्भवदुक्तिकत्वादन्यत्र निराकृतम् । अध्याहारे युक्तिविरोधमप्याह—*उत्कटेति* । 'पश्य देवदत्तो गायति' इत्यादावश्रवणमाने अध्याहारादिना निर्वाह. सम्भवति । तार्किकाणां तु शृणु देवदत्तो गायतीति　　　तेरेव । फले कर्तुरन्वयवारणायाह—*भावनात्वावच्छिन्नेत्यादि* ।

ननु नाशरूपव्यापारस्य नित्यत्वात्सर्वदा नश्यतीति प्रयोगापत्तिरत आह-*घटो नश्यतीत्यत्रापीति* । ननु नाशसामग्री नाशोत्पादको व्यापारः, तस्य घटादावभावात् घटादेः कर्तृत्वानापत्तिरत आह—*प्रतियोगित्वमहिम्नेति* । समानदेशकालवृत्तित्वसम्बन्धेन नाशसामग्रीविशिष्टप्रतियोगित्वमित्यर्थः । नातो मुद्गरप्रक्षेपादिरूपव्यापारमादाय देवदत्तो नश्यतीति प्रयोगः । यद्यपि प्रागभाववत् ध्वंसोऽपि कपालादिवृत्तिरेव, न घटादिवृत्तिः, तथापि प्रतियोगित्वरूपव्यापारो घटादावस्त्येव । *तद्वत्त्वे इति* । सामग्रीरूपविशेषणाभावप्रयुक्त एव विशिष्टाभाव इति भावः । एवं चोक्तदोषवारणाय उत्पत्तेरप्याख्यातार्थत्वमिति तार्किकोक्तं नादर्तव्यम् । *ज्ञानेच्छादीति* । अत्र कस्या घटः सम्बन्धो विषयता । अत एव फलव्यापारयोर्भिन्ननिष्ठत्वात्सकर्मकत्वम् ।

मनोयोगादिरूपव्यापाराभावादीश्वरो जानातीति प्रयोगानापत्तिरत आह-*अन्यत्र आश्रयत्वेनैवेति* । यद्यपि व्यापारसमुदायस्वरूपक्रियायास्तमाश्रयतायां न संभवति तथापि 'तत्तत्कालिकानां राशौ क्रिया' इत्यादि वक्ष्यमाणरीत्यात्रापि आरोपो बोध्यः । *फले तङिति* । अत्र तङ् परस्मैपदिभ्य इत्यत्र उपसर्गप्रयुक्तश्च ग्राह्यः । तेन एधते निविशते इत्यादौ नातिव्याप्तिः । यद्यपि शबाद्यभावेऽपि लिङादौ कर्तृबोधः । गच्छ इत्यादौ च तिबाद्यभावेऽपि कर्तृबोध इति तुल्यत्वाद्विनिगमनाविरहाच्छबादीनां वाचकत्वं संभवति, तथापि गच्छेत्यादौ 'यः शिष्यते' इति न्यायेन बोधास्तिबादीनामेव वाचकत्वम् । यद्यपि नित्यशब्ददर्शने गच्छेत्येव बोधकम्, तथापि प्रक्रियादशायामादायैवात्र सर्वो व्यवहारः । एतद्भिन्नादीनामपि क्वचित्कर्माद्यबोधकत्वं नास्तीत्याशङ्क्य-*अन्वे-यमितिः* । *सामान्यविशेषज्ञानेनि* । तत्र 'वयस्थिवताम्' इत्यादिनोक्तम् । *सार्वधातुकेति* । तेन सज्जते इत्यादेर्निरासः । भावसाधारणो विधिः भावकर्मसाधारण्येन विहितः "सार्वधातुके यक्" इत्यादि । *प्रामाकरादीन्प्रति* । तन्मते फलानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । कृतिरूपा भावना आख्यातार्थः । साऽपि लिङादीनामेव वाच्या । तथापि भावनामात्रमप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः । प्रवर्तकत्वं च लिङ् लोट् तव्यादीनामेवेति भावः ।

अत्र मीमांसकाः-धातुना सिद्धो भावो दानयागादिरुच्यते । तदुक्तं साध्यत्वं तु नाख्यातेनोच्यते इत्याख्यातार्थो भावना । तदाहुः-धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येतान लभ्यते, तथापि सर्वसाधारणरूपेणैवाभिधीयते इति यत्न एव भावना । पचतीत्यस्य पाके यतत इतिप्रतीत्या यत्नस्य धात्वर्थस्याभावात् रथो गच्छतीत्यादावाश्रयत्वस्यैव भावना, तस्यात्र साध्यत्वरूपत्वेन भानस्य पर्यवसानं सन्तीत्यादौ शाब्दिकैरपि स्वीकारादित्यन्ये ।

सा चेयं सर्वाख्यातवाच्या अर्थभावनेत्युच्यते इति वदन्ति, तान् दूषयति-*व्यापारो भावनेति* । धात्वर्थस्य सिद्धरूपत्वाभावाद्व्यापार एव भावनेति भावः । साधना सकर्मिकैव क्रियान्वयिकर्मिकेति । भेदे सत्यपि साध्यत्वाविशेषाद्भावनाव्यापारयोरभेद इति पुनरत्र । *अयत्नानाम्-यत्नभिन्नानाम्* । भावनाशब्देन यत्नस्यैव शास्त्रान्तरे प्रसिद्धतया फूत्कारादिसंग्रहार्थं व्यापार इत्युक्तमिति भावः । *नचैवमिति* । व्यापारत्वस्योपाधित्वेन शक्यतावच्छेदकत्वासंभवात् फूत्कारत्वादीनां चाननुगतत्वात् फलानुकूलो यत्र यत्र धात्वर्थः । कृतित्वं शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः । एतच्च तेषां मतम् । व्यापारो धात्वर्थः, कृतिराख्यातार्थ इति तु तेषां सिद्धान्तः । अत एव नैयायिकमतनिरासाय रीतिरित्युक्तम् । नैयायिकमतखण्डने विवक्षिते त्वित्थं व्या-

[illegible]न्नेयम् । [illegible]भावनया [illegible] । तत्र धात्वर्थस्य [illegible]
परिच्छेदावच्छिन्ना धात्वर्थ इति नाह ।
ननु [illegible]मनुपपन्नम् । [illegible]
[illegible]न घटमिति• । •व्यापारव्यादीति• । ननु
[illegible] । आदिना [illegible] व्यापारत्वं [illegible]
[illegible] इत्यर्थः । [illegible] ।
•[illegible]ति• । [illegible] धात्वर्थतया [illegible] ।
[illegible] धात्वर्थ [illegible] द्वितीया स्यात् ।
•भावनया [illegible] इति• । [illegible] धात्वर्थ इति [illegible] आह ।
व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावात् । [illegible] ।
[illegible] इत्यर्थः । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible]

[illegible]

व्यापारबोधित्वलाभादिति भावः। *नैयर्थ्यापत्त्येति*। अत एव तद्विरोधः। *व्यापारेति*। पराभिमतभावनारूपव्यापारस्यापि लाभादित्यर्थः। *मीमांसकोक्तमिति*। "प्रत्ययार्थः प्रधानम्" इति न्यायविरोधरूपमित्यर्थः। *अस्माभिरिति*। "अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाति" इत्यत्र कारकाणां क्रियैवान्वय। अरुणया क्रीणाति एकहायन्या क्रीणातीत्यादिक्रमेण पृथगेवान्वयः। पश्चात् या अरुणा सा एकहायनीत्यादिको मानसोऽभेदबोधः। *वक्ष्यमाणेति*। क्रियायोग ▮ कारकसंज्ञाविधानात्। *सम्बन्धमात्रमिति*। भावार्थाधिकरणे "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्युदाहृत्य भट्टपादैः सिद्धान्तितमाख्यातार्थभावनायां स्वर्गकामपदोक्तः स्वर्ग एव फलत्वेन संबध्यते, न तु धात्वर्थो यागः। तस्यापुण्यरूपत्वेनाफलत्वात्। न च स्वर्गस्य भिन्नवाक्योपात्तत्वादाख्यातरूपसमानपदश्रुत्यैव बोधितः। सर्वत्रैव हि धात्वर्थं भावनया सम्बन्धसामान्येनैव युक्त्या प्रत्याय्यते। तत्र स्वाभ सामान्यस्य एकोऽन्यसम्बन्धविशेषस्तस्य निर्णये बाधने तु श्रुतेः सामर्थ्यं नास्ति। यथा पचतीत्यत्र पाकसम्बन्धिनी भावनेत्येव बोधोऽर्थः। पाकानुकूलभावनेति तु पश्चात्मानसो बोधः। अत एव 'दध्ना जुहोति' इत्यत्र दधि जुहोतीत्यर्थः। ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र तु यागस्य भावनः पार्ष्टिकः करणत्वबोधः। *उद्भावने इति*। किं च तृतीयादित्यत्रै एव प्रवर्तकत्वादिप्रतीत्या तेषामेव भावना वाच्येति भावः। *नैष्फल्यापत्तेरिति*। उक्तविवरणाद्भावनाया वाच्यत्वमावश्यकम्। तत्र वाच्यत्वेन कर्तृवाचकत्वापरिशेषात्तोऽवगतोऽर्थो भावनेति भावः।

ननु यदि कर्तुराख्यातार्थत्वं स्यात्तदैवोक्तयुक्त्या भावनाधात्वर्थः स्यात्, तदेव न। कर्तरि शप्' इत्यनन्यव्यापाररूपकर्तृत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवादित्यत आह *यद्वैवमिति*। असिद्धस्यापि यागस्य स्वकरणभिन्नत्वस्य करणत्वेनकथनात् तद्वैदीनां तु साक्षात् करणत्वं न सम्भवति, नहि क्रियामन्तरेण काष्ठादिकाः उपयुक्ता इति। *शक्यतावच्छेदकरूपेणेति*। तीरे प्रवाहत्वमारोप्य प्रवाहत्वेनैव बोधात् शैत्यपावनत्वादीनां प्रतीतिरिति भावः। *नैयायिकादीनामिति*। 'घटम् पश्यति पश्यति' इत्यत्र कर्मत्वादिना बोधे शाब्दत्वादिप्रकारकबोधाभावात् शब्दस्य परवशेरिति भाव । *विपर्ययेणापि व्युत्पन्नानामिति*। व्याकरणानिष्ठैः द्वितीयार्थकर्मत्वादीनां कर्मत्वादिनैव बोधयितुमिच्छया घटः कर्मेति युक्तम्। प्रयोज्येन च व्याकरणस्मृतेनार्थमनुसन्धाय घटोपाकर्मेत्यादिर्बोधस्तस्य तद्वाक्यं साकाङ्क्षमेवेति भाव। एवप्रकारिकापि व्युत्पत्तिर्व्याकरणस्मृतिमिव भवतीत्यभिप्रेत्य विपर्ययेणापीत्यपि शब्द उक्तः, व्याकरणव्युत्पत्तिमनुसृत्य गृहीतव्युत्पत्तिमतामित्यर्थः। *नहि साकाङ्क्षमेवेति*। घटोपकर्मेति बोधे साकाङ्क्षमेवेत्यर्थः। यस्य पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वय।

विनापि

उमित्यर्थः। एवं

व्युत्पत्त्यनुसारित्वे सत्यपि। *आहुरितिरिति*। कर्त्रादिना

के। *अथात्मापत्तौ* = भावनाधेयाश्रयौ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ज्योतिष्टोमे श्रूयते रथन्तरमुत्तरयोर्गायतीति ऋचाद्वयानुविशेषो रथन्तरं यत्र "न अभि-त्वाशूरनो नुमः" इति ऋक् "रथन्तरं साम्नो योनिस्तदुत्तरं यत्वामिद्धि हवामहे" इ-त्यादिरूपा ऋचस्सन्ति । तत्र रथन्तरं साम गेयम् । उत्तराशब्दस्य संज्ञाशब्दतया उत्तरा-संज्ञकग्रन्थे पठ्यमानत्वेन रथन्तरं गेयं उत्तराग्रन्थे हि सर्वेषां साम्नां योनिभूता ऋचः विशिष्य सन्तीति सिद्धान्तः । *तद्व्यतिरेकेण* । क्रियाव्यतिरेकेण । आहुरित्य-स्वरसस्तु क्रियारहितमपि त्वया पठितव्यमित्यादि वाक्यं स्पष्टमेव । तदुक्तं हरिणा-

वाक्यं तदपि मन्यन्ते यत्पदं चरितक्रियम् ॥

इति गर्भितक्रियं पिण्डीमित्येतदपि वाक्यमिति तदर्थः । *इति महाभाष्यविदिति* । अथ वृत्त्यर्थस्य महाभाष्यग्रन्थस्य पर्वतेऽन्वयः । स चायुक्तः क्रियामात्रे एव वति विधानादिति भावः । अत एव भवितुमर्हतीति अत्राध्याह्रियते इति प्रामाणिकाः । वस्तुतस्तु "तत्र तस्येव" इति सूत्रं क्रियाभावेऽपि वतिविधानार्थमिति ध्येयम् । *स्पृहे-त्यनेनेति* । पुष्पेभ्यः स्पृहयति इति पदाध्याहारोऽपि तत्र व्यर्थः स्यादित्यर्थः । *कृत-पूर्वीति* । अत्र कर्मणोऽविवक्षया भावे क्तः । कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहः । यथाश्रुतेऽपि कर्मयोगः । आहुरित्यस्वरसस्तु "द्विर्वचनेऽचि" इतिनिर्देशादेव साध्यावस्थक्रियाया अपि ग्रहणम् । "संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति" इतिसूत्रे क्रियाग्रहणं स्पष्टार्थमिति ।

परे तु भोऽस्तु गत इत्याद्यसाध्वेव । अत एव "उपपदमतिङ्" इति सूत्रे अतिङ्-ग्रहणस्य क्रियावाचिनि लक्षणया कारको गत इत्यत्र समासनिषेधः फलमित्युक्तो मैत्रे-रिक्षिताचार्यैरिति उक्तं भाष्ये इत्याहुः । *भेदाभेदकेति* । विशेष्यविशेषणयोः परस्पर-सम्बन्धरूपोऽर्थे यादृशानुपूर्व्या साधुत्वं सूत्रकारादिभिरुक्तं स तत्र साधुः । बोधस्त्व-साधुशब्दादपि जायते इत्यर्थः । *धुर्या = आख्यातधुर्यया । प्रकरणात्* = तत्र तु प्र-करणपाठात्, अस्त्यर्थत्वे सति भूतवदने अमोघत्वम् । पुरुषार्थत्वे तु पुरुषस्य प्रत्य-वायः । *जञ्जभ्यमान* = जृम्भया विदारितमुखः । *अत्र विधिरिति* । यथा वै मन्त्रप्रकरणात् भस्याहुं तथेत्यर्थः ।

इति धात्वाख्यातार्थनिर्णयः ।

अथ लकारार्थनिर्णयः ।

अत्र केचित्कालं क्रियाक्षणमाहुः । अपरे क्षणसमूहमाहुः । तन्त्रान्तरप्रणेतारस्तु स्पन्दमतिरिक्तं कालमाहुस्तन्मतेऽपि वर्तमानकालस्य प्रत्यक्षेण निषेद्धुमशक्य-त्वादनुमानगम्यत्वमाह —*प्रारब्धापरिसमाप्तत्वमिति* । अधिकरणत्वे इत्येतत्-ध्वन्न मध्ये इत्यस्य विवरणम् । *तस्मिन्* = वर्तमानत्वमस्ति । एतच्च लक्षणं क्रियाकालयोरैक्यमते । तयोर्भेदे तु प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितत्वं वर्तमानत्व-मिति बोध्यम् । "क्रियाभेदाय कालस्तु" इति भाष्ये कालस्य क्रियाभेदकत्वलाभात् ।

ननु व्यापारसमुदायः क्रिया । आस्मास्तीत्यादौ च स्थितिरूपा क्रिया एकविधा । यद्यपि पच्यादौ फूत्कारादीनामवयवानां भेदाद्व्यापारसमुदायस्य भवति क्रियात्वम् । तथाप्यत्रावयवभेदस्याभावेन तदसम्भव इत्याशङ्क्याह—*तत्कालिकानामिति* । सर्वा क्रिया हि विलक्षणावयवसम्बन्धानुभावमाना तस्मात्पर्वतस्थित्यादिक्रियाणामपि वर्तमानत्वमिति भावः । *निवृत्तेरपि तत्त्वमिति* । क्रियाया कालत्वमभिप्रेत्येदम् ।

[illegible] तु । *न [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] हि न [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । तत्र पूर्वोक्तं [illegible]—

[illegible] इति ।

[illegible] । [illegible] या [illegible] [illegible] । [illegible] या [illegible] या इति । [illegible] भावः । [illegible] । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" इत्यादि [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

इति [illegible] ।

अथ सुवर्थनिर्णयः ।

[illegible] इति । [illegible] इति* । [illegible] । [illegible] । [illegible] भावः ।

ननु [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible]

आरम्भन कर्ता न सोऽस्याभिमतमस्त कस्यै "यजेत स्वर्गकाम" इत्यादौ शास्त्रार्थस्या स्मन्नेव सम्भवादिति सूत्रार्थः । ०शक्तिविशेष्यत्वादिति० । अस्त कारणस्य कर्तृत्वेऽपि करणत्वाभिर्व स्यादिति सूत्रार्थः । ०तदेतेषामिति० । ०प्राणानामिति०-प्राणानां इन्द्रियाणां विज्ञानेन पुरुषा विज्ञानमभिमादाय महतममभिमादाय स्वाते ओत शयमेवीति सूत्रार्थः । ०यथा च तक्षोभयथेति० । आत्मनः कर्तृत्वेऽपि न सर्वदा तु क्रियादिकम् । यथा हि तक्षा वास्यादिहस्त एव व्यापारकरणात् दुःखितो भवति, एवमात्मापीति सूत्रार्थः । ०बुद्धिकृतसमवायादत्वमिति० । फले विभागजन्यफलाश्रयात् न चतिरिति यजमानेन इत्थं कृत्वं यजमानः सोमक्रयपर्यन्तं धारयतीति प्रकृतस्यादृष्टार्थं प्रतिनियमस्मिति पूर्वपक्षः । प्रतिनियमिता प्रकृतस्यादृष्टार्थं आहुः । यथा राजा कर्ता [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]मनवगतत्वादित्यर्थः ।

इति सुबर्थनिर्णयः ।

अथ नामार्थनिर्णयः ।

०नामार्थमेवेति० । एवं कर्त्रादिः तत्तदर्थेन नामार्थ तदाश्रयत्वं व्याकरणे । तत्र पूर्वोक्तेति० । "नामार्थयोरभेदेनान्वयविशेषणत्वमिति" इति न्यायः । ०प्रातिपदिकेति० । प्रकृतया व्यक्तेरपि प्रकृत्यर्थत्वात् अकारकत्वेऽपि एकवचनादेरत्वाऽपि दोषत्वादिः, तथा चेति "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यत्र पशुः नाम एव । "पशुनां मध्ये" इति अत्र [illegible] मुख्यत्वादिति सूत्रार्थः । ०प्रकृतिविशेषेति० । सर्वे सर्वं सर्वं अर्थं च इत्थं भाष्ये इति योजना । सोऽपि प्रतिपादितार्थं इति । तत्र एव "सर्वेषामेकत्वात् अथ" इत्यादि इत्यत्र तत्र नामक्रमः विशेषण" इत्यादौ आलम्ब तेषु । [illegible] । [illegible] एकत्वेऽपि तत्र [illegible] । न च तस्य "[illegible]" विशेषणतया प्रतीतेः, [illegible] इति नास्ति प्रमाणमिति सम्भवे । तत्र आदित्यं इत्यत्र तु [illegible] आदिरित्यर्थं [illegible] बोध्य । अत एव [illegible] । किंच [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

इति नामार्थनिर्णयः ।

अथ समासशक्तिनिर्णयः ।

भेदान्योन्याभाव इति । अयमभावः-भेदः सामर्थ्यमिति पक्षे भेदवदर्थप्रतिपादकत्वनैवैकार्थीभावसामर्थ्यम् । संसर्गस्तु-भेदाविनाभूतत्वादनुमेयः । स्वत्वसमानाधिकरणो राजभिन्नस्वामिकभेदो हि राजसंसर्गव्याप्यः । तथा चानुमेयमानसंसर्गको यो भेदस्तद्वतोऽर्थस्य प्रतिपादनमेकार्थीभावः । *उत्तरकालमिति* । पुरुषगतराजसम्बन्धस्य राजभिन्नस्वामिकभेदव्याप्यत्वादिति भावः ।

विनिगमनाविरहमिति । सम्बन्धोभयोः समानधर्मतया विनिगमनाविरहायोगपद्येनोपस्थितयोर्द्वयोरपि वाच्यत्वमिति भावः । *अस्वामिकोऽपीति* । केवलभेदपक्षे इत्यादिभिः संसर्गो द्वन्द्वेऽपि साहित्यविशेषस्यैव प्रतीतेरिति वदन्ति । *राज्ञः पदार्थैकदेशत्वादिति* । लक्षणया राजसम्बन्धिनः पदार्थत्वात् । *रथकारेति* । क्षत्रियाद्वैश्यायामुत्पादितो माहिष्यः, वैश्याच्छूद्रायां करिणो भवन्ति । माहिष्यात्करिण्यामुत्पन्नो रथकारः । *अर्थवत्त्वाभावेनेति* । सूत्रोक्तस्यार्थवत्त्वाभावेनेत्यर्थः । *समवायेनेति* । पदानां समवायसम्बन्धेनाकाशवृत्तेः । *वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति* । अत्र वषट्कर्तुर्भक्षणं प्रथममिति नार्थः, एकदेशार्थयोर्भक्षणप्राथम्ययोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावासम्भवात् । किन्तु प्रथमभक्ष इति समुदितस्यैव विधिः प्राथम्यस्येत्यर्थपाठात् । एवं च यस्मिन्नेकस्मिन्पात्रे वषट्कारनिमित्तके प्राप्ते समानस्थपात्रस्य च सोमभक्षणं प्राप्तम्, तत्र प्रथमं वषट्कर्त्रैव भक्षयेत् । तथा च जैमिनिना बादरायणान्यां सूचितम्-"वषट्कारोऽत्र भक्षयेत्" इति । *अङ्गैः स्विष्टकृतमिति* । पशुयागे हृदयस्याग्रे यजति, अथ जिह्वायाः, अथ वक्षस इत्येवमादिना एकादशानामङ्गानामवदानेन यागमभिधाय 'अङ्गैः स्विष्टकृतं यजति' इत्युक्तम्, तत्र प्रकृतैरेव येन केनचिदङ्गेन स्विष्टकृद्यष्टव्य इति नार्थः । *अङ्गैरिति* । समस्तस्यैकवद्वत्त्वेनोद्देश्यविधेयभावासम्भवात् । किन्तु 'सव्यपोरवद्यति शिरसः' इत्यनेनाङ्गत्रयस्यावदाननिषेधाच्छेषाङ्गैः स्विष्टकृद् यष्टव्य इति । *निषादस्थपतीति* । स्थपतिः स्वामी निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयः । न षष्ठीतत्पुरुषः । पूर्वपदस्य सम्बन्धिनि लक्षणाप्रसङ्गात् ।

इति समासशक्तिनिरूपणम् ।

अथ शक्तिनिरूपणम् ।

इत्यादिति । प्रवाहत्वेन रूपेण तीरस्यापि बोधः । प्रवाहत्वेनैव च तत्रारोपितम् । अत एव गङ्गाशब्दस्य प्रवाहे प्रसिद्धत्वात्तुल्यत्वं तीरत्वमसिद्धत्वाद्गौणत्वम् । *नयाव्यवहितोत्तरत्वेनि* । शक्ति ज्ञानेऽसम्भिव्याहृतत्वाहितोत्तरशाब्दबोधं प्रति शक्तिज्ञानोपस्थितिः कारणमिति तात्पर्यम् *हस्तित्वेनेति* हस्तीति पदात् मानुषत्वेनानुमानम् उक्तत्वात् *ने साधुत्विति* अन्वादृगतविषये ने साधव एव मन्तुनाः सन्तः बोधका इत्यर्थः । अत्यन्तमनुगतानां विषये अवश्यमादेयत्वात् अपाधिनानुमाने इत्यवधारणार्थया नु अपाधूनामेव शक्याः बोधकत्वं यद्यपि एव च ने अपाधव मानुषत्वानुमानेन साधुत्वलक्षणानि व्याख्येयम् *साधान्यमनुसर्तव्येति* अर्थप्रतिपत्तौ शक्तिनिवारणाय साधोरेव प्रकाशका इत्यर्थः *न शिष्टेति* इत्यनन्तरं शिष्टप्रयोगाः साधवः शिष्टानुगम्यन्त इत्यर्थः । *नयन इति* नापि मूर्च्छिता

स्त्रेणाभावो ह्यनुत्पन्नो इत्यर्थः । ०त्पन्न चेति० । शिष्यमाणो वाक्यः अव्ययं भावे, साधुरिति व्यवते नियमो भवतीत्यर्थः । तेन चारुअंशेन साधुत्वप्रतिहतः—साधुत्वादः । ०शक्तिभ्रमादिति० । अशास्त्रया गगरीशब्देनोच्चारित इत्याद्युक्तेन ज्ञाने तयो द्वितीय-पुरुषस्य गगरीशब्दे एव बोधक इति भ्रम इत्यर्थः । ०भ्रमप्रमादिति० । एतावता- [illegible] इत्यर्थः । [illegible] निरूपणाभावात् । तत्सम्बन्धस्यापि विलक्षणत्वा च साध्वसाधुसम्बन्धात् [illegible] विनिगमनाविरहेण अन्वये । ०अनिष्टदर्शनादिति० । ये साधूनां धर्महेतुत्वं न प्रतिपद्यन्ते तेषामित्यर्थः । ०तत्कल्पितत्वादिति० । सम्बन्धसम्बन्धत्वात् सम्बन्धो बोधनेन क्लृप्तमिदं ज्ञायते तथाह—०बोधकत्वप्रतीतिरिति० । लक्षणेऽर्थे तृतीया० बोधकताज्ञानादेव ज्ञायते इत्यर्थः । अर्थ शब्द एतद्बोधक इति व्यवहारात् बोध्यत्वेन शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति भावः । प्रकारान्तर सम्बन्धस्य दर्शयते—०सम्बन्धो विषय इति० । सम्बन्धशब्दे निपतीभूतो व. सम्बन्ध ०सम्बन्धव्यवहारात् [illegible] सम्बन्धवानिति व्यवहारादिति भावः । तद्वत्—बोध्य-ताकत्वेन । ०बोधकताव्यवहारात्० । अत एव बोध्यतावानिति व्यवहारादिति भावः ।

ननु बोध्यताया एव सम्बन्धत्वे संकेतस्य कः उपयोग इत्यत आह—०समता दिति० । [illegible] बोध्यतानियामक इति । [illegible] भावेति [illegible] । [illegible] प्रतिपादनात् । अतएव तत्पद्—[illegible] एव शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति प्रसिद्धत्वनुयोग [illegible] सम्बन्ध इत्युक्तं [illegible] । [illegible] प्रतिभाया [illegible] । [illegible] सम्बन्ध इति [illegible] । [illegible] एव शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति । इदं तु बोध्यम्—[illegible] । [illegible] वाचकसामान्य, तथा [illegible] । [illegible] तथा हि [illegible], तथा [illegible] । [illegible] प्रमाणत्वेन [illegible] निरूप्य [illegible] तु दिवेच्य ।

इति शक्तिनिर्णयः ।

अथ नञर्थनिर्णयः ।

[illegible] । [illegible] इति तु [illegible] । [illegible] इति भावः ।

इति नञर्थनिर्णयः ।

अथ निपातार्थनिर्णयः ।

न्यक्षुरिति । एवं धातुः स्वार्थो यत्फलव्यापारौ तद्युक्तनिपातार्थो यत्फलमित्यर्थः । *अनुकूलः पचतीति* । अत्र कर्तृत्वस्य सम्बन्धत्वेन प्रत्ययार्थत्वाभावान्नात्र द्वितीया । *अनुविधत्ते इति* । नानार्थानामुपसर्गनिपातभेदात् विशेषसंभवात् इति प्रपर्यतोत्यादौ उपसर्गाणां प्रकर्षादिद्योतकत्वं प्रतिष्ठते इत्यत्र तु धातोर्गतिनिवृत्तिवाचकतया प्रसादस्यैवातिशयं इति प्रतिष्ठावाचकत्वमनीत्यर्थः । यद्यप्युपसर्गाणां द्योतकत्वं धातूनां वाचकत्वमित्यत्र न लाघवम्, तथाप्येकस्य उपसर्गस्य धातुभेदेनार्थभेदात् इत्यादिनर्थकत्वाद्योतकत्वमेव । अत एवोक्तं हरिणा—स्थादिभिः केवलैर्यत्र गमनादि न गम्यते । तत्रानुमानाद्विविधा तद्धर्मा प्रादिरुच्यते इति प्रतिष्ठते इत्यत्र "धातूनामनेकार्थत्वाद्" गतिनिवृत्त्यर्थः । तथापि प्रसादस्य द्योतकत्वमनुमानादिति तदर्थः ।

इति निपातार्थविचारः ।

अथ त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयः ।

मीमांसकादीनां मतमिति । कृतद्धितत्वादिर्वार्त्तिकं गच्छतीति इत्याकारकमीमांसाकमतमित्यर्थः । *सम्बन्धविशिष्ट इति* । 'राजपुरुष' इतिप्रयोगे राजसम्बन्धस्यैव निमित्ततया तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वाविति भावः । *पक्षभेदेनेति* । संसर्गपक्षे इत्यर्थः । *गौणत्वमिति* । अत्रात्मार्थकप्रत्ययार्थस्य "गोत्वं च चरणैः सह" इति जातिवाचितया इदमार्थस्यादिम उदाहृत इत्यर्थः । *जातिविशेषेणेति* । कृष्णवर्णसहचरितादिशब्दानां जात्यवच्छिन्नद्रव्यवाचितया जातावेव प्रत्यय इत्यर्थः । रूढिः कृष्णसर्पादौ शुक्लस्येति, ननु सम्बन्धस्येत्यर्थः । शुक्लशुक्लयोः सोऽयमिति प्रतीत्या भेदसम्बन्धेन सम्बन्धाभेदेति भेदपक्षे न सम्भवतीति । वस्तुतस्तु राजपुरुषत्वमित्यत्र राजपुरुषसम्बन्धस्यैव सम्बन्धतावच्छेदकत्वमनुभवसिद्धम् । पाचकराजपुरुषादिशब्दप्रयोगे पाकराजसम्बन्धावच्छिन्नस्यैव पुरुषस्य प्रतीत्या सम्बन्धस्यैव निमित्तत्वेन तस्यैव त्वप्रत्ययार्थत्वादित्याहुः । सतो भावः सत्तेति । अत्र सदसतोः सम्बन्धस्याव्यभिचाराज्जातिरेव भावप्रत्ययार्थः । *सम्बन्धिभेदादिति* ।

तदन्याहुः—परमहत्त्वनामा महासत्ताख्या जातिरेकैव । सा च सम्बन्धिनां गवादीनां भेदाद्भिद्यमाना उपचारितभेदाद् गोत्वादिजातिरुच्यते, तस्यां महत्त्वपातेव सर्वे शब्दा वाचकत्वेन व्यवस्थिता । अभावस्यापि बुद्ध्याकारेणानुगतान्महासत्तया न वियोग । अत एव प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्युच्यते । एवं क्रियास्वपि उपाधिभेदेन भिन्ना महासत्तैव धातुवाच्या सा च जातिः सिद्धत्वसाध्यत्वयोगाधिनिरपि भिद्यते । सैव सत्ता महानित्युच्यते । यतोऽभिव्यक्तिविषयं यस्य गुणस्येति गुणशब्देन धर्ममात्रमुच्यते । लोके गुणशब्देन परतन्त्र उच्यते । एवं च जात्यादीनामपि गुणत्वाच्छब्दस्य धर्मत्वमिदं । अत एवोक्तं भाष्यकृता "अन्ये हि तावत्तगुणः सम्बन्धः पृथग्वदन्" इति ।

इति भावप्रत्ययार्थविचार

अथाभेदैकत्वसंख्यानिर्णयः ।

[illegible]

[illegible]

अथ स्फोटनिर्णयः ।

[illegible]

[illegible]

शब्दब्रह्मेति चोच्यते। *दृष्टान्ते*—अप्रतिहतेच्छाय। *तद्वत्*—तद्वदेव। *प्रक्रियांशस्त्वविवक्षितेति*। तदुक्तं हरिणा—

व्यवहाराय मन्यन्ते शास्त्रार्थप्रक्रिया यतः। इति।

शास्त्रार्थप्रक्रियाः केवलमबुधानां व्युत्पादनायैव। अतो न शास्त्राणि तत्त्वं वक्तुं पारयन्तीति तदर्थः। तस्मादविद्यैव शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरुपवर्ण्यते इत्याह—*शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरिति*।

नन्वेवमविद्योपदर्शकशास्त्रप्रक्रियाश्रवणं प्रेक्षावतामुपेक्षणीयं स्यादिति चेत्? अत्रोक्तं हरिणा—

अनागमविकल्पा तु स्वयं विद्योपवर्तते॥ इति।

अविद्योपवर्णनेन आगमविकल्परहिता शास्त्रप्रक्रियाश्रवणजन्याविद्या प्रगटी भवति। एवं चाविद्यैव विद्योपाय इति तदर्थः। यथा काचे सूक्ष्मरूपेणावस्थितं काष्ण्यं स्वमलमौलिन्यनयने सत्याविर्भवति, एवमविद्याविलये सति विद्या आविर्भवतीति तदाशयः। *उपवर्तन*—उत्पत्तिः।

इति श्रीमद्देवीदत्तात्मजरामसेवकविराजतनूजवाजपेय-कृष्णमित्रकृता
वैयाकरणभूषणव्याख्या समाप्ता ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रोपनामकश्रीसुदर्शनशर्मवैयाकरणमनीषिणा सङ्गृहीतः—

तिङर्थवादसारः ।

वाणीं प्रणम्य शिरसि प्रणिधाय पाणौ श्रीपाणिनिप्रमुखमुख्यवचो विचिन्त्य ।
आक्षिप्य तार्किकमतं च सजैमिनीयमाख्यातवाच्यमनुवच्मि यथामनीषम् ॥ १ ॥

अथ धातूनां फलव्यापारयोराख्यातस्य कर्तृकर्मणोः संख्याकालयोश्च शक्तिः । तत्र व्यापाराश्रयः कर्ता फलाश्रयः कर्म फलव्यापारयोर्धात्वलभ्यत्वेनानन्यलभ्याश्रयमात्रमाख्यातशक्यम् । शक्यतावच्छेदकं चाश्रयत्वं तच्च शक्तिविशेषरूपमखण्डभूतम् । कर्तृप्रत्ययविवक्षायां कर्ता व्यापारस्य विशेषणम् कर्मप्रत्ययविवक्षायां कर्म फलस्य विशेषणं, संख्या च यथाविवक्षं कर्तृकर्मणोर्विशेषणम् । कालस्तु सर्वथा व्यापारस्यैव विशेषणम् । तथा च चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादिवाक्यतस्तण्डुलाभिन्नाश्रयवृत्तिविक्लित्तिजनको वर्तमानकालिक एकत्वविशिष्टचैत्राभिन्नाश्रयवृत्तिर्व्यापार इत्यादिरीत्या बोधः। चैत्रेण तण्डुलः पच्यते इत्यादितस्तु एकत्वविशिष्टतण्डुलाभिन्नाश्रयवृत्तिजनको वर्तमानकालिक एकत्वविशिष्टचैत्राभिन्नाश्रयवृत्तिर्व्यापार इत्यादिरीत्या प्राचीनवैयाकरणमते बोधः ।

नवीनवैयाकरणमते तु—एकत्वविशिष्टचैत्राभिन्नाश्रयवृत्तिवर्तमानकालिकव्यापारजन्या एकत्वविशिष्टतण्डुलाभिन्नाश्रयवृत्तिविक्लित्तिरित्यादिरीत्या फलविशेष्यको बोधः । तेषां मते "सुप आत्मनः क्यच्" इतिसूत्रभाष्यानुरोधेन धातोः फले व्यापारे च खण्डशः शक्तिस्वीकारेण विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासादिति सिद्धान्तः ॥

अत्र नैयायिकाः–यत्नाश्रयस्य कर्तृत्वेन तत्राख्यातस्य शक्तावनन्तानां यत्नानां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्तेर्लाघवात् यत्ने एव शक्तिः । शक्यतावच्छेदकत्वे च लाघवात् पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणदर्शनेन पच्धातुप्रतिपाद्यस्य पाकशब्देनाख्यातप्रतिपाद्यस्य यत्नार्थकेन करोतिना विवरणेन विव्रियमाणस्याप्याख्यातस्य यत्नार्थकत्वावश्यकत्वाच्च । कर्तुः समभिव्याहृतप्रथमान्तपदेनाक्षेपेण वा लाभात्स्वानन्यलभ्ययत्ने एव शक्तिः । "प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्" इतिन्यायानुरोधेन प्रत्ययार्थे यत्ने प्रकृत्यर्थो व्यापारो विशेषणम् । प्रत्ययार्थो यत्नः संख्या चाक्षेपादिलभ्ये प्रथमान्तार्थे विशेषणम् । तथा च 'चैत्रस्तण्डुलं पचति' इत्यादिवाक्यतस्तण्डुलनिरूपिताधेयतावद्विक्लित्त्यनुकूलव्यापारानुकूलयत्नवानेकत्वविशिष्टश्चैत्र इति प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यक एव बोध इत्याहुः ।

तत्रेदं वक्तव्यम्–शक्तिग्राहकशिरोमणिभूतेन व्याकरणेन बोधिताया कर्तरि लकारशक्तेस्त्यागे को हेतुः । तथाहि 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति सूत्रं कर्तरि लकारशक्तिं ग्राहयति । तत्र हि "कर्तरि कृत्" इत्यतश्चकारेण कर्तरीत्यनुकृष्यते बोधकतारूपा तिबादिशक्तिः तत्स्थानित्वेन कल्पिते लकारे परिकल्प्य लकाराः कर्मणि

कर्तरि च शेन विधीयन्ते । महाविभाषानिर्दिष्टं कर्मकर्त्रादिदोषबज्जा[illegible]
त्यादिविधानदर् । न च व्याकरणं न शक्तिग्राहकम् ; अपि तु साधुत्वमात्र[illegible]
वाच्यम् । "[illegible] व्याकरणेनावगम्यते" इति [illegible] दोषप्रसङ्गात् । शब्दवि[illegible]
ष्योर्थेन साधुत्वस्य महाभाष्यमन्तरेणाव "[illegible]" व्याकर[illegible]
णम्" इति न्यायभाष्योक्तेश्च ॥

नच "पूर्वैरपोद्धृतवर्णैवचनेन "लक्ष्मो अनन्ताद्धाचाम्" इत्यादौ भाव[illegible]
निर्देशस्य सूत्रकृद्भिर्मेदितत्वेन यथा देवदत्त इत्यादावभेदान्वयोपपत्तये "[illegible]
कृत्" इत्यत्र कर्तृत्वेन लक्षणस्यापि कर्तृपदस्याभ्युपगमात् लाघवविनिगम[illegible]
भावेन प्रकृते शब्दाधिकारापन्नेन धर्मत्वं [illegible] न्यायेनापि न शक्ति[illegible]
व्याकरणादपि प्रतिकृत्यमिति वाच्यम् । कर्तरि शक्तिस्वीकारेऽनुपस्थित्याश्रय[illegible]
त्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेन गौरवाभावात् । यथो गच्छति जानातीत्यादावग[illegible]
त्याऽश्रये लाघवाद् वा लक्षणायां लक्षणावच्छेदकत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्व[illegible]
स्यापि गुरूणि स्वीकारे बाधकाभावाच । अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वस्यावच्छेद-
कत्वस्य गुरुत्वपि सत्वात् । अस्तु वा समवति लघौ गुरौ नावच्छेदकत्वमिति,
परन्तु यत्र लघुगुरुत्वाभ्यां बोधो निर्विवादस्तत्रैव लघुधर्मावच्छिन्ने शक्तिर्भ-
विष्यति लक्षणेति युक्तम् । प्रकृते च प्रत्ययार्थतितस्यैव बोधः सविवादः धातुरेव
महोपात् । शब्दाधिकारस्यानेकनास्तित्वात् [illegible] गौरवग्राहतत्वाच । "अतो
गुण" इत्यतोऽत्र इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे "अस्यचातुर्भकस्य" इतिसूत्रेऽत्र इतिकरणेन श-
ब्दाधिकारस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वसूचनाच्च "[illegible] पद" इतिसूत्रभाष्ये "न धात्वर्थे
प्रकृत्यनुवर्तनादन्यभवति, नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति" इत्युक्त्या शब्दाधि-
कारस्यावेदनाच्च ॥ न च नायं सर्वथा शब्दाधिकारः किन्तु पूर्वत्र विशिष्टपरस्य
कर्तृपदस्य विशेष्यमात्रपरत्वमिति वाच्यम् । एतस्यापि लक्षणामन्तरेणासंभवेनैव[illegible]
धृतिदृष्टस्तलनापा दुर्वारत्वात् । किञ्च पक्ता देवदत्त इत्यादावभेदान्वयानुरोधेन कृतः
कर्तरि शक्तिरिव पचतित्यं देवदत्त इत्यादावभेदान्वयानुरोधेन तिङोऽपि कर्तरि शक्ति-
रावश्यकी । न्तु तिङन्तस्य न नामेति वैषम्यं पचादिरपि नेति तुल्यम् । कृदन्तं नामेति
चेत् सुबन्तमपि नामेति तुल्यम् । दृष्टं चैतत्, अन्यथाऽभेदान्वयेनापि पुनरुक्त-
धं मन्यमानो भगवान् पाणिनिः कर्तर्यनुक्तावपि "[illegible] कर्मणि" इत्यत्र लक्षणापक्षे
पचितत्वेन "स्वादयो शब्दप्रयोगे [illegible] प्रकुर्वन्ति" इतिन्यायविरोधस्य
दुर्वारत्वेन "कर्तरि कृद्" इत्यत्रैव [illegible] इतिन्यायविरोधस्य
विन्येव दद्यात् कर्तरीति त्वन्येव ॥

किञ्च कथञ्चिच्छब्दाधिकारेणाधिक्याऽपि लकाराणां [illegible] इत्यादि-
न सर्वं पद [illegible] इत्यादौ [illegible] दुर्वचम् , पच
[illegible] निरूपकत्वे विशेष्यत्वेन
[illegible] कर्तृवाचकस्य [illegible] नानापदार्थस्यैव [illegible]
[illegible] कर्तरि शक्तिः निवाद्य [illegible] वक्तव्यमिति [illegible] स्यान्येव
[illegible] लाघवादन्वादेः । गौरवाङ्गीकारे हि नव [illegible] इत्याह [illegible]
[illegible] तिङन्तेन [illegible] निवादात् [illegible]
तदा [illegible] बोधकस्तु [illegible] एव न च [illegible] कर्तरि [illegible]

स्थिते तिङन्ते कथं कृतिं बोधयेत् "अन्याय्यश्चानेकार्थत्वम्" इति न्यायात् ॥

अथ वैयाकरणरीतिमाश्रित्य सर्वत्रादेशा एव वाचका इति मते, तर्हि घटं घटेन हरेऽत्र विष्णोऽत्र इत्यादिषु "सर्वे सर्वपदादेशाः" इतिन्यायेन पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्च सिद्ध्येदिति महत्तरानिष्टम् ॥ किञ्च "युष्मदि समानाधिकरणे मध्यमः" "अस्मद्युत्तम" इति सामानाधिकरण्यप्रयुक्तः पुरुषव्यवस्था कर्तृवाच्यतायां प्रमाणं प्रयुज्यमानाप्रयुज्यमानयुष्मदाद्यर्थगतसंख्याभिधायित्वे मध्यम इत्याद्यर्थे तु लक्षणान्तरेण कर्तुमशक्यः। लक्षणायां तु लाघवानवसरः ॥ किञ्चाख्यातस्य कृतिवाचकत्वेऽभिधानानभिधानव्यवस्थोच्छेदापत्तिस्तथाच चैत्रः पचतीत्यादावपि तृतीयापत्तिः स्यात्। न च "कर्तृकरणयोस्तृतीया" इत्यादेः "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" इत्याद्येकवाक्यतया कर्तृगतैकत्वादिसंख्यायामन्येनानभिहितायां तृतीयेत्यर्थाश्रयणात् प्राप्तिरिति वाच्यम्। कृत्प्रत्ययस्य संख्यावाचकत्वाभावेन पक्वा देवदत्त इत्यादौ संख्यानभिधानेन तृतीयापत्तेः। न च "कर्तृकरणयो." इत्यत्राऽपि भावप्रधाननिर्देशमाश्रित्य कृताद्यनभिहितायां तृतीयेत्यर्थः। तिङा विशेष्यतया कृता विशेषणतया च कृतेरभिधानात् पचति चैत्र इत्यादौ पक्वा चैत्र इत्यादौ च तृतीयापत्तिरिति वाच्यम्। क्रियते घटश्चैत्रेणेत्यादावपि तन्मते करोतेः कृतिवाचकस्याविशेषेण धातुना कृतेरभिधानेन तृतीयानुपपत्तेः। "तिङ्कृत्तद्धितसमासै" रितिपरिगणनस्य "विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्" "माश इत्यबोधि सः" इत्याद्यनुरोधेनोपलक्षणत्वात्। रथो गच्छतीत्यादौ, तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादौ चाचेतने रथादौ कृतेर्बाधितत्वेनागत्याऽऽश्रये लक्षणाया अवश्यमभ्युपेयत्वेन तत्र तिङा कृतेरनभिधानेन रथादेस्तृतीयापत्तेश्च "कर्तृकरणयो." इत्यत्र कर्तृत्वस्याश्रयकृत्युभयपरत्वेनानभिहिते आश्रयेऽनभिहितायां कृतौ च तृतीयेत्यर्थस्तु दुर्वच इति न तावता रथादेस्तृतीया वारयितुं शक्यते ॥

किञ्च कर्तुराख्यातार्थत्वे साक्षात्तिङ्द्योतनेऽकर्मकात्पचतेर्भावे लकारे पच्यते ओदनेनेत्यादौ कर्मवद्भावेन ओदनपदाद् द्वितीयापत्तिः। न च ततः परत्वात्तृतीयया भाव्यम्। अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्याश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशलभ्यभावसिद्धत्वात्। कर्तुः कुत्रापि लकारवाच्यत्वाभावेन "कर्मवत्कर्मणा" इत्यनेन लकारवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवद्भाव इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ किञ्चाख्यातस्य कृतिवाचकत्वे पाचक इत्यस्य पचतीति विवरणं न स्यात्। असमानार्थत्वात्। किञ्च कृतिवाचकत्वे कृतित्वं शक्यतावच्छेदकमाश्रयत्वमाश्रयत्वत्वञ्च लक्ष्यतावच्छेदकं कृतिश्च शक्यतावच्छेदिकेति गौरवम्। आश्रयवाचकत्वे तु सर्वत्राश्रयत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति लाघवम् ॥

किञ्च कृतिवाचकत्वे कारकस्य क्वचित्समानप्रत्ययोपात्तायां कृतावन्वयः, क्वचिद् रथो गच्छतीत्यादौ धात्वर्थव्यापार इति आख्यातार्थकालनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति आख्यातजन्योपस्थितिः धातुजन्योपस्थितिश्च कारणमिति अन्यतरजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारादिवारणाय वाच्यवहितोत्तरत्वादिप्रवेशेन गौरवम्। आश्रयवाचकत्वे तु सर्वत्र व्यापार एव कारकान्वयनैक एव कार्यकारणभाव इत्यतिलाघवम्। किञ्च कृतिवाचकत्वे आख्यातार्थसंख्याया समभिव्याहृतप्रथमान्तार्थ आख्यातार्थसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेः कारणत्वम्। यदपि "देवदत्तो

शुद्धया प्रतीतिः, "चैत्र इव मैत्रो गच्छति" इत्यादौ फलांशेऽर्थसंयोगादिफलार्थसंस्पा-न्यपदार्थादेतराविशेषणत्वघटितं वाच्यम् । तत्रेतरांशेन जगतः प्रतीतान्तरगौरवम् ॥

किञ्च यत्नस्यापि व्यापारविशेषरूपतया धातुनैव लाभसम्भवात्प्रत्ययार्थत्वम-सिद्धत्वमयुक्तम् । "समन्वयरूपो हि शब्दार्थः" इति न्यायात् ॥ न च यत्नस्यापि गौरवे पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणानुरोधेनाख्यातस्य कृतिवाचकत्वमुपेयम् इति वा-च्यम् । करोतेर्यत्नार्थकताया असिद्धेः । कथमन्यथा "रथो गमनं करोति," "बीजेनाङ्कुरः कृत, इत्याद्युपपद्येत, अचेतने रथादौ कृतेरभावात् ॥ किं चैवं जानातेरिव करोतेरपि कर्म-स्थभावकत्वाविशेषेण कर्मकर्तृवाचानुपपत्त्या ज्ञायते घटः स्वयमेवेतिवत् क्रियते घटः स्व-यमेवेत्यपि न स्यात्, तत्र तत्रोत्पत्त्यनुकूलव्यापारे लक्षणाभ्युपगमस्तु गौरवेणैव परा-हन्तव्यः । व्यापारसामान्यार्थकेन यत्नार्थकेन वा प्रकृतिभूतेन करोतिना विवरणमपि न पचतीत्यादौ तिङर्थस्य, किन्तु प्रकृतिभूतधात्वर्थस्यैव तत्र पाकशब्दस्य विक्लित्ति-फलमात्रार्थकत्वेन करोतेश्च व्यापारसामान्यार्थकत्वेन धातोरंशद्वयस्योभाभ्यां विव-रणात् । नचैवं काष्ठैः पाक इति न स्यादिति वाच्यम् । करोतिसमभिव्याहृतपाकशब्दस्यैव फलमात्रवाचकत्वात् ॥ कथमन्यथा पक्ववानित्यस्य पाकं कृतवानिति विवरणं, किं कृतमिति प्रश्नस्य पक्वमित्युत्तरमपि संगच्छेत । अत एव "कथं ज्ञायते क्रियावचनाः पचादय इति यदेषां करोतिना सामानाधिकरण्यम्, किं करोति पचति," इति भूवादि-सूत्रभाष्ये उक्तं संगच्छते ॥

किं च करोतेर्यत्नार्थकत्वे यत्नवाचकत्वाविशेषेण यतनेरिव कर्मकर्तृतापत्तिस्तथा च घटं यतते इतिवद्घटं करोतीत्यप्यापद्येत । न च करोतेरुत्पत्त्यनुकूलयत्नवाचक-त्वेन न यततिसमकक्षता न वा क्रियते घटः स्वयमेवेत्यस्यानुपपत्तिः । उत्पत्तेः कर्मस्थत्वादिति वाच्यम् । एवं सति रथो गमनं करोतीत्याद्यनुरोधेन व्यापारा-नुकूलत्वस्याप्यवश्याभ्युपेयत्वेन 'व्यापारत्वेन' व्यापारान्तरस्यैव यत्नरूपस्यापि वाचकत्व-मुपगच्छतां शाब्दिकानां मतादविशेषात् ॥

न च कृधातोः क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नात्कृतिशब्दाद्यत्नप्रतीतेः करोतेर्यत्नार्थकतोपे-येति वाच्यम् । करोतेरेव मनिन्प्रत्ययेन निष्पन्नात्कर्मशब्दाच्चेष्टाप्रत्ययेन निष्प-न्नक्रियाशब्दाच्च क्रियाया. प्रतीतेस्तदर्थकत्वस्यैव युक्तत्वात् कृतिशब्दाद्यत्नप्रती-तेर्नामनेकार्थकत्वेनाप्युपपत्तेः । किञ्च प्रत्ययार्थप्राधान्ये "भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति यास्कवचनविरोधः । न च निरुक्तस्य भावशब्देन ...ते क्रियामुत्पादयन्तीति व्युत्पत्त्या यत्न एवोच्यत इति न तद्विरोध इति वा-च्यम् । आख्यातसामान्यलक्षणस्य भावाख्यानेऽव्याप्तेः । ... अन्यलभ्यस्य तस्य शास्त्रबलात्प्रत्ययार्थत्वस्या-नाख्यानात् । 'चत्रेण सुप्यते' इत्यत्र धा-... कर्तृकर्मणोरपि शास्त्रबलात्प्रत्ययार्थत्वेऽपि "अकर्तरि च कारके संज्ञायां" ... भावकर्तरि यत्ना इत्यन्वाख्यानात् । पचादि पाठकल्पने प्रमाणविरहा-... "भावप्रधानमाख्यातम्' इति कल्पसूत्रस्वभाष्यविरोधश्चेत्यपि दुष्परि-हरम् ।

...नशब्दस्य "सर्वमाख्यातजमाम' इति "उणादयः' इति सूत्रभाष्य-"ना-मान्याख्यातजानि" इति शाकटायनोक्तौ च धातावपि प्रयोगदर्शनेन अ... फलव्यापारयोरुभयोर्मध्ये भावप्रधानमित्यवायः । किञ्च बहुः

स्य हेतुत्वेन भावाख्यातस्य वा प्रधानमाख्यातमित्यर्थसम्भवेन धात्वर्थभावनिरूपितं प्राधान्यमाख्यातस्येत्येव लभ्यते । यास्कवचनेन आख्यातशब्दस्य तिङि प्रयोगस्तु "आख्यातमाख्यातेन" इत्यादौ प्रसिद्ध एव । तत्र तिङन्तमित्यर्थस्तु प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्य एव । "कर्मकरणे कृता" इतिवदिति न तत्र शक्तेरप्रयोग इति न निरुक्तविरोध इति वाच्यम्, "पचादिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति" इति भूवादिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तिङन्तजन्यबोधे भावप्राधान्य एव निरुक्तस्य तात्पर्यात् । धात्वर्थव्यापारापेक्षतिङर्थकृतिप्राधान्ये निरुक्तस्य तात्पर्यकल्पने तिङर्थकृतेः प्रथमान्तार्थे एवाकाङ्क्षावशेनान्वयस्य भवद्भिरभ्युपेतत्वेन प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधापत्तौ "पश्य मृगो धावति" इत्यादौ अन्तरङ्गत्वादुपजीव्यत्वादपि प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वस्य "हेतुमति च" इति सूत्रे भाष्ये प्रतिपादनेन मृगपदात् द्वितीयापत्तेः । न च 'पश्य मृगः' इत्यत्र तमिति कर्माध्याहार्यम् । वाक्यभेदापत्तौ भाष्यसिद्धैकवाक्यताभङ्गापत्तेः । न च वाक्यार्थभूतधावनानुकूलव्यापारानुकूलकृतिविशिष्टस्य मृगस्य दर्शनकर्मतयाऽन्वयेन वाक्यस्याप्रातिपदिकत्वेन न द्वितीयापत्तिः । न वा वाक्यभेदो, नापि कर्मतामात्रसम्बन्धेन तण्डुलस्य पाकेऽन्वयतात्पर्येण 'तण्डुलः पचति' इति वाक्यस्य प्रामाण्यवारणायावश्यकतया "नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयोऽव्युत्पन्न" इति व्युत्पत्त्या विरोधः । अथवा मृगस्य पूर्वं धावतीत्यनेनान्वयेन तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा" इति वार्त्तिकात्प्रथमाया उपपत्तौ पश्चाद्दृशिना केवलस्य मृगस्यान्वयेऽपि न द्वितीया । प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वादिति वाच्यम् । उत्कटधावनकर्मकदर्शनप्रतिपिपादयिषयैव 'पश्य मृगो धावति' इति प्रयोगेण तद्विरोधात्, मुख्यार्थस्य कर्मत्वाद्विना क्रियायामन्वये निराकाङ्क्षत्वाच्च । अन्यथा घट इति परिनिष्ठितस्य कर्मतयाऽन्वयेन घटः पश्यति इति प्रयोगापत्तेः । न च कृतौ विशेषणस्यापि धावनस्य दर्शनेऽन्वयः कर्तुं शक्यते । एकत्र विशेषणतयाऽन्वितस्यापरत्र विशेषणत्वायोगात् । अत एव 'वह्निमान्नास्ति' इति वाक्याद्वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव बोध्यते । न तु वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽपि । धावनानुकूलव्यापारानुकूलकृतिविशेषितमृगस्य कर्मतया दर्शनेऽन्वयस्य दुर्वारत्वाच्च । तस्य वाक्यार्थत्वेन विशिष्टोपस्थापकपदाभावात्, पदज्ञानस्योपस्थितिद्वारा शाब्दबोधहेतुत्वेन नित्यो घट इत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यवारणाय पदार्थः पदार्थेनान्वेति, नत्वपदार्थो न वा पदार्थतावच्छेदकम्, नत्वपदार्थेन, नवा पदार्थतावच्छेदकेन" इति स्वीकारेण विशेष्यतासम्बन्धेन प्रकारतासम्बन्धेन वा शाब्दबोधं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन पदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् । किञ्च विशिष्टस्य कर्मतयाऽन्वयाऽभ्युपगमे

"कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।
आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ।

इत्यादौ कूजनकर्तृत्वविशेषितरामादिपदार्थस्य वन्दनेऽन्वयेन 'पश्य मृगः' इत्यत्राऽपि विशेषणे द्वितीया न स्यात् । किञ्च 'नाना घट आनय' इति वाक्यस्याऽपि प्रामाण्यप्रसङ्गः । न च दृष्टान्ताय धावनानुकूलविशिष्टमृगकर्मकदर्शने लक्षणा । अन्यानि पदानि तात्पर्यग्राहकाणि इति वाच्यम् । तथा तात्पर्यानुपपत्त्यभावेन लक्षणायां मानाभावात् । एवं पदार्थस्वरूपान्वयाऽभ्युपगमे "स्वरूप–स्थान–तात्पर्य–मूल–मान–धात्व–सामान्य–बाण–माधवा–पाण्डवा आह्वान–अश्व–घट–राम–वायु–चन्द्र–गङ्गा–वाट

कान्त-पुरेष्ववभ्रातेऽपि वदुपचारः" इति गौतमोक्तगिगनमङ्गावचेश्च ॥ किञ्च-स्त्रन्नान्पते कुम्भाऽपि पदान्तरस्य न तदर्थत्वापकत्वम्, किन्तु गौतमसूत्रे "तदुप-चारः" इति श्रुतेस्तीरादौ गङ्गात्वनारोप्य गङ्गात्वेनैव बोधः। अत एव च 'गङ्गायां मीनघोषौ स्तः' इत्यपि संगच्छते। अत एव न नपुंसकत्व-त्वम्। तीरार्थकत्वे मीनाधारत्वासम्भवः। प्रवाहार्थकत्वे घोषाधारत्वासम्भवः। युगपद्वृत्ति-द्वयकल्पनं तु न मन्यन्त एव। पदानां सति सार्थकत्वसम्भवे तात्पर्यग्राहकत्वमात्रकल्प-नाया अन्याय्यत्वाच्च ॥ न चैवं वाक्यार्थस्यान्वयानन्दुपगमे

'श्रुत्वा मन्नैतन्माहात्म्यं यथा योत्स्यथ युध्यतः ।

"एत्य लक्ष्मण पम्पायां बकः परमधार्मिकः" ॥

"देवाज्ञेय संग्रामे रामेनासादितः शराः" ।

"आनाति सीता जनकप्रसूता आनाति रामो मधुसूदनश्च" ॥

इत्यादिशिष्टप्रयोगाणां गतिविरह इति वाच्यम्। हरिरूपेर्हा दिदित्सुरित्यादौ कर्मणि सतनीवत् इत्यत्र इतिकर्मणि प्रयमेति सततमतोऽत्र नार्थगदाधरादिभिर-भिहितत्वात्। पश्य लक्ष्मण पम्पायामित्यस्य—

शनैः शनैः पदं धत्ते जीवानामनुकम्पया ।

पश्य लक्ष्मण पम्पायां बकः परमधार्मिकः ॥

इत्याकारकस्यैव श्लोकस्य श्रुतत्वेन परमधार्मिकबककर्तृकजीवानुकम्पाप्रयोज्य-शनैःशनैःपदधारणकर्मकदर्शनस्यैव प्रतिपिपादयिषितत्वेन 'पश्य मृगो धावति' इत्येक-मन्वीतस्याध्याहारस्यावश्यकत्वेन रामकर्तृकसाक्षिविशिष्टकर्तृकगमनकर्मकदर्श-नस्यैव शब्दतः प्रतिपिपादयिषितत्वात्। आनाति सीतेत्यत्र आनाति सीतां जनक-सुतामित्यादि द्वितीयान्तपाठेऽपि छन्दोभङ्गानेः। सीतेत्यादिप्रथमान्तपाठस्य क्वचि-त्कल्पेऽपि लेखकप्रमादपतितत्वकल्पनात् ॥ न चैवं वाक्यार्थस्यान्वयानन्दुपगमे सर्वथा साधु स पर्यपुच्छत्"

"जगाद मधुरां वाचं विशदाक्षरमालिनीम्" ।

"स जगदे वचनं प्रियमादरान्मुखरताऽवसरे हि विराजते" ॥

इत्यादिप्रयोगेषु कर्मादिकत्वविशेषितगदधात्वर्थस्य पृच्छे मधुरत्वविशेषित-वाचनार्थस्य गद्धात्वर्थे प्रियत्वविशेषित-वचनवादार्थस्य च गद्धात्वर्थेऽभेदेनान्वयः। सर्वं इव विशेषणरहितमपर्यादिः पृच्छनादावन्वयस्य "एषो घटः" इत्यादिवदनुपपन्न-मिति वाच्यम्। धातूनामनेकार्थकत्वेन तत्र पृच्छतेः सत्कारार्थकत्वस्य गद्धातो-रर्थकत्वस्य कल्पनेनोपपत्तेः। जगाद मधुरामित्यादौ माधुर्यादिविशिष्टवागादेर-भिधानादिधात्वर्थेऽन्वयानुपगमे "दुह् याच्" इत्यादिसूत्रोपरि वार्तिककारीयेन "अ-कथितं च" इति वचनेन लब्धकर्मत्वापत्तेश्च। वाक्यस्येयमिति वाक्यार्थान्वयानन्दुपगमे वाक्यार्थान्वयानन्दुपगमेन शाब्दबोधे नाकाङ्क्षा एत्य मृगो धावति इत्यादौ धावनस्य कर्मतासम्बन्धेन दर्शनक्रियायामन्वया "न हि क्रिया क्रियान्तरमन्वयाय गच्छति" इति "सार्वधातुके यक्" इति कर्मकर्तृकक्रियायाः क्रियया क्रियान्तरेऽन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् अन्यथा

चन्दनसंयोगजन्यसुगन्धतात्पर्येण "चन्दनं संयुनक्ति सुगन्धयतीति" तन्तुनाशापयोग्यवस्त्रनाशतात्पर्येण "तन्तुर्नश्यति पटो नश्यतीति" भागोद्देश्यकगमनतात्पर्येण "गच्छति गच्छतीति" मज्जनविषयकस्नानतात्पर्येण "मज्जति स्नातीति" चैत्रगमनहेतुतात्पर्येण-"चैत्र आगच्छति हेतीति" शिष्यपाठज्ञानतात्पर्येण "शिष्याः पठन्ति [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] पचति" "पचति भवति" इत्यादावेव तथाऽन्वयस्य दर्शनात् । "याति याति याति । इत्यादावभेदान्वयस्य दर्शनाच्च ।

इति समेऽप्येवमुक्तं यावादित्यादौ हेतुहेतुमद्भावादिनाऽन्वये तु लिङादिमभिव्याहार एव हेतुः । अत एव भूवादिसूत्रे भाष्ये—"यथाऽऽह क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्री भवतीति" इत्येवोक्तम् , न तु भवत्यादिक्रियाया इति । यद्यपि क्रियायाः प्राधान्ये

"प्रयाति पुरुषस्तस्य पादयोरभिराद्य" । इत्यादौ ।

"सुरथो नाम राजाऽभूत्समस्ते क्षितिमण्डले ।

तस्य पालयतः सम्यक्

इत्यादौ च तत्पदेनाप्रधानत्वात्पुरुषसुरथयो परामर्शो न स्यादित्याहु । तदपि—

विमांशुमाशु यमने तम्यति [illegible] स्फुटं चल्य् ।

इत्यत्र तच्छब्देन प्रधानपरामर्शो न स्यादित्यनेनैव परास्तणीयम् ॥ तच्छब्दस्य शाब्दानुभवोत्पन्नः प्रधानपरामर्शाग्रहमित्यत्र प्रधानत्वं बुद्धिस्थत्वमिशेष्यत्वमेव शाब्दम् , न तु शाब्दबोधीयमुख्यविशेष्यत्वम् , तच्च पुरुषसुरथयोरादौ नामस्त्येवेति न कश्चिद्दनुपपत्तिः । तथा "गोभिः गतवा ... [illegible] इत्यादीनां प्रयोगाणां नादकित्य । अत एव ।

पश्योऽप्यत्र ... शिष्यते मूर्धं तस्य कदाचन[illegible] ।

"पृथ्वी वासमानग्रान्तवधीयामी सुरद्रुमाः ।

चैत्रो [illegible] गतश्चात्र [illegible] कि वृक्षेश्वरा ॥

तत एव सर्वादौ साधु वीर्यमयायम्[illegible] ।

[illegible] भगिनीशः सोऽत्र सत्रादिर्वाच्यते सदा ॥

इत्यादयः सङ्गच्छन्ते । अत एव च महाभाष्ये—"तत्र शब्दानुशासनम्" केषां शब्दानामिति प्रश्न सङ्गच्छते । यदि क्रियायाः प्राधान्ये "भवतो यावन्तावत्" "मृगो भवति मारण" इत्यादेः, प्रयोगा न सङ्गच्छेरन्निति कश्चिदाभिनव् , तदपि प्रथमान्तार्थत्वानुसारेण । [illegible] यदा नर्तकि नृत्यति [illegible] प्रमाणि इत्यादावपि [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

अथ प्रथमान्तार्थस्य प्राधान्यादेव पुत्रमिच्छति पुत्रीयतीतिवदिष्यते [illegible] इत्यर्थे न क्यच्, भिन्नार्थत्वात्" इति भाष्यं संगच्छते । तत्र हि भिन्नार्थत्वं कर्तृप्रत्यये व्यापाराश्रयस्य प्राधान्येन कर्मप्रत्यये फलाश्रयस्य प्राधान्येनैव सम्भवतीति चेद् ? मैवम् । "सुप आत्मन" इति सूत्र इच्छायामित्यस्यानुवृत्तेरिच्छानुकूलव्यापारार्थ एव क्यचो विधानेन कर्मप्रत्यये व्यापारजन्येच्छाया एव बोधेन गुणप्रधानभावव्यत्यासकृतभिन्नार्थत्व एव भाष्यस्य तात्पर्येण सत्सङ्गतेः ॥

अथ तिङर्थस्याप्राधान्ये "तदधीते तद्वेद" इत्यनेन विहितेन वैयाकरण इत्यादावणाऽध्येतृवेत्तुर्वा बोधो न स्यात्; क्रियायाः प्राधान्येन तस्या एव तद्धितप्रत्ययवाच्यत्वादिति चेत्सत्यम्, तद्धितस्थले विशेष्यविशेषणभावव्यवस्थामस्य "क्वचिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितम्" इत्युपक्रम्य ।

"आख्याते तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।
गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टो विपर्ययः"

इति कारिकया हरिणा स्पष्टमभिधानात् ॥ भाष्येऽपि—"तदर्हति"इति सूत्रे पद-[illegible] इत्यनेन

[illegible]

[illegible] इत्यादि [illegible]

[illegible] एव तावानेन तद्विषहभूते

[illegible] "गुणप्रधानभावव्यत्यासकृतोऽर्थभेदो नाश्रयणीय इति स्पष्टमेव प्रतीयते ॥

एतेन च इदानीमप्रयुक्ताः शब्दा नामी साधवः स्युरित्युपक्रम्य ऊषेत्यस्यार्थे क यूयमुषिता इति, तेरेत्यस्यार्थे क यूयं तीर्णा इति, चक्रेत्यस्यार्थे क्व यूयं कृतवन्त इति, पेचेत्यस्यार्थे क्व यूयं पक्ववन्त इति पस्पशाभाष्येण प्रथमान्तार्थप्राधान्यलाभेन क्रियायाः प्राधान्ये तद्विरोध इत्याक्षिपन्तः परास्ताः ।

गुणप्रधानभावव्यत्यासस्य सोढव्यत्वात् । ऊषेत्यादिप्रतिपाद्यस्यार्थस्य वाक्यान्तरणार्थतोऽपि लाभ इत्यत्रैव भाष्यस्य तात्पर्येण क्व यूयमुषिता इत्यादौना विवरणत्वाभावाच्च । विवरणत्वे च ऊषेत्यादिना किं शब्दार्थस्य युष्मच्छब्दार्थस्य चाल्पतौन यथाऽप्येतद्वाक्यामप्रतिर्दुर्वारैव । तस्मादूषेत्यत्र लिटा प्रतीयमानं क्रियागतं यत्परोक्षत्वं तत्क्रियाप्रतिपादन इति त्वयाऽपि वाच्यम् । तच्च परोक्षत्वे किमः शब्दस्य मात्रादार्थिकमेव किम प्रश्नविषयार्थकत्वेन प्रश्नस्य चानुभूतविषयकत्वाया एव दर्शनार्थतः पर्यवसानात् । अत एव तत्र कैयटेन यद्यपि ऊषेति ऊषिता इत्यनेन सामानार्थ्यं न भवति परोक्षत्वादेर्विशेषस्यानवगमात्, तथापि सम्प्रत्यायकवचनान्तरमहित प्रयुज्यत इत्युक्तम् ॥ क्रियाया प्राधान्यादेव नोपमानत्वं तस्या सिद्धरूपेनाभावात् । कर्तृस्तु क्रियां प्रति विशेषणत्वात् । तदुक्तं सत्सूत्र भाष्ये-"न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति" इति,, "किन्तु सम्भावनार्थमिव शब्दस्तत्र गम्य" इति कैयट । तिङन्तेन शब्देनोपमानबोधो नास्तीति तद्भाष्यार्थं ॥ 'अवधनन" इति सूत्र च भाष्ये—"अयं तु गन्वा परेतं पारौ निरधातीत्यादौ अवधननमभिव्यञ्जित्य लृङ्क्ष्यमित्याशङ्क्य गन्तेव गन्तेत्यर्थं नैव तिङन्तेनोपमानमस्तीति कृषधित्वा अवधनन इवावधनन इति व्याख्यानम् ।

प्रयोगदर्शनवलादौ निष्पन्नत्वेन प्रत्यय इति कैयटे च ॥ उपमेयत्वं तु क्रियाया अपि भवत्येव, ब्राह्मणवदधीत इत्यादावध्ययनस्योपमेयत्वेन प्रतीतेः । नचाध्ययनं ब्राह्मण-सादृश्याभाव इति वाच्यम् । ब्राह्मणपदस्य तत्कर्तृकाध्ययने लाक्षणिकत्वात् ॥

आलङ्कारिका अपि—

"लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता",

इत्यादावनुप्रविष्टपदत्वेनोत्प्रेक्षामेव वदन्ति ॥ काव्यप्रकाशे मम्मटाचार्यैरपि व्याख्यानादि उपमादिरूपतया संभावितमित्येवोक्तम् ॥

हरिरप्याह—

साध्यस्यापरिनिष्पत्तेः सोऽप्यनित्यस्तूपग्रहः ।
तिङन्तैरन्वयेऽप्येवमुपमानं ततो न तैः ॥ इति ।

अनिष्पत्तेः सिद्धत्वेनाभानात् । पयोरिव मान्तरेण सिंहो माणवक इत्यादिवत् "पचति रोदितीव" इत्यादौ सोऽप्यनित्यमिति नियमनावाधितन्यायो नोपमानं यस्योपमा-नस्य इव मन्त्रेण उपमेयेन सह सोऽप्यनित्यमिति संधिस्तस्यैव समभिव्याहार उपमान-त्वेन प्रतीतिरित्यङ्गीकारात् ।

ननु रोदितीव पचतीत्यादौ कर्तुरेवोपमानत्वं भवतु, तस्य च सिद्धत्वेन भाना-दत आह—

"साधनत्वं प्रसिद्धं च तिङ्क्षु सम्बन्धिनां यतः ।
तेनाध्यारोप एव स्यादुपमा तु न कल्प्यते", ॥

सम्बन्धिनां गुणभूतानां साधनत्वं कारकत्वम् अध्यारोप उत्प्रेक्षा ॥

दण्डयप्याह—

"यथुपमानत्वं स्यादभूतोऽसौ क्रियापदं स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यदपेक्षि-तुम्" इति" ।

नन्वेवं स्वीकारे "स यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्या-दत्ते यमभिचरति श्येनेन" इत्यादावपि श्येनपदार्थयजमानपदार्थयोरप्युपमानोपमेयत्वेन प्रतीतिर्न स्यादिति चेन्न । यत्प्रकारकं श्येनकर्तृकं यत्पादानं तत्प्रकारकेनतत्कर्तृकं भ्रातृव्यादानमिति बोधोत्तरं तमेव धर्मं निमित्तीकृत्य पश्चात्तयोरुपमानोपमेयभावः । सर्वत्रैव यथाशब्दसमभिव्याहारे बोधद्वयं बोध्यम् । एवं च न वै तिङन्तेनोपमानबोधो-ऽस्तीत्यनेन शाब्दस्यैव बोधस्य निषेध इति न किंचिदेतत् ॥ यथाशब्दशक्तिस्वभा-वात् । धात्वर्थ-सादृश्यान्यत्वं तु न युक्तम् । यथा हरिस्तथा हर इत्यादितो यत्सदृशो हरिस्तत्सदृशो हर इति बोधेऽपि हरिसदृशो हर इत्यर्थालाभात् तस्मात्सादृश्यविशि-ष्टसाध्यत्वप्रत्ययार्थ एव प्रकारेणेति विग्रहवाक्ये तृतीयार्थो वैशिष्ट्यमिति दिक् ॥

अथ कर्त्राख्यातार्थत्वेऽपि क्रियाविशेष्यको बोधो न शक्यते वक्तुम् । "प्रकृतिप्र-त्ययौ सहार्थं ब्रूतः" इति न्यायविरोधात् । तथा च प्रथमान्तार्थविशेष्यकबोध एवास्तु माऽऽस्तु वाक्यतत्त्वमिति चेन्मैवम् । प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत इत्यस्य हि य. प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेति, य. प्रधान स प्रत्ययार्थ एवेति वाऽर्थो न कर्तुं शक्यते । अत्रा अश्वा छागी-त्यादौ स्त्रीत्वस्य प्राधान्यापत्तेरजादिष्वनुवृत्तेश्च । किन्तु उत्सर्गोऽयम् । विशेष्यत्वा-दिना बोधस्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे विशेष्यतया धात्वर्थस्य भावनोपस्थितिरिति कार्यकारणभावकल्पनस्यैवानुरोधात् ॥ अत एव प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्या

न्यप्रमाणत्वादित्याह भगवान् पाणिनिः । प्रधाने प्रत्ययार्थे इति वचनं न कार्यम् । अर्थस्य अर्थान्तरेऽप्यस्य अन्यप्रमाणत्वात् । लोकव्यवहारानुसारित्वादिति हि तदर्थः ॥

एतेन व्यापारस्य प्राधान्यानुरोधेन फलमात्रं धात्वर्थः, व्यापार आख्यातार्थ इति मीमांसकोक्तमपि प्रत्युक्तम् ।

फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामस्य संयोगाश्रयत्वेन ग्रामो गमनवानित्यादिप्रयोगापत्तेश्च । न च भावार्थकत्वस्य पश्चात्तुल्यव्यापारप्रतीतेर्न ग्रामो गमनवानित्यस्यापत्तिरिति वाच्यम् । मानविहितप्रत्ययानां धात्वर्थानुवादकत्वेन प्रयोगमात्रोपपत्त्यर्थत्वमिति स्वसिद्धान्तविरोधापत्तेः ॥ न च पचतीत्यस्य पाकं करोतीति व्यापारसामान्यार्थककरोतिना विवरणदर्शनात्तस्यातस्य व्यापारार्थकत्वमिति वाच्यम् । करोतिना धात्वर्थस्यैव विवरणात् । कथमन्यथाऽऽख्यातरहितस्य पक्ववानित्यस्य पाकं कृतवानिति विवरणं कि कृतमिति व्यापारविशेषविवरणस्य करोतिनोपपत्तेः च सङ्गच्छेत ॥ किं च निष्कृष्टभावनावाचकत्वेन भावनायाः प्रतीतेरभावनावाचकत्वेन धातोरेव तद्वाचकत्वमिति युक्तम् ॥ किं च फलमात्रस्य वाच्यत्वे क्रियावाचित्वाभावात् क्रियावाचकत्वेन धातुसंज्ञैव न स्यात् । तथा च भूवादिभ्यः प्रत्ययाः फलेभ्यो न स्युः । न च तत्र क्रियावाचकत्वेन फलस्यैव पूर्वमुपाग इति तद्वाचकत्वादेव धातुसंज्ञा सेत्स्यतीति वाच्यम् । एवं सति धात्वर्थत्वं क्रियात्वं क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्वं च धातुत्वमिति क्रियापदे धातुपदस्य धातुपदे क्रियापदस्य चान्योन्याश्रयापत्तेः । मम तु—

"यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।
आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते"

इति हर्युक्तेः । साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं क्रियात्वम्, तद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वं च धातुत्वमिति लक्षणाऽनुरोधेन साध्यसाध्यसाधनभावसम्बन्धेनान्यानुपपत्तिरित्यलं पल्लवितेनेति शिवम् ॥

इत्थं यथामति विभाव्य तिङर्थवाद-सारं विविच्य विदुषां सदुपाहरामि ।
पश्यन्तुमत्सरविना सदयं सदयाः सुधीन्द्राः सुधियोऽहमिति धात्वर्थनिर्णये च ॥ १ ॥

इति श्रीमन्मानमत्तश्रीमुरारिमैथिलविरचितो तिङर्थवादसारः ।

अथ भूषणसारोल्लिखितग्रन्थकृतां विशेषमतान्तराणां च सूचकम् ।

[illegible]

अथ वैयाकरणभूषणसारस्थकारिकाणाम-कारादिक्रमेणानुक्रमणिका ।

इति वैयाकरणभूषणसारस्थकारिकाणामकारादिक्रमेणानुक्रमणिका ।

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,

बनारस सिटी ।

वैयाकरणभूषणसारे प्रश्नाः ।

१९३८

१ आरोपेमाणं क्रियोक्तीः कारकं वक्ष्यते कृतेः ।
धातुनामस्यापि विशेष्यत्वं तदनन्तरम् ॥ १ ॥
तथा यत्र च कारके यत्ती येनुरीतदम् ।
धातुनामस्थानेव क्रियैर्हारवाक्यम् ॥ २ ॥
इदं कारिकाद्वयं सारो स्थितं सरलं व्याख्येयम् ।

२ त्रिपुंढं कर्मपद्मा निरूप्य कर्मभेदाः विशेषः कानि च तदुदाहरणानि बोध्यीय च निर्णीतिपाठेपैः तत्र सर्वं समुदाहरणीयम् ।

३ क्रियायां परोक्षत्वं कीदृशं मन्तव्ये कारकत्वा को च तत्र बोधकारितानी कृतौ तेनैव सर्वं सामुदाहरणीयम् ।

४ वैयाकरणमते प्रक्रियाकर्थं निरूप्य नव्यन्यायमताभिमतमिदं निराकरणीयम् ।

५ देवनन्दादिरहितस्वभावानां निपातोपसर्गैः प्रदर्शितः साहचर्यैः सुस्पष्टं कः तेषु, इति सम्यगु प्रतिपादनीयम् ।

६ (क) अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः । वृत्तिज्ञानाभावाद्वैशिष्ट्यं व्याख्याय बोध्यते । (ख) अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता । कैश्चिद् व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ॥ इति कारिकाद्वयं व्याख्येयम् ।

सूचना—षट्सु निर्दिष्टेषु पञ्चैव प्रश्नाः समाधेयाः ।

१९३९

१ 'भुवि भूतो भवति' इत्यत्र वैयाकरणनैयायिकमतयोः पृथक् वाक्यार्थानुभवं प्रदर्श्य द्वितीयकारप्रकारं बोधयित्वा कतरद् युक्तमिति सिद्धान्तय ।

२ 'धात्वर्थव्यापारप्रवर्तनात्वेन वाच्यता' इत्युक्त्या प्रवर्तना लिङर्थ इति प्रतिपादितम् । तत्र का नाम प्रवर्तना भूषणकारमते तत्साधु निरूपय ।

३ कर्मभेदा उदाहरणैः स्पष्टीकरणीयाः ।

४ 'भेदः संसर्ग उभयं वेति वाच्यव्यवस्थितेः' इत्यस्याः कारिकायाः विशदीकृत्य व्याख्यानमिदं निरा क्रियताम् ।

५ अष्टानां स्फोटानां नामानि निर्दिश्य तत्र सिद्धान्तपक्षः प्रदर्शनीयः ।

६ पदार्थः सदृशान्वेति विभागेन कदाचन ।
निपातेतरसंकोचे प्रमाणं किं विभावय ॥ १ ॥
निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः ।
युक्तं वा नतु तद्युक्तं परेषां मतमेव नः ॥ २ ॥
इति कारिकाद्वयं व्याख्येयम् ।

सूचना—षट्सु पञ्चैव प्रश्नाः समाधेयाः सर्वे च समाङ्कभाजः ।